

२. तुषानं यपयपीत अशा
लाद्याजवळ पिवळे घोडे
हा परम सुखकारक रथातून
वाहून आणोत.

३. इंद्राला आम्ही प्रातःका-
ल इंद्राला यज्ञ चालू होतांच,
हा आम्ही सोमपानार्थ बोला-
असतो.

४. हे इंद्रा, तू [आपल्या]
जळी पिवळ्या घोड्यांच्या पो-
त आमच्या [ह्या] सोमाप्रत ये;
रण को, सोम पिळून काढतांच
म्ही तुला बोलावीत आहो.

2. To these grains of
parched corn suffused with
clarified butter may Indra's
pair of tawny horses bring
him down in the easiest
chariot.

3. Indra we invoke in
the morning, [invoke]
Indra at the commence-
ment of the sacrifice, Indra
for drinking the Soma.

4. Come up, Indra, to
our extracted Soma by
means of thy maned tawny
horses For we are calling
thee directly the Soma is
extracted.

२. 'तुषानं यपयपीत अशा लाद्या-
जळ'. देवांस अर्पण करावयाचे पदार्थ
ते माचीनकाळी बाय बाय होते
त्या हा चांगला मासला आहे. अति
हीन काळी गुरे टोरे, त्यांसून हा-
अथवा केलेले खास पदार्थ आणि
म्हणजे आर्वेलाची मुख्य सपनि
ती. व तशा संवत्तीने भाग ते आप-
ला देवांस अर्पण करीत. जे उत्तम
प्र, मिष्टान्न समजून ते स्वतः खात
व त्या काळी ते आपल्या देवांस अर्पण
हीत. आणि त्यासच ते यज्ञ असें
जण. लाद्या आणि तुष अर्पण करण्या-
ची प्रचार पूर्वकाळी चालू होता तो
जून बंद पडला नाही. कारण अश-
लाद्या आणि घृत पांशिषाच कोण-
ज्या, कोणती विषया, आणि कर्म
पिण करीत असतो?

३. सायनाचार्य म्हणतात की, "प्रा-
तःकाळी कर्मरुची म्हणजे प्रातःस-

"दनाच्या वेळी आम्ही इंद्राला बो-
लावितो; तसाच सोमपानास आरंभ
"होताच म्हणजे माध्यंदिन सयन म्ह-
"णून जे दोनपहरी घेऊन घाड्यांचे
"त्यावेळी इंद्राला आम्ही बोलावितो;
"तसाच यज्ञाच्या समाप्तीच्या वेळी
"म्हणजे तृतीयसवनाच्या वेळी सोम-
"पानार्थ इंद्राला बोलावितो." असा
अर्थ इह दिसतो खरा. आम्ही त्यासच
अनुलक्षण पण पदशः अर्थ केला आहे

४. 'कारण की, सोम पिळून काढ-
तांच' इत्यादि हे कारण लक्षात ठेवण्या-
जोगे आहे. उपासक म्हणजे की,
आम्ही सोम काढून इतर देवांस अर्पण
अर्पण केला नाही अथवा आम्हीच
प्याही नाही, काढताच प्रथम तुला
हाक मारितो आहो. यस्तव हे इंद्रा,
तू ये

हे हिंदू युगातील परम माचीन काळी
सोमरस कसा तयार करीत हे नवीन म-

विश्वमित्सर्वनं सुतमिन्द्रो मदाय गच्छति ।

वृत्रहा सोमपीतये ॥ ८ ॥

विश्वम् । इत् । सर्वनम् । सुतम् । इन्द्रः । मदाय । गच्छति ।

वृत्रहा । सोमपीतये ॥ ८ ॥

भाषापाम्.

८. इन्द्रो विश्वमपि सुतं सवनम् (= अभिषुतं सोम) [प्रति] मदाय ग
वृत्रहा सोमपानाय [गच्छति] ॥

८. जेथें जेथें सोम काढितात तेथें तेथें तेथें तो सोम प्यावा म्हणून [आणि] मादयुक्त व्हावें म्हणून वृत्रघ्न इंद्र जात असतो.

8. To every expressed Soma whatsoever Indra the killer of Vritra goes, that he may drink the Soma [and] be intoxicated.

८. 'जेथे जेथे सोम काढितात तेथे तेथे' = 'विश्वमिस्तवनं सुतम्.' पदशः, 'पिबून काढिलेल्या प्रत्येकहि सोमाप्रत'. म्हणजे सर्व उपासकांकडेस सोम पिऊन मादोत्पन्न हर्ष पावण्यासाठीं इंद्र जात असतो. कितीहि उपासक असले तरी त्या सर्वांचा सोम पिण्यास इंद्र जातो. एकाचा सोम पिऊन आतां माझी तृप्ति झाली, आतां दुसऱ्या कडेस मी जात नाही असे म्हणत नसतो. = 'वृत्रघ्न'. वृत्राला मारणारा. वृत्र हा शब्द वेदांत मोठ्याच महत्त्वाचा आहे. याचा अक्षरदाः अर्थ, 'वेष्टणारा', 'वेष्टणारा'. वेदांत असें रूपक आहे की, आकाशातून मेघाद्वारे जी जमिनीवर पडतात त्याच कोणी गार्ह होत. त्या आकाशांत वृत्र हा वेष्टन अडवितो, त्यास स्खाली येऊ देत नाही. मग इंद्र वृत्राशी लढतो आणि त्याला आपल्या वज्रांने मारून बळून मारितो. त्या वज्राच्या धारेस सुवर्णासारिली वृत्ति आहे. इंद्राने वृत्राला मारितोच उदक (अथवा उदकयुक्ती गार्ह) सार्वी येऊन जमिनीवर याहू लागतात. या वृत्राशी इंद्र पुढे वृत्ति तेव्हा सबळ पृथ्वी आणि आकाश धरणी वृत्तितात

आतां हे जे रूपक सांगितले त्याच-

रून त्या दिसून येईल की, वृत्र म्हणजे न्यात उदकें आवळून राहिल्याप्रमाणे भासतात तो दग अथवा मेघ. इंद्राचे वज्र म्हणजे विद्युत्ता, आणि वज्रमहार म्हणजे मेघांची जी गर्जना होते ती, इंद्राचें आणि वृत्राचे युद्ध म्हणजे पाऊस पडण्यापूर्वी विजाचे जे गडगडाट आणि मेघगर्जना होतात तेच होय. आणि इंद्र म्हणजे या सर्व गोष्टी आकाशांत निरुप्य प्रतापानें होतात ती दिव्यशक्ति.

नंतर वृत्र हें पुराणांतरी व इतिहासांत येईर एका असुराचे नांव झाले आणि इंद्राने त्याला मारिले त्याविषयी विस्तारानें कथा रचल्या गेल्या.

आम्हां जो प्रथम वृत्र शब्दाचा अर्थ सांगितला त्यावरून साधारण शक्यतेहि नांव वृत्र असे पडले आणि अशा अर्था वेदांत पुष्कळ स्थलीं तो शब्द वापरलेला आढळतो. व प्रस्तुतस्थळां तरी सायणाचार्य 'वृत्रहा' याचा अर्थ 'शत्रूस मारणारा' असा (अग्निहोत्र वाटते जखर नसता) करितात

'मादयुक्त व्हावें म्हणून' हा उद्देश लक्षांत ठेवण्याजोगा आहे वीन संपन्न नाही.

ऋग्वेद.

[अ० १. अ० १. व. ३१]

सेमं नः काममा पृण गोभिरथैः शतक्रतो ।
स्त्वाम त्वा स्वाध्यः ॥ ९ ॥ ३१ ॥
सः । इमम् । नः । कामम् । आ । पृण । गोभिः । अथैः । शतक्रतो
इति शतक्रतो ।
स्त्वाम । त्वा । सुऽआध्यः ॥ ९ ॥ ३१ ॥

भाषायाम्.

१. स [त्वं] हे शतक्रतो गोभिरथैश्च [च] इमम् (= एतादृशं = गो
विधनम्) अस्माकं काममापूरय । [क्यं] त्वा सुबुद्धयः स्त्वाम ॥

सूक्तम् १७.

ऋषिः ऋग्वपुत्रो मेधातिथिः । इन्द्रावरुणौ देवता । छन्द
१-३-६-९ गायत्री । ४-५ पादनिपुत् ॥

इन्द्रावरुणयोरहं मम्राजोरव आ वृणो ।
ता नो गृह्णात ईदृशं ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणयोः । अहम् । मम्राजोः । अरवः । आ वृणो ।
ता । नः । गृह्णातः । ईदृशं ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. अहं मम्राजोरिन्द्रावरुणयोरवः (= अवनम्) आवृणो । तावत्
[जनाय] मम्राम् । अथवा । तारीदृश्यः अस्मभ्य मृहताम् ॥

९. तर हे शतप्रज्ञ [इन्द्र],
आमर्चा ही इच्छा गाई [आणि]
हे देऊन पूर्ण कर. तुला आम्ही
॥वेक भंतःकरणाने स्तवीत राहू.

9. Do thou, therefore,
possessed of a hundred
wisdoms, fulfil this our de-
sire by [giving us] cows
and horses With pious
hearts we will be prais-
ing thee.

९. 'शतप्रज्ञ'. पूर्वी सू. ४ कृत्वा ८
नील 'बहुमेधापी' शब्दावलील टीप
हा 'ही' = 'इमम्.' म्हणजे गाई, घोडे
मळाये ही इच्छा. दुसरी इच्छा घर
दांशत केलेली नाही. इमम् म्हणजे
पि 'एतादृशम्' असा अर्थ करावा.
गोभिरथे: एतादृशम् (= एतत्संबन्धि-
म् = गोधत्संबन्धिन) 'वामम्' असा
मन्वय घेऊन अर्थ करावा 'इमम्'

याजविरथा पूर्वी ३४ व्या पद्यावर ९ व्या
कवेरील टीप पाहा 'गाई घोडे
देऊन'. पदशः, 'गाईनी [आणि] घो-
डगांनी'. इतक्या मोठ्या देशपाशां
एवढे मोठे स्तोत्र करून वेबटी सूक्त-
का मागतो काय ते पाहा. पण परम
पुरातन वैदिक युगात गुटे छोटे हीच
माठी संपादित असे. यापुढे दुसरे काहीच
नसे हे आपण लक्षात ठेविले पाहिजे.

सूक्त १७.

अपि आणि वृत्त, पूर्ववत्
इत्या-इन्द्रावरुणो (इन्द्र आणि वरु-
ण हे उभयवर्त.)

१. दी महाराजे इन्द्रावरुण यांची
हया भाकिनी ते आम्हा सादि-
त्परावर दया करात.

Hymn 17.

To Indra and Varuna Author
and Metre as before

1. I wish for the sup-
port of the great kings
Indra and Varuna May
they favour such persons as
we are

१. 'वृत्ताभाकिनी', 'अव. आदिने',
रक्षण इच्छितो, रक्षणी माझे रक्षण
कराय असे मी इच्छितो = आम्हा
भाकिनीया' - न. ईदृशे' इच्छितो
इदं इन्द्रावरुणो (इन्द्रावरुण) आम्हा
आणि आम्हा या उपाय करीत. यमु-

ईदं-त आम्हा आहे इन्द्रावरुण
रक्षण देऊन आम्हा देणे यत्न करे
आहे. इन्द्रावरुण हे उपाय करून
इन्द्रावरुण इन्द्रावरुण (इन्द्रावरुण) आम्हा
(१. ई. उपाय करीत) इन्द्रावरुण
करून देत. इन्द्रावरुण

सेमं नुः काममा पूण गोभिर्धैः
 स्तवाम त्या म्नाप्यः ॥ ९ ॥ ३१
 सः । इमम् । नुः । कामम् । आ । पूण । गोभिः
 इति शतःकृतो ।
 स्तवाम । त्या । सुऽभाप्यः ॥ ९ ॥ ३१ ॥

भाषायाम्.

१ स [त्वं] हे शतःकृतो गोभिर्धैश्च [च]
 धिनम्) अस्माकं काममापूत्य । [यत्] त्या ह

सूक्तम् १७

कविः कण्वपुत्रो मेधातिथिः । इन्द्रा
 १-३-६-९ गायत्री । १

इन्द्रावरुणयोर्हं सम्राजो

ता नो मृळात ईदृशे ॥

इन्द्रावरुणयोः । अहम् । सम्राट्

नः । मृळातः । ईदृशे ॥

भा

नान्दिरिन्द्रावरुणयोः
 ? । अथवा । ता

२. कारण कौं, जनांचे प्रभु
जे तुम्ही ते मजसारख्या
च्या हाकेला [ऐकून], रक्षण
प्राप्तासाठी, जात असतां.

३. हे इंद्रावरून हो, तुम्ही
आमच्या] इच्छेप्रमाणें [आम्हां-
] धन देऊन तू करालच,
गून तुम्ही [आमच्या] अतिसं-
घ असो असे आम्ही प्रार्थितो.

४. कां कौं, तुमच्या पराक्रमां-
आम्ही [विषय] होऊं, तुमच्या
पदाच्या प्रसादांचे [आम्ही वि-
] होऊं] असे करा.

२. इंद्रावरूनची वरुणा भावनें
से जे पूर्वकृत सांगितलें त्याचें वा-
न या कृत आहो. तें हे कौं,
मजसारख्या दीन वरीनं इंद्रावरून
ब मागिली कौं, तिसर्याने ते त्याचें
रक्षण वरुणासाठी जात असतात
। संवत्सराची भाविक भाव लक्ष्यात
वरुणाजोगी आहे.

३ 'अतिसंघ असो,' 'नोदि-
म्' 'मजून तुम्ही...असावे' 'ता
म्' 'नोदिहमीमहे' याचा 'आम्ही
ग्रास अगदी जवळचे नातल्य सम-
जान तुम्हाजवळ धन मागत आहो'
ह्याचा अर्थ होऊ शकेल. आणि तो
हो दिवेल्या अर्थेक्षा सांगला दिस-
तो। नोदिह मजून अगदी जवळचा
नातल्य, परम सगळ, परम दिव आमा
जवळी कर्मात अर्थेक्षा लक्षा 'नोदि-
हमी' हे हेम विषयावरील अर्थ अ-
सा आहे परम विषय सगळी अर्थेक्षा

2. For, protectors of the
people you [O Indra and
Varuna,] go at the call of
a poet like me in order to
protect [him].

3. You will, Indra and
Varuna, satisfy us by the
grant of riches accord-
ing to [our] desire. We
therefore pray you [to be]
nearest [to us].

4. For may we belong
to your prowess, may we
belong to your wealth-
bestowing favours.

तो जशी मनबामना पूर्ण करील तशी
दुसरा कोणीहि वेदळ 'अगदी कर्मात'
असल्या कारणानेच वरुणा नाहीं।

आम्ही दर वेदेल्या अर्थेक्षा लक्षा
चापला अनुमत्त वेदेल्या आहे

४ या अर्थाने 'गुदाक' इत्ये आह
त्याचा अर्थ 'तुम्ही होण'चा' असा
समजून आम्ही भाविक वेदेल्या आहे
'गुदाक' म्हणजे 'गुदाक' असा जरी
वरील अर्थ आहे तरी ते हेम अर्थ
आहे. 'गुदाक' हा इत्ये अर्थ अ-
सण्याची एक वरील वेदेल्या अर्थेक्षा लक्षा
एकदाक वेदेल्या अर्थेक्षा लक्षा ही 'गुदाक'
मजून विषयाने गुदाक हा अर्थ लक्षा लक्षा
वाचणी' (म. १. १२० २) इत्ये
आहे 'गुदाक' पराक्रमाचे अर्थेक्षा
[विषय] होऊ अर्थेक्षा लक्षा 'गुदाक'
इत्ये अर्थेक्षा लक्षा 'गुदाक' अर्थेक्षा लक्षा
मजून पराक्रमाचे इत्ये अर्थेक्षा लक्षा
हे अर्थेक्षा लक्षा लक्षा लक्षा लक्षा

इन्द्रः सहस्रदात्रां वरुणः शंस्यानाम् ।

क्रतुर्भवत्पुष्यः ॥ ५ ॥ ३२ ॥

इन्द्रः । सहस्रदात्रां । वरुणः । शंस्यानाम् ।

क्रतुः । भवति । उप्यः ॥ ५ ॥ ३२ ॥

तयोरिदं वसा वयं सुनेम नि च धीमहि ।

स्यादुन प्ररेचनम् ॥ ६ ॥

तयोः । इत् । अवसा । वपम् । सुनेम । नि । च । धीमहि ।

स्यात् । उत । प्ररेचनम् ॥ ६ ॥

इन्द्रावरुण वामहं हुवे चित्राय राधसे ।

अग्नान्सु जिग्युषंस्कृतम् ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा । वाम् । अहम् । हुवे । चित्राय । राधसे ।

अग्निमान् । सु । जिग्युषः । कृतम् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

५. इन्द्रो वरुणश्च [च] सहस्रदात्राणां शंसनीयानां [मध्ये स्तः] । [तयोः क्रतुः (=प्रज्ञा) उप्यो (=स्तवनीयो)] [भवति] ॥

६. तयोरिव अवसा (=अवनेन) वयं [धनं] सुनेम (=सनुषाम) नि च । अपि च प्ररेचनमस्तु ॥

७. हे इन्द्रावरुणौ अहं चित्राय राधसे युवामाहुयामि । [युवाम्] * न्सुष्टु [यथा स्वात्तथा] जिग्युषो (=जितवतो=जययुक्तान्) कृतम् ॥

कृत्ये करावे. = तुमच्या द्रव्यदात्या प्रसादावे आम्ही [विषय] होऊं असे करा' = वाजदात्रां युवाकु सुमतीनां भूयाम'. म्हणजे तुम्ही आम्हांवर तुमचे द्रव्यदाते प्रसाद (=ज्यापासून द्रव्य-प्राप्ति होई असे प्रसाद) करावे.

सायणाचार्य—'वारण कों, शचीनां' [म्हणजे आमच्या] कर्मांचे [जें 'सौमरूपी हरि ने] युवाकु म्हणजे 'वसतीवरी उदकाती आणि दूध' 'सातु इत्यादि दुसऱ्या द्रव्यांनी मि-
'थित [आहे] [त्या प्रमाणे] सु-
म्हणजे मुबदियुक्त अशा
[स्तोत्ररूप वचनहि] यु-

"वाकु आहे, म्हणजे नानाविध
"गुणांनी मिथित [आहे], त्या
"हे इन्द्रावरुण हो, तशा प्रकारचे
"स्वीकारणारे जे तुम्ही त्या
"[प्रसादे कलन] वाजदात्रां म्हणजे
"जपद पुरुषांमध्ये आम्हां [मुष्ट
"होऊं असें करा". युवाकु शब्दाचा
ते 'मिथित' असा करितात, ३.
'सौमरूप हावे' आणि 'स्तोत्ररूप'
आणि 'मुख्य' हे इतके शब्द अध-
पेतात. परंतु 'युवाकु'
सूक्त ३ कंचा ३ यावर दिलेली
त्या युवावरची 'तुमचे' या विषय-
टीप पाहा.

५. सहस्रावाधे द्रव्याते देणारे
आणि] स्तवनीय जे [देव]
पांतून इंद्र [आणि] त्यांतून वरु-
ण हा [आहे]. [यांची] प्रज्ञा
स्तुतिपात्र [आहे].

६. त्याच दोघांच्या रूपेन
असें घडो कीं, आम्हांस [धन]
मिळो आणि आम्हांस [त्याचा]
संग्रह करितां येओ, आणि त्याहू-
नहि आमच्या जवळ अधिक उरो.

७. हे इंद्रावरुणानो, मी सर्व-
प्रख्यात संपत्ती [मिळण्या]साठीं
तुमचा धावा करित आहे. तुम्ही
आम्हांस उत्तम यशस्वी करा.

5. Indra [is one] of
those [gods] that bestow a
thousand-fold wealth [and]
deserve to be praised. Va-
runa [too] is [one] of them.
[Their] wisdom deserves
to be praised.

6. Through their favour,
then, may we obtain
[wealth] and may we lay it
by; nay, may we have even
a surplus.

7. Indra and Varuna,
I invoke you for famous
wealth. Make us great
victors

५. आम्हां होईल नितका पदशः
आणि सरळ अन्वय धरून अर्थ केला
आहे. सायणाचार्य अन्वय किंचित्
निराळा घेतात. ते म्हणतात "सहस्रा-
"वाधे द्रव्याते देणारे जे त्यांत इंद्र
"धनदातावा हनु म्हणजे कर्तो होय.
"म्हणजे पुष्कळ धन देतो असा अर्थ.
"तसाच वरुण रतुत्य जे आहेत त्या
"जमघे उरुध्य म्हणजे रतुतिपात्र
"आहे, म्हणजे परम स्तवनीय असा
"अर्थ." "हनु" शब्दाविषयी पृष्ठ २६
याजपर ८ व्या कवेवर "हनुमेधारी"
शब्दाविषयी दिलेली टीप पारा.

६. संजवरणाचा भावार्थ असा
आहे की, 'इंद्रावरुणाच्या रूपेने आम्हां-
स धन मिळो म्हणजे आम्ही त्याचा
उपभोग घेऊं असें होओ, आणि उप-
भोगात संपत्ती देवितां होईल असे

घडो आणि इच्छेप्रमाणे संग्रह देवि-
ल्यानंतरहि आणखी धन उरो' देवाच्या
रूपेने आपलें अमुक कल्याण होओ
किया आपणास अमुकाची माहिती होओ
असें प्राचीन आर्य प्रार्थित त्याचा हा
चांगला मासला आहे.

७. या मंत्रात प्रथमार्थात विषाद
व त्याचा कर्तो हे एकवचनी आहेत.
पण द्वितीय चरणात 'मला' यशस्वी
करा असे न म्हणता 'आम्हांस' यशस्वी
करा असे म्हटले आहे. याचे कारण
इतकेंच की, प्रथमार्थात जे एकवचन
आहे ते दुसऱ्यासार्थ समजावयाचे. कार-
ण का, हे सूच करी प्रार्थनाधीने रचिले
तथापि तो ज्या बुद्धीतडा पृष्ठ होना
त्या बुद्धीतील सर्व मनुष्यांच्या कर्तने
तो बोलत आहे म्हणून कोणक वचनच
एक आहे. पृ. १४ व १५ मंत्रांनी

इन्द्रावरुण नू नु यां सिपांसन्तीषु धीष्या ।

अस्मभ्यं शर्म यच्छतम् ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुणा । नू । नू । याम् । सिपांसन्तीषु । धीषु । भा ।

अस्मभ्यम् । शर्म । यच्छतम् ॥ ८ ॥

प्र यामभ्योनु सुष्टुतिरिन्द्रावरुण यां हुवे ।

यामृधाथे मधस्नुतिम् ॥ ९ ॥ ३३ ॥ ४ ॥

प्र । याम् । अन्धोतु । सुऽस्तुतिः । इन्द्रावरुणा । याम् । हुवे ।

याम् । ऋधाथे इति । मधऽस्नुतिम् ॥ ९ ॥ ३३ ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

८. हे इन्द्रावरुणी [युयाम्] अस्मभ्य यां सिपांसन्तीषु धीष्या (= अधिकरणे) इतिमेव शर्म (=स्वर्गं) यच्छतम् (=दत्तम्) ॥

९. हे इन्द्रावरुणौ [अहं] यो सुऽस्तुतिं हुवे (=उच्चारयामि) सा युयाम् (=प्राप्नोतु) । याम् (=अपि च तां) सहस्तुतिं [युयाम्] कभृतम् ॥

२ न्या अचेत 'कण्वानो तुला ही हाक मारिडी आहे' याजवर दिळेडी टीप पाहा. = 'सर्वप्रस्थात संपत्तीसार्थं,' = 'वि.

त्राप राधसे,' चित्र म्हणजे इतकें ५५ की, ज्याजकडे लोक पाहतात त्याची प्रशंसा व प्रशंसा करितात.

८. हे इंद्रावरुणानो, तुम्हां
गंची प्राप्ति व्हावी असे जे
तय त्यात तुम्ही आम्हांस ली-
ः लौकर स्पळ द्या.

९. हे इंद्रावरुणानो, [ही] जो
[तुमची] चांगली स्तुति गात
हैं [ती] तुम्हांपरत प्रविष्ट होओ;
आणि ही [तुम्हांदोघांची] एकत्र
लेली स्तुति तुम्ही सकळ करा.

8. Indra and Varuna,
give us a place quickly in
those desires which wish
for you both.

9. Indra and Varuna,
may this good praise which
I am singing reach you
both; and may you fulfil
that prayer addressed to
you both.

८. 'तुम्हां दोघांची प्राप्ति व्हावी
जे जे मनोरथ त्यांत' इ०. = 'वां सिपा-
न्तीपु धीपु आ'. 'वाम्' ही स्वम् याची
वचनी द्वितीया. कचेचा भावार्थ असा
आहे की, 'तुमची प्राप्ति व्हावी असा
या बुद्धी त्यांत आम्हांस जागा द्या'.
इंगजे तुमची प्राप्ति करून देण्यावि-
षी आम्हांस बुद्धी द्या. धीपु ही जर
'नितिसत्तमी' केली तर 'तुम्हां दोघांची
प्राप्ति व्हावी असे आमचे मनोरथ
सकल्यामुळे तुम्ही आम्हांस लौकर ली-
र आश्रय द्या' असे भाषांतर
रावें. परंतु सतिसत्तमी करण्यास 'आ'
ची अडचण आहे. सतिसत्तमीच्या
अगून 'आ' येत नसतो, आणि हा
ओ' 'पच्छतम्' पात्रबरोबर उतर-
दात वेगें बरोबर दिसत नाही.

९. मगधें तात्पर्य इतकेच की, हे
इंद्रावरुणानो, ही चांगली स्तुति तुम-
ची दोघांची मिळून मी एकत्र केली
आहे ती तुम्ही सकळ करा. = 'चांगली
स्तुति' = 'स्तुति'. इंगजे जी चांग-
दी, सुश्राव्य, मधुर, आणि तुम्हांस
नाथ रावी इंगजे मी श्रम करून

रचिली आहे अशी. सूक्तदत्ता आप-
ल्याच सूक्ताची आपणच प्रज्ञासा काढतो
असें समजादयाचें नाही, तर जी चा-
गदी होण्याविषयी आपण सार श्रम
केटे आहोत ती असा भावार्थ = 'जी गान
आहे' = 'या हुवे'. 'वाम्' हें बर्म आणि
'हुवे' हें द्विपापद 'हुवे' याचा अर्थ बहुत
करून 'बोळावितो' असा होतो, परंतु
केव्हा केव्हा त्याच संबंधाचे दुसरेहि अर्थ
होतात. आणि ठबाराणे, गाणें, हाहि
अर्थ होतो तो आम्ही पेथें घेतला आहे.
(उदाहरणार्थ, 'आदिपानां नाम अत्र'
असें क. ३. ५६. ४ पाठ, 'अन्धाय भर-
मक्षयत्' असें क. १. ११७. १० पाठ,
'यो नाम हुवे' असें क. ७. ५६. १०
पाठ आठे आहे तें पाह्या). परंतु साद-
णाचार्य हुवे याचा धात्वर्थ 'बोळावितो'
हा कायम ठेवून 'या स्तुति [प्रति]
हुवे' असा अन्वय करून 'प्रति' याचा
(आम्हांस पाठनें की कारण नसता)
अध्याहार करितात = आणि ती.....
सकळ करा' = 'वाम् कथयि'. 'एकत्र'
केलेली स्तुति, 'सधस्तुतिम्.' सध =
सह.

सूक्तम् १८.

अग्निः कृत्स्नो मेधातिथिः । १-३ ब्रह्मगस्पतिः । ४ ब्रह्मगस्पतिरिन्द्र
 सोमः । ५ ब्रह्मगस्पतिर्दक्षिणा च । ६-८ सदसस्पतिः । ९ सदसस्पति
 नराशंसो या । गायत्री चन्दः ॥

सोमानं स्वरंणं रुणुहि व्रत्सणस्पते ।

कृसीवन्न् य औशिजः ॥ १ ॥

सोमानम् । स्वरंणम् । रुणुहि । व्रत्सणः । पते ।

कृसीवन्म् । यः । औशिजः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१ दे ब्रह्मगस्पते [१४] सोमानं (=सोमं सुतपन्तं) [मा] कृसीव
 [१५] स्पतिः (=ब्रह्मगस्पतिः) रुणु । यः [कृसीवान्] औशिज [आसी

सूक्त १८.

ऋषि आणि वृत्त पूर्ववत्.
ना-१-५ ब्रह्मणस्पति (परंतु
र्योत इंद्र आणि सोम ह्या आणि
चर्वीत दक्षिणा ह्याहि देवता
हेत); १-९ सदसस्पति (परंतु
स्वीमध्यं सदसस्पति अथवा
राशंस ही देवता होय).

१. हे ब्रह्मणस्पती, सोम अर्पण
[णारा [जां मी त्या म]ला
[शिज वार्हावाना [प्रमाणे] तेज:-
त कर.

१. या संज्ञात धोडीशी अडचण
हे आणि ती ही की, त्यात दोन
व्य शब्दांचा अध्याहार केला पाहिजे
राचा पदार्थ. अर्थ, 'हे ब्रह्मणस्पते जो
[शिज होय त्या सोम अर्पण करणा-
रा कक्षीवानाला तेज पुत्र कर.' परंतु
संज्ञा कक्षीवानाने दिलेल्या सूक्तात
ही कण्वकुटोत्पन्न मेधातिथीन
दिल्या सूक्तात आहे म्हणून 'मला'
=मेधातिथीला) हे एक आणि 'प्रमाणे'
'एक अर्धा दोन पदे सायणाचार्या-
माणे अध्यास्य येऊन आम्ही निर्वाह
ला आहे. परंतु तसे करण्यास नि-
त्याय आणि सायणाचार्यांचा आधार
गशिवाय कारण नाहीत असे म्हणणे
संपन्न अवश्य आहे.

'औशिज कक्षीवाना [प्रमाणे' =
'कक्षीवन्त य औशिज.'. औशिज म्ह-
णजे (सायणाचार्य म्हणतात) 'उशि-
जेचा पुत्र.' क. १ ११२. ११ याज-
वर्गक भाष्यात ते म्हणतात की, "उ-

HYMN 18.

To *Brahmanaspati* (1-5, with
Indra and *Soma* in 4 and
with *Dakshinā* in 5). *Sada-*
saspati (6-9, but in 9 *Sada-*
saspati or *Narās'anna*).

1 *Brahmanaspati*, make
[me], who offer *Soma*, bril-
liant [like] *Kakshivan* the
son of *Ushij*

शिज म्हणून दीर्घतमा कक्षीची बापको "
पण कथा अशी आहे की, कलिंग
देशाच्या एका राजास पुत्रसंतान नस-
ल्यामुळे त्याने आपल्या राजीला दी-
र्घतमा या नावाच्या कक्षीकडेस जाय-
यास सांगितले, पण तो कक्षि वार्धक्या-
मुळे वर्णरे कप्पनीय नव्हता म्हणून तिने
त्याजजवळ आपली उशिज नावाची
दासी पाठविली तिच्या पोटी दीर्घत-
मा म्हणून झालेला जो पुत्र त्याचे नाव
कक्षीवान् तोच मागाहून कक्षीवान्
कक्षि म्हणून यतिव झाला. हा कक्षी-
वान् पुष्कळ वेदसूक्तांचा कर्ता होय
आणि तो सायणाचार्या दासीचा पुत्र
होता म्हणून त्याची सूक्त इतर सूक्ता-
पेक्षा बरी पूजनीय आहेत असे मानित
नहींत

'ब्रह्मणस्पति' पर्वी १४ त्या म
काच्या तिसऱ्या क्रमेवर दिलेली टीप
पारा

सूक्त १८.

ऋषि आणि वृत्त पूर्ववत्.
ता-१-५ ब्रह्मणस्पति (परंतु
थीत इंद्र आणि सोम द्या आणि
चवीत दक्षिणा द्याहि देवता
हेत); १-९ सदसस्पति (परंतु
वीमर्ष्य सदसरपति अथवा
राशंस ही देवता होय).

१. हे ब्रह्मणस्पती, सोम अर्पण
हणारा [जो मी त्या म]ला
[शिज कक्षीवाना [प्रमाणे] तेजः-
न कर.

१. या मंत्रात धोडीशी अठ्चण
हे. आणि ती ही की, त्यात दोन
व्य शब्दांचा अध्याहार केला पाहिजे.
शब्दा पदश. अर्थ, 'हे ब्रह्मणस्पते जो
[शिज होय त्या सोम अर्पण करणा-
र कक्षीवानाला तेज पुंज कर.' परंतु
[मंत्र कक्षीवानाने केलेल्या सूक्तात
ही कण्वकुलोत्पन्न मेधातिथीने
केलेल्या सूक्तात आहे म्हणून 'मला'
'मेधातिथीला) हे एक आणि 'प्रमाणे'
'एक अशी दोन पदे सायणाचार्या-
भागे अध्याहृत घेऊन आम्ही निर्वोह
होता आहे. परंतु तसे करण्यास नि-
त्याय आणि सायणाचार्यांचा आधार
गोविंदाय कारणे नाहीत असे म्हणजे
पांमत अवश्य आहे.

'औशिज कक्षीवाना [प्रमाणे] =
'कक्षीवानत य औशिज.' औशिज म्ह-
णजे (सायणाचार्य म्हणतात) 'उशि-
जेचा पुत्र.' क्र. १. ११२. ११ वाज-
कील भाष्याने ने म्हणताना की, "उ-

HYMN 18.

To Brahmanaspati (1-5, with
Indra and Soma in 4 and
with Dakṣiṇā in 5), Sada-
sapati (6-9, but in 9 Sada-
sapati or Nardas'amiṣa).

1. Brahmanaspati, make
[me], who offer Soma, bril-
liant [like] Kakshivān the
son of Us'ij.

शिज म्हणून दीर्घतमाकषीची बापको." पण कथा अशी आहे की, कलिंग देशाच्या एका राजास पुत्रसंतान नसल्यामुळे त्याने आपल्या राहीला दीर्घतमा या नांवाच्या ऋषीकडेस जावयास सांगितले पण तो ऋषि वार्धक्यामुळे वगैरे कमलीय नव्हता म्हणून तिणे त्याजजवळ आपली उशिज नांवाची दासी पाठविली तिच्या पोटां दीर्घतमापासून झालेला जो पुत्र त्याचे नांव कक्षीवान्. तोच मागाहून कक्षीवान् ऋषि म्हणून प्रसिद्ध झाला. हा कक्षीवान् पुण्यळ येदसूनाचा वर्ता होय. आणि तो शत्रियाच्या दासीचा पुत्र होता म्हणून त्याची सुद्धे इतर सूक्तपेक्षा कमी पूजनीय आहेत असे मानीत नाहीत

'ब्रह्मणस्पति' पुरी १४ त्या सूक्ताच्या तिसऱ्या कवेवर दिटेडी टांग पाहा

यो देवान्यो अमीयन्ता वसुधितुं प्रिगर्भनः ।

स नः सिषक्तु यन्नुरः ॥ २ ॥

यः । देवान् । यः । अमीयन्ता । वसुधितुं । प्रिगर्भनः ।

सः । नः । सिषक्तु । यः । नुरः ॥ २ ॥

मा नुः शंसो अरन्वयो धूर्तिः प्रणवर्त्यस्य ।

रक्षां णो ब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

मा । नः । शंसः । अरन्वयः । धूर्तिः । प्रणव् । मर्त्यस्य ।

रक्षं । नः । ब्रह्मणः । पते ॥ ३ ॥

स घा वीरो न रिष्यति यमिन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः ।

सोमो हिनोति मर्त्यम् ॥ ४ ॥

सः । घ । वीरः । न । रिष्यति । यम् । इन्द्रः । ब्रह्मणः । पतिः ।

सोमः । हिनोति । मर्त्यम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

२. यो देवान् [अस्ति] यः अमीयन्ता (= रोगघातको) वसुधितुं (संता) [यः] प्रिगर्भनः यज्ञ [च] नुरो (= बळवान्) [अस्ति] स [स्पतिः] अस्मान् सिषक्तु ॥

३. हे ब्रह्मणस्पते अस्मान् रक्षो (= दुष्टस्य) मर्त्यस्य शंसो धूर्तिश्च [च] प्रणव् (= मा संप्रणक्तु) । [त्वम्] अस्मान् रक्ष ॥

४. म एव वीरो [भवति] न [च] रिष्यति (= विनश्यति) । ब्रह्मणस्पतिः सोमश्च [च] हिनोति (= मृच्छति) ॥

२. जो संपत्तिमान्, जो रोग-
नाशक, जो द्रव्य मिळवून दे-
णारा, जो अभिवृद्धि करणारा,
आणि] जो शक्तिमान् [होय]
तो [ब्रह्मणस्पति] सदैव आमचे
पाठवळ असो.

३. दुष्ट मर्त्याचा शाप [अ-
पवा] उपद्रव आम्हांस न वाधो.
हे ब्रह्मणस्पती, तू आम्हांस रक्ष.

४. ज्या मर्त्यावर इंद्र, ब्रह्म-
णस्पति [आणि] सोम [हे]
लोभ करितात तोच [मर्त्य] शूर
[होतो आणि तोच मर्त्य] नाश
पावत नाही.

2. He who is wealthy,
who destroys disease, who
is liberal, [and] increases
prosperity, and who is va-
liant, may that [Brahmana-
spati] be our constant help-
er.

3. May neither the
curse nor the harmful im-
precation of the wicked
mortal injure us. Protect
us, Brahmanaspati.

4. That mortal alone be-
comes a hero and does not
perish whom Indra, Brahma-
naspati [and] Soma love.

२. ब्रह्मणस्पति हा संपत्ति मिळवून
देतो, रोग दूर करितो, आणि उपास-
कांची भरभराट करितो असे वेदांत
सांगितले आहे—'सदैव आमचें पाठवळ
असो'—'नः सिपक्तु.' अक्षरार्थः अर्थ,
'नित्य आमच्या बरोबर असो,' म्ह. आ-
मचें रक्षण करण्यासाठीं नित्य सिद्ध असो.

३. 'उपद्रव'—'धूतिः' साधनाचार्य
'धूति' हें 'शप्त' या शब्दाचे विशेषण
होय असे समजून 'उपद्रवकारक शाप'
असा 'धूतिः शप्त.' याचा अर्थ करि-
तात. परंतु प्रयोगानुरावसे लक्ष्य
देऊन आम्हांस आपलें भाषांतर केले
आहे—'मर्त्याचा' मरणशील जो मनुष्य
त्याचा. 'मर्त्य' हा उल्लेख शब्द आ-
धीन केले व्यवहारानून गेला आहे, पण

मूळ क्रमेचा अर्थ यथायोग्य होण्यासाठीं
अप्रसिद्ध असला तरी चांगला इवार्थद-
र्शक आहे म्हणून आम्हांस तो मंचारित
आणण्याच्या हेतूनें येथे वापरला आहे.
य दुसरोहि असेच कितीएक निवडक
शब्द या भाषांतरांत वापरीत जाऊ.

४. आर्यजनांचे देवांवर किती अव-
लंबन होतें ते या मंत्रावरून दिसून
येते. त्यांची अशी पत्नी सात्री आणि
दृष्ट भक्ति होती की, जर देव करितील
तरच आपले कल्याण होईल—'लोभ
करितात'—'हिनीत' या धातूहून 'हि-
त' (लोभ ठेविटेल, प्रीति ज्यावर
केली आहे तो, अर्थात खेडी) हा
शब्द निघाला आहे. आणि 'प्रीति
करीत नाही तो' अर्थात—'शत्रु'—'सोम'—

ता मित्रस्य प्रशस्तये इन्द्राग्नी ता हवामहे ।

सोमपा सोमंपीतये ॥ ३ ॥

ता । मित्रस्य । प्रशस्तये । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे ।
सोमपा । सोमंपीतये ॥ ३ ॥

उग्रा सन्ता हवामहे उपेदं सर्वनं सुतम् ।

इन्द्राग्नी एह गच्छताम् ॥ ४ ॥

उग्रा । सन्ता । हवामहे । उपे । इदम् । सर्पनम् । सुतम् ।
इन्द्राग्नी इति । आ । इह । गच्छताम् ॥ ४ ॥

ता महान्ता सदस्पती इन्द्राग्नी रक्ष उवजतम् ।

अप्रजाः सन्त्वत्तिर्णः ॥ ५ ॥

ता । महान्ता । सदस्पती इति । इन्द्राग्नी इति । रक्षः । उवज-
अप्रजाः । सन्तु । अत्तिर्णः ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

३. ताविन्द्राग्नी मित्रस्य प्रशस्तये (= कीर्तये) [यय] तौ [इन्द्राग्नी]
महे (= आश्रयामः) । सोमपौ [तौ] सोमं पातुं [हवामहे] ॥
४. उग्री (= भोजस्विनी) [सन्तावपि] सन्तौ (= साधू) [इन्द्राग्नी]
इदं सुत (= अभिपुत्रं) सोमं प्रति हवामहे (= आश्रयामः) । [तौ]
एह आगच्छताम् ॥
५. हे इन्द्राग्नी तौ महान्तौ सदस्पती (= गृहपती) [युवा] रक्ष-
(= अधोमुखं पातयतम्) । अत्तिर्णः (= भक्षका राक्षसा) अप्रजाः सन्तु ॥

त्वं नं व्रंक्षणस्पते सोम इन्द्रंश्च मर्त्यम् ।

दक्षिणा पान्वंहसः ॥ ५ ॥ ३४ ॥

त्वम् । तम् । व्रक्षणः । पते । सोमः । इन्द्रः । च । मर्त्यम् ।
दक्षिणा । पातु । अंहसः ॥ ५ ॥ ३४ ॥

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रं कम्पम् ।

सनि मेधामयासिपम् ॥ ६ ॥

सदसः । पतिम् । अद्भुतम् । प्रियम् । इन्द्रस्य । कम्पम् ।
सनिम् । मेधाम् । अयासिपम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. त मर्त्यं हे व्रक्षणस्पते त्वम् [अंहसो] (=दुरितात्) [पाहि] । इन्द्रश्च द.
[च] अहसः पातु ॥

६. अद्भुतमिन्द्रस्य प्रियं कम्प्य सदसस्पतिम् [अह] सनि (=धनं) मेधा [१]
याचे ॥

‘सोमः’ येषं सोम ही सोमरत्नावरची । कृचा २ पातीळ ‘सोम’ शब्दाभावात्
देवता समजाययाची. पूर्वांल सूक्त ४ टीप २२ व्या पृष्ठावर पाहा.

* या मंत्राचा विनियोग अनुप्रवचनीय होमांत करितात.

५. त्या मर्त्याला, हे ब्रह्मण-
स्पती, तू संकटापासून [रक्ष];
[आणि] सोम, इंद्र [आणि] दक्षिणा
हीं हि रक्षोत.

६. आश्चर्यकर [आणि] इं-
द्राचा प्रिय आवडता जो सद-
स्पति त्याजवळ मी संपत्ती
[आणि] बुद्धी ह्या मागत आहे.

5. Brahmanaspati, pro-
tect thou and may Soma,
Indra and Dakshinā [too]
protect that mortal from
danger.

6. I pray to the wonder-
ful Sadasapati, the dear
[and] beloved [friend]
of Indra, for wealth [and]
wisdom.

५. 'त्या मर्त्याला' म्हणजे ज्याजवर
ब्रह्मणस्पति, सोम, इंद्र हे लोभ ठेवितात
असें पूर्वील मंत्रांत सांगितले त्या भावे-
चा उपासकाला = 'दक्षिणा.' सायणाचा-
र्थ येथे "दक्षिणा या नांवाची देवी"
हेतूकेंच म्हणतात. यज्ञांत ब्राह्मणाला जी
शाय दान देत, तिचे नांव दक्षिणा. त्या-
नंतर गार्ह न देता दुसरी देणगी ब्राह्म-
णास दिली तरी तिचेहि नांव 'दक्षिणा'
मसें पडले. प्रस्तुत ठिकाणी 'दक्षिणा'
म्हणजे दक्षिणा जी देणगी तहूपी देव-
ता. दक्षिणेस देवता केली यांत आश्चर्य
गनण्याजोगें कांही नाहीं. कारण मनु-
ष्यांनी प्यावयाचा आणि देवांस पाना-
प्याचा जो सोम तोहि देव होऊन
सिद्ध व या 'दक्षिणे' देवीबरोबर या
मंत्रांत संनिध आहे.

६. 'आश्चर्यकर' = 'अद्भुतम्' 'दृष्टी-
श्र अगोचर,' 'अदृश्य,' 'दृष्टी न पड-
णारा' असाहि अर्थ होईल. = 'सदस्-
पति.' या पदाचा अक्षरार्थः अर्थ 'ध-
न्यास पति.' हे घरावरच्या देवतेचे नांव
होय. जसा 'सोम' म्हणजे सोमरसाव-
ली देवता, 'अग्नि' म्हणजे आगीची
देवता, 'वायु' म्हणजे वाऱ्याची देवता,

'ब्रह्मणस्पति' म्हणजे स्तुतीची देवता,
तशी 'सदस्पति' म्हणजे गृहदेवता अ-
थवा घराची देवता. सदस्पतीला (ब्रह्म-
णस्पतीला बृहस्पति जशी तशी) सद-
स्पति अशीहि सज्ञा आहे त्याला इंद्राचा
प्रिय मित्र आणि आश्चर्यकारक कां
म्हटले आहे वळत नाहीं सायण
म्हणतात इंद्राबरोबर तो सोम पीतो
म्हणून तो त्याला प्रिय होय. वस्तुतः
सदस्पति इंद्राला ज्या यज्ञांत पथेष्ट
साण्याला अन्न आणि पिण्याला सोम
मिळतो तसा यज्ञ यजमानाकडून वर-
वितो. म्हणजे घरांत विपुलता असले-
ली पाहून यज्ञ करावा अशी प्रेरणा
उपासकाला होते. म्हणून सदस्पति
हा इंद्राला प्रिय आणि आवडता झाला
असावा आणि इंद्रासारख्या दे-
वाचा प्रिय आणि आवडता अशी सद-
स्पतीसारख्या धृष्ट देवाची वासा-
वणी करणे हे स्वाभाविक आहे. कारण
की, बोणाहि मनुष्याची आपण स्तुती
वरून लागली म्हणजे तो मनुष्य अमुक
एक मोठ्या मनुष्याच्या किंवा राजाच्या
प्रीतीतला आहे असे म्हणण्याची चाल
आहेच = 'मायत आहे' = 'अयतिवम्'

यस्याङ्गो न लिप्यति यतो विपक्षितान् ।
 स भूनां योगमिच्छति ॥ ७ ॥
 परमात् । कृतं । न । लिप्यति । यतः । विपक्षितः । यतः ।
 सः । भूनाम् । योगम् । इच्छति ॥ ७ ॥
 भावप्रोति हविर्हन्ति प्रार्थुं रुजोन्मृगम् ।
 होत्रा देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥
 आत् । कृतोति । हविःकृतिम् । प्रार्थम् । कृतोति । कृत
 होत्रा । देवेषु । गच्छति ॥ ८ ॥

भाषापराम्.

७. परमादृते विपक्षितोति (-विपक्षितः) यतो न लिप्यति स [रुजो]
 धिया (= भक्त्यात्मकबुद्धिना) योग (= योगम्) इच्छति (= इच्छति) ॥
 ८. अनन्तरं [तदन्तरमिति :] हविर्हन्तिमृगोति । अण्डरं [प]
 (= निर्विघ्नतया चलन्तं) करोति । [तदन्तरमिति :] होत्रा (= हविः) ।

सायणाचार्य मागने, प्रार्थने हा अर्थ
 न करिता गेली, मात्र झाली असा
 "मेधा मिळविण्यासाठी मी सदास्-
 "रपतीजवळ माग झाली आहे; जो
 "सदास्त्वति आश्चर्यकर, ईशाला श्रिय,
 "कमनीय, भगदाता (सन्नि) असा होय"

असे करितान. पण 'दा' धातूचा
 मागने, प्रार्थने, इच्छने असा
 यात्रिण्या अनेक प्रयोग आहेत. १
 क. १.२४.११ आणि १. ५८
 यात सुद्धा सायणाचार्यांनी या धा-
 अर्थ पाचने, मागने असा केला
 तो पाह. दुसरे प्रयोग अनेक आहे

७. ज्याखेरीज प्रज्ञावंताचा-
यज्ञ सिद्धीस जात नसतो तो
सदसस्पति] [प्रथमतः] बु-
[स यजन करण्याविषयींची प्रेरणा
रितो;

८. आणि नंतर यज्ञपाक
[इ] करितो [आणि] यज्ञ
[ल] करितो. [आणि मग आम-
[ी] प्रार्थना देवांप्रत जावे.

7. He without whom
the sacrifice even of a wise
man does not prosper—
that [Sadasaspati] [first]
prompts the exercise of
the pious feelings;

8. and then he perfects
the sacrificial food [and]
sets the sacrifice in mo-
tion. [Our] prayer [then]
reaches the gods.

७. मंत्रयकृत्याचा भावार्थ असा आ-
[मी, देवांस यजन करून भजावे अशी]
ती बुद्धीस प्रेरणा होणे ती प्रथम सद-
स्पति करितो, (नंतर काय करितो
[पुढच्या भंत्रांत पाहा]) आणि त्या
सदस्पतीचा पराक्रम असा आहे की,
याविना मोठ्या विद्वानाचाहि यज्ञ
सिद्धीस जात नाही. सदस्पति ती प्रे-
रणा कशी करितो आणि त्याचाचून यज्ञ-
सिद्धि होत नाही हा पराक्रम त्याला
कोटून व कसा आला हे स्पष्ट सांगत
नाही. पण घरांत सर्व सुख असले म्हणजे
यज्ञ करण्याची प्रेरणा होणे असा भावार्थ
असावा, आणि यज्ञसिद्धीस अवश्य
असलेल्या साधने (धान्य, मांस, शोम
इत्यादि) सदस्पतीकडून न मिळतील
तर (म्हणजे यज्ञ नसतील तर) यज्ञ
सिद्धीला जागे नाही असा भावार्थ
आहे असे दिसते

८. यज्ञ करण्याविषयीं बुद्धीला सद-
स्पति प्रेरणा करितो असें पूर्वांत मंत्रा-
ंत सांगितले स्थानतर काय होते ते प्रस्तुत
मंत्रांत सांगतो. प्रेरणा केल्यावर सदस-
स्पति यज्ञाविषि सिद्ध करितो म्ह. उपा-
सकांकडून तयार करवितो आणि यज्ञ
चालू (प्रारंभ) करितो आणि नंतर
आम्ही जी देवांची स्तुती करितो ती
देवांप्रत प्रविष्ट होते. म्हणजे हवि तयार
होताच आम्ही देवांस येण्याविषयी
आणि ते म्हण करण्याविषयी प्रार्थना
करितो.

‘सदसस्पति’ म्हणजे ज्यापेक्षा गृह-
देवता अथवा ज्यांत यज्ञसामग्री असणे
त्या घराची देवता होय, त्यापेक्षा तो
हवि तयार करवितो आणि यज्ञ चालू
करवितो असे म्हणण्यात अर्थव्योक्तता
आहे यांत संशय नाही.

नराशंसं सुधृष्टमपश्यं सप्रभंगनमम् ।
 दिवो न सद्यमखसम् ॥ ९ ॥ ३५ ॥
 नराशंसम् । सुधृष्टमम् । अपश्यम् । सप्रयःऽतमम् ।
 दिवः । न । सद्यमखसम् ॥ ९ ॥ ३५ ॥

भाषायाम्.

९. [अह] नराशंसं सुधृष्टम् (= अतिशयेन धार्ष्ट्ययुक्तं) सप्रपरा-
 स्तीर्णतयं दिवः सद्यमतसमिवापश्यम् ॥

सूक्तम् १९.

कण्वपुत्रो मेधातिथिर्कविः । अग्निमरुती देवता । गायत्री चण्ड.

प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीधाय प्र हूयसे ।

मुरुद्विरम् आ गहि ॥ १ ॥

प्रति । त्वम् । चारुम् । अध्वरम् । गोपीधाय । प्र । हूयसे ।
 मुरुद्विरम् । अग्ने । आ । गहि ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [त्वं] त्व (= तं तं प्रतिष्ठं) चारुमध्वरं प्रति (= अध्वरमध्वरं)
 गोपीधाय (= गोमयाज्यम् ?) प्रहूयसे । [तस्मात्] हे अग्ने [त्वं] मरु
 [१६] भाग्यम् ॥

९. परमधारिष्टवान् [आणि]
ति विस्तीर्णं नराशंस [अग्नि]
ला सुलोकाच्या स्थानांतोळ ते-
ने भरलेला असा दृष्टीस
डला.

9. I have seen the most
valiant [and] the most ex-
tensive Naras'aṁsa [to be]
full of the splendor of the
centre of heaven.

९. हा मंत्र कठिण आहे. परंतु त्याचि
धमने दोन चरण सोरे आहेत. शेष-
ल्पा चरणाचाच अर्थ कठिण आहे.
देवी न सद्यमतसम्' यांतोळ विशेष-
त्वा आणि उपमेचा अर्थ वाय आहे
। कळत नाही. सद्यमतसम् म्हणजे
यथाचार्य सद्यमतसम् = याज्ञिकेजस्कम्
मा अर्थ कठिणतः; आणि शेषटीळ
'दावे', " [सूर्यचंद्रादि] दिव्य लो-
कप्रमाणे तेजस्वी असा जो नगादीस
गत " असे भाष्य करितान.

सूर्यलोकाप्रमाणे देदीप्यमान दिसला.
परंतु सद्यमतसम् याचा अर्थ फार सांदि-
ग्ध आहे यात सशय नाही.

कितीएकीच्या मते सद्यमतसम् म्हणजे
'सदनी' (=यज्ञशाब्देन) मत (=यज्ञ)
चरणारा' असा अर्थ, परंतु 'दिवी न'
याचा अर्थ मग नीट होणार नाही. कमें-
टि करून या अल्पचरणाविषयी निर्वा-
ह करणे आहे असे म्हणजे भाग आहे.

'नराशंस' हे अग्निचे नांव आहे
याविषयी सू. १३ अ. ३ यावरील
टीप पाहा.

नराशंस मंत्रवक्त्याच्या दृष्टीस पडला
य तो सूर्यलोकाप्रमाणे तेज पुन होण
तो कसा दावी करणाच करणे आहे

सूक्त १९.

१. त्वि आग्नि वृक्ष पूर्वाग्रमाणे.
देवता आग्नि आणि मरुत.

१. जो जो म्हणून सुंदर यज्ञ
हे मते त्या त्या यज्ञाप्रत सोम
प्यास मुला बोलावित असतात।
— मर] हे अग्नी, मरुतांसह मू-
ल ये.

Hymn 19.

To Agni and the Maruts. Author
and Metro as before.

1. To every handsome sa-
crifice thou art invoked to
drink the Soma; come
hither, Agni with the
Maruts.

१. जो जो म्हणून सुंदर यज्ञ अ-
सा तो त्या त्या यज्ञाप्रत, सोम प्यास

१. जो जो म्हणून सुंदर यज्ञ अ-
सा तो त्या त्या यज्ञाप्रत, सोम प्यास

नृदि देवो न मर्त्यो महत्तमं कर्तुं पुरः ।
मरुद्भिः भा गन्धि ॥ २ ॥

नृदि । देवः । न । मर्त्यः । महः । तमं । कर्तुम् । पुरः ।
मरुद्भिः । अग्ने । आ । गन्धि ॥ २ ॥

ये महो रजसो विदुर्विश्वं देवाणां भद्रकः ।
मरुद्भिः भा गन्धि ॥ ३ ॥

ये । महः । रजसः । विदुः । विश्वं । देवाणां । भद्रकः ।
मरुद्भिः । अग्ने । आ । गन्धि ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. महतरतय कर्तुं (=प्रज्ञा) परः (=परस्तात्) देवो न हि [अस्ति] -

[अपि] न [अस्ति] । [तरमात्] हे अग्ने [एव] मरुद्भिः [सह] आ

३. ये अद्भुतो (=देवरहिताः) देवा [मरुतः] महतो रजसो (=

न्तरिक्षलोकस्य) विदुः (=निवासस्थानरथेन जानन्ति) । हे अग्ने [एव] ।

विश्वं (=सकलैः) मरुद्भिः [सह] आगच्छ ॥

आम्हीं वेधे दिल्याप्रमाणे असतो.

अग्नेचा भावार्थ असा आहे की, 'हे
अग्ने, जो कोणी सुंदर यज्ञ करितो तो
तुला आपल्या यज्ञाप्रत सोम पिण्यास
गोळावीत असतो. यास्तव मरुतांस वे-
धे तू या आमच्या यज्ञाप्रत वे'. 'गो-
भाव' याचा अर्थ 'सोम पिण्यास' हा

सायणाचार्याप्रमाणे केला आहे. १
'दूध पिण्यास' असा अर्थ
संभवतो.

मरुत् म्हणजे सामान्य देव न
तर वायुरूपी देवता होत याविष-
४० सूक्त ६ मंत्र ५ यावरील टीका

२. कारण को महान् असा
तुं त्या तुझ्या प्राप्तिपलीकडे
[कोणी] देव नाही, [कोणी]
नाही; [तर] हे अग्नी,
नासह तू येथे ये.

३. हे अग्नी, जे [मरुत्]
महान् अंतरिक्षांत राहत अ-
सात [आणि] जे कोणाचे वा-
ः कारणे नव्हेत त्या सकल
ह्मांसह तू येथे ये.

2. For neither god nor
mortal is above the wisdom
of thee, who art great, come
hither, Agni, with the
Maruts.

3. Those that dwell in
the vast ethereal regions
[and] are harmless,—come
hither, Agni, with all those
divine Maruts.

२. या कचेचा भावार्थ असा आहे
१. 'हे अग्नी, तू इतका बुद्धिमान् आ-
स को, तुझ्या बुद्धीच्या पलीकडे देव
का शकत नाही आणि मर्त्य मनु-
ष्यहि जाऊ शकत नाही. यास्तव हे
अग्नी, तू मरुतांस घेऊन आमच्या या
शासत ये.'

या कचेत जो 'पर.' शब्द आहे
याचा अर्थ आम्ही. 'पलीकडे' असा
अव्ययार्थी बेटा आहे. सामान्यार्थ
परः म्हणजे 'उत्कृष्ट' असा अर्थ क-
रितात, आणि 'कृतम्' म्हणजे 'कर्मवि-
शिष्ट' असा अर्थ करून 'उद्बुद्ध' (=उ-
द्बुद्ध कलन) या पदाचा अध्याहार
करितात परंतु परः हे येथे अंतोदात्त
पद आहे, त्याचा अर्थ अव्ययार्थी
'वर', 'पलीकडे', 'अधिक' असा होतो.
आणि 'श्रेष्ठ' या अर्थाचा 'पर' शब्द
आमुदान (परः) आहे. याविषयी सूक्त
८ कृचा ५. पाजवर दिलेली ५.४ व्या
पृष्ठावरील टीप पाहा.

'कृत' शब्दाचा अर्थ 'बुद्धि' असा

होतो याविषयी पूर्वी पुष्कळ ठिकाणी
सांगितलेच आहे. पृष्ठ ३४ सूक्त ५ मंत्र
८ पाजवरील टीप पाहा.

३ 'जे महान् अंतरिक्षांत राहत
असतात,' = 'ये महो रजसो विदुः'. अ-
क्षरज्ञा. अर्थ, 'जे मोठ्या अंतरिक्षात
जाणतात' म्हणजे ज्यांस मोठ्या अंत-
रिक्षाचा परिचय आहे. 'जे अंतरिक्ष
प्रदेशांत राहतात' हे विशेषण यामुळी
देवांस योग्य आहे यांत संशय नाही

'कोणाचे वाईट कारणे नव्हेत,' =
'अद्रुहः'. म्हणजे निरुपद्रवी, = दुसऱ्या
देवांप्रमाणे दुःख देणारे नव्हेत, कल्या-
ण करणारे

सामान्यार्थ 'ये महो रजसो विदुः'
याचा अर्थ 'जे वर्णन प्रकार जाणतात'
असा करितात. परंतु 'रज.' म्हणजे
अंतरिक्षादि लोक असा अर्थ यास्तोनी
बेटा आहे. आणि मरुत् हे अंतरिक्ष
प्रदेशांत राहतात असे पुष्कळ ठिकाणी
वेदान्त आले आहे.

नृहि देवो न मर्त्यो महस्मन् क्रतुं परः ।

मरुद्भिरग्र आ गंहि ॥ २ ॥

नृहि । देवः । न । मर्त्यः । महः । त्वं । क्रतुम् । परः ।

मरुत्भिरः । अग्रे । आ । गंहि ॥ २ ॥

ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्भुहः ।

मरुद्भिरग्र आ गंहि ॥ ३ ॥

ये । महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्भुहः ।

मरुत्भिरः । अग्रे । आ । गंहि ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. महत्तव क्रतुं (=प्रज्ञां) परः (=परस्तात्) देवो न हि [अस्ति] मर्त्य [अपि] न [अस्ति] । [तस्मात्] हे अग्रे [त्वं] मरुद्भिः [सह] आगच्छ ॥

३. ये अद्भुहो (=द्वेपरहिताः) देवा [मरुतः] महतो रजसो (=महतो-
न्तरिक्षलोकस्य) विदुः (=नियातस्थानत्वेन जानन्ति) । हे अग्रे [त्वं] [तैः]
विश्वैः (=सकलैः) मरुद्भिः [सह] आगच्छ ॥

आम्हीं येधे दिल्याप्रमाणे असतो.

ऋचेचा भाषार्थ असा आहे की, 'हे अग्नी, जो कोणी सुंदर यज्ञ करितो तो तुला आपल्या यज्ञाप्रत सोम पिण्यास बोलावीत असतो. यास्तव मरुतांस चेऊन तूं या आमच्या यज्ञाप्रत ये'. 'गो-पोषाय' याचा अर्थ 'सोम पिण्यास' हा

सायणाचार्याप्रमाणें केला आहे. पण 'दूध पिण्यास' असा अर्थ चांगला संभवतो.

मरुत् म्हणजे सामान्य देव नव्हेत, तर वायुरूपी देवता होत याविषयी पृष्ठ ४० सूक्त ६ मंत्र ५ यावरील टीप पाहा.

२. कारण कौ महान् असा
तो तूं त्या तुझ्या प्राज्ञेपलीकडे
[कोणी] देव नाही, [कोणी]
मर्य नाही, [तर] हे असो,
मरुतांसह तूं येथें ये.

३. हे असो, जे [मरुत्]
देव महान् अंतरिक्षांत राहत अ-
सतात [आणि] जे कोणाचे वा-
ईट करणारे नव्हेत त्या सकल
मरुतांसह तूं येथें ये.

2. For neither god nor
mortal is above the wisdom
of thee, who art great; come
hither, Agni, with the
Maruts.

3. Those that dwell in
the vast ethereal regions
[and] are harmless,—come
hither, Agni, with all those
divine Maruts.

२. या ऋचेचा भावार्थ असा आहे
की, 'हे असो, तूं इतका बुद्धिमान् आ-
हेस वा, तुझ्या बुद्धीच्या पलीकडे देव
काऊं शकत नाही आणि मर्य मनु-
ष्यहि जाऊं शकत नाही. वास्तव हे
असो, तूं मरुतांस घेऊन आमच्या या
पक्षाप्रत ये.'

या ऋचेत जो 'पर.' शब्द आहे
त्याचा अर्थ आम्ही 'पलीकडे' असा
अव्ययार्थी केला आहे. सायणाचार्य
'पर.' म्हणजे 'उत्कृष्ट' असा अर्थ क-
रितात, आणि 'कतुम्' म्हणजे 'कर्मवि-
शेष' असा अर्थ करून 'उत्कृष्ट' (=उ-
त्कृष्ट वृद्धन) या पदाचा अध्याहार
करितात. परंतु पर: हे येथे अंतोदात्त
पद आहे, त्याचा अर्थ अव्ययार्थी
'वा', 'पलीकडे', 'अधिक' असा होतो
आणि 'भेद' या अर्थाचा 'पर' शब्द
आंतोदात्त (पर:) आहे. याविषयी सूक्त
८ क्रमा ५ याजवर दिलेली ५४ व्या
पृष्ठावरील टीप पाहा.

'कतु' शब्दाचा अर्थ 'बुद्धि' असा

होतो याविषयी पूर्वी पुष्कळ ठिकाणी
सांगितलेच आहे. पृष्ठ ३४ सूक्त ५, मंत्र
८ याजवरील टीप पाहा.

३ 'जे महान् अंतरिक्षांत राहत
असतात,'='ये महो रजसो विदु.' अ-
क्षरशः अर्थ, 'जे मोठ्या अंतरिक्षाप्रत
जाणनात' म्हणजे ज्यांत मोठ्या अत-
रिक्षाचा परिचय आहे 'जे अंतरिक्ष
प्रदेशांत राहतात' हे विशेषण वायुमंडली
देवांस योग्य आहे यांत संशय नाही.

'कोणाचे वाईट करणारे नव्हेत,'=
'अद्रुह.' म्हणजे निरुपद्रवी,=दुसऱ्या
देवांप्रमाणे दु स देवांस नव्हेत, कल्या-
ण करणारे.

सायणाचार्य 'ये महो रजसो विदु'
याचा अर्थ 'जे वर्षण प्रकार जाणनात'
असा करितात परंतु 'रज' म्हणजे
अंतरिक्षादि लोक असा अर्थ दारकांत
केला आहे आणि मरुत् हे अग्नि-
प्रदेशांत राहणारे असो पुष्कळ ठिकाणी
वेदान्त जाऊं आहे.

य उग्रा अर्कमानृचुरनाधृष्टाम् ओजसा ।

मरुद्भिर्म आ गंहि ॥ ४ ॥

ये । उग्राः । अर्कम् । आनृचुः । अनाधृष्टासः । ओजसा ।
मरुद्भिः । अग्ने । आ । गंहि ॥ ४ ॥

ये शुभ्रा घोरवर्षसः सुक्ष्मघातौ रिशादसः ।

मरुद्भिर्म आ गंहि ॥ ५ ॥ ३६ ॥

ये । शुभ्राः । घोरवर्षसः । सुक्ष्मघातः । रिशादसः ।
मरुद्भिः । अग्ने । आ । गंहि ॥ ५ ॥ ३६ ॥

ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास आसते ।

मरुद्भिर्म आ गंहि ॥ ६ ॥

ये । नाकस्य । अधि । रोचने । दिवि । देवासः । आसते ।
मरुद्भिः । अग्ने । आ । गंहि ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

४. ये उग्राः (= प्रचण्डाः) [स्वेन] ओजसा (= बलेन) अनाधृष्टाः (= अ-
तिरस्कृताः) [मरुतः] अर्कमानृचुः (= मापने जगुः), हे अग्ने [त्वं] [तैः]
मरुद्भिः [सह] आगच्छ ॥

५. ये [मरुतः] शुभ्राः (= शोभमानाः) घोररूपाः सुक्ष्मघातः (= श-
ुषातकाश्) [च], हे अग्ने [त्वं] [तैः] मरुद्भिः [सह] आगच्छ ॥

६. ये देवा [मरुतः] नाकस्योपरि रोचने (= तेजस्विनि) देवलोक आसते,
हे अग्ने [त्वं] [तैः] मरुद्भिः [सह] आगच्छ ॥

४. हे अग्नी, जे प्रचंड [मरुत्] गायन गात असतात [आणि] ज्यांचे बळ इतके आहे की, त्यांस कधीहि कोणी जिंकिलेले नाही, त्या मरुतांसह, तूं येथं ये.

५. हे अग्नी, जे तेजस्वी, घोररूपधारी, सुप्रतापी [आणि] शत्रूंचे खाऊन टाकणारे [असे होत], त्या मरुतांसह तूं येथं ये.

६. हे अग्नी, जे मरुदेव आकाशावर [असलेल्या] देदीप्पमान स्वर्गी [आहेत], त्या मरुतांसह तूं येथं ये.

4. [Those] mighty [Maruts] that sing the song [and] that by virtue of their power remain unconquered—come hither, Agni, with those Maruts.

5. [Those] who are resplendent, have frightful shapes, are great in power, [and] are destroyers of the enemy—come hither, Agni, with those Maruts.

6. [Those] divine [Maruts] who sit in resplendent heaven above the sky—come hither, Agni, with those Maruts

४. ऋचेवा भावार्थ असा आहे की, जे मरुत् प्रचंड होत, जे अंतरिक्षात वायुगर्जनात्म्य गायन गातात आणि ज्यांचे बळ इतके अनिर्वाच्य आहे की, त्यांस कोणी जिंकू शकत नाही अशा मरुतांसह, हे अग्नी, तूं येथं ये.

'गायन गात असतात'—अर्बम् आनुषु—'अर्ब' शब्दाचे अर्थ दोन आहेत, किरण आणि गायन. आणि 'अर्ब' शब्द ज्या अर्ब धातूपासून निघाला आहे त्याचेहि दोन अर्थ होतात. प्रकाशन, आणि गाने. दोनहि अर्थ येतात प्रसिद्ध आहेत. 'आनुषु' हा पूर्णभूतकाळ रीतिवर्तमान काळाच्या अधीन येतो आहे. व अग्निप्रदीप येतो अनेक ठिकाणी येतात, त्याची उदाहरणे पुढी दिलीच आहेत—'ज्यांचे बळ इतके आहे की, त्यांस कधीहि कोणी जिंकिलेले नाही'. हा अर्थ 'अनाधृष्टास'.

ओजसा' या दोन शब्दांचा आहे 'अनाधृष्टास' म्हणजे, तुम्ही माझ्या बरोबर उदरपास या असे ज्यास म्हणण्यास कोणासहि धिय होत नाही ते आम्ही केलेले भाषांतर अक्षरशः नाही. स्पष्ट अर्थ समजावा म्हणून विवरणाने केले आहे.

५. या मंत्रात मरुदेवांस लाविडेची तेजस्वी, घोररूपधारी इत्यादि विशेषणे उद्घातित उद्घातित ओरी आहेत 'घोररूपधारी', 'सुप्रतापी', आणि 'शत्रूंचे खाऊन टाकणारे' ही विशेषणे विष आणि दुष्ट देवदेव किंवा अदुष्ट असण्या तरी या मरुत्प्राणिना देवतास होण्यास याच म्हणू लागे.

६. मंत्राचा भावार्थ असा आहे की आकाशादेखावडे उब असा जी सूर्योदयास वाम वरणाच्या मरुत्प्राणिना देवांचे, निरुद्ध मंत्रात मरुदेव • मरुत्

य ईक्ष्मणि पर्णान्निः समुद्रमूर्त्तिम् ।

मूर्त्तिरप्य भा गति ॥ ७ ॥

ये । ईक्ष्मणि । पर्णान् । निरः । समुद्रम् । भूर्त्तिम् ।

मरुत्तम्भिः । भूर्त्ति । भा । गति ॥ ७ ॥

भा ये तन्यान्नि रक्षिभिर्निः समुद्रमोतंता ॥

मूर्त्तिरप्य भा गति ॥ ८ ॥

भा । ये । तन्यान्नि । रक्षिभिः । निरः । समुद्रम् । भोर्त्ता ।

मरुत्तम्भिः । भूर्त्ति । भा । गति ॥ ८ ॥

भाषाव्यासम्

७. ये [मरुत] पर्णान् (=मेषान्) निरः अर्धय समुद्र (=धुवम् समुद्रम्. अग्निक्षिप्तानिः समुद्रात्परतन्तात्) ईक्ष्मणि (=गमयन्ति). हे भो [त्व] [ते] मूर्त्ति [सह] आगच्छ ॥

८. ये [मरुत.] रक्षिभिः (=रक्षिणतेजस करी.) भोर्त्ता [च] निरः समुद्रम् [आरमानम्] आतन्वन्ति (=प्रसादयन्ति). हे भो [त्वं] [ते] [ते] मूर्त्ति [सह] आगच्छ ॥

राहतात अक्षे सागितले त्यास येथे कधी सुद्धा सरोवर असलेल्या मुर्तीस परतुतः विरोध येत नाही; कारण की, अपवा योग्यतेपेक्षा अधिक मुर्तीचा क कोणत्याहि देवतेची प्रशंसा करू लागले थवा योग्यतेचा आरोप त्या त्या देवता म्हणजे अवर्चीन वर्षाप्रमाणे प्राचीन वर करित असतात

७. जे [मरुत्] पर्वतांस खवळले-
या समुद्रापलीकडे हाकून नेतात
या मरुतांसह, हे अग्नी, तूं येथें

८. जे [मरुत्] [आपल्या]
कारणांनीं [आणि] तेजानें सर्व
पावून समुद्रापलीकडे जातात
या मरुतांसह, हे अग्नी, तूं येथें

7. [Those Maruts] who
drive away the mountains
across the waving sea
—come hither, Agni, with
those Maruts

8. [Those Maruts] who
spread themselves beyond
the ocean with [their]
rays [and] splendor—come
hither, Agni, with those
Maruts.

७. या ऋचेचा भावार्थ असा आहे
ही, अंतरिक्षरूपी समुद्रापलीकडे मेघरू-
पी पर्वतांस हाकून लावणारे जे मरुत्
त्यांसह अग्नीने पावे.

‘पर्वतांस’, ‘पर्वतान्’ ‘पर्वत’ शब्दाचा
अर्थ मेघ असा अर्थाचीन संस्कृतान
तर होतोच. पण तो ब्रह्माकरिता होतो
त्या कारणाने बीज या व अशा प्रकार-
च्या मंत्रांत आहे. तें लक्ष्यांत ठेवण्या-
जोगें आहे. जे जे शब्द पर्वतवाचक
ते ते याप्रमाणेच मेघवाचक झाले आहे-
त = ‘खवळलेल्या’, ‘अर्णवम्’ हा ‘अर्ण-
व’ शब्द येथे विशेषणार्थी आहे,
साधारण संस्कृतान नेहमी नामार्थी
असतो, व उदक असाच त्याचा अर्थ
होतो.

‘समुद्रापलीकडे’ = ‘तिरः समुद्रम्.’
‘तिरः’ हे शब्दयोगि अव्यय असून
त्याचा संबंध द्वितीयांत नामांश होतो.
साध्याचार्य ‘तिरः’ हे वियाविशेषण
समजून ‘वृत्ति’ असे वियापद अध्या-
दत घेतात, आणि “अर्णव म्हणजे
“उदकयुक्त समुद्राप्रत निरस्तून करितात
म्हणजे खवळवितात” असा अर्थ क-

रितात. पण तसे करण्याचे काही कारण
दिसत नाही. ‘तिरः’ हे शब्दयोगि
अव्यय आहे यास्तव ‘पर्वतान् तिरः अ-
र्णव समुद्रमीक्षयन्ति’ असा अन्वय
करणे उचित आहे

मरुत् म्हणजे वायुरूपी देवता मेघ-
रूपी पर्वतांस अंतरिक्षरूपी समुद्रापली-
कडे हाकून लावीत असतात ही केवळ
स्वभावीच आहे, तेव्हा त्याविषया
विशेष सांगण्यास नको.

८. मंत्राचा भावार्थ.—मरुत् आपले
किरण आणि आपले तेज अंतरिक्षरूपी
समुद्रापलीकडेहि पसरतात, म्हणजे
ज्याच्या तेजाचे किरण सर्व अंतरिक्ष
व्याप्त त्याच्या पलीकडेहि पोहचतात
त्या मरुतांसह अग्नीने येथे पावे.

मरुतांस तेज म्हणजे बळ आहे असे
म्हणजे हे योग्यच आहे; पण त्याच्या
प्रकाशाचे किरण सर्व आकाश व्याप्त
त्या पलीकडेस पसरतात असे म्हणणे
ही केवळ मरुतांची प्रशस्ति दिसते. या
मंत्रांत तें ‘समृद्ध’ म्हणजे अंतरि-
क्ष

पाहिजे

अभि त्वां पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु ।

मरुद्भि रघ आ गंहि ॥ ९ ॥ ३७ ॥ १ ॥

अभि । त्वा । पूर्वपीतये । सृजामि । सोम्यम् । मधु ।

मरुत्भिः । अग्ने । आ । गंहि ॥ ९ ॥ ३७ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

९ पूर्वपीतये (=संवन्धोपि देवेभ्यः पूर्वं पातुम्) मधुरं सोम त्वामभि सृजामि (=आयर्जयामि) । [तस्मात्] हे अग्ने त्वं मरुद्भिः [सह] आगच्छ ॥

सूक्तम् २०.

कण्वपुत्रो मेधातिथिर्कविः । ऋभवो देवता । गायत्री छन्दः ॥

अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रैभिरासया ।

अकारि रत्नधातमः ॥ १ ॥

अयम् । देवाय । जन्मने । स्तोमः । विप्रैभिः । आसया ।

अकारि । रत्नधातमः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. अयं रत्नधातमः (=रत्नस्य अतिशयेन दानृतमः) स्तोम, विप्रैः (=अस्माभिः कविभिः) [ऋम्वात्मने] दिव्यजनाय आसया (=समक्षम्) अकारि (=रचितोक्ति) ॥

९. [सर्वांच्या] अगोदर [तुला] रावयास मिळावें म्हणून [ह] सो-
रसाचें मधुर पेय मो तुला अर्पण
करीत आहे; तर हे अभी, तूं
रुतांसह येथें ये.

9. To thee I pour out
the sweet drink of Soma,
that thou mayest drink
first [of all]—come hither,
Agni, with the Maruts.

९. मंत्राचा भावार्थ स्पष्टच आहे.
ज त्यांत लक्ष्यांत ठेवण्याजोगें इतकें
माहे की, मंत्रवक्ता ऋषि एकाद्या लाड-
त्या मुलाचें प्रीतिपूर्वक गोड शब्दां-
नी लाडून करितात तसे अग्नीचे लाडून
रहून म्हणतो की, सर्व देवांस अर्पण
करण्यापूर्वी तुला सोम अर्पण करीत

आहे, यास्तव मरुतांस वेळून तूं ये
आणि सोमपान कर.

यांत सोमपानासाठी अग्नीने मरु-
तांसह यावे म्हणून ऋषीने कशी विन-
वणी केली आहे तिच्याकडेस लक्ष्य
दिले पाहिजे.

सूक्त. २०

ऋषि आणि वृत्त पूर्वीप्रमाणें.
देवता ऋभु.

१. अत्यंत विपुल संपत्तीवें
देवविणारे हे स्तोत्र [या ऋभू-
च्या] दिव्य गणासाठी स्तोत्रार्थी
[ऋभूच्या] समक्ष रचिलें आहे.

१. हे सूक्त ऋभु या देवाविषयी
आहे. ऋभु हे प्रथम मनुष्य असून
मागाहून देव झाले असें वेदांत सांगि-
तले आहे. ते तिथे आहेत; एखादे
नांव ऋभु, दुसऱ्याचे विभु आणि तिस-
ऱ्याचे नांव वाज. ते देवांचे कारीगर
हीत. त्यांनी ईशान रथ आणि घोडे
बळून दिले. त्यांच्या बापाचे नांव
'आगिरास मधु-वा'. क
अमर वेने त्यांनी
दम बघवणाने

HYMN 20

To the Ribhus. Author and
Metro as before.

1. This hymn, the best
giver of wealth, is compos-
ed extempore by the
poets in honour of the
divine race of the Ribhus.

स्वष्टा या देवाचे शिष्य होत. स्वह्याने
एक यज्ञपात्र (चमस) केले होते, त्याची
ऋभूंनी आपल्या बाबुर्दीच्या दीवाने
घार पात्रे केेली म्हणून स्वह्यास लाज
घाटली आणि त्यामुळे त्याने ऋभुस
मारण्याचा प्रयत्न केला ऋभु हे आ-
बाश

दानी अनेक
निशानिली,
पत्रे आहे
रम्यवाक्ये

य इन्द्राय वचोयुजां तत्क्षुर्मनसा हरीं ।
शमीभिर्यज्ञमाशत ॥ २ ॥

ये । इन्द्राय । वचःऽयुजां । तत्क्षुः । मनसा । हरी इति ।
शमीभिः । यज्ञम् । आशत ॥ २ ॥

तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथम् ।
तक्षन्धेनुं सवर्दुघाम् ॥ ३ ॥

तक्षन् । नासत्याभ्याम् । परिज्मानम् । सुखम् । रथम् ।
तक्षन् । धेनुम् । सवःऽदुघाम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. ये इन्द्राय वचोयुजौ (=वचसैव युज्यमानौ) हरी (=हर्षयौ) मनसा
(=मनःसंकल्पेन मनश्चातुषेण वा) तत्क्षुः (=अकार्षुः) [ते ऋभवः] [तादृशी-
भिः] शमीभिः (=चातुर्यकर्मभिः) यज्ञमाशत (=यज्ञियत्वं प्रापुः) ॥

३. [ऋभवः] नासत्याभ्यां परिज्मानं (=परिगन्तारं) सुखं रथमतक्षन्
[ते] सवर्दुघा (=क्षीरस्य दोग्ध्रा) धेनुमतक्षन् ॥

या पहिल्या मंत्राचे तात्पर्य असे आहे की, सूक्त गाणारे जे आम्हीं त्या आम्हीं कर्वाती हे सूक्त ऋभुगणासाठीं घेथल्या वेधेच ऋभूसमक्ष रचिले आहे, म्हणजे पूर्वी पाठ करून ते आतां या ठिकाणी आम्ही म्हणत आहो असे नाहीं; आतांच्या आतांच रचून म्हणत आहों.

ऋभूच्या समक्ष आतांच्या आतांच सूक्त रचून गान आहो हा जो अर्थ सांगितला तो लक्षांत ठेविला पाहिजे. कारण की, त्यावरून वेदांतील सर्व सूक्ते अनादि आहेत असे जे म्हणजे ते वसे सिद्ध होत असा प्रथम निष्पत्ती.

‘अत्यंत विपुल सपनीन देवविणारे’, ‘रत्नधानम.’ अक्षरशः अर्थ, ‘सपनीने

अतिशयेकरून देणारे.’ म्हणजे हे स्तोत्र आम्ही गारले, म्हणजे आम्हांत ऋभुदेव अति विपुल सपनी देतील ‘[ऋभूच्या] दिव्य गणासाठी,’ ‘देवाय जन्मने.’ म्ह. ऋभुदेवाचा जे गण त्यासाठीं.

‘समक्ष’=‘आसत्या.’ म्हणजे ‘संगीत’, ‘संमुख.’ अक्षरशः, ‘संगीत’ ‘समक्ष’ हा पर्यवसित अर्थ प्रयोगांतरावर लक्ष्य देऊन केला आहे.

‘स्तोत्र्यानी’=विधेभिः, म्हणजे आम्ही जे कवी त्याहीं. सूक्त रचणारा आणि गाणारा यस्तुतः एकलाच मेषातिथि आहे, तथापि ‘आम्ही स्तोत्र्यानी’ हा अनेकवचनी प्रयोग की केला या विषया पूर्वी सांगितलेच आहे.

२. जे [ऋभु] तोंढानें भा-
। केल्पाबरोबर जुंपली जाणारी
। उद्याची जोडी इंद्राकरितां मनः-
कल्पानें निर्मिते झाले ते [ऋभु]
। तपस्या कौशल्यरूपांच्या योगा-
। यज्ञाप्रसन्न पावले.

३. ते सभोवताली फिरणारा
। तुल्यकारक रथ अर्थाकरितां निर्-
। माण करिते झाले. ते दूध देणारी
। गाय निर्माण करिते झाले.

२. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे
। कीं, ऋभूनी इंद्राचे घोडे वरून दिले
। हे जे त्यांचे कौशल्याचें कृत्य त्या कृ-
। त्यामुळे आणि हुतत्या अज्ञाच कौश-
। ल्याच्या कृत्यामुळे ते देवत्व पावले
। आणि त्यानंतर त्यास मनुष्य यज्ञ
। बर्फ लागली.

‘तोंढानें आज्ञा केल्पाबरोबर जुं-
। ली जाणारी,’ ‘यचोयुजा’. म्हणजे ज्यास
। हातानें जोडावयाचे अवश्य नाही, जो-
। डले जा असें सांगितले म्हणजे आपले
। आपण रथास जोडले जातात अज्ञा
। घोडांची जोडी.

इंद्रासाठीं घोडे वरून दिले हा क-
। भूचा पराक्रम या मंत्रांत वांगला आहे
। आणि प्रथम मनुष्य असून आपल्या
। कौशल्याने देवांसाठीं घोडे धोरें वरून
। दिले म्हणून ऋभु देव झाले असें सांग-
। ण्याचा भावार्थ आहे.

३. हा मंत्रांत ऋभूनी अर्धदेवांस
। रथ वरून दिला हा त्यांचा पराक्रम
। वांगला आहे. आणि क्षीर देणारी धेनु

2. [The Ribhus] who
by their wisdom fashioned
for Indra his pair of tawny
horses that yoke them-
selves at his command, at-
tained the sacrifice by their
acts of skill.

3. They fashioned for
the truthful As'vins their
chariot, circumambient and
easy. They fashioned the
cow that gives ambrosia.

त्यांच्या निर्माण केली हाहि पराक्रम
वांगला आहे. ही धेनु कोणती व को-
। णासाठीं त्यांनी निर्मिली तें या मंत्रे-
। वरून समजत नाही. जिळा मागाहून
। कामधेनु म्हणू लागले आणि जिच्या
। विषया पुराणोत्तरां धोरें अनेक कथा
। आपण वाचतो तीच ही? किंवा जसे
। इंद्राला घोडे वरून दिले, आणि अ-
। र्थास रथ वरून दिला तशीच ही गाय
। हुतत्या एकाद्या देवास अथवा एकाद्या
। उपासकास वरून दिली ते समजत
। नाही.

‘सभोवताली फिरणारा’ म्हणजे पृ-
। थ्वीसभोवताली फिरणारा, सूर्याप्रमाणे
। पृथ्वीसभोवताली प्रदक्षिणा करणारा,
। अर्थास आकाशातून पृथ्वीसभोवताली
। नेणारा

‘अर्थाकरिता’ अर्था हे कोण देव
। आहेत त्याविषयां पृथ्वी टीप दिली
। आहे ती पृष्ठ १४ वर सूत्र ३ अर्चा
। १ दाखर पाहा.

युवा॑ना पि॒तरा पुनः॑ स॒त्यम॑न्त्रा ऋजु॒यवः॑ ।

ऋभ॒वो वि॒ष्ट्वक्र॑त ॥ ४ ॥

युवा॑ना । पि॒तरा । पुन॑रिति । स॒त्यम॑न्त्राः । ऋजु॒यवः॑ ।

ऋभ॒वः । वि॒ष्टी । अ॒क्रत ॥ ४ ॥

सं वो मदा॑सो अ॒ग्नते॑न्द्रेण च म॒रुत्व॑ता ।

आदि॒त्येभि॑श्च राज॑भिः ॥ ५ ॥ १ ॥

सम् । वः । मदा॑सः । अ॒ग्नत॑ । इ॒न्द्रेण॑ । च । म॒रुत्व॑ता ।

आदि॒त्येभिः॑ । च । राज॑भिः ॥ ५ ॥ १ ॥

उ॒त त्वं च॑म॒सं नव॑ं त्वष्टु॒र्देव॑स्य निष्कृ॑तम् ।

अ॒कर्त॑ च॒तुरः पुनः॑ ॥ ६ ॥

उ॒त । त्वम् । च॒म॒सम् । नव॑म् । त्वष्टुः॑ । दे॒वस्य॑ । निःस्कृ॑तम् ।

अ॒कर्त॑ । च॒तुरः । पुन॑रिति ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

४. सत्यमन्त्राः (=सत्यवचनाः) ऋजुयवः (=ऋजवः) ऋभवो विष्टवा (=वर्षा) राज्ञीषो पितरौ पुनर्युवानावर्षावर्षुः ॥

५. [हे ऋभवः] मदायुका सोमा मरुत्वता इन्द्रेण च राजभिराग्निं तद् युष्मान्समयच्छन्त ॥

६. उ॒त (=अति च) त्वं (प्रसिद्धं) देवेन त्वष्टा कृतं गव्यं चमा [पुनर्यवः] अकृतम् ॥

४. सत्यवचनो [आणि] प्राणिनः ऋभुः कौशल्यायां योगाने आपल्या] आईबापांस पुनः करण करिते झाले.

५. [नंतर हे ऋभुदेव हो], तरुण इन्द्रावरोवर [आणि] तजे आदित्य यांजरोवर तुम्हांस मदकारक सोम प्राप्त झाले.

६. शिवाय खष्ट्या देवानें तयार केलेला जो तो नवा पेंढा [पाचे तुम्ही पुनः चार पेंढे करिते झालां.

4. The truth-speaking, honest Ribhus made [their] parents young again by their [skilful] work.

5. [Then O Ribhus] you came to be offered the intoxicating Soma, in company with Indra accompanied by the Maruts, and with the kingly Adityas.

6. Besides, you again made into four that new bowl fashioned by the god Tvashtā

४. ऋभुनी आपल्या आईबापांस वृद्धवात पुनः तरुण केले हा एक रघोचा पराक्रम पुष्कळ ठिकाणी येदांत सांगितला आहे तोच या मंत्रात आला आहे.

'सत्यवचनी' = 'सत्यमन्वा.' याचा 'वचनी' योजना विनयक आहे ते' असाहि अर्थ होण्याचा संभव आहे.

'कौशल्यायां योगाने' = 'विही' हे 'विही' पद येथे मृतीयास्त विषयाविशेषण आहे. अक्षरार्थ अर्थ, 'कुर्यात', 'कामाने' असा आहे त्यावरून कौशल्या-कृत्याने असे तात्पर्य

५. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे की, वर सांगितलेल्या कृत्ये ऋभुनी करवानीत ऋभुस अमरत्व प्राप्त झाले आणि रघोस ईशान् देवायामा सोम अर्पण होऊ लागला

'मरुत इन्द्रावरोवर' इत्यने येदा-जरोवर मरुत आहेत असा इशारा.

'आदित्यारोवर' १०. आपल्या

चार्य म्हणतात की, "ऋभुस इन्द्रादि-
५ रघोसह मृतीयास्तनायां ठायी सो-
५ मदान असते " 'आदित्य' यादि-
वर्ग सू. १४ क्र. ३ यादीष्ट पृष्ठ
१०२ वर टीप पाहा

या मंत्रात आदित्यास राने असे म्हटले आहे त्यावरूनच अक्षरार्थ, ऋभुदेवात देवाना 'राने' म्हणण्याची बा-
ल पुष्कळ आहे उदाहरणार्थ. - राजन्
एतांसि दिव्यं कृतानि " अत इत्यनेन
म्हटले आहे (१ १४ १४ दाव
सुभादे ७ ८ १२ १३ हे दाव
पाहा) न व राजा ४-४ आ इत्य
१ १०८. २. कृष्णी राजा वरुणा सोम
पावा ५ ४० ४ असे इशारा देतो म्ह-
टले आहे, वरुण मित्र अर्थात राजा
राजान अर्थात ७ १६ ११ अर्थात
वि दृष्टी वि दृष्टि दृष्टी इत्यनेन
पुष्कळ १ ४ ३ असे अर्थात
५४ म्हटले आहे त्यावरून दाव
अनेक इत्यनेन अर्थात देवाना राजा

ते नो रत्नानि धत्तन् त्रिरा साप्तानि सुन्वते ।
एकमेकं सुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

ते । नः । रत्नानि । धत्तन् । त्रिः । आ । साप्तानि । सुन्वते ।
एकम् एकम् । सुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

अधारयन्त वङ्गयोर्भजन्त सुकृत्यया ।
भागं देवेषु यज्ञियम् ॥ ८ ॥ २ ॥

अधारयन्त । वङ्गयः । अभजन्त । सुकृत्यया ।
भागम् । देवेषु । यज्ञियम् ॥ ८ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

७. ते [यूयम्] [अस्माकमेताभिः] सुशस्तिभिः अस्माकं सुन्वते (=यजमानः
त्रिरा (=त्रिः आयुत्तानि) रत्नानि एकैकं धत्त (=दत्त) । त्रिरायुत्तानि साप्ता-
(=सप्तसंख्याकानि कर्माणि) [संपादयत च] ॥
अथवा । ते [यूयम्] [अस्माकमेताभिः] सुशस्तिभिः अस्माकं सुन्वते (=यज-
मानाय) त्रिरायुत्तानि साप्तानि (=सप्तसंख्याकानि) रत्नानि धत्त (=दत्त) ॥

८. वङ्गयः (=यज्ञस्य संपादयितारः) [क्रमवः] अपारयन्त (=मरणाद्-
क्षिताः) । सुकृत्यया (=सुकर्मभिः) देवेषु यज्ञियं भागमभजन्त ॥

यथा राजे अहं मृगण्याचं तात्पर्यं असे
कीं, देव हे आम्ही मनुष्यांचे राजे होत
आणि राजा जसा प्रजांचे पालन करि-
तो तसे आम्ही पालन ते करितात
आणि प्रजाप्रमाणे पाप न करण्याविषयी
य सन्मार्गाने पालण्याविषयी बगिरे
च्या आता आम्ही पालिल्या

पाहिजेत.

६. त्वष्टा हा देवांचा शिल्पी होय.
तो देवांचा विश्वकर्मा. सूक्त १३ मंत्र
१० पृष्ठ १८ याजवल्कील टीप पाहा. त्व-
ष्टाने नेलेळा सोम विण्याचा वेळा द्रु-
होता. त्याचे ऋभूनी चार केळे असे
पूर्वी सांगितलेच आहे.

७. तर [हे ऋभून्तो], तुम्ही आमच्या द्या] सुस्तवनांच्या गेंकरून आमच्या यजमानाला मानें एक एक अशीं त्रिवार नें द्या; [आणि] सातसातपट १ त्रिवार कर्मे तीं संपादन करा.

८. यज्ञनिष्पादक [ऋभु] मर्त्य झाले, [आणि] [आपल्या] वातुपांच्या योगानें देवांमध्ये यज्ञ-तंबंधी हविर्भाग पावले.

7. Confer, therefore, ye [Ribhus], by [virtue of these our] good prayers, the three-fold riches upon our sacrificer, one by one; [and] accomplish the thrice seven-fold works.

8. Accomplishers of the sacrificé [the Ribhus] were preserved [from death]; by [their] skill they obtained a part of the sacrifice among the gods.

७. या मंत्रातील सर्व शब्द सोपे भाहिते आणि पदशः अर्थ स्पष्ट दिसत आहे तथापि भावार्थ कठिण आहे. आम्हीं सायणास अनुसरून अर्थ केला आहे. परंतु आमच्या मनाची खात्री तो अर्थ नीट आणि सर्वांशीं सरा असेल अशी होत नाही तथापि दुसरा अर्थ असा आम्हीहि सांगू शकत नाही की, ज्यामध्ये काही-च अडचणी देणार नाहीत. आम्हांस वाटते तो सरळ अर्थ असाः—“तर “ [हे ऋभून्तो], तुम्ही आमच्या द्या “ सुस्तवनांच्या योगकरून आमच्या य- “ जमानास कमानें एक एक अशीं “ त्रिवार सातपट धने द्या.” परंतु “ त्रिवार सातपट ” म्हणजे काय आणि तीं कोणती धने? आम्ही जो सायणास अनुसरून वर अर्थ दिला आहे त्यात सायणाचार्याप्रमाणे त्रिवार धने म्हणजे उत्तम, मध्यम आणि क- निष्ठ मिळून त्रिवार. आणि ‘सातपट १ त्रिवार कर्म’ (हा इतका अर्थ देवळ ‘साप्तानि’ इतक्या एका शब्दाचा त्रि- वार हे पुनः अध्याहत घेऊन ते करि-

तात) म्हणजे “ अग्न्याधेय, दर्शपूर्ण- मास इत्यादि जे सात हविर्यज्ञ तो एक वर्ग, औपासन होम, वैश्वदेव इत्या- दि सात पाकयज्ञांचा दुसरा वर्ग, आणि अग्निहोम, अत्यग्निहोम इत्यादि सात सोमसंस्थ यज्ञांचा तिसरा वर्ग.” परंतु ‘साप्त’ यांत ‘साप्तसंख्याक कर्म’ इतक्या अर्थाचा समावेश झालेने तरी या स्थळी होईल असें आम्हांस वाटत नाही. शिवाय ‘एकमेकम्’ हे पद सायणा- चार्थ ‘त्रिवार’ धनांकडेस मात्र घेतान. कर्मांकडेस त्याचा संबंध द्यावीत नाहीत, आणि अन्वयाकडे पाहू नेंले असता ‘सातपट त्रिवार कर्म’ याजकडेसच त्याचा संबंध लावला हें योग्य दिसते.

८ द्या मंत्राचा भावार्थ असा आहे की, ऋभु हे आरल्या कौशल्याच्या योगाने (म्हणजे होमास अवश्य अशा चमसादिक वस्तु निर्माण करून असें सायणाचार्य म्हणतात) अमरत्व प्रथम मनुष्य असतांही पावले आणि मग सहजच मानवी प्राणी रूपास इतर देवांप्रमाणे यज्ञावि अर्पण करू लागे. ते देवांपरीं झाले.

मित्राची प्रसन्नता प्राप्त
 'तून त्या इंद्राग्नौस, त्या
 [आम्ही] बोलावितों; त्या
 'त्या[इंद्राग्नौ]स [आम्ही]
 'तासाठो [बोलावितों].
 'बलवान् [आहेत तरीहि]
 'करणारे [जे] इंद्राग्नौ
 'लून काढिलेल्या या
 'आम्ही बोलावितों. [तर]
 'थें येथोत.
 'तर हे इंद्राग्नौ हो, मोठे
] गृहपती [असे जे]
 'राक्षसाला नाहीसे करा.
 'स] खाऊन टाकणाऱ्या
 'थें निसंतान होथो.

'मित्राची प्रसन्नता घडवी म्हण-
 'तस्य प्रशस्तये' म्हणजे मित्राचें
 'र प्रसन्न व्हावें या उद्देशानें.
 'एव 'दीक्ष देव आहे या-
 'पुढीं सूक्त २ क्रमा ७ याजवर
 'दोष ११ 'या पृष्ठावर पाहा.
 'मित्रा [इंद्राग्नौ]स.
 'पणारे हे विशेषण आद्याग्नौ येथे
 'आहे. उपासकानें अर्पण बेलें-
 'मरस पिणारे असे तात्पर्य.
 'आग्नौ] बोलावितों' सूक्त म्ह-
 'एवढाच (मेधातिथि) आहे,
 'याजवरहीतर याच्या कटुवाचा
 'माणस अनेक होतो म्हणून अ-
 'पन वाचवें असे पुढीं सूक्त १४
 '२ याजवर पृष्ठ १०० यांत दिले-
 'ल पाहा.

3. These Indra-agni, these,
 we invoke for the favour
 of Mitra; [we invoke] the
 two Soma-drinking [gods]
 to drink the Soma.

4. We call the mighty
 [but] kind [Indra and
 Agni] to this sacrifice of
 extracted Soma. May
 Indra and Agni come
 hither.

5. Ye, therefore, Indra
 and Agni, great protectors
 of the house, suppress the
 Rakshas. May the de-
 structive demons be void
 of issue.

४. 'बलवान् [आहेत तरीहि]
 'बल्याण करणारे' = 'उमा सन्ता' सन्ता
 (=सन्ती) याचा अर्थ 'बलाळ', 'बलुर'
 असाहि होईल तथा बेत्यास 'बल-
 'वान् आणि बलुर' असा अर्थ करावा =
 'बालून बाढिलेल्या या सोमास' म्ह-
 'णजे उदा यज्ञांत सोम बाढून अर्पण
 'बेला जातो असा यज्ञास

५. 'गृहपती' = 'गृहपती', यज्ञाचे
 उपासकाच्या घराचे रक्षण करणारे दत्त
 करणाऱ्याच्या घरादाराचे रक्षण करि-
 'तान असे = 'नाहीने बग' = उद्वेगम्.
 'अथवा' घराच्या घरा, विरहून
 'टाका ४ १ त्या २ याजवरिज या-
 'जावापोच थापत द्या

'आद्याग्नौ सज्जन टाकणाऱ्या या
 'असे मित्राचें होणे' ही वि- ४

सूक्तम् २१.

वयंपुत्रो मेधातिथिर्ऋषिः । इन्द्राग्नी देवता । गायत्री चण्डः ॥

इहेन्द्राग्नी उपं ह्वये तयोरिस्त्तोममुश्मसि ।

ता सोमं सोमपातमा ॥ १ ॥

इह । इन्द्राग्नी इति । उपं । ह्वये । तयोः । इत् । स्तोमम् । उश्मसि

ता । सोमम् । सोमपातमा ॥ १ ॥

ता यज्ञेषु प्र क्षंसतेन्द्राग्नी शुम्भता नरः ।

ता गायत्रेषु गायत ॥ २ ॥

ता । यज्ञेषु । प्र । क्षंसत । इन्द्राग्नी इति । शुम्भत । नरः ।

ता । गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [अहम्] इन्द्राग्नी इह आह्वयामि । [वयं] तयोरेव स्तुतिमुश्मः (= वयमामहे) । तौ [हि] सोमस्य अतिशयेन पातारी [स्तः] ॥

२. हे नरः [यूयं] ताविन्द्राग्नी प्रक्षंसत (= स्तुत) शोभयत [च] [यूयं] तौ गायत्रेषु गायत ॥

हा भावार्थ स्पष्ट आहे तरी दोन शब्द या मंत्रात किचित् कठिण आहेत, ते 'अधारयन्त' आणि 'वह्यः' 'वह्य' म्हणजे नेणारे, संपादन करणारे, यज्ञ-संपादणारे, ऋत्विज (उप ये त्वा गृणन्ति वह्यः १. ४८. ११ पाहा). यांतील यज्ञाची पूर्णता करणारे हा अर्थ सायणास अनुसरून येथें आम्ही घेतला आहे. तथापि याहून सयुक्तिक अर्थ येथे अपेक्षित आहे असे कबूल करणे आहे. 'वह्यः' हे देवांचे साधारण

नाव आहे, म्हणजे वेदांत तसा त्या अर्थ होतो, त्यापेक्षा केवळ देव हा अर्थ केल्यास चाळेळ; परंतु 'देव हा' असे तात्पर्य आधारयन्त या क्रियापदानून काढावयाचें आहे त्यापेक्षा 'वह्य' म्हणजे देव हा अर्थ बरा दिसत नाहीं 'अधारयन्त' याचा अर्थ 'आपणा रक्षिते झाले,' अर्थात् मरणापासून असा अर्थ आत्मनेपद असल्यामुळे काढिला पाहिजे.

सूक्त २१.

अपि आणि वृत्त पूर्वाप्रमाणं.
देवता इन्द्राग्नी.

१. यो इन्द्राग्नींस्त येषं बोला-
वितो. आम्हास त्यांचेच स्तोत्र
आवडते. [कारण की], ते दो-
घेहि अत्यंत सोम पिणारे [होत].

२. त्यांला[च] यज्ञांमध्ये
स्तवा; हे वीर हो, इन्द्राग्नींचे[च]
गौरव वाढवा; त्यांला[च] [तु-
म्हा आपल्या] गायत्रांत गा.

HYMN 21.

To Indragñi (i. e. Indra and Agni). Author and Metro as before.

1. I invoke here Indra and Agni; we love their praises exclusively. [For] they are both the greatest drinkers of Soma.

2. Them ye shall praise in your sacrifices; ye heroes, ye shall glorify Indra and Agni. Sing their praises in [your] gā-yātras.

१. ही ऋचा लक्ष्यांत ठेवण्याजोगी आहे. तिचा भावार्थ स्पष्टच आहे. इन्द्र आणि अग्नि हे सोम फार पीत असतात यास्तव त्यांच्याच स्तुती करणे हे आम्हास आवडते, इतरांच्या आवडत नाहीत म्हणून त्यांस मी बोलावितो असे मंत्रप्रकृत्याचे द्य. सोम फार पिणारे आहेत म्हणून इन्द्राग्नी हे ऋषीस प्रिय होत व स्तुत्यार्ह होत हे कारण लक्ष्यांत ठेवण्याजोगे होय.

‘इन्द्राग्निंस्त’ म्हणजे इन्द्र आणि अग्नि यांस. वेदान्ति वितीएक देवांची जोडण देतात. जसे अग्नीषोमी, सूर्याचन्द्रमसी, मित्रावरुणी, इन्द्रावरुणी; त्यांपैकीच इन्द्राग्नी हे आहे. सूक्त २ मंत्र ८ यानवरील टीप १२ व्या पद्यावर पाहा.

‘आम्हास त्यांचेच स्तोत्र आवडते’ ‘तदोत्तरिस्सोममुपपत्ति’ म्हणजे इतरांचे आवडत नाही. ही केवळ प्रशंसा आहे याच ऋचांत पूर्वील सनान मन्त्रांची व ऋषींची स्तुति केली आहे व इतर

देवांचीहि या पूर्वीच्या सूक्तांत केली आहे ती पाहा या प्रशंसैविषयी सूक्त १२ ऋचा २ यावर दिलेली ८२ व्या पद्यावरची टीप पाहा.

‘अत्यंत सोम पिणारे होत’ = ‘सोम सोमपातमा’ सोम या द्वितीयेचा संबध सोमपातमा. याशी करावयाचा. सायणाचार्य विवताम् या क्रियापदाचा अध्याहार करून त्याच्याशी सोमम् याचा संबध लाविताना, पण तसें करण्याचें काही कारण दिसत नाही.

२. ‘त्यांला[च]’ = ‘ता’ म्ह. इन्द्राग्नी-लाच. — हे ‘वीर हो,’ = ‘नरः’ हे संबोधन कव्वकुर्तांतल जो मेधातिथि या सूक्ताचा वक्ता त्यानबरोबर गाणारे जे लोक होते त्यांचे आहे = ‘गायत्रांत गा’ = ‘गायत्रेषु गायत.’ गायत्रे म्हणजे एक प्रकारची गायने, पारकून गायत्रवृत्तामध्ये असलेली गायने, या सूत्रावर. याचें सक्त. गायत्रशब्दावर सूक्त १० ऋचा १ यावर दिलेली टीप ६६ व्या पद्यावर पाहा.

ता मित्रस्य प्रशस्तये इन्द्राग्नी ता हवामहे ।

सोमपा सोमपीतये ॥ ३ ॥

ता । मित्रस्य । प्रशस्तये । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे ।
सोमपा । सोमपीतये ॥ ३ ॥

उग्रा सन्तो हवामहे उपेदं सर्वनं सुतम् ।

इन्द्राग्नी एह गच्छताम् ॥ ४ ॥

उग्रा । सन्तो । हवामहे । उपे । इदम् । सर्वनम् । सुतम् ।
इन्द्राग्नी इति । आ । इह । गच्छताम् ॥ ४ ॥

ता महान्ता सदस्पती इन्द्राग्नी रक्ष उज्जतम् ।

अग्रजाः सन्त्वक्षिणः ॥ ५ ॥

ता । महान्ता । सदस्पती इति । इन्द्राग्नी इति । रक्षः । उज्जतम् ।
अग्रजाः । सन्तु । अक्षिणः ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

३. ताविन्द्राग्नी मित्रस्य प्रशस्तये (=कीर्तये) [ययं] तौ [इन्द्राग्नी] हवामहे (=आखयामः) । सोमपौ [तौ] सोमं पातुं [हवामहे] ॥

४. उग्री (=ओजस्विनी) [सन्तावपि] सन्तौ (=साधू) [इन्द्राग्नी वयम्] इदं सुतं (=अभिपुत्रं) सोमं प्रति हवामहे (=आखयामः) । [तौ] इन्द्राग्नी एह आगच्छताम् ॥

५. हे इन्द्राग्नी तौ महान्तौ सदस्पती (=गृहपती) [युवां] रक्ष उज्जतम् (=अधोमुखं पातयतम्) । अक्षिणः (=भक्षका राक्षसा) अग्रजाः सन्तु ॥

३. मित्राची प्रसन्नता प्राप्त
प्रावी म्हणून त्या इंद्रांमोस, त्या
[द्रांमो]स [आम्ही] बोलावितो; त्या
[म] पिण्याच्या [इंद्रांमो]स [आम्ही]
[म] पिण्यासाठी [बोलावितो].

४. बलवान् [आहेत तरीहि]
हत्पाण करणारे [जे] इंद्रांमो
पास गालून काढिलेल्या या
सोमाप्रत आम्ही बोलावितो. [तर]
[द्रांमो] येथे येओव.

५. तर हे इंद्रांमो हो, मोठे
[आणि] गृहपती [असे जे]
सुम्ही ते राक्षसांना नाहीसे करा.
[आम्हांस] खाऊन टाकणाऱ्या
राक्षसांचे निसंत्तान होओ

3. These Indra-agnī, these,
we invoke for the favour
of Mitra; [we invoke] the
two Soma-drinking [gods]
to drink the Soma.

4. We call the mighty
[but] kind [Indra and
Agni] to this sacrifice of
extracted Soma. May
Indra and Agni come
hither.

5. Ye, therefore, Indra
and Agni, great protectors
of the house, suppress the
Rakshas. May the de-
structive demons be void
of issue.

३. 'मित्राची प्रसन्नता प्रावी म्हणून'
न='मित्रस्य प्रसन्नतये.' म्हणजे मित्राचे
आम्हांवर प्रसन्न व्हावे या उद्देशाने.
मित्र हा एक विश्व देव आहे. या-
विषयी पुढी सूक्त २ क्रमा ७ याजवर
[इंद्रेण दीप ११] व्या पद्यावर पाहा.

'सोम पिण्याच्या [इंद्रांमो]स.'
सोम पिणारे हे विशेषण आदगादी येथे
लाविले आहे. उपासकांनी अर्घ्य देले-
ला सोमस पिणारे असे तात्पर्य.

'[आम्ही] बोलावितो.' सूक्त म्ह-
णणाऱ्या एकाच (मेषातिथी) आहे,
त्याची त्याजबरीदर त्याच्या बटुबाचा
तशी मागले अनेक होईल म्हणून अ-
नेक वचन वापरले आहे. पुढी सूक्त १४
मध २ याजवर पृष्ठ १०० याच [इंद्रे-
ण] दीप पाहा.

४. 'बलवान् [आहेत तरीहि]
हत्पाण करणारे'='उमा सग्ता.' सग्ता
(=सन्ती) याचा अर्थ 'कसाड', 'चतुर'
असाहि होईल तथा बेत्तास 'बल-
वान् आणि चतुर' असा अर्थ करावा =
'गालून काढिलेल्या या सोमाप्रत' म्ह-
णजे ज्या यज्ञात सोम वाढून अर्घ्य
देला जातो असा यज्ञाप्रत

५. 'गृहपती.'='सहस्रपती,' म्हणजे
उपासकांच्या घराचे रक्षण करणारे दत्त
करण्याच्या घरादागारे रक्षण करि-
तात असे = 'नाहीले बग' = उच्छ्रयम् ।
अक्षरद घरांसाठी घाना, विरहून
टाका क्र १ व २ पण्यगीत हा-
नावादीर भाष्य पाहा

'आम्हांस खाऊन टाकणाऱ्या राक्ष-
सांचे निसंत्तान होओ' ही वि-रा ट.

तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे ।

इन्द्राग्नी शर्म यच्छतम् ॥ ६ ॥ ३ ॥

तेन । सत्येन । जागृतम् । अधि । प्रचेतुने । पदे ।

इन्द्राग्नी इति । शर्म । यच्छतम् ॥ ६ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

६. हे इन्द्राग्नी तेन सत्येन [युवा] प्रचेतुने पदे (=प्रज्ञापके स्थले) जागृतम् । [युवामस्तम्यं] शर्म (=क्षणस्थानं) यच्छतं (=दत्तम्) ॥

क्षयात् ठेवण्याजोगी आहे. हे राक्षस । शः अर्थ 'साऊन टाकणारे' म्हणजे कोण? 'अस्मिन्' याचा शब्द- आहे.

सूक्तम् २२.

कण्वपुत्रो मेधातिथिर्ऋषिः । देवता १-४ अश्विनौ । ५-८ सविता । ९-१०

अग्निः । ११ देव्यः । १२ इन्द्राग्नीवरुणाग्न्यानाय्यः । १३.१४ वावा-

पृथिव्यी । १५ पृथिवी । १६ विष्णुर्देवो वा । १७-२१ विष्णुः ।

गायत्री छन्दः ॥

प्रातर्पुजा वि वोधयाश्विनावेह गच्छताम् ।

अस्य सोमस्य पीतये ॥ १ ॥

प्रातःपुजा । वि । वोधय । अश्विनौ । आ । इह । गच्छताम् ।

अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. प्रातर्पुजा (=प्रातःकाळे अथी रथे योजयन्तौ) अश्विनौ विवोधय (=प्रबोधय) । [नो]अश्विनौ अस्य सोमस्य पानाय अत्र जागच्छताम् ॥

६. आणि हें [वर म्हटलेलें]
: ओहे तर तुम्ही प्रसिद्ध स्था-
जागृत राहा. हे इंद्राभीहो,
म्ही आम्हांस] आश्रय द्या.

6. And since that is
true, be ye wakeful, Indra
and Agni, in a conspicuous
place. Indra and Agni,
give [us] protection.

६. 'हें [वर म्हटलेलें] सवें आहे
'= 'तेन सह्येन.' म्हणजे तुम्हाविष-
जे आम्ही या सूक्तात सांगितले ते
हे आहे त्यापेक्षा. म्हणजे आम्ही
म्हाविषयी मनःपूर्वक स्तुती करित
आहो त्यापेक्षा.
'प्रसिद्ध स्थानी' = 'अभि प्रचेतुने प-
' म्हणजे ज्या ठिकाणाहून आम्हांस

तुम्ही नीट पाहू शकाल अशा प्रसृत
स्थळी. मंत्राचा भावार्थ असा आहे
कां, 'ज्यापेक्षा आम्ही तुमची स्तुती मनः-
पूर्वक प्रीतीनें करित आहो त्यापेक्षा
तुम्ही प्रसिद्ध स्थळी आम्हांसाठी जागृत
राहून आम्हांस आश्रय द्या, आणि
आमचें संरक्षण करा.'

मृक्त २२.

प्रपि आणि वृत्त पूर्ववत्. देवता—
१.४ अग्नी, ५-८ सविता, ९-१०
भूमि, ११ देवी, १२ इंद्राणी,
वरुणाणी, अमापी, १३-१४ द्यावा-
पृथिवी, १५ पृथिवी, १६-२१
विष्णु (१६ विष्णु अथवा देव).

१. प्रातःकाळी [आपल्या रथ]
जुंयणाऱ्या [अग्नी]ला जागृत करा;
अग्नी येथें येओत; हा सोम पि-
ण्यासाठी [अग्नी येथें येओत].

HYMN 22

To the As'vins (1-4), Savitā
(5-8), Agni (9-10), Devī (11),
Indrāṇi, Varuṇāṇi and Agnāyī
(12), Dyāvapṛthivī (13-14),
Pṛthivī (15), Viṣṇu (16-21)
in the sixteenth Viṣṇu or
Deva.

1. Wake [the As'vins]
that harness [their chariot]
in the morning. May the
As'vins come hither to
drink this Soma.

१. 'प्रातःकाळी [आपल्या रथ]
जुंयणाऱ्या' = 'प्रातर्हृता.' म्हणजे जे
अग्नी प्रातः काळी आपल्या रथास जोडे
जोडून गमन करित असतात. 'अग्नी-'
विष्णु सूक्त ३ मंत्र १ पृष्ठ १४ पाद-

वरील टीप पाहा. 'प्रातर्हृता' याचा
अर्थ "प्रातःसमनाने हलवू" असा हा-
भावार्थ करितात.

'अग्नीला जागृत करा.' "हे देवा
जुंयणाऱ्या म्हणजे अग्नी" असे स्पष्ट.

या सुरथा रथितमोभा देवा दिविस्पृशा ।

अश्विना ता हवामहे ॥ २ ॥

या । सुरथा । रथितमा । उभा । देवा । दिविस्पृशा ।

अश्विना । ता । हवामहे ॥ २ ॥

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती ।

तया यज्ञं मिमिक्षतम् ॥ ३ ॥

या । वाम् । कशा । मधुमती । अश्विना । सूनृतावती ।

तया । यज्ञम् । मिमिक्षतम् ॥ ३ ॥

नहि वामस्ति दूरके यत्र रथेन गच्छथः ।

अश्विना सोमिनो गृहम् ॥ ४ ॥

नहि । वाम् । अस्ति । दूरके । यत्र । रथेन । गच्छथः ।

अश्विना । सोमिनः । गृहम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

२. यासुभाश्विनी देवी सुरथी रथितमौ दिविस्पृशी (=सुखीकर
[च स्तः] ती [अश्विनी यव] हवामहे ॥

३. हे अश्विनी पुत्रयोर्वा कशा (=प्रतीदः) मधुमती सूनृतावती (=
धनियुक्ता) [वास्ति] तया [यज्ञं] यज्ञं मिमिक्षतं (=सेकुमिक्षतम्) ॥

४. यत् सोमिनो गृहं [प्रति] [युष्म] रथेन गच्छथः तद् हे ॐ
पुत्रयोर्देवास्ति हि ॥

पार्थ म्हणतात. 'अर्थास (स्त्रोत्राने?)
प्रागून कर' यापन्न बोळगारा मोठगा
पक्षित उठून देवभजन करण्यास सिद्ध
शाळा आहे हे स्वीकार्यास नकोच.
आरुते पूर्वज पक्षित उठून देवभजन
करीत या श्रवणं पूर्वी आम्ही रंगित.

लेख आहे.

'हा सोम विष्वासाटी' म्हण
सोम अर्पण करीत आहे तो आता
देवांचा बोळपक्ष्याचे मुख्य २
म्हणजे म्हणजे रवारी येऊन ।
प्रागें आणि सोम प्यास अंत हे

२. ज्यांचे रथ चांगले, जे
मध्ये उत्तम रथी [असे] उम-
। आकाशस्पर्शी अर्था देव,
स [आम्ही] बोलावितो.

३. हे अर्था हो, जो तुमचा
बूक मधुररसानें भरलेला [आ-
] मजुळ ध्वनि करणारा तेण-
हून [द्या] यज्ञावर सेचन
ता.

४. कारण कों, हे अर्था हो,
। मरत काढून अर्पण करणाऱ्या
भजका]चे घर तुम्हास दूर
हो, कों कों, [तुम्ही] तेंपे
पांत वसून जात असतां.

२. मंत्राचा भावार्थ असा आहे की,
ज्यांचे रथ चांगले आहेत आणि जे
थ हाकण्याविषयी अति कुशल आणि
यांचे रथ इतके मोठे आणि उंच
माहेत की, ते आकाशापर्यंत पोहचतात
महा दौताहि अर्था देवांस आम्हीं
थें यज्ञास बोलावितो.

‘जे रथीमध्ये उत्तम रथी.’ कितीहि
मोठा शूर अथवा दौटा असला तरी
परतुनराज्यां आदण त्याची प्रशंसा
करून लागला म्हणजे त्याला गाडी चा-
गली हाकता येते असे आपण म्हणणार
नाही. परंतु प्राचीन काळच्या घोड्यांचे
वर्णन होऊ लागले म्हणजे तो उत्तम
रथी म्हणजे गाडी चांगली हाकणारा
असे आपल्या पाहण्यात येते. याचे
कारण काय ? याचे उत्तर इतके आहे
की, प्राचीन काळी रस्ते आतां आहेत

2. Those two gods,
possessed of a good chariot;
[and] excellent charioteers
[and] touching the sky
[with their chariot] we
invoke those As'vins.

3. With your whip, As'-
vins, which is full of sweet
juice [and] has a sweet
sound, sprinkle this sacri-
fice.

4. For to you, As'vins,
the house of the Soma-sa-
crificer, whither you go in
your chariot, is not far off.

तसे सुंदर बांधलेले नसत रानात आबड-
धोबड रस्त्यावरून गाडी हाकणे म्हणजे
अजूनहि कठिण काम आहे. मग
प्राचीन काळी तर (अरण्ये वीरे अड-
चणी कर असल्यामुळे) कारण कठिण
असेल यात संशय नाही. म्हणून मा-
नयी शूरांस जे विशेषण द्यावे तेंच
द्या सूत्राच्या वर्यानिं सहजच अर्थास
दाविले आहे. अर्था हे उत्तम रथात
वसून आकाशमार्गाने गमन करितात
असे वेदांत वर्णन आहे

३. अर्थास जसा उत्तम रथ आहे
असे आर्यजन म्हणत, तसेच त्याला
मधुररसाने भरलेला आणि मधुर ध-
नीने युक्त असा चाबूक आहे असेहि
म्हणत असत, तेच या मंत्रात स्पष्टितले
आहे. कारण घोडे आणि रथ आहेत
त्यांचे

हिरण्यपाणिमृतये सवितारमुपं ह्वये ।

स चेत्तां देवतां पदम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

हिरण्यपाणिम् । ऊनये । सवितारम् । उपं । हुये ।

सः । चेत्तां । देवतां । पदम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

श्रुपां नपांतमयंसे सवितारमुपं स्तुहि ।

तस्यं व्रतान्युंक्षमासि ॥ ६ ॥

अपाम् । नपांतम् । अवसे । सवितारम् । उपं । स्तुहि ।

तस्यं । व्रतानि । उंक्षमासि ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. [अहं] हिरण्यपाणि सवितारमृतये आह्वयामि । देवेषु [हि] स पदं
(=अस्माकं स्थानस्य) चेत्ता (=इष्टा भवति) ॥

६. अपां नपातं (=पुत्रं) सवितारम् अवसे (=रक्षणाय) उपस्तुहि । ता
व्रतानि (=कर्माणि) [हि] [वयम्] उंक्षमः (=कामयामहे) ॥

चाबकाने 'द्या यज्ञायर सेवन करा' म्हणजे द्या आमच्या यज्ञायर अनुग्रह करा. मधुररसाने म्हणजे गोडीने भरलेला चाबूक आहे तेणेकरून जर यज्ञायर सेवन केलें तर चाबकात असलेली गोडी यज्ञांत घेईल असा भावार्थ आहे या ठिकाणी यज्ञ म्हणजे देवांस अर्पण करायचा जे अन्नादि पदार्थ ते असा अर्थ समजावयाचा.

४. मंत्राचे तात्पर्य असे कीं, 'जो मत्त

यज्ञांत अर्थास सौमरस अर्पण करे असतो त्याचे घरी अर्धी हे र्पात सून जातात, त्यापेक्षा अर्थास तें खाव आहे असें नाहीं. अतएव दर मंत्रांत जी प्रार्थना केली ती आमची प्रार्थना अर्धी सहज मान्य व्हा शकतील.'

प्राचीन आर्य लोक आपल्या आपाप- देवतांची कशी विनयणी करीत त्यांचा हा एक चांगला मासला आहे.

५. ज्याचे हात सुवर्णमय आहेत] त्या सवित्यास [आमचें] रक्षण करण्यासाठी मी येथे बोधितों. देवांमध्ये स्थान जाणगारा तो होय.

६. उदकांचा पुत्र असा जो सविता त्याला [आमचे] रक्षणासाठी स्तव. त्याची व्रतें आम्हांस भावळवात.

5. I call the golden-handed Savitā hither for [our] protection; among the gods he is the one that sees the place.

6. Praise Savitā the son of the waters for protection. We love his ordinances.

५. या सूक्तातील ५ पासून ८ पर्यंत ऋचा 'सवित्या' देवाविषयी आहेत. सविता हा वैदिक देव मोठ्या महत्त्वाचा आहे. याज्यविषयी वेदांत पुष्कळ सूक्तें देतात. सविता म्हणजे सूर्याभिमानी देवता. म्हणजे सूर्यरूपी देव. सविता देव सकल वस्तूंच्या अंगांमार्फत निर्माण करितो. सूर्याचे अंग किरण तेच सवित्याचे हात. त्याला चित्रमानु म्हणजे चित्रशिविच रंगाचा प्रकाश उपाचा आहे तो, असें नांव आहे. त्याला 'नृपक्षी.' ('मनुष्यास पाहणारा'), 'हिरण्यहस्त,' 'हिरण्यपाणि,' 'हिरण्यास,' 'सुपाणि,' 'सुजिह्व,' 'सुरत्न,' 'पूर्णगर्भस्ति,' 'विश्वर्मा,' 'विश्वानर,' 'विश्वर्षणि' (महत्त्वगारा) इत्यादि विशेषणें लाविलेली आढळतात.

या सवित्या देवाला 'हिरण्यपाणि' म्हणजे सोन्याच्या हाताचा म्हणजे हे योग्यच आहे. कारण तो, सूर्यकिरण रे सुवर्णाच्या क्रांतीचे असतात.

'देवांमध्ये स्थान जाणगारा तो होय' = स वेना देवता पदम्. देवता हे या ठिकाणी द्विप्राविशेषण अर्थात् होय, 'देवेषु' या अर्थी. 'देवांमध्ये स्थान

जाणगारा तो होय' म्हणजे सकल देवांपैकी हा देव उपासकाचे स्थान कोठें आहे हे जाणगारा होय असा अर्थ.

सायणाचार्य या तृतीयपादाचा अर्थ करितात तो येणेप्रमाणे:- "तो सविता " देव या मंत्रात सांगितलेली देवता " होऊन पदम् म्हणजे पजमाना. " मी ज्या पदामत पायावे त्या पदामत " म्हणजे स्थानाळा वेना म्हणजे " दासविगारा होतो. " = 'हिरण्यपाणि' याचाहि सायणाचार्य पजमानाळा देण्याकरिता हातीन सुवर्ण 'धारण करणारा' असा अर्थ करितात.

६. 'उदकांचा पुत्र... त्याला' = अगो नपातम्. 'उदकांचा पुत्र' हे विशेषण नित्य अभिशाबक असतें. त्याचा अर्थ उदकांत जन्मलेला म्हणून उदकांचा पुत्र असा होतो. आकाशांत मेघोदकें असतात आणि त्यांत विद्युद्गुपी अग्नीची उत्पत्ति होते म्हणून त्यास उदकांत जन्मलेला असें समजून 'उदकांचा पुत्र' अशी संज्ञा अग्नीला मिळाली आहे. परंतु सवित्या देवास लाविलेले हे विशेषण ज्यांत आहे असा हा एकच प्रयोग दिमनो = [आमचे] रक्षणा-

विभुक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः ।

सवितारं नृचक्षसम् ॥ ७ ॥

विभुक्तारम् । हवामहे । वसोः । चित्रस्य । राधसः ।

सवितारम् । नृचक्षसम् ॥ ७ ॥

सखाय आ नि पीदत सविता स्तोम्यो नु नः ।

दाता राधांसि शुम्भति ॥ ८ ॥

सखायः । आ । नि । पीदत । सविता । स्तोम्यः । नु । नः ।

दाता । राधांसि । शुम्भति ॥ ८ ॥

अग्ने पत्नीरिहा वह देवानामुशतीर्य ।

त्वष्टारं सोमपीतये ॥ ९ ॥

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानाम् । उशतीः । उप ।

त्वष्टारम् । सोमपीतये ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. यत्नः (=समीचीनस्य) चित्रस्य (=सुन्दरस्य) [च] राधसः (=स्य) विभुक्तारं नृचक्षसं (=नरणां द्रष्टारं) सवितारं [वयं] हवामहे ॥

८. हे-सखायः, आ[गच्छत] निपीदत [च] । सविता[हि] अभुना अरमादि स्तवनीयः । राधासां (=धनानां) दाता [स] शुम्भति (=शोभते) ॥

९. हे अग्ने, देवानाम् उशतीः (=आगन्तुमिच्छन्तीः) पत्नीः त्वष्टारं [च] सोमपानाय इह उग्रवह ॥

सार्थां स्तय' = 'अयसे उपस्तुहि.' हे मंत्र-यक्ता जयन्त असलेल्या दुसऱ्या उपासकास सांगतो आहे अशी कल्पना करावी. 'त्याची मते आम्हास आवडताना.' म्हणजे सवित्याच्या प्रीत्यर्थ जी वाय

कर्म करायपाची असतात तीं कर्म हे आम्हास आवडतें. तीं कर्म म्हणजे अमुक वेळां सवित्यास सोमादि अर्घ्य करून त्यास भजणे, इत्यादि.

७. चांगली [आणि] सुंदर
ती वांटून देणारा [आणि]
ज्याने पाहणारा [जो] स-
जाल्याला [आम्ही] बोलावितो

८. हे मित्रांनो, या बसा,
तां आम्हांस सवित्र्याची स्तुति
व्याची आहे; [तो] संपत्ती-
दाता तेजःपुत्र प्रकाशत
हे.

९. हे अग्नी, [इकडे येण्या-
पथी] उत्सुक [ज्या] देवांच्या
हानी त्यांस, [आणि] त्वष्ट्यास
[म] पिण्यासाठी येथे घेऊन ये.

7. We invoke Savitā
the distributor of beneficent
[and] beautiful wealth,
[and] the observer of men.

8. Friends, come [and]
sit down; Savitā has now
to be praised by us, [he]
the bestower of riches is
shining brightly

9. Agni, bring hither
the anxious wives of the
gods [and] [the god] Tva-
shṭā to drink [our] Soma

७. मंत्राचा भावार्थ असा आहे
[३], सविता म्हणजे सूर्य उगवला म्हणजे
[१] जगाने जी संपत्ति आहे ती निरति-
श्रया मनुष्यांस जणुं काय वांटली
गते. कारण सूर्य उगवण्याच्या पूर्वी
मंधार असल्यामुळे सर्व यस्तु एकत्र
गिटाळ्याने पडल्यासारख्या असतात,
आणि सूर्य उगवताच प्रत्येक मनुष्यास
आपले काय आणि दुसऱ्याचे काय ते
समजते, त्यामुळे सूर्यदेवता सविता हा
सगनी वांटून देतो जणुं काय असे
कल्पिते आहे.

‘मनुष्याने पाहणारा,’ म्हणजे कोण
मनुष्य काय करितो हे आपण प्रत्यक्ष
पाहणारा. हे विशेषण सूर्यरूपी जो
सविता देव त्याला उजम रीतीने योग्य
दिसते हे सांगायचा नकोच.

८. मंत्रकर्ता म्हणतो आहे की, ‘हे
मित्र हो ‘या, आपण सवित्र्याची स्तुती
करीत बसू या; तो आपली देणारा स-

विता उगवून प्रकाशत आहे. यारतथ
स्तुतीचा समय झाला आहे.’

हा मंत्र लक्षांत ठेवून घ्याचा वि-
चार करण्याजोगा आहे. ऋग्वेदातील
सूक्ते सगळी कुटुंबाची मागसे मिळून
अथवा सगळी मित्रमंडळी मिळून गात
होते आणि ख्रिस्ती लोकांसारखे सा-
माजिक प्रार्थना करित होते असें सूक्त
१४ मंत्र २ याजवरील दिपेत (पृष्ठ
१०० या स्थळी) सांगितले आहे त्याला
हे प्रमाण विशेष आहे.

९. ही आणि पुढची (दाहवी)
ऋचा अग्नीविषयी आहे मंत्रधर्मा म्ह-
णतो की, ‘देवांच्या शिष्या हा आमचा
सोम पिण्यासाठी यावयास आधीच
उत्सुक आहेत, तर त्यांस आणि त्या-
जबरोबर त्वष्ट्या देवांस सोमपानार्थ
इकडे आमच्या यज्ञाजवळ घेऊन ये.’

तथा हा कोण आहे याविषयी पूर्वी
सांगितलेच आहे सूक्त १३ ऋचा १०

आ या भंग इत्यायंमे होत्रा यविष्ठ भारतीम् ।

वरुन्त्रो विपर्णा वह ॥ १० ॥ ५ ॥

आ । गाः । अग्ने । इह । अवसे । होत्राम् । यविष्ठ । भारतीम् ।

वरुन्त्रोम् । विपर्णाम् । वह ॥ १० ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

१०. हे यविष्ठ अग्ने, गाः (=देवपत्नीः) अवसे (=रक्षणाय) अग्नि
होत्रा भारती वरुन्त्रो विपर्णा [च] [आ] वह (=आनय) ॥

यावत्ची टीप पृष्ठ २८ यावर पाहा.

सोम पिण्यासाठी अग्नीमें देवांस य
देवांच्या नायकांस उपासकांजवळ घेऊन
येणे हे अग्नीचे काम वेदांत प्रसिद्ध आहे.

देवपत्नीविषया उक्तेस जो वेदांत
येतो तो स्वष्ट्याशी (या क्रचेत आहे

तसा) येतो. याविषया क ७
६ 'स्वष्टा गाभिः इह गृणोतु.' १०
३ 'स्वष्टा नो गाभिः सुविताय ३
१. १६१. ४ 'स्वष्टा गासु ४
आगजे,' हां स्वष्टें पाहा.

१०. हे परम तरुण अग्नी,
 १) देवपत्नींस [आमच्या] रक्ष-
 णसाठी येथें [आण]-होत्रा, भार-
 ती, वरूत्री [आणि] धिषणा पास
 जून ये.

10. O youthful Agni,
 bring the goddesses hither
 for [our] protection, [bring]
 Hotrā, Bhārati, Varūtrī
 [and] Dhiṣhanā.

१०. 'परम तरुण अग्नी,'—'यविष्ठ
 भग्ने.' अग्नीला 'यविष्ठ' अति तरुण हें
 विशेषण पुष्कळ ठिकाणी लागलेले आ-
 ण्हेतें. त्या विशेषणाच्या धोऱ्यातलेपिपरी
 रागावपास नकोच; कारण की, अग्नादि
 दैवतापासून अग्नि आहे तरी तो पुरातन
 दैवता होता तसाच अजूनहि तरुणच
 आहे.

'होत्रा' म्हणजे आहुताचा देवता,
 हाकेची देवता. देवतांस स्तोत्रे जी हाक
 भारितात तद्गुणी एक मानिलेली देवता.

'भारती' म्हणजे वामप्री देवता.
 पूर्वी सूक्त १३ मंत्र ५ पावरीळ टीप
 २६ त्या पृष्ठावर पाहा.

'वरूत्री' म्हणजे संरक्षणाची देवता.
 संरक्षण करण्याविषयी जिळा मनुष्ये
 बोळावतात अशी एक वैदिक देवता.

'धिषणा' हीहि एक वैदिक देवता
 आहे. हिचे काम मनुष्यांस संपत्ती प्राप्त
 करून देणे आणि मनुष्यांवर देवांची
 कृपा करून देणे. साधनाचार्थ धिषणा
 म्हणजे वामप्री देवता असे म्हणतात
 आणि ते सरेच आहे, कारण की मनु-
 ष्यांच्या घाबा म्हणजे देवांप्रत केलेल्या
 मार्भना देवांचा प्रसाद मनुष्यांवर होई
 असे करून देवांकडून त्यांस द्रव्य
 मिळवून देतात, असा आर्पणार्थीचा

भरवसा होताच.

आतां ज्या देवपत्नी (णाः) मंत्रांत
 सांगितल्या त्या होत्रा, भारती, वरूत्री
 आणि धिषणा ह्यांचे किंवा देवपत्नी
 वेगळ्या आणि ह्या देवता वेगळ्या हें
 ह्या मंत्रावरून स्पष्ट होत नाही, पण
 एकच असाव्या असे दिसते. देवपत्नी-
 स येऊन ये असे साधारण रीतीने सांग-
 न मग देवपत्नींपैकी कितीएकांची नावे
 सांगितली आहेत असे दिसते.

आहुताचा देवता म्हणजे काय
 आणि ती कशाळा कल्पिली, आणि
 भारती व धिषणा ह्या वामप्री देवता
 कशाळा कल्पिल्या. आणि वरूत्री ही
 संरक्षणाची देवता कल्पण्याची आवश्यक-
 कता काय आहे? असा प्रश्न निघेल
 तर आम्हांच्या इतिहासा देवी कशाळा
 कल्पिल्या? माता जोगणी (जादूचा
 उपद्रव न होऊ देणारी), माता सोड-
 वार (सोडवार मनुष्यापासून उपद्रव हो-
 ऊं न देणारी देवी) (गुजरापेंत),
 भरी (पटकीची देवी), वापजारे (वा-
 ञाचा उपद्रव न होऊ देणारी) आणि
 सटवाई (सहाय्या दिवशी मळ मळ
 न देणारी) ह्या व ह्यांच्या देवा कशा-
 णा पाहिजेत आणि त्या कशाळा क-
 ल्पिल्या? हेच ह्या प्रश्नाचे उत्तर

अभि नो देवीरवसा महः शर्मणा नृपतीः ।

अच्छिन्नपक्षाः सचन्ताम् ॥ ११ ॥

अभि । नः । देवीः । अवसा । महः । शर्मणा । नृपतीः ।

अच्छिन्नपक्षाः । सचन्ताम् ॥ ११ ॥

इहेन्द्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये ।

अग्रायीं सोमपीतये ॥ १२ ॥

इह । इन्द्राणीम् । उप । ह्वये । वरुणानीम् । स्वस्तये ।

अग्रायीम् । सोमपीतये ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. महत्यो देव्यो नृपतयः अवसा (=प्रसादेन) शर्मणा (=कल्याणेन)
[च सह] अच्छिन्नपक्षाः अस्मानभिसचन्ताम् (=आभिमुख्येन सेवन्ताम्) ॥

१२. [अहम्] इन्द्राणीं वरुणानीम् अग्रायीं [च] स्वस्तये सोमपानाय
[च] अत्रोपाकृत्यामि ॥

११. मोठ्या [अशा ज्या]
नुष्यांच्या स्वामिनी देवी [त्या]
सादासहित [आणि] कल्याणास-
हित अष्टिपक्ष येथे आम्हांकडेस
आत.

१२. इंद्राणी, वरुणानी [आणि]
मग्रापी यांस [आमचे] कल्याण
करण्यासाठी [आणि] सोम पिण्या-
साठी मी येथे बोलावितों.

11. May the goddesses,
the protectresses of men,
come hither unto us swift-
ly with their protection
[and] support.

12. I invoke here In-
drāni, Varuṇāni [and] Ag-
nāyī for doing good [to us]
[and] for drinking [our]
Soma.

११. 'मनुष्यांच्या स्वामिनी देवी'
म्हणजे घरच्या (१० व्या) मंत्रात
ज्या देवपत्नी म्हणून सांगितल्या त्याच
येथे समजावयाच्या. 'मनुष्यांच्या स्वा-
मिनी' म्हणजे मनुष्यांचे पाहण करणा-
ऱ्या असे सायणाचार्य म्हणतात = 'अ-
ष्टिपक्ष' म्हणजे ज्याचे पक्ष ठिन्न
(तुटले) नाहीत अशा. यात या
देवांस पद्यांची साम्यता विवक्षित
आहे. 'आष्टिपक्ष येओत' 'म्हण-
जे जसे पक्षी अष्टिपक्ष असले
तर छवकर देतील तशा येओत =
'प्रसादासहित [आणि] कल्याणास-
हित.' म्हणजे प्रसाद आणि कल्याण
पेडन येओत. येओत आणि आम्हांस
प्रसन्न होऊन आमचे कल्याण करीत
आसं तात्पर्य = 'येथे आम्हांकडेस येओ-
त' = 'न' अभिसंबगताम्.' शब्दज्ञाः अर्थ,
'भद्रीसाठी आम्हांकडेस येओत'

तवच्या कथेत देवांच्या पत्नींचे आ-
ह्वान केले आहे त्यात 'देवानां पत्नी.'
असे शब्द आहेत, आणि त्या अकरा-
व्या मंत्रात 'नपत्नी' (= नणा पत्नी)
असे शब्द आहेत त्यापेक्षा त्या मंत्रात

देवपत्नीरूपी देवी आणि या मंत्रात
नृपत्नी म्हणजे मनुष्यपत्नीरूपी देवी
असा अर्थ होण्याचा चांगला सभब
आहे. आणि तसे केले तर नृपत्नी म्ह-
णजे कोणी मनुष्यांच्या त्रिपा मळून,
जसे 'वितर' हे (देव झाले तशा), देवी
झालेल्या देवी असे समजावे

१२. इंद्राणी, वरुणानी आणि अ-
ग्रापी या अनुक्रमे इंद्र, वरुण आणि
अग्नि यांच्या वायको. 'इंद्राणी' शब्दा-
चा अर्थ 'इंद्राची वायको' त्याप्रमाणेच
वरुणाची आणि अग्रापी यांविषयी सम-
जावयाचे परंतु इंद्राची ही जी वायको
तिचे नांव वाय आणि अग्नीच्या व वाद-
नाच्या वायकोचे नांव वाय आहे ते
समजत नाही. मागाहून झालेल्या मन्त्रा-
त इंद्राची वायको 'इंद्री' अशी कथा
आहे, आणि 'रवाहा' ही अग्नीची वाय-
को असे सांगितले आहे. परंतु 'इंद्री'
शब्दाचा अर्थ प्रथम वाय होत नाही आणि
मागाहून इंद्री म्हणजे इंद्राची वाय-
को कशी याविषयी पुढे स्पष्टपणे
देईश

“महती द्यौः पृथिवी च न इमं पृथं मिमिक्षताम् ।

पिपृतां नो भरीमभिः ॥ १३ ॥

महती । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमम् । पृथम् । मिमिक्षताम् ।

पिपृताम् । नः । भरीमभिः ॥ १३ ॥

तपोरेद्वृतवत्पयो विप्रां रिहन्ति धीतिभिः ।

गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे ॥ १४ ॥

तयोः । इत् । घृतवत् । पयः । विप्राः । रिहन्ति । धीतिभिः ।

गन्धर्वस्य । ध्रुवे । पदे ॥ १४ ॥

भाषापर्यायम्.

१३. महती द्यौः [महती] पृथिवी च अस्माकमिमं पृथं मिमिक्षतां (नैः
मिच्छतां=सिञ्चताम्) । भरीरस्मान्गूरपताम् ॥

१४. तपोरेम घृतवत् (=रसवत्=स्निग्धरसार्द्रं) पयो विप्रा (=मेधाविनो)
गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे (=आकाशे) लिहन्ति ॥

• ही कथा पुण्याहवाचनांत कलशाराधनसमयी मौजिली आहे.

० स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी ।

यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥ १५ ॥ ६ ॥

स्योना । पृथिवि । भव । अनृक्षरा । निःश्वेशनी ।

यच्छ । नः । शर्म । सप्रथः ॥ १५ ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

१५. हे पृथिवि [त्वम्] अस्मभ्यं स्योना (=सुखा) अनृक्षरा (=अक निवेशनी (=विभ्रान्तिस्थलयती) [च] भव । [अस्मभ्यं] विस्तृतमाभ्यं [प्र] यच्छ ॥

“गंधर्वाचा संबंध सूर्याशी फार आहे. तो सूर्याच्या घोड्याचा लगाम आपल्या हातात धरून रथ हाकतो, आणि तो आकाशात अति उंच स्थळां असतो. त्याच्या हातीं छल्लल्लीत शस्त्रे असतात. त्याच्या अंगावर सुवासित आणि छल्लल्लीत वस्त्रे आहेत, आणि तो पृथ्वीवर उड्डे पाडतो. तो आकाशातून मोठ्या त्वरेने चालतो आणि त्याला आकाशातून मोठ्या झपाट्याने उडत जाणारा जो सुपर्ण (=पक्षी) म्हणजे सूर्य त्याची उपमा दिलेली आढळते. सविता, पूषा आणि सोमदेव यांच्याशी याचा संबंध फार येतो. आणि सोमाची उपमा त्याला दिलेली आढळते.

“गंधर्वांस स्वर्गाचा उदक (=मेघोदक) घेऊन असतात आणि तीं उदकें त्याच्या समक्ष सालीं भूमावर याहनात असे सांगितले आहे. आणि ही जीं सालीं याहनाचीं उदकें त्यांना दिव्य सोमरस असतो अशी विवक्षा पुष्कळ सूचित दिसते. त्या सोमाचा रक्षक आणि दाता गंधर्व आहे असे सांगितले आहे. असेहि सांगितले आहे कीं,

सोमवल्लीच्या अर्गां दिव्य सोमरी येई असें करणारे गंधर्व कितीएक आहे त. गंधर्व म्हणून जो कोणी आहे त्याचे बायको अप्सरा असें सांगितले आहे तिळाच ‘अप्या घोषा’ आणि ‘अप्या घोषणा’ असें नांव आहे. ‘गर्वा’ आणि ‘अप्या घोषा’ यांच्या पासून मनुष्यजातीचें जें पहिलें जोडणें त्या आणि यमी त्यांची उत्पत्ति झाली ‘गंधर्व’ याचा अधिकार अधिष्ठाता कन्येवर मोठा असतो. अधिष्ठाता युवति प्रथम ‘गंधर्व’ याची असते, ती सोमाची होते आणि त्यानंतर झीची होते. आणि विवाहसमयां न नवऱ्याच्या स्वाधीन करण्याच्या गंधर्वांची प्रार्थना केली पाहिजे. यांचीं विशेषणे ‘विधावसु’ (सर्व ज्ञानाजवळ आहे तो), ‘दिव्य, आणि ‘यायुकेश’ अशीं आढळतात. गंधर्वांच्या गायनाधिपत्यांहे क्वचित् स्पष्टी उल्लेख येतो (क. १०. १७७. २). गंधर्वांस देवांचीं गुप्ते ठारूक असता इत्यादि वेदान सांगितले आहे.”

१५. हे पृथ्वी, [तूं आम्हांस]
 लकारक, कंटकरहित [आणि]
 भ्रांती घेण्यास स्थल देणारी
 ; आम्हांस विस्तीर्ण आश्रय दे.

15 O Earth, be thou
 blissful, thornless, [and]
 harbouring [unto us], give
 unto us an extensive abode.

१५. 'आम्हांस विस्तीर्ण आश्रय'
 म्हणजे आम्हांस पुष्कळ आश्रय
 आहे; जेणेकरून आम्हांस सुख होई
 ते विस्तीर्ण स्थल तुझ्या पाठीवर

आम्हांस मिळो. यांत केलेली प्रार्थना
 पृथ्वीला उद्देशून करण्याजोगी आहे
 यांत सशय नाही.

०स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी ।

यच्छा नः गर्भे सप्रथः ॥ १५ ॥ ६ ॥

स्योना । पृथिवि । भव । अनृक्षरा । निःश्वेशनी ।

यच्छ । नः । गर्भे । सप्रथः ॥ १५ ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

१५. हे पृथिवि [त्वम्] अस्मभ्यं स्योना (=सुखा) अनृक्षरा (=अनृक्षरा निवेशनी (=विश्रान्तस्थलवती) [च] भव । [अस्मभ्यं] विस्तृतमाश्रय [प्र] यच्छ ॥

“गंधर्वाचा संबंध सूर्याशी फार आहे. तो सूर्याच्या षोडशाचा लगाम आपल्या हातात धरून रथ हाकतो, आणि तो आकाशात अति उंच स्थळा असतो. त्याच्या हातीं लखलखीत शस्त्रे असतात. त्याच्या अंगावर सुवासित आणि लखलखीत वस्त्रे आहेत, आणि तो पृथ्वीवर उभेच पाहतो. तो आकाशातून मोठ्या त्वरेने चालतो आणि त्याला आकाशातून मोठ्या क्षपाट्याने उडत जाणारा जो सूर्य (=क्षी) म्हणजे सूर्य त्याची उदमा दिटेडी आढळते. सविता, पूषा आणि सोमदेव यांच्याशी याचा संबंध फार देतो. आणि सोमाची उदमा त्याला दिटेडी आढळते.

‘गंधर्वाग रथगीर्वा उदके (=मेघोदके) येन अस्मभ्यं आणि तो उदके त्याच्या गंधर्वा सार्या भूमिवर पाडणान असे रथगीर्वा आहे. आणि ही जी सार्या पाडणारी उदके त्यात दिव्य सोमरस आणि अग्नी दिव्यता पुढेच प्रकाश दिवने त्या सोमाचा रसक असून त्या रसक आहे असे म्हणवते आहे. असे हे रथगीर्वा आहे का.

सोमवल्लीच्या अंगां दिव्य सोम येई असें करणारे गंधर्व कितीपुढे येई त. गंधर्व म्हणून जो कोणी आहे त्या वायको अप्सरा असें सोपिते असे तिलाच ‘अप्या योषा’ आणि ‘अप्योषणा’ असें नांव आहे. ‘अप्या योषा’ आणि ‘अप्या योषा’ यांचा एक मनुष्यजातीचे जे पहिले जोडी आणि यमी त्यांची उत्पत्ति होई ‘गंधर्व’ याचा अधिकार असा म्हणजेच सोम असतो. असा सुवर्ण प्रथम ‘गंधर्व’ याची अत्मे. ती सोमाची होते आणि त्यांतून शीची होते. आणि विषाहस्तमरी नवयाच्या रथाची करण्याच्या गंधर्वाची प्रार्थना केली पाहिजे. याची विशेषण ‘विषाहस्त’ (सर्व विषाहस्त आहे तो), ‘दिव्य’, ‘अग्नी’ ‘वायुदेव’ अशी आढळतात या सोमाचा वायवाविषयादे करित त्या उदके देतो (ऋ. १०. १७७. १) गंधर्वा देवाची मुले तातूंत असून त्यादि वेदांत सोपिते आहे.”

१५. हे पृथ्वी, [तू आम्हांस]
खकारक, कंटकरहित [आणि]
आश्रय देणारी स्थल देणारी
आम्हांस विस्तीर्ण आश्रय दे.

15 O Earth, be thou
blissful, thornless, [and]
harbouring [unto us], give
unto us an extensive abode.

१५. 'आम्हांस विस्तीर्ण आश्रय'
'म्हणजे आम्हांस पुष्कळ आश्रय
मिळो; जेणेकरून आम्हांस सुख होई
मसे विस्तीर्ण स्थल तुम्हाला पाठीवर

आम्हांस मिळो. यात केलेली प्रार्थना
पृथ्वीला उद्देशून करण्याजोगी आहे
यात संशय नाही.

‘अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे ।

पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥ १६ ॥

अतः । देवाः । अवन्तु । नः । यतः । विष्णुः । विचक्रमे ।

पृथिव्याः । सप्त । धामभिः ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

१६. यस्मात् [स्थलाद्] विष्णुः विचक्रमे (=पदानि स्थापितवान्) तस्मात् [स्थलात्] देवाः पृथिव्याः सप्त धामभिः (?) अस्मानवन्तु ॥

० या ऋचेषासून या सूक्ताच्या समाप्तिपर्यंत सहा ऋचांस विष्णुसूक्त म्हणतात व यातील “अतो देवा०” व “इदं विष्णु०” या मंत्रांचा उपयोग याज्ञिक प्रायश्चित्तहोमांत व यज्ञोपवीताभिमंत्रणांत वर्गेने अनेक ठिकाणी करितात.

१६. जेथून विष्णून पावळें
केलों तेथून [येऊन] देव
चीच्या सप्त धामांनीं आम्हांस
गत.

16. May the gods pro-
tect us with the seven
places of the earth, from
thence whence Vishnu put
his steps.

१६. वेधपासून ते सूक्ताच्या शेवट-
त येथे विष्णूवर्षा आहेत असें अ-
भिप्रेत दिवून येईल.

हा सोळावा मंत्र पदशः अर्थ येऊन
हिळें तर सोपा आहे आणि भावार्थ-
सोपा आहे. कारण की, देव आ-
त्मि रक्षित हेंच तात्पर्य आहे. पण
जेथून विष्णून पावळें टाकिली ती
गां कोणती आणि 'पृथ्वीची सप्त
धामे' म्हणजे काय ?

साधनाचार्यांचें भाष्य आहे ते असें:-
विष्णु म्हणजे परमेश्वर सप्त धामांनीं
म्हणजे गायत्री वगैरे सात वृत्तांच्या
साधनांनी ज्या पृथ्वीवरून म्हणजे
पृथ्वीच्या ज्या प्रदेशावरून पावळें
टाकिते त्याला त्या भूप्रदेशाहून देव
आम्हांस रक्षित.

“तैत्तिरीय ब्राह्मणांत असें सांगितलें
आहे की, 'विष्णुस पुढें घालून देव
'वृत्तांच्या योगाने हे अजिंक्य लोक
'जिंकते त्याले.' पृथ्वीच्या प्रदेशा-
'हून रक्षण म्हणजे भूलोकी असले-
'त्या पापापासून रक्षण असा अर्थ.”
परंतु 'जेथून विष्णून पावळें टाकि-
ली तेथून देव पृथ्वीच्या सप्त धामांनीं
आम्हांस रक्षित' हा पदशः अर्थ सयु-
क्त आणि स्पष्ट व अद्विष्ट दिसतो.

विष्णु ही देवता वैदिक युगांतर-
च्या काळात प्रख्यात आणि प्रमुख
आहे तरी वेदांत नारायण वेदांत विष्णु
हा देव देवतांमधे एक देव आहे. कि-

बहुना तो इतर कितीएक देवपक्षां कमी-
च मानिलेला आहे. अग्नि, इंद्र, मित्र,
वरुण, अश्वि, उषा, सोम (सोमरसाची
देवता) यांचे जितके माहात्म्य वेदांत
आहे तितके सुद्धा विष्णूचे वैदिक युगांत
नव्हते असे दिसून येते.

ऋग्वेदांत विष्णूवर्षा जे सांगितले
आहे त्यास आणि पुराणांत वगैरे त्याज-
विषयी सांगितलेल्या कथांस पुष्कळ अं-
तर आहे विष्णूस अजून वायकोची व
मुळाची आणि संसार करण्याची जल्म
लागली नव्हती ती ब्राह्मणाकडून लाभा
मारून घेऊन त्यांतच आपला मान
आहे असें मानून घेण्यास शिकला
नव्हता

वेदांत त्याविषयी सांगितले आहे
त्याचा सारांश येणेप्रमाणे.-तो तीन पा-
वळें टाकितो आणि तीन पावलांत सप्त-
ल भुवनांचे आबमण करितो तो ज्या
ज्या ठिकाणी आपले पाऊल ठेवितो
तेथे तेथे सुख असताना तो सप्त प्रा-
ण्यांचे एकटा रक्षण करितो त्याचे वार
उंच पाऊल जेथे पडते तेथे पुत्रपुत्र
मनुष्य राहत असताना विष्णु हा इद्रा-
चा सत्ता होय, आणि तो इद्राबरोबर
सोम हपने आणि इद्रास वृत्र मारण्या-
ला मदत करितो वेदांत वेदांत त्याला
इद्राने शक्ति दिली व कोणतेही इद्रास
त्याने शक्ति दिली असेही सांगितले
आहे इद्राभाटा विष्णु सोम हपने व
दिलो जसेही सांगितले आहे ॥ २२ ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ।

समूहमस्य पांसुरे ॥ १७ ॥

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदम् ।

समूहम् । अस्य । पांसुरे ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

१७. इदं [जगत्] विष्णुः विचक्रमे । [एतस्मिन्] त्रीणि पदानि निरूपे ।
अस्य [विष्णोः] पांसुरे [पदे] [इदं जगत्] समूहम् (=समादृतम्) ॥

आश्विन पूषा देवासह फार करून होतें; केव्हा केव्हा मरुत् आणि त्वष्टा याज-
बरोबर होतें. त्वष्टा हा स्त्रियांच्या पोटां
गर्भ उत्पन्न करितो आणि विष्णु गर्भा-
शय उत्पन्न करितो (विष्णुयोनं कल्प-
यतु त्वष्टा रूपाणि पिशतु क्र. १०.
१८४. १). विष्णूचे आह्वान सविता,
यात, सूर्य, अग्नी वगैरे देवांबरोबरहि
होत असतें.

यावन्न असे दिसून येईल की, विष्णु
म्हणजे सूर्यस्वीच देवता. सूर्य उगवतो
तेव्हा त्याचे पहिले पाऊल (पद) पडतें
असें समजावयाचें; तो मध्याह्ना आका-
शमध्यात येतो तेव्हा ते दुसरे पाऊल,
आणि तो माथळ्या म्हणजे तें तिसरे
पाऊल, आणि हा तिसरी पावले झाली
म्हणजे सूर्यस्वीच विष्णु सकळ भुवनाचे
आवळण मारितो म्हणजे तीन पाव-
लांनी सकळ भुवन वाटून जातो हे
सरेंच आहे त्याप्रमाणेच सूर्य जेथे जेथे
प्रलय तेथे तेथे त्याच्या महाशक्त्या
ने भुवन वर्तव आणि मग वाटने
मार्ग सूर्यानी जो विष्णु नी जेथे
मार्ग तेथे तेथे सूर्य अ-

सूर्य मुळांच उगवला नाही अशी कल
ना करा म्हणजे आपला किती हुने
अतरतील ती पाहा). त्याप्रमाणेच
यांच अति उच्चस्थान जे मध्याह्ना
स्थान तेच तद्रूप विष्णूचे अति उंच
पाऊल. तें अति उच्च प्रदेशा असल्या
मुळे पुण्यवंत प्राणी व देव तेथे राह
असतील असें समजणें हें साहजि
आहे. विष्णु सकळ प्राण्यांचे सरस
करितो हें सरेंच. कारण, सूर्य जर
जगांतून नाहीसा होईल तर सर्व प्रा
मळून जातील. आणि तो ईश्वरा स्वर
हेहि सरेंच कारण की, सूर्य नसे
तर सोम वसा उत्पन्न होईल, आणि
पाऊल कसा पडेल?

आणि यावन्न विष्णु जेवून पाव
टाकितो तेथून येऊन देव आका
रक्षित, म्हणजे तारपर्य असें की, ते
देव येतील तर ते सूर्य घेऊन येतील

वर सांगितलेल्या सारांशावन्न वि
ष्णूच्या यामनावताराची अथवा वि
ष्णुवताराची कथा कधी कधी देव
हो यावताराच्या लक्षात संज्ञा देव
पुढेच वि-मिन, इदम-पाऊल-
पाऊल हा देव. अर्थात् सूर्यस्वीच देव

७. या [भुवना] वरुन विष्णु
न असतो, [आणि] तीनदा
ऊ टाकितो. [सकल भुवन]
रा धूलिमय [पावला]च्या भात
न जाते.

17. This [universe] Vish-
nu traverses; he puts his
triple step. [This universe]
becomes collected within
his dusty [triple step].

७. बरीच छिपंतीच सारांशात जे
तले आहे तेच येथे आले आहे.
असा असा आहे की, 'सूर्यरूपी विष्णु
पावले चालून सर्व भुवन व्यापून
होतो. आणि तो इतक्या क्षपाटाने
होतो की, त्याच्या पावलांची जी
उडते तीत सकल भुवन झाकून
ते.'

'तीनदा पाऊळ टाकितो' = 'त्रेधा निद-
पदम्' हे जे शब्द आहेत त्यात वा-
तावताराचे आणि त्रिविक्रमावताराचे
असलेले उद्घातन देखिले पाहिजे.

'आज झाकून जाते,' 'समूहम्' इ-
मे पाऊळ या भुवनाच्या बाहेर जाते

आणि भुवन पावलापेक्षा लहान दि-
सते असे तात्पर्य.

'विचक्रमे' आणि 'पदं निदधे' या
क्रियापदांचा अनुक्रमे कानून 'चालत
असतो' आणि 'पाऊळ टाकितो' असा
रीतिवर्तमानकाळी अर्थ केला आहे.
वैदिक संहृतांत पूर्णभूत अथवा पूर्णवर्त-
मान काळी असलेल्या क्रियापदांचा
रीतिवर्तमानकाळी असल्याप्रमाणे अर्थ
करावा लागतो याविषयी पूर्वी लिहिलेच
आहे. उदाहरणार्थ सूक्त ६, मंत्र ४
याजवर दिडेली (पृष्ठ ३८) 'पुन-
निपजनात' यावरची टीप पाहा

त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ।
अतो धर्माणि धारयन् ॥ १८ ॥

त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः ।
अतः । धर्माणि । धारयन् ॥ १८ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यन् यतो व्रतानि पश्यते
इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ १९ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यन् । यतः । व्रतानि । पश्यते ।
इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

१८. अदम्भनीय पालको विष्णुस्त्रीणि पदानि विचक्रमे । [पदविक्रमः
वैश] अत (=त्रयाणां पदानां स्थले) धर्मान्धारयति ॥
१९. विष्णुः यतः [स्थानाद्] [युष्माकं] व्रतानि (=कर्माणि) मा-
[तत्र] तस्य कर्माणि [पूयं] पश्यत । [स हि] इन्द्रस्य युज्यः (=विपश्यन्,
सखा [भवति] ॥

१८. [सर्वांचा] अप्रतारणीय
ता विष्णु तीन पावलें चालतो,
णि [जेथें जेथें त्याचीं पावलें पड-
त] तेथें तेथें तो धर्माचें संरक्षण
नेत असतो.

१९. [हे मित्रांनो], ज्या ठि-
णाहून विष्णु [तुमचीं] कामे
होत तेथें त्याचे पराक्रम [तु-
मी] पाहा. तो इंद्राचा जांबलग
न [होय].

१८. सूर्यरूपी देव विष्णु सर्वांचे
क्षण करितो म्हणून १६ व्या ऋचेच्या
पैत सांगितलेच आहे ब्रह्मा, विष्णु
तानि महेश्वर अशी त्रिमूर्ति मागाहून
तणादिकांत प्रसिद्ध झाली त्यांतून
विष्णुचे काम रक्षण करणे हे होय अशी
॥ रचना आहे तिचे बीज या मंत्रात
पोषा. या शब्दांत आहे ऋचेदांत
तर ठिकाणीहि विष्णुच्या रक्षकपणावि-
षयी सांगितले आहे

‘अप्रतारणीय रक्षिता’ म्हणजे जो
देव अशा प्रकारचा रक्षण करणारा
भाहे की, त्याला कोणी ठकवू शकत
नाही. दिनचक्र राखणारा, ज्याने केलेले
क्षण निघेक होय

‘जेथे जेथे त्याची पावले पडतात तेथें
तेथें’ अतः अक्षरशः अर्थ ‘तेथें,’
म्हणजे ‘जीणि पदा विचक्रमे’ याच्या
अविवरणस्थली.

‘धर्माचे संरक्षण करीत असतो’
म्हणजे सूर्य उगवतो म्हणून सर्वे कीर्त
व्यापार चालतात. तो नसेल तर व्या-
पार म्हणजे कीर्तीच बस, विद्या, काम
यंगरे वाडणार नाहीत व मग धर्म

18. Vishnu the unde-
ceivable protector, tra-
verses three steps, preserv-
ing the sacred laws where-
ever he goes.

19. See the deeds of
Vishnu [therefrom] whence
he observes [your] works.
He [is] the intimate friend
of Indra.

चालणार नाहीत. ‘धर्माचे संरक्षण
करीत असतो’ असे जे येथे (व अग्य
स्थळां हि वेदांत) सांगितले आहे ते
लक्ष्यांत ठेवण्याजोगे आहे कारण जे-
व्हा धर्माचा नास राक्षसादिकांच्या
दुष्टपणामुळे होतो तेव्हा तेव्हा विष्णु
अवताराने येथे धर्माचे पुनरुज्जीवन
कमून धर्मसंस्थापना करितो अशा ज्या
प्रसिद्ध कथा पुराणांतरी येथे आढळ-
तात त्यांचे मूळ ज्ञान आहे

१९. या मंत्राचा भावार्थ असा
आहे की, विष्णु (म्हणजे सूर्य हाच
कोणी एक देव) मनुष्यांनी केलेली
कृत्ये—यज्ञादि, पापपुण्यादि, —आकाशा-
तून चालत असता पाहतो. आणि
तो जेथून पाहतो तेथें म्हणजे आका-
शांत सूर्य काय काय पराक्रम करीत
असतो ते म्हणजे तीन पावलांनी सकल
भुवनाचे आक्रमण करणे, सकलीचे
रक्षण करणे इत्यादि पराक्रम तुम्ही
पारा

‘तो इंद्राचा जीवलग मित्र [होय]’
‘इंद्रस्य युज्य सखा’ म्हणजे तो इंद्रा-
बरोबर रोमरस प्यावयास उपास करिते-

सीणिं प॒दा वि च॑क्रमे विष्णु॑र्गो॒पा भ॒दाभ्यः ।

अ॒तो भ॒र्माणि भ्रा॑रयन् ॥ १८ ॥

सी॒णि । प॒दा । वि । च॑क्रमे । विष्णुः । गो॒पाः । भ॒दाभ्यः ।

अ॒तः । भ॒र्माणि । भ्रा॑रयन् ॥ १८ ॥

विष्णोः॑ क॒र्माणि प॒श्यन् यतो॑ ब्र॒ह्म॒नि प॒स्प॒शे ।

इन्द्र॑स्य यु॒ज्यः सखा॑ ॥ १९ ॥

विष्णोः॑ । क॒र्माणि । प॒श्यन् । यतः॑ । ब्र॒ह्म॒नि । प॒स्प॒शे ।

इन्द्र॑स्य । यु॒ज्यः । सखा॑ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

१८. अदम्भनीयः पाङ्को विष्णुर्गोपा पदानि विचक्रमे । [पदविक्रमं कुर्वन्] अतः (=प्रयाणी पदानां स्थले) भर्मान्धारयति ॥

१९. विष्णुः यतः [स्थानाद्] [युष्माकं] यतानि (=कर्माणि) पश्यन्
[तत्र] तस्य कर्माणि [वृत्तं] पश्यत । [स हि] इन्द्रस्य युज्यः (=प्रियतम
सखा [भवति] ॥

१८. [सर्वांचा] अप्रतारणीय
ता विष्णु तीन पावले चालतो,
१ [जेथे जेथे त्याची पावले पड-
] तेथे तेथे तो धर्माचे संरक्षण
त असतो.

१९. [हे मित्रांनो], ज्या ठि-
गाहून विष्णु [तुमची] कामे
तो तेथे त्याचे पराक्रम [तु-
] पाहा. तो इंद्राचा जीवलग्न
[होय].

१८. सूर्यरूपी देव विष्णु सर्वांचे
न करितो म्हणून १६ व्या ऋषेच्या
त सांगितलेच आहे ब्रह्मा, विष्णु
णि महेश्वर अशी त्रिमूर्ति मागाहून
'णादिकान प्रसिद्ध झाली त्यानून
णूचे काम रक्षण करणे हे होय अशी
रचना आहे तिचे बीज या मंत्रात
'ता.' या शब्दात आहे. 'क्र' शब्दात
'र' ठिकाणाहो विष्णूच्या रक्षकपणावि-
ती सांगितले आहे

'अप्रतारणीय रक्षित' म्हणजे जो
'न' अशा प्रकारचा रक्षण करणारा
हे बी, त्याला कोणी ठकवू शकत
ही. दिनचर्या राखणारा, ज्याने केलेले
क्षण निर्धार होय.

'जेथे जेथे त्याची पावले पडतात तेथे
ये' = 'अत' अक्षरशः. अर्थ 'तेथे,'
म्हणजे 'जीणि पदा विचक्रमे' याच्या
अविकारणयली.

'धर्माचे संरक्षण करित असतो.'
म्हणजे सूर्य उगवतो म्हणून सर्व बाही
त्यासारखा प्रकाशित, तो मुळीच तर त्या-
पास म्हणजे बाहीच कामे, विद्या, कामे
वगैरे चाळणार नाहीत व मग धर्म

18. Vishnu the unde-
ceivable protector, tra-
verses three steps, preserv-
ing the sacred laws where-
ever he goes.

19. See the deeds of
Vishnu [therefrom] whence
he observes [you] works.
He [is] the intimate friend
of Indra.

चाळणार नाहीत 'धर्माचे संरक्षण
करित असतो' असे जे येथे (य अन्य
स्थळांहि वेदांत) सांगितले आहे ते
लक्ष्यात देवण्यायोगे आहे कारण जे-
व्हा धर्माचा हास राक्षसादिकांच्या
दुष्टपणामुळे होतो तेव्हा तेव्हा विष्णु
अवताराने वगैरे धर्माचे पुनरुज्जीवन
करण धर्मस्थापना करितो अशा ज्या
प्रसिद्ध कथा पुराणांतरी वगैरे आढळ-
तात त्यांचे मूळ घात आहे

१९. या मंत्राचा भावार्थ असा
आहे की, विष्णु (म्हणजे सूर्य हाच
कोणी एक देव) मनुष्यांना केलेली
कृत्ये—यज्ञादि, पापपुण्यादि.—आकाशा-
नून चाळत असतो पाहतो. आणि
तो जेथून पाहतो तेथे म्हणजे आका-
शात सूर्ये काय काय पराक्रम करित
असतो ते म्हणजे तीन पावलांनी सकल
भुवनाचे आक्रमण करणे, सकलाचे
रक्षण करणे इत्यादि पराक्रम तुम्ही
पारा

'तो इंद्राचा जीवलग्न मित्र [होय]'
'इंद्रस्य युज्य सखा.' म्हणजे तो इंद्रा-
बरोबर सोमस 'या सखास उपान' वगैरे-

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीं चक्षुरास्ततम् ॥ २० ॥

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति । सूरयः ।
दिवीं चक्षुः । आस्ततम् ॥ २० ॥

तद्विप्रासो विपुन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।

विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ २१ ॥ ७ ॥

तत् । विप्रासः । विपुन्यवः । जागृवांसः । सम् । इन्धते ।
विष्णोः । यत् । परमम् । पदम् ॥ २१ ॥ ७ ॥

भाषापराम्.

२०. तद् विष्णोः परमम् (=उच्चैरतमम्) पद (=पादप्रक्षेप) दिवि आ
(=विस्तृत) चक्षुरिव सूरयः सदा पश्यन्ति ॥

२१. विष्णोः परमम् (=उच्चैरतमम्) पदम् [श्रुति] पद [पदन्ति] तद् वि-
पुन्यवः (=स्तुतिभूतः) जागृक्का विप्राः (=मेधाविनः) समिन्धते (=अग्नि-
समिद्धं कुर्वन्ति) ॥

स जातो आणि वृत्राला मारण्याच्या
कार्या इंद्रास पार मदन करितो वर
१६ व्या मंत्रावरील टिपंतील विष्णु-
वृत्तान्ताचा मारास पाहा 'इंद्राचा
जीवलग मित्र' हे शब्द मोठ्या मह-
त्वाचे आहेत. कारण की, पुराणांतरी

इतिहासांत व काव्यात वीर वी
असंगाने पृथ्वीचा, देवांचा वीर
मोडला म्हणजे इंद्र विष्णूकडेस
विचारण्यास जात असतो त्या सं-
हं नीज आहे.

वेदार्थयत्नाची मे अखेर पांच.

	पृ	पं
श्री. रा. भास्करदेव हांगजोकर, मुंबई	६	७
„ निमराव रामराव ऊर्के वासाहाडेव, देहोई	६	१
ग्र. हा. गोदावळी सरभाई, डे. ए. इ.	६	१२
„ क्षत्रवराव रामदेव बों, कारभागी, स. को. गुर	६	१३
ग्र. हा. रामदेव राजवृथ छे डोकर	१	८
„ मागवराव राम डे मागवराव	६	१७
„ रामवराव का. गुरदे, मुंबई	६	१
„ रीउमट विंग मनुमुनमन, भर्नीवारा	६	१
„ गोम हांगे जोगे कर	६	८
„ दादुरग हांगे देव, मुंबई	६	१
„ रंगीत वृथा वानडे मुंबई	६	१
„ दाकर भांगी वानडे मुंबई	६	१
„ दूगलाथ भोविलाथ, मुंबई	६	१
„ रामचंद्र भोवदेव दादुरग, मुंबई	६	१
„ वसुराव का. गुरा मुंबई	६	१
„ रामदेव जगदाथ ऊर्के वर डे हांगे दुर मुंबई	६	१
„ नमोनदास जगदाम दास, व. उ.	६	१७
„ धो. भांगी भांगी दास, भांगी भांगी	६	१८
„ भांगीदास नरभेराव, भांगी	६	१८
„ रामचंद्र मराठव दास	६	८
„ हरमोवदेदास दासदास, विमिन डे. वडिज	६	१३
„ मनोदास भांगीदास, विमिन	६	१८
„ दासदास दासदास, मुंबई	६	१
„ रामजी हांगी भांगी, मुंबई	६	१
„ दासदास भांगीदास	६	१
„ दासदास रामचंद्र भांगीदास	६	१
„ रामचंद्र दासदास भांगी, मुंबई	६	१
„ दासदास दासदास भांगी, मुंबई	६	१
„ दासदास भांगीदास भांगी, वि. वडिज	६	८
„ दासदास भांगी, वडिज	६	८

[illegible]

सूचना.

२०. विष्णूचं [जि] अति उंच पाऊल तें, आकाशांत लावून ठेविलेल्या मोठ्या डोळ्याप्रमाणे, विद्वज्जनांच्या नित्य दृष्टीस पडत असतें.

२१. विष्णूचं अति उंच पाऊल ज्याला म्हणतात ते [देवगुण] गायक [आणि] जागरूक विद्वज्जन प्रदीप्त करित असतात.

20. That highest step of Vishnu the learned always see like a broad eye fixed in heaven

21. That which is the highest step of Vishnu the pious [and] watchful singers kindle

२०. मन्त्राचे तात्पर्य असे आहे कीं, 'विष्णूचं अति उंच पाऊल कशाळा म्हणावे! तर त्याला उभार हें कीं, नित्य सूर्य मध्याह्ना आकाशाच्या शिखरावर चढतो त्यालाच बुधजन विष्णूचं 'परमं पदम्' (आयुष्य पाऊल) असे म्हणतात तो जो मध्याह्नाचा आकाश-शिखरावर असलेला सूर्य तो, जणू इंद्राचा अथवा वरुणाचा डोळा आकाशांत पसरून ठेविल्याप्रमाणे । २१. 'अति उंच पाऊल' हा अर्थ 'जागरूक' यागसून गम्यमान आहे.

२१. मन्त्राचे तात्पर्य असे दिसते कीं, विष्णूचे अति उंच पाऊल म्हणजे

मध्याह्नाचा आकाशशिखरावर चढलेला जो सूर्य त्याला देवभजन व देवपजन करणारे गायक लोक प्रदीप्त करितात. म्हणजे अग्नीला प्रदीप्त करितात. मध्याह्नाचा जो प्रखरतेजस्क सूर्य तद्रूपी अग्नीस पेटवितात. म्हणजे पक्ष करणारे लोक यज्ञासाठी अग्नि म्हणून जो पेटवितान तो मध्याह्नाचा प्रखरतेजस्क सूर्यच अथवा तद्रूपी विष्णूचं अति उंच पाऊलच होय असे समजावयाचें असा भावार्थ आहे.

'जागरूक' = 'जागृवातः' म्हणजे योग्यकाळी देवपजन करण्याविषयी तत्पर.

सूक्तम् २३.

कण्वपुत्रो मेधातिथिर्ऋषिः । देवता-१ वायुः । २-३ इन्द्रवायू । ४-६ मित्रा-
वरुणौ । ७-९ इन्द्रो मरुत्वान् । १०-१२ विद्ये देवाः । १३-१५ पूष
१६-२३ आपः । २३-२४ आग्निः । छन्दः-१-१८ गायत्री । १९ पुरज
दिणक् । २० अनुष्टुप् । २१ मतिष्ठा । २२-२४ अनुष्टुप् ॥

तीव्राः सोमस्य आ गन्ताशीर्विन्तः सुता इमे ।
वापो तान्प्रस्थितान्पिब ॥ १ ॥

तीव्राः । सोमसः । आ । गहि । आशीःऽर्वन्तः । सुताः । इमे ।
वापो इति । तान् । प्रऽस्थितान् । पिब ॥ १ ॥

उभा देवा दिविस्पृशेन्द्रवायू हवामहे ।
अस्य सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

उभा । देवा । दिविऽस्पृशा । इन्द्रवायू इति । हवामहे ।
अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [अभी] सोमास्तीक्ष्णाः [सन्ति] । [तस्माद्] [हे वापो] [एव
आगच्छ । इमे सुताः (=आमिभुता. सोमाः) आशीर्वन्तः (=पक्वदुग्धमिश्रित
[सन्ति] । हे वापो तान् [एतान्प्रभृतान्] पिब ॥

२. उभा दिविस्पृशौ (=गुलोकस्पृशौ) देवाविन्द्रवायू अस्य सोमस्य पाना
[वयं] हवामहे (=आह्वयामः) ॥

इन्द्राय मनीज्या विप्रा हवन्त ऊतये ।

सहस्राक्षा धियस्पती ॥ ३ ॥

इन्द्राय इति । मनःऽजुवा । विप्राः । हवन्ते । ऊतये ।

सहस्रऽअक्षा । धिपः । पती इति ॥ ३ ॥

मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये ।

जज्ञाना पुनर्दक्षसा ॥ ४ ॥

मित्रम् । वयम् । हवामहे । वरुणम् । सोमऽपीतये ।

जज्ञाना । पुनर्दक्षसा ॥ ४ ॥

ऋतेन पार्वतायुधोवृतस्य ज्योतिषस्पती ।

ता मित्रावरुणा हुवे ॥ ५ ॥ ८ ॥

ऋतेन । यी । ऋतऽयुधौ । ऋतस्य । ज्योतिषः । पती इति ।

ता । मित्रावरुणा हुवे ॥ ५ ॥ ८ ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरूतिभिः ।

करतां नः सुरार्धसः ॥ ६ ॥

वरुणः । प्रऽअविता । भुवत् । मित्रः । विश्वाभिः । ऊतिभिः ।

करताम् । नः । सुरार्धसः ॥ ६ ॥

भाषायाम्-

३ मनोज्यौ सहस्राक्षी धियस्पती (=देवयजनबुद्धेः पती) इन्द्राय ऊतये
विप्रा (=मैधाविनः) आहुयन्ति ॥

४. वयं मित्रं वरुणं [चेत्येतौ] जातमात्रौ पुनर्दक्षी (=पवित्रमनस्वी)
सोमपानाय आह्वयामः ॥

५. यी ऋतेन (=सत्यधर्मोचरणेन) कतायुधौ (=ऋतेन सत्येन बर्धमाती=
दग्धहर्षौ) ऋतस्य ज्योतिष. (=सत्यस्य प्रकाशस्य) पती [रतः] तौ मित्रावरुणौ
[अहम्] आह्वयामि ॥

६. वरुणो मित्रं [च] विश्वाभिरूतिभिः (=रक्षणेः) प्राविता (=रक्षिता)
भवतु । [तावुधौ] अस्मान् सुरार्धसः (=अभूतधनवत) कुरुताम् ॥

३. [जे] मनाप्रमाणे चपल,
[आणि] ज्यास हजार डोळे आहेत
[आणि] भगनबुद्धीचे प्रभु [असे
जे] इंद्रवायू त्यांस विद्वज्जन
[आपल्या] संरक्षणासाठी बोला-
वितात.

४. जन्मतः पवित्र मनाचे जे
मित्र [आणि] वरुण त्यांस आम्ही
सोम प्यावपास बोलावितो.

५. सत्याचरणाने प्रसन्न हो-
णारे [आणि] सत्य प्रकाशाचे
स्वामी जे ते मित्रावरुण त्यास [मी]
बोलावितो.

६. वरुण [आणि] मित्र
सकल संरक्षणांसहित [येऊन]
[आमचे] संरक्षिते होमात. ते
आम्हांस चांगले संपत्तिमान करोत.

3. The pious singers in-
voke for protection Indra
and Vāyu who are as quick
as the mind, who have a
thousand eyes [and] who
are the lords of prayer.

4. We invoke Mitra
[and] Varuna born pure of
mind, that they may drink
[our] Soma.

5. I invoke that Mitra
[and] that Varuna who are
pleased with the practice
of truth, [and] who are
the lords of the true light.

6. May Varuna [and]
Mitra become [our] pro-
tectors with all [their] pro-
tections; may they make
us possessors of great
riches.

३. या मंत्रात इंद्रवायूंना लाडिलेडी
विशेषणे लक्षात ठेवण्याजोगी आहेत.
'ने मनाप्रमाणे चपल' आहेत म्हणजे
त्यांस उपासकांजवळ येण्यास वेळ
लागत नाही, मनाप्रमाणे घाबून येतात.
तसेच त्यांस सहस नेत्र आहेत, म्हणजे
ते सर्वत्र पाहू शकतात. आणि ते भजन-
बुद्धीचे प्रभु होत; म्हणजे देवभजनाची
फी बाई मनुष्यांमध्ये उत्पन्न होते
तिचे प्रेरक तेच होत, आणि सर्व भक्ति
त्यांसच अर्पण करण्यास योग्य होत.

४. 'जन्मतः पवित्र मनाचे,' 'ज-
नाना पुनदत्तता' म्हणजे जे जन्मले
तेच पवित्रमनस्क असे जन्मले, इतरां-

प्रमाणे जन्मानंतर विनाभ्यासाने अथ-
वा सरसंगाने वगैरे ज्यांचे मन पवित्र
हालेले आहे असे नव्हेत यात 'जज्ञा-
ना पुनदत्तता' हे शब्द महत्त्वाचे
आहेत. मरत्यजनाविषयी जसे जन्मम-
रणादि बोलतात तसेच इंद्रवायूविषयी
कधी येथे बोलत आहे.

५. 'सत्याचरणाने प्रसन्न होणारे'
= 'कृतेन कृतावृषी' यात 'कृतेन' हे
पद पुनदत्त (अर्थात नाही असे) आ-
हे. तथापि असे प्रयोग साधारण भाषे-
मध्ये जसे पुष्कळ आढळतात तसेच
वेदांताह पुष्कळ येतात उदाहरण 'वसु-
ना वसुमाने.', इ०. सत्याचरणाने प्रसन्न

मरुत्वंन्तं हवामहे इन्द्रमा सोमंपीतये ।

सज्जुर्गणेन तृप्पतु ॥ ७ ॥

मरुत्वंन्तम् । हवामहे । इन्द्रम् । आ । सोमंऽपीतये ।

सज्जुः । गणेन । तृप्पतु ॥ ७ ॥

इन्द्रंऽप्येष्टा मरुद्गणा देवांसः पूर्णरातयः ।

विश्वे मम श्रुता हवम् ॥ ८ ॥

इन्द्रंऽप्येष्टाः । मरुत्ऽगणाः । देवांसः । पूर्णंऽरातयः ।

विश्वे । मम । श्रुता । हवम् ॥ ८ ॥

हन् वृत्रं सुदानव इन्द्रेण सहसा युजा ।

मा नो दुःशंस ईशत ॥ ९ ॥

हन् । वृत्रम् । सुदानवः । इन्द्रेण । सहसा । युजा ।

मा । नः । दुःशंसः । ईशत ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. मरुत्वंन्तमिन्द्रं सोमपानाय आह्वयामः । [स] [मरुता] गणेन तृप्पतु (= युक्तः सन्) तृप्पतु ॥

८. हे इन्द्रप्येष्टाः पूरातयः (= पूर्णोदाराः) विश्वे मरुद्गणा देवाः, म हवम् (= आह्वयामः) श्रुता ॥

९. हे सुदानवः (= शोभनदानयुक्ताः) [मरुतः] इन्द्रेण युजा (= मित्रेण [सह] वृत्रं (= शत्रुं) सहसा (= अचानकम्) हन् (= नाशयत) । दुःशंसः (= दुःशब्दयुक्तः) अस्मान् मा ईशत (= प्रभवतु) ॥

हीणारे इहने आर्यधर्मरूपी जे सत्त्व
रपाच्या आचरणाने संतुष्ट हीणारे.

'सायप्रकाशाचे स्वामी' = 'भूतस्य
ज्योतिषः पती.' यात कर्त ज्योतिः
इहने काय ?

१. 'सह संरक्षणसहित,' = 'वि-
श्वभिन्नविभिः' इहने संरक्षण करण्य-
ने जे जे स्वामिने अनेक प्रकार आहने

त्यासहित. उदाहरणार्थ, अज्ञ देऊन
सुस्थल देऊन, संकटांतून पार पाडू
इत्यादि.

'ते आम्हास चांगले संपन्न
करीत.' देवांपाशीं मत्पावपाचा मुक्त
प्रसाद आर्यजनांचा हाच असे हे पूर्ण
आम्हां सोपितलेच आहे.

७. मरुदुक्त इंद्रास सोम पि-
ण्यासाठी [आम्ही] इकडे बोला-
वितों. तो. [मरुतांच्या] गणास-
हित तृप्ती पावो.

८. ज्यांजमध्ये इंद्र श्रेष्ठ आहे
[आणि] ज्यांत पूषा [उत्कृष्ट]
दाता आहे असे अहो देव मरु-
द्रण हो, [तुम्ही] सर्वजण माही
[ही] हाक ऐका.

९. हे महा उदार देवांनो, तुम-
च्या मित्र जो इंद्र त्याच्या साहाय्याने
पराक्रम करून [आमच्या] शत्रू-
ला मारा. दुष्टाचा अधिकार आ-
म्हांवर न चाले असें करा.

7. We invoke hither
Indra with his Maruts to
drink the Soma. May he
be gratified together with
that host [of his friends].

8. Ye divine hosts of
Maruts, with Indra at your
head [and] among whom
Pūshā is [most] liberal,
hear all ye this my call.

9. O liberal gods, do ye,
aided by your friend Indra,
slay our enemy with your
might. May not the wicked
govern us.

७. 'मरुदुक्त इंद्रास' = मरुद्रणम्
इन्द्रम्. म्हणजे ज्यांजबरोबर मरुद्रण
असतो त्या इंद्राला = [मरुतांच्या]
गणासहित, 'सज्जः गणेन.' सज्ज' हे
विशेषण होय = 'तृप्ती पावो' म्हणजे
पेऊन सोम पिओ आणि सोम पिऊन
तृप्ती पावो.

८. 'ज्यांजमध्ये इंद्र श्रेष्ठ आहे' =
'इन्द्रश्रेष्ठः.' म्हणजे ज्याचा श्रेष्ठ इंद्र
आहे, इंद्र ज्याचा नायक अथवा प्रभु
होय असे = 'ज्यांत पूषा [उत्कृष्ट]
दाता आहे असे' = 'एषरातयः' म्हणजे
ज्यांजची पूषा हा दाता आहे. 'पूषा'
बोण आहे याविषयी सूक्त १४ मंत्र ३
यांजगीत टीका १०२ मदा पूषावर
दाता एवढेच म्हणजे काय देवांवीच
एव विभूति होय असे समजावयाचे

या मंत्रांत इंद्र हे एवढाच ठेवण्या-

जोगें आहे की, मरुद्रण हे अनेक-
वचनी आहे आणि पूर्वीच्या मंत्रांत
एकवचनी आहे. त्यांत इंद्र आणि
पूषा हे देव आणि तसेच इतर देव
आहेत या कारणास्तव अनेकवचन
असावे असें पाटतें.

'[तुम्ही] सर्वजण माही [ही] हाक
ऐका' = 'विभे सम धृता हवम्' दात
मंत्रवक्त्याची भाक आणि देवांविषयी
प्रका येवढी आहे ती दाता

९. 'महा उदार देवांनो' = रुदा-
नव. 'इन्द्रः' अर्थ 'ज्याचे दान
वागळे आहे ते', म्हणजे मोठे दान-
दाती हे संबोधून मरुद्रणेत आहे असे
सादनाचार्य म्हणतात. आणि अनेक-
मन्त्रेइतक्या दातां तसेच आहे असे
दिसते

या मंत्रांत इंद्राचा उदात्त ठेव-

विश्वान्देवान्हवामहे मरुतः सोमं पीतये ।

उग्रा हि पृथिग्मातरः ॥ १० ॥ ९ ॥

विश्वान् । देवान् । हवामहे । मरुतः । सोमं पीतये ।

उग्राः । हि । पृथिग्मातरः ॥ १० ॥ ९ ॥

जयतामिव तन्यतुर्मरुतामेति धृष्णुया ।

यक्षुर्भं यायनां नरः ॥ ११ ॥

जयतामश्च । तन्यतुः । मरुताम् । एति । धृष्णुया ।

यत् । शुभम् । यायनं । नरः ॥ ११ ॥

हस्काराद्विद्युत्स्पर्शतो जाता अवन्यु नः ।

मरुतो मृलयन्तु नः ॥ १२ ॥

हस्कारात् । विद्युतः । परि । अतः । जाताः । अवन्यु । नः ।

मरुतः । मृलयन्तु । नः ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१० [वयं] विश्वान् मरुतो देवान् सोमपानाय आह्वयामः । [ते] पृथिग्मातर उग्रा (=ओजस्विनी) हि ॥

११. हे नरः (=शूरा) मरुतो यदा [ययं] शुभं (=यशः) याय [तद्] युष्माकं तन्यतुः (=शब्दो) जयतां [तन्यतुः] इव धृष्णुया (=बलवत्तया) एति ॥

१२. हस्कारात् (=हसनकृतो) विद्युतो (=विज्ञेयैव दीप्यमानाद्) अ [अन्तरिक्षलोकात्] जाता [मरुतः] अस्मानवन्यु । मरुतः अस्मभ्य मृलयन्तु (=अस्मान्मलयन्तु) ॥

प्राजापति आदि साधारण शत्रून् मारणे । साहाय्य असेल तर तसे घडून वे ।
आणि दुष्ट लोकांचा अधिकार आपणा- अशी भावना आमच्या आर्य पूर्वजां
वर न चार्हू देणं या कामी देवांचे । या मंत्रावरून उषडं दिसून येते.

१०. सकल मरुदेवांस [भा-
१] सोम पिण्यासाठीं बोला-
तां. कारण कीं, [ते] पृथ्वीचे
व शक्तिमंत [आहेत].

११. हे शूर मरुतानो, तुम्ही
[व्हा] यज्ञाला जाता तेव्हा तुमची
[सोना जय मिळालेल्या वीगाच्या
गमने] सारखी आवेशान नि-
रत असते.

१२. हे जे हास्यमुख [आणि]
देदीप्यमान [अवस्थित] व्यापासून
उत्पन्न झालेले [मरुत्] आम्हास
रक्षोव, मरुत् आम्हावर रूपा करोव.

10. We invoke all the
Marut gods to drink our
Soma. For they, the sons
of Pishni, are mighty

11. When, brave Ma-
ruts, you go to the sacrifice,
your shout proceeds loudly
as [that] of conquerors

12 May the [Maruts]
born from that laughing
[and] resplendent [region]
protect us, may the Ma-
ruts favour us

१०. 'पृथ्वीचे पुत्र' = 'पृथिमातर',
म्हणजे मरुत् देव. 'पृथि' हे मरुता-
च्या आईचे नांव. या शब्दाचा मूळ
अर्थ 'चित्रविचित्र रंगाची' असा आहे
त्यावरून चित्रविचित्र रंगाची गाय,
चित्रविचित्र रंगाची अर्धा मेघरूपी
गाय. मरुतांची आई म्हणजे बहुत
कमळ चित्रविचित्र रंगाचा दग असाच
अर्थ समजावयाचा आहे.

११. आम्ही या मंत्राचे भाषांतर
साधनाचार्यांच्या भाष्यास अनुसरून
केले आहे. त्याचा भाषार्थ असा आहे
कीं, जेव्हा मरुत् उदामवाच्या यज्ञास
यादयास निघतात तेव्हा त्यांची गर्जना
जशी वाय यमुनि जय मिळालेल्या
वोळ्याप्रमाणेच अशी हे हे.

परंतु 'यज्ञास' हा अर्थ ज्याचा नेट्या
आणि तो शब्द 'शुभम्' हा आहे आ-
णि त्याचा तसा अर्थ होईल अशी

खात्री लागवत नाही 'शुभम्' अथवा
'शुभे' हे रूप पुष्कळ ठिकाणी आलेले
आहे आणि त्याचा प्रयोग तुमचे अद्य-
यासारखा होतो असे दिसते आणि
त्याचा अर्थ, 'शोभविण्यास', 'अलंकृत
करण्यास' 'अलंकार घालण्यास' असा
व्हावा असे दिसते. परंतु प्रस्तुत स्थळां
तसा अर्थ नीट दमन नाही म्हणून
आम्ही साधनाचार्यांस अनुसरलो आहो.

'आवेशाने' = 'धृष्ण्या' 'धृष्ण्या' हे
द्विधाविशेषणाच्या अर्थाचे तृतीयान्त
अव्यय आहे

१२. 'हास्यमुख पासून' =
'हरहारात्.' हे विशेषण आहे आणि
'त्या अंतर्दिष्टापासून' हा अर्थ 'अत'
या अव्ययाने आम्ही भाष्यास अनु-
सरून घेतला आहे तसा गम्यमान
दिसतो असे आम्हास पाटते.

'उत्पन्न झालेले' - 'जन्ता.' अक्षराने

आ पूषश्चित्रवर्हिषमाघृणे धरुणं दिवः ।

आजो नष्टं यथां पशुम् ॥ १३ ॥

आ । पूषन् । चित्रवर्हिषम् । आघृणे । धरुणम् । दिवः ।

आ । अज । नष्टम् । यथा । पशुम् ॥ १३ ॥

पूषा राजानमाघृणिरपंगूळहं गुहां हितम् ।

अविन्दश्चित्रवर्हिषम् ॥ १४ ॥

पूषा । राजानम् । आघृणिः । अपंगूळहम् । गुहा । हितम् ।

अविन्दत् । चित्रवर्हिषम् ॥ १४ ॥

उतो स मद्यामिन्दुभिः पटयुक्तो अनुसेपिषत् ।

गोभिर्यत्र न चर्कपत् ॥ १५ ॥ १० ॥

उतो इति । सः । मद्याम् । इन्दुभिः । पट् । युक्तान् । अनुसेपिषत् ।

गोभिः । यत्रम् । न । चर्कपत् ॥ १५ ॥ १० ॥

भाषापराम्.

१३. हे आघृणे (=देदीप्यमान) पूषन् दिवो धरुणं (=धारकं) चित्रवर्हिषं नष्टं पशुं यथा इह आज (=आनय) ॥

१४. आघृणिः पूषा गुहायां [नि]हितमपंगूढं (=निहितं) राजानं चित्रवर्हिषं पमविन्दत् ॥

१५. अपि च स मद्याम् इन्दुभिः (=सोमैः) युक्तान्पट् [कृतान्] गोभिः (=बलीवर्द्धैः) यत्र (=यवक्षेत्रं) यथा पुनः पुनः कृपति [तथा] अनुसेपिषत् (=पुनः पुनः आनयन्) [वर्तते] ॥

अप्ये जन्मलेला असा आहे. हे विशेष-
पण महत्त्वाचे आहे. कारण त्यावरून
अमे दिभून येते की, मरून हे देव

आहेत तथापि ते अनादि नव्हेत, जन्म
लेले आहेत.

१३. हे जाग्वन्त्य पूषा, आ-
शान्ति धारण करणारा जो वि-
व्रपक्ष [सोम] त्याला चुकार
नावराप्रमाणे इकडे हाकून आण.

१४. जाग्वन्त्य पूषा गुहेमध्ये
पवून ठेविलेल्या विविधपक्ष रा-
ज [सोमा]ला शोधून काढता
माला.

१५. आणि तो मजसाठी
सोम]विदंतीं युक्त अशा सहा
[कनुस], बैलांनी शेेत नांगरल्या-
माणे, नित्यशः आणीत असतो.

13. Resplendent Pūshan,
drive hither [Soma] of
variegated feathers, the
supporter of the sky, as
[one drives] back a stray
animal.

14. The resplendent
Pūshā found out the varie-
gated-feathered king [So-
ma] [though] concealed in
the cave

15. And he always
brings me the six [seasons]
accompanied by Soma-
drops, as a man ploughs a
field with bullocks

१३. 'जाग्वन्त्य पूषा.' पूषा हा
जो देव आहे त्याविषया वर ८ व्या
श्रवावरील टीप पाहा.

१. '[सोम]' = 'विव्रवर्हिषम्.' भाष्यात
भनुसकन अर्थ बेली आहे, पण सोम
ह्मणजे वर ठिकठिकां व्यावयाचा जो
सोम तो व्यावयाचा की चंद्र व्यावया-
चा ते निश्चयाने सांगत नाही, आणि
'सोमास्त' अर्थ घेतला तरी 'सोमास्त'
बुवाक गुराप्रमाणे पूषा देव वसा आणि
गार तेहि सांगत नाही. आणि 'सोम'
(बोणत्याहि अधी घेतला तरी) आ-
वादात धारण करणारा वसा तेहि
सांगीत सांगत घेत नाही. विव्रवर्हि-
षाचा पदसः अर्थ विविधपक्षांनी युक्त
असा सायणाचार्य कर्तित.

'इकडे हाकून आण' - आ आण.
या इकडेचा कायदा वेदव्याख्याने अर्थ
सायणाचार्यकृत वरील इतर असला
सायणाचार्य हे घननदीना, असा अर्थ
बसत 'आ हा' (इकडे आण)

असे विषयद की अभ्यासून घेतात
कळत नाही.

१४. 'गुहेमध्ये लपवून ठेविलेल्यास'
= 'गुहा हितम् अपगूढम्' सायणाचार्य
म्हणतात की, गुहेमाहिता दुर्गम जो
गुहोक्त तेथे असलेला सोम असा
अर्थ व्यावयाचा. सोम पृथ्वीवर पूषा
देवाने आणिला असा त्याचा भावार्थ

१५. हा मंत्र पठत सदिन आहे
आणि त्याचा भावार्थ सगळीकडे इकडे-
कडे तर समजत नाही. आम्ही भा.
वांतर केवळ सायणाचार्यास अनुसरून
बेळे आहे व दाशियाय मेशाचा अर्थ
स्पष्ट करण्याकरीता म्हणून ते बरीच
सांगत नाहीत 'कनुस' हे अभ्यासून
पद आम्ही सायणाचार्याने घेतले आहे,
पण अशा प्रकारचा असाधार वसा
ह्मणजे इतर अर्थ समजत नाही
असे कळत वरचेच इतर अर्थ इतर
पाहिजे देव विविधपक्ष विविध
अर्थे त्याची हा एक ही.

अम्वयो यन्त्यध्वंभिर्जामयो अध्वरीयताम् ।

पृश्नतीर्मधुना पयः ॥ १६ ॥

अम्वयः । यन्ति । अध्वऽभिः । जामयः । अम्वरिऽयताम् ।

पृश्नतीः । मधुना । पयः ॥ १६ ॥

अमूर्या उप सूर्ये यामिर्वा सूर्यः सह ।

ता नो हिन्वन्त्वध्वरम् ॥ १७ ॥

अमूः । याः । उप । सूर्ये । यामिः । या । सूर्यः । सह ।

ताः । नः । हिन्वन्तु । अध्वरम् ॥ १७ ॥

अपो देवीरुपं ह्वये यत्र गावः पिबन्ति नः ।

सिन्धुभ्यः कर्त्तव्यं हविः ॥ १८ ॥

अपः । देवीः । उप । ह्वये । यत्र । गावः । पिबन्ति । नः ।

सिन्धुऽभ्यः । कर्त्तव्यम् । हविः ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

१६. अध्वरीयताम् (=अध्वरेण देवयजन कर्तुमिच्छतां) जामय. (=जैमि)
अम्वयो (=मातरः) मधुना [स्वकीयं] पयः. पृश्नरपो (=मिश्रयन्त
अध्वमिर्धन्ति ॥

१७. या अमूः (=एताः) सूर्येण सह यामि. सह सूर्यो वा [अस्ति] ता अमूः
स्माकमध्वरं हिन्वन्तु (=साधयन्तु) ॥

१८. यासु [अप्सु] अस्माकं गावः पिबन्ति ता अपो देवीः [अहं]
आद्ययामि । [ताभ्यः] सिन्धुभ्यः हविः कर्त्तव्यम् [अस्ति हि] ॥

तेरा, चवदा आणि पंधरा हे मंत्रसो-
माविषयो नसती मेषाविषयो असनील
अग्ने विशेष रुपयें. 'आकाशार्थे धारण
करणाया' आणि 'विविन्नपक्ष' मेषास
'राहून' उषामकाकडे 'आगने' यात

चांगला अर्थ आहे. तसाच 'मिदि-
राजा [मेषा]ला' गुहेतून पूजा 'दे-
कादिता झाला' यातहि अर्थ
दिमनो.

१६. पत्नेच्छु जनांच्या प्रिय
ता [अशा द्या आपो देवी] माधु-
न [आपले] पय मिश्र करीत
लेत मार्गाने जात आहेत.

१७. द्या ज्या [आपो देवी]
पानजवळ [असतात] अथवा ज्या-
वळ सूर्य [असतो] त्या आमच्या
तास साहाय्य करीत.

१८. [मी] आपो देवीस येथें
लेलावितां, कारण की, आमचीं गुरें
पानजवळ पीत असतात. [त्या]
नद्यास हवि देणें योग्य [होय].

16. The [sacred water-],
dear mothers of the sacri-
ficers, are going by the
way, mixing their milk
with sweetness.

17. Those [goddesses of
the sacred waters] who
[are] near the sun or to
whom the sun [is] near—
may they promote our sa-
crifice.

18 I invoke hither the
goddesses, [the sacred]
waters, at which our cows
drink. A sacrifice deserves
to be offered to these
rivers.

१६. हा शब्द 'आपो देवी' विषयी
आहे. 'आपो देवी' म्हणजे उदकें जी
त्याच कोणी देवी त्यास पानजवळच्या
प्रिय माता म्हणजे हे योग्य आहे.
कारण जसें मातेचें दूध जीवनेष्टायभूत
आहे, तसें नद्याचें उदक जीवनेष्टायभूत
आहे. आधुनिक आर्यांची जशी नदी-
च्या वरीर पाण्यावर भाक आहे (म्ह-
णूनच ते नद्यास पवित्र मानितात)
तशीच शर्वात आर्यजनांची प्रतिपुः-
सर भाक उदकावर असे. म्हणूनच
उदकें द्या देवता होत असे २

जी त्याच कोणी देवी असे समजावया-
चें आणि प्रसोदकें तर सूर्यपानजवळ म्ह-
णजे आकाशात असतात म्हणून सांगा-
वयास नकोच.

१८. या मंत्रात जे 'कारण की आ-
मचीं गुरें त्याजवळ पीत असतात' =
'यत्र गावः पिबन्ति नः' असे शब्द
आहेत त्यावरून 'आपो देवी' म्हणजे
देवता उदकें, दुसरे गुरें हे शब्द
होते द्या. त्या तद्गुरी
'आपो' १८ १०
देवी

१७. 'द्या'

पानजवळ

अप्सु॑न्त॒रमृतं॑मप्सु॑ भे॒प॒जम॑पामू॒त प्र॒शस्तये॑ ।

दे॒वा भव॑न्त॒ याजि॑नः ॥ १९ ॥

अप्सु॑ । अन्तः । अमृतम् । अप्सु॑ । भेषजम् । अपाम् । उत । प्रशस्तये
देवाः । भवन्त । याजिनः ॥ १९ ॥

० अप्सु मे सोमो॑ अ॒ग्रवी॑दन्ता॒र्विश्वा॑नि भेष॒जा ।

आ॒ग्निं च॑ वि॒श्वशो॑भुव॒माप॑श्च वि॒श्वभे॑प॒जीः ॥ २० ॥ ११

अप्सु॑ । मे । सोमः । अग्रवीत् । अन्तः । विश्वानि । भेषजा ।
अग्निम् । च । विश्वशोभुवम् । आपः । च । विश्वभेषजीः ॥ २० ॥ ११

आपः॑ पू॒णीत॑ भेष॒जं वरु॑थं त॒न्वे ३ म॒म ।

ज्योक्च॑ सूर्यं दृ॒शे ॥ २१ ॥

आपः । पूणीत । भेषजम् । वरुथम् । तन्वे । मम ।

ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ २१ ॥

भाषापराम्.

१९. अपामन्तः, अमृतम् अपामन्तः भेषज [भवति] । हे देवा (=विश्व
क्षत्रिजः) अपा प्रशस्तये (=कीर्तये) याजिनो (=बलवन्तो) भवत ॥

२०. अपामन्तर्विश्वानि भेषजानि विश्वशोभू (=विशेषा सुसकरः) अग्निम् [वा
स्तीति] आपश्च विश्वभेषजवत्यः [सन्तीति] सोमो ममाग्रवीत् ॥

२१. हे आपः मम शरीराय वरुथ (=रक्षकवचभूतः) भेषजं पूणी
(=अर्पयत) । ज्योक् (=चिरं) दर्शनाय च सूर्यम् [अर्पयत] ॥

० या मंत्रापासून पुढील तीन कचा संध्यावेदनकर्मांत मार्जनास घेतात.

१९. आपो देवीच्या अंगी अ-
न [आणि] आपो देवीच्या अंगी
ओषध [आहे]. आणि हे देव हो,
आपो देवीची स्तुती करण्यासाठी
तुम्ही] शक्तिमान् व्हा.

२०. मला सोमानें सांगितलें
आहे [कीं], आपो देवीच्या अंगी
सकल औषधे [आहेत], आणि
सर्वीं वृक्षानां करणारा आम्हां
[त्यांत आहे असे] आणि आपो
देवी सकलौषधसंपन्न [आहेत असे
सांगितलें आहे]

२१. हे आपो देवी हो, माझ्या
शरीराचें संरक्षण करणारे असे
औषध मला द्या आणि सूर्य पार
दिवस माझ्या दृष्टीस पडू असे
करा.

19. [There is] ambrosia
in the waters, [there is]
medicine in the waters. Be,
ye gods, powerful in order
to glorify the waters.

20. Soma has revealed
to me that in the waters
are all medicaments^१ and
Agni the benefactor of all,
[and that] the waters are
possessed of all medicines

21 Waters, grant unto
me a medicament that
shall be an armour to my
body and [grant] the sun
that I may behold it long

१९. 'देव' धेवे 'देव' म्हणजे
क्रांतिल असा अर्थ आहे असे सायणा-
चार्य म्हणतात आणि 'शक्तिमान् व्हा'
म्हणजे 'दिव्यत व्हा', 'शौर्य प्रशस्त
करा' असा अर्थ आहे म्हणून
म्हणतात.

२०. 'मला सोमाने सांगितलें आ-
हे' म्हणजे वायू सोमापासून उत्पन्न झाले-
ल्या हवाची असतातो मला सम-
जले वा, उदकांत सकल औषधे आणि
सर्व वृक्षांचा हितकर्ता आणि आहे
असे उक्त आहेस वाटत

उदकांत औषध आणि अग्नि आहे
असे उक्त अनेक ठिकाणी येत आहे

त्याचा अर्थ असा हो, उदकांत वनस्प-
ति, वृक्ष व वाहतात आणि वनस्पति व
वृक्ष पोषिकाय औषध व अग्नि नाही
ह हांगाच्यास नवीच

२१. मागचे असा आहे हो, मला
औषधाच्या योगबळाने माझा शरीर
वृक्ष वातल्याप्रमाणे माझ संरक्षण हो
ईल असा शरीराचे औषध मला द्या
आणि मी पार दिवस अनेक असे करा

'कथें पार दिवस माझा दृष्टीस पडे
असे करा' '१५:११' १५:११ च म्हण
म्हणे 'पदस' म्हण मला द्या हो मी
माझा पार दिवस पडाने असा अर्थ

इदमाहः स गच्छ सन्निभं न दृष्टिं सति ।

सदाहमिदमुच्यते सदा शेषं नृणां नृणाम् । १३ ।

१३ । १३ । १३ । १३ । १३ । १३ । १३ । १३ । १३ । १३ ।

१३ । १३ । १३ । १३ । १३ । १३ । १३ । १३ । १३ । १३ ।

२२. हे आपो देवी हो, जें कां-
[तक माझ्या अंगां [असेल]
[जें मी [दुसऱ्याचे] वाईट
आहे, अथवा जें मी शाप दि-
सहेत आणि [जें] खोटें [बो-
लें असेन] तें [तुम्ही] सर्व
न व्या.

२३. हे आपो देवी हो, आज
तुमचा शोध केला [आणि]
हो उदकसाराप्रत पावलों. हे
तो, तूं आज उदकरस घेऊन ये
णि मग मला तेजानें युक्त कर.

२४. हे अग्नी, मला तेज दे,
या संतती दे, मला आयुष्य दे.
णि मग ऋषींसहित मला देव
जोत, आणि इंद्र जाणो

22. Waters, whatever
sin there is in me, what-
ever all-will I may have borne
[to others], whatever im-
precations I may have ut-
tered and whatever false-
hoods [I may have told],
wash it away all [from me]

23. Waters, I sought
[you] to-day [and] we have
obtained the juice. Come,
Agni, with the milk [of the
waters] and then fill me
with splendor.

24. Agni, confer upon
me splendor, confer pro-
geny, confer life. And
then may the gods know
me, may Indra know me
among the poets.

२२. या मंत्रांत जी आपो देवीची
धेना केली आहे ती उदकांत अनुल-
न करण्याजोगी आहे. मात्र सगळ
तेव्हे उदकाच्या योगे वरून नाहाडा
जोतीळ असा भावार्थ नाहीं. परंतु असा
वारण्या समजुतीनें बीज या मंत्रांत
नाहे यांत संशय नाहीं.

२३. सायणाचार्य ही ऋचा अवभ-
सच्या वेळीं (यज्ञाच्या शेवटीं जे यज्ञ-
होतीनें स्नान करावयाचे त्यावेळीं)
ह्मणावयाची असा समजुतीनें जसे ता-
त्पर्य सांगतात की, "मी आज अवभ-
स भागाटीं पाण्यांत शिरलों; शिरून

"जलावे जे सार ते आम्ही पावलों
" हे अग्नी, उदकांत जें सारकेंप दुग्ध
"आहे त्यासहित तूं आज ये आणि
" अवभसनांत म्हाजेला जो मी त्या
" मला तेज दे."

२४. 'ऋचांसहित मला देव जा-
जोत.' सायणाचार्य, 'ऋषिगणांसहित देव
मला जाणोत' असा अर्थ करितात.
पण 'मला ऋषींसोबत' जाणो, म्हणजे
मला 'ऋषीप्रमाणे वयो,' 'मी ऋषीं
होई असे वयो.' 'इतरांस ऋषी केले
तसा मलाहि वयो' असा अर्थ सांगटा
समवेत.

सूक्तम् २४.

अजीगर्तपुत्रः शुनःशेष ऋषिः (कृत्रिमो वैश्यामित्रो देवरातः) ॥

देवता—१ प्रजापतिः । २ अग्निः । ३-५ सविता । ५ भगो वा । ६-९

वरुणः ॥ छन्दः—१, २, ६-१५ त्रिष्टुप् । ३-५ गायत्री ॥

करयं नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारुं देवस्य नाम
को नो मर्या अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च
करयं । नूनम् । कतमस्यं । अमृतानाम् । मनामहे । चारुं । दे-
नाम ।

कः । नुः । मर्ये । अदितये । पुनः । दात् । पितरम् । च । दृशे
मातरम् । च ॥ १ ॥

भाषाषाम्.

१. नूनम् (=अनुना) कस्य [नाम], अमृतानाम् (=अमरानां) [नाम] [मध्ये] करय देवस्य चारु (=दधि) नाम मनामहे (=ध्यानाम्) ।
मा मर्ये अदितये (=पृथिव्यै) पुनर्दात् [येन] [अहं] पितरं च मा
पुनः पश्येयम् ॥

सूक्त २४.

अपि, अजोगर्वाचा मुलगा शु-
नः शेष, ज्याला विश्वाभिमाने दत्त-
क घेऊन देवगन असे नांव दिलें
होतें. देवना-१ रुण अचेची प्र-
तापति असे समजण्याची चाल
गडली आहे, २ रीची आभि, ३-५
ची सविता पण ५ चीची सविता
अथवा भग, ६-१५ची वरुण, वृत्त-
१, २, ६-१५ त्रिष्टुप्, ३-५ गायत्री.

१. आतां कोणाचे नांव, - अ-
मरांतून कोणत्या देवाचे प्रियकर
नांव आम्ही मनांत आणू ? आ-
म्हास पुनः मोठठा पृथ्वीच्या स्वा-
धीन कोण करील कीं जेणकरून
मी [माझ्या] मापाला आणि आई-
ला [पुनः] पाहान ?

१. या सूक्ताचा कर्तो अजोगर्तपुत्र
शुन शेष होय. अजोगर्ताची कथा ऐनरेय
ब्राह्मणांत, सोत्प्रायन सूत्रांत आणि
हमया ग्रंथांत दिली आहे, ती कसे-
पावे कोणता:- येथे साचा मुळगा हा विश्वं
मरण राजा होता. त्याला शबरदाय-
का होण्या तरी त्याला मुळगा होत
मरणा त्याच्या घरी पर्यंत आणि
माद ? मुनी राहून असत. त्याने
मादाला विचारिल की, पुत्रदोला क-
स असे तर पुत्रोत्पत्तीपासून काय
साज आहे ? मादाने उत्तर दिले की,
"पुत्रपुनः पारिवर्तनं याव अजोगर्त
होता, आणि अमर होतो, पृथ्वी, आकाश
आणि अदृक् स्थानां जे उपरान् उपरान्

HYMN 24.

To Varuna; but Prajapati is
conventionally regarded as
the deity of 1, Agni is the
deity of 2, and Saritā of 3-5,
but of 5 Saritā or Bhaga. By
S'anas's'epa the son of Ajī-
garta, otherwise called Dea-
vāta the adopted son of
Vie'dmitra. Metre of 1, 2,
6-15 Trishtub; of 3-5 Gāyatri.

1. Whose name, of which
of the immortal gods
should we contemplate the
dear name? Who will de-
liver us back to the vast
Earth that I may see both
my father and mother?

पृथ्वी पुत्रोत्पत्तीपासून अधिक उप-
भोग मिळताना; पुत्रलाभापासून तमाचा
गाढ होतो; पर ही एक अज्ञाने भरले-
ली नीवास होय; गृहस्थाध्वनाद आध-
मीत काय अर्थ आहे ? तर वारणांत
काय अर्थ आहे ? मुळगा हा व स्वर्ग,
वास्तव ब्राह्मणांना पुत्राची इच्छा करावी.
अज्ञानासून प्राण, वसादान्न रश्मि रु-
पर्णापासून संदर्भ, जाले सुखासून
रसाने होत, रसी म्हणजे एक मित्र
होय, बन्दा माद जाल्याने वेद होत-
त, परंतु पुत्र म्हणजे वेदत अ पुत्र
आकाशमध्य जे वेदत व होय; नवरा
आपल्या कायवेदा येत. पुत्रपुनः
दारावा अर्थ-दार्शन पुनः पुनः

आपल्या बापकडेच्या गोष्टी पाहणा-
 नवता जन्मतो (जायते) म्हणून तिच्या
 "जाया" असे म्हणतात; देव आणि
 कधी हे तिच्या अंगांमोठे तेज भरता-
 त, देवांनी मनुष्यास सांगितले आहे
 की, तुमच्या बापकांच्या पोटात तुम्ही
 जन्म पावाल. अपुत्रवाला स्थाने नाही
 ही गोष्ट पशुहि जाणतात, आणि त्या-
 जमध्ये, पुत्राचा संबंध मातेशी आणि
 भावाचा संबंध बहिणीशी होत असतो;
 ज्यास पुत्रलाभ होऊन दुसऱ्या तसले
 त्यास कीर्ति प्राप्त होत, ही गोष्ट पशु-
 पक्ष्यांसहि ठाऊक आहे म्हणूनच ते
 मातेशी सदा संबंध करितात." पापमा-
 ने नारदांनी सांगितल्यावर हरिश्चंद्र
 म्हणाला, तर मग मला पुत्रप्राप्तीचा
 मार्ग सांग. नारद म्हणाला, तू
 राजा वरुणाकडे जा, आणि मला
 पुत्र दे म्हणजे तो मी तुला बळी देईन
 असे सांग हरिश्चंद्राने त्याप्रमाणे केल्या-
 वर वरुणाने ते मान्य केलें. मग हरि-
 चंद्रास पुत्र झाला, त्याचे नांव रोहित. मग
 वरुण म्हणाला तुला आता पुत्र झाला
 आहे तो मला बळी दे. हरिश्चंद्र म्ह-
 णाला पशु दहा दिवसांचा झाल्यावर
 पक्षास योग्य होतो हा मात्ता पुत्र दहा
 दिवसांचा होऊ दे म्हणजे पाळा बळी
 देईन. वरुण म्हणाला बरे आहे. तो
 बळी दे असे वरुणाने सांगितले. हरिश्चंद्र
 म्हणाला पक्षास दात आले म्हणजे ते
 पक्षी होत. पाळा दात घेऊ दे
 म्हणजे पाळा बळी देईन. रोहितास
 दात आल्यावर वरुणाने मागणे केले.
 तेव्हा हरिश्चंद्र म्हणाला पक्षास दात
 घेई म्हणजे तो पक्षी होतो, दाते
 दात घेई दे म्हणजे मी पाळा बळी

देईन. दात घडल्यावर वरुणाने म-
 नेल्यावरुण हरिश्चंद्र म्हणाला तु-
 णः दात आले म्हणजे तो पक्षी
 होतो, पाळा पुनः दात घेऊ दे म्हणजे
 पाळा बळी देईन. दुसरे दात आल्या-
 पुनः वरुणाने मागणे केल्यावरुण
 चंद्र म्हणाला सत्रियाचा मुलगा हा
 धारण करण्यास योग्य झाला म्हणजे
 तो बळियोग्य होतो, त्याप्रमाणे मला
 मुलगा झाल्यावर बळी देईन. तोही
 कवचधर झाल्यावर वरुणाने
 मुलगा मला बळी दे असे म्हणजे
 तेल्यावरुण हरिश्चंद्र बोळला, बरे आ-
 असे म्हणून त्याने रोहितास मान्य
 पक्षास बोळवून सांगितले की, तू म-
 वरुणाच्या योगाने मला प्राप्त झाला
 आहेस. म्हणून तुला मी याच्या प्रीतीने
 बळी देतो. रोहित म्हणाला "दात
 देऊ", आणि धनुष्य घेऊन अरण्या-
 पकून गेला, आणि एक वर्षपर्यंत तहा-
 फिरत होता. इकडे वरुणाने हरिश्चंद्रा-
 धरिले, त्यामुळे त्याला उदरगर्भा-
 साठी हे येऊन रोहित अरण्यातून ये-
 री आला. त्याला इतकं मनुष्याने हा
 रोहिता, जो मनुष्य फिरत नसतो त्याला
 सुख नाही, असे आम्हां ऐकिले आहे.
 जो मनुष्य फिरत नाही तो पाणी हो-
 आणि जो फिरतो त्याचा सत्ता द-
 होय, यास्तव तू फिरावयास जा ?
 त पुनः एकवर्षपर्यंत तसाच अ-
 फिरत राहिला, आणि मग गांवी आ-
 तेव्हा इतकं मनुष्यरूपाने त्यास पुनः
 टला आणि म्हणाला, जो फिरतो त्या-
 पाय प्रकटित वृक्षशाखाप्रमाणे अत-
 न, आणि तो फळांचा स्वताहाय उ-

होतो, आणि त्याची सर्व पातके
॥ चालतो मार्गातच नष्ट होतात;
चल आणि फिरत राहा. त्याप्र-
रोहित अरण्यात निसरे वर्ष संपे-
फिरला, आणि मग गांवा आल्या-
त्यास इंद्र पूर्वीप्रमाणे मनुष्यवेष्टाने
म्हणाला, जो मनुष्य बसून राह-
याचे भाग्य दसते, जो उठतो त्याचे
॥, जो निजतो त्याचे निजते,
जो चालत असतो त्याचे भाग्य
ते; तर तू जा आणि चालत राहा
॥ मागे स्वयं वर्ष अरण्यादासीत घा-
त रोहित पुनः गांवा आल्यावर
इंद्र मनुष्यरूपाने त्याला भेटून
गला, जो मनुष्य निजतो तो कांछे
॥, जो जागृत असतो तो द्वार होय,
उठतो तो भेतायुगाप्रमाणे होय,
तु जो चालत राहतो तो वृत्तयुगा-
प्रमाणे होय, तर तू चालत राहा. त्या-
न्वये पांचवें वर्ष रोहिताने अरण्यात
छवून घरी आल्यावर पुनः मनुष्य-
रूपेन इंद्र त्यास भेटला आणि
णाला, जो फिरतो त्यास मध मिळ-
, आणि जो फिरतो त्यास गोड अ-
र मिळतात; पाह! की सूर्ये नित्य
पडने आणि धवत नाही व सूर्यी
भसतो, तर तू विरादपास जा, त्याप्र-
माणे ती अरण्यात जाऊन आणारी
॥ वर्षभर फिरला, आणि पूर्वीप्रमाणे-
॥ इंद्राने आणारी कांही उपदेश केल्या-
किन त्याने वर्ष फिरला. फिरत
पिरत त्याने मुनेने मरत होता असा
॥ यदयाचा पुत्र अजीमर्त या नावाचा
॥ व्रक्षि पाहिला. त्याला हनु पुत्र,
हनु श्रेष्ठ, आणि हनुलोचन, असे
॥ तिथे पुत्र होते मोरत म्हणाला हे
॥ बरी, मी तुला हभर गाई देतो, या

निधी पुत्रातून एक पुत्र मला दे म्हणजे
मी त्याच्या योगाने आपली मोकळीक
वरून घेईन. कृषि वडील पुत्रास
आलिंगन देऊन म्हणाला हा मिळणार
नाही; त्याप्रमाणेच कनिष्ठ पुत्राला आ-
ईने आलिंगन देऊन हा मिळणार नाही
असे म्हटले. नंतर मधला जो हनु श्रेष्ठ
त्याला देण्याविषयी अर्हवापार्ती ठरावे-
ले. त्याप्रमाणे रोहिताने शभर गाई
देऊन हनु श्रेष्ठ रिक्त पेतला, आणि
त्यास घेऊन अरण्यातून गांवा गेला.
आणि वापाजवळ जाऊन म्हणाला, हा
पुरुष देऊन मी आपली मोकळीक कर-
णार. हरिश्चंद्र वरुणावासी जाऊन म्ह-
णाला हा पुरुष मी तुला बळी देतो.
वरुणाने क्षत्रियापेक्षा ब्राह्मण बळी चांग-
ला असे म्हणून ते बोलणे मान्य केले,
आणि राजसूय यज्ञ करावयास सांगि-
तले. मग हनु श्रेष्ठास बळी द्यावयास
यज्ञभूमीकडे नेले.

या प्रसंगी हरिश्चंद्राचा होता रिधा-
मित्र कृषि असे, अर्धयु जमदग्नि
होता, द्रष्टा दामिष्ठ होता, आणि उग्रता
अपारय कृषि होता हनु श्रेष्ठास तयाद
वरून आणिल्यावर त्याला पुत्राला
क्षत्रियास बोली बड्ड होईना, तेही
हनु श्रेष्ठाचा वार अजीमर्त म्हणाला
जर तुम्ही मला आणारी शभर गाई
दाद, तर मीच दाद दईन.
त्याला आणारी शभर गाई दिवदा
त्यावरून त्याने हनु श्रेष्ठास पुत्राला
क्षत्रिये घेते त्याला भारण्याची देऊ आ-
ली तेव्हा भारण्यास बोली घेते होईना,
पुन अजीमर्त म्हणाला, आणारी शभर
गाई मला दाद देईन मीच दाद दईन
त्याप्रमाणे त्यानी त्यास आणारी शभर
गाई दिवता तो मनुष्य मरत वरुण

आपल्या मुळास मारापास आला. ते-
व्हा शुनःशेपास आना आपणास सरो-
सरच मारितात असे वाटले. आणि
त्याने सर्व देवामध्ये प्रथम देव जो
प्रजापति त्याचा धावा (करणू नून ३०
हा पहिला मंत्र म्हणून) केला प्रजा-
पतीने त्याला सांगितले, आणि हा देवा-
तून अगदी जवळचा देव आहे, त्याचा
तुं धावा कर. त्याने अग्नीचा धावा
(अग्नेर्वयं प्रथमस्य ३० हा द्वितीय मंत्र
म्हणून) केल्यावरून अग्नि म्हणाला,
सर्वांचा उत्पन्नकर्ता सविता देव आहे,
त्याचा तुं धावा कर. सवित्याचा धावा
(मत्र तिसरा अभि त्वा देव ३०) के-
ल्यावरून सविता म्हणाला, तुला वरु-
णासाठी बांधिले आहे, त्याचा धावा
कर. त्यावरून वरुणाचा धावा केला.
वरुण म्हणाला, अग्नि हे देवांचे मुख हो-
य, आणि तो फार दयाळू आहे त्याची
स्तुती कर म्हणजे आम्ही तुला मोकळा
करू. त्याप्रमाणे अग्नीचा धावा केल्यावर
अग्नि म्हणाला, विषेदेवांचा धावा कर
म्हणजे आम्ही तुला सोडू. विषेदेवांचा
धावा केल्यावर विषेदेव म्हणाले, इंद्र
हा सर्वांत मोठा, बलिष्ठ आणि दयाळू
आहे, त्याची स्तुती करशील तर तुला
सोडू. त्याने इंद्राची स्तुती केली. नंतर
इंद्र प्रसन्न झाला, आणि त्याने त्याला
सुवर्णाचा एक रथ आपल्या मनात दिला,
त्यावरून शुनःशेपाने त्याचे आभार एक
क्रचा रचून मानिले. इंद्र म्हणाला तुं
अर्थाची स्तुती कर म्हणजे तुला सोडू.
अर्थाची स्तुती केल्यावर अर्थी म्हणाले,
तूं उषेची स्तुती कर म्हणजे तुला सोडू.
त्यावरून त्याने उषेची स्तुती केली.
नंतर त्याचे पास हळूहळू तुरू लाग-
ले, आणि प्रत्येक क्रचेवरून हरिथ-

द्राचे उदरहि लहान लहान होत ते
शेपटची क्रचा म्हटल्याबरोबर दुसरे
अगदी मोठ्या साडा, आणि हारं
हि बग झाला.

नंतर त्या दिवसाचा पत सुट-
पाच्या हाताने विधामित्रादि क्रंचे
करविला, आणि विधामित्राने शुनः
पास आपल्या मांडीवर बसवून
घेतले. अनीगर्त आपला मुळा
यणास परत मिळाना म्हणून पुन-
प्रयत्न करू लागला, व त्याने शुनः
पालाहि पुष्कळ सांगितले की तू मा-
कुळ सोडून दुसऱ्या कुळात जाऊ नको
परंतु शुनःशेपाने सांगितले की, तू मा-
तलवार घेऊन आपल्याच मुळा
रण्यास आलास हें शूद्रानेहि करण-
अयोग्य असे कृत्य केलेस त्यापेक्षा
येत नाही. विधामित्र म्हणाला
शुनःशेपाला देवांनी मरणापासून
वन मला दिले आहे त्यापेक्षा
देवरात (देवांनी दिलेला) माझा
पुत्र झाला; आता हा परत मिळ-
नाही.

या कथेविषयी आम्हांस प्रथमतः
सांगायलाचें आहे की, प्रस्तुत सूक्त
जेनासे झाले तेव्हा ही कथा
ब्राह्मणांत वगैरे मागाहून पुष्कळ
सांना रचिली गेली अशी शका या
तयापि इतके खरे आहे की, या सू-
आरंभीचे जे मंत्र आहेत ते आणि
एक नंतरचेहि शुनःशेपाच्या संकट
रिख्या संकटांत असलेल्या कोणा
मनुष्याविषयी आहेत. आणि त्यावरून
शुनःशेपाची कथा उत्पन्न झाली
या असे म्हणण्यास कारण दिते.
परंतु ही सर्व कथा घडलेल्या
टीचा अनुवाद असो, अथवा बरो-

॥ लहानशा एकाद्या गोष्टीच्या बीजा-
हून केलेला कल्पनाविस्तार असो;
इके सर्व आहे की, हात फार
बिनकाळी वाळू होत्या अशा वि-
एक चमत्कारिक गोष्टीचा उल्लेख
आहे तो छद्मान् ठेवण्याजोगा आहे
हिटी ही की, प्राचीनकाळी वैदिक
गीत (कृतयुगांत) पुरुषभेष करण्याची
हणजे मनुष्यास बघी देण्याची भयकर
गुण होती, की जिथे नाचभेतेले असता
माधुनिक आर्षजनान्न अगदी जगली
प्रकाश्याहि आंगावर हातवे उठनांत
होती ही की, सर्व युगांत उच्चम पण जे
मानितान त्या युगांत क्रांतिजन हो दोनदां
गई वेळून आपल्या पोटाची मंड बघी दे-
ण्याकरिता जी विक्रम मागेल त्यास विवा-
त होत इतकेच नव्हे, पण आगच्या
वेळवे आदि नीच मानिलेले ग्राहक कुडा
ज काम बघीहि करणार नाहीत ते आप-
ल्याच मुंडास आपल्या हाताने तळवा
वेळून मारावयाचें काम थोडक्याच मा-
णमाटी करण्यस तया होत तिसरी
ही की, प्राचीनकुळातील मुग्धा क्षत्रिय
कुळांत (विधामित्र क्षत्रियकुळातील
होता) दुसरे घेतला जाण्यास वीह एक
एकच नमूनी

बघी एक गोष्ट छद्मान् ठेवण्या-
जोगी अशी आहे की, दहात जे बघी
होत त्यास पुन. जीवत करण्याची शक्ति
आणि बाल एवढा वाळव्या होवत
होती म्हणून जशी मागील दहात
करण्याची बाल होती तशीच मारले-
ल्या माणसास तिकड जिव आणण्या-
ची शक्ति होते असे मी प्रस्तावना
मानितान्; परंतु दहात बघी आणत
आहे असे दित्त माहा कारण की
आज जगात तो पुन होवास मारल्या

नंतर आपण पुन जीवत होईत या
भयदावर तो उगीच माहिता असता
अथवा हरिश्चंद्राचा मुलगा रोहित पास
मागला असता तरी काय अडचण
होती? तो पुन जीवत झाला असता
तो महा सात वर्षपर्यंत पळून की जान
असे? शिवाय जर पुन जीवत करिता
आले असते, तर मग मारिले तरी
हे पुरुषा मला पुन जीवत कर अस
झुन शेवते म्हटले नसते काय?

पहिल्या कवेचा भावार्थ असा आहे
की, मी सकांत पळला आहे तर आतां
मी कोणत्या देवाचा धोषा कां का जेण-
करून माझी मुक्ति होईल, आणि माझी
आर्क्ष्या माझ्या पुन दुर्गम पळतील
या मंत्रां आम्ही 'आण' 'आण' 'आण'
॥ जी अनेकचन आहेत ना केवळ
दुसऱ्याज अति दमन केण्या या-
नी मनीस कोणत्या देवाच विदक
मोरी मनीस आता मला पुन मोक्ष
पुढीच्या दयावीर कोण करील?' अस
च आहे ही मंत्र मी माझ्या बापाया
आणि आईच्या पुन पाहिले अस न
देवता एकचचन आहे त्यादलाहि
उपलब्ध होत असत मोक्ष पुढीच्या
दयावीर कोण करील? अस मला दया
च की कोणत्या मोक्षी सकांत आहे
आणि माझ्या दयावीर कोण करील?
बघत ही भोवत जगा बघी दयावी
कुटलाच आहे त्या दयावीर कोण
दयावीर त्यास केला म्हणजे तो दयावीर
कबलातून उठला काय दयावीर दयावीर
हा मंत्र उठविली कोणत्या म-
नि दयावीर करील दयावीर दयावीर
आणि कोण दयावीर कोणत्या दयावीर
दयावीर दयावीर दयावीर दयावीर
दयावीर दयावीर दयावीर दयावीर
दयावीर दयावीर दयावीर दयावीर

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारुं देवस्य नाम ।
 स नो मर्या अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं चारुं
 अग्नेः । वयम् । प्रथमस्थ । अमृतानाम् । मनामहे । चारुं । देवस्य । नाम ।
 सः । नः । मद्भ्ये । अदितये । पुनः । दात् । पितरम् । च । दृशेयं
 मातरम् । च ॥ २ ॥

अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणाम् ।
 सदावन्भागमीमहे ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देव । सवितः । ईशानम् । वार्याणाम् ।
 सदा । अयन् । भागम् । इमहे ॥ ३ ॥

भाषायाम् .

२. अमृतानां (=मरणरहितानां) [देवानां] [मध्ये] प्रथमो वीरिर्देवः
 चारु (=प्रिय) नाम मनामहे (=ध्यायामः) । स मां महर्षि अदितये (=पुनर्दा-
 त्पुनर्दात्पितरं [येन] [अहं] पितरं च मातरं च पुनः पश्येयम् ॥

३. हे देव सवितः हे सदा अयन् (=रक्षक) वार्याणां (=प्रेष्ठानां धनान्तर-
 ईशं त्वा अभि (=स्यां प्रति) [वयम्] भाग्यमीमहे (=याचामहे) ॥

व नमस्यामारिषो दितये, तथापि कोणी
 तसि एवादा देव आगता सोढीछ
 आणि आरुणा आर्षाणां सुत आ-
 न्त दनः दामदीछ अर्षी रणावी सान-
 दी दितये येने आणि देवाणा नांवाजि-

केल्याने व याचा आणि पुढीछ हा
 संवध काय आहे त्याचा विचार के-
 एकदम दिसून येईछ.

वर जी ऐतरेय ब्राह्मणांतून इ-
 त्तिहसि — नांविच न आहे ५

यश्चिद्धि तं इत्था भगः शशमानः पुरा निदः ।

अद्रेषो हस्तयोर्दधे ॥ ४ ॥

यः । चित् । दि । ते । इत्था । भगः । शशमानः । पुरा निदः ।
अद्रेषः । हस्तयोः । दधे ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. यत् किञ्चित् हि परं प्रशस्तं द्वेपरहितं भाग्य पुरा निदः (=निन्दकाणां धा न स्यादिति) तव हस्तयोर्दधे (=धृतं) [तत् वयम् ईमहे] ॥

पृथ्वीपासून, उदकापासून आणि वृक्षो-
कापासून वांछनीय संपत्ती आम्हांस
पाठवितो अशा अर्थानें प्रार्थना आहे.
(अस्मभ्यं तद्विधो अद्वयः पृथिव्यास्त्व-
या दत्तं काम्यं राध आ गात् । २. ३८.
११). सविता देव सर्व सुवर्णमय

आहे आणि तो संपत्ती देतो असें पुन-
ठिकारों वेदांत आलें आहे.

या मंत्रांत 'भाग्य मागतो' म्हण-
म्हटले आहे, ते कोणतें भाग्य हें पु-
ण्या मंत्रांत सांगितले आहे. तो
व स्यावरील टीप पाहा.

॥. निंदकांनीं निंदा करूं नये म्हणून जे जे, उत्तम रीतीन वागणिलेले भाग्य तूं सदय होऊन आपल्या उपासकांसाठीं हातांत धरितोस [ते ते आम्ही भागतां]

४. हा मंत्र कठिण आहे. आणि आम्ही होईल तितके श्रम करून भाषांतर केले आहे. ते अर्धे समजावा म्हणून बरेच विस्तराने करावें लागले आहे, तथापि असे म्हटलें पाहिजेच की, सांगे आहे त्यापेक्षा चांगल्याची अपेक्षा आहे वरील मंत्रांत भाग्य मागतो म्हणून सांगितले, तें भाग्य कोणतें त्याचा सुल्लास या चवथ्या मंत्रांत सांगितला आहे असें दिसतें. उपासक म्हणतो की, ज्या रवी दिलेल्या भाग्याची कविजन फार प्रशंसा करितात, आणि तुझ्या उपासकांची निंदा त्यांच्या निंदकांनीं करूं नये' म्हणून तूं आपल्या हातांत धरितोस (म्हणजे जे देण्यास तूं नेहमी तयार असतोस), आणि ज्यामध्ये तुम्ही दया भरलेली असते तें भाग्य आम्ही मागतो. भावार्थ असा आहे की, तुम्ही कवित्याची सेवा कराला करिता, तो तुम्हांस वाय देणार आहे! असें सवित्या देवाच्या उपासकांची निंदा करणारे लोक म्हणतात; तर आपला संदा ध्यर्थ होत नाही. असे निंदकांस दासविण्याकरितां सविता देव आपल्या हातांत भाग्य घेऊन देण्यास तयार असतो, आणि तें इतकें चांगले असतें की, कविजन त्याची स्तुती करीत असतात आणि त्यांत सवित्याची दया परिपूर्ण भरलेली असते.

'निंदकांनीं निंदा करूं नये म्हणून' = 'पुन निद'. म्हणजे पदजः अर्थ पुन-

4. [We ask for] whatever wealth, which is so much praised, and is filled with kindness, is held in thy hands [by thee] [for thy worshipper] against [the attacks of] the slanderer

दकाविमूढ' असा आहे. 'पुन' हे शब्द-योगी अण्वय असून पंचम्यंत शब्दापूर्वी येत असते. त्याचा प्रसिद्ध अर्थ जरी 'पूर्वी' असा आहे तथापि श्रव्यसितार्थे 'विमूढ' असाहि होतो उदाहरणार्थ. - पञ्चर सोम देवदीतये वृषा इन्द्रस्य हादि सोमधानम् आ विशा पुन नो बाधाद् दुरता आति पारय इ० क्र. ९. ७०. ९. शिवाय क्र ४ ३.१ हाहि स्थल पाहा. = 'उनम रीतीनें दास्तांगिलेले' = 'इतथा शशमान'. या शब्दांचा अर्थ 'इतकें दास्तांगिलेले' असा आहे 'इतकें' म्हणजे लोकान प्रसिद्ध आहे अशा रीतीने अर्थान् 'कार' = 'सदय होऊन' हा अर्थ 'अद्वेष' यामधून येतला आहे अद्वेषः हें 'भग' असा जो भाग्य या अर्था शब्द आहे त्याचें विशेषण आहे. त्याचा अर्थ 'ज्यांत द्वेष नाही', म्हणजे 'ज्यांत कृपा आहे' असे तात्पर्य.

या मंत्रांत जे 'यधिदि' असे शब्द आहेत त्यांचा अर्थ 'जरी तो' असा अथवा अशा जवळ जवळ असेल असे वाटने. कारण की 'यधिदि' याचा अर्थ नेहमी 'जरी' असा होतो. खाली सूक्त २९ मंत्र १ आणि सूक्त २८ मंत्र ५ पाहा. आणि आम्हां केलेल्या अर्थपेक्षा चांगल्या अर्थाची अपेक्षा आहे म्हणून सांगितले आहे, तो अर्थ कोणी शोधून काढण्याचा प्रयत्न करील तर त्याज या भोलीचा विचार करण्यास

भर्गभक्तस्य ते गृध्रमुदंशेय तवावसा ।

मूर्धानं राय आरभे ॥ ५ ॥ १३ ॥

भर्गभक्तस्य । ते । गृध्रम् । उदं । अंशेयम् । तव । अवसा ।

मूर्धानम् । रायः । आरभे ॥ ५ ॥ १३ ॥

नहि ते क्षत्तं न सहो न मृत्युं वयश्चनामी पतयन्त आपुः ।

नेमा आपो अनिमिषं चरन्तीर्न ये वारस्य प्रमिनन्त्यभ्यम् ॥

नहि । ते । क्षत्तम् । न । सहः । न । मृत्युम् । वयः । चन । इति ।

इति । पतयन्तः । आपुः ।

न । इमाः । आपः । अनिमिषम् । चरन्तीः । न । ये । वारस्य । प्रमिनन्त्यभ्यम् ।

नन्ति । अभ्यम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. तय अपसा (=रक्षणेन) [हे सवितः] भर्गभक्तस्य (=धनपुकर) ।
[अवसा] वय रायः (=रूपने.) मूर्धानम् (=अग्रम्) उदंशेय (=यादृशान्)
[यथा तं मूर्धानम्] आरभामहे (=गृहीत्वा तिष्ठेम) [तथा] ॥

६. तय क्षत्तं (=वडं) हि अमी पतयन्तो (=अन्तरिक्षे गच्छन्तो) वयो
(=पक्षिणोपि) न आपुः (=न प्राणाः) । [तव] सह. (=पराक्रमणं) न [आपुः]
[तव] मृत्युं (=क्रोधं) न [आपुः] [तव] अनिमिषं (=सर्वदा) चरन्
इमा आपः न [आपुः] । वारस्य अभ्य (=वेणुं) ये प्रमिनन्ति (=अतिक्रान्ति)
[ते अथादयोपि] न [आपुः] ॥

५. [हे सवित्रा] धनयुक्त, जो
या तुझा आश्रयानें आम्हांस
सत्तीचें शिखर प्राप्त होवो, कीं
जकडून तें आम्ही धरून राहूं.

६. कारण कीं, हे [आका-
श] पाहिजे तिथीचे] उडणारे पक्षी-
तुझा शक्तीप्रत पावत नाहींत,
ज्याप्रत पावत नाहींत, क्रोधाप्रत
पावत नाहींत; हीं सतत चालणा-
ः उदके देखील पावत नाहींत;
अथुचें सामर्थ्य नाहींसें करणारे
ते देखील पावत नाहींत.

6. [O Savitā,] may we
under the protection of
thee, who art rich in wealth,
obtain the best of prosper-
ity that we may seize it

6. For not even these
birds that fly attain to thy
power, nor to thy valour,
nor to thy rage; nor have
these waters, that flow
without interruption, nor
they that overcome the
strength of the wind.

५. मन्त्राचा भावार्थ असा आहे की,
दित्याचा आश्रय मिळवा आणि तेज-
स्वरूप बोलणारास उत्कृष्ट संपत्तीची
प्राप्ति होऊन ती त्याच्या हातीं राहावी
सें व्हावे.

‘धनयुक्त जो तूं त्या तुझ्या’ = ‘भग-
वत्स्य ते’ हा अर्थ सायणाचार्याप्रमाणे
आम्हां केला आहे. परंतु ‘देवांनां दि-
व्यं जी तिचें’ असा अर्थ करून
रायः’ याचें विशेषण घेता येईल — ‘की
‘वेगळकून ते आम्ही धरून राहूं’ हा
मर्म ‘आरभे’ या तुमर्थे अव्ययापासून
झडिला आहे.

या मन्त्राचा अर्थ असाहि संभवेल
हि, ‘सन्निपुक्त जो तूं त्या तुझे [अवि-
त असे] आम्ही तुझ्या कृपेनें आर-
वीच दीलतीच्या शिखरास पोहचू
असे कर’

या पांचव्या मन्त्राची देवता सवित्रा
अहे अथवा भग आहे म्हणून सूक्तारंभ
संगितले आहे. आतां या मन्त्रांत सवि-

त्र्याचें देयतात्त्व स्पष्टच आहे. पण
‘भग’ देव याची देवता कशी होते
असा प्रश्न निघतो. त्याचे उत्तर इतकेच
कीं, या पांचव्या मन्त्रांत भग हा शब्द
भगभक्तस्य या समासांत आला आहे. पण
या स्थळां भग शब्दाचा अर्थ भगदेव
असा होत नाही. भाग्य असा होतो.
केवळ शब्दसाध्यावरून भग देवता
मानण्याचा संप्रदाय आजपर्यंत पडला
आहे.

६. अनुक्रमानिबेंत या मन्त्राची देव-
ता वरून असें सांगितलें आहे, आणि
त्याप्रमाणें आम्हां सूक्ताधी दर्शयिलेंच
आहे. व ऐतरेय ब्राह्मणांत सांगितल्या-
प्रमाणे सायणाचार्याहि म्हणतात कीं, या
मन्त्रापासून पुढे उरलेले हे सगळे सूक्त
व याच्या पुढचे (पंचविंशारे) सूक्त
उच्चारून शुनःशेषानें वरुणाची स्तुती
केली. पारतन्व ही क्रिया व उरलेले
सर्व सूक्त वरुणदेवतेविषयी आहे परंतु
पांचवा मन्त्र ज्या (सवित्या) देवावि-

अनुध्रे राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते पूतदक्षः ।
नीचिनाः स्युरपरि बुध एषामस्मे अन्तर्निहिताः केतवः ॥

अनुध्रे । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वम् । स्तूपम् । ददते । पूतदक्षः ।
नीचिनाः । स्युः । उपरि । बुधः । एषाम् । अस्मे इति । अन्तः । नि-
ताः । केतवः । स्युरिति स्युः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. पूतदक्षः (=पवित्रबली) राजा वरुणः वनस्य (=वनरूपिणो
ऊर्ध्वं स्तूपं (=शेखरं) अनुध्रे (=मूलादृतेषु) ददते (=धारयति) । एषा
(=किरणाः) नीचैर्मृताः (=अधोमृताः) [अ] स्युः (=तिष्ठति) तेषां
बुधः (=मूढम्) उपरि (=उर्ध्वमुखं) [तिष्ठति] । एते केतवः अस्माकं
निहिताः स्युः (=तान् अस्माकं मध्ये निधापय) ॥

पर्वी आटे रयागिषयीच हा सहाया
मंत्र आटे अमे रदगण्याम कांही अटवण
दिमत्र गांही. धिबटुना अर्थतंदर्भाक-
मन हे दोहो मंत्र एराव देवागिषयी
आटेन अमे दिमने आगि या सहाया
मंत्रां मे काय मगिनने आदि ने जसे
वरुणास हावेन अमे रदगण्या येईल
रयागमगिब रयागम मगिब.

हे उदके पर्वी' मारणावार्थ हे
पर्वी उदके देवागिषयीच कयकमत्र.
असागण्या रयागि मगिब ही अथवा
कायक ही पर्वी कयक मगिब, उदके-
दिमने हा पर्वी अ हे रयागि मगिब-
हे रयागम कयकमगिब अमे मगि

असे दिसते.

मंत्रार्थ तात्पर्य असे दिसते
पल पक्षी, चपळ उदके गांगी
अथादिक पगु हेदि तुला र
बलाची, पराक्रमाची आणि होय
रोयरी करु शकत नाहीत.

आताच्या काळी एकादा हा
देवागिषयी जरी आगि रद-
गाण्या नही हे अगळ देवा, ही
हे, मंत्र उदके आणि मगिब
बलाची आणि होयवा होय
शकत नाहीत? असे अगळ कयक
रदगण्या नाही. पण असा मंत्र

७. ज्याचें वल पवित्र होय
तुजा वरुण मेघमंडलाचा घु-
बुडाशिवायच अंतराळी धार-
वरितो. हे किरण अधोमुख
[आणि] द्याचें बुड वर
[ते आम्हांमध्ये स्थापिले जा-
त.

7. King Varuna, of sa-
cred might, holds up the
dome of the forest (=cloud-
region?) without a bottom.
These rays stand head
downwards, their bottom
being upwards; may they
be fixed in us.

७. या मंत्राचा शब्दार्थ फार कठिन
[असे नाही, पण तात्पर्य काय
हे तें समजणें कठिन आहे. परंतु
समजणें तें असे दिसतें की, 'हें जें
अंतरिक्षाची अरुण आहे तें बुडाशि-
व वरुण अंतराळी धारण करितो;
णि सूर्यकिरणरूपी जीं हीं झालें दिस-
त त्यांची डोकीं म्हणजे असें खालीं
सून त्यांची बुडे वर आहेत हाहि
[व वरुणाचाच आहे. तर हे के-
रण ते आम्हांवर राहोत.' बुडाशि-
व अंतरिक्ष वरचेवर धारण देणें
[हे, आणि सूर्यकिरणांची बुडे वर क-
न शोधतें खाली वरून ते भूमीवर
तकडे तिकडे पसरले हे वरुणाचे दोन
[क्रम यास्वागण्याचे या मंत्रकर्त्याच्या
जान आहे.

परंतु 'वनरय' म्हणजे अक्षरशः अर्थ
'वनाचा' असा असतो अंतरिक्षरूपी
वनाचा असा अर्थ बरावा लागतो, आणि

'हे किरण' म्हणजे 'सूर्याचे हे किरण'
असें विवक्षित आहे तरी 'सूर्याचे' असे
दर्शविण्यास शब्द नाही परंतु सूर्याचे
न त्याचे तर दुसरे सभवत नाहीत—'ते
आम्हांमध्ये स्थापिले जाओत' ह्याचा
भावार्थ आम्ही सूर्यकिरणांशिवाय राहू
असें न होओ असा असावा.

शुन शेषासारख्या सकटस्थ मनुष्या-
ने वरुणासारख्या मोठ्या देवाचा धावा
करितेवेळी हा मंत्र म्हणावा असें या
मंत्रांत काही दिसत नाही. त्याने आप-
ल्या सकटाच्या प्रसंगा हा मंत्र म्हटला
असेल की नाही याविषयीं सशय घेण्या-
स बरीच जागा आहे असें आम्हांस
वाटतें. व असेंच या सूक्तातील किती-
एक क्रमांविषयीं म्हणजे भाग आहे.
सकटाच्या वेळी त म्हणावयाचीं जीं
सूक्ते अनेक आहेत त्यांनील मंत्रांप-
माणेच हा व दुसरे मंत्र या सूक्तांत
आहेत.

उभं हि राजा गच्छन्त्यस्तु सूर्याय वन्द्यामनेत्या ॥
 अपरे पादा प्रणिधाने कृत्वा पतन्ता दृष्ट्वा विधिः ॥
 उरम् । हि । राजा । गच्छन् । पतन्ता । सूर्याय । वन्द्याम् । अनेत्या ॥
 उरम् इति ।
 अपरे । पादा । प्रणिधाने । अरुः । उर । अरुभुक्ता । दृष्ट्वा
 विधिः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. राजा गच्छन्ति हि सूर्याय अग्न्यन्तर्धम् उरं (=विशीर्षं) पतन्ता
 अपि च पादरहिताय [सूर्याय] पादौ अङ्गानि । अरि च [स] दृष्ट्वा
 (=दृष्ट्वाभेदेनः शत्रुशोचि) अरुभुक्ता (=रक्षिता) [अरि] ॥

८. का कीं राजा वरुण सू-
रा गमन करण्यासाठी रुंद रस्ता
हून देता झाला, [आणि] पा-
नीन सूर्याला चालण्यास पाय
ना झाला, आणि तो हृदयभेदी
शत्रू) सासूनहि रक्षण करणारा
प.

8. For king Varuna
made the broad path for
Sūrya (the sun) to go
along, he gave feet to the
footless [Sūrya] to go on;
and he is a defender from
that [foe] even that breaks
the heart.

८. या मंत्राचा भावार्थ सोपा आहे
हा कीं, आकाशातून ज्या मार्गाने
सूर्याने तो रुंद मार्ग सूर्यासाठी
झाले वरुण दिष्टा, आणि त्या
मार्गाने चालण्यास सूर्यास पाय नव्हते
त्याला पायदानेच दिले; आणि आ-
काशमं ग वरुण जवळ आणून देऊन
त्याचे हृदय भेदून शत्रूच नव्हे तर तसा
शत्रूसाठी अथवा शत्रूसाठी आणून
पायदानेच देऊन असतो.

या तीन ओळीतून या मंत्राचा दोन
हिंसा विचार करून पाहू लागले
र अशोचनी काही दारुणाविषयांनी
दयाना आहे कीं, तो वेदज्ञ समुदायाची
शील इतर उद्धाचा दयाना होय कि
ग आणि देवात वरुणाविषया शत्रू-
ने आहे शत्रूचा शत्रूच जणू आहे

देवात वरुण देवता मोठ्या मन्त्राची
आहे; आणि तो आकाश निर्माण करे.
तो आणि सूर्यास पाय देऊन त्यास
चालवितो हा त्याचा मोठा पराक्रम
वाचला आहे व त्यास 'राजा' अर्थात
महत्त्वा आहे तो पायदानाचा पादणारा
आहे. आणि मुद्राण ताद वरुण हाच
ना या हाक्यामुन अथवा शत्रूसाठी
मुद्रा करुण करणारा होय

'हृदयभेदी' [८] व [१५] यात वरुण
करणारा' अथवा 'हृदयभेदी' [८] व [१५]
याचा अर्थ 'हृदयभेदी' [८] व [१५] यात
वरुण करणारा' [८] व [१५] यात
वरुण शत्रूसाठी अथवा शत्रूसाठी
तो मोठा देव [८] व [१५] यात
वरुण पाद

शतं ते राजन्भिषजः सहस्रं यूर्वी गभीरा सुमतिर्देव अस्तु ।
 वार्धस्व दूरे निःकृतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् ।
 शतम् । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रम् । उर्वी । गभीरा । सुमतिः ।
 ते । अस्तु ।
 वार्धस्व । दूरे । निःकृतिम् । पराचैः । कृतम् । चित् । एनः ।
 मुमुग्धि । अस्मत् ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. हे राजन् [वरुण] तुभ्यं शतं सहस्रं [वापि] भिषजः (=भेषजं, [सन्तु]) । तुभ्यम् उर्वी (=दीर्घा) गभीरा सुमतिः (=सुप्रसादः) ।
 अस्तु । [एव] निःकृतिं (=वाप्मानं) दूरे वार्धस्व (=परागम्य) ।
 (=अरमाभिः कृतमपि) एनः (=वापम्) अस्मत् प्रमुमुग्धि (=प्रमोचय) ॥

६. हे राजा [वरुणा], [आम्हां-]
] तुझ्या जवळ शेकडो [आ-
] हजारो औषधे [असोत], [आ-
] त्पयी] तुझी रुपा मोठी [आणि]
र असो; निर्झरित जवळ
न देवा दूर हटाव; [आणि]
मध्या हातून पाप] घडले जरी
का तरी ते आम्हांपासून दूर
न टाक.

9. O king [Varuna]. [may
there be] with thee a hun-
dred, [may] a thousand me-
dicines [for us]; may thy
kindness be great [and] un-
fathomed; chase away Nir-
riti far off [from us]; [and]
snatch away from us sin
that has even been com-
mitted.

६. भावार्थ:- 'आम्हांस कोणताहि
हाला तरी तो बरा करण्यासाठी
जवळ हजारो औषधे असोत; आ-
] त्परी] तुझी रुपा असो, आणि ती
ही आणि अगाध असो; आम्हां
कि बरावा म्हणून आम्हांस शिक-
ण्यास पावदेवता निर्झरित या नावा-
आम्हांजवळ येत असोत तर
हा दूर हाकून दे, आणि जी पातक
मध्या हातून घडलेली असतील ती
म्हांपासून काढून टाक.'

हा मंत्र चमत्कारिक व महत्त्वाचा
आहे. दोन यमोदेवतेची कामे आणि
रा देवाचे अधिकार व त्याच्या हाती
पितृत्या आहेत. रोग झाल्यास ते बरे
रुग्णे हे यमोदेवते काम; यमोदेवती
त्या होईल तर ती मोठ्या जटायु-
आमोने विरवीणे आणि अगाध असते;
तय करण्याविषयी पोता उपजत कर-
ण्यास निर्झरित होईल तर तिच्या हाकून
देवाची हाक देण्यास आहे; आणि
हा पाप मनुष्याच्या हातून घडून येत
असे त्याची क्षमा करण्याचा अधिकार
देवास आहे.

'निर्झरित' हे देखे दिशेच्यास आहे.

या शब्दाचा साधारण अर्थ नाश असा
होतो; त्यावरून नाश मिथ्या घेणेने
होतो अशी पादम्भी एक देवता; जि-
जपासून आगळी मुक्ति व्हावी असें
कपिजन वेदांत पुण्यळ ठिकाणी म्हणत
असतात त्यावरून अर्वाचीन सरुना-
न निर्झरित म्हणजे राक्षस असा अर्थ
होऊ लागला. व 'निर्झरित' हा दारिद्र्य
देवता अथवा पिशाच असा दि० स राह-
तात असे समजू लागले त्या दिशेचे
नांव त्यावरूनच 'निर्झरित' दिशा असें
घडले.

'पाप घडले गेलेल तरी ते आम्हां-
पासून दूर काढून टाक' अशी भाषेना
यमोदेवती करण्याचे साधने असे आहे
ही. पाप घडले म्हणजे यमोदेवती
आणि त्यावरून दिशा निर्झरित असे
शब्द वाजवी समजून येतो. अर्वाचीन
वेदावरून समजून येतो. अर्वाचीन व
पादपुण्याचा मंत्र व यमोदेवती यांच्या
वरून हे स्पष्ट व समजून येऊ शकते असे
आहे ते अर्वाचीन व यमोदेवती-
स होते. यमोदेवती हे देव असा
भावाने त्याचा अर्थ हाकीनकट्या
देवतासून घेतले गेले.

अमी य क्रक्षा निहितास उद्या नक्तं ददृशे कुहे निहिताः ।
 अदंशानि वरुणस्य व्रतानि विचारकशचन्द्रमा नक्तयोः ।
 ॥ १० ॥ ११ ॥

अमी इति । ये । क्रक्षाः । निऽहितासः । उद्या । नक्तम् । ददृशे ।
 नि । दिवा । इन्द्रः ।

अदंशानि । वरुणस्य । व्रतानि । विचारकशत् । चन्द्रमा । नक्तयोः ।
 एति ॥ १० ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. अमी ये क्रक्षा (= अदंशानि नाम नक्षत्राणि) उद्ये. निहिता. नक्तं (= रात्रौ) ।
 ददृशे { ने } दिवा (= दिवसे) कानि वक्ष्यति । विचारकशत् (= देवताः)
 चन्द्रमा नक्तं (= रात्रौ) एति (= आगच्छति) । [अमरः] वरुणस्य
 (= इन्द्राय) अदंशानि (= अदंशानि) [वीर्ये] ॥

१०. हे जे ऋक्ष उन्नत्यलीं
पिलेले रात्रीच्या वेळीं दिसत
सतात ते दिवसा कोठें तरी
त असतात. वरुणाचे नियम
जेणे मोडोत नाही; देदीप्यमान
द्रमा रात्री येत असतो.

10. These Bears (the
Ursa-Major and Ursa Mi-
nor) which are visible at
night placed high above,
disappear somewhere dur-
ing the day. The ordinances
of Varuna are inviolate, in
all her effulgence the moon
comes at night.

१०. मंत्राचा भावार्थ—'हे जे रात्री-
चा वेळी आकाशात उंच ठिकाणीं
पडले नांवाचे तारे आमच्या दृष्टीस
बसतात ते दिवसाला कोठे तरी जात
रहतात. कारण की, दिवसाला ते दृष्टी-
स पडत नाहीत. तराच दिवसाला दृष्टी-
स पडत नसतो अन् एव दिवसास
गेठे तरी जात असेल, अथवा दृष्टीस
डिलाच तरी निरनेज असा दृष्टीस
डितो, तो चंद्रमा रात्रीच्या वेळी निय-
मन बाळीं बिनचूक येत असतो आणि
या ज्या गोष्टी घडून येतात त्या वरुणा-
च्या हुक्मावरून घडून येत असतात.
गहनव वरुणाचे नियम अथवा हुक्म
जेणे मोडीत नाही असे म्हटले
गहिजे.'

'ऋक्ष' या शब्दाचा मूळार्थ काढून
घेऊन; त्यावरून आश्लेष असा
अर्थ होतो, यांचे उदाहरण, 'मीहृष्य-
तीव पृथिवी पराहता मदन्वेत्यस्मदा ।
ऋक्षो न दो मदन. हिमीवो अमो दुधो
गीरिव भीमयु.' ऋ. १. ०६. ३. त्या-
वरून ज्याला आधुनिक भाषेमध्ये सदांच
आमि अथवा मराठीत सारखेबाखले असे
नांव पडले आहे, ते सान्त तारे, नंतर
'ऋक्ष' हे साधारण बोलण्याचे नक्षत्रांचे
नांव पडले आहे, आणि त्यावरूनच
प्रसंगान् म्हणजे नक्षत्रपति असे चंद्रा-

चे नांव पडले आहे.

हा मंत्र मोठ्याच महत्त्वाचा आहे.
वारण की, 'ऋक्षा' हे जे 'सप्तर्षीस'
नांव येथें आहे या गोष्टीवरून आमे
सिद्ध होतें की, या नक्षत्राचे हे नांव ग्रीक
आणि रोमन लोकांनी आम्हांकडून वे-
तलें असेल एक, अथवा ज्या वेळी आर्य
लोकांच्या ग्रीक आणि रोमन या शाखा
वीर्य आर्य लोकांस (हिंदूस) सोडून
पश्चिमेकडेस गेल्या त्यापूर्वीच या नक्ष-
त्रास 'ऋक्षाः' हे नांव आर्यलोकांनी
दिले होते; आणि ते वीर्य आर्य पुंनकडे-
स (हिंदुस्तानाकडेस) आले तेव्हा
त्यांनी इकडे आणिलें आणि पश्चिम
आर्य म्ह. ग्रीक व रोमन पश्चिमेकडेस
(युरोपांत) गेले तेव्हा ते पश्चिमेकडे
वेळून गेले. नाही तर या मसिद्ध नक्ष-
त्रास सरकतात (ऋक्ष), ग्रीक भाषेत (आ-
क्रियन) आणि लॅटिन भाषेत (अर्सी)
एकच नांव असण्याचे कारण काय
असावे? आम्हां हे नांव पश्चिम आर्य
लोकांकडून घेतले हे तर अगदी म्हणतां
घेणार नाही, कारण ऋग्वेदासारख्या
पुरातन सरकून यथीन ते आढळवें.
आणि जर अति पुरातन ग्रीक अ-
थवा रोमन यथीन ते सापडत नसेल
तर आमच्या वरून ग्रीक लोकांनी आ-
णि ग्रीक लोकांकडून नंतर रोमन

तत्त्वां यामि व्रक्षणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः ।
अहेळमानो वरुणेह बोध्युरुशंसं मा न् आयुः प्र मोषीः ॥ ११ ॥
तत् । त्वा । यामि । व्रक्षणा । वन्दमानः । तत् । आ । शास्ते ।
हविःऽभिः ।

अहेळमानः । वरुण । इह । बोधि । उरुऽशंस । मा । नः । आयुः ।
प्र । मोषीः ॥ ११ ॥

तदिन्नक्तं तद्विवा मक्षमाहुस्तदयं केतो हृद आ वि चष्टे ।
शुनःशेषो यमहृद्गृभीतः सो अस्मान्नात्ता वरुणो मुमोक्तु ॥ १२ ॥
तत् । इत् । नक्तम् । तत् । दिवा । मक्षम् । आहुः । तत् । अयं
केतः । हृदः । आ । वि । चष्टे ।

शुनःशेषः । यम् । अहृत् । गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः ।
मुमोक्तु ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. [हे वरुण] [अह] व्रक्षणा (=स्तोत्रेण) त्वा वन्दमानः [एतद्]
(=याचे), यजमानो [ऽपि] हविर्भिः [एतद् आशास्ते (=याचते),
हे उरुशंस (=बहुस्तुत) वरुण [त्व] अहेळमान (=अबुध्यन्) इह (=अ
दृश्ये) बोधि (=बुध्यस्व=अस्मान् शृणु) । अस्माकम् आयुः मा प्र
(=मा चोर्य) ॥

१२. [एतदेव नक्तम् [अपि च] [एतदेव मक्षं दिवसे [जना]
[अपि च] हृदयस्य अयं केत. (=वाच्या) [एतद् आविचष्टे (=आह)]
गृभीतः [सन्] शुनःशेषः यं [वरुण] अहृत् (=आह्वयत्) ॥ वरुणो
अस्मान्मुमोक्तु (=मोचयेत्) ॥

लोकानीं ते घेतले असे म्हणजे भाग
पडेल. आणि आम्हीं राक्षिचक्राचे ज्यो-
तिष सर्वे मीक लोकांकडून घेतले असे
जे विनीएराचे म्हणजे आहे त्याच्या
सवधाने हे नांव असे सिद्ध करील की,
जर हिंदूंनी मीक लोकांसून काहीशा
अर्वाचीन कार्ये ज्योतिषाचे काही शिष्य
घेतले तर मीक लोकांनीहि त्यापुढीच
हिंदूंनासून विनीएक ज्योतिषाच्या गोष्टी
घेतल्या होत्या.

दसरी महत्त्वाची गोष्ट अर्वा आहे

की 'देदीप्यमान चंद्रमा रात्री देत
सतो' असे म्हटले आहे त्याने
ऋचा रचिली गेली तेव्हा हि
हिंदुस्तानासारख्या उष्ण प्रदेशांत
होते. कारण जर मध्य एशिया
च्या अति थंड प्रदेशांत राहते
अंगुलहादि देशांत असतो तसा च
क्रिष्ट आणि निरनेज असता,
त्याला 'देदीप्यमान' असे अर्वा
कांनी म्हटले नसत असे आम्हांस द

११. मी पंदन करून तुज-
स्तोत्रांनं हेच याचितां, यज्ञ
पारा[दि] हवीच्या योगांनं
[मागतो, [वीं] हे वरुणा,
अव्हेर ने कोरतां या इकडेस
[दृष्टी कर, [आणि] हे बहु-
ता [वरुणा], आमचे आयुष्य
ण करूं नको.

१२. मला रात्री हेंच [आणि]
यसा [दि] हेंच सांगतात, [आणि]
[इत्या] हृदयांतील ही इच्छा [सुद्धा]
च सांगते, [कीं] शुनःशेषाला
रिल्ले तेव्हा त्यानें ज्वाला हाक
पिल्ली तो राजा वरुण आम्हांस
क करी.

११. भावार्थ असा आहे की, 'मी
१. नमस्कार करून आणि हे स्तोत्र
पंडन जें मागतो आहे आणि यज्ञ कर-
णा जें मागतो तें हे की, हे अनेकाना
नविलेल्या वरुणा, तू इकडे कृपावली-
न कर आणि आमचा (म्हणजे माझा)
नीच घेऊ नको'

'स्तोत्रांनं' = 'ब्रह्मणा.' हा 'ब्रह्म' शब्द
मोठ्या योग्यतेचा आहे. ब्रह्मज्ञानदाचा
जो अगदी सूत्राचा अर्थ आहे तो या ठि-
कारा आला आहे. तो हा की, 'स्तोत्र',
'प्रार्थना', 'स्तुति'. आणि तो जो करी
त्याच नांव 'ब्रह्मण', मग तो कोणी असो.
'ब्रह्मण' याचा अर्थ अमुक एक जाती-
चा मनुष्य असा आरंभ होत नव्हता.
हा मंत्र स्वराच्या देखी म्हाटला
होण असे म्हणण्यास सामान्य एका-

11. This is what I with ad-
oration ask of thee through
my hymn, [and] this is
what the sacrificer seeks
by his oblations,—[viz]
Varuna, look down hither
without anger and, O thou
praised by many, do not
deprive us of our life.

12. This is what they
have told me at night,
this in the day time, this
is what the desire of
[my] heart perceives —[viz]
may that king Varuna,
whom S'unas's'epa invoked
[when] seized, liberate us.

चा यज्ञाच्या प्रसंगी म्हाटला असावा असें
बांगले सभवतें. कारण मंत्र बोलणारा
आपण आणि यज्ञ करणारा (यजमान)
याजमार्थे विरोध दर्शवून आपण वदन
करून प्रार्थना करित आहे आणि यज-
मान हवीच्या आहुती देत आहे असें
दाखवून दोघांचेहि मागणें एकच आहे
की, वरुणानें कृपावलीकन करून दोघा-
च्याहि आयुष्याचें रक्षण करावे, असें
म्हणतो आहे असे दिसते.

आयुष्य रक्षणे अथवा टयास नेणें
हे हद्दी आपण यमाच्या स्वाधीन आहे
असे समजतो, पण ते काम प्राचीन
बाळी घडणाकडेस होतें असें या मंत्राव-
रून दिसून येईल.

'ब्रह्मण' म्हणजे पुष्कळ लोक उदा-
ची स्तुती करीत असताना तो हे विदे-

शुनःशेषो ह्यहं गृहीतस्त्रिष्वदित्यं हुपदेषु वदः ।

अवेनं राजा वरुणः ससृज्याद्विद्वौ अदब्धो वि मुमोक्तु पाशान् ॥ १३ ॥

शुनःशेषः । हि । अहं । गृहीतः । त्रिषु । आदित्यम् । हुपदेषु । वदः ।
अवे । एनम् । राजा । वरुणः । ससृज्यात् । विद्वान् । अदब्धः ।
मुमोक्तु । पाशान् ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१३. शुनःशेषो हि गृहीतः [सन्] त्रिषु हुपदेषु (=त्रिषु वृषदेषु)
[च सन्] आदित्यं (=आदिते- पुत्रं) [वरुणम्] [एवं] अणत् (=आणत्)
[पथा] विद्वान् अदब्धः (=केनापि अप्रतारितः) राजा वरुणः एनं [हुपदे-
असृजेत् पाशान्] विमोचयेत् ॥

यन इदाम आगि इतर कितीएक देवांस
छात्रिछेछे वेदांत आदब्धंत.

१२. अथ वरुणाया भाषार्थ असा
आहे की, 'मला रात्रीदिवस टांक असे
सांगत आटे आटेन आगि माझी मनो-
देवताहि असे सांगते की, शुनःशेषानि
ज्या वरुणाया भाषा केला त्याचा भाषा
ज्या अगदी केला तर शुनःशेषाची
वेदांत ही आगदीहि तो मनी करीत.'
'शुनःशेषाया धरिते तेवही त्याने
ज्याने हाक मागिली तो राजा वरुण
आगदी मनी करीत', पाशान् हा मनी
शुनःशेषाने केलेला अथवा म्हणजे
आगदी आगि ज्या म्हणजे असे
हा त्याचा मुखाचा भाषा अगि

मारावयास काढिला तेवही तरी
म्हणजेला नसेल, पुढे एकादा
म्हणजेला असेल. सायनाचार्य तर हे
ब्राह्मणातील कथेत अनुष्ठान हा
शुनःशेषाने वृषबंधाच्या सहाय्या
द्वारे म्हणजेला असे म्हणतात.
स्थापमाने अर्थ काढून 'आगदी
करी' म्हणजे मला शुनःशेषाने
करी असाच अर्थ केल्यात हा
मला वरुणास एतरेय ब्राह्मण
कथेत शुनःशेषाच्या कथेनेही
आगदी करीत नाही. आणि पाश
कन ती कथा उत्पन्न झाली
असे म्हणण्यास बरीच कारणे
होण्याची उदाहरणे आहेत.

१३. कारण की जेव्हां शुनः-
ला धरून तीन खांबांगवळ
रला, तेव्हां त्याने [या]
देव्याचा धावा केला, [की]
जा वरून, जो [सर्व] जाणतो
शानि] ज्याला कोणीहि ठकवू
तत नाही, तो या [जना]ला
ढो [आणि] पाश सोडून
को'.

13. For S'unas's'epa
[when] seized [and] tied at
the three posts invoked
[this] Âditya, [that] king
Varuna, who knows [all]
[and] whom none can de-
ceive, might liberate him,
[and] loosen his bonds

१३. मंत्रवरपाचा भावार्थः—जेव्हा
नःशेपाला धरून सांबास बांधिले
व्हा त्या शुनःशेपाने वरुणाचा असा
धावा केला की 'हे राजा वरुणा, तू
सर्व जाणतोस, आणि तूला कोणीहि
कधी शकत नाही. तू मला सोडीव
आणि तू माझे पाश सोडून टाक'.
तसा व्हा वरुणाचा प्रताप आहे. यास्तव
ने आम्हांसहि तारी.' आमच्या मते
१ मंत्र शुनःशेपास धरून घ्याला
बांधिला तेव्हा म्हटलेला नव्हे, तर
दुसऱ्या प्रसंगां शुनःशेपाने अथवा दुस-
ऱ्याच कोणी मनुष्याने म्हटलेला आहे,
आणि शुनःशेपास वरुणाने बसा रक्षि-
त त्याचा दाखला या मंत्रात दिला
आहे.

'तीन खांबांगवळ' = 'त्रिषु दृपदेषु.'

हे तीन खांब कोणते? 'दृपद' या पदा-
ची व्युत्पत्ती सावणाचार्य 'द्रो.' = कावाचे,
'पदम्' = स्थळ, अशी करितात. परंतु तीन
कोणती स्थळे ते ते सांगत नाहीत क-
सेहि असो दृपद म्हणून जे देशाचे
नाव आहे, आणि ज्यावरून द्रौपदी
हे पांडवांच्या बायकोचे नांव पडले ते
याच शब्दावरून झाले आहे. पण त्या-
चा संबंध या स्थळाशी बाय आहे ते
समजत नाही. — '[या] आदित्याचा' म्ह-
णजे वरुणाचा. वरुण हा एक आदित्या-
पैकी आदित्य आहे याविषयी पु-
ढी १४ व्या सूक्तातील ३ या मंत्रावर
पृष्ठ १०२ येथे उजवीकडे 'आदित्य'
शब्दावरची टीप पाहा. तेथे सांगितलेच
आहे की, "जेव्हा वेदा एकादशा वद-
नामच आदित्य असे म्हटले आहे."

० अ॒व ते हे॒ळो वरु॒ण नमो॑भि॒रव॑ य॒ज्ञेभि॑रीमहे ह॒विभिः॑ ।
 क्षय॑न् अ॒स्मभ्य॑म॒सुर प्र॑चे॒ता रा॒ज॒न्नेना॑सि शि॒श्रथः॑ कृ॒तानि॑ ॥
 अ॒व । ते । हे॒ळः । वरु॒ण । नमः॑ऽभिः । अ॒व । य॒ज्ञेभिः॑ । ई॒महे॑ । ह॒वि॒भ
 क्षय॑न् । अ॒स्मभ्य॑म् । अ॒सुर । प्र॑चे॒त इति॑ प्र॒ऽचेतः॑ । रा॒ज॒न् । ए॒ना॒
 शि॒श्रथः॑ । कृ॒तानि॑ ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१४. हे वरुण, [वयं] तव हेळः (= कोप) नमोभिः (= नमस्कारैः) *
 (= अपगच्छत्यिति याचामहे) । [तथा] यज्ञैः अवेमहे हविर्भिर्गु[ण] भो
 हे असुर (= देव), हे प्रचेतः, हे राजन्, [त्वं] क्षयन् (= प्रभवन् सन्) [
 एनाभि] कृतानि एनासि (= पापानि) अस्मभ्यं शिश्रथः (= शिथिलीकुल = मोह

* हा मंत्र उपाकर्मांत स्नानविधीत गृहीत आहे. परंतु याचा संबंध किती आहे त्याचा विचार केला तर या स्मार्तविनियोगाविषयी फार स्पष्ट नको असे दिसून येईल.

१४. हे वरुणा, तुझी अवस्था
हावी म्हणून आम्ही नमस्का-
री प्रार्थिता, यज्ञेकरून प्रा-
१, [आणि] हवीच्या योगाने
पेता. हे देवा, हे बुद्धिमत्ता
१ [वरुणा], [आम्ही] केले-
पापाची [आम्हांपासून] सुटका
म्हण त्याची आम्हांला क्षमा कर.

14. We propitiate thy
anger, Varuna, by adora-
tions, propitiate by sacri-
fices, [and] by oblations.
Forgive us, O God, O wise
king, the sins committed
[by us] and slacken their
bonds.

१४. ह्या मंत्राचे तात्पर्य असे आहे
‘हे वरुणा, तुझा क्रोध आम्हांवर न
‘वा म्हणून आम्ही तुला नमस्कार क-
री, तुज्यावर यज्ञ करितों, आणि
गृहीत देतो; तर हे बुद्धिमत्ता राजा
वरुणा, आम्ही केलेली पातके आम्हांस
क्षमा कर आणि त्या पातकांचे जे पाश
आम्हांस बांधित आहेत ते, तू शुनःशे-
चे पाश सोडविसेस तसे, सोडून सैल
१.’ आमच्या मनें हाहि मंत्र शुनःशे-
स घाला बांधिला त्या संकटाच्या
ही शुनःशेपाने म्हटलेला नव्हे, तर
त्यानच अन्य प्रसंगी म्हटला असेल.
आणि यांत शुनःशेपाचा दाखला द्यावा
सिं मंत्रप्रकरणाच्या मनांत विवक्षित
सैल असें दिसते.

यांत एक शब्द मोठा चमत्कारिक
राहे. तो ‘असुर’ हा होय. याचेच
आम्ही ‘देवा’ असे भाषांतर केले आहे.
गंधारण सस्कृतांत ‘असुर’ शब्दाचा
अर्थ देव असा होत नाही, तर देवांचे
ने शत्रु दैत्य ते असा होतो. विद्वज्ज-
गाम ठाऊक आहे की, पारसिकांच्या
धर्मात हिंदूच्या देवांस देव असें म्हण-
तात; परंतु त्यांच्या भाषेत देव शब्दाचा
अर्थ भूत, दैत्य असा होतो. आणि ते

आपल्या स्वनामाच्या देवांस असुर
(अहुर) असें म्हणतात. यावरून आम्ही
वेदाआलीकडील संस्कृतांत आमचे देव
तेरीज करून जे इतर देव त्यांस असुर
असे म्हणतो आणि आमच्या देवांस ते
देव (=दैत्य) म्हणतात असे झाले.
दुसरी ‘असुर’ शब्दाविषयी अशी
चमत्कारिक गोष्ट लक्षांत ठेवण्याजो-
गी आहे की, ऋग्वेदांत आणि इतर
वेदांत ‘सुर’ शब्द मुख्यतः येत नाही.
तो मागाहून ‘असुर’ शब्दापासून उ-
त्पन्न झाला असे म्हटले पाहिजे तो
येणेप्रमाणे—प्रथम ‘असुर’ अने सत्य
देवांस आपण म्हणत होतो नंतर तो
शब्द दुसऱ्या लोकांच्या (पारसिकादि-
कांच्या) देवांस अथवा वार्हट देवांस
म्हणजे दैत्यादिवांस नुळकतायी लावूं
लागला, आणि त्याहून जे भिन्न म्हणजे
आमचे (चांगले) देव त्यांस नांव पाहि-
जे ते ‘असुर’ यापासूनच आम्ही
वाढिले. असुर याची खरी व्युत्पत्ती
अस् धातूपासून असलेली क्षणभर विस-
रून ‘असुर’ शब्दांत जो ‘अ’ आहे तो
‘न’ या अर्था आहे असें गैर सम-
जून ‘सुर’ शब्द निर्माण केला आणि
‘असुर’ म्हणजे वार्हट देव नव्हेत ते

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधुमं वि मध्यमं श्रथप ।
 अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ १५ ॥
 उत् । उत्तमम् । वरुण । पाशम् । अस्मत् । अथ । अथम् ।
 मध्यमम् । श्रथप ।
 अथ । वयम् । आदित्य । व्रते । तव । अनागतः ।
 स्याम ॥ १५ ॥ १५ ॥

भाषायाम्.

१५. हे वरुण, उत्तमम् (=उपरि वर्तमानं) पाशम् अस्मद् उज्ज्वलम् ।
 (=अधो वर्तमानं) पाशम् अवधाय । मध्यमं (=मध्ये वर्तमानं) पाशं वि
 अथ (=तदनन्तरं) हे आदित्य [वरुण], वयम् अनागतः (=निम्न) व
 तव व्रते (=ज्ञातने) अदितये (=अस्त्युदितरवाप=उत्ततये) स्याम ॥

‘मर’ अर्धं समञ्जस ‘मर’ हे नौव आ-
 म्हा आरण्या देवांस एभिः, याममा-
 नेव दुग्दी उदाहरणं—‘आदित्य’ इत्या-
 मन्त ‘दित्य’ भागि निवे पुत्र ‘दित्य’
 हे आगत निर्माण केने; तमाव ‘विषया’
 इत्यादिगन्त (११ इत्यादि विषया असा
 आता आते अने मर समञ्जस) ‘अथ’
 इत्यादि नया आम्हा निर्माण केना
 आते, अति अनागत आ-अथ, अमा-
 अथ, उत्तमम् हे अनागत आते आति
 मित, उदाहरण हे की, ‘आदित्य’ मर
 नो ‘दित्य’ इत्यादि देवा आरण्या समर्थ
 असा इत्यादि अनागत उत्तम हीउत आ-
 मन्त हे नौव उदाहरण केने अनागत आते
 ‘अथ’ अनागत आता हे ‘अथ’ अनागत
 ‘अथ’ अनागत आता हे ‘अथ’ अनागत

देईल. कारण असा अनागत
 अपराध राजा मार करिने अ-
 ध्यानी केडेली पातके अनागत
 करणाविषयी या अनागत अनागत
 केडी आहे.

‘पाशवी’ [आम्हासून]
 कान्त रवाची आम्हासून
 ‘अथ’ अनागत... अनागत अनागत
 अनागत अनागत अनागत अनागत
 ‘पाशवी’ आम्हासून] अनागत
 ‘पाशवी’ आम्हासून अनागत अनागत
 अनागत अनागत अनागत अनागत
 ‘अथ’ अनागत अनागत अनागत
 ‘अथ’ अनागत अनागत अनागत
 ‘अथ’ अनागत अनागत अनागत

१५. हे वरुणा, आम्हांपासून
॥ पाश वर [सैल कर]. खाल-
खाली [सैल कर]. [आणि]
हा [मध्य] सैल कर, कीं जेण-
ज हे आदित्या, आम्ही निष्पाप
न तुझ्या सेवेत राहू आणि
विप्रेत पावू.

१५. बोलणाऱ्याचा अभिप्राय असा
की, आपणास तीन बंधांनी बांधिले
हे. त्यांतून वरचा बंध, हे वरुणा,
सोडून टाक, मधला मध्य आणि
उचा खाली सोडून टाक म्हणजे
'आम्ही निष्पाप होऊन तुझ्या हुकु-
१. म्हणजे पाप न करावे, चांगले
न देवपूजन करावे इत्यादि आहेत,
हू आणि भगवतादीस पावू
'आदित्य' म्हणजे येथे वरुणाच सम-
विषयाचा. पर १३ व्या मंत्रावरील
प पाहा

'तुझ्या सेवेत राहू' = 'नव इते स्याम.'
त म्हणजे आता, हुकूम, पाळून हि-
क्या नियम, की मनुष्यांनी निरप वर-
पाची सेवा करावी हे एक 'व्रत', यातक

15. Loosen up, Varuna,
the upper bond from us,
loosen down the lower
bond, and loosen the middle
bond, that we may then,
Aditya, be free from sin
and be in thy ordinance
and prosper

कहावे हे एक 'व्रत' सूर्यचंद्रांनी नियमि-
त काळीं आकाशांत गमन करावे हे एक
वरुणाचे 'व्रत' याकडून जमिनीवर पदाव-
र समृद्धि रहावी हे इद्राचे 'व्रत'. हा
जो वन शब्दाचा अर्थ आहे त्यापासून
त्या शब्दाचा आळीकडे पचारांत अस-
लेला अर्थ वेगळा आहे हे लक्षांत ठे-
विले पाहिजे. 'सत्यनारायणाचे व्रत' या
अर्थी 'व्रत' शब्दाचा प्रयोग वैदिक पु-
र्गांत होत नसे हे ध्यानांत ठेविले पाहि-
जे. वेदांत जो 'व्रत' शब्दाचा हकम
असा अर्थ होतो म्हणून सांगितले ते
पुढच्या सूक्तांनील पहिल्या मंत्रांत केले-
ल्या त्याच शब्दाच्या प्रयोगावरून हा
दिग्भूत येईल

सूक्त २५.

पि-पूर्ववत् वृत्त-गायत्री.
॥-वरुण.

= हे देवा वरुणा, जरी
[लोकांप्रमाणे] [आम्ही]
हुकूम दररोज मोडीत अस-

१. [तरीहि] रागावून तू आ-
[आपल्या] घातक [भाणि]
त शास्त्राच्या स्वाधीन करूं
स; तू क्रोधापमान होऊन
म्हांस] [आपल्या] क्रोधाच्या
[अधीन करूं] नकोस.

१. पूर्वीच्या सुकारभा जी शुनःशो-
क्या ऐनरेय शोकांतून दिली आहे
सांगितल्याप्रमाणे तर हे सुकृति
व बोधल्या वेळीच शुनःशोपाने म्हट-
आहे, पण प्रत्येक मंत्राचा विचार
त पाहू लागले तर या मंत्रात त्या
गास अनुळधून काहीच भाषण नाही.
हमा इतर मंत्रांचे हे रचिले
आहे असें दिसून येते.

वरुण हा मनुष्यांनी केलेल्या पापा-
ळ शासन करणारा देव आहे असे
सांगितले आहे ते लक्षांत ठेविले
म्हा मंत्राचा अर्थ चांगला समजतो.
स्वाधीन हा पार सुंदर आहे असे
सुन येते मंत्रकर्ता म्हणतो, 'आम्ही
ती झाली तरी मर्या आहे, यास्तव
परी काहीना काही तरी पाप आमच्या
तून होत असते यास्तव नुकसा
नेत क्षमा केली पाहिजे'.

२. आमच्या हातून पाप तर होतच

HYMN 25.

To Varuna. By S'antas's'eta
the author of the previous
hymn. Metre Gāyatrī.

1. Though like [other]
people, divine Varuna, we
daily break thy ordinance,

2. [nevertheless] do not
deliver us to thy deadly
[and] dangerous weapon in
wrath, do not [deliver us]
to thy rage in anger.

असते, आणि वास्तविक म्हटले तर
आम्ही तुझ्या शासनास पात्र होतो-
च. तथापि हे वरुणा, आम्हांला क्षमा
कर, आम्हांवर रागावू नको, आणि
आम्हांस आपल्या भयंकर आणि घातक
शास्त्राने मारू नको, असें मंत्रवक्ता या
मंत्रात म्हणतो शासन करणारा जो
राजा वरुणदेव त्याची ही उत्तम प्रार्थ-
ना आहे यांत संशय नाही.

'घातकशास्त्राच्या'. 'वध' शब्दाचा
अर्थ सापणाचार्य 'मरण' असाच कटि-
तान, पण येथे घातक अथवा मारणारे
शस्त्र असा अर्थ अधिक सर्वाधिक दिस-
तो तो आम्ही केडा आहे. त्याला
आधार सापणोर्जीच आहे यावरून
पूर्वी सूक्त ५ मंत्र १० यावर दिलेली
टीप पृष्ठ ३६ यावर लक्षा देथे इतकेच
सांगण्याचे का. 'वध' म्हणजे केवळ
इडाचे वधच असा अर्थ नाही. सापणा
घातक शस्त्र असाहि अर्थ होतो.

वि मृळीकायं ते मनो रथीरश्वं न संदितम् ।

गीभिर्वरुण सीमहि ॥ ३ ॥

वि । मृळीकायं । ते । मनः । रथीः । अश्वम् । न । सम्^३दितम् ।

गीःभिः । वरुण । सीमहि ॥ ३ ॥

परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्यष्टये ।

वयो न वसतीरुषं ॥ ४ ॥

परा । हि । मे । विमन्यवः । पतन्ति । वस्यः^४ष्टये ।

वयः । न । वसतीः । उषं ॥ ४ ॥

कदा क्षत्तश्रियं नरमा वरुणं करामहे ।

मृळीकायोरुचक्षसम् ॥ ५ ॥ १६ ॥

कदा । क्षत्तश्रियम् । नरम् । आ । वरुणम् । करामहे ।

मृळीकायं । उरुचक्षसम् ॥ ५ ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

३. हे वरुण, [यय] मृळीकाय (= तव प्रसादाय) तव मनः, [रथीः] संदितं (= बद्धम्) अश्वमिव, गीभिः (= स्तोत्रैः) विसीमहि (= विमोचय)

४. मे (= मम) विमन्यवो (= बाह्या) हि, वयः (= पक्षिणः) उषा (= निवासस्थानानि प्रति इव), वस्यष्टये, (= वसीयतः उत्तमस्य धनस्य पतन्ति (= उत्पतन्ति) ॥

५. क्षत्तश्रियं (= बलधारिणं) नरं (= शूरम्) उरुचक्षतं (= दीर्घं वरुणं मृळीकाय (= अस्मद्विषयप्रसादाय) कदा आकरामहे (= आश्रयामहे)

३. [तुझी] रुपा व्हावी म्हणून
ही, हे वरुणा, [एकादा] गाडी-
बांधिलेल्या घोड्यास [मोकळा
तो] तसे [आमच्या] स्तवनांनीं
मन मोकळे करीत आहे.

४. कारण की, जसे पक्षी
[पक्ष्या] निवासस्थानांकडेस
जतात] तशा माझ्या वासना
मूढ धनाच्या प्राप्तीकडेस धांव-
ता.

५. बलधारी [आणि] दूरद-
[र्शी] दूर वरुण [त्याने
म्हावर] प्रसन्न व्हावे म्हणून
हा आम्हीं केव्हा येथें बोललो?

3. As a charioteer [un-
ties] [his] horse that is
tied, we, Varuna, for [thy]
favour untie thy mind with
[our] prayers.

4. For like birds [that
fly towards their] homes
my desires fly forth to-
wards the attainment of
the highest wealth.

5 When should we call
hither the mighty, the
brave [and] the far-seeing
Varuna, that he may be
favourable?

३. या मंत्राचे तात्पर्य असे आहे
, 'जसा एकादा गाडीवान आप-
ला रथाच्या अथवा गाडीच्या बांधला-
मोकळा करितो आणि तो घोडा
रहीतो तसे, हे वरुणा, तुझे मन के-
व्हाविषयी रागानें बांधिल्यामोडें
ले आहे तें आम्हीं रतीव म्हणून
कळें करीत आहों, तर तूं आम्हावर
पाह.'

४. साधनाचाच 'विशीर्षाह' या शिष्या-
मुखा 'विशेषें वरुण बांधितो' असा
ये करून "हे वरुणा, आमच्या सु-
खासाठीं तुझे मन रतीवनां बांधितो
म्हणजे प्रसन्न करितो. म्हणून, जसा
एकादा रथी वरुण आल्यामुळे धक-
लेल्या घोड्यास बांधितो म्हणजे गवत
परी घालून रुच करितो तद्वत्."
हा अर्थ करितान, पण 'विशीर्षाह'

शिष्यापदाचा अर्थ आम्हां केव्हाप्रमाणे
होतो. त्याला प्रयोगान्तरांचे पुष्कळ
दाखले आहेत.

या मंत्रांत पुण्यस बांधिलेल्या शुन-
क्षेपाने म्हणण्याजोगें कांहीं दिसत नाहीं
हे उघड आहे. आणि असेच पुढच्या
मंत्राविषयीहि म्हटलें पाहिजे. ती मंत्र
पाहा.

४ या मंत्रातील जी उदमा आहे
ती चमत्कारिक आहे इतकें स्पष्ट-
पत्तीकडे या मंत्रांत विशेष कांहीं दिसत
नाहीं. आलीकडेने बरी अशी उदमा
बहुत वरुण देणार नाहींत. पण या
उपमेत एक प्रकारची मोठीच स्पष्टो-
प्यता आहे असे आम्हांस दारेंत

५. "रथानां आम्हीं केव्हा बोटदार?"
"एकादा अजकामाह" म्हणजे जसा
त्याला देवे केव्हा बोटारिजे जसा

तदित्समानमांशाते वेनन्ता न प्र पुच्छतः ।

धृतव्रताय दाशुपे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । समानम् । आशाते इति । वेनन्ता । न । प्र । पुच्छतः ।
धृतव्रताय । दाशुपे ॥ ६ ॥

वेदा यो वीनां पदमन्तरिक्षेण पतताम् ।

वेदं नावः समुद्रियः ॥ ७ ॥

वेदं । यः । वीनाम् । पदम् । अन्तरिक्षेण । पतताम् ।

वेदं । नावः । समुद्रियः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. वेनन्तौ (=कामयमानौ) [मित्रावरुणौ] धृतव्रताय दाशुपे (अन्तः
तशासनाय हविर्दत्तवते यजमानाय) तदेवं समानम् (=एकमेव साधारणं) [तौ]
आशाते (=प्राप्नुतः) । [तौ] न प्रपुच्छतः (=अनवहितौ न भवतः) ॥

७. यो [वरुणः] अन्तरिक्षेण पतताम् (=उत्पतता) वीनां (=विदि
पदं (=पदवी) वेदं (=जानाति) । [यः] समुद्रियो नावः (=समुद्रया स
गच्छन्त्या नौकायाः) [पदं] वेदं (=जानाति) ;

तो प्रसन्न होईल असा प्रभ पुसण्याचा
भावार्थ दिसतो. 'दूरदर्शी' = 'उरुचक्ष-
सम्.' वरुण देव असा आहे की, तो
मनुष्यांनी चोखन केलेलेहि पातक दुरून
पाहतो. खाली अकरावा मंत्र पाहा.

मनुष्यांचा खरेखोटेपणा तो क
असतो असे ऋ. ७. ४९. ३ यांत (१
राजा वरुणो याति मध्ये सत्यावते
पश्यन् जानानाम्) सांगितले आहे.

. [मित्रावरुणांची] आज्ञा
रा जो हविर्दाता उपासक
। प्रीत्यर्थ [मित्रावरुण हे]
ताहि प्रसन्न होऊन एकच
। ग्रहण करितात, [आणि]
८ करीत नाहीत;

१. ज्या [वरुणा]ला अंतरि-
त उडत असणाऱ्या पक्ष्यांचा
टाऊक असतो, [आणि] ज्या
ला समुद्रावरच्या तारवा-
[मार्ग] टाऊक असतो;

6. They (Mitra-Varu-
na) both lovingly re-
ceive one and the same
[offering] out of considera-
tion for the sacrificer who
observes the sacred law,
[and] are not indifferent [to
him].

7. [He] who knows the
way of the birds that fly
in the firmament, [and]
knows [the way] of the
ship that is on the sea;

. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे
'मित्रावरुणांचे नियम उपासक पा-
यासाठी त्यांचे मित्र आणि वरुण
वेगळे वेगळे हविर्दान न केले तरी
एकच करून एकच हविर्दान देवे
न स्वीकारून घेतात. दोघांस मि-
एकच हविर्दान दिले म्हणून त्या उपा-
साचे अर्थही करीत नाहीत.'

'आज्ञा पाळणारा जो हविर्दाता'=
यत्न.' धृतराष्ट्र या शब्दाचा अर्थ
न करून घेऊन 'ज्याची आज्ञा अथ-
वा कृपा किंवा कायदा लोक मानितात
(वरुण, इंद्र इत्यादि कोणी तरी
) असा होतो. परंतु त्या शब्दाचा
हे वेदा वेदा 'जो आज्ञा अथवा
म मानितो तो' (उपासक) असा-
होतो, त्याचे हे या मंत्रात उदाहरण
हे.

७. हा मंत्र फार चमत्कारिक आणि
नित ठेवण्याजोगा आहे. भावार्थ
या आहे की, 'आकाशात पक्ष्यांना कोण-
त रस्त्याने जावे आणि समुद्रावर

तारवांना कोणत्या रस्त्याने जावे हे
वरुणास समजते.' इतरांस आकाशातील
पक्ष्यांचा आणि समुद्रावर तारवांचा
मार्ग समजत नाही, पण वरुणास सम-
जतो. म्हणजे वरुणास समजते की,
अमुक ठिकाणी पक्ष्यांचा आणि अमुक
ठिकाणी जहाजांचा मार्ग आहे. अमुक
रस्त्याने पक्ष्याने आकाशात आणि ज-
हाजाने समुद्रावर चालावे म्हणजे त्या-
स संकट येणार नाही, अशी प्रेरणा
तो करितो.

'समुद्रावरच्या तारवांचा'='नावः स-
मुद्रियः'. यात 'नावः' आणि 'समुद्रियः'
हे दोन्ही शब्द पृथीच्या अनेकचर्चा
आहेत असें आम्ही समजतो सायणाचार्य
नावः इतकीच पृथी समजून 'समुद्रियः' हे
वरुणाची जो 'य.' शब्द त्याचे विशेष-
पण करितात, आणि 'जळे गच्छन्त्या.'
(=वाण्यावरून जाणाऱ्या) इतके अ-
ध्यातून घेतात वस्तुतः 'समुद्रियः' ही
'समर्था' या रीतिने विवेचनाची पृथी
आहे.

नि पसाद धृतव्रंतो वरुणः पस्त्वास्वा ।

साम्राज्याय सुकृतुः ॥ १० ॥ १७ ॥

नि । ससाद । धृतव्रंतः । वरुणः । पस्त्वास्वा । आ ।

साम्राज्याय । सुकृतुः ॥ १० ॥ १७ ॥

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति ।

कृतानि या च कर्त्वा ॥ ११ ॥

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति ।

कृतानि । या । च । कर्त्वा ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. [यो] धृतव्रतः (= स्थापितशासनः) सुकृतुः (= सुप्रसूतो) वरुणः (= साम्राज्यं कर्तुं) पस्त्वास्वा आ (= स्वगृहे) निपसाद (= निपीडयति)

११. [यश्च वरुणः] चिकित्वान् (= विद्वान्) [सन्] अद्भुतानि (= अक्षानि) विश्वानि (= सर्वाणि) [यानि] कृतानि [कर्माणि] यानि च कर्त्वा (= कर्तव्यानि) [कर्माणि] [तानि] अतः (= पस्त्वाभ्यः = स्वगृहात्) अभिपश्यति ।

अभिप्राय आहे.

परंतु 'वर वसणारे जे' ते कोण हैं मंत्रांतील शब्दांवरून समजत नाही. सावगाचार्य 'वर वसणारे' म्हणजे मार्यावर वसणारे असा अर्थ न करिता

'वर (म्हणजे आकाशाती) वसणारे' इतकाच अर्थ करून देव असें म्हणणे कोणते देव तेंहि सांगत ना सामान्य देव असा त्याचा पदिसतो.

१०. [जो] बुद्धिमान् वरुण
पले अधिकार [सर्वत्र] बसवून
गिर राज्य करण्यासाठी [आ-
या] घरी बसला आहे;

११. [आणि जो वरुण] त्या-
; नकळत केलेली आणि करा-
णाची जीं तीं सर्व कर्मे तेथून
गतो आणि पाहतो;

10. the wise Varuna
[who] having established
his laws has sat down in
[his] home to rule [his]
empire;

11. [who] from thence
knows and observes all
deeds that are done, and
that are intended to be
done, in his absence;

१०. या मंत्रात वरुणाचे सावेथो-
व घालिले आहे. त्याने आपले बापदे
कडे निवडे बसवून, म्हणजे अमुक
त्याने पत्नीनी उढावे, अमुक मार्गाने
मुद्रावर तारवांनी जावे, बापूने अमुक
त्याने अमुक वेळीं वाहावे, अमुक
हेन्यात अमुक घ्यावे इत्यादि नियम
गवित बघून आपल्या घरी सुज्ञाळ
रहा आहे, आणि तेथून सर्व भुवना-
सार्वभौम राजा होतसता राज्य करीत
हे.

हे वरुणाचे महत्त्व ध्यानात ठेवावे.
रण ती, ते मागाहून आर्यलोक वित-
ते, आणि ते मोटेपण त्यांनीं हुसत्या दे-
स अथवा देवांस देऊन वरुणास समुद्रा-
स आर्धपण देऊन निमूट बसविले,
आता आपणांस ठाठव आहेच.

११. या मंत्रात वरुणाचा महि-
म घालिला आहे. वरुणा मीनां वरुण
पत्नी घरी बसला आहे असे स्तुति-
ले या मंत्रात तो त्या घरी बसून बाप
पुत्रां ते राहिले आहे. ते हे वा,

तो आपल्या परच्या घरीच बसून मनु-
ष्ये त्याला नकळत म्हणून जीं कर्मे
करितात तीं पाहतो, आणि जीं वाईट
बरीं कर्मे करावयाची म्हणून मनुष्ये
आपल्या मनांत आणितात तीं तो
जाणतो.

ही वरुणाची शक्ति मागाहून वरुणा-
बद्दल गेली असें दिसते, कारण की
असें वर्णन पुराणादिक ग्रंथांत बहुतक-
रून पण आणि पमाचे जे चित्रगु-
णादि दिवाण त्यांजविषयी येत असते.

‘त्याला नकळत केलेली’—अहुता.
‘अहुत’ म्हणजे ‘परितोक्ष आहे ते’, ‘आप-
त्या समक्ष गढे ते’, ‘अदृश्य’. अर्थात्
‘वरुणाने पाहू अथवा जाणू मने असा
समजुतीने केलेला असा परेवसानी अर्थ
समजावयाचा. अहुत म्हणजे अदृश्य
वाविषयी ‘अनस्त्वं दृश्यो अग्रा एता-
म्बाद्, परमेष्ठुतो अर्थ इति.’ (क. ४
२ १२) हे शब्द अर्थाने क. १.
१७०. १ हेहि पाहा.

स नो विश्वाहां सुकृतुरादित्यः सुपथा कर्तुः ।

प्र ण आयूषि तारिषत् ॥ १२ ॥

सः । नः । विश्वाहा । सुकृतुः । आदित्यः । सुपथा । कर्तुः ।

प्र । नः । आयूषि । तारिषत् ॥ १२ ॥

विभ्रद्वापि हिरण्यं वरुणो वस्त निर्णिजम् ।

परि स्पशो नि पेदिरे ॥ १३ ॥

विभ्रत् । द्वापिम् । हिरण्यम् । वरुणः । वस्त । निः । निर्णिजम् ।

परि । स्पशः । नि । पेदिरे ॥ १३ ॥

न यं दिप्सन्ति दिप्सवो न द्रुहाणो जनानाम्

न देवमभिमानयः ॥ १४ ॥

न । यम् । दिप्सन्ति । दिप्सवः । न । द्रुहाणः । जनानाम् ।

न । देवम् । अभिमानयः ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१२. स सुकृतुः (=सुपथा) आदित्यः (=आदितेः पुत्रो) [स] विश्वाहा (=नित्यम्) अस्मभ्यं सुपथानि (=सुगमनि) कर्तुम् ।

आयूषि प्रतारिषत् (=प्रतारयत्=दीर्घाकरोतु) ॥

१३. हिरण्यमयं द्वापि (=कवचं) विभ्रद् धारयन् वरुणो [हिरण्यं] निर्णिजम् (=अलङ्कारं) वस्त (=परिधरे) । [तस्य] स्पश. (=पेदिरे) (=आसमन्तालिपीदन्ति) ॥

१४. यं [वरुण] दिप्सवो (=हिसितुमिच्छन्तो वैरिणो) न दिप्सन्ति (=नेच्छन्ति) । जनानां (=मनुष्याणां) द्रुहाणो (=द्रोहिणो) [यं] न [दिप्सन्ति] । [य] देव [वरुण] अभिमानयः (=मादसकारिणो) न [दिप्सन्ति] ॥

२. तो युदिमान् आदित्य
१) सदेव आम्हांस सर्व सु-
खो, [नो] आमचीं आयुष्ये

३. वरुण सोम्याचें करघ
१ करुन [सोम्याचे] अलंकार
त असतो. [त्याचे] गासूद
१ सभोंवताली वसतात;

१४. ज्या देवा [वरुणा]चें
करण्याची इच्छा पैरी करी-
ताहीत, [आणि] मनुष्यही-
[इच्छा करीत] नाहीत [आणि]
[करी]हि [करीत] नाहीत;

12. may that Âditya
(Varuna) make [all] things
easily accessible to us, may
he prolong our lives.

13. Varuna puts on
a golden mail and wears
golden [ornaments] [His]
messengers sit round him.

14. And those that are
desirous of doing harm do
not wish to harm this god,
nor do the haters of men,
nor do the assassins.

१२. सातव्या ऋचेसमून 'जो,'
'असा जो सबंध आला तो या
नि पुढी झाला. म्हणजे चार मंत्रा-
वह्नाविषयीं हत्ती वरुण या पांच-
१ मंत्रांत त्या वरुणापार्श्वी. जे काय
पाययाचें ते मागतो; त्यांतून 'आम्हां-
'सर्व सुख करी' या मोपम शब्दांत
य असले तें असो, पण 'तो आमची
'[युधि वाढवी] यांत एवढ्या मोठ्या
मागण्या जितके मागण्याचें तितके
गितले नाही असे म्हटले पाहिजे.
गतीकडे संडोवा आणि म्हसोवा
१२ भगत मुढा त्या आपल्या देवाक-
स मोक्षादि मोठमोठे यर मागतात.
तमी, आमचे आर्थ पूर्ण वरुणाच्या
पार्श्वीमत्वाच्या देवी कोणत्या स्थितीत
जे ते लक्ष्यांत ठेविले पाहिजे.

१३. वरुण हा आपल्या परी वस-
तो आणि तेथून मनुष्याची केलेली चरी
पाहून सर्व केलेली कृत्य पाहून असे पूर्वी

सांगितले आहे असा त्याचे अलंकार,
कपडे घेरे कसे असतात, आणि त्याच्या
दरबारास कोण कोण असतात ते या
मंत्रांत सांगितले आहे.

'अलंकार'='निर्गजम्' या स्थली
सायणाचार्य 'निर्गज' शब्दाचा अर्थ
पुढे असा विशेषणाधी कलन 'दारीत'
इतकें पद अध्याहृत घेऊन त्याकडेस
त्याचा संबंध लावितात. शार्ङ्ग केले-
ल्या अर्थास प्रयोगांतरीचे आधार पु-
ष्कळ आहेत

'जासूद'='सश'-. ह्यश् म्हणजे जो
चाकर बांतीमी आणण्या नेण्याकरितां
बामी लावितात तो, हेर. सायणाचार्य या
स्थली 'किरण' असा विनाकारण अर्थ
काढतात, पण ऋ. १. ३३. ८ यांत
त्यांनीच 'अनुचर'='चाकर' असा अर्थ
केला आहे तो पाहा. दुसरेहि प्रयोग
पुष्कळ आहेत.

१४. सातव्या पासून दहाव्या म-

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असाग्या ।

अस्माकमुदरेष्वा ॥ १५ ॥ १८ ॥

उत । यः । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । असाग्या । आ ।

अस्माकम् । उदरेषु । आ ॥ १५ ॥ १८ ॥

परां मे यन्ति धीतयो गावो न गव्यूतीरुः ।

इच्छन्तीरुचक्षसम् ॥ १६ ॥

परां । मे । यन्ति । धीतयः । गावः । न । गव्यूतीः । अनु ।

इच्छन्तीः । उरुचक्षसम् ॥ १६ ॥

सं नु वोचावहे पुनर्यतो मे मध्वाभृतम् ।

होतव क्षदसे प्रियम् ॥ १७ ॥

सम् । नु । वोचावहे । पुनः । यतः । मे । मधु । आभृतम् ।

होताऽइव । क्षदसे । प्रियम् ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

१५. उत (=अपि च) यो [वरुणो] मानुषेषु आ (=मनुष्येषु) ^३
(=संपूर्ण) यशः (=अज्ञ ?) चक्रे (=स्थापयामास), [तथा] ^{१३}
[चक्रे=स्थापयामास] ॥

१६. उरुचक्षसं (=विस्तीर्णदर्शिनं) [वरुणम्] इच्छन्त्यो मे ^४
(=बुद्धयो), गावो गव्यूतीरुः (=यवसंस्थानानि प्रति) इव, परायन्ति ^५
वरुणं प्रति प्रगच्छन्ति) ॥

१७. नु (=अधुना) [आवा] यतः [स्थानात्] मे मधु (=मधु ^६
आभृतम् (=आनीतं) [तत्र] पुनः संवोचावहे (=संवदावहे) । [त्वं] ^७
प्रियं [मधु] क्षदसे (=अधासि) ॥

प्रात जे वरुणाविश्रया गुण आणि परा-
क्रम सांगितले त्याशिवाय या आणि
पुढच्या मंत्रात मिळून आणखी काहीसि
अधिक सांगितले आहेत. मंत्राचा भाषा-
आहे. मानवी राजांस ज्योषा-
हीनो अशा शत्रूपासून

आणि द्वेष्टांपासून आणि मोरेक
सून वरुणास काहीच उपद्रव
नाहीं, म्हणून हा वरुण राजा
राजांमून फार भिन्न आहे असें त
आहे.

१५. आणि जो [वरुण] म-
मध्ये [आणि विशेषकरून]
चा उदरामध्ये विपुलपणें अन्न
नवा साला आहे.

१६. गार्ह कुरणांकडेस [घां-
त] तसे माझे विचार दोर्घ-
ा वरुणाची इच्छा करूं त्या-
कडेस धांव घेत आहेव.

१७. आतां जेवून मला मधुर
रस] आणिलें आहे तेथें आपण
वेदि पुनः संधापण करूं. तूं
त्याप्रमाणें आपलें प्रिय [अन्न]
तोस.

१५. ही कथा स्वार्थ आहे, आणि
रणानें मनुष्यावर आणि या संज्ञाच्या
प्यावर केलेले उपकार स्मरावे इतका-
हिचा उद्देश आहे. तथापि एका श-
ाच्या अर्धोविषयी आम्हांस कार-
ण आहे 'यज्ञः' म्हणजे 'अन्न'
सा अर्थ आम्हां सापणास अनुसरून
ला आहे, पण तसा त्याचा अर्थ
तो कीं काय याविषयी कार संज्ञा
आहे. सापणांनीं तरी 'उदरेषु' हें पद
जात आहे, त्यावेळीं उदरांत घाला-
याचे ते अन्नच अशी वस्तुना वस्तुन
'अन्न' असा अर्थ वेला असावा असे
पासते. तथापि या ठिकाणी नीट बसे
मला दुसरा अर्थ आगम्याने सूचवत
गोरी, पारनव आम्ही सापणांसच
अनुसरतो आहों.

१६. या संज्ञात उपासकाचें मन
किती भाविक आहे पाहा. त्याचे विचार
गोठ्या ओरसुपाने वरुणाकडेस धावा

15. And he has put
food plentifully in men
[and especially] in our
stomachs.

16. My thoughts rush
forth earnestly towards the
farseeing [Varuna] like as
the cows towards their
pasture-lands.

17. Now let us again
converse [there] from
whence my sweet offering
has been brought up; thou
eatest thy agreeable [offer-
ing] like a Hotā.

वेत आहेत, जसा काय त्या गार्ह होत
आणि गोठ्यांमून सोडल्याबरोबर कुर-
णाकडेस धावून जाताहेत.

'कुरणांकडेस' = 'गच्छती' अनु. साप-
णाचार्य येथे गोठ्यांकडेस असा अर्थ
करितात, पण आम्हां केलेला अधिक
संयुक्तिक दिसतो "अहि शयुमग्निके
दूरके च य उवी गच्छतिमभयं य नः
क्षिपि" (ऋ.९.७८.५) यात आणि
९.८५.८ यातील "अपे सुदीपेमुदी
गच्छतिम्" यात व दुसऱ्या कितीएक
संज्ञांत तोच अर्थ दृष्ट दिसतो

'दीर्घदशी' म्हणजे एका ठिकाणीं
बसूनहि पुष्कळ दूरपर्यंत ज्याची दृष्टि
पसरत असते ती

१७. या संज्ञाचा भावार्थ समजत
नाहीं. आम्हां केवळ स्वार्थ वेला
आहे मजबूत बोधार्थी बोटत आहे
वेदि बळत नाहीं सापणाचार्य जो पावा
अर्थ करितात त्यापदन तरी विशेष

दर्शं नु विश्वदर्शनं दर्शं रथमधि क्षामि ।

एता जुषत मे गिरः ॥ १८ ॥

दर्शम् । नु । विश्वदर्शनम् । दर्शम् । रथम् । अधि । क्षामि ।

एताः । जुषत । मे । गिरः ॥ १८ ॥

इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृलय ।

त्वामवस्युरा चके ॥ १९ ॥

इमम् । मे । वरुण । श्रुधि । हवम् । अद्य । च । मृलय ।

त्वाम् । अवस्युः । आ । चके ॥ १९ ॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च गमश्च राजसि ।

स यामनि प्रति श्रुधि ॥ २० ॥

त्वम् । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । गमः । च । राजसि ।

सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥ २० ॥

भाषापाठः.

१८. [अहं] नु (=अधुना) विश्वदर्शनं (=सर्वदर्शनीयं=कमनीयं) [वरुणः दर्शम् (=अपश्यम्) । अधि क्षामि (=पृथिव्या) रथम् [अ] दर्शम् (म्) । एता मे गिरः [स वरुणः] [अ] जुषत (=सिषेवे) ॥

१९. हे वरुण, [त्वम्] इदं मे हवम् (=आह्वानं) शृणु । अद्य च [मया] मृलय (=प्रसन्नो भव) । [अहं हि] अवस्युः (=रक्षणेष्ठुः) श्यामाचके (=त्या स्तौमि) ॥

२०. हे मेधिर (=मेधाविन्), त्वं विश्वस्य दिवश्च (=दुलोकस्य च (=पृथिव्याश्च) राजसि (=राजा असि) । स [त्वं] यामनि (=उप प्रतिशृणु (=प्रसन्नो भव) ॥

तृप्ति होते उसे नाहीं. 'ते म्हणतात:-
"ज्यापेक्षा मी जगावे म्हणून मधुर हवि
"अर्पण वेलें आहे त्यापेक्षा होमकर्त्या-
"प्रमाणे तूं (वरुण)हि प्रिय अन्न
"सातोस. आणि त्या (म्हणजे वरुणा-
ने) हवि स्वीकारून भेतल्यानंतर
तुम्हाला तू आणि सुटलेला मी
असे मिळून प्रियवागी वरूं." परंतु

हे माध्य केवळ हे सूक्त शुन के
पास बांधिला त्या वेळेस त्या
असे समजून केले आहे. आ
दोनी मोर्छाविषयी संशय आहे
कवेदात असे कितीएक
मर्षे मंत्र आहेत की, त्यांचा
जत नाही, त्यापेक्षाच हा एक
समजून राहणे अवश्य दिसते

८. आतां विश्वदर्शनीय [व-
स [हा] मी पाहिला, [हा]
वा] रथ पृथ्वीवर मळा दिसत
त्याने द्या माझ्या प्रार्थना
करून घेतल्या.

९. हे वरुणा, हो माझी हाक
आणि आज [मजवर] रूपा
[वृद्धा] भयपाची इच्छा करून
ला [ही] हाक मारिली आहे.

१०. हे बुद्धिमान् [वरुणा], तूं
लाचा [राजा होस], [तूं] दु-
जचा [राजा होस], [तूं] पृथ्वीचा
ना होस]. पारसत तूं [या] उपा-
सर्गी [आम्हांस] प्रसन्न हो.

18. Now I see [Varu-
na] that deserves to be
seen by all, [now] I see [his]
chariot on earth. These
my prayers he has accept-
ed.

19. Varuna, hear this
my call and favour [me] to-
day. Desirous of [thy] pro-
tection, I have invoked
thee.

20. Thou art, wise [Va-
runa], the king of all, king
of Heaven, king of Earth.
Be thou, therefore, favour-
able in [this our] service.

८ उपासक म्हणतो की, वर ज्या
गाण्या मी रचुती देण्या रथा त्याने
गजून घेतल्या आणि तो रथात
न येत आहे, आणि तो आणि रथाचा
हे माझ्या दृष्टीस पडत आहेत. वरुण
वर जरी उपासकाच्या प्रत्यक्ष दृष्टीस
ना मारी (कारण पडला असता
पुढच्या म्हणजे एकुलित्याच्या मंत्रात
ही ही हाक ऐक अशी प्रार्थना कि-
१ वेडी मसली), तथापि रथा उपास-
की भक्ति आणि वरुणावर भक्तीचा
अति उत्तम होत यात अंशय नाही.
मि पडला म्हणजे अंतर्दृष्टीस येऊन
ना असे समजावे. अशा प्रकारे
तम भक्तीचे आलाप आधुनिक तत्वा-
मादिकांच्या कवितेपरि पुढेच सांग-
तात.

९. या भयानकर दिवून देईल

की, पुढीच्या मंत्रात जें "वरुणास मी
पाहिले, हा रथाचा रथ पृथ्वीवर मळा
दिसत आहे" म्हणून म्हटले ते प्रत्यक्ष
दर्शन नव्हे.

१०. हा मंत्र कार सुंदर आहे.
यात वरुणाचा भोटेपणा किती तयभा-
वाने संवचना केलीत आहे ते अगोप्य
ठेवावे. ज्या वरुणाच्या प्रसादाची इच्छा
संवचना केलीत तो स्वभावेण एकादा
जेजुरीसारख्या सहानुभावा नाहींच
ऐव आहे असे नाही, तर तो सकळ
सुलोक्या आणि सकळ पृथ्वीचा राजा
आणि सकळ भुवनाचा राजा होय ना-
णि उपासक उद्धट आणि कविते बनेट
ब्राह्मण नाही, तर हीन आणि अन्या-
याचे व अदय्या देवाडा इतर जेजुरी
आपली हाक ऐक अशी नम्रपणे
सोपी प्रार्थना करणाराच ऐक होई.

उदुनमं मुमुक्षुं नो वि पाशं मध्यमं नृन ।

भयान्मात्रं क्षीयते ॥ २१ ॥ १९ ॥

उत् । उत्तमम् । मुमुक्षुः । नः । वि । पाशम् । मध्यमः ।

भयं । भयमानि । क्षीयते ॥ २१ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

२१. [हे दत्त], क्षीयते (= अस्माकं क्षीयमानं-यत् क्षीयते) ।
उत्तमम् (= उत्तमम्) न. (= अस्माकं) पाशम् उदुनमम् (= उदुनमम्)
मध्यमं [पाशं] विपुत्र (= विपुत्रम्), भयमानि (= अयः स्थितम्)
(= अय एव) [विपुत्र] ॥

ब्राह्मणाच्चा इत्यद असत्ता तर पुरे, देवाये
दगड होतील आणि दगडाये देव हो-
तील अशी शक्ति भूदेवात भेदक घुगति
आली गव्हती. त्या वेळवे उपासक

विचारे आम्हांसारितेव दत्त ।
निर्धन मान्य, पण त्याने
धिक सामागिक भावि स्थित
रसक होते.

भूक्तम् २६.

अजीर्तपुत्रः शुनःशेष क्रपिः । अग्निदेवता । गायत्री चण्डः

वसिष्ठा हि मियेध्य वस्त्राण्युजां पते ।

सेमं नो अभ्वरं यज ॥ १ ॥

वसिष्ठा । हि । मियेध्य । वस्त्राणि । ऊर्जाम् । पते ।

सः । इमम् । नः । अभ्वरम् । यज ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे मियेध्य (= यजनयोग्य) हे ऊर्जा पते (= बलात् पते) ।
वस्त्राणि. वसिष्ठा (= पवित्रम्) । ॥ [त्यम्] (= अनन्तरं)
यज (= अस्मदर्थमनुतिष्ठ) ॥

१. [हे वरुणा], आम्हीं ज-
हणून आमच्या बरोल पाश
सोडीव, मधला मध्ये तोड,
१] खालचे [पाश] खाली
].

21. O Varuna, loosen up
our upper [bond], break off
the middle bond [and]
break off the lower [bonds],
that we may live.

. हा मंत्र सुद्धा वाचून वैदिक-
ता उपासकांच्या साधेपणाविषयी
सारा आनंद वाटतो. ते सम-
ा, जो वरुण देव त्यास नवळत
सर्व कर्मे पाहणारा, आणि ज्या-
य सर्व सुलोक आणि सर्व पृथ्वी
चाळते, आणि जो पापपुण्याचा
पाहणारा, तो आम्हीं पापी मनु-
केलेल्या पातकांचे पाश आमच्या
च्या शिरोभारी, मध्यभारी, आ-
धोभारी बोधीत असतो. आणि
स जोपर्यंत तुटले नाहीत तोपर्यंत

सरोवर जीवन नाही. यास्तव मंत्रवक्ता
वरुणास ते पाश तोडण्याविषयी विनंती
करितो.

पूर्वीच्या ऋषेस आरव्या मंत्रसाम-
र्थ्याने आणि आपल्या तपोबळाने पाहि-
जे ते करण्याची शक्ति होती हा जो
त्याजवर आम्ही आरोप करितो, त्या-
विषयी असल्या एकाच साध्या सूक्ताचे
कते ऋषी जर पुन जीवंत होऊन आ-
मचा आरोप ऐकतील तर ते काय
म्हणतील बरे?

सूक्त-२६.

आपि आणि वृत्त-पूर्ववत्
त-भक्ति.

१. हे पजनीय अन्नपती, तू
आमावर घे, आणि नंतर
आमचा यज्ञ संपाद.

HYMN 26.

To Agni. Author and Metre
as before.

1. Put on thy clothes,
venerable lord of nourish-
ments, and do thou then
perform this our sacrifice.

१. हा सूक्ताचारि कर्तो हुत शेष
ऐतरेय ब्राह्मणांतून जी आम्ही
पुढी उतखन घेतली आहे तिच्या
समस्त साधनाचार्य ग्रहणातून का,
तरी रत्नी बळन रूपत्यावर, त्या
ने हुत देणास आग्नीची रत्नी करा-
स शिबितली; त्यावचन हे सूक्त

आणि पुढचे सूक्त अग्नी दोन रचून त्याने
आग्नीची रत्नी केेली.

परंतु दस्तुतः तसे काही दिसत नाही
असा आमचा अभिप्राय आप पती
दिलाच आहे. त्याचे
ह्याच मंत्रात अ

ब

नि नो होता वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्मभिः ।

अग्ने दिवित्मता वचः ॥ २ ॥

नि । नः । होता । वरेण्यः । सदा । यविष्ठ । मन्मभिः ।

अग्ने । दिवित्मता । वचः ॥ २ ॥

आ हि प्या सुनवे पितापिर्यजत्प्रापये ।

सखा सख्ये वरेण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । सुनवे । पिता । आपिः । यजति । आपये ।

सखा । सख्ये । वरेण्यः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे सदा यविष्ठ (=नित्यतरुणतम) अग्ने, [अस्माकं] मन्मभिः (- दिवित्मता (=दिव्येन) वचसा (=वाण्या) [च] [स्तुवमानः सन्] [स्वम्] वरेण्यः (=श्रेष्ठो) होता [भूत्वा] [नो यज्ञमनुष्ठातुं] नि [धीद] ॥

३. वरेण्यः [अग्नि] हि सुनवे पिता [इव], आपि. (=बन्धु). (=बन्धवे) [इव], सखा सख्ये [इव], [निजोपासकाय] आपये (=यज्ञं निष्पादयत्येव तद्वारा च अभीष्टं प्रापयत्येव) ॥

होण्यासाठी हे सूक्त म्हटले असते तर अग्नीष्टा 'हा आमचा यज्ञ संपाद' अशी प्रार्थना केली नसती, आणि शुन.शोपाने आपल्या संकटास अनुलक्षून काही तरी म्हटलें असतें. हे सूक्त दुसऱ्याच प्रसंगासाठी रचिलेले आहे असे आम्हांस वाटते.

या मंत्राचा भावार्थ असा आहे की, 'हे अग्नी, आमचा मानवी होता जसा यज्ञ वगैरे घालून तयार होऊन ब-

सतो आणि यज्ञ संपादितो, वस्त्रे घालून हा आमचा यज्ञ होतो वगैरे ऋत्विज यज्ञसंपादने घेली वस्त्रादिक घालून यज्ञ या मंत्रावरून अनुमान काढितो असे आम्हांस वाटते.

'अज्ञपती' = 'ऊर्जा पती' म्हणजे सन्तोषन. 'ऊर्जा पति' म्हणजे प्रभु असाहि अर्थ निघू शकेल. चार्थ 'अज्ञाचा पालक' असे म्हण-

८. हवीनें [आणि] घृतानें
 या कोण स्तवितो ? सवेकाळ
 [अग्निमीत्यर्थे कोण] यज्ञ
 शक्तो ? कोणासाठी देव
 हवनद्रव्य घेऊन येतील ?
 क] कोणाला प्रिययज्ञ [आ-
 सुदेव असें समजतात ?

18. Who praises Agni,
 with oblation [and] with
 clarified butter ? [Who] can
 worship [Agni] in perpe-
 tual seasons with the ladle ?
 To what [sacrificer] will
 the Gods bring wealth swift-
 ly ? Who is considered [as]
 a lover of sacrifice [and]
 [as] a servant of good
 Gods ?

८. 'जरी अग्नीची पूजा करणारे
 या लोक' आहेत तरी त्याला हवि,
 त्यादि पदार्थे सतत अर्पण करणे
 शक्याच हातून होतं असे नाही,
 'एखाद्याच हातून होऊं शकतें; दे-
 'भक्ति करणारे जरी बहुत लोक
 न तरी ज्यांची भक्ति पाहून देव
 झाले आणि धन आणून देते झा-
 मी उपासक घोंडे. आणि यज्ञ कर-
 आणि देवांस भजणारे जरी सर्वत्र
 आहेत तरी ज्याला यज्ञाविषयी
 तर परंपरा आणि चांगल्या देवांस
 गारे असे नांव द्यावे असे शोदेव
 'तील'.
 'सुचेने' = 'सुचः'. सुच म्हणजे अग्नी-
 हवि जीतून अपांवापाचे असते ती
 या शब्दाविषयी सू. ८३, मं. ३
 आणि त्यानवरील टीप पहा.

'हवनद्रव्य' = 'होम.' म्हणजे धन,
 की जेणेकरून उपासकाला देवांप्रत्यर्थ
 यज्ञ करण्याचे सामर्थ्य येईल, आणि उ-
 चम हवि अर्पण करिता येईल.

'सुदेव' = 'सुदेवः.' याविषयी सू.
 ७४, मं. ५ आणि त्यानवरील टीप पहावी.
 हे सूक्त इन्द्रदेवताक आहे तरी हा
 प्रस्तुत मंत्र अग्नि आणि साधारण सर्व
 देव यांविषयी आहे. परंतु त्यावरून आ-
 मच्या अर्थाला अडचण येते असें आम्हां-
 ला वाटत नाही.

हा मंत्र बहुतकरून ओरुतृनाला स-
 हज वसतो:—

यो अग्निमीदे हविषा घृतेन
 मृत्वा यजाता ऋतुभिर्भुवेभिः ।
 वरमे देवा आ वहोनाशु होम
 यो ममते वीतिहोत्रः सुदेवः ॥

त्वमङ्ग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।

न त्वदन्यो मघवन्नस्ति माँडितेन्द्र प्रवीमि ते वचः ॥ १९ ॥

त्वम् । अङ्ग । प्र । शंसिषः । देवः । शविष्ठ । मर्त्यम् ।

न । त्वत् । अन्यः । मघऽवन् । अस्ति । माँडिता । इन्द्र । प्र०

ते । वचः ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

१९. हे शविष्ठ (=अतिशयेन बलवान्) [इन्द्र], देवस्त्वमह (= देवभूतस्त्वमेव) मर्त्यं प्र शंसिषः (=मरणधर्मणो मनुष्यान् प्रशंसितुं त्व्यस्त्वमेव मरणधर्मणां मनुष्याणां प्रशंसिता भवसि) । न [च] त्वद् मघवन् (=धनवज्रिन्द्र), माँडिता अस्ति (=सुखकारी त्वत्सकाशाद् कानि न्यः) । [अतः कारणात्] हे इन्द्र, [अहं] ते वचो प्रवीमि (=तुभ्यं वचनं प्रवीमि=तवैव स्तुतिं करोमि) ॥

हे परमशक्तिमान् [इंद्रा],
 । जो तो वृंच मर्त्यावर
 रुं शक्तोस. हे मघवन्,
 करणारा तुझ्याविना दुसरा
 नाही. [म्हणून] हे इंद्रा,
 मीच स्तुति गातो.

19. Thou only, a God,
 canst command the mortal,
 O mightiest One ! No other
 is there than Thee, O Ma-
 ghavan, that will be merci-
 ful. [Therefore] to Thee,
 O Indra, I offer praise.

‘ हे अतिबलवान् इंद्रा, मरण-
 ा तुं सोच मर्त्यमनाचा राजा
 योग्य आहेस. दुसऱ्याला तो
 नाही. त्याप्रमाणे दोन मनुष्यांवर
 गाणहि तुझ्या शिराय दुसरा
 हो. यास्तव, हे इंद्रा, मी तु-
 नि गातो, अन्य देवाची माऊ
 नाही,’ असा भावार्थ.
 । ‘=’ त्वम् अद्. ‘अद्’ या
 वा असा अर्थ होतो याविषयी

यान सूक्ताचा ७ वा मंत्र आणि त्यान-
 वरील टीप पहावी.

या ऋचेंचे वृत्त ‘गृह्यतो’ आहे (गु. ४७
 मं. १ आणि त्यानवरील टीप पहा),
 आणि तो भोक्त्रुचाला राली दास-
 विन्यासप्रमाणे वसते—

तुअमद् म संसिभो

देवो शविष्ठ मर्तिअम् ।

न त्वेदंन्यो मघर्वेन्नस्ति मर्दिता

इन्द्र ऋवीमि ते वचः ॥

मा ते राधांसि मा ते ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चन दभन् ।
विश्वो च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ
॥ २० ॥ ८ ॥

मा । ते । राधांसि । मा । ते । ऊतयः । वसो इति । १०
कदा । चन । दभन् ।
विश्वो । च । नः । उपऽमिमीहि । मानुष । वसूनि । चर्षणिभ्य
आ ॥ २० ॥ ८ ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

२०. ते राधांसि (=तव धनानि=त्वया दातव्यानि धनानि) [अन्त-
चन] मा [दभन्] (=अस्मान् कदापि मा हिंसन्तु=वयं यथा न कदापि
भवामस्तथा कुर्वन्तु), हे वसो (=दयाली), ते ऊतयः अस्मान् कदापि
भन् (=त्वया कर्तव्यानि रक्षणानि अस्मान् कदापि न हिंसन्तु=वयं
दापि हिंसिता भवामस्तथा कुर्वन्तु) । [तर्हि] हे मानुष (=मनुष्य-
[इन्द्र], नश्च विश्वा[नि] वसूनि उपमिमीहि (=अस्मभ्यमपि सर्वानि
देहि) चर्षणिभ्य आ [उपमिमीहि] (=इतरेभ्यो मनुष्येभ्यश्च सर्वानि
आ समुच्चयार्थः । अस्मभ्यं च अस्मदितरेभ्यो मनुष्येभ्यश्च सर्वानि
देहीति भावः ॥

मास्मान् दमन्नित्यस्य विदुदरेण मास्मानेन मास्मान् अतिक्रान्तेषु रिपु-
इतः स आपारस्तापेक्ष इति भावित्वम् ॥

१०. हे कल्याणकारक [इंद्रा],
प्रसाद आणि तुझे रूपाकटाक्ष
जाला कधीहि उपद्रव होऊं न
त. हे मनुष्यहितकारका [इ-
ंद्रा], [तुं.] आम्हांला आणि सर्व
यांना सकळ संपत्ति दे.

20. May thy gifts never
[let us perish], may thy
aids, O good [Indra], never
let us perish. Give all bless-
ings, O [Indra] kind to
men, both unto us and unto
[other] men.

१०. हा या सूक्ताचा उपसंहार आहे.
हे इंद्रापाद्री जो वर शेषटी मागाव-
तो तो यांत मागितला आहे. ऋषि
जो, 'हे दयालु इंद्रा, आम्हांला
ने नसल्यामुळे आमचा नाश होऊं
ला तर तूं आम्हांस संपत्ति देऊन
'वा नाश न होई' असे कर. आणि
'आमच्या आणि तुझे साहाय्य आ-
न नसल्यामुळे आमचा नाश होऊं
ला तर तो होऊं देऊं नको, तर
'मला संरक्षण कर आणि आमचा नाश
'होई' असे कर. आणि आम्हांस आणि
'समागंच इतर सर्व मनुष्यांस सर्व सुखें
'कळून देऊन आमचे व इतर सर्व
मनुष्यांचे तूं कल्याण कर.'

'रूपाकटाक्ष' = 'ऊतयः.' अक्षरशः
पं. दुष्टी 'साहाय्ये,' दुष्टी 'रक्षणें,'

रक्षण करण्याचे जे तुझे अनेक प्रकार
तें असा मावार्थ.

'आणि [सर्व] मनुष्यांला' = 'वर्ष-
निम्य आ.' 'आ' या अव्ययाचा 'आणि'
असा अर्थ वेदांत पुष्कळ ठिकाणी हो-
तो हे प्रसिद्ध आहे.

हे सूक्त एकंदरीने पाहिले असतां
बरेच कठिण आहे. आणि यांत वृत्त वे-
गवेगळीं असल्यामुळे ते किंचित् विलक्षण
आहे. या श्लोकान्या मंत्राचे वृत्त सतोवृ-
हती आहे (सू. ४७, मं. १ आणि त्या-
जवरील टीप पहा), आणि तो याप्रमाणें
शृणावयाचा आहे:-

मा ते रौधासि यो त ऊतयो वसो
अत्मान् कदा चना दभन् ।
विधा च नः उपमिमोहि मानुष
वसुनि वर्षनिम्य आ ॥

मूक्तम् ८५.

रहगणपुत्रो गोतम ऋषिः । मरुतो देवता । पनमोदादशी त्रिभुवो
 म ये शुग्मन्ते जनयो न सप्तयो यामन्नुद्रस्य सुनवः
 रोदसी हि मरुतश्चक्रिरे बृधे मदन्ति वीरा विदयेषु
 म । ये । शुग्मन्ते । जनयः । न । सप्तयः । यामन् । रुद्रस्य
 सुऽदससतः ।

रोदसी इति । हि । मरुतः । चक्रिरे । बृधे । मदन्ति । वीरा
 येषु । घृष्वयः ॥ १ ॥

त उक्षितासो महिमानमाशत दिवि रुद्रासो अर्थि चक्रिरे
 अर्चन्तो अर्कं जनयन्त इन्द्रियमाधि श्रियो दधिरे पृथिमा
 ते । उक्षितासः । महिमानम् । आशत । दिवि । रुद्रासः । अ
 क्रिरे । सप्तयः ।
 अर्चन्तः । अर्कम् । जनयन्तः । इन्द्रियम् । अर्थि । श्रियो ।
 पृथिमातरः ॥ २ ॥

भाष्यायाम्.

१. सप्तयः (= सीमगामिनो) ये रुद्रस्य सुदससतः सुनवः (= रुद्रदेव
 कर्माणः पुत्राः = पराक्रमकारिणः पुत्रा) यामन् जनयो न शुग्मन्ते (= गमने
 मये गमने निमित्ते सति-वा योषित इव स्वशरीरमलकुर्वन्ति), — रोदसी
 वापृथिव्यौ) हि मरुत [एव] बृधे चक्रिरे (= वर्षनाय चक्रिरे = पपा शब्दं
 तपाकुर्वन्) घृष्वयो वीराः (= वर्षणशीलाः = शत्रूणां वर्षणेन नाशयितारे वीर
 एव) विदयेषु मदन्ति (= युद्धेषु हृष्यन्ति);
 २. ते (= पूर्वमन्त्रोक्त) रुद्रासः (= रुद्राः = रुद्रस्य पुत्रा) उक्षितासः (=
 [सन्तोषि] महिमानम् आशत (= महत्त्वं प्राप्तुम् महत्तरं अमवन्) [न
 अयि दिवि (= गुलोके) सप्तयचक्रिरे (= सदनमस्यापयन् = गुलोके व्यवसरे)
 १. १. (= घृधेर्मातुः पुत्रा) [मरुतः] [इन्द्रविजयम्] अर्कम् अर्चन्तः (=
 [सन्तस्यैव] इन्द्रियं जनयन्तः (= इन्द्रसंबन्धि बलवन्तः
 तः] श्रियो दधिरे (= आत्मनि स्वशरीरेषु ऐश्याणि धारितवन्तः) ॥

सूक्त ८५.

पि—गौतम. देवता—मरुत्.
जगती, मात्र पांचवी आणि
१ या दोन ऋचांचें त्रिष्टुप्.
जे शीघ्रगामी [आणि]
राक्षसी रुद्रपुत्र [मरुत्] चालें
देव्हणजे स्त्रियांप्रमाणें आपणा-
लंकृत करितात,— कारण कीं
नीच भूलोक आणि सुलोक
वर्धमान केलीं [आणि] बला-
मरुत्च [सुद्धांत आनंदित
त;

२. ते महान् [मरुत्] मोठे-
प्रत पावले; [ते] रुद्रपुत्र
कीं [आपल्या] घराची स्था-
करिते झाले; [ते] पृथ्वीचे
[ईश्याची] स्तुति गाऊन ईश्या-
अंगां बळ उत्पन्न करिते
१, आणि ऐश्वर्य धारण करि-
ताले.

HYMN 85.

To the Maruts. By Gotama.
Metre—*Jagati*, except verses
11 and 12, of which the metre
is *Trishtubh*.

1. [Those Maruts], the
swift [and] brave sons of
Rudra, who in [their] course
decorate themselves like
damsels,—for it is the Ma-
ruts that have made Earth
and Heaven to be [so] vast,
[and that], [being] crush-
ing warriors, delight in
battles;

2. Those great [Maruts]
attained to greatness, the
sons of Rudra placed [their]
seat in Heaven, singing
praises [to Indra], they
produced strength in In-
dra. And the sons of Prishni
wore splendors.

१-२. इहि एक गौतमाचेव आहे.
१ आणि २ यांचा अन्वय एकच
त्यामुळे भावार्थ एकच दिला पाहिजे.
म कश्चि द्वाभ्यां. — जे शीघ्रगामी आ-
मरापरायणमाली रुद्रपुत्र मरुत् २-
॥ मरुत् जात हागळे म्हणजे सुंदर
पांचमाणे सुसोभित दिसणान; आणि
मरुत् भूलोक आणि सुलोक यातहि

मोठे करणारे आणि संयमांत मुक्त पर-
ण्याविषयी आनंद पावणारे होत (१);
ते रुद्राचे पुत्र पृथ्वीच मोठे होत तरी
ईश्याची स्तुति करून आणि शृंगाला
आणि इतर शत्रूला मारण्याची शक्ति
आणि उजेजन स्थाव्या आंदी भागून
तेजस्वरुन विशेष मोठे झाले आणि देव
होऊन स्वर्गा राहिले आणि ऐश्वर्यसं-
व झाले (२).

‘शीघ्रगामी’ = ‘सप्रयः.’ हा अर्थ (सायणांस अनुसरून केलेला) पाश्चिमात्य कितीएक विद्वान् पंडितांनीं केलेल्या आणि कल्पिलेल्या अर्थापेक्षां विशेष आधाररूप दिशतो. ‘घोडा’ असा अर्थ बहुत ठिकाणीं होतो खरा, पण येथे तो जुळत नाही. ‘मागाडून चालणारा,’ ‘बरोबर रथाला जोडिलेला’ असा पाश्चिमात्य विद्वान् अर्थ करितात त्याला निर्वचनाचा जितका आधार आहे तितकाच ‘चपळ,’ ‘शीघ्रगामी’ या अर्थांला आहे. जेव्हां सायणांनीं केलेला अर्थ प्रमाददोषी आहे अशी खात्री उघडपणे आणि सहज होत नाही आणि ती खात्री त्याच्याच मंथावरून व्हावी तशी होत नाही, आणि त्यांनीं दिलेला अर्थ सदभांला जुळतो आणि दुसऱ्याहि मंत्रांत त्यांनीं तोच अर्थ केलेला असो, तेव्हां त्यांचा अर्थ टाकून अन्य अर्थांची कल्पना करणें हेंच प्रमादरूप आहे असें आपला निःसंशय दिशतो.

जातात असे तात्पर्य. मन्त्र ३०, मं १ त्याजवरील टीप पहा. शिवाय १६६. १०; २. ३४. २, ३; ४ इत्यादि अनेक मंत्रांत ५२१ र आणि कुलांचे द्वार पाहून अरीरे शोभवितात असें लक्षांत पुढचाच (तिसरा) मंत्र पहा.

‘कारण की’ = ‘हि’ हें काव्यांत ‘महापराक्रमी’ असें द्यावे आहे.

‘भूलोक आणि सुलोक वर न केली’ = ‘रोदती पारिरे’ हें पृथिवी इतकी विस्तीर्ण आहे की लोह पृथिवीपेक्षाहि इतका तिने तो मरुतांनीच विस्तीर्ण केलेला आपोआप विस्तीर्ण झालेला आहे दुसऱ्या देवांनीहि केलेला नाही ८३. ९, १०, ११ पहा.

‘युद्धांत आनंदित होणारा’ = ‘युद्धांत आनंदित होणारा’ हें. मरुतांनीं

परंतु त्यांचून पुत्ररुज झाला तो
 गन नाही आणि 'यादणें,' 'मोटा
 'शुद्धता हाणे' असा अर्थ उ-
 दगता, आणि रत्नः सायणा-
 ः क्र. ४. १६ ५. यांचे पद्यांयाने
 क्र. ७. ८. २. यात्रागेल मा-
 रणपणें तोच (यादणें हा) अर्थ
 आहे तो पहा.
 रात्री रथापना करिते झाले 'दि-
 धि चकिरे रादः' म्हणजे 'सुप्तो-
 ट्टे लागले.' पूर्वी (म्हणजे इद्राची
 काळाने मोठेपणा पायण्यापूर्वी)
 'असन्नामुळे भूमीवर राहत अस-
 ते विपक्षित दिसते.
 [इद्राची] स्तुति गाऊन 'अ-
 अर्चन्तः' म्हणून इद्राची सेवा करि-
 आणि त्याचें स्तोत्र गातात असे

वेदांत मंगिनले आहे. क्र. ३. ३७. ३
 यांचे म्हणून इद्राची स्तुति गाऊन आणि
 तेणेंसमन त्याचें वर वाढवितात असे
 मंगिनले आहे (ये ते शुभं ये त्रिपुणं
 अर्चन्त अर्चन् इन्द्र मरुतः ते आन.).
 क्र. ५. ११. १, २, ३. यांचे तसेच
 मंगिनले आहे. (अर्चन्ति रत्ना मरुतः
 पुत्रदत्ताः; मरुतः आर्चन् इन्द्रम; अर्च-
 न्ति इन्द्रं मरुतः गगनधे). शिवाय क्र.
 ८. ३. ७ हा मंत्र पहा.

'पृथीचे पुत्र' 'पृथिमानरः' वृ
 ३८, मं. ४ आणि त्यानवरील टीप पहा
 'ऐश्वर्य धारण करिते झाले' 'अ-
 धि धियो दधिरे' म्हणजे तेजःपुन दिष्ट
 लागले, त्यानवर वैभवानी वांछि दिष्ट
 लागली.

‘शीघ्रगामी’ = संपदः. हा अर्थ जाणवत असे दारुण. मरुतं
 (सायनास अनुसन्धन केलेला) पाश्चिमात्य विद्वान् पंडितांनी केलेल्या आ-
 गि कल्पिलेल्या अर्थापेक्षां विशेष आधा-
 रबद्ध दिसतो. ‘घोडा’ असा अर्थ बहुत
 ठिकाणी होतो खरा, पण येथे तो जुळत
 नाही. ‘मागाहून चालणारा,’ ‘बरोबर
 रथाला जोडिलेला’ असा पाश्चिमात्य
 विद्वान् अर्थ करितात त्याला निर्वचनाचा
 जितका आधार आहे तितकाच ‘चपळ,’
 ‘शीघ्रगामी’ या अर्थाला आहे. जेव्हां
 सायनांनी केलेला अर्थ प्रमाददोषी आहे
 अशी खात्री उपबपणें आणि सहज होत
 नाही आणि ती खात्री त्यांच्याच मंथाव-
 रुन व्हावी तशी होत नाही, आणि त्यां-
 नी दिलेला अर्थ संदर्भाला जुळतो आ-
 गि दुसऱ्याहि मंत्रात त्यांनी तोच अर्थ
 केलेला असेल, तेव्हां त्यांचा अर्थ टाकून
 अन्य अर्थाची कल्पना करणे हेंच प्रमा-
 दास्पद आहे असें आम्हांला ति...

जाणवत असे दारुण. मरुतं
 लितात पाश्चिमी ६. ३०. ६१
 राजादरीत टांग पहा. विता
 १६६. १०; २. ३४. २, ३,
 ४ इत्यादि अनेक मंत्रां मरु-
 र आणि कुलाचे हार घालून
 रोरें शोभवितात असें लतां.
 पुढचाच (वित्तप) मरुतः
 ‘कारण की’ = हि. ‘हें हं
 कतांस ‘महापराक्रमी’ असें हं
 चे आहे.
 ‘भूलोक आणि पुलोक का
 न केली’ = रोदसी चक्रे हें
 पृथिवी इतकी विस्तीर्ण आहे व
 लोह पृथिवीपेक्षांहि इतका विस्ती-
 र्ण तो मरुतांनीच विस्तीर्ण केलेला
 आपोआप विस्तीर्ण झालेला नई
 दुसऱ्या देवांनीहि केलेला नाही.

३. [ते] गोपुत्र जेव्हां आप-
त अलंकारांनीं शोभवितात
[ते] देदीप्यमान [मरुत्]
[आपल्या अंगावर] लफळकीत
[धारण करितात]. [ते] स-
ठ शत्रूला दूर हाकून देतात.
[त्या मार्गी पाणी गळत असते].

3. When [those] sons
of the cow are decorated
with ornaments, they wear
on their persons brilliant
weapons. Away they drive
every enemy. Along their
paths the rich water runs.

३. 'पृथिवीरूप अपरा मेषमाता-
पृथिवीवर्गे पुत्र असे जे आगावर
[आगावर घालणारे, आणि लफळकीत
[देह] शत्रू धारण करणारे, आणि
कोणी म्हणता तो शत्रू आगावर आ-
तरी त्याचा पराभव करून टाकणारे
जे मरुत्, ते निकडे निकडे जातात
[ते निकडे पावसाची वृष्टि होत असते].'
'गोपुत्र' = 'गोमातरः.' म्हणजे पृथिवी या
[त्याची जी माय तिचे पुत्र. सू. ३८, मं.
[पानवरील टोप पहा. मरुतांना जमे
[ते पुत्र] (दिवस्वनाः) आणि 'ह-
[ते पुत्र] (दिव्याः) जमे नाव ये-
[ते] आहे त्याप्रमाणेच ते 'पृथिवीचे पुत्र'
[आणि पृथिवी ही त्याची आई आहे
हे पुष्कळ मंत्रावरून समजून येते.
'लफळकीत शत्रू धारण करितात' =
[धारे विरुद्धमतः]. 'विरुद्धमतः' या
[याचा अर्थ वगैरे देदीप्यमान 'अ-
' असा होतो याविषयी क. १०.

१३८. ४ हा मंत्र आणि त्यानवरील
सायनमाध्य पहा. मरुत् माले आणि
त्यासारिलीं दुसरीं शत्रू धारण करीत
असतात याविषयी ऋग्वेदांत पुष्कळ
प्रमाणे आहेत. सू. ३७, मं. २ आणि
टोप पहा. पुढच्या मंत्रातहि तेच सांगि-
तले आहे. सू. ६४, मं. ११ हा मंत्र
आणि टोका पहा.

'त्यांच्या मार्गी पाणी गळत असते' =
'वर्मानि एषाम् अनु रीयते घृतम्.' म्ह-
णजे जेथे जेथे ते जातात तेथे तेथे पा-
ऊस पडत असतो. सू. ३७, मं. १०
आणि टोका पहा. पुढच्या पांक्था मंत्रहि
पहा.

हा मंत्र सारलीं दासविन्याप्रमाणे ओं-
कवृत्वाला वसतोः—

गोमातरो यन्मुभयन्तं अग्निभिः
तनुषु शुभ्रा दधिरे विरुद्धमतः ।
याधन्त विरुद्धमभिमातिर्नमय
वर्मानि एषामनु रीयते घृतम् ॥

विषेऽशक्तं नै सुयंवाग मुद्रिभिः प्रश्लापन्तो भवन्तः ।
 मनोऽनुयो यन्मंस्तो लोका एषंवावागः पूर्णशीतुर्वा ॥
 वि । मे । भागंये । सुयंवागः । मुद्रिभिः । सुयंवागः ।
 ता । चित् । ओमंता ।
 मुनःऽशक्तः । यत् । मुक्तः । रथेयु । आ । पूर्णऽवागः ।
 अपुंमम् ॥ १ ॥

भाषापर्यायः

४. मे सुयंवागः (= सुयंवागः = सुयंवागः) [मन्तः] मन्तः
 जगते (= भाषापरिचयेन शोभने) [तं मन्तः] ओजसा (= ताते)
 स्फुटा चित् मन्तापयन्ताः (= मन्तानि चित् मन्तापयन्ताः = मन्तानि चित्)
 महान्ति यत्तुनि चालयन्तः = तेषां चालयन्ताः (= मन्तः) । — इत्ये
 (= यदा) वृषभातासः (= योयोरित्यन्तरमात्रा) [मन्तः] आ रथेयुः
 मन्तः (= पुष्पाकं रथेयु पुष्पाकं रथेयुः विन्दुविचित्रा हरिणोर्वीरपथ) [मन्तः]
 मनोजुवः (= मन इव शीघ्रगमना) [मन्तः] ॥
 सुमराशब्दो भिन्नेष्वारम्भादुच्यते भिन्नेः मन्तारम्भात् । सुमराः सुने

विदुष्टं मन्तमानः । सुमराः मन्तान् इति श्लोकादुच्यते । सुमराः सुने
 हनीयः सुपूज्याः येति सायणाः । सुमराशब्दस्य सत्त्वे मन्त्रेषु सत्त्वे
 विशेषणोपपन्न इति भाति । न च मन्तशब्दस्यापि योधनार्थत्वं योदृष्टं च
 मन्त्रेषु दृश्यते । सायणाश्च यतः समान सर्मन्त्रेषु मन्तसुमराशब्दो व्याचक्षते
 पुण्यव्याख्यातुम्यस्तमर्थं लब्ध्वा व्याचक्षत इति स्पष्टम् । न च वर्तते भिन्ना
 योजनमेतं सायणकृतमर्थं त्यक्त्वा अर्थान्तरफलपनायाः । ननु संस्कृतभाषा
 ब्रवासु मोकलाटोनमभृतिषु भाषासु वर्तमानेभ्यः केभ्यश्चन पदेष्वर्थान्तरात्
 समीपते । उच्यते । न तादृशानि प्रमाणानि पर्याप्तानि । सर्वेषु स्थलेषु च
 भिमतोर्थः सम्यग्युज्यते न तथा पाश्चिमात्यपण्डितानाम् । सायणाः सर्वेषु मन्त्रेषु
 नैव प्रकारेण त शब्द विवृण्वन्ति तस्मात् तेषां व्याख्या
 वचनाधारवद्देत्यादौनि प्रमाणानि मोकमभृत्यार्थभाषोपलब्धप्रमाणेभ्यः
 यांतीति ॥

‘वृषभातासः’ इति पद मन्तमानेन वृषभिरवृता इति बहुलाख्यात इति

. जे सुपूजनीय [मरुत्] च्या योगाने प्रकाशतात [ते त्या] वळाने अचल पदार्थांला कोपवितात.— हे मरुतांनो, ईगणात्मक [जे तुम्ही ते] ! पांढऱ्या टिपक्यांच्या हरिणी पल्या] रयांला जोडितां ह्यां तुम्ही] मनाप्रमाणे वेगवंत त असतां].

८. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे 'लकलकीत भाले घेऊन जागारे खिद् ते जाऊ लागले म्हणजे त्याच्या असणारे जे परंतादिक मोठमोठे अ- पदार्थ जे कधीहि हालगारे नव्हेत, हे कापू लागतात. आणि मरुत् आप- ा रयांस पांढऱ्या टिपक्यांच्या हरिणी हून जाऊ लागले म्हणजे रयांचा वेग रसा असतो की ते मनाच्या वेगाप्र- णे वेगवंत होतात.'

'सुपूजनीय' = 'सुमत्तासः.' मत्त, आणि सुमत्त, अदुर्मत्त इत्यादि मत्तश- दांचे सर्वथा सर्व शब्द ज्या ज्या वेद- क्रियांत (कवेदमहिंतेत) आले आहे- ा ही सर्व वाचन्यार्नंतर सायणानीय वे- दला अर्थ योग्य आहे, इतर द्वितीयाक वेदान् पद्धितीनीं वेदला आधारपूर्वक नाही असें आम्हांस पाटन्यावय्वन आम्हां सायणास अनुगमनच अर्थ वेला आहे. भाषा पहा.

4. The worshipful [Ma- ruts] who shine with [their] spears [become] through [their] might the shakers of even the unshakable.— When [you], O Maruts, who go in mighty troops, yoke the white-spotted deer to [your] chariots, [you are] as swift as the mind.

'अचल पदार्थांला सुद्धा कोपविता- त' = 'अभ्युता चित् प्रज्यावयन्तः.' सू. ३७. ७, ८, १२, ६४ म. ३, ५ आणि टीका पहा.

'सुवीर्यगणात्मक' = 'वृषगतासः.' म्ह- णजे तुम्ही वीर्यवान् झूर अखून तुमचे वेगवेगळे गग आहेत. हे गग सातासा- तांचे आहेत असें सायणाचार्य म्हणतात.

'पांढऱ्या टिपक्यांच्या हरिणी' = 'पू- षतीः.' मरुत् आपल्या रयांला पांढऱ्या टिपक्यांच्या हरिणी जुंपतात असें वेदांत सांगितले आहे. सू. १४, मं. ७ आणि त्याजवरील आमची टीका पहा.

ही कथा खाटी दासविद्यानमार्गे म्हटली म्हणजे थोडक्याला वमनेः—

वि ये औजग्ते सुमत्ताम कश्चिभिः
प्रज्यावयन्तो अभ्युता चित्तो जगः ।
मनोजुगो यमदुतो रपेभु आ
वृषगतासः वृषगोरपुभु अर् ॥

प्र यद्रथेषु पृषन्तिर्युग्वं वाजे अत्रिं महती रंहयन्तः ।
 उतारुपस्य वि प्यन्ति धाराश्चर्मोदभिर्द्युन्दन्ति मूर्म ॥ १ ॥
 प्र । यत् । रथेषु । पृषन्तीः । अर्पुग्वम् । वाजे । अत्रिं । रं
 रंहयन्तः ।

उत । अरुपस्यं । वि । स्पन्ति । धाराः । चर्मोद । उदन्ति ।
 उदन्ति । मूर्म ॥ १ ॥

भा० । यो यो रथगात्रात्मा इति हि तस्यार्थः । महाः रात्रो रथगात्रात्मा
 रथगात्रो रथगात्रात्मा इति (अ. १. १४. ५) यो यो रथगात्रात्मा इति
 (१. ८) इत्यदिषु मन्त्रेषु धातुः —

.. जेव्हां मरुत् पांडव्या टि-
व्या हरिणी [आपल्या]
त जोडितात आणि पर्वता-
युद्ध करवितात [तेव्हां ते]
त [वैशुत अग्नी] च्या [तेजो]-
बादवितात आणि लहानसें
भिजवून टाकिल्याप्रमाणे उ-
प्रीतीनी [सर्वे] पृथिवीलाहि
वून टाकितात.

5. When the Maruts
yoke the white spotted deer
to [their] chariots and
force the mountain (the
cloud) into battle, [they]
pour down streams of the
red Fire (Lightning) and
drench with waters the
earth like a hide.

१. 'जेव्हा मरुत् आपल्या रथाला
ते जुलून जाऊं लागतात, तेव्हां
१ मार्गावर असलेले जे मेष त्यांज-
त्याचे जणुं युद्ध होतें; आणि युद्ध
असतां विजाचे जणुं प्रवाह राली
तात, आणि मेषवृष्टि तर इतकी हो-
ते, ही सर्व विस्तारणें पृथिवी लहान-
दराच्या कातल्याप्रमाणे ओली धवध-
होतें.' म्हणजे सामानां भिजत
देव्या सामानाप्रमाणे भिजून धवध-
होतें. मरुत् जाऊं लागले म्हणजे ते
वृष्टि करितात म्हणून जसे मागितलेले
प्राविषयीच्या एकात आदळने तसेच
जिरडे जातात तिरडे बीजा उत्पन्न
रतात असेहि मागितले आहे, (क.
१४. ५, ९ आणि टीका पहा).
२. 'जि आशासामधून विजेच्या रूपाने
तेज मूर्मावर पडत अमने, त्याला
द्वयवशाचा उपमा देतात याविषयी

तुफान. त्याच्या व्या अधिदेवता त्या
जिरडे जातात तिरडे बीजा आणि मे-
षवृष्टि होतात म्हणून मागितलेले समज-
ण्याला काही कठिण नाही. क. ५. ५४.
११ आणि त्याजवरील सायणभाष्य ही-
हि पहा.

'पर्वतांरुद्ध युद्ध करवितात' = 'वाने
आदि रहयन्त.. पर्वत म्हणजे मेष. साय-
णभाष्य पर्वतांरुद्ध म्हणजे 'मेषांरुद्ध
पर्जन्य पाडानयावा असला म्हणजे' असा
अर्थ करितात. परंतु तो अर्थ घेतला
तर 'वान शब्दाच्या अर्थाविषयी वि-
नाशारण ओढाताण करावी लागते.

'आरक्त [वैशुत अग्नी] च्या' = 'अ-
रक्तस्य.' 'अरक्त' म्हणजे आरक्त जो
विशुद्ध अग्नि तो, असा सायणानीच
अर्थ वेतल आहे. शिवाय क. ३. २९.
६; ५. १२. २; ६. ८. १ हे मेष आ-
णि सायणभाष्य पहा.

७२, म. १० आणि त्याजवरील
वा पहा. मरुत् म्हणजे वायु अथवा

'रथाला जोडितात' = 'रथेषु अडु-
वन्' 'भिजवून टाकितात' = 'रि उ-

[हे मरुतांनो], बाहुरूप
योगाने [तुमचे] शीघ्र-
गते तुम्हांला घेऊन येओ-
ग उडत जाणारे [जे तुम्ही
बयाला निघा. [तुम्ही ये-
दर्भावर बसा. तुम्हांसाठी
भासन घातलें [आहे].
१] हे मरुतांनो, [हा आ-
मधुर सोमरस पिऊन आ-
व्हा.

6. May [your] swift-fly-
ing steeds bring you hither.
Start ye forth with the
[wings of your arms], ye
swift-winged ones. Sit ye
on the Kus'a. A wide seat
[is] prepared for ye. Be
ye delighted with the sweet
oblation.

कवि मरुतांला म्हणतो, 'हे मरु-
तुम्ही पक्ष्याप्रमाणे शीघ्र उडत जात
, तर तुमचे पक्ष्याप्रमाणे चपळ
गंधे ते तुम्हांला आमच्या यज्ञात
येओत, तुम्ही आपल्या पक्षरूप
त योगाने उडत आम्हाकडेस स-
ता. आणि हे जे लावकूद आमन
ाटी आम्ही घातलें आहे त्यावर ये-
ता, आणि आम्ही तुम्हाला अर्पण
ी तो मधुर सोमरस पिऊन आनंद

माणें जी चपळ गति विजविषयी होत
असतो.

'बाहुरूप पक्षांच्या योगाने' = 'बाहुभिः.'
मरुद् हे पक्ष्याप्रमाणे उडत जात अस-
तात असे पुष्कळ मन्त्रात सांगितले आहे,
आणि त्याच कारणास्तव त्याला 'चप.'
(पक्षी) असे नांव दिलेले आहे. (भाषा
पहा). मरुतांला पक्षी असे म्हटल्यानंतर
त्याची आपल्या बाहुरूप पक्षानी उडत
यावे अशी शार्थना करणे हे स्वाभाविक
दिमेंत.

शीघ्रगामी = 'रुप्यदः' अक्षरज्ञ.
'वेदाने उडणारे,' पक्ष्यासारिजे
[जाणारे, किंवा पाण्याप्रमाणे वाहत
रे. स्पन्द धावूना प्रसंग वेदांत व-
त्तून पाण्याप्रमाणे किंवा पक्ष्याप्र-

'मवेग उडणारे' = 'रुप्यत्वातः.' अ-
क्षरज्ञाः अर्थ 'चपळ पक्ष आहेत ज्यांना
ते,' 'शीघ्रपक्ष;' अर्थात् चपळ पक्ष्याप्र-
माणे उडत जाणारे.

तेऽवर्धन्त स्वतवसो महित्वना नाकं तस्युरु चक्रिरे सदः
 विष्णुर्षदावृषणं यदच्युतं वयो न सीदन्धि वहिषि प्रिये
 ते । अवर्धन्त । स्वतवसः । महित्वना । आ । नाकम् । तस्युः
 चक्रिरे । सदः ।
 विष्णुः । यत् । ह । आवत् । वृषणम् । मदच्युतम् । वयोः
 सीदन् । अधि । वहिषि । प्रिये ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. यत् ह (=यदा खलु) विष्णुः (=एतन्नामको देवो) मदच्युत इत्य-
 यिन वीरम्=इन्द्र) [वृषहनने] आवत् (=अरक्षत्=तस्य साहाय्यम्
 [तदा] ते (=मरुतः) महित्वना स्वतवसः अवर्धन्त (=महत्त्वविरदे-
 त्या स्वतवसः=स्वबलवन्तः अभवन्) [तथा तदैव ते] आ नाकं तस्य
 लोरुम् आरूढा अभवन्) [अपि च] उरु सदः (=विस्तीर्णं स्थानं
 स्थलं) चक्रुः । [अपि च] वयो न (=पक्षिण इव) [आगत्य] अभि-
 (=पीतिकरे कुशासने=यजमानेरास्तृते वाहिरासने) सीदन् (=न्यसीदन्)

एतदुक्तं भवति । यदा विष्णुना सह मरुत इन्द्रस्य वृषहनने साहाय्य-
 प्रभृति ते महत्त्वमापुः स्वबलवन्तश्च बभूवुः श्रेष्ठ देवाश्च भूत्या स्वर्गमपि
 ततः प्रभृति च यजमानास्तेषामर्थे यज्ञं कुर्वन्ति ते च यजमानानां यज्ञं
 मागत्य वाहिषि निषीदन्तीति ॥ वृषहनने विष्णुना कृतमिन्द्रस्य साहाय्यं हि
 णो वितरं विक्रमस्व शोहिं लोकं वज्राय विष्णुभे । हनाव वृषं रिणवा
 इन्द्रस्य यन्तु प्रसवे निमृष्टाः (क. ८. १००. १२) अहिं यद् वृषम् अ-
 इत् कर्त्रीषिन् विष्णुना सचान्." (क. ६. २०. २) इत्यादिषु मन्त्रेषु ।

ते मोटेपणाने वाढून स्व-
गन् शाले. ते दुलोका-
तरावर चढले [आणि]
[आपले] विस्तीर्ण नि-
न करिते शाले. विजयगा-
वीर [इन्द्रा]ला जेव्हा
साहाय्य केले [त्या दिव-
ः] [मरुत्] पक्ष्याप्रमाणे
[आपल्या] मिय दर्भासना-
लागले.

7. When as is well-known
Vishnu aided the vanquish-
ing Hero (Indra) [then]
they [the Maruts] grew in
greatness and became self-
powerful, they mounted on
the top of Heaven, they
made [there] a wide home
[for themselves], [and]
began to [come and] sit
on the beloved Kus'a-grass
like birds.

या कवेचा भावार्थ असा आहे
मरुतांचा महिमा त्यांनी आणि
मिष्टून इन्द्राचा साहाय्य करून
करविले त्या दिवसापासून वा-
जो असा की ते त्या दिवसापासून
इन्द्राचे आणि स्वतःसिद्ध बल-
ले, आणि स्वर्गावर चढले आणि
तलें निवासस्थान करून राहिले;
त्या दिवसापासून त्याज्जीव्यर्ष
ला फळ लागले आणि त्या दिव-
स पक्षात मरुत् येऊन मिय दर्भा-
सना लागले.

स्वतःशक्तिमान् शाले ' = ' स्वतः-
शक्तीने दुर्भिक्षाच्या सर्वधाने श-
न नष्ट, तर त्याच्या आर्गा स्व-
र्गा शक्ति आली.

दुलोकाच्या शिखरावर ' = ' नाभ्यु-
' ४, मं. ८ आणि त्यानवरील टीप

विष्णूने साहाय्य केले ' = ' विष्णुः

आवत्. ' वृथाळा मारतांना इन्द्राचा वि-
ष्णूने साहाय्य केले असे वेदांत पुष्कळ
ठिकाणी सांगितले आहे. पुराणादिक जे
आधुनिक ग्रंथ त्यांत विष्णूचे माहात्म्य
मोठे आहे; प्रसंग आला म्हणजे इन्द्रादि
देव विष्णूची प्रार्थना करितात आणि
विष्णूच सकळ देवांचे रक्षण करितो
असे सांगितले आहे. पण वेदांत त्याच्या
उलट प्रकार आहे. वेदांत सांगितले आहे
की इन्द्राने वृत्रहनादिक मोठे पराक्रम
केले तेव्हा त्याला विष्णूने आणि मरु-
तांनी साहाय्य केले. ऋ. ६. २०. २;
१०. ११३. २; ८. १००. २; १.
१०३. ७.

वेदांत इंद्र, मरुत्, आणि विष्णु
यांचा एकत्रच सोम प्यावयाला येण्यावि-
षयी प्रार्थना आहे असे मंत्र पुष्कळ आ-
हेत; आणि केवळ विष्णु आणि मरुत्
यांसच ज्यात प्रार्थना आहे आणि सोम
अर्पण केला आहे असेहि मंत्र बरेच

शूरा इवेत्युधयो न जग्मयः श्रवस्यो न पृतनासु येतिरे ।
 भयन्ते विश्वा भुवना मरुद्भ्यो राजान इव त्वेषसंदृशो नरेः ।
 शूराःऽइव । इत् । युधयोः । न । जग्मयः । श्रवस्यः । न ।
 येतिरे ।

भयन्ते । विश्वा । भुवना । मरुत्ऽभ्यः । राजानःऽइव । त्वेषः ।
 नरेः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. [मरुतः] शूरा इवत् (=शूरा इव), [अथवा] जग्मयो युः
 (=शीघ्र गच्छन्तो वीरा इव), [अथवा] श्रवस्यो न (=शत्रुभ्यो धनं
 योजार इव), पृतनासु येतिरे (=संभामेषु प्रयतन्ते=“वृत्रादिभिर्व्युक्ते ज्ञानि
 विश्वा भुवना (=विश्वानि भुवनानि=सर्वाणि वस्तूनि पृथिव्यादीनि) मरु-
 यन्ते (=मरुद्भ्यो विभ्यति=भीत्वा कम्पन्ते) । [ते] नरे [हि] (=वे-
 रतो हि) राजान इव त्वेषसंदृशः (=राजान इव भयंकररूपा) [भवन्ति

आहेत. (म. ८. २७. ८; ८. ८३. ७;
 १०. १२. ११; ९. ३३. ३; ९. ३४.
 २; ९. ५६. ४; ९. ६३. ३; ९. ६५.
 २०; ७. ३७. ९; ८. १२. १६; ५.
 ८७. १ आनि ५. ८७. ८ हे मंत्र पहा.
 माश्विनाय दुसरेहि मंत्र आहेत.)

वृत्तानुरोधेकरून ही मंत्र
 दाखविल्याप्रमाणे म्हटली पाहिजे
 तेवढेन्त स्वैतवसो महितव
 आ नाकं तरधुः उरु वसि
 विष्णुर्येकावद्वृषणं मदचपुन
 वयो न सीदनधि माहिनि नि

[युद्धाविषयीं उत्सुक अ-
र] वीरांप्रमाणे, [शत्रूंच्या
र] धांवत जाणाऱ्या यो-
द्धानां, [आणि] लूट मिळ-
वेल्या शटणाऱ्या [वीरां]-
[मरुत्] समरांगणांत युद्ध
त, मरुतांला सर्व वस्तु भी-
शूर [मरुत्] राजांप्रमाणे
भी [होत].

मरुत् वृथादिकांशी युद्ध करित
ना कसे युद्ध करितात ते या मंत्रात
ले आहे. 'शूर वीरांप्रमाणे ते लूट-
एकदम शत्रूंच्या आंगावर हल्ला
जाणाऱ्या योद्ध्यांप्रमाणे ते युद्धांत
त; अथवा शत्रूंचे सर्व द्रव्य लुटून
याला धावून जाणाऱ्या वीरांप्रमाणे
वेशाने हुंनतात. त्या वेळी पृथिवी,
इत्यादि सगळे मोठमोठे पदार्थहि
नि ते शौर्यपरिपूर्ण स्वरूप पाहून
न आणि बाजू लागतात. कारण
हे शूर मरुत् राजांप्रमाणे भयकर

8. [The Maruts] strug-
gle in battles like heroes,
like impetuous warriors,
like fighters eager for spoil.
All things fear the Ma-
ruts, brave [Maruts who
are] of awful appearances
like kings.

दिसत असतात.'

'लूट मिळविण्याविषयीं शटणाऱ्या वी-
रांप्रमाणे' = 'श्वरस्यवो न.' क. ९. १०.

१ आणि त्याजवरील सापणभाष्य पहा.

'मरुतांला सर्व वस्तु भीतात.' सू.
३७, मं. ६. ७, ८; सू. ३८, मं. १०
आणि टीका पहा.

भोक्तीकरण.—

शूरा इवेदेषुधपो न जन्मयः

श्वरस्यवो नै पृतनासु येतिरे ।

भयर्त्तं विधा भुवना मरुद्भिः

राजान इव स्वेषांशो नरः ॥

त्वष्टा यद्वज्रं सुकृतं हिरण्ययं सहस्रं भृष्टिं स्वपा अवर्तयत् ।
 धत्ते इन्द्रो नर्यापांसि कर्तवेऽहं नृत्रं निरपामौजदणवम् ॥ ९ ॥
 त्वष्टा । यत् । वज्रम् । सुकृतम् । हिरण्ययम् । सहस्रं भृष्टिम् ।
 अपाः । अवर्तयत् ।
 धत्ते । इन्द्रः । नरि । अपांसि । कर्तवे । अहम् । नृत्रम् । नि
 पाम् । औजत् । अर्णवम् ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. यद् (= यदा) सुअपाः (= शोभनकर्मो = कर्मकुशलम्) स्वपा (=
 यो देवः) सुकृतं (= सुष्ठु कृतं = सुनिर्मितं) हिरण्ययं (= सुवर्णयम्)
 (= सहस्रधारं) वज्रम् अवर्तयत् (= निरवर्तयत् = निर्मितयत्) [तदा]
 अपाणि कर्तवे (= नर्या अपांसि कर्तुं = नर्याणि मनुज्येभ्यो दितानि शान्
 मरुकर्याणि कर्तुं) [तद्] धत्ते (= धारयति = धारितवान्) [भूता व]
 इन् (= नृत्रं जपान्) [नृत्रं इत्या व] अपाम् अर्णवम् (= उदकवम्)
 ना मंनयं) निरीजत् (= अपोमुत्तमपानयत् = अपः प्रवृत्ता अकरोत्)
 नरि अशंमीनि यद्वज्रं नर्या अपांस्यधांति मम्यद् मोक्षमूनरः । उन् ३
 नर्यानि नर्या पुन्यि (अ. ८. १६. २१) ; अपाणि दिधा नर्यानि दि
 ६. २१. ४) इति ॥

जेव्हां परमशुद्ध त्रष्टा
 क्षुण्णमय, [आणि]
 जिचे वज्र निमोण करिता
 तेव्हां] इंद्राने मनुष्यांला
 क अशी कृत्ये करण्यासाठी
 तांत घेतले, [आणि] तो
 मारिता झाला [आणि]
 तसंचय सोडून देता झाला.

2. When skillful Trashtra
 made the well-formed, the
 golden [and] the thousand-
 edged thunderbolt, Indra
 held [it in his hand] for
 performing deeds beneficial
 to mankind: he slew Vritra,
 he sent down a flood of
 the waters.

इंद्राच्या पूर्वी वज्र नव्हतें तें
 नांवाच्या देवानें कण्ठ दिलें.
 पेरून मनुष्यांनींला हितकार-
 णी जी वृत्रहन्नादिक कर्म ती
 त्रिष्टी निघाला आणि वृत्राला त्या
 योगानें मारून टाकून, वृत्रानें
 दिलेली जी उदके ती आका-
 र्शाची पृथिवीवर सोडून देता
 असा भावार्थ आहे.

१. देव हा देवांचा सुतार. पृ.
 १० आणि त्यानवरील टीप

मनुष्यांला हितकारक अशी वृ-
 त्रि अपासि.' हे दोन शब्द
 मपासि' पाहण्यानी आहेत अशी
 पर यांणी युक्ति काढिली आहे
 अनुसृष्ट आक्षेप भाषांतर केले
 'नया अपासि' हे शब्द क्रव-
 तिन चार वेळ आले आहेत. आ-
 ३. २१. ४ यांत 'अपासि वि-
 शीणि विद्वान्' (=मनुष्याला हितकार-
 अशी सर्व यामें जाणणारा इंद्र)

असें म्हटलें आहे. प्रस्तुत मंत्रात 'नरि'
 शब्दाचा अर्थ 'पुढात' असा सायणांनीं
 केला आहे. आणि क्र. ८. १६. १५
 'य एव इव नरि अपासि कर्ता' असें
 इंद्राविषयीं म्हटलें आहे तेथें 'नरि'
 म्हणजे 'मनुष्याविषयीं' (मनुष्यहि-
 तार्थः) असा सायणाचार्य अर्थ करि-
 तात, पण तेथेंहि 'नरि अपासि' म्हणजे
 'नया अपासि' असे समजले तर बरें
 होईल आणि तसें केव्हास सायणांलाहि
 सोडल्यासारखें होणार नाहीं असें त्याच
 मंत्रावरचें माध्यपाहिन्यास समजून येईल.

'उदकांचा संचय' = 'अपाम् अर्ण-
 वम्.' ज्यांत उदक आहे तो, म्हणजे
 मेघ, अथवा जलसंचय. अर्णव म्हणजे
 ज्यांत पाणी आहे तें. त्यावरून वेदांत मे-
 घाला अर्णव असे नांव दिलेलें आढळ-
 ते. येथें उदकांचा संचय असा पर्यवसानीं
 अर्थ दिसतो.

महतांवरच्या सुत्रांत मध्येच ही क-
 वा इंद्राविषयीं येण्याचें कारण असें कीं
 वज्र हातात पेरून वृत्राला मारण्याचा

ऊर्ध्वं नुनुद्रेऽवतं त ओजसा दादृहाणं विद्विभिदुर्वि
 धमन्तो वाणं मरुतः सुदानवो मदे सोमस्य रण्यानि चकिरे
 ऊर्ध्वम् । नुनुद्रे । अवतम् । ते । ओजसा । दादृहाणम् । वि-
 भिदुः । वि । पर्वतम् ।
 धमन्तः । वाणम् । मरुतः । सुदानवः । मदे । सोमस्य ।
 चकिरे ॥ १० ॥

भाषायाम्.

१०. ते (=मरुतः) ओजसा (=बलेन) अवतम् ऊर्ध्वं नुनुद्रे (=तथा
 प्रेरितवन्तः=मेघरूपात्कूपादप उद्विष्यन्तः) [तथा कृत्वा च] चित्
 पर्वतम् (=अतिमृदुमपि मेघं) वि विभिदुः (=विशेषेण वमन्-
 गतवन्तः) । वाणं धमन्तः (=नालं वाग्विशेषं वादयन्तः) सुदानवः (=म-
 रुतः सोमस्य मदे (=सोमपानेन हर्षं जाते सति) रण्यानि चकिरे (=रत्न-
 कर्माणि=शौर्ययुक्तानि कर्माणि वृत्रवधादीनि) चकिरे (=कृतवन्तः) ॥
 सोमं पीत्वा शोभनदाना गायन्तो मरुतो निर्गम्य पर्वतसदृशमतिदृढमिति ।
 भिद्य तेनावृते जलाशयमुद्विष्यन्तः एवं च शौर्योपेतान्यनेकानि कर्माणि ॥
 इति भावः ॥

सायणारस्तु मन्त्रमेतमेव व्याचक्षते । अत्रेवमाख्यायिका । गौतम ऋषि-
 पीठितः सन् मरुत उदकं ययाचे । तदनन्तरं मरुतोऽदूरस्थं कूपमुदृत्य य-
 तम ऋषिस्मिदिति तां दिशं नीत्वा ऋषिसमीपे कूपमवस्थाप्य तत्पार्श्वे आश्रयं
 तस्मिन्नाहावे कूपमुत्सिञ्च्य तमृषिं तेनोदकेन तर्पयांचक्रुः । अयमर्थोऽनपेक्ष-
 मतिपागतं ॥ ते मरुतोऽवतम् । अवस्तानल्यो भवतीत्यवतः कूपः । कूपनाममु-
 वट इति पठितम् । तमुद्वृत्तमपरि यथा भवति तथौजसा । स्वकीयेन बलेन
 प्रेरितवन्तः उत्सातवन्त इत्यर्थः । एवं कूपमुत्साय ऋचेऽथमं प्रति नयन्तो
 मार्गमध्ये दादृहाणं प्रवृद्धं गतिनिरोधकं पर्वतं चित् पर्वतन्तं शिलोजयमिति
 भिदुः । विशेषेण वमन्तुः । सुदानवः शोभनदानास्ते मरुतो वाणं शत्रुसं-
 न्नीभिर्पुक्तं वीणाविशेषं धमन्तो वादयन्तः सोमस्य मदे सोमपानेन हर्षं सति र-
 ण्यगानि रमण्यानि धनानि चकिरे । सोमस्यः कुर्वन्तीति ॥

[आपल्या] पराक-
उडविते झाले; अति
पशा] पर्वताच्या मुळा
ते झाले. सुरली वाज-
झाली मरुत् सोमाच्या
रिक्त्यें करिते झाले.

10. They sent up the
spring with their might;
they clove asunder even
the high mountain. The
liberal Maruts, blowing the
flute, performed warlike
deeds in the exhilaration
of the Soma.

हा सारली सोडण्याचा परा-
त्या तां मरुताच्या साहाय्या-
ने मंत्रकर्त्या क्रयोनो विवक्षा
महिम्नाप्रमाणे म्हटला तर

हा मंत्र धोकाप्रमाणे लागतो:-

स्वरा येवजं सुहृतं हिरण्यं
सहस्रभूतिं सुभषा अवर्तयत् ।
धने ईन्द्रो नरि अपासि कर्तवे
अहन्वैत्रं निरणोमोमज्जदर्शवम् ॥

मरुत् जाऊ लागले म्हणजे
पाण्याचा झरा त्याला आप-
कून फोडून त्यातील पाणी
ते वर उडवून देतात,
कून पर्वतासारिखा जो
हून त्याला फोडून पलीक-
या प्रकारेकून पराक्रमाची
वृत् करितात तीं सोम पिऊन
ज्ञानावर करितात. महा उ-
जाऊ लागले म्हणजे आल-
वाजवीत जात असतात.
वर उडविते झाले 'अर्ध्व
म.' म्हणजे जेव्हां जेव्हा ते
जात तेव्हा तेव्हा उडवीत
मेघामध्ये जी उडवून फोडून
रिती दिशतात आणि मागा-
मगून वाहण्याचा प्रवाहाप्रमाणे
जात तीं मन्दापावून वाहतात,
व हा झरा होय, असे कथक

वेदात पुष्कळ ठिकाणी येते. क. २.
२४. २ यात गृत्समद कवीने म्हटले
आहे, 'पाषाणाप्रमाणे ज्याचे तोंड कठोर,
आणि ज्याची धार गोड होय, अशा मे-
घरूप ज्या झऱ्याला आपल्या पराक्रमेक-
कून ब्रह्मगस्पतीने फोडून उघडिले'
(अश्मास्यम् अवतं ब्रह्मगस्पतिः मधु-
धारमभि यम् ओजसा अतृणत्). पर्जन्य-
वृष्टि होऊ लागली म्हणजे मेघरूपी
झरा उघडला जाऊन कारण्याप्रमाणे उ-
डतो अशी कल्पना करणे यात विशेष
ओदाताण नाही.

'सुरली वाजविणारे' वाण धम-
तः.' मरुत् यात असतात असे जसे
सांगितलेले वेदान आटवने (सू. १९,
मंत्र ४ आणि टीप पहा) तसेच ते
वाय वाजवितात असेहि म्हटलेले दृष्टो-
स पडते. परंतु हे वाय वीजने त्यादि-
पदा निधय होत नाही. सम्यक्कार्य

ऊर्ध्वं नुनुदेऽयत्नं न भोजसा दादृहाणं विद्विभिदुर्वि पत्तं
 धमन्तो वाणं मरुतः सुदानवो मदे सोमस्य रण्यानि
 ऊर्ध्वम् । नुनुदे । अयत्नम् । ते । भोजसा । दादृहाणम् । वि-
 भिदुः । वि । पर्वतम् ।

धमन्तः । वाणम् । मरुतः । सुदानवः । मदे । सोमस्य । रण-
 चकिरे ॥ १० ॥

भाषायाम्.

१०. ते (=मरुतः) भोजसा (=वलेन) अयत्नम् ऊर्ध्वं नुनुदे (=तथा
 मेरितवन्तः=मेघरूपात्कूपादप उक्षिप्यन्तः) [तथा कृत्वा च]
 चित् पर्वतम् (=अतिमृद्वमपि मेघं) वि विभिदुः (=विशेषेण वम-
 गतवन्तः) । वाणं धमन्तः (=नालं वाणविशेषं वादयन्तः) सुदानवः (=
 मरुतः सोमस्य मदे (=सोमपानेन हर्षे जाते सति) रण्यानि चकिरे (=
 कर्माणि=शौर्ययुक्तानि कर्माणि वृत्रवधादीनि) चकिरे (=कृतवन्तः) ॥

सोमं पीत्वा शोभनदाना गायन्तो मरुतो निर्गत्य पर्वतसदृशमतिदृढमा-
 भिध तेनावृते जलशयमुद्विष्यन्तः एवं च शीघ्रोपेतान्यनैकानि कर्माणि व-
 इति भावः ॥

सायणास्तु मन्त्रमेतमेवं व्याचक्षते । अथैयमाख्यायिका । गोतम ऋषिः पित-
 षीजितः सन् मरुत उदके मयाचे । तदनन्तरं मरुतोऽदूरस्थं कूपमुदृत्य यत्र
 तम ऋषिस्त्रिषति तां दिशो नीत्वा ऋषिसमीपे कूपमवस्थाप्य तत्पार्श्वे आहारं च
 तस्मिन्नाहावे कूपमुत्सिज्य तस्यां तेनोदकेन तर्पयांचक्रुः । अयमर्थोऽनवोच्य-
 प्रतिपाद्यते ॥ ते मरुतोऽयत्नम् । अवस्थाभलो भवतीत्यवतः कूपः । कूपनामसु चान्य-
 षट् इति पठितम् । तमुद्धुपपरि यथा भवति तथोजसा । स्वकीयेन वलेन ऊ-
 मेरितवन्तः उत्सातवन्त इत्यर्थः । एवं कूपमुत्साय ऋषेरग्रमं प्रति नयन्तो
 मार्गमध्ये दादृहाणं मृद्व गतिनिरोधकं पर्वतं चित् पर्वतं शिलोच्चयमपि वि-
 भिदुः । विशेषेण वमहुः । सुदानवः शोभनदानास्तो मरुतो वाणं शतसंख्या-
 न्नाभिर्युक्तं वीणाविशेषं धमन्तो वादयन्तः सोमस्य मदे सोमपानेन हर्षे सति रण-
 न्नानि रमणीयानि भनानि चकिरे । सोमवृन्धः कृत्वंतीति ॥

०. ते [आपल्या] पराक्र-
रा वर उडविते झाले; अति
[अशा] पवेताला सुद्धा
हून जाते झाले. सुरली वाज-
[दानशाली मरुत् सोमाच्या
ध्ये गौर्यकृत्ये करिते झाले.

10. They sent up the
spring with their might;
they clove asunder even
the high mountain. The
liberal Maruts, blowing the
flute, performed warlike
deeds in the exhilaration
of the Soma.

मेषोदके खाली सोढ्याचा परा-
क्राने केला तो मरुतांच्या साहाय्या-
ला अशी मंत्रकला कधीची विवक्षा
खाली मिहिन्याप्रमाणे म्हटला तर

हा मंत्र धोकाप्रमाणे लागतो:-

स्वहा मेढमं सुहृते हिरण्यं
सहस्रभृति सुअपा अवर्तयत् ।
धने ईन्द्रो नैरि अपांसि कर्तव्ये
अहन्वृत्रं निरपमौज्यदर्शवम् ॥

०. 'मरुत् जाऊं लागले म्हणजे
'मी जी पाण्याचा झरा त्याला आप-
पराक्रमेवरून फोडून त्यातील पाणी
न्यासारिते वर उडवून देतात,
जे तसे वरून पर्वतासारिता जी
'हट्टार वृत्र त्याला फोडून पलीक-
जातात. या प्रकारकडून पराक्रमाची
'जी मरुत् करितात ती सोम विकून
'रहित झाल्यावर करितात. महा उ-
'मरुत् जाऊं लागले म्हणजे आल-
'तव जणु वाजवीत जात असतात.'
''झरा वर उडविते झाले' = उर्ध्व
''कें अवग्रह' म्हणजे जेव्हा जेव्हा ते
''उ. लागताने तेव्हा तेव्हा उडवीत
''सतात. मेषामध्ये जी उदक बांधून
''विन्यासारिते दिसतात आणि मागा-
''ने झाल्यामून बाह्यच्या प्रवाहाप्रमाणे
''हून लागताने ती मरुताच्या वाहतात,
''शांत मेष हा झरा होय, असे रूपक

वेदात पुष्कळ ठिकाणी येते. ऋ. २.
२४. २ यात गृत्समद कधीने म्हटले
आहे, 'पाण्याप्रमाणे ज्याचे तोंड कठोर,
आणि ज्याची धार गोंड होय, अशा मे-
षरूप ज्या झऱ्याला आपल्या पराक्रमेक-
डून ब्रह्मणस्पतीने फोडून उघडिले'
(अश्मास्यम् अवत ब्रह्मणस्पतिः मधु-
धारमनि यम् ओजसा अवृणत्). पर्न-
न्यभृति होऊ लागली म्हणजे मेषरुपी
झरा उघडला जाऊन कारग्याप्रमाणे उ-
डतो अशी कल्पना करणे यात विशेष
ओदाताग नाही.

'सुरली वाजविणारे' = वाण धम-
न्तः. 'मरुत् शांत असतात असे जसे
मागिउल्लेख वेदांत आढळते (मृ. १९,
मंत्र ४ आणि टोंर पहा) तसेच ते
बाळ वाजवितात असेहि म्हटलेने दृष्टी-
स पडते, परंतु हे बाळ बाणने त्यावि-
षयी निश्चय होत नाही. मादगाबाय

या वः शर्म शशमानाय सन्ति त्रिधातूनि दाशुपे यच्छताधि ।
अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यन्त रयि नो धत्त वृषणः सुवीरम् ॥
॥ १२ ॥ १० ॥

या । वः । शर्म । शशमानाय । सन्ति । त्रिधातूनि । दाशुपे । यच्छ
त । अधि ।
अस्मभ्यम् । तानि । मरुतः । वि । यन्त । रयिम् । नः । धत्त । वृ-
षणः । सुवीरम् ॥ १२ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

१२. [हे मरुतः], वः (= युष्माकं = युष्माभिर्दत्तानि) या शर्मा (= यानि श-
र्माणि = यानि यानि सुस्तानि) सन्ति, — [यूयं हि] दाशुपे (हविर्दत्तवत् उपरान्त-
नाय) त्रिधातूनि (= त्रिप्रकाराणि) [शर्माणि] अधिपश्यत (= अत्रिह प्रपश्यत)
[इति प्रसिद्धमेवास्ति], — तानि [शर्माणि] हे मरुतः, अस्मभ्यं वि यन्त (= विनेत-
प्रयच्छत) । हे वृषणः (= पीयेषेता) [मरुतः], [यूयं] नः (= अस्मभ्यं) *
वीर रयि (= शोभनवीररूपेत् धनं = सुसंतात सुसंपन्न च) धन (= दत्त) ॥
त्रिधातूनीत्यत्र वृधिव्यादिषु त्रिषु स्थानेष्ववस्थितानीति सायणाः । सात् त्व ।

शर्मा अस्ता स्वर्गं पाणी मित्रावे या
इत्येते मरुतावे स्तान् केले. तेव्हा मरु-
तांनी तेथून जख्खव असलेला एक कूप
उगडून काढून मोठम होता त्या दिशेच्या
नेऊन रहातिला. आणि त्याजवळ रोगी
उपराज वरून तीच त्या कूपाने पाणी
अंतर्हित आणि त्या पाण्याने कपोली
मरुत मादरितली. या कथेशिषयी या
दोन्ही मरुत उद्भव आहे. " वरु
अस कथा म येतली मी अर्धे कायला
मरुते. मरुत जेकें मादकत तेव्हा क-
पल काढल तेव्हा वरुणे आणि मरु-
वरेवरा कथा मोठे स्तान्ते वरुणे

तेव्हा, मेघरूपी सरा वाऱ्याला रोगी
माणें एकदा वर उडाल्यावमाणें दिग्ध
एकदा वाहला वाहतो आहे असा दि-
शेने, एकदा या दिशेने वाहतो, एका
त्या दिशेने वाहतो, अशी जी कथा
का कथाची आणि कथाची स्तान्ते
होम पडने, ती मोठमादिक दोन्ही
उदकाचा अमोत्य त्याम वरुण वरु
आणि तेनेकळून अजदीनीनी
वरेतेव्या मरुत्या मनकायना त्या कथा
वरा वरुण मरुतीच्या परावरावरा वरे
कळून होत असते, असे स्तान्ते वरुणे
अर्धे वरुण.

१२. हे मरुतानो, जी तुमची
तो स्तोत्राला प्राप्त होतात—
तुम्ही] उपासकाला त्रिविध
[स्ते] प्राप्त करून देतां— ती
म्हान्या प्राप्त करून द्या. हे शूर
मरुतानो], सुवीरांनी परिपूर्ण
पत्नी] संपत्ति [तुम्ही] आम्हां-
] द्या.

12. What blessings ex-
ist with you for the prai-
ser—[and] you confer the
three-fold [blessings] on
the sacrificer—those [bless-
ings] give ye, Maruts, un-
to us. Give unto us, brave
[Maruts], wealth accom-
panied by brave sons.

हा मरुतानी दासविन्याप्रमाणे म्ह-
ण पाहिले.—

निदं ननुं अवतं तथा दिशा

असिधन् उरसं गौतमाय वृष्णने ।

आगच्छन्तीभिर्वसो विप्रमानवः

धामं विप्रस्यै तैर्यन्त धामभिः ॥

१२. 'हा या एताया उपसहार
तरे आणि कधीच्या मनांत जो घर
उपासका होता तो यात मागितला
आहे. गौतम कवि म्हणतो.—' हे मरु-
तानो, तुम्ही आपल्या उपासकास त्रि-
विध सुखाची प्राप्ति करून देण असाता
आदी पणिले आहे. तर जी जी सुखे
तुम्ही आपल्या उपासकास प्राप्त करून
देण, ती सर्व सुखे आम्हांस प्राप्त होतील
आते बरा. आणि विरोधकरून आदी
कारणा आहे की, आम्हांस हूर पुन-
रुत्पत्ति मिळवि आणि संपत्ति प्राप्त
होई'.

'विशिष्ट सुखे' :- विधावृत्ति । रा-
सिक । 'विशिष्ट' म्हणजे संपन्न-कार्य
दुःखीकरणी, आकाशसंघर्षी, आणि दु-
ःखकरणी आदी मिळून तीन प्रकारची
आहे म्हणजे. 'विशिष्ट सुखे' (विशिष्ट

सुख) हे शब्द कवेद्वारात पुनःच ठिकठिका
आले आहेत. ते सर्व यानुन पाहिले तरी
त्रिविध सुख वांछिते ते निश्चयाने सम-
जत नाही.

या धनान्या शब्दांनी कवि वाय प्रा-
पितो त्याचा नीट विचार करावा जर
प्रधान कवि गिरिगिरि राहून आप-
ले सर्व आपण्य तप आचरणान् दान-
विचारे असते. तर त्याला हूर म्हणजे
मुळ करण्याविषयी समर्थ असा पुण्य-
त्रापी अवश्यकता नसली आणि त्याला
संपत्तीचाहि यात शास्त्री नसली म्हणजे
कधीही बचने पाडणे हाच धर्म आहे
आते समजून आपण वर्तणे हे करून
सरोवर वसे होणे त्याच विचार करणे
ही संपत्ती म्हणजे म्हणजे आहे

हा मरुतानी दासविन्याप्रमाणे म्ह-
णता तर होवृत्त्या संपत्ती :-

सूक्त ८६.

ऋषि—गीतम. देवता—मरुत.
वृत्त—गायत्री.

१. हे अतितेजस्वी मरुतानो,
ज्याच्या घरी दुलोकापासून [मेऊ-
न] [तुम्ही] [सोम] पितां तो
नन उनम सुरक्षकवान् होय.

२. हे हविर्वाहक [मरुतानो],
[तुम्ही आमचा] धावा ऐका-
मग तो [हविर्वाह्या घनमानाने आ-
पल्या] पक्षांच्या योगाने [केलेल्या
अतो] अथवा मनोऋते [आपल्या]
मनोऋत्यांच्या योगाने [केलेल्या अतो].

१. हे हि एक गीतमात्रेच आहे,
आणि देवता मुळा मरुतच होत. ऋषि
मरुतो वी, मरुत् वृत्त मरुत उदा उदा-
त्याच्या घरी देऊन सोम पितात, त्या-
च्या आपल्या सोमा मारही, त्याच्या घरी-
पाणी भीति नाही; आणि त्याच्याच उनम
मरुतच आहे असे स्पष्ट समजतात.

गितमात्राच्या मरुताने स्वकथ पु-
नरादिव आपुनित मरुत असेल्या
मरुताने आहे विवा भिन्न आहे
मरुत विवा मरुताने गीतमात्रे या-
द्विज एव जग उपदेशी मरुती हसे
होय मरुत; आणि असे स्पष्ट दिशून
होय मरुत या मरुताच्या मरुती गीतम मरु-
ती मरुताच्या मरुती हसे, मरुत-
मरुत, मरुताच्या, मरुती, मरुती मरुत

HYMN 86.

To the Maruts. By Gotama
Metre—Gāyatrī.

1. That person, O most
shining Maruts, to whose
house ye come from heaven
to drink [the Soma], is
the best-championed.

2. [Whether made]
through sacrifices, O carriers
of oblation, or consisting
of the hymns of a poet,
hear the invocation, O Ma-
ruts.

देवाविषयी अनिशयेकून भक्तिप्रपण
आणि दृढनिश्चय असा होता.

ज्ञानिपूण मरुत जों जय परितान
त्यात हा मंत्र येतो.

वृत्तसुत्तार्थ द्वितीयवर्णान 'विदिहमः'
असा उच्चार करारा लागतो. वृत्तसुत्ता-
माटीवर 'पाथ' असा कथाच्या ऐवजी
सहित 'पाथा' असा पाठ होण्या आहे
त्याचकडे लक्ष द्यावे.

२. 'हे मरुतानो. तुम्ही आमची हाक
ऐका. मग तो हाच घनमानाना दन
मरुत त्या हसे मरुती असे. हाच
मोऋते असे मरुत मरुती असे.'
असे मरुताच्या मरुती असे आहे मरुत.
मरुत दन मरुत आणि त्याच मरुत मरु-
ती हा हा मरुताच्या दन मरुताच्या दन

उत वा यस्य वाजिनोऽनु विप्रमर्तक्षत ।

स गन्ता गोमति व्रजे ॥ ३ ॥

उत । वा । यस्य । वाजिनः । अनु । विप्रम् । अर्तक्षत ।

सः । गन्ता । गोऽमति । व्रजे ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. उत वा (=अपि च) [हे महतः], यस्य वाजिनो (=यस्य हविर्लक्षणा यतो यजमानस्य) [यूपं] विप्रम् अनु तक्षत (=मेधाविर्न कविम् अतक्षतः कृतवन्तः स्य) स [यजमानो] गोमति व्रजे (=गोभिः पूर्णं गोष्ठे प्राप्नोति=तीक्ष्णं पूर्णं गोष्ठं प्राप्नोति) ॥

यं कविसामर्थ्यरहितम् अकवि सन्त यजमानं यूपं पश्चाद् मन्त्रकरणमर्थं इति कुक्ष्यं स तु स्वकृतेर्मन्त्रैर्युष्मान् प्रसाद्य यथाकामं गाः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

सायणारतु यस्य यजमानस्य वाजिनो हविर्लक्षणाज्ञोपेता ऋत्विजो विप्रं मेरुगो मन्त्रमन्वतक्षत हविःप्रदानादिना तीक्ष्णीकुर्वन्ति । स यजमानो गोमति ३० । अतक्षत ।व्यत्ययेन मध्यमः । इति ॥

यस्य वाजिनः यस्ये धीराय विप्रम् अनु तक्षत कविमदन्तेति मूलरः ॥

असौ; आणि केवल स्तोत्रेच ऋत्वी एव स्तोत्रवरोवर यज्ञ करून हवि अर्पण केले नाही तरी तीहि तुम्हाला माग्य होओत, हवि नाही म्हणून तुम्ही त्याचा अन्हेर करू नसा. यावरून प्राचीन-पात्री जो यज्ञ करीत त्याला आणि आधुनिक यज्ञाला पुन्हा अन्तर आहे असे साहज सिद्ध होते. प्राचीनशब्दाचा यज्ञ म्हणजे केव्हा केव्हा हविच अर्पण केले म्हणजे पुरे असे. त्यानवरोंवर स्तोत्रे ऋत्वीच पाहिजेत असे नव्हते, ऋत्वीच तर उभय. एव अवश्य नव्हते. म्हणून प्राचीन यज्ञ म्हणजे "पूजा" इत्यादि अर्थ केव्हा केव्हा होत असावा. म्हणून तरी ज्याला यज्ञाचा अर्थ

येत नाही आणि ज्याला उपासा या आणि भटहि नाही अशा महत्त्वाच्या त्रिया आणि शूद्र वैश्य इत्यादि वर्णाव्यतिरिक्त जातीतील असलेल्या जन श्रेयांदास्तून (म्हणजे आधुनिक काळचे देऊन) पुढी पूजा (मूर्तिपूजा) करितात. तरी पूजा अमली होती यांचा प्रिय होओ असे कवींचे ह्मण होते वृत्तसुतासाठी दुसरा वरण 'स्यं वा मर्तानाम्' असा म्हणून दिले. आणि वृत्तसुतासाठीच विचारात 'मृगय' असा वरण 'ता' असे मर्तितेन घाले आहे. याहि वरणाचा शक्तिमत्त्व नसावा असावा.

३. आणि [हे मरुतांनो],
यजमानाला [तुम्ही] कवि
करितां तो तर गाईंनी भरलेल्या
ठ्याचा धनी होतो.

3. And that sacrificer
of whom you, Maruts,
make a poet, shall attain
to a cowfold full of cows

३. वरच्या मंत्रान मांगितले कीं स्तो-
त्री पुनः असा यज्ञ मरुतांस मान्य
प्राप्त पण ज्याला स्तोत्र करण्याची श-
क्ति नसल्यामुळे यज्ञच मात्र करितां येतो
आणि वरदा यज्ञहि मरुतास मान्य हो-
ण. आता म्हणतो की, ' हे मरुतांनो,
या यज्ञ करणाऱ्याला तुम्ही कवि करि-
ता, म्हणजे ज्या यजमानाला सुतो रच-
ण्याची शक्ति नसलेली तुम्ही उत्पन्न क-
रितां त्याला ती शक्ति आल्यावर तुमचीं
मंत्रां होईल आणि मग तुम्ही प्रसन्न
होऊन त्याला यज्ञेच्छा गाईं प्राप्त करून
देण अमर्ता. ' यावरून रतोत्र देवाम का-
र निम आहे असे दर्शविणे आहे.

' ज्या यजमानाला तुम्ही कवि करि-
ता '— यस्य वाजिनो विप्रम् अनु तक्षत.'
म्हणजे ज्याला प्रथम स्तोत्र रचण्याची
शक्ति नसतां मागाहून (अनु) ती शक्ति
त्याच्या आर्षी उत्पन्न करिता. सायणा-
चार्ये किंचित् निराळा अन्वय घेऊन अ-
र्थहि किंचित् निराळा करितात. भाषा
पद्म. मोक्षमूलर ' वाजिन् ' शब्दाचा
अर्थ घेयें ' वीर ' असा करितात. सभय-
तो पुढचा मंत्र पहा.

वृचानुरोधाने 'उत वा यस्य वाजिनः
अनु विप्रमतक्षत ' असा पाठ म्हटला
पारिजे.

अस्य वीरस्य वहिषि सुतः सोमो दिविष्टिषु ।

उक्थं मदश्च शस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । वीरस्य । वहिषि । सुतः । सोमः । दिविष्टिषु ।

उक्थम् । मदः । च । शस्यते ॥ ४ ॥

अस्य श्रोत्रोपन्त्वा भुवो विश्वा यश्चर्षणीगभिः ।

सूरं चित्ससुषीरिषः ॥ ५ ॥ ११ ॥

अस्य । श्रोत्रोपन्तु । आ । सुवः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अग्निः ।

सूरम् । चित् । ससुषीः । इषः ॥ ५ ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

४. अस्य वीरस्य (=पूर्वोक्तस्य शीरोपेतस्य यजमानस्य) वहिषि (=यज्ञे) कृते यज्ञे) सोमो दिविष्टिषु (=मूलोक्तेष्वपि यजनायेषु दिवसेषु सर्वेष्वपि यज्ञेषु) सुतः (=अभिपुत्रो) [भवति] । उक्थं मदश्च शस्यते (=सोमं वा कारो सोमरसश्च प्रशस्यते=मादकारी प्रशस्यते) सोमो युष्मभ्यर्पितो भवति युष्माकम् ये च गीयते) ॥

मायणस्तु वीरस्य शत्रुक्षेपणकुशलस्यास्य मरुद्गणस्य यागाय सोमः सुतः । अग्निः भिरभिपुत्रो भवति । उक्थे मरुदेवताके गत्वं मदश्च । मदियातुना युना मरुदेवताः सोमस्य मरुत्सन्नित्यादिना मारुती निविष्टास्य मरुद्गणस्य हर्षाय शस्यते । इति पश्यत इति ॥

५. [ते मरुतः] अस्य (=मरुद्वरयोपासकस्य) [हव] श्रोत्रोपन्तु (=श्रोत्रोपन्तु) यो [मरुद्गणो] विश्वार्धर्षणा (=सकला अपि प्रजा) आ अग्निं धृत्वा (=मरुद्गणेन अभिभूयति) । सूरं चित् (=सूरमेव=सूरमेव=यजमानमेव) इषः (=मरुभ्य इषः=प्रवृद्धभ्यः अन्नमदः=अन्नप्रवाहाः) [पश्यन्तु] ॥

आ सुवः इत्यस्य स्थाने मृगशर्पायः आभुवः इति पाठमिच्छति । सूरः इत्यस्य मृगशर्पायः इति पुराणव्याख्ये पूर्वचरणस्थितत्वात् । आभुवः इति तु मृगशर्पायः इति सिध्यति ॥

मृगशर्पस्य यजमान इत्यर्थो न स्यादिति न । निरस्तवत्तस्य हि मृगशर्पायः इत्यर्थे प्रसिद्धे यथा यजमान उपासक इत्यर्थो भवति इति न तत्रैव सूरं चित् इति न कदाचित् इति इत्यस्या दृष्टान्तद्वयस्य वा सम्भवात् एव यजमान इति । सूरं चित् इति न कदाचित् ॥

४. तस्य वीराच्या यज्ञांत सवे] उत्सवांच्या प्रसंगी सोम दिल्या जातो; स्तोत्र आणि माद पिळे जातात.

५. जो [मरुद्रण] सकळ प्रेक्षांचा पराजय करणारा होय [तो मरुद्रण] या उपासकाची [स्तुति] ऐकून घेओ. आणि अन्नाचे प्रवाह स्नान्याप्रतच धावत घेओन.

६. 'हा जो घर घनमान माहित्या तम्या दनमानाचे घरी, नुमची कृपा त्याला होऊन तो कृपि झाल्यावर. प्रत्येक उपासाच्या दिवसा नुसतारणें यज्ञ होत असतो, आणि त्या यज्ञात केवळ एवढी नुसत्या अर्पण न होता सोमहि वाढिल्या जातो, आणि तो नुसत्या अर्पणा वेंगला जातो; आणि नुसत्यांतून स्नान होऊन मादले जाते; आणि अर्पण फेकल्या मादलावर सोमानी प्रसीमा घेतो जाते.'

१. 'सोमोपासनात्' = 'वीरस्य वारहेषि.'
२. 'सोमोपासनात्' हे शब्द आपल्या यज्ञात जग विस्तारण लागतील. वार-
३. अर्पणांत वाढी यज्ञ वरुण हे वीरा-
४. यज्ञ नव्हते. आणि यज्ञ वरुण हे यज्ञ-
५. यज्ञात यज्ञ नव्हते असे आपण समजतो
६. यज्ञात यज्ञाची दगा घडार नव्हता.
७. 'ये वार यज्ञ वरुण, यज्ञांत येन, ह-

4. In the sacrifice of that hero [is] Some expressed in all festivals. [and] is praise and exultation sung

5. May they hear [the invocation] of this [worshipper]—[the troop of the Maruts] that vanquishes all people. To the pious worshipper alone may food run in streams

वि आणि स्तोत्रे अर्पण करून उपास्य देवताला भजन; प्राप्ति, क्षप्रिय इत्यादि जानिभेदाच्या सब गाने काढी अटवण नसे आणि प्रत्येक यज्ञमान प्रसंग येताच सुद्ध करी यज्ञ करणे हा आपल्या अधिकार आहे असे सर्वजण मानीत.

'स्तोत्र आणि माद वाढिले जाताना - 'उक्त यज्ञात शब्द' यज्ञांत माद आगणास सोम अर्पण राहून त्याजबरा-
बर त्या सोमानी प्रसीमा वरुणावर अग त्यात घटले जाते. हेच शब्द का ४ ६

१ हा यज्ञात पुन असेच आणि आहेत.

२ हा मरुद्रणाचा माथेला आहे सोम यज्ञात. हा जो सोम यज्ञाचा मे-
व यज्ञात वरील आहे, त्याची स्तुति यज्ञात ऐकून घेओन. वरुण यज्ञात सोम यज्ञात नव्हते, तर यज्ञात सोम यज्ञात आहे असेच आहे तर सोम यज्ञात माद-
ना ऐकून अर्पण विष्णु अन्नाचे प्रवाह

पूर्वाभिर्हि ददाशिम शरद्विर्मरुतो वयम् ।

अवोभिश्चर्षणीनाम् ॥ ६ ॥

पूर्वाभिः । हि । ददाशिम । शरत्ऽभिः । मरुतः । वयम् ।

अवःऽभिः । चर्षणीनाम् ॥ ६ ॥

सुभगः स प्रयज्यवो मरुतो अस्तु मर्यः ।

यस्य प्रयांसि पर्षथ ॥ ७ ॥

सुऽभगः । सः । प्रऽयज्यवः । मरुतः । अस्तु । मर्यः ।

यस्य । प्रयांसि । पर्षथ ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. हे मरुतः, चर्षणीना (=दृष्ट्वा सर्वज्ञाना) [भवताम्] अवोभिः (=अवोभिः) [सरक्षिता] वयं पूर्वाभिः शरद्विः (=वहून् संवत्सरान्) ददाशिम हि (=होमार्थं) हवींभि दत्तवन्तः स्मः सलु) ॥

“यस्मादेवं तस्मादिदानीमप्यस्मदीयहविःस्वीकृतापामच्छतेत्यर्थः ॥”

पर्षगिशब्दस्य सायणाचार्यः कृतोर्थ एव साधयान् । ते हि सर्वेऽपि स्थलेषु एतेषां प्रकारेण व्यापकते । स चार्थो व्याख्यातुपरंपरायतोस्तीति भाति ॥

७. हे प्रयज्यवो मरुतः (=प्रकर्षेण यष्टव्या मरुतः), यस्य [मर्यस्य] मर्यः (=हवींषि) [सूर्य] पर्षथ (=स्वीकृत्य) स मर्यः सुभगः (=शोभनवान्) अस्तु (=भयतु) ॥

आहं तं मरुतानि जे स्तोते मनसारिरी
उपामरु जन त्याज्यान् परी वाहून् येओ-
न. त्यागी भक्ति न करणाया अमरु-
जा परी न वाहून् येओन. असा हा अर्थ
आर्क्षि सायणाचार्य अनुमरुन केला आहे.
नन 'भुवः' हे विषयार्थ पूर्वादात अ-
गून 'यज्यवोभिः' हे वज्रवद आणि कम-
दद उभयार्थान् आगे आहे. हो एव
अहवण दिग्मते. आणि 'शर' शब्दाचा
अर्थ 'सूर्य' (=यज्यवः) असा कर-

वा त्यागतो हो दुमरो अहवण दिग्मो
तथापि 'शर' शब्दाचा 'सूर्य' हा जो
बहुतकाल होत असतो असे अमर्या
'प्रातः' 'कात्यज्ञ' असा अर्थ
अनर टिकाणीही केला आहे दिग्मते
(क. १. १२१. ७; ट. २६. २५२.
हा). शिवाय महाळ शोभावा पराधी
ता हे विशेषण मरुतास लागू हो-
आहे. उपामरुतास लागू होत दिग्म
नहीं. क. १२. २५४ यातही 'विश्वं

६. हे मरुतांनो, सवेज्ञानी
मे जे तुम्ही त्या तुमच्या प्र-
तंच्या योगेकरून आम्ही पुष्क-
वर्षापासून [तुम्हांला हवि]
[आलो आहो.

७. हे पूजनीय मरुतहो, ज्या-
हव्ये तुम्ही स्वीकारीत असतां
[मर्य श्रीमंत होओ.

6. Since many autumns.
O Maruts, have we under
the auspices of [you] [who
are] wise, offered oblation
[unto you].

7. May that mortal, O
most worshipful Maruts,
be prosperous, whose obla-
tions you receive.

गिरांम हे शब्द आले आहेत ते तेथे
इदाम लाविलेले नमनां अग्रीष्वा ला-
विलेले आहेत मात्र ५. १३. १ यात
नाला लाविलेले आहेत ते तेथे जुळतात.
ग ग्राह्याम निरग्राह्यानां हाच एक.

१. 'हे सर्वज्ञाना मरुत् हां, तुमच्या
पिने आज पुढील वर्षापर्यंत आम्ही नि-
धाय तुमची उपासना करीत आलो
आहो आणि आम्ही ममविलेले हवि तु-
म्ही ग्रहण करीत आला आहो; त्याप्रमा-
नेच आज आम्ही हवि स्वीकारून ये-
ण्याकरिता तुम्ही सौ.'

'मरुतांनो' = 'वर्षणीनाम्.' द्विती-
एक विद्वत् वर्षागिरादना हा मायणांनी
स्वीर दिलेला अर्थ दाखवून धातुपासून
हा शब्दाची व्युत्पत्ति वल्गून 'वाष्पना-
रे', 'वपन', 'शीघ्र' असा अर्थ व-
रिला. परंतु मायणांनी विलेला अर्थ
अविश्वस्त दिवसो वगैरेच नव्हे वन

हमन्यांची ऐकू नये हा अभिप्राय वैदि-
क ऋषींच्या अभिप्रायप्रमाणे दिसत
नाही.

वृचानुरोधाने प्रथम चरणात 'अस्य
धोवन्तु आ भवः' असे म्हटले पाहिजे.

बहुतरून मरुटिकाणी उत्तम जुळतो.
वृचानुरोधेकरून 'अवोभिधर्षणीन-
आम्' असा तिसरा चरण दाखला
पाहिजे.

७. भावार्थ स्पष्टच आहे. श्रीमंत
होआं असे जरी म्हटले आहे तरी धी-
म्य होत असतो असा मनातील अर्थ
आहे. 'स्वीकारात असता' हा 'वर्ष-
व' याचा अक्षरार्थ अर्थ नाही. अक्ष-
रार्थः अर्थ 'पारपादित असतां' असा
दिसतो

वृचानुरोधेकरून दुसरा चरण 'मरु-
तो अरन्तु मयिभः' असा म्हटला पा-
हिजे.

८. आणि हे सत्यवज्ज शूर [म-
] हो, [तुमची] स्तुति गाऊन
[यक्षव्याने] घाम येतो त्या-
कडे [आणि] [तुमच्या] उ-
त्थित कवीच्या मनकामनेकडेस
तुम्ही] चित्त द्या.

९. हे सत्यवज्ज [मरुत्] हो,
तुम्ही [आपल्या] मोठेपणाने [तु-
मचे] जे [बळ] ते प्रगट करा.
[आणि] विद्युत्तेने राक्षसांच्या मा-
न टाका.

८. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे
ही, 'हे मरुतांनो, हवि देवारा उपास-
क सुदैवान होओ अमे वरच्या मंत्रात
लाविले आहेच; आतां असा प्रार्थना
आहे की, जो हवि न देतां तुमची स्तुति
गाऊन गाऊन धरून जातो आणि थ-
माने त्याच्या आगाच्या घाम येतो आणि
तुमची वाळा करितां असा जो मजमा-
रिगा कवि म्हणजे कवि त्याचाहि मन-
कामना घाय आहे ती जाणून घेऊन ती
तुम्ही पूर्ण करा.'

'सत्यवज्ज' = 'सत्यवजसः'. मज आहे
बळ ज्याचे ते. हे विशेषण देवाविषयी
वेदात पुष्कळ येत असते. याच अर्था-
ची 'मजशुष्म' आणि 'मजमन्वा'
हीहि विशेषण देवांच्या (विशेषकरून
इशान) लाविलेली आढळतात.

वृत्ताद्विता इत्यादयः 'स्वदेवस्य'

8. And know ye, brave
Maruts of true strength,
the sweat of [your] anx-
ious singer [and] his desire.

9. O [Maruts] of true
strength, may you with
[your] greatness manifest
that [your strength]. Strike
ye the demon with the
lightning.

सत्यवजसः' असा मूटला पाहिजे.

या मंत्रावरून हवि देऊन यज्ञ करून
देवांचा भजणारा यज्ञमान निराळा अमे
आणि जो स्वतःकरिता अथवा तज्ञा
यज्ञमानाकरिता सोबे रचून देत असे तो
कवि निराळा असे असे अनुमान काढ-
ण्यासारखे आहे असे दिसते.

९. हा येथे उपमहाराजवज्ज अस-
ल्यामुळे महतापाशी कवि घर मागत
आहे. 'हे सत्यवज्ज' मरुतांनो, तुमचे
जे सत्यवज्ज आहे ते तुम्ही आपल्या मा-
हात्म्याच्या योगाने प्रगट करा, आणि
आम्हाला उपद्रव करणारे जे राक्षसा-
दिक त्याच्या तुम्ही घाब पाहून मागून
टारा.'

'राक्षसां' = 'रक्षः'. सू. ७६, मं-

३ आणि त्यावरून टोप पहा.

वृत्ताद्वयेकरून 'विध्यत' याच्या रथ-

गृहंता गुह्यं नमो वि यांन् विश्वमत्रिणम् ।

ज्योतिष्कर्ता यदुश्मसि ॥ १० ॥ १२ ॥

गृहंत । गुह्यम् । तमः । वि । यात् । विश्वम् । अत्रिणम् ।

ज्योतिः । कर्त । यत् । उश्मसि ॥ १० ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१०. [हे-मरुतो], गुह्यं तम. (=गुहाया स्थितम् अज्ञानादिकम् अन्यकारेण) गुह्यं
(=गुहायामेव स्थापयत=लोके यथा न प्रादुर्भवति तथा कुर्वत) विश्वम् अत्रिणं (=एतं
सर्वत्र प्रसृतं तमसि उत्तरतः संचरन्तं भौतिकोपादिकं मनुष्याणां भक्षकं राक्षसं) वि
यात्(=विभिन्न.गच्छत=विभिन्न नाशयत) । [अपि च] यत् ज्योतिः(=सूर्यप्रकाशदि
ज्ञानादिकं वा यं प्रकाशम्) उश्मसि (=वगम् इच्छामः) [तत्] कर्त (=आविष्कृतम्) ॥

का 'विध्यता' असा पाठ सहितेत झाला
आहे यावरून गायत्रीच्या तिसऱ्या पा-
दांतील तिसरे अक्षर दीर्घ असावे असा
छादस नियम दिसतो. तरीहि याच सू-
क्ताचा चवथा मंत्र पाहा. प्रस्तुत मंत्राच्या
तिसऱ्या पादांत उपान्य अक्षर दीर्घ

आहे हे कानाला कर्कश लागतं. प्राची-
न काळी क्षत्र उच्चार तसारिखा कर्कश
असतील की काय ? गुजराल प्रांतांत ५-
व्या ठिकाणी त म्हणतात हे प्रमाण
आहेच.

१०. [हे मरुतांनो], कोना-
पन्यांत राहणारा [जो] अं-
तार [तो] [तुम्ही] [कोना-
पन्यांतच] झांकून ठेवा. सकळ
सत्ताळा [तुम्ही] भेदून टाका.
प्रकाश [आम्ही] इच्छितो
[तुम्ही] प्रगट करा.

10. Conceal ye Maruts
the darkness that lies hid-
den in the caves. Split
to destruction every hung-
ry fiend, manifest the light
that we desire.

१०. हा या सूक्ताचा उपसंहार आ-
णि कवि आपल्या मनातला वर
गव आहे. गौतम कवि म्हणतो:— 'हं
मनां, गुह्याभ्ये च सतत राहाणारे जे
म म्हणजे अधकार त्याला गुहेतच ठे-
वा. बाहेर पसवून देऊ नका. आणि अं-
ताराच्या निवडे निवडे प्रसार झाला
म्हणजे उपासकांना त्याकडे टाळण्याक-
रितां बाहेर फिरत असणारे जे राक्षस
त्यांना नाश करून टाकत आणि ज्याची
आर्चा वाढ्या करीत असतो त्या प्रका-
शाचा निवडे निवडे प्रसार करा.'

सात मागितलेला अधकार म्हणजे
कापराण दृष्टीस पडणारा बाळोत सम-
जावयाचा नाही असे आश्वासन दिसते;
तर अज्ञान, भ्रान्ति इत्यादिक जे औप-
चारिक अधकार ते समजावयाचे आ-
हेत आणि गुहा म्हणजे शरीर वर्तनावि-
षयी वगैरे शरीर मनुष्याच्या ज्या ह्या

अथवा अंतःकरणे तीं होत; आणि राक्षस
म्हणजे अज्ञानाचा प्रसार झाल्यामुळे म-
नुष्याच्या साधुत्वाचा नाश करणारे जे
झोपादिकांचे परिणाम ते होत आणि
प्रराश म्हणजे ज्ञान होय असा कवीच्या
मनातील भावार्थ दिसतो.

या सर्व सूक्ताचा उच्चार शांतिसूक्तत
करीत असतात. शांतिसूक्त अनिष्ट परि-
णाम निवारण्यासाठी अनेक संकटप्रसंगी
म्हणत असतात. उदाहरणार्थ गर्भिणी
स्त्रीची सहज सुटका घ्यावी म्हणून प्र-
सूतीच्या वेदनासमयी शांतिसूक्त म्हण-
तात. तर अशा प्रसंगी मरुतांविषयी प्र-
स्तुत सूक्तमात्रिका अतिप्राचीन मू-
लाचा वाय संबंध आहे त्याचा विचार
करणे अवश्य दिसते.

मृत्तानुशेषे वरून पहिला चरण 'गुह-
ता गुहि अं तमो' असा म्हटला पाहिजे.

सूक्तम् ८७.

रहूगणपुत्रो गोतम ऋषिः । मरुतो देवता । जगतो रुद्रः ।
 प्रवक्षसः । प्रनवसो विरिञ्चिनोऽनानता अविशुता ऋजीषिणः ।
 जुष्टमासो नृतमासो अञ्जिभिर्व्यानजे के चिदुक्ता इव मृभिः ।
 प्रऽवक्षसः । प्रऽतवसः । विऽरिञ्चिनः । अनानताः । अविशुता
 ऋजीषिणः ।
 जुष्टऽतमासः । नृऽतमासः । अञ्जिऽभिः । वि । आनजे । के । वि
 उक्ताऽइव । रुद्रऽभिः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. प्रवक्षसः (= प्रकृष्टेन बलेन युक्ताः) प्रनवसः (= प्रकृष्टेन शक्ति
 विरिञ्चिनः (= विशेषेण महान्तः) अनानताः (= न नमिताः = केनाप्यपूज
 निशुताः (= अहीनाः = मत्तसंघात्मकत्वेनैव गच्छन्तः) ऋजीषिणः (= ऋ
 नोर्म विवन्तो) जुष्टमासः (= उपासकेरतिशयेन सेविताः = प्रियतमा) व
 (= नृमाः = भतिशयेन शीघ्रं गेताः) [एतादृशा मरुतः] रुद्रभिः अञ्जिभिः (=
 पामदृशोभरणैः) वि आनजे (विशेषेण नभसि व्यक्ता भवन्ति) । के वि
 इव (= बालपूर्वस्य केचनेव संपीड्यताः हिरणा इव) ॥

बालपूर्वस्य यथा घातः काले केचिदेव हिरणाः प्रथमं दृश्यमानास्तेन हि
 ग्योऽग्याहीनाः सन्तां सुगन्धं प्रादुर्भवन्ति तद्वद् इमे मरुतः प्रादुर्भवन्ति दृ
 इति भावगर्भं कथं ॥ मरुतो यदा गच्छन्ति तदा सूर्ये हिरण्यवस्त्वज्जतीनि शक्ति
 भवेति (ऋ. १. ३५. १) मन्थान्तरेण दृश्यते । दृश्यता तपसा नो महाज
 तपः । केचिद् अग्नः इव रुद्रभिः इत्येव मरुतः सर्वे हि सद्यः न युगात् ता
 तां केचिद् केचनेव प्रथमम् आदवज्जन्ति ते च अग्नौ दीप्तिमन्तो द्युर्दृश्य
 द्युर्दृश्यता यथा नक्षत्रेण शीघ्रं गच्छन्ति शीघ्रं गच्छन्ति इति महामुखः । मरुतः दृ
 प्रथमं केचिद् अनन्तरं प्रादुर्भवन्तीति नाग्यं प्रामाण्यम् । अत्र च मरुतः हि
 विदुः विदुः इति विदुः इति विदुः इति विदुः इति विदुः इति विदुः इति विदुः इति विदुः
 इति विदुः इति विदुः इति विदुः इति विदुः इति विदुः इति विदुः इति विदुः इति विदुः
 इति विदुः इति विदुः इति विदुः इति विदुः इति विदुः इति विदुः इति विदुः इति विदुः

सूक्त ८७.

HYMN 87.

ऋषि-गोतम. देवता-मरुत.
-तयती.

To the Maruts. By Gotama.
Metre—Jagati.

१. महाप्रतापी, महाबलिष्ठ,
नृ, अप्रतिहत, मंघात्मक, सो-
म, अतिशयैकस्मिन् प्रियकर, अ-
त्यैकस्मिन् शौर्ययुक्त [असे जे]
त्वं [ते] कितीएक किरणांप्र-
भे [आपल्या] नक्षत्रसदृश
भरणांनी आविर्भूत होत आ-
हे.

1. Most mighty, most im-
petuous, most high, unsub-
dued, unscattered. drink-
ers of Soma, most beloved,
most valorous,—the
Maruts manifest them-
selves with their starry or-
naments, like the few rays
[of the morning sun].

१. हे ८७ सूक्त गोतमायैव आहे आ-
१ देवताहि मरुत होत. हा मंत्र मम-
ण्यास अशी वरदाना येवी पाहिजे
१. मरुत आपले शर्व अलंकार घाळून
पिशा घेऊन येत आहेत, ते आपणांस
पूजा करत आहेत असे समजून गोतम
ऋषि म्हणतो की, 'सूर्योदयसमया सूर्याचे
अंशेसह किरण इतके तिरहे न घसर-
त. एवढे वायव्याप्रमाणे पुरेपरहून मरुत
हे ८७ सूक्त घाळून एवढे शौर्याने येत अ-
सतात त्याप्रमाणे हे मरुत येत आहेत ते
सात.'

रणाप्रमाणे' ही उदया बादमस आहे;
तिचा अर्थ आकाश सायणास अनुमरुत
बेला आहे. मंघात्मक धागा 'कविद्'
हे शब्द मरुताकडेस लागून 'मगळे म-
रुत एवढेच मगळ' होती तिसरीएक
थोडेच मरुत प्रथम येतात आणि ते सु-
लोक नक्षत्रांनी शोभतो तसे आ-
पल्या आभरणांनी शोभतात' असा अर्थ
बेला आहे. परंतु 'उम' शब्दाचा अर्थ
सुलोक असा बेला तरी नक्षत्रांनी सुलोक
शोभतो तो रात्रीपासवेळी शोभतो.
आणि मरुतास जो विशेषणे लाविलेली
वेदास आदळतात त्याचा विचार बेला
असता मरुतांनी शोभणाऱ्या जो बाज
सुलोक त्यासारिखे मरुत शोभतात असे
म्हणता देणार नाही. उदाहरणार्थ, 'वि-
भानव' (= सुंदरनेत्रक), 'विदुः'
(= तंज दुःख), 'विदुः' (= विदुः)

एवढ्याच मरुत जे शब्द आहेत ती
येथे वाचता विवेचन आहेत. ज्याच्या
८७ सूक्त वाचता मरुत मरुत आ-
हे ८७ सूक्त, वाचून येत आहेत (अ-
मरुत ८७ सूक्त होत आहेत) वगैरे
अर्थ उदाहरण अ. ८७ सूक्त 'विदुः' वि-

२. हे मरुतानो, जेव्हां [तु-
ही] आकाशांतीळ प्रदेशांत पक्ष्या-
न्माणे कोणत्याहि मार्गांनीं [जा-
ला] तुमचा रथ सिद्ध करितां
तेव्हां] तुमच्या रथांवर मेघ ग-
तात. तुम्ही [तुमच्या] उपास-
करितां मधूसारिव्हे उदक ओ-
त असतां.

या अर्थ समवन नाहा अमं आशाम
तदं.

‘अग्निहृत्’ = ‘अनागता.’ अक्षर
: अर्थ ‘ज्यांना कोणी वास्तविक ना-
त नसतं तेव्हां नव्हेत तेव्हां नाहींत
हे,’ ज्याच्या विरुद्ध कोणी येऊं शकत
नाहींत ते.

‘समवद’ = ‘अभिधुता.’ मरुत् ए-
क एक न जाता गगानीं फिरत असता-
त, ते रथ सात आहेत असे मायणा-
चाय म्हणतात. (सू. ७, मय ४ याव-
रीत टीका पहा.)

याव कार्त्ती अरुणोदय होनाच सूर्या-
च्या दिर्घाएक फिरणावा म्हणून जसा
येतो आणि समवेत फिरण एकत्रच मि-
ळून पण एकमेकांच्या जवळ जवळ अ-
सत नसून येत आहेत असे वाटते, तसे
मरुत् आपली पुढाकूट न होऊं देता ग-

2. When O Maruts.
you prepare [your] car
[to go] like birds by any
path on the slopes [of the
sky], the clouds shower
on your chariots. Sprinkle
ye for [your] worshipper
the honey-like water.

जाना येत आहेत असे तात्पर्य. सू. ३९,
म. १ यातहि मरुत् सूर्यकिरणाप्रमाणे
येतात असे सांगितले आहे, ते पहा.

‘सोमरी’ = ‘ऋजीविणः.’ सू. ६४, मं.
१२ यावरिल आमची टीका पहा.
‘ऋजीवि’ शब्दाचा आशय सायनाम-
माणे अर्थ केला आहे आणि तो अति
प्राचीनशास्त्राप्रामाण्य व्याख्यानपरंपराप्रस-
असल्यामुळे समानार्थीय दिसतो.

‘नक्षत्रमदृश आभरणांनी’ = ‘स्तु-
भिः अग्निभिः.’ ‘स्तुभिः’ यात लुप्तोप-
मा आहे असे आम्हांस दिसते.

हा मंत्र भेकवृत्ताला खाली लिहि-
न्याप्रमाणे वसतो:-

अरुवक्षसं प्रेतवसो विरिञ्चिनः

अनागता अग्निधुता ऋजीविणः ।

जुष्टमामो वृत्तमासो अग्निभिर्

वि आर्नेजे वे चिदुश्वाव वृत्तभिः ॥

२. हा मंत्र वटाण आहे. आम्हां
वेद्यशास्त्राप्रामाण्य आचार्य असा आ-
हे. हे मरुतानो, जेव्हा जेव्हा तुम्ही आका-
शांत रथावर बसून पाहिजे त्या मार्गांनीं

पक्ष्याप्रमाणे जाता, निरवटे निरवटे म्हणजे
जाऊ निरवटे निरवटे मेघवृष्टि तुमच्या
रथावर होत; आणि त्या वृष्टीपासून तु-
म्ही मरुत् आपल्या उपासकाकरिता भू-

प्रेषामर्जेषु विशुरेव रेजते भूमिर्यामेषु यदं युजते शुभे ।
 ने क्रीळयो धुनेयो भ्राजदृष्टयः स्वयं महित्वं पनयन् धूतयः ॥
 प्र । एषाम् । अर्जेषु । विशुराऽऽव । रेजते । भूमिः । यामेषु । स
 ह । युजते । शुभे ।
 ते । क्रीळयः । धुनेयः । भ्राजत्ऽकृष्टयः । स्वयम् । महिऽत्वम् ।
 नयन्त । धूतयः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. यत् ह (=यदा खलु) [तं मरुत्] शुभे युजते (=शोभाये रथेषु वा
 योजयन्ति=यदा रथारूढा भूत्वा शोभन्ते) [तदा] एषां (=तेषाम्) अर्जेषु
 मेघेषु [च] (=उत्क्षेपणेषु ममनेषु च सरसु) भूमिः (=पृथ्वी) विशुरेव प्र
 (=आभयहीनेव भूत्वा प्रकर्षेण कम्पते) । ते क्रीळयः (=क्रीडाशील्य) धु
 (=चलनस्वभावा) भ्राजदृष्टयः (=दोष्यमानायुधा) धूतयः (=पृथिव्यादीनां क
 यितारो) [मरुत्] [स्वकीय] महित्वं (=महत्त्वं) स्वयं (=स्वयमेव मा
 तृकवेर्कृत एव) पनयन्त (=स्तुवन्ति) ॥

भ्राजदृष्टीभूतत्वादिगुणविशिष्टानां मरुतां महत्त्वं मादृशान् अत्यरूपान् न
 क्षते स्वयमेव तस्स्तुतमिव वर्तत इति भावः ॥

मौवर मेघोदकाश्च वर्षाव करिताः दु-
 सरी आभी उषद आहं; पण प्रथमार्था-
 चा अर्थ अगदी स्पष्ट आहं असं नाही.
 त्यांत 'ययिम् अनिध्यम्' हे शब्द क-
 ढिण आहेत. त्याचा अर्थ सायणाचार्य
 'मेगात्ता वर्षयिता' असा करितात; आ-
 गि मोक्षमूढादिक कृतींप्रक नवीन
 रिशः 'मार्गाला पाहतां' असा करि-
 तात. आर्मां केल्या अर्थांला क. ८.
 ७. २; ८. ७. १४ हे मय आणि त्यां-
 जवरील मयमभाय त्यांचा आधार आ-
 हे. पण एतद् दोन शब्दाविषयी अहम्य
 असतो तरी तेथे जेथे मरुत् जाणव तेथे

तेथे ते मेघवृष्टि करितात आणि ती
 मरुत् उपासक जनासाठी करितात
 तरा अर्थ स्पष्ट आहे. मरुत् ति
 जातात तिरुडे पाऊस पडत असो
 मरुत्सुक्तांमध्ये पूर्वी आलेय आहे-
 ३७, म. १०; सू. ३८, म. ७. २. ६
 त्याजवरील भाव्य पहा.

'ओतोत अमता' = 'उत्तर' ;
 रजः अर्थ 'ओता' असा आतां
 पण रीतिरनमानाच्या स्पष्टी
 श्रियापदे नदीन पुनश्च दिशन्ती
 असतात.

* मरुतांस्तं उदकं = 'पृथ्वी'

स हि स्वसृष्टृणंदशो युवा गणोऽप्या ईशानस्त्रिषीभिरावृतः
 अस्ति सत्य ऋणयावाऽनेनोऽस्या धियः प्राविताया वृषा गण
 सः । हि । स्वऽसृत् । तपेत्ऽअश्वः । युवा । गणः । अया । ईशानः ।
 त्रिषीभिः । आऽयुतः ।
 अस्ति । सत्यः । ऋणऽयावा । अनेनः । अस्याः । धियः । प्रऽअविता
 अर्थ । वृषा । गणः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. हि (=यस्मान् कारणान्) स स्वसृत् (=स्वयमेव सत्त्वं=अन्येरेषितः) दशः (=पृथक्. श्वेतविन्दुद्विधा हरिण्य एवाथा यस्य स) युवा (=नित्यतत्त्व.) [सर्वेषां प्रभुः] [एतादृशो] [मरुता] गणः अया (=अनया) [स्तुत्या] [ती] [पीभिरावृतः (=बलेर्विष्टिता)] [भूतोस्ति] । [हे मरुत्तग], [त्व] सत्यः (=अनपराक्रमः) ऋणयावा (=ऋणस्य तयोपासकेन्द्रस्य यापयिता हन्ता) अनेन (=अनेन यद्यः=दोषरहितः=प्रज्ञस्यः) अस्ति । अथ (=अनन्तरं=तस्मात् कारणात्) [त] गणः अस्या धियः (=अस्माकम् अस्य कर्मणो) वृषा प्राविता (=शीघ्रं विनो रक्षितः [भव] ॥

अया इत्यत्र विषये अस्य सर्वस्य जगत ईशान ईश्वरशैलो भवतीति सायणकर्तव्यं । अयाशब्द एवमर्थ इति मूलरमदाः । अयाशब्दयुक्ता मन्त्रान्सर्वानपि दृष्टवन्तो यः । अया अनया स्तुत्येति व्याख्यानं वर मन्यामहे ।

ऋणयावेति पदमपि यादमस्तं भाति । स्रोतृणाम् ऋणस्यापगमयितेति हि सायणः । स्रोतृणामृणस्य पाप्मनो हन्तेति रोधमूलरो । मन्थान्तरभाष्ये पुनः सायणः कविः । तमर्थं न ज्ञापयति । सति च तादृशेयं विद्यमाने जानीयात्सुखमेव स आपोऽपि व्याख्यातेति भाति ॥

प्रेषाम्भेभु विधुरेव रजते
 भूमियोमेव धेनु युञ्जते शुभे ।

ते कोळ्यो धुनयो भानदृष्टय
 स्वयं महित्व पनयन्त धुनयः ॥

४. कारण कीं, जो स्वगति-
न् होय, आणि पांडव्या टिप-
संघ्या हरिणी हेच ज्याचे घोडे
त, जो निरुत्तरुण, असा जो
सु मरुद्रण तो या स्तुतीच्या यो-
कून सकळ बळांनीं वेष्टित
ला आहे. [हे मरुद्रणा], तूं सश-
स्त्र, तूं ऋणनाशक, आणि अनि-
ष्ट आहेस. तर तूं गण या आम-
चा कर्माचा प्रबळ संरक्षिता हो.

4. For the troop of
Maruts, which is self-
moved, which has spotted
deer for its horses, which
is ever-youthful, and which
is the lord of all, is through
this our prayer surrounded
by all powers.— Thou
art, O troop, true, thou
art the destroyer of debt,
and thou art stainless. Do
thou therefore [become]
the mighty champion troop
of this our rite.

४ ऋषि म्हणतो:— 'स्वतादाची ज्या-
ची शक्ति आहे म्हणजे मनुष्याप्रमाणे ज्या-
ची हाण्डविण्याला अवघवा जीवित राख-
माण दुसऱ्याची अवश्यकता नाही अ-
सा जो मरुद्रण; ज्याच्या रथाला घोड्यांच्या
बरोवी पांडव्या टिपक्याच्या हरिणी जो-
डल्या आहेत; जो सदैव तरुण; जो
जोपा प्रभु; तो मरुद्रणा गण या आम-
चा संघाच्या योगाने बलिष्ठ झाला आहे.
१ गण तावपराकमी, उपासनाची कमी
तरीही करणाऱ्या आणि स्वपरीय होय.
२ तो आमच्या या कर्माचा संरक्षककर्ता
होय.'

'पांडव्या टिपक्याच्या हरिणी हेच
ज्याचे घोडे होत'— पृष्ठ २४:१ 'सू ३:७,
१:२ आणि ४:८ हे शब्द आणि त-
त्त्वांनीं टोप हा पहा.

'निरुत्तरुण'— 'सुखा'. वेदान्ते-
त 'मरुद्रण' म्हणजे असा मरुद्रण

सकळ ठिकाणीं दिली आहे. निरुत्तरुण
इंद्र, मरुत्, अग्नि, इंद्र, सोम, आदित्य
(म्हणजे मित्र, वरुण, अर्यमा, भग, इ-
त्यादि आठजण), सरल देव, सविता,
विष्णु, अथो, मित्रावरुण, विश्वदेव यास
तरुण असे विशेषण पुष्कळ ठिकाणीं ला-
विलेले आढळते. याचे तात्पर्य इतकेच
कीं ते जसे अमर म्हणजे कधीहि न मर-
णारे होत तसेच ते कधीहि वृद्ध न होणारे
होत. म्हणूनच त्याच्या वेदाच्या आधीं-
होत, संघान 'अजर' असे नाव पडले
आहे.

'या मरुद्रणाच्या योगेवरून मरुद्र ब-
ळांनी वेष्टित झाला आहे'— 'असा त्रि-
बाहिरावृत्तः'. मरुद्राच्या योगाने देवतांचे
बळ वाढते असे पुरी पुष्कळ वेद मणि-
तलेच आहे.

'या [आमच्या] कर्माचा'— 'असा
विदः'. म्हणजे जे आधीं दुष्टां मरुद्र-

पितुः प्रत्नस्य जन्मना वदामसि सोमस्य जिह्वा प्र जिगानि चक्षणा
 यद्विमिन्द्रं शम्पूकाणं आदनादेन्नामानि यजिष्यानि दधिरे ॥१॥
 पितुः । प्रदास्य । जन्मना । वदामसि । सोमस्य । जिह्वा । प्र । जि
 ति । चक्षणा ।

यत् । ईम् । इन्द्रम् । शमि । ऋकाणः । आशत । आत् । इत् ।
 नामानि । यजिष्यानि । दधिरे ॥ १ ॥

भाषायाम्.

५. [ययं] प्रत्नस्य पितुः (=पुत्रस्यारम्भाक्रममुत्पादयितुं रङ्गणस्य) जन्म
 (=तस्माद् यज्जन्म तेन) वदामसि (=वदामः=वक्ष्यमाणं वृत्तान्तं कथयाम) [इदम्] ।
 सोमस्य चक्षणा (=सोमरसस्य दर्शनेन=अभिपुतं सोमं दृष्ट्वा) [मरुतां] पि
 प्र जिगानि (=तं पातु प्रक्रमेण गच्छति=पुरतो गच्छति), [अपि च] यत् (=अपि
 ऋकाणः) (=स्तुतिं कुर्वाणा) [मरुतः] शमि (=वृषाधकर्मणि) ईम् इन्द्रम् (इन्द्रं
 मिन्द्रम्) आशत (=प्राप्नुवन्=तरस्य माहाय्यमकुर्वन्) आत् इत् (=तस्मात्प्राप्त्यं
 भृत्येव) [ते मरुतो] यजिष्यानि नामानि दधिरे (=यज्ञयोग्यानि नामानि दधे
 यन्तः=यजनीयेषु देवेषु गणितस्य प्राप्नुवन्) [इति] ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । ययमेतद्वक्ष्यमाणे पितुः प्रत्नस्य पुत्रस्यारम्भाक्रमं रङ्गणं
 कुले जाता यस्मान्तरमाद् ब्रूमः । यथा मरुतः सोमरसं दृष्ट्वा तं पातुं प्रगच्छन्ति ते
 प्रथमं देवा नासन् तां हि वृषहननरूपे महाकर्मणि देवमिन्द्रं स्तुत्वा तस्य सप्त
 यदाकुर्यस्तस्मात्कालात्प्रभृत्येव देवत्वमापुः इतरदेवेषु सह यज्ञियेषु परिगणना श्रुतः
 जिति ॥ रङ्गणेन यदस्माक्रमुक्तं तद्वदामः नत्वन्यथा वदाम इति भावः ॥ मरुतः
 भृतयः पुनः पितुर्जन्मना पितुः प्रक्रमेण पिता यथावदचनया वदाम इति व्यचरन्ति ।
 सोमस्य जिह्वा प्र जिगानि चक्षस्येयञ्च "सोमस्य यज्ञेष्वभिपुतस्य सोमप्रज्ज
 "चक्षणा प्रकाशमानयाहुत्या सहिता जिह्वा स्तुतिरूपा वाक् प्र जिगानि ।
 "प्रक्रमेण गच्छति । यज्ञेषु सोमाहुतिः स्तुतिरूपं मरुद्भ्यः कियते" इति तां

प्रान्यर्थं यजनरूपी कर्म करित आहो त्या-
 चे. ते कर्म करण्याला आम्नास कधीहि

१. होके नये अशी ऋषीषी प्रार्थना

अत्र.

धात्रीहरणः—

स हि स्वसृष्टृष्वेदं यो युवा ग
 अया ईशानस्तविषोभिरा
 अमि सैत्यः क्रैण्योवा अने
 असा धियः प्राप्तिता वृष

५. [आम्ही आमच्या] पुरा-
पित्यापासून जन्म पावून बोलतो
[ते];—सोमाला पाहून [मरु-
ची] जिह्वा पुढे सरसावते;
भाणि [जेव्हा] [मरुत्] [वृत्र-
ाच्या] कामी स्तुति करीत क-
त इंद्राला जाऊन मिळाले, ते-
पासूनच [ते] पूज्यत्व धारण
रिते शाले.

5. We speak through
our birth from [our] an-
cient father: at the sight
of the Soma the tongue [of
the Maruts] goes forth;
when they, singing the
praises [of Indra], joined.
Indra in the great deed,
from thence for the first
time did they attain to
names worthy of worship.

५. कवि म्हणतो:—'रहस्य जो आ-
म पुरातन वगन त्याच्या वृत्तान आम-
जन्म अमन्यामुळे जे आम्हां ऐकिले
आहे ते आम्हां बोलतो. आणि ते हे की,
'इंद्रास सोमाविषयी फार आसक्ति आ-
, सोमस पाहताच तो विण्याकरिता
जिह्वा जगु पुढे सरसावते; आणि
'मरु' प्रथम देव नव्हते, ते इंद्राला वृत्र-
नाच्या कामी मोठे माहाय्य करून
तिर देवत्व पावले, आणि त्या वेळापासु-
न लोक त्यांप्रीत्यर्थ यज्ञ करू लागले.
आमनां आम्हांस आमच्या वृत्तान कथा
'अमनशी आहे.'

१. 'जन्म पावून' = 'जन्मना.' अक्षर-
रूप: अर्थ 'जन्माने.' म्हणजे पुराण पिता
'सो त्यानपासून आमने जन्म शाले आहे
'सा कारणवगून. 'प्रत्यस विनु:' या

पशोचा अर्थ पंचमीप्रमाणेच पर्यवसानी वे-
नन्त्रा पाहिजे

'तेव्हापासूनच' = 'आद् इन्.' म-
रुत् प्रथम देव नव्हते ते मागाहून देव
शाले आणि ते इंद्राला साहाय्य केल्यामु-
ळे शाले असे इतर मनातहि सांगितलेले
आढळते. सू. ८५, म. २, ७ पहा. सू.
७७, मं. ३ यात तीन वर्षपर्यंत अग्नीची
उपासना करून मरुताला देवत्व आले
असे सांगितले आहे, ते पहा.

या प्रथाचा पूर्वार्थ बहुतकरून सर्व
भोक्त्रवृत्ताला मोठे नसतो, पण उन्नतार्थ
विचित्र सद्वर्दीत आहे:—

विनुः प्रेत्यन्वे जन्मना वदामसि
सोमस्य जिह्वा प्र जिगानि चक्षसा ।
वदीर्मन्द्र सोमि क्रकण आशत
आदिर्जोमानि यज्ञियानि दिविरे ॥

श्रियते कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रुद्रिभिस्तु ऋषिभिः नु
त्यादयः ।
ते वासीमन्त इत्थिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मार्कतस्य धाम्नः ॥ ६ ॥ १३ ॥

श्रियते । फम् । भानुऽभिः । सम् । मिमिक्षिरे । ते । रुद्रिभिः । ते
ऋकेऽभिः । सुऽत्यादयः ।
ते । वासीऽमन्तः । इत्थिणः । अभीरवः । विद्रे । प्रियस्य । मार्कतस्य ।
धाम्नः ॥ ६ ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

६. [मरुतो] भानुभिः श्रियते कं स मिमिक्षिरे (=शोभार्थं तेजोभिः स्वर्गा-
तेजोभिः संगता भूत्वा दीप्यमाना बभूवुः) सुत्यादयः (=शोभनाभरणधारिणः)
ते [मरुतो] रुद्रिभिः ऋषिभिः (=रुद्रेभिः रुद्रादिभिः) [स मिमिक्षिरे=तेजोभिः]
ते वासीमन्तः (=आरारुषामुधेयुक्ता) इत्थिणः (=गतिमन्तः) अभीरवः (=वरा-
हिता) [मरुतः] प्रियस्य मार्कतस्य धाम्नः (=प्रियकरस्य मरुतसंबन्धिनः पदम्)
विद्रे (=वेनाद्ये बभूवुः=तल्लब्धयन्तः) ॥

इन्द्रस्य वृत्रहननमहाकर्मणि कृतसाहाय्या मरुतो देवत्वं प्राप्तवन्तः सन्तु ।
इव किरणैस्तेजोभिश्च संगता बभूवुः । अपि च प्रिये यशस्तेषु स्वर्गादिषु च हं
मरुतां स्थानं तद्वारितवन्तः । तस्मात् कालात् प्रभृत्येव कथयस्तान्स्त्विति ते
च इवीषि प्रार्पयन्तीति भावगतं मोतमस्य ॥
सं मिमिक्षिरे । मिम्यस्त येषु सुधिता घृतावी (अ. १. १६७. ३) इत्यस्य
तिगितिक्रमेति सम्यक् सायणाचार्याः ॥

६. [मरुत्] तेनांप्रत पावले
णि शोभले. ते फिरणांप्रत [पा-
ले]. त्या उन्नमाभरणाळं वृत्त [म-
तां] ला शोभते [प्राप्त झाले].
'बुडार धारण करणारे, गति-
न्, निर्भय [असे जे मरुत्]
प्रिय माहत्त पदाम्रत पावले.

6. They obtained splen-
dor, and shone. They ob-
tained rays. They the
wearers of good ornaments
obtained praises [for them-
selves]. They the wearers of
axes, impetuous [and] fear-
less, attained to the dear
Home of Maruts.

६. मरुतांनी इंद्राला वृत्त मारण्याच्या
प्राप्ती साहाय्य केल्यानंतर ते देव झाले
मग वरच्या मंत्रांत सांगितले. त्यांच्या
भनुमहून कवि म्हणतो की, 'त्यांच्या दे-
वत्व प्राप्त झाल्यानंतर त्यांच्या अर्गी फिरण
आणि महातेज ही आली; आणि नंतर
त्यांची स्तुति करायवाला मनसारिसे कवि
मिळाले. आणि मग आधी त्यांचे स्थान
अमुक ठिकाणी आहे, ते असे आहेत,
॥ वागले आहेत, ते महाप्रतापी आहेत
अशी जी त्यांची प्रतिष्ठा ती वाढवू ला-
गली.'

'तेनांप्रत पावले आणि शोभले' =
'श्रियसे क मानुभिः सं मिमिक्षिरे' अ-
क्षरार्थः अर्थ, 'शोभेकरिता तेनांप्रत पा-
वले.' 'श्रियसे' याच्या अर्थाविषयी क्र.
५. ५९. ३ हा मंत्र आणि त्यानवरील
माध्य पहा. 'कम्' हे पादपूर्ण अव्य-
य आहे.

'उन्नमाभरणाळं वृत्त' = 'मुस्तादयः'.
क्र. ५. ८७. १ याजवरील सायणमा-
ध्य पहा.

'बुडार धारण करणारे' = 'वाशीम-
न्त'. ए. ३७. म. २ आणि त्यानवरील
आमची टीका पहा.

येथे हे सत्यांशुशीवें मूल संतरे. या-
त मोतम कवीने आपल्या उपाम्य देव-
ताच्या स्वरूपाबरोबर आपलेहि तरे
स्वरूप प्रगट केले आहे त्याचें स्वरूप
पुरुषादिक मध्य जसे असावे असे आ-
म्हांस सिद्धवितात त्या प्रकारचे आरोपित
स्वरूप प्रगट केलेले नाही. यात तपोव-
ज्याचे नांव नाही; ब्रह्मवर्चस्वाचा लेश ना-
ही; तामस स्वभावाचे वारेंहि नाही.
गुणांची गुण जगण्याच्या शक्तीचा गंधहि
नाही, मग सर्वतत्वेचा शील कोटून ये-
ईल ?

वृत्तानुरोधेकरून हा मंत्र असा वा-
चला पाहिजे:—

श्रियसे क मानुभिः सं मिमिक्षिरे
ते रश्मिभिस्ते क्रकभिः मुस्तादयः ।
ते वाशीमन्तः ईक्षिणी अभीरवो
विदे प्रियस्ये भीरुतस धामनः ॥

सूक्तम् ८८.

रहूगणपुत्रो गोतम ऋषिः । भरुतो देवता । आद्यान्ते प्रस्तास्पृष्टौ । आरी
पादौ जागती तृतीयचतुर्थौ गायत्री यस्याः सा प्रस्तास्पृष्टिः । परमो
विराडूपा । आदितस्त्वयः पादा एकादशका अन्त्योष्टकः सा

विराडूपा । शिष्टास्त्रिदशः ॥

आ विशुन्मद्भिर्मरुतः स्वर्के रथेभिर्वात ऋष्टिमद्भिर्वाथपणे ।

आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पसता सुमायाः ॥ १ ॥

आ । विशुन्मत्तऽभिः । मरुतः । सुऽअर्कः । रथेभिः । वात । ऋष्टि
त्तऽभिः । अश्वऽपणेः ।

आ । वर्षिष्ठया । नः । इषा । वयः । न । पसत । सुऽमायाः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे मरुतः, [पूयं] विशुन्मद्भिः (=विशुशुतैः) स्वर्केः (=शोभनदोर्मिनी
ऋष्टिमद्भिः (=आयुधविशेषवद्भिः) अश्वपणेः (=अश्वरूपपक्षयुक्ते) रथेभिः (=युद्ध-
रथैः) आ वात (=आगच्छ) । वर्षिष्ठया इषा (=अतिशये) नः आ पसत (=अस्मान्
नमत्यागच्छत) ॥

विशुन्मत्तु तेजस्विषु अश्वरूपपक्षयुक्तेषु रथेषु आस्थाय युष्माकम्
रायुषेः सह युष्मागच्छत आगच्छतश्च सर्वोन्नमम् अन्नम् अस्मभ्यम् अन्नम्
पक्षवच्छोभययुक्ता युष्मद्वया युष्मान् गृहीत्वा शीघ्रमेव नः समीपे पतितव्यं
भायः ॥

सूक्त ८८.

ऋषि-रहूगणाचा पुत्र गोतम.
मैत्रा-मरुत. वृत्त-१ली आणि
२ली या ऋचांचे प्रस्तावपंक्ति;
३लीचे विराड् वृत्त; उरलेल्या
ऋचांचे त्रिष्टुप्. प्रस्तावपंक्तीचे ल-
क्षण असे कीं, पहिला आणि दु-
सरा हे चरण जगनीवृत्ताचे अ-
सावे आणि तिसरा आणि चवथा हे
गायत्रीवृत्ताचे असावे. पहिले ती-
न पाद एकादशाक्षरी आणि चवथा
अष्टाक्षरी असला म्हणजे विराड् वृ-
त्त होतें.

१. हे मरुतानो, तुम्ही आप-
ल्या विद्युत्पूर्ण, तेजःपुंज, आल्यांनीं
भरलेल्या आणि अश्वपक्ष रथांच्या
योगेकरून या. हे सुप्रसन्न मरुतानो,
तुम्ही अत्युत्तम अन्नतपस्तीसह प-
र्याप्तमाने आप्हांजवळ उडून या.

१ हे हि एतः मरुताविषयीच आहे.
या पद्याच्या मध्यें गोतम ऋषि मरुताला
म्हणतो. 'हे मरुतानो, तुम्ही विजानीं च-
मकण्याच्या आणि तेजःपुंज अशा तुमच्या
रथांज वरून या. आणि देताना आपले
अन्ने हाजीज घ्या. तुमच्या रथांस पक्ष्या-
न्ने देणारे होतें जोडलेले असताना.
तुम्हा वरून तुम्ही परस्परमानें उडून
आप्हांजवळ या आणि देताना उरव अ-

HYMN 88.

To the Maruts. By Gotama son
of Rahūgana. Metre—*Trish-
tubh*, except as regards Verses
1 and 6, of which it is
Prastāra-Pāṇkti, the 5th is a
Virdh-rāpa. The *Prastāra-
Pāṇkti* consists of four lines,
the first and third of which
belong to the *Jagati*, and the
second and the fourth to the
Gāyatrī metre. The *Virdh-
rāpa* consists of the first
three Pādas of eleven sylla-
bles each and the fourth of
eight syllables.

1. Come ye, Maruts,
with [your] chariots full
of lightnings, full of splen-
dors, full of spears, [and]
having horses for [their]
wings. Fly unto us, O
wise [Gods], like birds,
bringing the mightiest food
[for us].

असपनि आम्हाकरिता येऊन या.

* विद्युत्पूर्ण = विद्युन्मयि. हे वि-
शेषण जरी ह्या ठिकाणी मरुताच्या रथां-
स लाविले आहे तरी वस्तुतः विद्या हा-
तांत येऊन येणारे असे ते मरुतांचे व-
स्तुतः विशेषण आहे. मरुद् आले म्हणजे
बरोबर विद्या येऊन देतात असे वेदाज
पुष्कळ ठिकाणी सांगितले आहे. उदाह-
रणार्थे क. ५. ५२. १ ह्या मधे अग्नि

तंऽरुणेभिर्विजिह्वैः शुभे कं यानि तन्नुधिर्भूयः ।
 रुक्मो न निमः स्वर्धिनीनाम्पत्या रण्यं जङ्गनन् भूय ॥ १ ॥
 ते । अरुणेभिः । वरम् । आ । विजिह्वैः । शुभे । कम् । यानि । र्ण्यं ।
 तूऽभिः । अभैः ।
 रुक्मः । न । निमः । स्वर्धितिऽवान् । पन्था । रण्यं । जङ्गन् ।
 भूय ॥ १ ॥

भाषाध्यायः.

२. ते [मरुतः] अरुणेभिः (=आरुण्यैः) वरम् आ (अभिमत्याभिमुख्ये
 अथवा यथाकामं) विजिह्वैः (=विक्रलवर्णैः) रण्यभूयः (=रथाद् वेगेन वरिष्ठैः)
 अभैः शुभे कं यानि (=शोभायै तल्लु गच्छन्ति=गच्छन्ति गच्छन्तश्च शोभन्ते) ।
 स्वर्धितिवान् (=यजसदृशायुधविशेषेण युक्तो) [मरुजङ्गः] रुक्मो न निमः (न
 वर्णमिव अतिशयेन दर्शनीयो) [भवति] । [ते मरुतः] रण्यं पन्था (=रण्य
 चक्रेण=रण्यचक्रेणिसदृशेन रथापुधेन) भूय जङ्गनन् (=पृथिवीम् अत्यर्थं प्रगतिः) ।
 “स्तोतुरक्षगार्थमागताना तेषां मरुता भारमसहमाना भूमिरतिपीडिता वरु-
 ण्यैः” इति सायणः ॥

वरम् आ इत्यत्र अथवा यथाकाममिति सम्पत् पांक्षमूलरप्रभृतयः पाश्चात्तः ॥

त्याजवरील सामणभाय्य पहा.

‘तेजःपुज’=‘रण्यैः’ इह सुद्धा विशेष-
 ण वरुण्यप्रमाणेन आहे; म्हणजे व्याकर-
 णवृद्ध्या पाहाता जरी रथाचे विशेषण
 आहे तरीहि वस्तुतः तेजःपुज असे जे
 मरुत त्यांनी आपल्या रथांत बसून यावे
 असे तात्पर्य आहे. मरुताला तेजःपुज,
 तेजस्वी इत्यादि अर्थांनी प्रमादशेक वि-
 शेषणें लाविलेली वेदात पुष्कळ ठिकाणी
 आली आहेत त्यांतून कितीएक सू. ८७,
 मं. १ याजवरील टीपेंत आम्ही दिली
 आहेत ती पहा.

‘भात्यांनी भरलेल्या’=‘शुद्धिनि-
 हे विशेषण सुद्धा व्याकरणाने पाहिलें न-
 सता रथांत लाविलें आहे तरी वस्तुतः
 मरुतांचेच आहे. मरुत आपला सामान्य
 र लकलकोत भावे घेऊन येतात अली
 पुष्कळ ठिकाणें सांगितलेली पूर्वी का-
 लीच आहेत. सू. ३७, मं. २ इत्यादी
 पहा.

‘अथपक्ष’=‘अथपणें’ म्हणजे हें
 हेच आहेत पक्ष ज्यांना. मरुत आपला
 रथांत बसून पक्ष्याप्रमाणें उडत देवर
 त्यापेक्षां त्या रथांच्या घोष्यांत पक्ष असे

श्रिये कं यो भविं तनुषु याज्ञीर्मेधा यना न रुणवन्त ऊर्ध्वा ।
 युष्मभ्यं कं मरुतः सुजानाम्नुविद्युम्रासो धनयन्ते अद्रिम् ॥ ३
 श्रिये । कम् । यः । अयि । तनुषु । याज्ञीः । मेधा । यना । न ।
 रुणवन्ते । ऊर्ध्वा ।
 युष्मभ्यम् । कम् । मरुतः । सुजाताः । त्रुविद्युम्रासः । धनयन्ते
 अद्रिम् ॥ ३ ॥

भाषापराम्.

३. [हे मरुतः], यः (=युष्माकम्) अपि तनुषु (=शरीरेषु=भंसेषु) यः
 (=वाश्यः=आराख्यायायुधानि) श्रिये कं (=शोभयि सलु) [वर्तन्ते]- [कं]
 ऊर्ध्वा मेधा यना न (=ऊर्ध्वानि मेधानि यनानीव=उच्छिन्ना मेधसंनिधौ यतः सा
 रुणवन्ते (=रुणवन्ते=क्रियन्ते=भंसेषु श्रियन्ते) । हे सुजाता मरुतः (=शोमवस्त-
 नयुक्ता मरुतः), त्रुविद्युम्रासः (=त्रुविद्युम्राः=प्रभूतधना उपासका) युष्मभ्यं
 (=युष्मदर्भमेव) अद्रि धनयन्ते (=अद्रिसदृशं महान्तं मावाण धनं कुर्वन्ति=अ-
 भिः सोमम् अभिजुष्यन्ति) ॥

“मेधा यना न रुणवन्ते ऊर्ध्वा” इति यादमस्तं सायणा एवं विदुष्वन्ति ।
 “मरुतो यना न । उच्छिन्तान् वृक्षसमूहानिव मेधा मेधान् यज्ञानुद्धी ऊर्ध्वं एकाहर्षं
 नसत्ररूपेणोच्छिन्तान् रुणवन्ते । यजमानिः कारयन्ति” इति ।

मोक्षमूलरस्तु मेधाः इति सविसर्गं पदं गृहीत्वा मरुतो वृक्षान् यथा ऊर्ध्वान् वृक्षान्
 कुर्वन्ति तथा अस्माकं मेधाः जुञ्जीः उहृञ्जाः कुर्वन्त्विति भाष्यमिच्छति ॥

मेधापदं मेध्या इति आशुदाचमेध्यपदार्थकं सहनोपमर्थलाभायेति वक्ष्य ॥

वार्थ आहे. पण ‘पवि’ अथवा ‘रथस्य
 पविः’ किंवा ‘रथानां पविः’ हे वज्रासा-
 रित्या एका शस्त्रार्थे नांव आहे असें वे-
 दांतील मंत्रांवरून दिसून येतें. अग्नीच्या
 शस्त्राला ‘पवि’ असे म्हटले आहे. तसें-
 च इंद्राच्या वज्राला पवि असें नांव दिलें
 आहे. क. १. १६६. १० आणि १.
 १६८. ८ यांत मरुताच्या आयुधाला

‘पवि’ असें म्हटलें आहे. क. ५. ५१
 २ आणि सायणभाष्य पहा. क. १. १८
 १; ६. ८. ५; १०. २७. ६ आ
 १०. १८०. २ हे मंत्र आणि सान
 भाष्य पहा.

ओकीकरणः—

ते ओङ्गोभिर्वरमा पिश्वेः
 शुभे कं यान्ति रथान्भिरथिः ।

३. [हे मरुतांनो,] सौंदर्या-
[तुमच्या खांद्यावर कुठारी
आहेत]. त्या यज्ञांतील यूपदं-
माणे उभ्या धारण केलेल्या अ-
त. हे कुलीन मरुतांनो, महा-
वी [उपासक] तुम्हांसाठीच
त्याने सोम काढीत असतात.

3. For beauty, [O Ma-
ruts,] [there are] axes-
on your bodies [They] are
held upright like sacrifi-
cial posts. For you, O well-
born Maruts, affluent wor-
shippers despoil the press-
ing-stone [of the Soma].

इहमो न विप्रः सुअधीतिर्देवान्
पन्ना रयरये अह्वनन्त भूम ॥

यांत विसऱ्या चरणांत स्वपितिवान्

शब्द 'सुअधीतिर्देवान्' असा उच्चारला
वाहिने. इतर भेद विशेष नाही.

३. कपि म्हणतो:— मरुतांच्या खां-
द्वार कुठारी असतात त्या सुंदर दिस-
त. त्या कुठारी मरुत् आपल्या खांद्या-
वर उभ्या धरितात त्या यज्ञांतील यूप
म्हणजे देव असताना त्यांसारख्या
देवतां. देववत्त उपासक जन मोठ-
मोठे मागे लावून जे सोम काढितात ते
मरुतांसाठीच काढितात. ही मरुतांची
इशारा आहे, वरदान: मरुतांशिवाय दुस-
ऱ्या देवतांसाठी उपासक जन सोम काढून
आर्पण करीत नाहीत असे म्हणाऱ्या म-
नात निमित्त नाही.

१. 'सौंदर्यासाठी तुमच्या खांद्यावर कु-
ठारी आहेत'— प्रिये कं वो अपि तनुषु
वर्णाः. म्हणजे तुमच्या खांद्यावर कुठारी

ही आहेत आणि त्या फार शोमतात.

'कुलीन' = 'सुजात': म्हणजे मोठ्या
कुटुंबांत जन्मलेल्याप्रमाणे दयाळू, उदार,
विनयपुक्त, सौमन्यपूर्ण असे. 'सुजात'
हे विशेषण ऋग्वेदात अग्रीस (म. १.
१२२. १५५०), अथी देवांस (म.
१. ११८. १०५०), मित्रावरुणांस (म.
८. २५. २५०) आणि उषेला (म.
१. १२३. ३५० यांत) लाविलेले आढळते.
ओङ्कुत्ताला इह मंत्र खाली दाखवि-
व्याप्रमाणे वमतो:—

प्रिये कं वो अपि तनुषु वर्णाः
मेधा घना नै वृणवन्त उभ्याः ।
सुष्यंभिने कं मरुतः सुजाताः
सुविह्वन्नासो धनयन्त अदिम् ॥

अहानि गृधाः पर्वा गृ भागुनिमां शिष्यं वाक्पां च देवीम् ।
 ब्रह्मं कृष्णन्तो गोतमासो अर्केः ऊधेम् नुनुद्रे उत्साधि विर्य्ये ॥ १ ॥
 अहानि । गृधाः । परि । आ । नुः । आ । अगुः । इनाम् । विने
 वाक्पां च । च । देवीम् ।
 ब्रह्मं । कृष्णन्तः । गोतमासः । अर्केः । ऊधेम् । नुनुद्रे । उत्साधि
 विर्य्ये ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. [हे मरुतः], गृधाः (= वृष्टिमाहात्म्यमाणा) [गोतमा] अहानि (= विप्लव-
 हानि = दिने दिने) वः परि आ आ अगुः (= युष्माद् आभिमुख्येन परितो नु-
 परिगीतवन्तः) [अग दिने] इमां शिष्यं (= इमां प्रार्थनां) देवीं वाक्पां च (= त्री-
 व्याम् उदकदात्री स्तुतिं च) [अगुः = जगुः] । ब्रह्म कृष्णन्तः (= युष्मदर्थं कर्म कु-
 न्तो) गोतमासः (= गोतमाः) विर्य्ये (= उदकं पातुम्) अर्केः (= स्तोत्रे) उत्साधि
 कर्ध्वं नुनुद्रे (= कूपम् उग्रतं यथा तथा मेरितवन्तः = स्तोत्रैर्मेषोदकम् अवर्धयन्) ॥

अस्या आशी पादौ सायगेनैव व्याख्यातौ । तृषिते गोतमैः स्तुता मरुतराण्यो दे-
 वेभ्यो देशान्तरे वर्तमानं रूपमुत्सायानीय ददुः । एतदृष्ट्वा कश्चिद्विब्रूते । हे गोत-
 मगृधा जलाभिकाङ्क्षायुक्तान्बो युष्मानहानि शोभनोदकोपेतानि दिनानि पर्यादुः । तर्हि
 गतानि । परित आभिमुख्येन प्राप्तानि । प्राप्य च वाक्पां वाग्भिर्बुद्धेर्निष्पाद्य नि-
 ज्योतिषोमादिलक्षणं कर्म च देवी शोतमानमकुर्वन्मिति ॥

४. [हे मरुतांनो], [उद-
वेपथी] उत्सुक गोतम प्रतिदिनीं
शंविषयी गान असतात; [आणि
नीं] [आज] ही प्रार्थना आणि
दिव्य पर्जन्यस्तोत्र गाइलें आहे.
तोत्र करणारे गोतम पाणी पिण्या-
साठी स्तोत्रांच्या योगेंकरून कूपा-
ग वर उडवितात.

4. On [all] days have
the thirsty [Gotamas], [O
Maruts], sung about you
[and] have [this day]
sung this prayer and [thus]
divine water-giving hymn.
The Gotamas, performing
the rite, have with [their]
songs sent up the spring
for to drink.

४. उदराविषयी अतिशय उत्सुक
मरुत जे आर्क्षी गोतमकुळांत जन्मलेले
प्रासक्त त्यानीं प्रतिदिवसी स्तोत्र गाहली
आहेत. आणि त्याप्रमाणेच आजहि त्यानीं
हे स्तोत्र आणि ही उदक प्रार्थनाही स्तु-
ति केली आहे. आर्क्षी गोतम स्तोत्राच्या
योगाने मेरुवर कूपाने पाणी आपोआप
वर उडें असं करीत असतात. तर त्याप्र-
माणे आजहि या स्तोत्राच्या योगाने आ-
र्क्षी उदकाचा लाभ होईल.

४. मरुताविषयीची मूले बहुतेकच दुर्बो-
ध असतात. प्रत्येक मंत्रात कांहीनाका-
ही तरी काटिग्य असतेंच. आणि या
नियमाच्या अनुसरून हाहि मंत्र कटिग
आहे. यात 'अहानि' म्हणजे 'विश्वानि
अहानि' याद्वयनीं 'प्रतिदिनी' या
अर्थां असे समजणे हें निरुपायाप्रुद्धेच

स्वीकारिले पाहिजे. शिवाय 'गृभाः परि
आ व आ अमुः' याच्या अर्थाविषयी
संशय आहे. द्वितीय अर्थाच्या अर्थाविष-
यी अद्वयन नाही, पण पहिला अर्थ
आणि विशेषेकरून पहिला वरण क-
टिग आहे तथापि सर्व मंत्राच्या भावा-
र्थाविषयी संशय नाही.

'कूपाला वर उडवितात' = 'ऊर्ध्वं
तुमुद्रे उत्सधिम्.' सू. ८५, म. १०, ११
पहा.

वृक्षासाठी हा मंत्र खाली दाखविल्या-
प्रमाणे म्हटला पाहिजे:—

अहानि गृभाः परि आ व आमु.
इमा धियं वार्षोरिआ च देवीम् ।
ब्रह्म रुच्यन्तो गोतमामो अर्क्षः
ऊर्ध्वं तुमुद्रे उत्सधि विषधे ॥

एषा स्या वो मरुतोऽनुभृतीं प्रति शोभानि वायतो न वाणी ।
 अस्तोभयदृशां सामनु स्वधां गर्भस्त्योः ॥ ६ ॥ १४ ॥
 एषा । स्या । वः । मरुतः । अनुऽभृतीं । प्रति । शोभन्ति । वायतः ।
 न । वाणी ।
 अस्तोभयत् । दृशां । आसाम् । अनु । स्वधाम् । गर्भस्त्योः ॥ ६ ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

६. अत्र सायणाः । हे मरुतः स्या सेषात्मदीया स्तुतिवो गुप्ताक्रमनुभृतीं गुप्तं
 हरन्ती गुप्ताक्रमसदृशां प्रति शोभन्ति । मरुतं स्तोति । शोभन्ति । स्तुतिवो ।
 वायतो न वाणी । नशब्दः संप्रत्यये । तदुक्तं यास्कने । अस्त्युपमार्थस्य कर्तृणां
 प्रयोगः । नि० ७. ३२. । इति । इदानीमृत्विक्संबन्धिनी वागपि वृथानापातेन क
 साम् आभिर्नभिभरस्तोभयत् । अस्तोत् । इदानीमित्युक्ते कदेत्याह । मरुतोऽनु
 दीययोर्वाहोः स्वधाम् । अत्र नामेतत् । यदा बहुविधमनं मरुतः स्थापयन्ति इ
 तुल्येतिव्यर्थः । इति ॥

तुर्वोधतमेवा महतायासेनापि न बुध्यते । स्थितस्य गतिविन्तनमिति क्ते
 सायणा अपि कथं कथमपि व्यावक्षत इति द्रष्टव्यम् ॥

क्तेन चकारात् गळ्यात् घालावयाचे हार
 किंवा त्यासारिखाच कवन इत्यादि आ-
 गावर घालावयाचा किंवा घ्यावयाचा
 कांही तरी पदार्थ असावा असें दिसते.

‘लोहमय दाढावे’=‘अयोदहान्.’
 दाढा म्हणजे येथें सुळे समनले पाहिजेत
 आणि मरुतांस वराह असे म्हटले आहे
 त्यामुळे हे विशेषण येथें नोट जुळते.

‘वराह’=‘वराहून्.’ म्हणजे सूकर,
 खनडुकर. मरुतांम डुकर असे म्हण-
 ण्याचें कारण असें दिसतें की ते डुकर-
 राप्रमाणें मुसंडी मारून भरघाव पळतात
 आणि ज्याच्या आंगावर जातात त्याचा
 डुकराप्रमाणें चुरादा करून टाकतात.

अ. १०. ६७. ७ यातहि वरु
 वराह असें म्हटलें आहे. क. ९.
 ७ यांत सोम या देवाला ‘वराह’ असे
 म्हटले आहे. अ. १०. ९९. १ असे
 ७. ७७. २० यांत मेघाला वराह असे
 आहे. त्याचे कारण मेघ (म्हणजे हवा)
 वराहाप्रमाणें फाळे रंगाचे आणि पांढरा
 लोळगारे असे दिसतात.

या मंत्राचे वृत्त विराट् असे. ए
 लिहिण्याप्रमाणें म्हटला पाहिजे-
 एतनिअन्नं याननेम् अचेति
 सस्वई यन्मेरुतां गोतमो वः ।
 पश्यन्निहरण्येवैकानिपादंशून्
 विशावतो वराहऊन् ॥

६. हे परम तरुण अग्नी,
 कल्याणकारक [जो तूं न्या] तु-
 त्याच ठायीं सकल हवि अर्पिते
 नाते. तर तूं प्रसन्न [होऊन]
 भोजन आणि पुढेहि देवांला, आ-
 हांस शूरपुत्रपौत्रादिक अपत्यें प्राप्त
 व्हावी म्हणून, हवीनें तुम कर.

6. In thy blessed self
 alone, O most youthful
 Agni, is all oblation offer-
 ed. Do thou, therefore,
 benevolent[ly] to-day and
 in future gratify the gods
 [with our oblation] [for]
 brave progeny to us.

६. कृषीचा भावार्थ असा आहे की,
 कोणत्याहि देवासाठी अथवा देवासाठी
 हवि अर्पणपाचें अगळे तरी ते एकत्र
 अग्नीच्याच ठायीं अर्पण करिताना, त्या-
 गमाजें आर्हाहि, हे अग्नी, तुझ्याच ठा-
 री अर्पण करीत आहो; नरनू ह्या क-
 ण आन आणि पुढेहि नित्य आमचें
 हवि देवाना प्रविष्ट पर, कीं जेणे करून
 हे हव होतील आणि आप्तास शौर्य-
 यत्न अशी पुत्रपौत्रादिक समति देतील.

‘देवांला, आम्हांस शूर पुत्रपौत्रादिक
 प्राप्त व्हावी म्हणून, हवीनें तुम
 कर’ = ‘यसि देवान् कुर्यात्’ आर्हा
 ‘यसि देवान् कुर्यात्’ [उत्तिष्ठ] असा
 भाव वरून अर्थ वगळ आहे. म्हणजे
 हा प्रश्न जो ‘यसि’ शिवाय आहे आहे
 त्याचें दान अर्थ वगळें गमनात असे
 म्हणू तरी चालेल: ‘देवान् यसि’ म्ह-
 णजे ‘देवानां आमच्या हवीनें तुम कर’
 हा हव (या अर्थाविषयी तर प्रयोगान्त-
 र्गते दाखले द्यावयाचे नवो. तो वेदां-
 त्रिंशु संविष्ट आहोय); आणि
 ‘यसि कुर्यात्’ म्हणजे ‘[देवापाय-
 न] आम्हांस पुत्रपौत्रादिक
 प्राप्त व्हावी हे’ हा हमरा हे दोन
 अर्थ, अथवा ‘कुर्यात् उत्तिष्ठ’
 असा अर्थ उत्तिष्ठ तरी उत्तिष्ठ. हा जो

हमरा अर्थ ‘यज्’ धातूचा मुक्ताच सां-
 गितला (म्हणजे ‘देवापायन फाही
 तरी मिळवून देणें’ अथवा ‘फाही अ-
 मुक एक गोष्ट प्राप्त व्हावी म्हणून यजन
 करणे’) याचे उदाहरण क्र. ७ ३६.

७ या मघात व त्यावरील सायणभाष्यांत
 आहे. त्यात “यजन्ने अम्य सत्यम्”
 याचे भाष्य ‘अम्य सत्यं सत्यम्
 उत्तिष्ठ यजन्ने’ असें केले आहे. शिवाय
 क्र. ३. १७. ३ यात “देवानां अयो
 यसि विद्वान्” असें आहे त्याचा अर्थ
 ‘विद्वान् अग्नीने देवांचे पाठवळ आप्तास
 प्राप्त व्हावे म्हणून त्यास हवीनें तुम
 करावे’ असा आहे यात मशय नाही

‘यसि देवान् कुर्यात्’ म्हणजे ‘सुधी-
 यां देवान् यसि’ असे गमजून ‘शूर
 देवाना यज्’ असा अर्थ सायणभाष्य
 करिताना. पण ‘कुर्यात्’ बरल ‘कुर्यात्’
 हे रूप प्रयोगानुसारून मिळ
 होणार नाही, आणि क्रमवेदान ‘कुर्यात्’
 शब्द अनेक ठिकाणी आला आहे तीं
 सर्व स्थळे आर्हा शोधून पाहिली, परंतु
 कोठेहि ‘कुर्यात्’ हे देवचें विशेषण ना-
 द्यानी कदा येतलें अटकलें नाही.
 ‘कुर्यात्’ म्हणजे ते वदवदून ‘यजन्ने’
 वदवदून ‘यसि’ म्हणजे ते वदवदून ‘यसि’
 वदवदून ‘यसि’ म्हणजे ते वदवदून ‘यसि’

नं घेमिन्था नमस्विन उप स्वर्गजमासते ।

होत्राभिर्गमि मनुषः समिन्धते तितिर्वांसो अनि सिधः ॥

तम् । घ । ईम् । इत्या । नमस्विनः । उप । स्वर्गजम् । आसते
होत्राभिः । अग्निम् । मनुषः । सम् । इन्धते । तितिर्वांसः । अति । सि

घन्तो वृत्रमन्त्रोदसी अप उरु क्षयाप चकिरे ।

भुवत्कण्वे वृषा शुम्भ्याहुतः क्रन्दद्दधो गविष्टिषु ॥ ८ ॥
घन्तः । वृत्रम् । अतरन् । रोदसी इति । अपः । उरु । क्षयाप चकिरे ।
भुवत् । कण्वे । वृषा । शुम्भी । आहुतः । क्रन्दत् । अश्वः । गोऽष्टिषु ।

भाषायाम्.

७. तं घ ईम् (=तं ह ईम्=तम् एनम् एव) स्वर्गजं (=स्वतो दीप्यमानं)
[अग्निम्] इत्या नमस्विनः (=सत्यं यथा तथा नमस्कारं कुर्वाणाः=सत्यमेव)
परयणाः सन्त उपासकाः) उपासते (=उपतिष्ठन्ते) । सिधः (=शत्रून्) अति
वांसः (=अतितीर्णाः=अतिपारिता) मनुषः (=मनुष्याः) होत्राभिः (=

अग्निम् [एष] समिन्धते (=पूजयन्ति) ॥
८. [अग्नेः साहाय्येन] [इतरे देवाः] वृत्रम् (=अपाम् आवरकं मेघम्) इ ।

सुरं घन्तः (=महरन्ति) अतरन् (=तीर्णयन्तः) । [अपि च] रोदसी (=र
वापृथिवी) अपः (=अन्तरिक्ष) [च] [सर्वेषां] क्षयाप (=निवासाप) उ

चकिरे (=निस्तारो यथा भवति तथा चकिरे=विस्तारितवन्तः) । [त] [त]
(वीर्यावान्) [अग्नि] आहुतः (=दमहविः=हविषा तृप्तः) [सत्] इ

(=कण्वविषये=कण्वाय मघं) शुम्भी (=धनदाता) भुवत् (=भवन्) [अति]
[कण्वाय मघं=मत्साहाय्यार्थं] गविष्टिषु (=समामेषु) अधः (पृथ्वी) [त]

क्रन्दत् (=शब्दयन्) ॥

पुनर्प्राप्तादिक संतति' अमान अर्थ करि-
तान्. यान् प्रथमं सामितलेली अदन्त
तर आश्राम अनिवार्य दिमने.

या मंत्रान कपि अग्नीपाशी काय
मागता ते ध्यानात् टेवाच. 'आश्राम
पुनश्च दक्षिणा देणारा यन्मान मान
यग्न दे' अथवा 'यद् यग्रे पकाये
राज्यदाम दाम्नाय पृथादा भोग्य मनु-

य यायेत येऊन आमच्या हात
सागदो' असे अथवा 'नयनाः
ज्याने पाप, फुलाप्रमाणे ज्ञाने ।
आणि कापसाप्रमाणे ज्ञाने दोळे ।
संतति आश्राम देऊन निवे मंत्र
त्रिय करोत असे वरदान मन्त्रः
तर वीर्यमयज आणि शूर मंत्र
दाम दे' अशी माधेना केली ॥

७. त्याच ह्या स्वदीप्त अग्नीला
रे प्रेमळ जन भजतात. शत्रूंपा-
न पार पडलेले मनुष्य हवींनी
प्रीला[च] पूजितात.

८. [अग्नीच्या साहाय्याने]
देव] वृत्राला मारून तरले;
आणि] द्यावाद्यिबी [आणि]
अंतरिक्ष यांस [सकल जनांच्या]
स्तीसाठी विस्तारिते झाले. [या-
नव] अग्नीला हवि अर्पण केल्या-
वर वीर्यवान् [अग्नि] कण्वाला
वनदाता होओ [आणि कण्वाक-
रितां] पुद्गामध्ये घोडा[च] जणुं
होऊन] चौताळो.

7. That same self-re-
splendent Agni do sincere
worshippers serve; [and]
[it is] Agni [that] men who
have saved themselves from
[their] enemies worship
with oblations.

8. [Through Agni] [the
gods] killing Vritra, trium-
phed, [and] made the earth,
heaven [and] sky wide
[for all] to inhabit. May
[therefore] manly [Agni],
on being sacrificed to, be to
Kanva a giver of wealth,
[and] in battles chafe [on
his side] [like] a [war]-
horse.

७. भावार्थ.- अमा जो वर अग्नि
सांगितला त्याप्रमाणे तो प्रेमळ उषामात्र
भजतात आणि लढाईत पार पडलेले
मनुष्य हव्या अर्पण करून पुत्राद्वारे
आमारे मानगें तो अग्नीचाच मानिताने.
या मंत्राने 'खरे प्रेमळ जन' हा
अर्थ आर्षा 'इत्था नमस्विन.' या श-
ब्दाचा वेगळो आहे. अक्षरशः अर्थ
'तसेपर नमस्कार करणारे [जन]'
असा आहे; म्हणजे दाम्बिक भक्ति कर-
णारे नव्हेत. मनःपूर्वक भक्ति करणारे.
'इत्था' हे विशेषणाची अध्यय आहे.
हा त्याचा अर्थ पुष्कळ वेदमंत्रांत आला
आहे इतकेंच नव्हे, पण क्र. ६. १८. ५.
(तु न. प्रथम मयम असतु मुष्मे इत्था
वदतिः बलम् आङ्गोमि.) याजवर
आणि क्र. ६. १०. ७ (इतं चित् हि रम

सनेमि द्वेषः अग्ने इतोषि मर्तान् इत्था
यजमानान् कृतावः) याजवरील भाष्यात
सायणाचार्यांनीहि 'सत्य' असाच अर्थ
केला आहे. प्रस्तुत मंत्रात 'इत्था'
म्हणजे 'या प्रकारे करून' असा ते अर्थ
करितात; परंतु 'प्रेमळजन' ('नमस्वि-
न.') कोणते ते पूर्वी सांगितलेले नाहीत
व 'हा प्रकार' तो कोणता तोहि पूर्वी सां-
गितलेला नाही, यास्तव वर सांगितलेल्या
अन्यत्र असलेल्या सायणींनी असंममून
आर्षा 'इत्था' याचा 'तसेपर' असा
अर्थ समजून भाषावर केले आहे.

८. 'अग्नि अमा पराश्रमी आहे की
त्याच्याच साहाय्याने इतर देवांनी वृत्रा-
ला मारून जय मिळविला आणि मग पु-
त्रिबी, अंतरिक्ष आणि स्वर्ग या त्रिलोक्या-
स विस्तार केले, की जेणेकरून सकल

मं मीदंम्य महां अंति शोचंम्य देववीर्तनम् ।

वि धूममंये भरुपं मिपेप्य मृत्त प्रंशम दर्शनम् ॥ ९ ॥

राम । सीतर । महान् । अति । शोचंर । देवऽवीर्तनः ।

वि । धूमम् । अमे । भरुपम् । मिपेप्य । मृत्त । प्रऽशस्त । दर्शनम् ॥ ९ ॥

भाष्यायाम्:

१. हे [अंति], [रं] ममीदम्य (= निर्वाद), [रं] महान् अति । देवः तमः (= अनिशयेन देवानां नृपि कारयन्) [रं] शोचंर (= दीप्यत) । हे मि येप्य (= मेभाई), प्रशस्त (= उरुहृष्ट) अमे, [राम] भरुपं (= रोचमानं) दर्शनम् (= दर्शनीयं) धूमं विसृज ॥

प्राण्यास त्यात राहावयाम मिळाले. तर असा जो हा धीरवान् म्हणजे पराक्रमशाली अग्नि तो मला कण्वाला पण देणारा होओ आणि युद्धाच्या प्रसंगी माझ्या बाजूस राहून जयवैजेच्या आवेशाने भरलेल्या वाळूप्रमाणे किकाळी; कारण जी मी कण्व त्यास हवीने तृप्त करीत असतो, असे मंत्रकृत्याने दज आहे.

या मंत्राच्या पूर्वार्धात अग्नीचे माहात्म्य आणि उत्तरार्धात प्रार्थना आहे. वृत्ताला मारणारे ते कोण हे जरी या मंत्रांत प्रतिपदोक्त सांगितलेले नाही तथापि 'इतर देव' असा जो सायणास अनुसरून आम्ही अध्याहार केला आहे तो स्वाभाविक दिसतो. त्यावरून इतर देवावर अग्नीचे वर्चस्व यांत प्रतिपादिले आहे हे उघड दिसते.

'अंतरिक्ष' = 'अपः', 'आपः' म्हणजे मूळ अर्थ 'उदक', 'पाणी'; परंतु अंतरिक्ष प्रदेशात म्हणजे वातावरण प्रदेशात नृपात्म्याने उदक असताना

आणि ती मेघादकरूपाने जमिनीत वर्षतात म्हणून अंतरिक्षास 'आपः' नाव पडले आहे याविषयी पूर्वी रान तलेच आहे. वैदिककाळाचे विपुल अथवा तीन लोक म्हणजे पृथ्वी, अंतरिक्ष आणि अंतरिक्षापेक्षाही जो वर प्रदेश ज्यांत सूर्यवंशादि पुरुषांत तो गुलोरु अथवा स्वर्ग हे असत. अग्नी विक म्हणजे पुराणे वरीर रक्षितो मनु त्या अर्वाचीनकाळी तीन लोक म्हण स्वर्ग, भूमि, आणि पाताल हे रूप ज्यांत येतात. यातून पहिल्या दोघां पयी विशेष सांगावयास मज्जे; पतिसप्त म्हणजे पाताळ हा लोक कोण आला ? या प्रश्नाचे उत्तर अंतरिक्ष देशात येदात 'आपः' असे जे न आहे त्यांत सापडेल. कारण की उदक मय पाताळ पूर्व्याच्याकाळी पृथ्वीच्या व होतें ते अर्वाचीन काळी सली गेलें अं इतरांचे काय तो भेद. ते रानी दण्याने कारण, आणि तेथे नागलोकां वणि कोटून आणि त्यात देवरा

९. [हे अग्नी]. [तुं दर्भा-
र] वैत, [तुं] मोठा आहेस.
बांला अतिशयैकस्मिन् संतुष्ट कर-
णारा [जो तुं तो] प्रदीप्त हो. हे
अग्नी, हे पवित्र, हे उत्तम [अग्नी],
[तुं] आरक्त [आणि] सुंदर धूम
[वर] टाक.

9. [Agni,] sit [thou]
down, [thou] art great.
The greatest satisfier of
the gods, shine [thou] forth.
Sacred [and] excellent Agni,
send forth [thy] reddish
[and] beautiful smoke

साधाधारीवर वा निजनात याची का-
रणें पुढें घेऊ नवीन वात सशय नाही.
'वीनाजो' = 'कन्दन्.' 'कन्दन्' हे
आर्क्षी लेटू वाळाचें रूप घेतलें आहे.
सायणाचार्य वर्तमानवाळीचें 'कन्दन्' सम-
जनात. परंतु क. १. १७३ ३ पहा.
'कन्द' धातूचें वर्तमानवाळीचें 'कन्दन्'
'कन्दन्' असें होतें आणि तें कन्वेदान
'बरेच टिशाणी आले आहे.

'पुष्टमध्यं' यावरून मुळान 'गवि-
श्वि' असे पद आहे. 'गविश्वि' याचा
'कन्दन्' अर्थ 'गार्हपत्यी वांज ज्ञान आहे

ते.' त्यावरून 'गार्हपत्यी' इत्यादि कळून जे
पुढें तें असा अर्थ होतो शेंवटी साधा-
रण वांगतेहि पुढें असा अर्थ होऊं
लागला. वैदिक युगासारख्या अतिपु-
रातन काळी कोणत्याहि देशात पाहूं
गेलें तरी लडाईं होत त्या स्वातंत्र्या-
साठीं बगैरे थोड्याच बण शत्रूच्या गार्ह
वळवून आणाव्या, धन लुटून आणावे,
धान्य हरण करून आणावे याच हेतूने
होत असत हे ध्यानात ठेवणें अवश्य
आहे.

१०. या मंत्रान 'तू देवाम हवि पोह-
ववून तूच हरणारा अग्नि प्रथम तुझा
सुंदर आणि अग्निगामाच्या आरक्त
वर्णाचा धूर वर सोडून प्रदीप्त हो,' अ-
शी अग्नीची प्रार्थना आहे.

'[तुं] मोठा आहेस' 'मोठा' वसा
पवित्राची पुरी याच शब्दाच्या निमित्ताने
कन्वेदान दिलेली टीप पहा.

'आरक्त' = 'अरक्तम्.' म्हणजे ज्या-
त विविध वाळिमा, विविध रंगिमा

आहे अशा रंगाचा. हे पेटल्या अग्नीच्या
धूमाम चामले विशेषण शोभते. साय-
णाचार्य प्रस्तुत स्थळी 'अरक्त' याचा
अर्थ 'जाणारा' असा करिताना; पण
आमचा अर्थ विशेष योग्य आहे आणि
क. ५. १. ५; १०. १. ६; ३. १५.
३; ६. ३. ६; ६. ४८. ६ इत्यादि
अनेक मंत्रावरील सायणाचार्याच्याच
भाष्याच्या आधारावर घेतले आहे.

या मंत्रान '[तू] आरक्त [आणि]

यं त्वा देवास्तो मनवे दुधुहि यत्तिष्ठं हव्यवाहन ।
 यं कण्वो मेध्यातिभिर्धनस्पृत्तं यं वृषा यमुषस्तुनः ॥ १० ॥ १९
 यम् । त्वा । देवास्तः । मनवे । दुधुः । इह । यत्तिष्ठम् । हव्यवाहन ।
 यम् । कण्वः । मेध्यातिभिः । धनस्पृत्तम् । यम् । वृषा । १९ ।
 उपस्पृत्तः ॥ १० ॥ १९ ॥

भाषायाम्:

१०. यं त्वा हे हव्यवाहन (=हविषो याहवः अग्ने), देवाः यत्तिष्ठ (=यं
 तमम् =उत्तरुष्टो यष्टासीति कृत्वा) मनवे (=मनोरनुमहाय=मनुष्याणाम् अनुमतां)
 इह (=यजनदेशे) दधः (=स्थापयामासुः) । यं [त्वां] कण्वो मेध्यातिभिः
 (=कण्वकुलोत्पन्नो मेध्यातिभिर्नाम कथिद्विषः), यं [त्वां] वृषा (=एतन्नाम
 कथिद्विषः), यं [त्वाम्] उपस्पृत्तः (=एतन्नामरुः कथिद्विषः)[च] धनस्पृत्तं
 (=धनेन प्रोणयितारं =धनस्य संपादयितारं =यनसंपादकोसीति कृत्वा) [री
 =स्थापितवान्] ॥

सुंदर धूम [वर] टाक' अग्नी जी अ-
 ग्नीची प्रार्थना केली तिजवरून असं
 दिसते की, अग्नि हा देव होय आणि
 पराक्रमी आहे आणि तो सकल देवा-
 हून मोठा आहे इत्यादि जरी कविजन
 समजत, तरी त्याचें मूळचें खरे स्वरूप
 (म्हणजे जाळतो जो तो लौकिक
 अग्नि अथवा आग क्रिया विस्तार तोच

अग्नि हें) विसरत नसत. आरक्षणार्थ
 एक बाजूने मंत्रद्रव्यांच्या मन्त्रा-
 कल्पनातरेण त्यानवर उमटत ते
 तो देव, आणि दुसऱ्या बाजूने निर-
 लांकडाच्या कळीप्रमाणे तो विस्त-
 रविस्तार, असं या अग्नीचें द्विविध
 वेदांत आढळतें.

१०. ज्या तुला उत्तम यज-
ला, हे हव्यवाहना [अग्नी], दे-
नीं मानवांसाठी येथे स्थापिले
आहे; [आणि] ज्या तुला धनमं-
दकाला कण्वकुळांतील मेध्या-
ज्याने, ज्या [तु]ला वृषाने,
आणि [ज्या] [तु]ला उपस्तुताने
स्थापिले आहे.

10. Thou, whom, O bear-
er of the oblation, the
gods have established here
[as] the best sacrificer for
[the benefit of] man; [and]
whom Kanva Medhyātithi,
whom Vṛishā [and] whom
Upastuta [have established]
[as] the [best] procurer of
wealth.

१०. 'अग्नीला पृथ्वीवर यज्ञशालेन
देवांनी एका कारणासाठी आणि मान-
वांनी दुसऱ्या कारणासाठी स्थापिला
आहे; देवांनी स्थापिला तो यज्ञ चाग-
ला मर्यादितो म्हणजे मनुष्यांनी दिलेले
हवि देवाकडेस उत्कृष्ट रीतीने पाहव-
रितो म्हणून स्थापिला, आणि मनुष्या-
नी जो स्थापिला, तो मनुष्यासाठी दे-
वाकडून धन मर्यादन वरून आणून
देतो म्हणून स्थापिला; अतएव हे अ-
ग्नी, मू येथे प्रदीप होऊन आमचे हवि
म्हण वरणे हे देवाम आणि तुमचे
आम्हा मनुष्यामाहे इष्ट आहे' असा
वर्षावा भावार्थ.

'हव्यवाहना' हे अग्नीचे विशेषण
आहे. अर्थ 'हवि वाहून [देवाकडेस]
जेतो तो.' = 'तुला उत्तम यज्ञशाला'
म्हणजे 'तू उत्तम यज्ञ' (यज्ञकर्ता)
असेस अस समजून. = 'मानवांसाठी'
= 'मनवे.' असा अर्थ. अर्थ 'मनुष्यांसाठी'
इत्यादि आहे. 'मनु' हे प्रथमपद. एका
पारम्पर्याने आदिकर्षाच नाव होत
अस आदिकर्ष (क १.१३५. २ यानव-
रील साधनभाष्य पहा); नंतर सवळ

मनुष्याचा आश पुरुष म्हणजे प्रमापति
असा अर्थ आदिकर्षा (क. ५. २६, १; १.
८०. १६; २. ३३. १३ यानवरील साधन-
भाष्य पहा); नंतर साधारण कोणता-
हि मनुष्य अथवा सर्व मनुष्य अशा
अर्थी प्रयोग आदिकर्षा, तेव्हा जात्येक-
वचनी प्रयोग असतो (क १. १३०. ८;
१. १६६. १३; १. १८९. ७ यानव-
रील साधनभाष्य पहा). आम्ही जो
प्रस्तुतरथळी अर्थ केला आहे तो हा
शेवटचा होय

'ज्या तुला धनमर्यादशाला . . .
स्थापिले.' म्हणजे 'तू धनमर्यादश आ-
हेस म्हणून तुला स्थापिले.' 'तू'
धन माग वरून दारुण म्हणून तुला
स्थापिले.'

'मेध्यातिथि,' 'वृषा' आणि 'उप-
स्तुत' ही विशेषणामे होत. (क. ८.
१. ३० इ० आणि ६. १६. १५ हे
मेघ आणि त्याजवरील भाष्य पहा,
शिष्याय याच धृत्वाची १० वी कथा
आणि १. ११२. १५ इत्यादि १६०
पुष्पळ आहेत).

यमाग्निं मेध्यानिगिः कण्वं इध ऋतादधि ।

तस्य प्रेषो दीदियुम्नमिमा ऋचम्नमग्निं वर्धयामसि ॥ ११ ॥

यम् । अग्निम् । मेध्याऽअतिथिः । कण्वः । इधे । ऋतात् । अग्निं ।

तस्य । म । इधः । दीदियुः । तम् । इमाः । ऋचः । तम् ।

मिम् । वर्धयामसि ॥ ११ ॥

रायस्पृधिं स्वधावोऽस्ति हि तेऽग्ने देवेष्वार्यम् ।

त्वं वाजस्य श्रुत्यस्य राजसि स नो मूळं महौ अस्ति ॥ १२ ॥

रायः । पृधि । स्वधाऽवः । अस्ति । हि । ते । अग्ने । देवेषु । आर्यम्

त्वम् । वाजस्य । श्रुत्यस्य । राजसि । सः । नः । मूळं । महान् । अस्ति

॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. यम् अग्निं कण्व. (=कण्वकुलोत्पन्नो) मेध्यातिथिः ऋताद्
(=सत्यधर्मकर्म अधिकृत्य = यज्ञकरणार्थ) [पूर्व] समीधे (=दीपयान्).
[अग्नेः] (= तस्मै अग्नये) [इमा] इधः (=एतानि अर्धिम्यमाणानि अन्न
प्रदादियुः (=प्रकर्षेण दीप्यन्ते = शोभन्ते), तम् [एव अग्निम्] इमा [अ
ग्निम्] ऋचः [वर्धयन्ति = सेवन्ते], तम् [एव] अग्निम् [अधुना] [वर्ध
यामः] (=मेधयामहे) ॥

१२. हे स्वधावः (=स्वधावन् = स्वतः-सिद्धिमान् = स्वतः-शक्तिमान् = व
[अग्ने], [त्वम् अस्मभ्यम्] रायः (=संपदः) पृधिं (=पूरय = दंदि)
(=तत्र) हि हे अग्ने, देवेषु आर्यम् (=सत्यम्) अस्ति । त्वं [न]
(=श्रवणोपस्य = कोर्तेनोपस्य = प्रश्नस्य) वाजस्य (=संपदो) राजसि
(=मन्त्रिणि) । म [त्वं] नः (=अस्मभ्यम्) मूळं (=प्रसन्नो भव), [त्वं हि]
अग्नि ॥

१. ज्या अभीत्य कण्वकुळां-
मेध्यातिथि [पूर्वी] धर्मक-
रेतां प्रदीप्त करीत असे, त्या
[करितां] [हे] अन्न शोभत
त्या [अग्नी]ला ह्या [आ-
] ऋचा भजत आहेत, त्या-
[अग्नीला] [आग्नी] भजत

१२. हे बलवान् [अग्नी],
आम्हांस] संपत्ति दे, कां की
मी, तुम्हें आणि देवांचे सख्य
जिची कीर्ति ऐकण्यास पो-
भगा संपत्तीचा तूं राजा आ-
तर [तूं] आम्हांस प्रमन्न
[तूं] मोठा आरस.

11. [For that] Agni
whom Kanva Medhyātithi
[formerly] kindled for reli-
gious work,—for that [Agni]
these libations are shining
brightly, that [Agni] these
[our] prayers are serving,
that Agni [we] [now] are
serving.

12. Fill [us with] wealth,
O mighty [Agni.] For
Agni, thou hast intimacy
with the gods. Thou art
master of wealth that de-
serves to be renowned. Do
[thou,] therefore, favour us,
[for] thou art great.

११. 'अग्नि हा पार प्राचीन देव
' आणि त्याला प्राचीन वाक्यापा-
आमचे मेध्यातिथि वर्गरे जे वाक्य-
ते भजत आले आहेत, आणि
[अग्नीला] आग्नी आता हविरज
ने सोपे अर्पण करून भजत आहेत,
प्रकारेकरून पुरातन वाक्यापासून
अग्नि आमच्या कुलमित्र आहे' असे
११ व १२ आहे.

'यम्यग्नाय रिता - 'कनान् अग्नि'
शब्दाचा अर्थ सायणाचार्य 'आदि-
पासून' असा करिताना, 'कनान्
११' असा क. १. १३९ २ आणि

१०. ७३. ५ यातहि आले आहे. या-
नून प्रथम यथातर्हि सायणाचार्य 'आ-
दित्यापासून' असाच अर्थ करिताना.

'हे अन्न शोभत आहे - 'य इषः
दीदिवु.' सायणाचार्य येथे 'इष म्हणजे
'विरण' असा अर्थ करिताना; परंतु त्या
शब्दाचा प्रसिद्ध अर्थ मोहून देण्याला
येथे पुरातन कारण नाही 'प्रदीदिवु.'
याचा अर्थ 'शोभणे' असा होतो तो
वेदा म्हणजे निवाह वागला होतो.

१२. ह्या श्लोकाचे तात्पर्य उपर्युक्त
आहे 'हे अग्नि, पार्श्वे ते वरदत्त
तुला (स्वताहावा) शक्ति आहे; अग्नि

ऊर्ध्वं ऊ पु ण ऊतये निष्ठां देवो न सविता ।
 ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्वाघद्विर्विहयामहे ॥ ११ ॥
 ऊर्ध्वैः । ऊम् इति । सु । नः । ऊतये । तिष्ठे । देवः । न । सविता ।
 ऊर्ध्वैः । वाजस्य । सनिता । यत् । अञ्जिभिः । वाघद्विभिः ।
 विहयामहे ॥ १३ ॥

भाषायाम्:

१३ उ (=उत = अपि च) [हे अग्ने,] [त्वं] नः (=अस्माकम्) व
 (=रक्षणाय = संरक्षण कर्तुं) देवः सविता न (=देवः सविता) सु ऊर्ध्वं
 (=सम्यगुक्तो भव) । ऊर्ध्वः (=उद्युतः) [सत्], यद् (=यस्माद्) [अञ्जिभिः. (=आज्येन त्वाम् अञ्जिभिः) वाघद्विः (=कृत्विभिः) [सह]
 विहयामहे (=विशेषेण आह्वयाम्) [तस्मात्] [हे अग्ने,] [त्वं]
 सनिता (=अन्नादिसंपदो दाता) [तिष्ठे = भव] ॥

शिवाय देवांशी तुष्टं सस्य आहे; आणि
 उच्छ्रित सपत्ति तर तुह्या जणु दासी
 आहेत; आणि तू मोठा आहेस: अत-
 एव हे अग्नी, तू आम्हावर कृपा कर
 आणि आम्हांस संपत्तीनी भरून टाक.
 'बलवान्' = 'स्वभावान्.' सायणा-
 चार्य या शब्दाचा अर्थ या ठिकाणी
 'अन्नवान्' असा करितात. पण हा
 शब्द वेदांत पुष्कळ ठिकाणी आला
 आहे. ती सर्व स्थळे तयामून पाहतां,
 जरी छिन्नोष्ट्र नरेच ठिकाणी ते 'अन्न-
 वान्' असा अर्थ करितात तथापि त्यां-
 नीच पुष्कळ ठिकाणी 'बलवान्' आणि

'तेजस्वी' असे अर्थ केले आहेत (१
 १. ६३ ६; ६. २१. ३; २. १०
 ७. २०. १; १०. ४२. ५;
 ३१. ८; ८. ४४. २०; ७. ३५
 ५. ३२. १० आणि ७. ८१.
 १२. ३.). तो अर्थ बहुतकळा
 नीट बसतो आणि 'स्वभावात्मानं'
 अर्थाशी चांगला जुळतो, यामागे
 आम्हीं या मंत्रांत वेगळा आहे
 बहुत करून पुढेहि घेत जाऊ.
 '[त्वं] मोठा आहेस.' याच
 मंत्र ३ च याचवरवीं टीप पहा.

१३. आणि [हे अग्नी,] त्वं
 देवाप्रमाणे आमच्या सं-
 रक्षार्थे सुसिद्ध हो; [आणि त्वं]
 [होऊन], अनुलेपक ऋत्वि-
 [च्या योगा]ने [तुम्हा] ज्या-
 [आम्ही] बोधवित्तो [त्या-
 [आम्हांप्रत] मंजनीचा
 ता [हो].

13. And be [thou] well
 ready for protecting us,
 like the God Savitā; [and]
 [being] ready, [be thou] a
 giver of wealth [unto us,]
 as [we] invoke thee through
 [our] anointing priests.

१३. 'ऋत्विजाम वरोवर घेऊन
 हा घृताच्या आहुत्या देऊन सर्वजण
 होऊन आम्ही मोक्षा आशेषाने तुझा
 ता करीत आहोत, त्यापेक्षा हे अग्नी,
 आमचे संरक्षण करण्यास तयार हो;
 आणि संरक्षण करण्यास तयार हो इत-
 कि नव्हे, पण आम्हास धनधान्यसं-
 नि देणारा हो' असे वर्षाचे मनोगत
 आहे.

'सुमिद हो' = 'ऊर्ध्व. सु निद.' साय-
 ण्यार्थ हा मय घृताकडेस लावून 'ऊर्ध्वः
 सु निद' म्हणजे 'उभा राहा' असा अर्थ
 मिळतो. परंतु या मंत्राची देवता
 'सूर' (म्हणजे बळि वायव्याचा रत्न) असे
 मंत्रांतून समजिंजेत मागितले आहे त-
 री, सूर्योत्तर ही आणि पुढची मुद्रा कृत्वा
 अग्रागव लाविली पाहिजे. सायणा-
 चार्थानी मुद्रा 'सूर अथवा सूर्यास अम-
 रेंला अग्नि' असे पक्षानंतर असेमणे स्वी-
 कारिले आहेच. या तराच्या ऋचेन

'ऊर्ध्व' शब्द आहे त्याचा अर्थ 'उच
 उभा' असा, साधारण होतो तोच येंथे
 आहे अशा समजुनीवरून आणि 'अ-
 जिभिः' या विशेषणावरून याची
 आणि पुढच्या मंत्राची देवता सूर आहे
 असे पूर्वीच्या लोकसम यादल्यामुळे सर्वा-
 नुक्रमणिकेत तसे लिहिले आहेसे दिसते.
 वस्तुतः या दोनोही मंत्रात सूर्याविषयी
 उल्लेख नाही, आणि 'ऊर्ध्व' म्हणजे
 'मिद' 'तयार' 'उत्तुन' असा अर्थ
 होतो याविषयी क. ६. २४. ९ आणि
 ८. १९. १० हे मंत्र आणि त्यानवरील
 सायणभाष्य पहा. मराठीत तरी 'उभा
 राहणे' याचा अर्थ 'तयार असणे' असा
 होतो; जसे, इकडे तरी योग लढाईला
 उभा राहिला आहे ?

'अनुलेपक' = 'अजिभिः.' म्हणजे
 'तुप लावणाऱ्या,' 'तुपाचे अनुलेपन
 करणाऱ्या' असा अर्थ; 'तुपाच्या आहु-
 त्या देणाऱ्या.'

पुत्रो नः पाशंरंगो नि केतुना विश्वं समारिष ददा
 कृषी नः श्रानि चरगांष जीवो विदा देवेभ्यो नो दुर्वा
 रूपैः । नः । पाहि । भक्षतः । नि । केतुना । विश्वं ।
 अरिणाम् । दद ।
 कृषि । नः । श्रानि । चरगांष । जीवो । विदाः । देवेभ्यः ।
 दुर्वा ॥ १४ ॥

पाहि नो भग्ने रक्षस पाहि भूतैर्गणैः ।
 पाहि निग्नं न वा जिघांसतो बृहद्भानो यविष्ठय ॥ १५ ॥
 पाहि । नः । भग्ने । रक्षसः । पाहि । भूतैः । अरिणः ।
 पाहि । निग्नैः । उत । वा । जिघांसतः । बृहद्भानो इति बृहत्भानो ।
 यविष्ठय ॥ १५ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

१४. [हे अग्ने], ऊर्ध्व. (=उन्नतस्) [र्व] नः (=अस्मान्) अहसः (=दुः)
 तात् पाहि (=पालय), विश्वम् अविणे (=राक्षसं) केतुना (=तव तेजसा)
 (=नितरां) संदह (=सम्प्राप्तोक्तुह) । [अपि च] नः (=अस्मान्), नो
 (=जीयितुं=जीवनाय) चरगांष (=चरितुं=लोके चरगांष) [च], ऊर्ध्वम् (=उन्नतः)
 तात्=बलवतः) कृषि(=कुह) । [अपि च] [हे अग्ने], नो दुर्वाः (=अस्माकं परित्रा)
 देवेषु विदाः (=निवेदय= लम्भय) ॥

१५. हे अग्ने, नः (=अस्मान्) रक्षसः (=राक्षसात्) पाहि (=रक्ष).
 राणः (=शत्रोर्) भूतैः (=हिसायाः) पाहि (=रक्ष), रिपतः (=हिसारा)
 वा (=अपि च) हे बृहद्भानो (=प्रभूततेजोयुक्त) यविष्ठय (=परमतद्वत्) [जिघांसतः (=हन्तुमिच्छतः शत्रोः)] [पाहि =रक्ष] ॥

१२. [हे अग्नी], उच्चरयाना-
न [असा जो तूं तो] आम्हांस
कटापापून तार, [तूं] [आप-
ण] तेजानें सवे राक्षसांस एक-
त्र जालून भस्म कर. [तूं]
म्हांस जीवंत राहण्याला [आणि]
होटे तिकडे] फिरण्याला शक्ति-
न कर. [तूं] आमचें हवि देवां-
स पोहचीव.

१५. हे अग्नी, [तूं] आम्हां-
स राक्षसापासून तार, [तूं] शत्रू-
स उपद्रवापासून तार, [तूं]
प्राक्तापासून, आणि हे तेजःपुत्र
मनसून [अग्नी], मारूं इच्छि-
तपापासून तार.

14. Stationed high [do
thou Agni,] protect us from
danger, burn down all de-
mons at once. Make us
strong that we may live
[and] move, [and] take [thou]
our offering among the gods.

15. Save us, Agni, from
the demon, save [us] from
the harm of the enemy.
Save [us] from the wicked
and, O resplendent [and]
most youthful Agni, from
him who desires to kill.

१४. 'उच्चरयानापन्न.' अग्नि 'उच्च-
रयानापन्न' वसा ग्राविषयी गायत्र्याचार्य
नाहोन, पण याच सुनत्र्या नि-
त्या मग्न जे अग्नीचे मग्न्य शक्ति
ही ते त्यास आणि १. ह्या व १२ ह्या
कड अग्नीस 'मोठा' असे म्हटले आहे
ही 'उच्चरयानापन्न' शब्दाचा अर्थ
ही असे दिसते. ३ 'या मंत्रावरील
पण वहा.

'आमचें हवि देवांस पोहचीव' =
विदा देवेषु मां हव. 'म्हणजे आम्ही जे हे
हवि अर्पण करीत आहो ते तुं देउन जा
वना देवांस पोहचव. 'हव.'

याचा अर्थ 'परिचरण,' 'मेरा' 'पूजा'
असा आहे; पण प्रस्तुत स्थळी गायत्र्या-
चार्यास अनुमग्न 'हवि' असा दैव्या
आहे त्यास अह्वन दिसत नाही

१५. या मंत्रातील प्रार्थना स्पष्ट
आहे. तीन वपट अथवा हविमय विषा
तपोवज्याच्या वाण्याचे वारे मुढा नाही.
येवळ अनाथ आणि दीन मानवानी
अनि हवळ देवाची जरी अनन्दभावे
प्रार्थना करावी तरीच आहे.

'शत्रूच्या उपद्रवापासून.' 'अराण्यां
पुनः'. गायत्र्याचार्य 'धर्मादि न देव्या
हिरवापासून' असा अर्थ घालित. पण

घनेव विष्मि विष्मि अराण्यमपुर्जम् यो अस्मभ्युक् ।
 यो मर्त्यः शिशीति अत्यन्तुभिर्मा नः स गिपुर्गित ॥३६॥
 घनाऽइव । विष्मिक् । वि । ऊहि । अराण्यः । तपुऽजम् । यः ।
 अस्मभ्युक् ।
 यः । मर्त्यः । शिशीति । अति । अत्यन्तुभिः । मा । नः । सः । गिपुः ।
 ईशत ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

१६. हे तपुर्जम्भ (=ज्वालादप्) [अग्ने], [त्वम्] अराण्यः (=अग्ने
 घनेव (=घनेनेव= पाषाणभेदकेन लोहमयेन कठिनेन आपुधेनेव) विष्मि वि
 (=सर्वतो विशेषेण नाशय=घृन्मयभाण्डादिवद् भङ्गा तेषां भवान् अग्निं नाशय
 [अपि च] यो [मर्त्यः] अस्मभ्युक् (=अस्मद्विषयद्रोहकारी), यम् ।
 मर्त्यः अत्यन्तुभिः (=रात्रौ) [अस्मभ्यम्] अतिशिशीते (=आपुषानि अति
 तीक्ष्णीकरोति= अस्मान् प्रहरति), स [मर्त्यां] रिपुः नः (=अस्माकं) कृत्
 (=ईशरो मा भूत्) ॥

‘रावन्’ याचा मूल अर्थ जरी ‘न दे-
 नारा’ असा होतो तथाचि त्याचा साधा-
 रण अर्थ ‘शत्रु’ असा होतो याविषयी ऋ.
 ७. ५६. १५. याज्ञवल्कील (आणि याच
 मूत्राच्या पुढच्या मंत्रावलील) सायण-
 भाष्य, आणि ‘धृति’ याचा अर्थ ‘उ-
 पद्रव’ असा होतो याविषयी ऋ. ७.

१४. ८ या मंत्रावलील सायण
 पहा.

अग्नीस ‘परम तरुण’ म्हणजे
 रण पूर्वी सांगितलेच आहे की,
 अनादिकाद्यापाम्ना पृथिवीवर जन्म
 याचि जसा पूर्वी प्रसर होता तसाच
 आहे आणि नित्य तसाच राहिलेला.

६. हे ज्वालादंष्ट्र [अग्नी,]
[आमच्या] शत्रूस घणानें
डंल्या] प्रमाणें फोडून त्यांचे
कर. जो [मर्त्य] आमचा
करितो [आणि] जो मर्त्य
च्या वेळीं [आम्हांस] मारितो
तुम्हांवर अधिकारी न
हो.

16. As with a hammer,
smash the enemies to pieces,
O Agni of glaring jaws.
And [that mortal] who hates
us, [and that] mortal who
kills us at night—may not
such an enemy govern us.

६. 'ज्वालादंष्ट्र' = 'तपुर्जम्भ.' म्ह-
ण्याच्या दादा ज्वालारूपी आहेत,
ना दाद ब्याच्या दादा तो. हे वि-
ग ऋग्वेदान तीन टिकाणी आले
हे आणि ते अग्नीमच लाविलेले आहे.
जूम घणानें [फोडिल्या] प्रमाणें फो-
डल्याचे तुकडे कर' = 'अराग्यः घना
'विष्वक् विजहि.' म्हणजे जसा ए-
रा मारीया मोळा, किंवा दगड अ-
वा लावून असावे आणि एकादा लोख-
णा जड घन घेऊन त्याच्या बोकीवर
रावा म्हणजे त्याचे तुकडे तुकडे हो-
न निरुद्धे निरुद्धे (विष्वक्) उड-
ण त्याप्रमाणें तू आमच्या शत्रूस मार
म्हणजे त्याचे तुकडे तुकडे होऊन निरुद्धे
निरुद्धे उडतील.

'रात्रीच्या वेळीं आम्हांस मारितो' =

'शिरीते अति अकुभिः' शब्दशः अर्थ
'रात्रीच्या वेळीं [आपले] [हय्यार]
पाजळतो' म्हणजे आम्हांस रात्रीच्या वेळीं
मारावयास टपतो, म्हणजे जो विश्वास-
घातक आहे, जो समोससमोर येऊन
आम्हांवरोंवर न लढता आम्हांस न
उडून रात्री येऊन आम्हांवर हल्ला क-
रितो तो.

'रात्रीच्या वेळीं' = 'अकुभिः.' अ.
१. ३४. ८; १. ४६. १४ इत्यादि
मन्त्रावरील सायणभाष्य पहा.

या मन्त्रात शेवटी केलेली प्रार्थना
ध्यानात ठेवण्याजोगी आहे. 'तो शत्रु
आम्हांवर अधिकारी न होओ' म्हणजे
आम्हांस तो दास न करे असा नाही,
तर आम्हांवर अमल न चालवो, आम्हां-
वर राजा न होओ, असा अर्थ आहे.

अग्निं त्रे सुवीर्यमाग्निः कृण्वाय सौभगम् ।

अग्निः प्राणं निमज्जेन मेध्यानि विधाप्यः साना उपमृतम् ॥

अग्निः । त्रे । सुवीर्यम् । अग्निः । कृण्वाय । सौभगम् ।

अग्निः । प्र । भ्रातृ । मित्रा । पुन । मेधं अतिथिम् । अग्निः ।

साती । उपऽस्तुतम् ॥ १७ ॥

भाष्यायाम्.

१७. अग्निः [कृण्वाय] सुवीर्यम् (=शौभनवीर्यं पिना पुराणीतिदिक्कनं
(=ददी), अग्निः कृण्वाय सौभगम् (=शौभनधनादिकृणं भाष्ये) [कृते=ददी]
अग्निमित्राणि (=मित्रभूतान् स्वोपासकान्) भ्रातृ (=प्रहर्षेण रक्षितवान्). म
(=अवि न) मेध्यानिधिम् (=एतन्नामकं कृण्वकुलोत्पन्नं कविद् अवि) [यस्मै]
अग्निः उपस्तुतम् (=एतन्नामकम् अवि) साती (=यनादिभिरदः प्राती) [यस्मै]
रक्षितवान्] ॥

१७. अग्नि [कण्वाला] वीर्य-
न् सन्तति, अग्नि कण्वाला वैभव
ना शान्त्या; अग्नि [आपल्या]
त्रांस साहाय्य करिता शाला
णि मेध्यातिथीस [साहाय्य क-
ता शान्त्या], अग्नि धनप्राप्तीसाठी
पशुनास [साहाय्य करिता शाला].

17. Agni conferred brave
progeny, Agni [conferred]
prosperity upon Kanva.
Agni helped [his] friends,
and [helped] Medhyatithi,
Agni [helped] Upas-
tat in the acquisition of
wealth.

१७. पूर्वी अग्निने वीर्याकांक्षाचें क-
रण बरेचें त्याचें वर्णन या मंत्रात केले
हो. मंत्रात म्हणजे, 'आमचा मुळ
शत्रुण जो कण्व त्याला अग्निने
पशु आणि सुतारि दिली. आणि
अग्निने हुमत्याहि आपल्या अनेक मि-
त्र साहाय्य केले, जसे उदाहरणार्थ
आमच्या कुळांतले जो मेध्यातिथि
ह्या महाशत्रु होऊन गेला त्याला
साहाय्य केले. आणि उपरतुं कधीला
साहाय्य करून धनप्राप्ति मिळवून
दली.'

'वीर्यसंपन्न सन्तति' = 'सुवीर्यम्.' अ-
सा अर्थ 'सुवीर' ज्यात आहेत असे
मित्र; त्यावरून 'सुवीररूपी वैभव',
हो. 'वीर्य' पुनः अर्थात पुत्रपौत्रादिच अर्थ-
हो. 'वाच' मुक्ताच्या १ व्या मंत्रावरून
हो पहा. जस 'सुवीर्ये' म्हणजे 'वाच'ने
हो अर्थ त्याच्या अपत्यानी भरलेले
हो. अर्थात 'सुवीर्य' पुत्रपौत्रादि-
च वैभव असे. हो. जसे 'वैभवम्'
म्हणजे 'वाच'च्या अपत्यानी पुन असे वै-
भव अर्थात 'वाच'ने जे अर्थ हो
हो अर्थ असा होत असा
१. ४८ १, १
मंत्र ४

'देता शाला' = 'वत्रे.' सायणाचार्य
'प्रार्थिता गेला' असा कर्मणि अर्थ क-
रून 'प्रायच्छत्' या क्रियेचा अभ्याहार
करून 'सौभयम्' पदाचा निर्वाह करि-
तात. पण तसें करणे अवश्य नाही.
'वत्रे' यातील 'वत्' धातूचा अर्थ 'देणे'
असा होतो याविषयी क. ७. १५. ४;
६. १६. २० आणि १. १६२. २ या
मंत्रांतील सायणाचार्य भाष्य पहा. शि-
वाय ३१ व्या सूक्ताच्या १४ व्या मंत्राचे
आमचे भाषांतर पहा.

'धनप्राप्तीसाठी.....साहाय्य करि-
ता शाला' म्हणजे (युद्धात अथवा हुस-
न्या वाही एका मयदान) साहाय्य
अथवा रक्षण करून धनप्राप्ति करून
देता शाला' असा भावार्थ

'मेध्यातिथि' आणि 'उपरतु' ही
विशेषनामे आहेत. याच सूक्ताचा ११
वा मंत्र पहा.

'[आपल्या]'

म्हणजे नाभीची

प्राप्ति करणे

अग्निनां तुर्यशं यदुं यगायने उपादेयं हवामहे ।
 अग्निर्नृपन्मर्गवाग्न् नृहृद्गं तुर्योनिं दम्यन्ते सहः ॥१८॥
 अग्निनां । तुर्येशम् । यदुम् । पराऽवतः । उपऽदेवम् । हवामहे ।
 अग्निः । नृपत् । नयऽवास्त्वम् । बृहन्ऽरेयम् । तुर्योतिम् । इत्ये ।
 सहः ॥ १८ ॥

भाषायाम्:

१८. [ययम्] अग्निना (= अग्निद्वारा) तुर्यशं यदुम् उपादेवम् (= एतन्नामकां
 पुरातनकालपरैतान् श्रीन् महापुरुषान्) हवामहे (= आश्रयामः) । दम्यन्ते
 (= दस्युहननाय अस्माकं बलवत्सहायभूतः) अग्निः नववास्त्वं बृहदयं तुर्योनिं
 (= एतन्नामकां पुरातनकालपरैतान् श्रीन् महापुरुषान्) [आ]नयत् (= आश्रयाम्) ।

१. अग्नीच्या द्वारे [आम्ही] 18. Through Agni we in-
 १, यदुत्या [आणि] उग्र- voke Turvas'a, Yadu [and]
 दूर पदेशाहून [येथे] Ugradeva from afar. May
 २. राससांविबुद्ध [आ- Agni, [who is our] strength
 तारयि [असा] अग्नि against the demons bring
 ३, बृहद्रथ [आणि] तुर्वीति Navavastya, Brihadratha
 [येथे] आणो. [and] Turviti.

. या मंत्राने महा महापुरुषास
 येण्याविषयी अग्नीची प्रार्थना
 आहे; तुर्वस, यदु, उग्रदेव,
 न, बृहद्रथ, आणि तुर्वीति हे
 काळवे राजांचे म्हणजे वेदांत
 केले राजे होत. परंतु कण्व,
 , मधुच्छद, विश्वामित्र, वामदेव
 , प्रसिद्ध महार्षि जसे होऊन गेले
 वेदमंत्रांचे द्रष्टे आणि प्रसिद्ध नव्ह-
 मेलेल्या मनुष्यांस देवांप्रमाणे मानून
 त्यांचे आवाहन करणे, आणि त्यांस पूजणे
 हे प्रकार वैदिक युगांतहि असत.
 'तुर्वस' आणि 'यदु' ही दोनी
 नावे ऋग्वेदात पुष्कळ ठिकाणी आली
 आहेत, आणि चार पाच मंत्र खेरीज
 कण्व निरय एकत्र येत असतात. ऋ-
 ग्वेदात ज्या ज्या मंत्रात आली आहेत
 असे समजते की, ईशाने

नि त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते ।

दीदेथ कण्वं ऋतज्ञात उक्षितो यं नमस्यन्ति कृष्टयः ॥१॥

नि । त्वाम् । अग्ने । मनुः । दधे । ज्योतिः । जनाय । शश्वते
दीदेथ । कण्वे । ऋतऽज्ञातः । उक्षितः । यम् । नमस्यन्ति
कृष्टयः ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

१९. हे अग्ने, त्वा मनुः (=मनुष्यिता=सकलप्रजानां पिता मनुसिति मति
शश्वते जनाय (=बहुविधाय जनाय) ज्योतिः (=प्रकाशो) [भूया इति इत
निदधे (=अत्र यजनदेशे स्थापितवान्) । [अपि च] [त्वम्] ऋतः
(ऋतेन जातः=यत्नेन निष्पादितः) [ऋतेन=यत्नेन] उक्षितः (प्रवाहितम्)
[सन्], कण्वे (=अस्माकम् आदिपुरुषस्य कण्वनामकस्य महर्षेः) दी
(=दीप्तवान् असि) । [अपि च] [तस्मादेव कारणात्] त्वां कृष्टयः (=सर्वा य
मनुष्याः) नमस्यन्ति (=नमस्कुर्वन्ति = भजन्ते) ॥

वश केले (क्र. ९. ६१. २; ८. ४९. ८;
७. १९. ८). एका ठिकाणी असे सा-
मितले आहे की, ईद्राने तुर्वशाची आणि
यदूची पूजा म्हण करून 'अहवाय्य'
म्हणून त्याचा शत्रु होता त्याला वश
करून त्याच्या स्वाधीन केले (क्र. ८.
४५. २७); क्र. ६. २७. ७ यात असे
सांगितले आहे की ईद्राने तुर्वश राजा-
ला वश करून संज राजाच्या हस्तगत
केले. तुर्वश आणि यदु याच्या येथील
गोम विण्यास अश्वी देव गुतून राहतात
तेथून त्यास येण्याविषयी दुसरे उपास-
याना मार्गना केलेली आढळते (क्र.
१. ४०. ७; ८. ९. १४; ८. ३०.
५). पण याशिवाय विशेष माहिती
या दोन राजाविषयी मिळत नाही; म्ह-
णजे ते कोठले आणि त्याचा महिमा
काय केले बरे
ममन नाही.

'उमदेव' (अथवा उमादेव)
विषयी कांहीच अवगत नाही.
मंत्रांत हें विशेषनाम आढळतें. ऋग्वेद
अथवा दुसऱ्या वेदात कोठे आ
आढळत नाही.

'नववास्त्व' याविषयी कुत्रा
ही इतिहास वेदांत आढळत ना
मात्र ऋग्वेदात तीन वेळ याचा उां
आला आहे. क्र. ६. २०. ११
ईद्रानें नववास्त्वास त्याच्या बापा
स्वाधीन केला, आणि क्र. १०. ४
६. यांत वृथाप्रमाणें नववास्त्वात
निर्दालिता झालें असें एका प्रमुन
यानें सांगितलें आहे. याशिवाय ना
स्त्वाविषयी कांही ठाऊक नाही.
'मृद्रथ' हा कोण होता मति
काही ठाऊक नाही. क्र. १०. ४
या मंत्रांत मात्र हें नांव आणली एका
आहे.

१९. हे अग्नी, तुला मनु ना-
वाविध जनास प्रकाश [मिळवा
म्हणून] [येथे] स्थापिता झाल्या.
[हे अग्नी], [तुं] यजनाच्या यो-
गानें जन्मून आणि वाढून [पुर्वी
पासून] कण्याच्या घरी प्रकाशन
आला आहेस, आणि [यास्तवच]
तुला सकल मनुष्ये भजतात.

19. Manu established
thee [here] O Agni, a light
for all people. Born [and]
grown of sacrifice [thou]
hast shone in [the house of]
Kanya; and [so] men adore
thee

‘तुर्वीनि’ याविषयी तरी इतिहा-
स कोही टाकू नही. माय क ?
१४. ६ यात इद्राने त्याला रक्षिले
असे सांगितले आहे क ? ११२
२३ यात त्याचे रक्षण अभिदेवानी केले
असे सांगितले आहे. क ? १. ६१ ११
यात इद्राने पाण्यात बुडालेल्या तुर्वीनि-
साठी कोरडी जमीन केली असे सांगि-
तले आहे. आणि दुसऱ्या दोन मंत्रात-
हि तुर्वीनीला पाण्याच्या पार पाडला
असे सांगितले आहे. (क २ १४
१२; ४. १९. ६)

‘रक्षसाविद्ध आमवा सारधि
असा अग्नि.....येथे आगी’ = ‘दक्ष-

१९. भावार्थ:— हे अग्नी, मकळ
मानवाचा आदिपुरुष म्हणजे मंत्रापासि जो
मनु त्याने तुला या भूमीवर यज्ञशब्देत
यज्ञम स्थापिला; आणि आमच्या कुळ्याचा
जो आदिपुरुष वष्व ऋषि त्याच्या घरी
तू यज्ञापासून जन्मून आणि यज्ञापासून
माठा होऊन आजपर्यंत यज्ञशला आ-
हेस. आणि त्यामुळेच म्हणजे अनादि-
वाक्यापासून मनुने तुला स्थापिले आणि
कण्याने पुजिले म्हणून तुला आता स-

वे सह.नयन्.’ हा अर्थ आम्ही
सायनास अनुमळून केला आहे, आणि
तां आम्हास योग्य वाटतो ‘नयन्’ हे
शब्दचे तृतीयपुरुषा एकवचनी रूप
आहे कितीएकजण ‘अग्नि (राक्षसा-
विद्ध साहाय्यासाठी)...नेता झाला’
असा अर्थ करितात; परंतु ‘नववास्त्व,
बृहद्रथ आणि तुर्वीति, हे अग्नीने आ-
पल्या मदतीसाठी नेले असे कोठेच
आढळत नाही. शिवाय पूर्वांशातील अ-
र्थसंदर्भावरून (‘अग्निना... हवामहे’
या शब्दावरून) साहाता ‘अग्नि...आगी’
हा सायणाचार्यांनी केलेलाच अर्थ पा-
हिजे असे स्वर्गात वाटते.

कल लोक भजतात.’ या सूत्राचा कर्ता
जो प्रस्कण्व तो कण्वकुळातील होय हे
ध्यानात ठेविले म्हणजे मंत्राचा उतरार्थ
सहज समजेल.

‘मनु’ कोण याविषयी याच सू-
त्राच्या दहाव्या मंत्रावरील आमची टीप
पहा.

‘यजनाच्या योगानें जन्मून आणि
वाढून’= कृतेन जातः उक्षितश् [च].’
म्हणजे यज्ञ अथवा यज्ञरूपी पूजा क-

येषामां भ्रमेयमङ्गनो भर्त्तव्यो भीमामो न प्रतीतये ।

रक्षस्विनः सदभिर्याङ्गुमारङ्गो विश्वं समन्त्रिणं दह ॥२०॥११॥

येषां : । अङ्गे : । अमङ्गलतः । भर्त्तव्यः । भीमार्त्तः । न । प्रतीतये ।
रक्षस्विनः । सद्यम् । इन् । यातुऽमारङ्गः । विश्वम् । सम् । अन्त्रिणम् । दह
॥ २० ॥ ११ ॥

भाषाणाम्.

२० अङ्गे. अर्त्तव्यः (= ग्राह्यम्) रक्षस्विनः (= रक्षितः), अमङ्गलतः (= अशुभ-
तां), भीमाः (= भयङ्कराः) [य] [सङ्गि], प्रतीतये [य] न (= विर-
धाय न सङ्गि = येनापि धारयन्तु प्रतीतिवन्धितुं न शक्यन्ते) । [अतो हे अङ्गे,
[एवं] रक्षस्विनो यातुमारङ्गः (= वस्त्वतो यातुमारङ्गः = वस्त्वान् अङ्गुष्ठान्) वि-
श्वम् अन्त्रिणं [य] (= सद्यमपि भक्षकं शत्रुं य) सदम् इन् (= सद्य एव) दह
(= तस्यैव भक्षकम्) ॥

रक्षस्विनां उरपरा केलिना आनि यत्
मृगजे इवि अर्पण करुन पादविलेला.
जरा एकादा मुलगा जन्मतो आनि र्यास
खाण्याविण्यास पाउन वरी मोक्षा प्रतीतिने
पादवितात तरा अङ्गि हा कण्याच्या वरी
पादविलेला आहे असा व्यंग्यार्थ आहे.

‘आणि [यास्तवच] तुला’ = ‘यम्’
संबंधी सर्वनामाना अर्थ अशा प्रकारे
केव्हा केव्हा करावा लागतो याविषयी
विशेष लिहायचास नयेच.

‘मनुष्ये’ = ‘कृष्यः’ ‘कृष्टि’ श-
ब्दाना अर्थ ‘मनुष्य’ असा कसा होतो हे
सांगितलं पाहिजे. ‘कृष्टि’ म्हणजे मूळ
अर्थ ‘नागरणारा;’ त्यावरून ‘खेती
करणारा;’ आणि प्राचीन काळी सर्वत्र
मनुष्ये कृष्टि अथवा खेती करून राहत
म्हणून साधारण कोणताहि ‘मनुष्य’
असा अर्थ आहे. प्रस्तुत मंत्रात मंत्र-

यत्ता प्ररक्ष्य क्वपि रतः आपन्ना
यगळून इतर लोकास ‘कृष्यः’ असे
म्हणत नाही. ‘कृष्यः’ म्हणजे ‘जत,’
‘मजा,’ ‘लोक’ असा अर्थ वेदात
अनेक ठिकाणी होतो. आणि क्र. ३.
४९. १ यात ईद्राविषयी असे म्हटले
आहे की ‘हे ऋत्विजांनो, मोक्षा ईद्राला
तुम्ही रतवा, कारण की ज्या ‘कृष्टि’
(मजा, लोक, यजमान) ईद्रास सोम अ-
र्पण करून आपण सोम पितात त्यांची
इच्छा पूर्ण होत असते’ (‘शत महाव-
इन्द्रं यस्मिन् विश्वाः आ कृष्यः सोमपा-
काममव्यन्’). क्र. ५. १९. ३ यात
‘कृष्टि’ शब्दाचा अर्थ सायणानी ‘ऋत्वि-
ज्’ असा केला आहे. (शिवाय क्र.
८. ७५. १०; ८. १०३. ३; ९. ८६.
३७; ३. ५९. १ हे मंत्र आणि त्यान-
वरील सायणभाष्य पहा). यावरून

२०. अग्नीच्या ज्वाळा विक्रा-
ठ, प्रतापी, [आणि] भयंकर
[आहेत] [आणि] त्यांचा प्रति-
बंध कोणीहि करू शकत नाही.—
[तर हे अग्नी,] [तुं] प्रचंड रा-
सतांल, [आणि] [आम्हांस]
खाणाऱ्या सर्व शत्रूंच्या एकदम जा-
ळून भस्म कर.

20. The flames of Agni
are glaring, powerful [and]
awe-inspiring, [and are] not
to be opposed.—Do [thou],
[therefore, Agni], at once
burn down the powerful
demons [and] all [our] con-
suming enemies.

उपल दिसून येते की प्राचीन ऋषि
आग्राम 'वृष्टि' म्हणजे 'कृषि कर-
णारे' अथवा 'कुणवावा करणारे' अ-
थवा 'कुणवा' असे म्हणविण्यास का-
हीच अनमान करीत नसत. आणि
वृष्टि वरून उत्पन्न केलेले धान्य त्याच्या
उपयोगी पद्धत नसे असेहि नसे. 'क-
ृषिचर्माच्या' दिवसा ज्या कृषीस व-

धान उत्पन्न केलेले धान्य चालत नाही
ते कृषि आमच्या पीरागिकांनी आणि
भटनींनी आम्हीकडेस उत्पन्न केलेले
आहेत.

'कणवाच्या घरी' = 'कण्ये' शब्दशः
'कणवाच्या टायी', 'कणवाच्या येथे'
असा अर्थ आहे. ही सगळी ध्यानात
देवावी.

२०. 'हे अग्नी, तुझ्या ज्वाळा, म्ह-
णजे तुझ मध्ये पटणारे तेज प्रचंड, प्र-
चंड, आणि भयंकर आहे आणि त्याचा
उपसर्ग कोणीहि करू शकणार नाही.
तर हे अग्नी, आग्राम उपसर्ग करण्याचे
कष्ट घ्यास आहे अशा अग्राम आणि
आग्राम खातात अथवा वाधा करितात
अशा सर्व शत्रूंस तु एकदम जाळून
नाहीस वरून टाक' असे वरील पद्य,
अर्थात हा हा श्रुतीचा उपसर्ग आहे
उत्पादन जी श्रुती आहे, ती पूर्ण
वर्णनास अर्थात समर्थ आहे असे
पूर्व १ श्रुति आहे.

'प्रचंड रासतांल' = 'रक्षित्व' वा-
दमयत. 'या इच्छा' अर्थ विनाश
ही १ श्रुति आहे. 'प्रचंड वरून'

असा करितात. पण 'रक्षित्व' शब्द
ज्या ज्या मंत्रात आला आहे ते सर्व मंत्र
आणि त्यानवरील साधनभाष्य पाहता,
'बलवान' म्हणजे प्रचंड अमान अर्थ सा-
धनाचार्य निरर्थकतात आणि तोच खरो-
खर सर्वत्र वसतो व योग्य आहे. (वि-
शेषकरून क. ८ २०. १८ आणि ८.
६०. ८ हे मंत्र आणि भाष्य पहा).

'[आम्हांस] खाणाऱ्या सर्व शत्रूंस' =
'विश्वम् अक्षिणम्' 'अग्नी' याचा अर्थ
'खाणारा' असा आहे हा शब्द क-
वेदान पद्धत मंत्रात आला आहे. ते
सर्व पहाता आणि रक्षित्वरीत भाष्य
वाचना 'खाणारे', 'खाऊन टाकणारे',
हाच अर्थ साधनांनी दिला आहे. अर्थात
सर्व श्रुती 'खाऊन टाकणारे'

सूक्तम् ३७.

मोरपुत्रः कण्व कविः । महतो देवता । गायत्री चन्द्रः ।

क्रीलं वः शर्धो मारुतमनर्वाणं रथेशुभम् ।

कण्वा अभि प्र गायत ॥ १ ॥

क्रीळम् । वः । शर्धे । मारुतम् । अनर्वाणम् । रथेशुभम् ।

कण्वाः । अभि । प्र । गायत ॥ १ ॥

भाषायाम्:

१. हे कण्वा. (=कण्वकुलंत्वजा जनाः), वः (=युष्माकं=पुरातनकायान्पुत्रं पुत्राभि पूजितं) क्रीलं (=कोलं=विहरणशीलम्) अनर्वाणं (=शत्रुहीनम्-प्र-तरुणं) रथेशुभं (=रथहीने रथेतरथाय शोभमानं) मारुतं शर्धः (=मरुतं=मारुतं बलं=मरुता मगम्) अभिप्रगायत (=अभितः प्रकथंनं रणुयत्) ।

सुन आम्हास रक्ष' अशीन पार्थना को-
नर्याना पौनर्याना देवाभी वेदेन्दी
अमने. तीन ठिकाणी तर 'राऊन
टाऊन' या राक्षसासुन आमचे रक्षण
कर' असे राउ विरुद्ध लढून म्हटले
आहे (म. ६. ५१. १६; ९. १०६. ६;
९. १६. ६८) यावरून 'हे गाऊन
टाऊन' कोण? असा प्रश्न निर्माण.
असे मंडूक्या आम्हास राऊन होते ते
— (१) कोटी. कोटी ३०) पूर्वी

श्रीच्या वेळी आपल्या पारा १६१ रक्ष
आपणासहि रातान असे म्हणून 'हे
रमेधरा, या राऊन टाऊन' असे
पासून आम्हास रक्ष' असे दो
र्यानी केळी तर ती दिवी पारा १६
ते आमच्या घ्यानी लढत दो १
यावरून आमचे पूर्वी प्रथम राऊन
आहे तेव्हा येथे 'अमोर' राऊन
नही मंडूक्या होते म्हणून
वग ते वार प्रथम होते: अमोर

सूक्त ३७.

HYMN 37.

To the Maruts or the Storm-Gods
By the same author as that of
the previous hymn. Metre-
Gdyatri.

1. Sing forth, ye Kan-
vas, the praises of your
host of Maruts, playful,
free from enemies, [and]
shining in [their] car;

अपि-पूर्वीच्या सूक्ताचा कर्ता
जो घोराचा पुत्र कण्व तोच. दे-
वता-मरुन्. वृत्त-गायत्री.

१. हे कण्वानो, चंचळ, निः-
शत्रु, [आणि] रथासुट [असा
जो] तुमचा मरुद्गण त्याजप्रत
[तुम्ही] गा.

१. हे मूढः मरुताविषयी आहे.
आणि मंत्रवक्ता म्हणतो, 'हे कण्वानो,
मरुद्गण तुम्हाला जिंकडे जिंकडे धांव-
णारा, अनातमजु म्हणजे ज्याला जि-
कण्याची कोणी नाही, आणि रथासुट हो-
ऊन जाणारा असा जो तुमच्या मरु-
दाचा गण त्याची तुम्ही स्तुति गा.'

सुमनां कण्वकुळांतील प्रत्येक
म्हणून मनुष्य आहे; आणि 'हे कण्वा-
नो, तुम्ही आपल्या मरुद्गणाला गा'
असे म्हणतो, 'आम्ही आपल्या मरुद्ग-
णाला गाऊया' असे म्हणत नाही. या-
बद्दल वायू समजायलावे? दोहोतून
एक उत्तर आणावे: 'तुमच्या मरुद्गणाला
गा' म्हणजे तुम्ही आणि मी प्रत्येक
असे कण्वकुळांतील मनुष्य आमच्या
मरुद्गणाला गाऊया असा अर्थ असेल
एव; किंवा या सुक्ताचा कर्ता अथवा
इतर मरुत्त्व असे समजायलावे. मा-
नण्याची चाल पडली आहे तथापि स्त-
रोत्तर कर्ता कोणतोही दुसरा कवि अ-
सेन त्याला कण्वकुळांतील मनुष्यांनी
मरुद्गणाविषयी मंत्र रचण्याच्या बाबी
कोणत्याबद्दल तो कण्वाम म्हणतो
'तुम्ही आपल्या मरुद्गणाला गा; आणि

हे स्तोत्र दुसऱ्याने रचिले तरी कण्व-
कुळांतील लोक फार दिवस आपल्या
परी भजनाप्रमाणे म्हणत असत त्या-
मुळे वेगवेगळ्या ब्रह्मकुळांतील सूक्ते
येऊन वेदव्यासाचे जेव्हा 'ऋग्वेद सं-
हिता' म्हणजे 'गाथा' केली तेव्हा
कण्वकुळानून मिळविलेली सूक्ते ती क-
ण्वकुलोत्पन्न प्रसिद्ध (अ. ८. ३. ५;
१. ४४. ६; १. ४५. ३) अशा प्र-
त्येकवाची अशी समजून सहज झाली
असेल. या उत्तरपक्षाचा विचार कर-
ण्यासारखा आहे असे आम्हांस वाटते.
कारण तो स्वयं ठरला तर पुष्कळ म-
त्तम तो खऱ्या होईल आणि या मंत्रासा-
रित्या दुसऱ्या मंत्रावरीलहि अद्वय
नाहीशी होईल.

'मरुद्गण' 'मरुते शर्धः' 'शर्धः'
शब्द अवधारणेत पुढीलही आहे आणि
संवाचन नपुंसकहि आहे. या द्विवाची
'शर्धः' आणि 'मरुते' या विशेषणाच्या
संबंधाने संवाचन नपुंसकाच्या 'शर्धस्'
शब्दाचा प्रयोग आणि 'अनर्वाणम्' व
'रधेऽनुभम्' या विशेषणांच्या संबंधाने
अवधारणेत पुढील 'शर्धः' शब्दाचा प्र-
योग आहे असे समजावे. 'मरुद्गण'

ये पृथ्वीभिर्ऋष्टिभिः साकं वासीभिर्ऋष्टिभिः ।
अजायन्त स्वभानवः ॥ २ ॥

ये । पृथ्वीभिः । ऋष्टिऽभिः । साकम् । वासीभिः । अजिऽभिः ।
अजायन्त । स्वऽभानवः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२ ये स्वभानवः (=स्वकीयवर्दाभिपुत्रा) [मरुतः] [निज]पृथ्वीभिः (=नवत-
वाहनभूता या बिन्दुयुक्ता मृग्यस्ताभिः) [साकं], [निज]ऋष्टिभिः (=अंशे-
धृतेषामुपविशेषे) [साकं], [निज]वासीभिः (=आरात्यैर्नानापूर्वैः) [नज-
[निजैः] अजिभिः (=आभरणैश्च) [च] साकम्[एव] अजायन्त ॥
आजन्मैव पृथ्व्यादिभिर्वुक्ता. सन्तीति भावः ।

असे म्हणण्याचें कारण हे की मरुत् हे
पुण्ड्र आहेत. पण ते किती आहेत
त्याची परिगणना निश्चयानें कोठे सा-
गितलेली नाही. तथापि क्र. ८ २६.
८ यात 'मरुत्' एकशे ऐशी आहेत
(त्रि. षष्ठिः स्वा मरुतः षड्विधाः उत्ताः
इव इ०) आणि क्र. १. १३३. ६
मात ते तुस्ते सनावीस आहेत असे
सांगितले आहे.

'रथास्त' = 'रथेऽगुमम्.' मरुदेवहि
इतर देवांप्रमाणे रथांत बसून जातात
असे वेदांत सांगितले आहे. "असेषु
यः ऋषयः पत्सु सादयः.....मरुतः
रथेऽगुमः" ते सौन्याच्या रथात बसून
जातात आणि त्या रथास सौन्याची
चार्जे आहेत असे सांगितले आहे. (क्र
५. ५७. १; १. ६४. ११; १. ८८.

५; १. ८८. १, २.) त्यांच्या रथात
टिपक्याटिपक्याच्या हरिणी जोडलेल्या
असतात असे सांगितले आहे (उप-
मेय पहा; शिवाय क्र. ८. ७. १०
पहा). मरुतांच्या रथांविषयी वेदांत
व्कळ ठिकाणी उल्लेख आला आहे.
'मरुत्' म्हणजे वादळ अथवा को-
तेच देव असे आहे रथापेक्षा त्याच्या र-
थांस हरिणी जोडल्या असतात हे म-
णनें अगदी योग्य आहे. हरणें मिरात
धांवत असताना ज्याणें पाहिली अथ-
तील त्याला हरणांपेक्षा दुसरे कोण-
जनावर वाऱ्याचा रथ ओढण्यास
धिक योग्य आहे असे वाटेल !

मरुतांविषयी सूक्त ६. मं. ५ या
ची टीप ४० व्या पृष्ठावर पहा.

२. जे स्वतेजस्क [मरुत्] [आपल्या] हरिणी, [आपले] भाले, [आपले] कुटार, [आणि आपले] अलंकार यांसहितच जन्मले.

2. The self-luminous Maruts who were born with [their] does, [their] spears, [their] axes [and their] ornaments.

२. वेदांत पुनरुक्त द्वितीयां मरुतां-विषयी जे वर्णन येते त्यात असे सांगितले आहे की, मरुतांच्या रथास हरिणी जोडलेल्या असतात, तेल अथवा घोडे जोडलेले नसतात, त्यांच्या रथांवावर भाले असतात; त्यांवर कुटार अथवा परशु ही आयुधे असतात आणि त्यांच्या आंगावर अलंकार घातलेले असतात. या वर्णनास अनुकूलून मयवक्ता म्हणतो की, 'मरुतास या वस्तु मायाहून मिळालेल्या नाहीत. ते जेव्हा प्रथम उत्पन्न झाले तेव्हाच ते आपल्या हरिणांकड, आपल्या भाल्यांकड, आपल्या कुटारांकड, आणि आपल्या आभरणांकडच उत्पन्न झाले.' असे जे मरुत् "त्यांवर तुम्ही ना" असा पूर्व मन्त्राशी संबंध आहे.

'हरिणी' = 'पृषती.' क १. ६४. ८ यावर मायाचार्य म्हणतात की, "पृषती म्हणजे मरुतांच्या ज्या वाहनभूत पादच्या टिपक्याच्या हरिणी त्यांचे नाव होय असे इतिहासकारांचे म्हणणे आहे आणि अनेकवर्णांच्या ज्या दगाच्या मादिका त्यांचे पृषती होत असे निरुक्त आहे. "राचे मत होय." आम्हाम वाटते दोषा-बेदि म्हणणे खरे आहे. वायुक्षपी ज्या देवता तेच मरुत्; आणि वायु वार वेगाने धावतात; तेव्हा आकाशमार्गाने धावणाऱ्या मरुतास (म्हणजे वायुस)

अथवा वायुदळीस) आकाशाने फिरणाऱ्या ज्या अनेक मेघमालिका रथांवर बसून हे वायुदळींचे देव जाताना असे म्हणतात याची आश्चर्याची नाही; आणि हरिणीप्रमाणे चपळ वाहन दुसरे नाही त्यांपेक्षा विषविचित्र रंगाचे जे दृग त्यांचे कांणी एवढे विषविचित्र टिपक्याच्या हरिणी रथास आपल्या रथामेरे जोडून वायुदळी ज्या तेच कांणी (मरुत्) देव वार वेगाने धावतात असे स्वरूप करणे हे केवळ स्वाभाविक आहे 'पृषती' याचा अर्थ मायाचार्य आम्ही केलेल्याप्रमाणेच बहुनकळन करितात. क. २. ३६. २ यात ते 'यदवा' म्हणजे 'घोड्या' असा अर्थ करितात; परंतु तेथे त्याचा अर्थ हरिणीक्षपी घोड्या असा समजावयाचा. कितेक विशाक्त 'पृषती' म्हणजे घोड्या असाच सर्वत्र अर्थ समजातात, पण आम्हास वाटते ते बरोबर नाही. मेघमालिकेवर जाणे म्हणजे स्वरित जाणे याविषयी वालिदासविक्रमोर्वशी अंक ५ यात "अचिरमभाविलसिनिः पताहिना । सुरकार्मुकाभिनवचित्रशोभिना । गमितेन रेलगमने विमानता । नय मां नवेन वर्मात पयोमुचा" असे आहे ते पहा.

'भाले' = 'कटयः.' 'भाले' हा अर्थ सापणानी केलेला नाही. ते आयुधविशेष इतकेच म्हणतात. परंतु क. १.

इहेव शृण्व एषां कशा हस्तेषु यददान् ।

नि यामन् चित्रमृजने ॥ ३ ॥

इहेव । शृण्वे । एषाम् । कशाः । हस्तेषु । यत् । वदान् ।

नि । यामन् । चित्रम् । ऋजते ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. एषां (=महतां) कशाः (=प्रतोदाः स्वस्ववाहनतादनहेतवो) [अपि] यद् हस्तेषु यदान् (=ध्वान् कुर्वन्ति) [तद्] [अहम्] इहेव (=शृणोमि) । [पश्य पश्य] [ताः कशा] यामन् (=यामनि=यामे) [एषा वत.] चित्रं (=सुन्दरं यथा भवति तथा) ऋजते (=प्रसाधयन्ति=अलङ्कुर्वन्ति)

६४. ७; ५. ४१. ११ आणि ५. ५७.
६ या तीन मंत्रांत ही आयुधें यद्वा स्तां-
गावर घेतात असे आहे आणि क्र. ५.
५२. ६ यात 'उच कष्टि' (कष्ट्वाः
कष्टीः अमृक्षत) मेष फाडण्यासाठी म-
हतांनी फेकल्या असे आहे आणि क्र. १.
१६६. ४ यात कष्टि 'पुढे सारिल्या'
(प्रयतासु कष्टिषु) असे आहे त्यापेक्षा
या 'कष्टि' म्हणजे 'भाले' होत असे
अनुमान पांगलें होतें.

'कुठार' = 'वाशी.' सायणानार्य
येथे किंवाळी अथवा शत्रूच्या सेनेला
भिवविण्याकरितां टांकलेली आरोळी
असें म्हणतात. पण तो अर्थ येथें संभ-
मत नाही. यास्तव क्र. १. ८८. ३ या-
जवरील 'अवि तनुषु वाशीः' या पदावर
त्याचें " शत्रूनाम् आकोशकम् आणव्यम्

आयुधम् " शत्रूला रक्षितां
नावाचे शस्त्र) असें भाष्य आहे. अ-
क्र. ५. ५३. ४ यांतील 'वाशीषु'
जवर त्यांचे भाष्य "वाशीषु आयु-
असे आहे आणि क्र. ५. ५७. २
तील 'वाशीमन्तः' याचा अर्थ त-
"वाशीति तक्षगसाधनमायुधम् । तम्
(=वाशी म्हणजे तोडण्याचे एक हत-
ते आहे ज्यास ते) असा केला
त्या सारोवर नजर ठेवून आर्षी 'कु-
असा अर्थ केला आहे.

'स्वतेजस्क' = 'स्वमानः.'
भानु' हे विशेषण जसे अर्जाला त्या-
आदळते तसेच महतांसहि पुष्प-
काणी लाविलेले आहे. (क्र. ५.
४; ५. ५४. १; ६. ४८. १२
८. २०. ४ पदा).

३. [त्यांचे] चाबूक त्यांच्या हातांत वाजतात ते येथे [च] जणुं मला ऐकूं येत आहेत. [मरु-देव] मार्गी [येतां येतां] त्यांस चाबूक सुंदर गोभवीत आ- [ते पहा].

3. I hear as if close at hand their whips as [they] resound in their hands. [Lo, the whips] adorn [them] beautifully on [their] way.

१. ऋषि म्हणतो कीं, 'मरुद् देव' वसून आपल्या हरिणीस चाबू- मारीत मारीत येत आहेत, आणि र आहेत तरी त्या त्याच्या चाबू- आवाज मला येथेच जणुं ऐकूं येत. ते जमजमे आशशमार्गाने आहेत तमजमे त्यांचे चाबूक त्यांस ति सुंदर रीतीने गोभवीत आहेत '!' मरुद् त्यांचे वसून जातात म्ह- पूर्वी मागितलेच आहे. त्याच्या तस हरिणी जोडलेल्या असल्यामुळे मीच्या झपाझाने जात आहेत आणि ती हाडान चाबूक घेतले आहेत ते काय पार सुंदर प्रत्यक्षच दृष्टीस येत आहेत, आणि त्याचा आवाज मी काय प्रत्यक्षच ऐकूं येत आहे, अशी ति वल्पना करीत आहे.

या संज्ञाचा तृतीय म्हणजे अंत्य ज- ग जरा कठिण आहे. 'नियामन् रम् कर्त्तुं' याचा अर्थ सायणाचार्य चाबूकाचा ध्वनि यामन् म्हणजे सं- ज्ञामान विभं म्हणजे नानाविध [शीर्ष] निरुज्जते म्हणजे विशेषकरून शो- 'मवितात' असा करितात. आता

'यामन्' म्हणजे पुढे अथवा समाम हा अर्थ जरी (क्र. ४. २७. ४ आणि ४. २४. २ याजवरील भाष्यावरून) सिद्ध होतो, तथापि येथे तो चांगला सभवत नाही. आणि 'यामन्' म्हणजे मरुता- चा जो मार्ग तो असा अर्थ पुष्कळ ठि- जार्गी संज्ञान आलेला आहे. शिवाय 'चित्रम्' या विशेषणाच्या निर्वाहासाठी 'शीर्ष' याचा अभ्याहार करावा लागतो, आणि तो ओंदाताणीनेहि करिता येत नाही. आम्ही 'चित्रम्' म्हणजे 'सुंदर' ('सुंदर रीतीने') असा अर्थ केला आहे त्यास प्रमाण क्र. ६. ६५. २ याजवरील सायणभाष्य होय.

आता 'निरुज्जते' याचा अर्थ 'वश करितात', 'जिवितात' असा होतो असे (क्र. ८. १०. ४ स्व हि मत्तयः मध- वन् अनानत. वृषा भूरि निरुज्जते, आणि १०. १४२. २ विश्वा भुवना निरुज्जते यावरून) दिसते तथापि प्रस्तुत संज्ञात 'यामन् निरुज्जते' याचा अर्थ 'सम्यमान मरुद् जिवितात' असा बळ गेले तर 'शत्रून्' या अनपेक्षित प- दाचा अभ्याहार करावा लागेल आणि

प्र वः शर्धीय घृष्वये त्वेषदुम्नाय शुष्मिणे ।

देवसं ब्रह्म गायत ॥ ४ ॥

प्र । वः । शर्धीय । घृष्वये । त्वेषदुम्नाय । शुष्मिणे ।

देवसं । ब्रह्म । गायत ॥ ४ ॥

प्र शंस गोपद्वयं क्रीळं यच्छर्धो मारुतम् ।

जम्भे रसस्य वावुधे ॥ ५ ॥ १२ ॥

प्र । शंस । गोपु । अर्ध्यम् । क्रीळम् । यत् । शर्धः । मारुतम्

जम्भे । रसस्य । वावुधे ॥ ५ ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

४. [हे कण्याः], [यूयं] वः (= युष्माकं संवन्धिने) घृष्वये (= शुश्रूषं = प्रतापिने), त्वेषदुम्नाय (= दीप्यमानयशसे), शुष्मिणे (= बलवते) [मताय] शर्धीय (= मरुत्समूहस्याय बलाय = मरुतां गणाय) देवसं (= देवरां देवमत्तादात्म्यं) ब्रह्म (= स्तोत्र) प्रगायत (= प्रकर्षेण गायत) ॥

५. यत् मारुतं शर्धः (= मरुतां शर्धः = मरुत्जनः) गोपु अर्ध्यं (गोपु वृषभ इव) क्रीळं (= विहारयेतम्) [अस्ति] [तत्] प्रशंस (= प्रशंसितुहि) । [तत् शर्धः] रसस्य जम्भे (= पयोरसस्य भक्षणम् = पयोरसभक्षणम्) वावुधे (= वृद्धमस्ति) ॥

‘नित्रम्’ याचा चागला निर्वाह लागणार नाही. तथापि ‘ते (मरुत्) युद्धांत सुंदर रीतीने निष्क्रितात’ असं, अथवा ‘सुंदर मरुत्जन (= नित्रं मारुतं शर्धः) युद्धांत [शत्रूंस] निक्कून टाकितो’ असं भाषांतर होऊं शकते; मात्र मग पूर्वा-

धीचा भावार्थ ‘मरुत् लढाईत लढाआपल्या हरिणीस चाबडानी मारि हेत त्या चाबड्यांचा आवाज मग तें येथें ऐकू येत आहे’ असा बट लागेल.

४. [हे कण्वांनो], [तुम्ही] आपल्या प्रतापी, महातेजस्क आणि बलवान् [मरुट्] गणासाठी देवांनी दिलेले स्तोत्र गा.

५. गाईंमध्ये [जसा] गोहरा [खेळाडू असतो तसा] खेळाडू जो मरुतांचा गण त्याची स्तुति गा. [दुग्ध]रस पिऊन [पिऊन] [तो] पुष्ट झाला आहे.

4. Sing forth, [ye Kanvas], the god-given hymn in honor of your victorious, splendidly glorious [and] mighty Host [of Maruts].

5. Praise the Host of the Maruts that [is] [as] a frolicsome bull among the cows. [It] has grown fat by drinking the essence [of the milk].

४ हा मय उपडून आहे. तीन चार शब्दाविषयी माघ थोडेसे मागितले पाहिजे. 'तुम्ही' आपल्या' = 'व.' हा मंत्राचा कर्ता कण्वांम (म्हणजे वृषकुलाने उत्पन्न झालेल्या उषामात्राम) म्हणतो आहे; आणि कण्वकुलाने मरुटांची भक्ति पार दिव्यमानी घालत आली आहे आणि त्या देवाविषयी स्तोत्र गाय्याम कण्वांनी स्तोत्रपवन्या करीत मागितल्यावरून 'तुमच्या मरुटांस' असे म्हणतो. याच मूलाच्या पहिल्या मंत्रावरची टीप पहा.

'प्रतापी' = 'वृक्षये'. अक्षरशः अर्थ 'शरद्वारा' (= 'शत्रूला पराक्रम', सायणाचार्य). कवेदात 'वृक्षि' शब्द ज्यात आला आहे असे पुढील मंत्र आहेत. त्या मंत्रांवरील सायणभाष्य पाहून हा मंत्राचा मंत्र केल्या अर्थ आम्ही वाचम टाकिले आहे.

'[मरुटांसाठी]' = '[मास्त्या] शर्प'. या टिपणी 'शर्प' शब्दाचा अर्थ मरुटांचा 'शर्प' असा बरितान. पण क. १. १२७. ६; २. १. ६ आणि

२ ३ ३ या मंत्रावरील त्याचेच भाष्य पहा

'देवांनी दिलेले स्तोत्र गा' = 'प्र..... देवन ब्रह्म गायत' क. ८. ३२. २७ यात "प्र व उभाय निदुरे अश्वहाय प्रमक्षिणे । देवन ब्रह्म गायत" (= 'पराक्रमी, शत्रूस जमीनदोस्त करणारा, अपराजित आणि विजयशाली जो तुमचा इष्ट त्यासाठी तुम्ही देवांनी दिलेले स्तोत्र गा') असे इशाविषयी म्हटले आहे. 'देवाना दिलेले स्तोत्र' म्हणजे याय ! आम्हाम असे वाटते की मय-वत्ता कृषि आपले स्तोत्र देवमेरित अथवा देवपणीत आहे, आपण मनुष्याने रचिलेले नव्हे असे मानून बोलून आहे. या कारणासाठी प्रस्तुत मंत्र मोठ्या मरुटांचा आहे असे समजले पाहिजे.

५. 'गाईंमध्ये जसा एवढा तरुण गोहरा बोकळ्यात तसा आसतासाठी अन्मालिशारूप गाईने बोकळ्यात जो मरुटांच्याची स्तुति करा. तो मरुटांच्या गाईचा दुग्धरस पिऊन पिऊन पुष्ट झालेला आहे' असा भाष्यचा भाष्यारुचा

को वो यर्विष्ट आ नीते दिवश्च गमश्च धृतयः ।
यन्सीमन्तं न धूनुय ॥ ६ ॥

कः । वः । यर्विष्टः । आ । नरः । दिवः । च । गमः । च । धृत-
यत् । सीम् । अन्तम् । न । धूनुय ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. हे नरः (= शूरा) [मरुतः], हे दिवश्च गमश्च धृतयः (= गावापृथिवी-
कम्पनकारिणः), वः (= पुष्पारः मध्ये) यर्विष्ट आ (= आसमन्ताद् वृद्धतमः = वृद्धि-
ततमः) कः ? यद् (= यस्माद्) [पूर्व] सीम् (= एते = गावापृथिवी), अन्तं
(= वृक्षामभिव), धूनुय (= चालयथ) ॥

भावार्थ आहे. यातून पहिले वाक्य तर
उपबन्ध आहे. परंतु 'जम्भे रसस्य वा-
वृधे' "[दुग्ध] रस पिबन् [पिबन्]
[तो] पुष्ट झाला आहे" हा शब्दाला
चरण फार कठिण आहे. त्यातील
'जम्भ' शब्दाचा अर्थ नीट समजत
नाही. 'जम्भ' हा शब्द कवेदात पु-
ष्कळ ठिकाणी आला आहे. पण त्या-
चा अर्थ 'दांत', 'दाढ', अग्नीची 'ज्या-
लाक्ष्मी दाढ' असा होतो आणि बहुत
करून नित्य अनेकवचनान्त आढळतो.
एकवचनी प्रयोग प्रस्तुत ग्रंथांत आला
आहे तितकाच दिसतो. 'जम्भ' हा
धातूची रूपे आली आहेत ती 'नाश
करणे' या अर्थां आली आहेत. 'जम्भे
रसस्य वावृधे' याचा शब्दशः अर्थ 'र-
साच्या दातात वाढला' इतकाच होतो.
'जम्भ' म्हणजे दात असा अर्थ होतो
व्यापेक्षां 'जम्भ' धातूचा मूळ अर्थ
'चावणे', 'म्याणे', 'भक्षण करणे' असा

असावा अशी अटकळ करून 'र-
सस्य' याचा अर्थ कदाचिद् 'भ-
क्षणी' असा होऊ शकेल असें
जून आम्ही '[दुग्ध] रस पिबन्
जन् [तो] पुष्ट झाला आहे'
भाषांतर केले आहे; पण ते केव
वर्हासादीच असे म्हणणे भाग आहे
सायणाचार्य सगळ्या मन्त्राचा अर्थ इति-
तात तो असा:—'गार्हपत्ये म्हणजे द-
"ताची माता जी पृथिवी गाय ती आणि दु-
"सऱ्या गार्हपत्ये स्थित आणि अन्न-
"आणि विहारयुक्त असे जे मरुतांचे हे
"स्याची स्तुति कर. गौरीराक्षी र-
"जे ते तेज ते जेभात म्हणजे दूत
"अथवा उदरांत वाढले." परंतु 'र-
याचा अर्थ मूळचा जरी 'तेज' अ
'शक्ति', 'बल' असा होतो तरी
शर्धे' म्हणजे 'मरुतांचा गण' अल
होतो, मरुतांचे तेज असा नाही वर
पूर्वीच्या ग्रंथावरील टीप पहा.

६. हे शूर [मरुत्] हो, हे
गाँते आणि पृथ्वीतें कांपविणारे
हो, तुम्हांतून सगळ्यांत उंच कोण
आहे? कारण की [तुम्ही] त्या
दावापृथ्वी]स [वृक्षाच्या] डों-
त्याप्रमाणे घुसळीत असतां.

6. Which of you, O
brave [Maruts], O shakers
of the heaven and of the
earth, [is] the highest?
since you shake them like
the top [of a tree.]

जर 'रम' हे राक्षसांचे शिवा काहीं
नाशक आणि नाशक वस्तूंचे विशेष नाव
हसेल, तर '[मरुद्गण] रमाचा नाश कर-
णारा'ही वाटलेला आहे' (रम जम्बिनु
नाशयितुं यावुः) असा अर्थ घ्यावला
चालेल. पण 'रम' हे नशा प्रकारचे
निवारेणाम आहे की नाही हे जाणून
करण्यास निजर्ग ब्राह्मणादिक संभाषी

सारने पाहिजेत निजर्गी असून उपलब्ध
नाहीत एकंदरीत इनकं म्हणजे अरभ्य
आहे की ऋग्वेदात दुर्गासारित्त्वं किती-
एक अरभ्य मेष आणि मर्याचे भाग
आहेत त्यातील ह्या मर्याचा नृतीत वरग
होय. पुढे वेंव्हा याच्या मर्या अर्धाचा
शोच लागेल तेव्हा लागेल असा म्हणून
सांगत मर्याच मानावा.

नि नो यामाय मानुषो दध उग्राय मन्यवे ।

निहीन पर्वतो गिरिः ॥ ७ ॥

नि । नः । यामाय । मानुषः । दधे । उग्राय । मन्यवे ।
निहीन । पर्वतः । गिरिः ॥ ७ ॥

येषामज्मेषु पृथिवी जुजुर्वी इव विश्वनिः ।

भिया यामेषु रेजते ॥ ८ ॥

येषाम् । अज्मेषु । पृथिवी । जुजुर्वी इव । विश्वनिः ।
भिया । यामेषु । रेजते ॥ ८ ॥

भाषापराम्.

७. [हे मरुत], नो (= युष्माक) यामाय (= यावु = गमनार्थ = गमनसमये) न
(= मनुष्यो) निदधे (= आत्मानं न्यक् स्थापयति), उग्राय मन्यवे (= तीक्ष्ण
धाय = तीव्रकोपममये) [निदधे = आत्मानं न्यक् स्थापयति] । [नो यामसमये
मन्युसमये च] पर्वतो गिरिः (= बहुविधपर्यपुक्तः शिखरी) [अगि] निहीन (=
मार्ग विसृज्य गच्छेत्) ॥

८. येषा [मरुताम्] अज्मेषु (= गमनेषु) यामेषु (= मार्गक्रमणेषु) [च] दृष्टं,
जुजुर्वी विश्वतिरिव (= जीर्णं गृहीतं = वयोहानिरोगादिना शिथिलः कविदृष्टं
मनुष्य इव), भिया रेजते (= रुम्पते) ॥

पहा. प्रस्तुत मन्त्रात् 'सीम्' याच्वा अर्थ
'शावापृथिवी' (औथ ग्मा च) याजुऋ
न घेता 'सर्वं वाजुनी' असा सायणाचार्य
कृतितात् तो त्याच्यान आधारवरून
चित्त्य समजला पाहिजे.

'धुमज्जीत असता' = 'धुनुध' मरुत

म्हणजे 'वारं', 'पवन', 'वायव्य' हे
देव अथवा त्याच्या अविदेवता ।
त्यापेक्षा ते सरळ दुलोनाम व
कास कसे हालवितात ते वादळे पाहिजे
लेल्या मनुष्यास सामान्यपणाने.

७. [हे मरुतांनो], तुमच्या दबडीसरशी मनुष्य [दबून खाली बसतो]; [तुमच्या] प्रबळ क्षपाच्या-सरशी [मनुष्य] दबून खाली बसतो, गांठाळ पर्वतालाहि चलन करावे लागते.

८. ज्या [मरुतां]च्या गमनांच्या वेळी [आणि] दबडीच्या वेळी [ही] पृथ्वी वृद्ध मनुष्याप्रमाणे भयाने कांपत असते.

७. 'दबडीसरशी' = 'यामाय.' म्हणजे तुम्ही चालू लागला म्हणजे, तुम्ही जाऊ लागला म्हणजे = 'प्रबळ क्षपाच्या-सरशी' = 'उग्राय मय्यवे.' म्हणजे तुम्ही मोठ्या क्षपाच्या जाऊ लागला म्हणजे. = 'दबून खाली बसतो' = 'निदधे.' अक्षरार्थ, 'खाली धरिला जातो.' साधनाचा अर्थ जग निराश्रय करिताना. पण क. ७. ३५. ६; १. ४८ ३ आणि १०. १२. ७ या मंत्रावरील भाष्यात तेव 'धु' धातूचा 'आत्मान' 'धनुष्य' म्हणजे 'राहण' असा अर्थ करिताना तो पाठ = 'गांठाळ पर्वत' = 'पर्वतो गिरि.' 'पर्वत' हे या मंत्रात विशेषण होय आणि 'गांठाळ पर्वत' म्हणजे जरी गांठाळ पर्वत असे म्हटल्यास समवेत तयारी 'गांठी गांठी' असेल अन्वयार्थ पर्वत' असा अर्थ होईल. अन्वयार्थ जे शब्द ते

7. Down does man bend himself at your march, down, [Maruts]. at [your] mighty violence; the knotty mountain[itself] shall yield.

8. Maruts—under whose courses [and] marches the earth trembles with fear like an old sire.

पर्वतवाचक वेदात होतात असे पूर्वी सांगितलेच आहे

८ 'मरु' चालू लागले म्हणजे इतक्या क्षपाच्याने चालतात आणि त्याचा भार अशा प्रकारचा असतो की, त्या वेळी त्याच्या खाली असलेली पृथ्वी एकादा म्हाताऱ्या बांवाप्रमाणे भयान थरथरा पावते. असा भावार्थ आहे

'गमनाच्या वेळी [आणि] दबडीच्या वेळी' = 'अज्येषु यामेषु' 'अग्म' आणि 'याम' हे दोन्ही शब्द समानार्थक आहेत; परंतु वेचळ आदरार्थ एवच अर्थाच्या दोन शब्दांचा प्रयोग केला आहे. जसे आपण मराठीत 'ध्यानी मनी', 'मुले बाजे', 'वनी वाननी', 'गनोमाळ', 'कुटुब वस्त्र' असे प्रयोग करितो तसा हा समजला पाहिजे 'अग्म' म्हणजे 'गमन' दाक्षिणदी खाली १० व्या मंत्रावरचे आणि क. ५. ८७ ७ या मंत्रावरचे मन्त्रभाष्य पाहा.

स्थिरं हि ज्ञानमेषां वयो मातुर्निरेतवे ।

यस्सीमनु द्विता शवः ॥ ९ ॥

स्थिरम् । हि । ज्ञानम् । एषाम् । वयः । मातुः । निःसृतो
यत् । सीम् । अमुं । द्विता । शवः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. एषा वीना (=मरुद्रूपाणां पक्षिणां) ज्ञानं (=जन्मस्थानं) मातुः (=मातु-
रात्=जानात्=आकाशात्) निरेतवे (=निरेतुम् एषां निर्गमनाय) स्थिरं हि । व
(=यस्मात्) शवः (=एषा मातुर्बलं) सीम् अनु (=एताम्वस्तानुरित्य=एते
बलापेक्षया) द्विता (=द्वित्वेन=द्विगुण) [वर्तते] ॥
मरुद्रूपो मरुतां मातुर्बलीयस्त्वात् मरुतो यथासुखं जन्मस्थानान्निर्गम्यन्तु
तज्जन्मस्थानं मातुर्योनिः । आकाशमिति यावत् । स्थिरमवल वर्तन इति अर्थः ।

‘तृद्ध मनुष्याप्रमाणे’= ‘जुनुयान् इव
विशति’ । म्हणजे, वादळ मोठ्या प्रमाणात
चालू लागले म्हणजे मुलं वाळं होऊन क्षीण
झालेला एकादा म्हातारा मनुष्य वाऱ्याचा
झपाटा सोगण्यास शक्ति नसल्यामुळे

जसा कांपतां तशी विचारी पुरितं
पते असा या उपमेना अर्थ आहे.
‘शपति’ याचा जो आश्रय अर्थ
आहे त्याला क्र. ७. ५५ ५ हा
वरील मायणभाष्याचा आशय आहे

९. आणि यांचे जन्मस्थान
तर अचल [होय] [आणि] [हे
मरुद्रूपी महा] पक्षी [आपल्या]
आईच्या उदरांतून [सहज]
निघत इतकें [तें अचल आहे];
कारण की [तिला] यांच्यापेक्षां
बळ दुप्पट [आहे].

9. [As for] their birth-
place [it] is indeed [strong]
—strong for [them] the birds
to issue forth from [their]
mother[’s womb]; since [her]
strength [is] twice [as
great] as [that of] these.

१. वरुणा मंत्राने सांगितले की,
मन्तु इतकें प्रचंड आहेत आणि ते जाऊ
लागले म्हणजे इतक्या प्रपात्रांने जातात
की एवढी मोठी पृथिवीहि त्याच्या पा-
यांशी एखाद्या म्हाताऱ्या मनुष्यामात्र-
ी वापने. त्यावर अशी आराक्षा निघते
की असे प्रचंड मन्तु ज्या स्थानापासून
(म्हणजे आईच्या उदरापासून) निघा-
ले ते याच्या जन्मसार्द्धी नष्ट होत असेल
आणि अशा बलाद्वय पुत्रास जन्म देण्या-
स त्याच्या आईस शक्ति नसेल त्यामुळे
ही प्रसवसमयी मरण असेल तर या
इतक्या निवारणार्थ कृषि म्हणता की,
‘तसे वाही होत नाही; यांचे जन्मस्थान
स्थिर म्हणजे अचल आहे आणि ते
इतके मजबूत आहे की हे मरुद्रूपी पक्षी
आपल्या आईच्या पोटातून सहज बाहेर
पडतात; कारण की याच्या बलापेक्षा
दुप्पट बळ याच्या आईस आहे.’

नानि दिवः’ यास ‘स्थिर’ हे विशेषण
लाविले आहे ते पहा; शिवाय खाली ३१
व्या मूळग्रंथी २ या मंत्रात ‘स्थिरा व-
मन्तु आयुषा’ = ‘तुमची आयुषे स्थिर
म्हणजे न वाळणारी अशी राहोत’ असे
आहे ते पहा.)

‘[मरुद्रूपी महा] पक्षी’ = ‘वय’
मरुतास पक्षी असे वेदात पुष्कळ ठि-
काणी म्हटले आहे त्याचे कारण असे
की ते पक्ष्याप्रमाणे अतपशीर फिरतात
म्हणून. या मंत्रात ‘वयः’ म्हणजे
‘शक्ति’ असा अर्थ शिनेरु विद्वान् पे-
तात आणि ‘आईच्या उदरांतून बाहेर
पडण्यास मरुतास शक्ति आहे’ असे
‘वयसं मातुर्नरोत्तमे’ याचे भाषांतर करि-
तात पण तसे करण्यास अदवण इत-
की आहे की, या मंत्रात मरुतास शक्ति
अथवा बळ आहे हे प्रतियादिन कर-
ण्याचा उद्देश नाही, मरुताचे आईच्या
बळाविषयी सांगणे आहे.

‘आईच्या उदरांतून’ = ‘मन्तु’
माना म्हणजे ‘आकाश’ असे स्पष्ट-
पार्थ म्हणतात. मरुतास ‘दिवस्पृश’

‘अचल’ = ‘स्थिरम्.’ म्हणजे भा-
रात अथवा भीतीने पृथ्वीसारखे
बांधणारे (१ वा आणि ८ वा मंत्र पहा)
मार्. (क. ट. १४. २ यात ‘स्थि-

उदु त्ये सुनवो गिरः काष्ठा भ्रमेप्यन्न ।
 वाश्वा भ्रमिन्नु यातवे ॥ १० ॥ १३ ॥
 उत् । ऊम् इति । त्ये । सुनवः । गिरः । काष्ठाः । भ्रमेप्यु । अन्न ।
 वाश्वाः । अभिऽहु । यातवे ॥ १० ॥ १३ ॥
 त्वं चिंदा दीर्घं पृथुं मिहो नपातमृधम् ।
 प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥ ११ ॥
 लम् । चित् । घृ । दीर्घम् । पृथुम् । मिहः । नपातम् । अमृध
 प्र । च्यावयन्ति । यामभिः ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१० उ (=उत्=अपि च) त्ये गिरः सुनवः (=वाचः पुत्रा ये मरुतस्ते) अ ।
 पु (=स्वकीयेषु गमनेषु) काष्ठा. (=उदकानि=मेघमलानि), वाश्वाः (=हृत्प्रा-
 पेता गा इव) [मती.], अभिहु (=नानुगभीरं यथा स्यात्तथा) यातवे (=आ-
 यहनार्थम्) उदन्नत (=उदतनिषत=उत्सृज्य विस्तारयन्ति) ॥
 मरुतः स्वकीयगमनसमयेषु मेघादकान्युत्सृज्य इतस्ततो विस्तारयन्ति । नत्त
 नदीरूपेण आजानु गभीर सगर्जनानि बहन्तीत्यर्थः ॥
 ११ [मरुतः] त्य (=तं प्रसिद्धं) दीर्घम् (=आयामोपेतं) पृथु (=निर्दि-
 स्तृतम्) अमृध (=कृताप्यहिंस्य) मिहो नपातं चिद् (=वृष्टेः पुत्रं=वृष्टेः पुत्रं
 नामासुरमपि) यामभिः (=स्वकीयगमनेः) प्रच्यावयन्ति ह (=प्रकृष्येण गम-
 खलु) ॥

म्हणजे मूचे अथवा देदीप्यमान आका-
 शमदेशाचे पुत्र, आणि केव्हा केव्हा
 'मिन्नुमातर' = 'अंतरिक्षाचे पुत्र' असेहि
 म्हटलेले आहे. मरुतास आकाशरूप
 आईचे पुत्र म्हणजे हे त्याची आकाशात
 उत्पत्ति होत असल्यामुळे माहजिक
 होय. 'पृथिमातरः' असे जे त्यास
 म्हणतात त्याचा तरी अर्थ 'विश्ववि-
 श्व रीत्याची जी आकाशरूपाई तिचे
 पुत्र' असाच दिसतो.

'कारण की [त्रिला] याच्यांश हा
 दुष्पट [आहे]' = 'यन् सीम् अनु विग-
 शवः' आणि हे तरेच आहे, ह्याच
 वाच्याने आणि महाप्रचर वादने
 पृथ्वीस अथवा पृथ्वीवरच्या पदार्था-
 उपद्रव होतो, एव आकाश तेजः
 काटले अथवा दुस्तानले असे कधी
 नाही.

१०. आणि हे जे वाणीचे पुत्र [मरुत्] ते [जाऊं लागले हलजे][आपल्या] मार्गी [मेघ]-जलांत पसरितात, की जेणेकरून ती [मेघजले] गर्जना करीत करीत गृध्पाइतकीं वाहू लागतात.

११. लांब, रुंद [आणि] मारला जाण्यास कठिण [असा जो] तो मेघामुल त्याच्याहि [हे मरुत्] [आपल्या] गमनांनी हा-यून लावितात.

१०. 'मरुत् जाऊ लागले म्हणजे निरहे नारंग निवटे पावसाचे वाणी होऊन मरि जलमय वरिनात; मग ती मेघाद्वारे एवढे होऊन नदीकडे वाहतात, आणि गृध्पाभर होऊन असून गर्जना करीत करीत वाहत असतात.

'वाणीचे पुत्र' = 'सुनरां गिर' हे

शब्द इतिहास आहे. पण आम्ही केवळ

मरुत् शब्दावर विचार आहे. मरुत्वर या विश-

णवाचा अर्थ वायू ते समजत नाही.

मरुत्वर वाणीचे पुत्र असे अर्थाने म्हण-

लेले आढळत नाही. मरुत्वाचा अर्थ केवळ

निराशागती "वाणीचे उत्पादक" (वाणी

"वाणीचा सोदात, माजवत, ओटाने धरित

"मरुत्वर वरून याचा उत्पादक वरिनात)

असे म्हणतात. पण 'सुन' म्हणजे उ-

त्पन्न वरिनात असा अर्थ निविष्टाद

द्वारे वाणीचा अर्थ होऊन वायू ?

'[मेघ]जलास वरिनात' = 'उत्प-

पन्न' अर्थ. या शब्दाचा अर्थ

रितेक विनाश होऊन वरिनात. पण

असा शब्दाचा अनुसारा असा. वा-

10. And those [Maruts the] sons of voice spread out the [rain]-waters on their courses, that roaring these may flow knee-deep.

11. They drive away in [their] courses even that vast, broad, [and] invulnerable son of the shower.

रण. हा शब्दाचा अर्थ उदक असा मरुत्वर वसा होतो हे सांगता न आले तरी म. १ ३२ १०; १ ५२ ६ आणि प्रस्तुतचा मरुत् यात उदक असा अर्थ सांगण्याची केला आहे तो आम्हास योग्य दिसतो. प्रस्तुत मरुत्वर 'मरुत्वा' असा अर्थ रितेक वरिनात तो समजत नाही.

११ जेणेकरून तो [मेघजल] गर्जना करीत करीत गृध्पाइतकीं वाहू लागतात. 'वाणी अभिलेख याचे' शब्दाचा अर्थ '[वाणी] गर्जना करणाऱ्या मरुत्वाभर जाण्यासाठी मरुत् जाती जा-ता मेघवृष्टि वरिनात याविषयी पुरेच्या सुज्ञाचा. वा मेघ आणि म. ५, ५७ ५ हा मरुत् वरिनात अर्थ आणि आपाट आणि वेष्टा यांचे एवढे महिम्नात होऊन वादळे प्रथम सुटून लागतात वृष्टि होऊन ते मरुत्वा टाकून जावे.

११. 'मरुत् हे केवळ उदके सांगत वरिनात आणि नदीकडे वरिनात इतकेच नव्हे पण अतिदिवसे, अति-

मरुतो यद् वो बलं जनौ अनुच्यवीतन ।

गिरीनुच्यवीतन ॥ १२ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । बलम् । जनान् । अनुच्यवीतन ।

गिरीन् । अनुच्यवीतन ॥ १२ ॥

यद् यानि मरुतः सं ह ब्रुवतेऽध्वना ।

शृणोति कश्चिदेषाम् ॥ १३ ॥

यत् । ह । यानि । मरुतः । सम् । ह । ब्रुवते । भागं ।

आ । शृणोति । कः । चित् । एषाम् ॥ १३ ॥

भाषायाम्

१२ हे मरुत . यद् व. (= युष्माकं) बलम् [अस्ति] [तस्मात्] जनान्
[ययं] जनान् (= मोक्षान्) अनुच्यवीतन (= अनुच्यवीतन = अध्यापन = धारण)
[तस्मादेव शरणम् ययं] गिरीन् अनुच्यवीतन (= बालयय) ॥

१३ यद् (यद्वा गन्तु) मरुतो यानि (= गच्छति) [तथा] ह [हि] मे
भा । अध्वनि आ = अध्वनि = भागं) सं ब्रुवते (= वरस्वरं ब्रुवते = वक्तव्यं)
[नद] एषा [मेभावन] कश्चिन् (= कश्चिन्) शृणोति (= शृणोति श्रोतुं शक्नोति)

दीर्घ भागि श्रोताध्वनिहि जगत्ता मारुत
नारी भगता जो जगत्प्रद्वान मेघासुर
(वृषासुर) श्यामाहि भागव्या दधही-
व्या श्यामाहि हासून लाजितान् असे
हासुर

‘मेघासुर’ = ‘विहो नरानय’ अ-
हासुर असे ‘वृषासुर पुत्र’ हासुर
‘मेघासुर’ हा असे वज्र श्यामा जगता
होता वा मेघासुर ‘मेघासुर’ अला जो
जगत्प्रद्वान असे वज्र आदि जो वज्र
आदि वज्र श्यामा असे ‘विहो नरानय’

असे यद् भागवती एकासुर वज्र
(५. ३२. ४.) भागं असे.
‘मारुता जगत्ता कश्चिन्’ अ-
भम्. ‘अध्वनि श्यामास असे जग-
तास मरुत हासुर कश्चिन् वज्र
नारीहि तोष वायव्य श्यामा असे.
‘हासुर लाजितान्’ = श्यामास
वायव्यासुर मेघ वज्र जगत्ता हा हा
मेघ विहो भागवती असे हा
वायव्य नारीहि.

१२. हे मरुतांगो, तुम्हां वज्र आहे] म्हणूनच [तुम्ही] जगाच्या लावून टाकीत असतां, [म्हणूनच तुम्ही] पर्वतांच्या हालवून टाकीत असतां.

१३. [हे] मरुत जेव्हां जात असतात [तेव्हां ते] मागीं परस्परांशीं बोलत पण असतात; [ते] पांचै [संभाषण] पाहिजे त्याचा एक येतें.

१२. 'हे मरुतांगो, तुम्ही माणवली नाही असे शोध म्हणू शकतो? कारण ही तुम्हास मंटे वज्र आहे म्हणूनच तुम्ही जाऊ लागला म्हणजे सर्व लोकांना त्रास, आणि मोठमोठे पर्वतहि काप-
'अमनात,' असा भावार्थ

'हालवून टाकीत असता' = 'अच-
ध्वनीत.' अक्षरशः अर्थ 'हालवीत आला आहे,' आजपर्यंत 'हालवीत आला,' अर्थात् 'हालवीत असता,' 'हालवून टाकीत असता.' सायणाचार्य या स्वामी 'आपआपल्या कामी येरिता' असा अर्थ करितात. परंतु मरुत जाऊ लागले म्हणजे सर्वांस हालवून टाकिताने पावित्र्या आणि 'च्यु' भानूच्या अर्धाविषयी क. १. १६८. ४ या मंत्रा-
वरिल सायणभाष्यच पाहा.

'पर्वतां' = 'गिरि.' येथे 'गिरि' म्हणजे 'मेष' असे सायण म्हणतात. तथा अर्थ तर होईलच. परंतु 'पर्वतां' -

12. Maruts, it is the cause [ye] have power that [ye] shake the people, that [ye] shake the mountains.

13. And when the Maruts go, [they] even talk to each other on the way. Any one can hear them [talk]

हि हालवून टाकिताने असे म्हणण्यात मरुताविषयी योग्य गौरव अधिक आहे

१३. 'आणि हे मरुत देव मागीं जाऊ लागले म्हणजे एकमेकांशीं बोलत असतात, आणि जे बोलताना ते हळु अथवा कोणतास न ऐकू येई अशा रीतीने बोलतात असे नाही, तर ते पाहिजे त्याला ऐकू येई अशा रीतीने बोलतात' आणि हे स्वप्न आहे कारण की वा-
त्याचा प्रपाटा कोणास ऐकू येत नाही?

'परस्परांशीं बोलत असतात' = 'म
बुवने.' हा अर्थ आम्हां भाष्यधोम अनु-
मदन आणि साधारण प्रयोगास अनुम-
रून अक्षरशः केला आहे. सायणाचार्य
'एकत्र ध्वनि करितात' असे भाष्य
निदितात.

'मागीं' = 'अध्वन् आ' = 'अध्वनि
आ' 'आ' या उपसर्गाचा प्रयोग येथे
केलेला ध्यानात ठेवावा. लाटीत भाषेत
जशी मरुती विभक्ति लागून त्याशिवाय

प्र पांन जीमंयानुभिः सन्ति कर्त्तव्यं तु दुः ।

नयो तु मादयाधे ॥ १३ ॥

प्र । पांन । जीमंय । भाष्यभिः । सन्ति । कर्त्तव्यं । तु । दुः ।
नयो इति । तु । मादयाधे ॥ १३ ॥

अन्ति हि व्या मदाय नः स्वमिं व्या वृषमंयान् ।

विश्वं निदायुर्जीवमे ॥ १५ ॥ १४ ॥

अस्ति । हि । स्व । मदाय । नः । स्वमिं । व्या । वृषम् ।
विश्वम् । चिन् । आयुः । जीवमे । ॥ १५ ॥ १४ ॥

भाष्यायाम्

१४. [हे मन्तः]. [वृषम्] आनुभिः (= वेपथुः इत्यर्थः) शीघ्रं (= प्रयत्नः) (= आयातुं प्रयत्नः) । कर्त्तव्यं (= कर्त्तव्यं) अस्मात्पुत्रेषु जानामश्माहं गृहे) यो (= युष्माकम्) दुः (= दुःखं) ते दातव्यानि हविर्दातव्यां दानानि सन्ति (= मित्रानि वृत्तानि वर्तन्ते) तु (अत एव तत्रैव) [वृषम्] मादयाधे (= मादयाधे = वृषा भवतः) ॥

१५. [हे मन्तः], यो मदाय (= युष्माकम्) तृणम् (हविर्दातुः) अस्ति (= यस्माद् वर्तते सलु) वयं स्व (= तस्माद् वयम्) एषां (= युष्माकम्) (= स्वः), विश्वं निद (= सलुमपि) आयुः (= आयुर्वायं जीवसे) (= जीवमेति हेतोः) ॥

यस्मात्कारणाद् वयं युष्मान् हविर्दातव्यां मादयाधः तस्माद् वयं युष्माकं मदा मृत्वा सर्वमपि आयुर्जीविष्याम इति भावः ॥

उपसर्ग अथवा शब्दयोगी अव्यय निराळे लागते, तसे वेदांत होत असणे. म्हणूनच 'अध्वनि आ' म्हणजे 'अध्वनि' इतकाच अर्थ समजावयाचा. यास्तवच मापणाचार्ये तरी तुसता 'मार्गे' इतकाच शब्द लिहितात. पृष्ठी २५. व्या पूज्यत १५ व्या मर्चात 'मानुष्ये आ'

आणि 'उदरेषु आ' असे ३ ते पहा. क. १. ५८. ६ हाहि अशा रीतीने योजिलेला जो 'थवा दुसरा एकादा उपसर्ग त्या णाचार्य 'सममीयोगत' अथवा 'वादक' असे म्हणत असतात.

१४. [हे मरुतांनो], तुम्ही पल्या वेगवान् वाहनांनीं लवकर, चला; कणांच्या येथे तुम्हां-
ठी आहुति [सिद्ध] आहेत.
: येथेच [तुम्ही] तुम रहा.

१५. कां की [हे मरुतांनो].
तसे] तुम्हांस तुमि होण्यासाठीं
वे आहे, [तसे] आम्ही तुमचे
नाहो आणि पूर्णापुषी होऊ.

१४ मरुतांनो म्हणतां, 'हे मरुतांनो.
गम्हा कणांच्या येथे तुम्हांसाठी हवि-
र्जे, सोमाहुति इत्यादि सिद्ध वरून
देविते आहे, तर तुम्ही लवकर आप-
ल्या वाहनावर बसून या, आणि येथेच
आम्ही दिलेले अन्न आणि पेय घेऊन
तुम रहा, तुमच्या रक्षणी जाऊ नका.

'कणांच्या येथे' = 'कणेषु' या
सूत्राचा कर्ता जो कृषि नो कण्व म्हणजे
कण्वकुलोत्पन्न आहे हे ध्यानात ठेविले
पाहिजे.

'मादयाधे हे देवतांनो' अथ आहे
याचा अर्थ आशय आहे.

'आहुति' = 'हुव'. 'हुव' ह
येथे 'हुवामि' या अनेकवचनाशी आहे
अन्नादः अर्थ 'दान' अथवा 'मेवा'
असा आहे. त्यावरून देवमंत्राच्या वेळा
संगीतवाच्या ज्या आहुति दावयाच्या
त्या असा अर्थ येथे समजला पाहिजे.

१५. 'हे मरुतांनो, ज्यांपेक्षा आम्ही

14. Maruts, come forth quickly on [your] swift hor-
ses. There are offerings for
you among the Kanvas.
Here only be ye gratified.

15. For [Maruts], as
there is oblation for your
gratification, so we are
yours and shall live the
whole life

सोम्या प्रेमान तुम्हांस हवि आणि सोम
अपेण करून मंदिव सुखी करितो, त्या-
पेक्षा आम्ही तुमचेच होऊ आणि सर्व
आपुष्य नितक आहे त संपेययन आम्ही
जगू, अश्वमृत्पुनं यरणार नाही असा आ-
मचा भरवसा आहे अम या वमरका-
रिक्त यत्रांनील असा आहे.

या मन्त्रावरून दोन मार्ग उघड हो-
तात एक हा की ज्यांपेक्षा आम्ही
मर्त्य जन देवार्थी सेवा करिता त्या अर्थी
ने अमर्त्य आम्हांस ठारणार नाहीत
असा आपल्या पूर्वजांचा भरवसा होता,
आणि दुसरा हा की, देवार्थी कृपा हाडले
तर आम्ही मर्त्य आपुष्यवर जगू नाही
तर इत्यादि असादरच मरु अस न
मानात पाहिजे नितका येथे ब्रह्मण्डा
प्राग टेवून हजारो वर्षेययन जगता
येथील अशा समजून हाता अम दिग्मन
नाही.

या मन्त्राची शब्दरचना चार वमरका-

મુજબ ૧૮.

સેવકે કામ કરે તથા ફરિયાદ કરે તરફ

જઈ મુત્તે જાણિયાં હિયા મુત્તે ન જાણે.

દરિયાં જે મુજબ રહેતો ॥ ૧ ॥

જાણે ॥ ૧ ॥ મુજબ ॥ જાણિયાં ॥ હિયા ॥ મુજબ ॥ ૧ ॥

દરિયાં જે ॥ મુજબ રહેતો ॥ ૧ ॥

માનાવાચ

૧. જાણિયાં જાણિયાં ॥ ૧ ॥ મુજબ રહેતો ॥
મુજબ ॥ જાણિયાં ॥ જાણિયાં ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥
જાણિયાં ॥ જાણિયાં ॥ જાણિયાં ॥ ૧ ॥

જિતે આદે અમરત મહે મહારાજ રજા. * અગિ મુજબ રહેતો ॥
જે. ॥ ૧ ॥ જાણિયાં મુજબ રહેતો ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥
આદેત. ॥ આગિ આદેત ॥ મુજબ ॥ આગિ આદેત ॥
જાણિયાં રહેતો. મુજબ ॥ આદેત ॥ મુજબ ॥
મુજબ ॥ ૧ ॥ ॥ મુજબ ॥ આગિ ॥ આદેત ॥
(૧/૧/૧) જાણિયાં મુજબ રહેતો ॥ મુજબ ॥
જાણિયાં ॥ જાણિયાં ॥ જાણિયાં ॥ ૧ ॥
જાણિયાં ॥ જાણિયાં ॥ જાણિયાં ॥ ૧ ॥

ऋषि-घोषाया पुत्र कण्व (जो
तेच्या मुक्ताचा तोच). देवता-
मनु. वृन्-गायत्री.

१. हे स्तवनाने सनांय पाव
गरे [आणि] पूज्य [मनु] हो.
पिता पुत्राचा [आपल्या हातावर
परितो] तसे, [तुम्ही] [आम्हांस]
[तुमच्या] हातावर केव्हा धराल
हे ?

१. या सुंदर मंत्राचा भावार्थ असा
आहे की, 'हे स्तुत्य आणि पूज्य मनुना-
नो, बाप आपल्या मुलाचा हातावर घेऊ-
न लाड करितो तसे आम्हांस तुम्ही
आपल्या हातावर घेऊन केव्हा लाड
कराल वरे ?' या प्रधान मंत्राच्या
प्रथम उपमानीय 'देवतेविषयी किती मोठे
आहे परा. आमचे आर्य पूर्वज आपल्या
देवांस भीति होताने, त्यास स्तवीत होते
आणि मोठे समजत असत इतकेच नाही,
पण जसा मुलगा आपल्या बापावर प्रेम
देवितो आणि बापाची प्रीति आपणावर
शरीरी म्हणून इच्छा करितो तसे ते त्या-
नवर प्रेम देवीत आणि त्याच्या मायेची
वाज करीत.

'स्तवनाने सर्वोच्च वाक्पारं' = 'रच-
विषय' म्हणजे 'ज्यास स्तवन आवडते.'
जे 'स्तवनाने प्रसन्न होताने,' 'स्तवनीय'
आमचा अर्थ मायानुमारी आहे हा
अर्थ अगदी निर्विवाद आहे असे आ-

To the Maruts By Kandu the
son of Ghora Mother Gâyatri

1. When, will you, O
Maruts, fond of praise (and)
worshipful, hold us in
your arms as does the
father his son ?

मध्यास म्हणून नाही, पण शिगार
प्रीति करणारे असा जो दिती एक
रिवाज अथे हागनात त्यांतल तहोपभा
हा वग आहे

'पूज्य = वृत्तवाह्य अक्षरशः
अर्थ. 'ज्याच्या माठी लोकां दर्भामन
घालात अमतात. म्हणजे ज्याची लोक
पूजा करीत अमतात. ज्याचे लोक
यजन करितात; अथवा 'पूजनीय,'
'यजनीय'

'[आम्हांस]' हे पद अध्यास्त आहे.
आम्हांस असे वाटत की तृतीय वरण
'दृष्टिचे वृत्तवाह्य' असा समजून 'हे
स्तवनविषय मनुनां, पिता पुत्राचा आ-
पल्या हातावर परितो तसे तुम्ही तुमच्या
मेवजाम तुमच्या हातात केव्हा धरीत
अमता ?' असा अर्थ केल्यास बरे
होईल. यम 'अस्मान्' पदाचा अध्यास्त
करावयास नको आणि पुढच्या मंत्रा
शीहि अर्थ पाहण्या जुटेल 'वृत्तवाह्य'

कं नूनं कटो अर्थं गन्तां दिवो न पृथिव्याः ।

कं वो गावो न रण्यन्ति ॥ २ ॥

कं । नूनम् । कत् । वः । अर्थम् । गन्तं । दिवः । न । पृथिव्याः ।

कं । वः । गावः । न । रण्यन्ति ॥ २ ॥

कं वः सुम्ना नव्यासि मरुतः कं सुविता ।

को विश्वानि सौभगा ॥ ३ ॥

कं । वः । सुम्ना । नव्यासि । मरुतः । कं । सुविता ।

को इति । विश्वानि । सौभगा ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२ [हे मरुत], नूनम् (= इदानीं) [यूपं] क [स्थ] ? वो (= पुष्पात्) अर्थं (= गमनीय स्थान) कत् (= किम्) [अस्ति] ? [यूपं] दिवो (= सुमेरुगन्त) (= प्रतिष्ठत), पृथिव्या न (= भूलोकान्ता) [गन्त = गच्छत] । वो (= जनदेशे) न रण्यन्ति (= न रमन्ते) ?

अत्र पृथिव्या सर्वत्र युष्मदर्थं सोमा अप्यन्ते तस्मात् पृथिव्याः सक्ता नोचिनम् दिवः प्रस्थाप्य अत्रैवागमनम् अत्र च स्थितिरित्येतदेवोचिनमित्य

३ हे मरुतः, वो (= पुष्पात्) नव्यासि (= नव्यायासि = नवनयानि) (= प्रजापशुकृपाणि धनानि) क [सन्ति] ? [वः] सुवितानि (= मणिमार्गः) कृपाः प्रसादाः) क [वर्तन्ते] ? [अपि च वो] विश्वानि सौभगानि (= सौभाग्यानि) गताश्चादानीं क [सन्ति] ?

एतानि मर्वाणि गृहीत्वा यूपं कस्माच्छीघ्रं नापायेत्यर्थः ॥

याचा - जो पूजा करितो तो, 'संवत्' 'क गच्छानि' 'मोतीन' 'गच्छानि' 'वत्' हा अर्थ वेदान्त प्रसिद्ध आहेच. 'अर्थ' 'जातो' 'अमा न होतो जन्म' 'अर्थ' 'धरात' = 'दक्षिणे' 'दक्षिणे' 'अमा होतो, तमा' 'दक्षिणे' 'धरात' 'अमा होतो. हे येथे वर्तमानकाळीं कियान्व आहे. 'धरात' 'अमा होतो.

२. [हे मरुतानो], या वेळीं
[ही] कोठे [आहां]? तुमचे
न कुणीकडे [होत आहे]? [हे
ज्जानो], [तुम्ही] स्वर्गाहून नि-
[र्यावर्तून] [निघून जाऊं]
का. [कारण कीं] तुम्हांसाठीं
[सोम] कोठे लकल-
त नसताना?

३. हे मरुतानो, तुमची अ-
ली नवी धने कोठे [आहेत]?
तुमचे] प्रसाद कोठे [आहेत]?
आणि तुमची सकल वैभवे कोठे
[आहेत]?

2. Maruts, where [are ye]
now? What is you goal?
Depart [ye] from heaven,
not from earth. [For] where
do not the Somas sparkle
for ye?

3. Where [are] your
newest blessings? Where,
Maruts, your favours? And
where [are] all [your]
prosperities?

२. 'हे मरुतानो, तुम्ही या वेळीं
कोठे आहां वर? अथवा कोठे जात
आहात वर? कोठेहि असला तरी तुम्ही
स्वर्गाहून पृथिवीवर यावे, ही आमची
इच्छा आणि आग्रह सोडून स्वर्गी जाऊं
जसे कारण कीं वेध मंत्रां तुम्हांस
सोम सोम असेन पृथिवी असताना, असा
अर्थ काढत सोडून तुम्ही आपल्या
उत्तराज्यंजरा या, उत्तराग्राम सोडून
आपल्या स्वर्गी स्वर्गी जाऊ नसा आता
आपला हा मन्त्र वेळी आहे.

३. 'तुमचे नवीन धन कोठे आहे?
'तुमचे प्रसाद कोठे आहे?' अर्थ
'तुमचे नवीन धन कोठे आहे?' अर्थ
हा मन्त्र वेळी वरुणाहून जपुमार्ग-
ही आहे, पृथिवी नही, आणि त्याचा
अर्थ 'तुमचे नवीन धन कोठे आहे?' अर्थ
१५०. 'हे मरुतानो' असा होत अस-

'मरुत' 'युन सोम' = 'माव'
'माव' 'उत्तराग्राम' हा अर्थ 'सोम' आहे
याचिपरीत अ. १५० १ हा मन्त्र आणि
उत्तराग्राम गायत्र्याचा पद्य.

'सकल' 'असताना' 'रूप्य' 'रूप्य'
'रूप्य' 'असताना' अर्थ 'सोम' 'सोम'
असताना' अ. ८ १६ २. 'सकल'
कथानि रूप्य' 'सकल' 'सकल' 'सकल'
'सकल' 'सकल' 'सकल' 'सकल'
'सकल' 'सकल' 'सकल' 'सकल'
'सकल' 'सकल' 'सकल' 'सकल'

३. 'हे मरुतानो तुम्ही आपल्या उ-
त्तराग्राम सोडून जसा नवी धने देत
आहात, पृथिवीवर देत आहात
आता हा मन्त्र वेळी 'वेध' देत
आहात असा पद्य आहे, आणि आ-
ग्रह हा मन्त्र असून उत्तराग्राम-
सकल आहे हा मन्त्र वेळी आहे?

यदुयं पृश्निमानरो मर्तांसः स्यातेन ।

स्तोता वो अमृतः स्यात् ॥ ४ ॥

यत् । युयम् । पृश्निऽमातरः । मर्तांसः । स्यातेन ।

स्तोता । वः । अमृतः । स्यात् ॥ ४ ॥

मा वो मृगो न यवसे जरिता भुदजोष्यः ।

पथा यमस्य गादुष्य ॥ ५ ॥ १५ ॥

मा । वः । मृगः । न । यवसे । जरिता । भुत् । अजोष्यः ।

पथा । यमस्य । गात् । उष्य ॥ ५ ॥ १५ ॥

भाषायां

४. हे पृश्निमानरः (= पृश्नेः पुत्राः = मरुतः), यद् (= यदि) पूर् ।
(= अस्मादृशो मरणधर्माणः) स्यातेन (= स्यात् = अभविष्यत्) [तर्हि] वो (= तुव
स्तोता अमृतः स्यात् (= मरणरहितः कृतोऽभविष्यत्) ॥

अस्मादृशो मर्त्या अपि यद् दशुस्तदपि युयं न निरस्तयेत्याधर्मित्वस्यः ॥
५ [हे मरुतः] वो (= युष्माकं) जरिता (= स्तोता), यवसे मृगो न (=
पुनरप्यपि पशुरिव = नामपुनरप्यपि पशुर्यथा अजोष्यः अमेध्यो न भवति इति) ।
यमस्य अजोष्यः (= अमेवनीयः = अभियो) मा भुत् । [त] [यमस्य पथ]
उपगान् (= मा गच्छतु) ॥

पशुर्यथा नृगपुनरप्यपि तुयमक्षगाय मनुवान् तेन स्यत्वेन प्रतिहतो न भवति ।
युष्माकं स्तोतापि युष्मानिः प्रतिहतो मा भूत् अपि तु युयं तस्य सन्ति दृष्टा ।
५ मरणं मा मृदिरस्यः ॥

आणि नां वेकन मुन्ही नां आम्हांसव , नाम प्राय होतें असें माही) मदीं
येत नाही । अमा माभार्य आहे , पक्षा आर्य पुर्वजांची मनुष्य मने
या जगात सर्व बाही जे पांमने मनु- मने या धर्मावकन दिले की
जून आहे ते मने देवांकडून आण्णान , इतर धर्मावकनही उचल होत.
मिळवले आहे (मनुष्यांचे वधेने उचलम , आणि.....पेठे) = हो.
होतेने मना, जवका आण्ण पुर्वीया 'उ' (= 'उ' = आनि) काटने
जवकी हाव दिव हीने त्याने उचल आण- वावद प्राण आहे.

४. हे पृथिव्यांनो, तुम्ही जर
त्ये असतां [तर] तुमचा स्तोता
पर शाल्य असता.

५. [हे मरुतांनो,] जनावर
से कुरणास [नावडते नसते]
सा तुमचा स्तोता तुम्हांला नाव-
ता नसो. तो यमाच्या मार्गाने
जाओ.

4. Sons of Pṛis'ni, if ye
had been mortals, your
praiser would have become
immortal.

5. May your worship-
per never be unwelcome
[to ye] like as the animal
[is never unwelcome] in the
pasture; [and] may he [ne-
ver] go by the path of
Yama.

४. हा मंत्र कार कर्मत्वारिक आहे.
रच्या मंत्रांत सांगितले कीं तुम्ही जे
साद तुमच्या उपासकावर करीत अस-
ता ते आम्हावर का करीत नाही? या
विषय रत्याच विचारलें गेला अनुमत्तून
कणों की, 'तुम्ही असावे तसे उदार
नाही बरे! आम्ही तुमची निजवणी
करीत आहो तरी जर आम्हांसारख्या
मरुतांची वीणी रत्नोत्पाने केले असती,
आणि प्रसाद वरण्याची शक्ति तुम्हांम
जशी आहे तशी आम्हांम असती, तर
आम्ही आमच्या रत्नोत्पाम अमर्येच क-
रून दिवा अमरा' हे वचन प्रेरणेपाने
आणि प्रेरणेपाने आहे, हे पाने नाही.

'पृथिव्या' = 'पृथिव्यावर'. पृथि-
वी मरुताची आहे, आणि ती खरोखर
कोण, व तिनविषयी रूपकार्य काय
आहे ते पूर्वी सांगितलेच आहे (सूक्त
२३ मंत्र १० पहा).

५. भावार्थ - 'पशु गवताच्या वाळे-
ने रानात गेल्यास रत्याने ते रान नको
म्हणून भागत नाही परंतु आत येऊं
देते आणि श्वेत र्याऊं देते रत्याप्र-
माणेच तुमचा सेवक तुम्हांम असाय न
होओ. आणि तो न मरें' म्हणजे,
मरण विपुळ वा आणि तो न मरें
असे वचन.

मो पु णः परांपरा निर्रतिर्दुर्हणां वधीत् ।

पदीष्ट नृष्ण्या सह ॥ ६ ॥

मो इति । सु । नः । परांपरा । निःऽकृतिः । दुःऽहना । वधी

पदीष्ट । नृष्ण्या । सह ॥ ६ ॥

सत्यं त्वेषा अमवन्तो धन्वन्विदा रुद्रिपांसः ।

मिहं कृण्वन्त्यवाताम् ॥ ७ ॥

सत्यम् । त्वेषाः । अमवन्तः । धन्वन् । चित् । आ । रुद्रि

मिहम् । कृण्वन्ति । अवाताम् ॥ ७ ॥

भाषायाम्-

६. अपि च [हे मरुतः,] परापरा (= अतिबला) दुर्हणा (= कंठ
दुःशक्त्या) निर्रतिः (= रक्षोजातिदेवता) नः (= अस्मान्) मा सु वधी
वधं कार्षीत्) । [सा च] नृष्ण्या सह (= अस्माकं दुष्टवासनया सह
(= विनश्यतु) ॥

७. त्वेषा (= दीप्तिमन्तः) अमवन्तः (= बलवन्तो) रुद्रिपा (= रुद्रपु
त्रावातां मिहं (= वातरहिता वृष्टिम् = अनपेक्षिता विपुलां च मेघवृष्टिं) धन्व
(= धन्वनि आ अपि = मरुदेशेषु) कृण्वन्ति (= कुर्वन्ति) [इति यद् तत्]

६. आणि [हे मरुतांनो,] अ-
प्रवळ [आणि] मारावयास कठि-
[अशी जी] निर्रति [ती]
[म्हांस कधीहि न मारून टाकी;
[आमच्या] [दुष्ट] वासनेस-
न नष्ट होओ.

७. खरोखरच [हे] रुद्राचे
सिमत [आणि] बलवंत पुत्र वा-
रहित घृष्टि मरुदेशांतहि करि-
त.

6. And may the over-
whelming [and] indestruc-
tible Nirriti never kill us,
may she perish with [our]
[evil] desire.

7. Truly the effulgent
[and] mighty sons of Rudra
make a windless shower
even in a rainless country.

६. पूर्वीक मंत्राच्या शेवटी यमाची
ना ने होओ अशी प्रार्थना केली; या
प्रान निर्रतिची बाधा न होओ आणि
रामच्या सर्व दुष्टवामना नाश पावोत
अशी प्रार्थना आहे.

‘निर्रति’ ही पाप करण्याची इ-
च्छा मिजपासून होणे अशी एक दुष्ट
वस्तु. इतिवर्षी सूक्त २४ मंत्र २
मंत्राशी पूर्व दिलेली टीप पहा.

‘मारावयास कठिण’ = ‘दुर्हणा.’ हा
अर्थ मायानुसार आहे. द्वितीयक
शब्दात ‘दुर्हणा’ हे नाम समजून ‘अनिष्ट’
अथवा ‘पापक’ असा अर्थ करितात.
त्या त्याम विश्वसनीय आधार दिसत
नाही. ‘मारावयास कठिण’ हे विशेषण
दुष्टवामनाभिमानिनी देवी जी निर्रति
इतिना चार योग्य आहे हे मागावयास
नकोच. कारण दुर्वागना आमच्या मना-
निर्रति मुळा उत्पन्न होताना, आणि त्या
अशमयून वाढून टाकण्याचा प्रयत्न
केला तरी त्या जात नाहीत आणि त्या
माराव्या जात नाहीत हे सर्वांस टाऊन
आहेच.

‘[दुष्ट] वासनेसहित नष्ट होओ.’
म्हणजे ज्या दुष्ट वासनेची प्रेरणा निर्र-
तीपासून होत ती दुष्ट वासना आणि
तिची प्रेरणाकरी निर्रति या दोन्ही
मरून जाओत. निर्रति देवतेचे काम
दुष्टवामना उत्पन्नकरणे हे होय त्यापेक्षा
निचा नाश दुष्टवासनेमहित होओ अशी
प्रार्थना करणे साहजिक आहे. यात
इतकेंच लक्ष्यात ठेवण्याजोगे आहे की,
आमच्या आगातील दुष्टवास्तना जाण्यास
देवाची कृपा पाहिजे, (तपोबळाने जा-
णार नाहीत) अशी समजूत आमच्या
पूर्वजांची होती असे यावरून दिसून
यते.

या मंत्राच्या आरंभी जे ‘आणि’ हे
अव्यय आहे ते ‘मो’ यात जो ‘उ’
शब्द (उत=अपि च) या अर्थी आहे
त्याचे भाषांतर होय.

७. मरुताचा पराक्रम इतरा आहे
की, ते पाऊस पडण्याची परिपाटी ज्या
देशात आहे तेथेच घृष्टि करितात असे
नाही, पण जेथे कधी पाऊस पडत न-
सतो अशा रस्त मरुदेशांतहि वादळ

याश्चेव विदुन्मिमांसां न माता सिंपाकि ।
यदेपां वृष्टिर्मांसां ॥ ८ ॥

वाश्राड्डेन । विदुः । मिमांसा । न । माता । सिंपाकि ।
यत् । एषाम् । वृष्टिः । अर्सां ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. यद् (=यदा) एषां [महताम्] (=एतैः कृता) वृष्टिः (=वैषम्यः) क
(=आसृज्यने=वृष्ट भवति) [तदा] विदुः, याथा (=प्रचुरमनवती धेनु) हा,
मांसां (=शब्दं करोति) [अपि च], वत्सं मातेव (=वत्सं माता यथा हेतुः)
सिंपाकि (=संवते=तान् रक्षति) ॥

बगीरे काही नमतां एकाएकी विपुळ मेघ-
वृष्टि पाडितात,' असा भाषार्थ.

'हद्दाचे पुत्र' = 'हद्रियाः.' साय-
णाचार्य या रथळी हद्दाने पाळलेले म्हणून

'हद्रिय' असा अर्थ करितात. परंतु

क्र. १. ८५. १ यात महतांसां 'हद्दाचे

सूत्र' आणि क्र. १. २१४. ६ आणि

३. ३३. १ यांत हद्दास 'महतांचा

पिता' असें म्हटले आहे, आणि २.

३४. २ यांत 'तू महतांसां जन्मविलेस'

असें हद्दास म्हटले आहे, व इतर ठि-

काणीहि महतांचा बाप हद्द ही गोष्ट

वेदांत प्रख्यात आहे. शिवाय पुढच्या

(३५ व्या) सूत्रातील ४ ध्या मया-

मरील सायणाचेंच भाष्य पहा.

'वातरहित वृष्टि' = 'अवातां मिहम्.'
हा अर्थ आम्हीं सायणाम अनुसरून

केला आहे. त्रितीयांका निघान् 'असा-

ताम्' याचा अर्थ 'न सुकणारी
वाळून जाणारी' असा करित
रयाला पुरता आधार नाही असें आ
स वाटतें. शिवाय 'वातरहित' हा जो
चांगला जुळतो. साधारण फारम हा
तांना बाप वाहतो तेव्हाहून पुढे
सूचना अगोदर होते पण बापची हून
काही नसताना एकाएकी मेघवृष्टि हो
तात असे सांगण्याचे तात्पर्य आहे
'महदेशांतहि' = 'धन्वन् वि' अ
'आ' हा उपसर्ग 'धन्वनि' या ना
मांसी अधिकरणदर्शक अमृत हा
आहे. 'महदेश' म्हणजे मारवाळपत्ती
जे वृष्टिहीन प्रदेश ते होत. देहगंध
विवक्षित नाही. महत् जेथे जेथे
तात तेथे तेथे वृष्टि करितात असें
एक टिपणी सांगितलेंच आहे.

८. जेव्हां यांची [मेघ]वृष्टि
होते [तेव्हां] विद्युत् पान्हा कुट-
ल्या मार्गप्रमाणे हंबरते, [आणि]
ता वसाला [संभाळिते] तशी
भाळिते.

8. Like a cow with a
full udder the lightning
lows; she follows [them] as
a dam [follows her] calf,
when their shower pours.

८. 'मद्यु हे मयंकर वृष्टि करितात
व्हा विद्युत् सुद्धा पावरून जाते आणि
त्या मद्युतांचीच वाळजी लागते, आणि
'काहे माहसी घुल काही विलक्षण परा-
'मे वळ लागले म्हणजे त्याची आई
माहसी वाळजीने त्याजकडेस ओरडत
होते आणि त्याला संभाळवयास जाते
आणि ती वा मद्युतास संभाळवयाम ओ-
रडत जाते' असे तात्पर्य दिसते.

येथे विजेचे ओरडणे म्हणजे वृष्टी-
च्या वेळी जी मेघगर्जना होत ते ती हे तर,
मद्युताच्यांनी माहितल्याप्रमाणे, स्प-
ष्ट आहे. पण विजेच्या येथे मद्युताची
आई विल्ली हे मात्र भोवरेम चमत्का-
रित दिवले. त्याची आई 'पृथि' असे

प्रसिद्ध आहे आणि 'पृथि' म्हणजे वि-
जविचित्र दग असे समजावयाचे. विजा
ही मद्युतांची शत्रू होत असे बहुत करून
वेदात सांगितले आहे. आमचा अर्थ
सायणास अनुसरून केलेला आहे.

'जेव्हा' = 'यत्.' सायणाचार्य 'ज्या-
पेक्षा' असे म्हणतात.

'पान्हा कुटलेल्या मार्गप्रमाणे' = 'वाभे-
व' म्हणजे, 'मार्गस पान्हा कुटल्यावर
जी वामरासाठी ओरडते तशी गाय.'
'वाथा' याचा अक्षरशः अर्थ 'ओरड-
णारी,' 'हंवरणारी' असा आहे

'संभाळिते' = 'मिचति,' अक्षरशः
'मागाहून जाते,' 'शेविते,' 'जरते.'

दिवा चित्तमः कृण्वन्ति. पुर्जन्येनोदवाहेन ।
 यत्पृथिवीं व्युन्दन्ति ॥ ९ ॥
 दिवा । चित् । तमः । कृण्वन्ति । पुर्जन्येन । उदवाहेन ।
 यत् । पृथिवीम् । विऽउन्दन्ति ॥ ९ ॥
 अथ स्वनान्मरुतां विश्वमा सद्य पार्थिवम् ।
 अरेजन्त प्र मानुषाः ॥ १० ॥ १६ ॥
 अथ । स्वनात् । मरुताम् । विश्वम् । आ । सद्य । पार्थिवम् ।
 अरेजन्त । प्र । मानुषाः ॥ १० ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

९. यद् (= यदा) [मरुतः] पृथिवी [वृद्धिना] व्युन्दन्ति (= विशेषेण वेदयित्वा)
 [तदा] [ते] उदवाहेन (= जलधारिणा) पुर्जन्येन (= मेयेन) दिवा विश्वम्
 वसेपि) तमः कृण्वन्ति (= अन्धकारं कुर्वन्ति) ॥
 मेघवृद्धिना पृथिवीम् अतिमात्रे वेदयित्वा मेघततिना सूर्यम् आश्रय्य प्रकाशं व
 यन्तीत्यर्थः ॥

१०. अथ (= अथ=अनन्तरं) मरुतां स्वनाद् (= गर्जनहेतोः) विश्वम् आ
 मपि) पार्थिवं सद्य (= भूमी स्थितं यद्) [प्र अरेजन्त=प्ररेजन्त=सर्वाण्यपि पर्व
 गृहाणि प्रहम्पन्ते], [तथा] मानुषा (= मनुष्या) [अपि] प्र अरेजन्त (=
 रेजन्ते=हम्पन्ते) ॥

९. [हे मरुत्] जेव्हां पृथ्वी-
या [वृष्टीनें] भिजवून टाकिताना
[तेव्हां] [ते] उदकधारी मेघा-
च्या योगेंकरून दिवसाहि अंधकार
करितात.

१०. नंतर मरुतांच्या गर्जने-
मुळे पृथ्वीवरील सर्वेहि घरे [आणि]
मनुष्ये धरधरा कापू लागतात.

9. Even in the day they
create darkness with the
water-bearing cloud, when
they drench the earth.

10. Then at the roaring
of the Maruts all houses
whatever on earth [and]
men greatly tremble.

९. मरुत् मरुत वृष्टि करिताना तेव्हा
वाय वाय होत असते ते मागता. 'वृष्टि'
घार पडल्यामुळे पृथ्वी सर्व भिजून
जाते, आणि दिवसाच्याहि काळ्याच
'पड्या, वारण की उदकाने भरलेले जे
'मेघमंडळ ते सूर्याचे आड येते.'

या मध्यात जो 'पर्जन्येन' असा शब्द
'आला आहे' त्याच्या अर्थाकडे लक्ष द्या-
वे. साधारण मरुतात आणि मराठीत
'पर्जन्य' म्हणजे 'पाऊस' असा अर्थ
होतो. पण येथे 'मेघ' 'टग' असा
अर्थ आहे. 'वृष्टि' असा नाही. ह्या
'पर्जन्या' वर मागाहून देवताचा आ-
रोप करून त्याला द्वितीयांश मंत्रांची व
सुतांची देवता वेगळी आहे ते पुढे योग्य
प्रसंगी स्पष्ट होईल.

'भिजवून टाकिताना' = 'व्युन्दन्ति.'
यातील 'वि' या अर्थ वरवर होण्या-
साठी आधी नुसते 'भिजविताना' असे
न म्हणता 'भिजवून टाकिताना' असे
म्हटले आहे. 'भिजवून निष्प करिताना.'
'निरादे निरादे मार करून टाकिताना.'

१०. मरुत् मेघवृष्टि करितात तेव्हां
वाय वाय होत असते ते पुढे सांगतो.
'मेघ मरुत् गर्जना करितात' म्हणजे 'म-
घर मरुत् गर्जना होते तेणेकरून सर्व
घरे आणि मनुष्ये धरधरा कापू लागता-
त' पाऊस पडतो तो मरुत् पाडितात हे
जसे रूपक आहे तसेच मेघगर्जना होते
ती मरुतांची गर्जना असे रूपक आहे.

'नंतर' = 'अध.' 'अध' याचे
रूप वेदात पुष्कळ ठिकाणी 'अध' अ-
से येत असते.

'गर्जनेमुळे' = 'स्वनात्.' म्हणजे
'गर्जनेला भिजून' 'गर्जना ऐकून.'

'सर्वेहि' = 'विश्वम् आ.' येथे 'आ'
शब्दाचा 'निधयाने' असा अर्थ आहे.
दुसऱ्या ठिकाणीहि 'आ'चा प्रयोग
असाच आलेला आहे. जसे 'ममान्या-
वृत्तया विश्वम् आ रजः' (अ. ५. ४८.
२); येथे मायणाचार्य तरी 'विश्वम् आ'
याचा 'सर्वमपि' असाच अर्थ करितात.
शिवाय अ. ९. ६८. १. यात 'इयं दि-
वः इयं विश्वम् आ रजः' असे आले

मरुतो वीळुपाणिभिश्चित्रा रोधस्वतीन् ।
 यावेमविद्रयामभिः ॥ ११ ॥
 मरुतः । वीळुपाणिऽभिः । चित्राः । रोधस्वतीः । अवे ।
 यात । ईम् । अविद्रयामऽभिः ॥ ११ ॥
 स्थिरा वः सन्तु नेमयो रथा अथास एषाम् ।
 सुसंस्कृता अभीशवः ॥ १२ ॥
 स्थिराः । वः । सन्तु । नेमयः । रथाः । अथासः । एषाम् ।
 सुऽसंस्कृताः । अभीशवः ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११ हे मरुतः, [यूयं] निचा रोधस्वतीन् (= सुन्दरा नदीः अनुलक्ष्य = नदी-
 रीणा नदीना तीराण्यनुलक्ष्य) वीळुपाणिभिः (= वृद्धपादैः) अविद्रयामभिः (=
 चिन्नगमनैश्च) [च] [अथैः] यात ईम् (= गच्छतेव) ॥
 आकाशे स्थितानां विचित्राणां मेघमालारूपाणां नदीनां तीराण्यनुलक्ष्य नित्यं न
 गच्छथ तथा गच्छतेदानीमित्यर्थः ॥
 १२. [हे मरुतः,] वो (= युष्माकं) नेमयो (= रथचक्रवल्याः) स्थिराः सन्तु । [एषाम्] अवे
 सन्तु, — एषा (= मरुतां) रथा अथाश्च [च] [स्थिराः सन्तु] । [एषाम्] अवे
 शवो (= बन्धनरज्जवः = प्रमहाः) सुसंस्कृताः (= सुष्ठु तैलादिना संस्कृताः) [सन्तु] ॥
 नदीनां रोधास्यनुलक्ष्य यदा गमिष्यथ तदा युष्माकं रथाश्चादयः रथप्रमहाश्च
 दाः सन्तु येन गमने विप्रो मा भूदित्यर्थः ॥

आहे. 'विथ' या बाहुल्यवाचकापुढे जसा
 'आ' हा 'अपि' या अर्थी येतो तसाच
 'असामि' (= समळे) 'उभय'
 (= दोघे) 'ईवन्' (= एवढे) इत्या-

दि साकल्य अथवा बाहुल्य अथवा
 रथा दर्शविणाऱ्या वावरांपुढे वेद
 आलेला आहे.

११. हे मरुतांनो, चालतांना थकणाऱ्या [आणि] मुदट पाऱ्या [घोड्यां] वर [चसून] म्ही सुदर नद्यांच्या काठांनीं जा.

१२. [हे मरुतांनो,] तुमच्या चक्रां]चे पाटे बळकट असोत,—चे रथ [आणि यांचे] घोडे बळकट असोत], [यांच्या] वाऱ्ही नीट कमाविलेल्या [असोत].

११. 'हे मरुतांनो, तुम्ही आवाशा-ल ज्या सुदर त्रिपक्ष्यात्रिपक्ष्याच्या समानात्म्या मद्या त्यांच्या तीरावरून चल्या घोंगावर चसून नेहमी फिरत गिता तसे फिर.' 'वायनाना न थकणाऱ्या' = 'अ-त्रिपक्ष्याभिः.' हा अर्थ सायणाचार्यांनीं नि प्रथिवा आपल्या भाष्यात दिली आहे निजवरून घेतला आहे. भाष्यात अत्रिपक्ष्याभिः. (=अत्रिपक्ष्याभिः समानात्म्या-भिः, 'अत्रि' शब्द छार्थान् प्रतीत नजर-पुर्वीनें वाचला कीं याय नवळे) असे लिहितात.

'मुदट पायाच्या' = 'वीळुपाणि-भिः.' या ठिकाणी सायणाचार्य बह्मीहि न समजता मत्पुरुष घेतात, आणि 'दृढ हातांनीं दृढ' असे जे तुम्ही असे भाष्य करितात. पण तसें करणाऱ्यांचे कारण हा शब्द उपापदेशान् आहे इतकेच दिस-ते. परंतु स्पष्टपणेच समजावा एव- ११२ अर्थाभावाटी 'वीळुपाणिभिः'

11. Maruts, go [ye] along the banks of the variegated rivers on strong-footed horses of unbroken speed.

12. [Maruts,] let your fel- lies be strong,—[let] the chariots [and] horses of these (Maruts) [be strong,] [let their] reins [be] well- prepared.

असे पद समजावे म्हणजे अद्वय दूर होते. 'वीळुपाणिभिः' याचा जो आम्ही येथे अर्थ केला आहे त्याचा आधार क ७. ७३ ४ यावरील सायणाचार्यांच्या पाक्षिद भाष्याचा आहे. 'वीळुपाणि' शब्द वेदान् केवळ तीन ठिकाणी आला आहे आणि प्रस्तुत स्थळ खेरीज कवचन दुसऱ्या दोन्ही ठिकाणी घोंगास लाविले- ला आढळतो.

या मंत्रान् 'ईम्' हे पद पादपूरण आहे असें दिसते कारण कवचन त्याचा अर्थ 'त्याला,' 'तिला,' 'ते.' असा द्वितीयाधी होत असतो. पण तो येथे जुळत नाही. सायणाचार्य निबध्याधी अध्यय आहे म्ह- गनात

१२. मद्याच्या वाटांनीं जा असे वर सांगितले. वर जाताना विप्र होऊ नये म्हणून. 'हे मरुतांनो, तुमचे रथ, तुमचे घोडे, घोड्याच्या लगामाच्या अर्जांनीं आणि रथाचे पाटे हे सर्व बळकट आणि बळक- ट असोत' असे या मन्त्रात सांगितले अ-

अच्छां यदा तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिम् ।
 अग्निं मित्रं न दर्शितम् ॥ १३ ॥
 अच्छा । यद । तना । गिरा । जरायै । ब्रह्मणः । पतिम् ।
 अग्निम् । मित्रम् । न । दर्शितम् ॥ १३ ॥

भाषायाय.

१३. [इं कल्पिकसमूहः] ब्रह्मणस्पतिम् (=एतन्नामानं देवम्) अग्निं, दर्शितं
 नीयं) मित्रं न (=एतन्नामानं देवं च) जरायै (=जर्तुं=स्तोतुं) तना गिरा (=निमग्न
 गिरा) अच्छयद (=आभिमुख्येन ब्रूहि) ॥
 अस्तल्लितया यात्रा ब्रह्मणस्पतिम् अग्निं मित्रं च स्तुहीत्यर्थः ॥

हे. जसा कोणी गाडीत वसून जाऊं लग-
 ला म्हणजे त्याचे इष्ट मित्र त्याला सांगतात
 की, 'घोडे संभाळून हाऊ, लगाम चां-
 गली पाहून लावा आणि पाटा नीट पहा
 बरे,' तसे मंत्रवक्ता ऋषि या ठिकाणी
 आपल्या उपास्य मरुदेवास सांगत आहे.

या मंत्रावरून इतकें दिसून येतें की
 वैदिक युगात ज्या गाऱ्या होत्या त्यांस
 घोडे जोडीत, पण गाडीची वाट निघून
 जाण्याचे जसें आता रस्त्यावर नेहमी म-
 य असते तसेच तेव्हांहि असे, घोडे बुजू-
 न गाडी उलघण्याचे मय आतां आहे
 तसेच तेव्हाहि होते, आणि लगामाच्या
 वाया चांगल्या नरम कमानिलेल्या कात-
 ऱ्याच्या नमतील तर त्याहि तुटण्याचें आ-
 तांसारिलेच तेव्हाहि मय असे.

'यांचे रय.' प्रथम मरुतास किं
 पुढची संबोधन करून लागलाच
 वरी तृतीयपुढची निर्देश करितो.
 स्वयंपतिरेक ध्यानांत ठेवावा पुं
 च्या १५ व्या मंत्रावरील टीप पा
 '[यांच्या] वाया नीट बजाविलेले
 [असोत]' = 'सुसंस्कृत करीत
 व.' सायणाचार्य "आंगव्या [इष्ट
 धरण्यासाठी] सावध असोत" इ
 अर्थ करितात. पण रय, घोडे, पाटे
 च्या साहचर्यसंबंधानें 'अभीष्टाः'
 गने 'लगाम' अथवा 'वाया' हा
 येथें इष्ट दिसतो. शिवाय ऋ. ५.
 यात खुद्द सायणाचार्य सुद्धा आ
 केलेलाच अर्थ करितात तो परा

१३. [हे ऋत्विजांनो,] ब्रह्म-
ति, अग्नि आणि सुंदर मित्र
। स्तवण्यासाठी [तुम्ही] अ-
स्त वाणीने गा.

13. Sing forth in unin-
terrupted speech in order
to glorify Brahmanaspati,
Agni as well as the hand-
some Mitra.

३. हा तेराचा मंत्र जरी मरुतांच्या
न आला आहे तरी ब्रह्मणस्पति, अ-
ग्नि आणि मित्र या देवाविषयी यांत
गादन आहे. ऋषि म्हणतो, 'द्या
ते देवाची कीर्ति वर्णण्यासाठी अव्या-
वाणीने गा, यातून नका.' सायणाचार्य
म्हणत, द्या मंत्रात जे गायन कराव-
या स्तुतिहो आहे ते ऋत्विग्गणास
देतले आहे. नमूच समजून आम्ही
वांनर केले आहे.

सायणाचार्य 'ब्रह्मणस्पति' म्हणजे
मंत्रांत "मंत्राचा अथवा अज्ञाचा पा-
द जो तो मन्त्रज्ञ" असा अर्थ करि-
त परंतु 'ब्रह्मणस्पति' हे मन्त्रज्ञास
मना टिकाणी निर्विवाद लाविलेले
टिकले नाही, आणि सायणाचार्य 'मरु-
ता' असा अर्थ करिताना तो केवळ हा
च मन्त्रज्ञाच्या मूळाने आला आहे व
जागी देवता मन्त्रज्ञ आहे यास्तव

या मंत्राचा संबंध कसा तरी करून मरु-
तांच्याकडेस लाविला पाहिजे अशा समजु-
तीने करितात यांत संशय नाही.

'आग्नि' = 'न' हा अर्थ आम्ही
सायणास अनुसरून केला आहे, आणि
आम्हास वाटते की तो योग्य आहे.
कितीएक विद्वान् 'अग्नि मित्र न दर्शत'
याचा 'खेद्यामारिण्या सुंदर अग्नीस'
असा अर्थ करितात पण 'न' याचा
नेहमीचा 'मारिणा' हा अर्थ येथे जुळत
नाही.

'अस्त्वलित वाणीने' = 'तना गिरा.'
या टिकाणी सायणाचार्य भिन्न अर्थ
(आम्हास वाटते विनाकारण) करितात.
पण 'अग्नि यजध्वं हविषा तना गिरा'
(ऋ २. २.) याजवरील भाष्यात
आम्ही येथे केलेला अर्थ सायणास वरि-
तात तो पहा।

मिमीहि श्लोकं आस्ये पर्जन्य इव ततनः ।

गायं गायत्रमुक्थ्यम् ॥ १३ ॥

मिमीहि । श्लोकम् । आस्ये । पर्जन्यः इव । ततनः ।

गायं । गायत्रम् । उक्थ्यम् ॥ १४ ॥

वन्दस्व मारुतं गणं त्वेषं पनस्युर्मर्किणम् ।

अस्मे वृद्धा अस्मिन्निह ॥ १५ ॥ १७ ॥

वन्दस्व । मारुतम् । गणम् । त्वेषम् । पनस्युम् । अर्किणम् ।

अस्मे इति । वृद्धाः । अस्मिन् । इह ॥ १५ ॥ १७ ॥

भाषाव्याम्.

१४ [हे ऋत्विक्समूह,] आस्ये (= स्वकीयमुत्ते) श्लोकं (= स्तोत्रं) तिनं (= निर्मिमीहि = निर्मितं कुरु), [तेन च] पर्जन्य इव (= मेघ इव) ततनः (= गम्भीरगर्जना कुरु) । उक्थ्यं (= मेघं) गायत्रं (= स्तोत्रं) गाय ॥

१५ [हे ऋत्विक्समूह,] [त्वं] त्वेषं (= दीपिमन्तं) पनस्युं (= रु अर्किणं (= तेजस्विनं) मारुतं गणं (= मरुतां गणं) वन्दस्व (= नमस्कुरु) । इह (= अस्माकम् अस्मिन् कर्मणि) अस्मे (= अस्मासु) वृद्धा अस्मिन् (= यमना म

१४. [हे ऋत्विजांनो,] [तुम्ही]
संत स्तोत्र रचा [आणि] [मग]
वासरिखे [त्याची] गर्जना करा.
[आणि] मधुर गान गा.

१५. [हे ऋत्विजांनो,] [तु-
म्ही] देदीप्यमान, स्तवनीय [आणि]
जःपूज मरुद्गणाला नमस्कार करा.
[ते] या [आमच्या] कर्माच्या
गयीं आम्हांवर प्रसन्न होओत.

14. Compose a song in
[your] mouth [and] [then]
rumble [with it] like a thun-
der. Sing the sweet song.

15. Adore the host of
the Maruts, [that is] efful-
gent, praiseworthy [and] re-
splendent. May [they] in
this [our worship] be pleas-
ed with us.

१४ वरच्या मशान 'अस्त्रलित वा-
जिनं' गा म्हणून सांगितले तोच विचार-
ण मनांत ठेवून म्हणतो की, 'हे
'ऋत्विजांनो, तुम्ही स्तोत्र मनातल्या
'स्तोत्र प्रथम रचा आणि मग, जसा मेष
'स्तोत्राने गर्जना करितो तसा मोग्या गर्ज-
नेने, ते गा.'

आमच्या भाषांतरान आम्ही 'रचा'
आणि 'गर्जना करा' असे अनेकवचनी
प्रयोग केले आहेत. पण मुख्यत एकाव-
चनी विचारदे आहेत 'ऋत्विक्समूह'
हे संवाचन अध्यासन आहे.

'मनात' = आशये. 'अस्त्रलित वा-
जिनं' म्हणजे 'आंतल्या आत.' 'तोटा-
बारे नव्हें' 'उबार न करिता; अ-
र्थात 'मनात'

'[स्वादी] गर्जना करा' = 'तन' =
मरुद्गणावर 'पूजा' असा अर्थ परिभाषित.
पण तो मंडे म्हणून नाही. 'तन' पसरणे,
शिथिलपण या अर्थाने 'तन'

हा एक दुसरा धातु 'स्तन' यांतील आद्य
स् नाऊन उत्पन्न झालेला 'गर्जना करणं'
या अर्थी वेदात आढळतो. क. ६.
३८ 'योषाद् इन्द्रस्य तन्यति ध्रुवाणः'
या स्थळी सायणाचार्यहि 'तन्यति' याचा
अर्थ 'शब्द करीत' (गर्जना करितो)
असा करितात

या मशान 'थोर' शब्दाचा अर्थ पण
अथवा प्यार चरणाची वरिता असा
आता होतो तसा न होना रनाप्र इतरास
होतो ते ध्यानात ठेवावे.

१५ हा या मशाना उपसहार आहे
'देदीप्यमान, आणि ज्याची स्तुति ए-
वानी चरण्यामागिरी आहे, आणि जो
तेजःपूज होय असा जो मरुद्गण त्याजपत
नमस्कार करा, म्हणजे मग ते मरुद्ग या
आमच्या कर्मांमध्ये आम्हांवर प्रसन्न
होतील.'

या मशाना वरिष्ठता भाषात मरुद्गण
वारिष्ठ्यी एकवचनी निर्देश अमुन देव-

सूक्तम् ३९.

गोएषः कण्व ऋषिः । मरुतो देवता । पुनः सतोवृहत्पः । अयुगो वृहत् ।
 प्र यदित्या पंगवतः शोचिर्न मानमस्यथ ।
 कस्य क्रत्वा मरुतः कस्य वर्षसा कं याथ कं ह धूनयः ॥ १ ॥
 प्र । यत् । इत्या । पराऽवतः । शोचिः । न । मानम् । अस्यथ ।
 कस्य । क्रत्वा । मरुतः । कस्य । वर्षसा । कम् । याथ । कम् । ॥
 धूतयः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे मरुतः, यद् (= यस्माद्) [यूय], [सूर्यः] शोचिः (=स्वच्छन्द
 किरणम्) [अस्यति] तथा, परावतो (= दूरद्) इत्या (= इत्थ=वृहत्) मन्
 अस्यथ (=मातुम् इव पद प्रक्षिपथ=त्वरितं गच्छथ), [तत्] कस्य क्रत्वा (=त
 यजमानस्य कर्मणा) [अथवा] कस्य वर्षसा (=कस्य यजमानस्य स्तोत्ररूपकिरण
 [अस्यथ] ? हे धूतयः (=रुम्पकारिणो) [मरुतः], [यूयं] कं [यजमान] याथ !
 ह (=ह लखु यजमानं) [याथ] ?

टील चरणात् मरुन् प्रसन्न होओत असा
 अनेकवचनी निर्देश आहे. मरुताविषयी
 जी स्तोत्रे वेदात आहेत त्यात असे पु-
 ष्कळ वेळ होत असते.

‘तेज पुञ्ज’=‘आर्कणम्’ अर्क या श-
 ब्दाचा अर्थ ‘किरण’ अथवा ‘प्रकाश’
 हा एक आणि ‘गायन’ हा दुसरा या
 ठिकाणी ‘गायन करणारा’ असा ‘आर्क-
 णम्’ याचा अर्थ कितीएक करितात पण
 तसे करणे अवश्य आणि युक्त दिसत
 नाही. ‘अर्क’ म्हणजे ‘प्रकाश’ अथवा
 ‘तेज’ असा अर्थ होतो याविषयी ऋ.
 ३. ६१. ६ “ऋतावरो दिवो अर्कैरवो-
 ध्या” यातरील सायणभाष्य पहा.
 आणि ‘अर्क’ म्हणजे ‘स्तोत्र’ अथवा
 ‘गायन’ हा तर अर्थ स्पष्टच आहे या-
 रान् प्रस्तुतरूपक्षी ‘ज्याचे स्तोत्र जन
 मानान’ असाहि अर्थ समवेळ. परंतु
 ‘गान्धार’ असा विनाष्ट्र पिडानानी के-

लेला अर्थ चित्त दिसतो. जरी ऋ.
 वशात् मरुन् गातात असे काही
 जाणविलेले आढळते तथापि ‘गान्’
 असे त्यास नांव देण्यातही त्याची
 यत्नसिद्धि नाही असे आम्हास काही
 ‘प्रसन्न होओत’=‘वृद्ध अन
 सायणाचार्य ‘प्रवृद्ध होओत’ असा
 करितात. तसा घेतल्यात ‘[ते]
 [आमच्या] कर्माच्या ठामी आन
 डून प्रवृद्ध होओत’ असे भाषांतर
 म्हणजे, आम्हासडून वाढलेले हो
 आमच्या हातून त्याची सेवा
 असे होओ.

‘या [आमच्या] कर्माच्या टुन्’
 ‘इह’ म्हणजे, अने समजने एतिहे
 कण्वजन काही कर्म (देवपुत्र) इ
 रीत होते आणि त्या प्रसंगी हे एक एक
 म्हटलेले आहे. ते कर्म मरुत होओत
 प्रार्थना या उपसंहाराच्या अर्था अने

सूक्त ३९.

ऋषि-घोगचा पुत्र कण्व (पू-
सुक्ताचा जो वक्ता तोच).
श-मधन्. वृत्त-सम ज्या ऋचा
हेत (म्हणजे २ री, ४ यी,
६ वी, ८ वी आणि १० वी) त्यांचे
तेवृहती, आणि विषम (म्हणजे
१ री, ३ री, ५ वी, ७ वी आणि
९ वी) आहेत त्यांचे वृहती.

१. हे कंपकारी मरुतांनो,
तुम्ही] जे [सूर्याने] किरण [टा-
कल्या] प्रमाणे पावले टाकून
तक्या दुरून त्वरित जात आहां
ते] कोणाच्या रुतीमुळे, [अथवा]
कोणाच्या क्रियेमुळे [जात आहां] ?
तुम्ही] कोणाकडे जात आहां,
कोणाकडे बरे [जात आहां] ?

HYMN. 39

To the Maruts. By Kanva the
son of Ghora (same as the
author of the previous hymn)
Metric--that of the even verses
(i.e. 2, 4, 6, 8 and 10) the
satohrihati, and that of the odd
verses (i.e. 1, 3, 5, 7, and 9)
the *Brihati*

1. Through whose work,
O Maruts, through whose
artifice [i.e. it] that [you] are
throwing [your] strides so
quickly from afar like as
[the sun throws] [his] ray ?
To whom, tell us, to whom
O shakers, are [you] going ?

१ आपण वधे अशा कण्वना वेली
दिने वी मरुता मरुतास दुरून मो-
: खरेने जाताना पाहून आहे (म्हणजे
रती आहे असे त्याला वाटत आहे);
रती त्याला विचारितो आहे वी, ' हे
मरुतां, तुम्हां जे इतक्या खरेने दुरू-
: न मोठ्या खरेने जात आहा ते कोणा ध-
न्य मरुतास घेतवसे पाहून जात आ-
हा, लक्ष्मी वंगा आग्नेयाची यजमाना-
धन्य व वृत्त जात आहा बरे ? तुम्हां
वंगाच्या मरुतास आहे अशा शोभना-

बरे जात आहा सांग बरे ? '

' कण्वारी मरुत् ' = ' भूतपौ मरु-
तः ' मरुत् हे मरुत प्राण्याला आणि
मरुत पदार्थांना आणि पृथ्वीला आणि
स्वर्गांनाही हातवून टाकिताना अस वेदा-
त मरुतिने आहे याविषयी प्रतीति-
त्य आहे

[सूर्याने] किरण टाकितानाप्रमाणे '
ही उपमा मरुति ध्यानात देवप्राण्यांना
आहे सूर्य उगवताना जे किरण पृथ्वीवर
केंद्रित ते दिती स्वर्गावर देऊन पृथ्वीवर

विगत नः तन्नाशकं पशुपुं वीरु इत प्रीतिरूपं ।
 पुष्पाकं पशु गतिं पनीपती मा मर्त्यस्य मापिनः ॥ २ ॥
 तिरा । व । तन्नु । आशुपा । पशुपुं । वीरु । उत । प्रतिरु ।
 पुष्पाकं । अशु । तविपी । पनीपती । मा । मर्त्यस्य । मापिनः ॥

भाषापराम्

२ [हे मर्त्यस्य] वो । पुष्पाकम् (पुष्पाकम्) भाषापराम् तिराणि (= प्रतिरुपं)
 तन्नु । [तानि च] पशुपुं । पशुपुं = शत्रुणां अपनोदनाय) वत (= वीरु)
 प्रतिरुपं (- शत्रुं प्रतिरुपितुं - शत्रुणां प्रतिरुपणाय) वीरु (= वीरुनि-हन्तुनि)
 [तन्नु] । [अति च] पनीपती (= भविष्येण स्तोत्रायाः उत्कृष्टतया)
 (= वले) पुष्पाकम् [एव] अशु, मापिनः (= उद्योगारिणो) मर्त्यस्य (= मर्त्य-
 मा [अशु] ॥

पौहवताग पापिपवी सुडा आपल्या पूर्व-
 जांनी विचार केलेला या मंत्रावरून दिसून
 येतो.

‘पावले टाकून जाण आडा’ = ‘मा-
 नम् अस्वयं’ अक्षरशः अर्थ ‘माप
 टाकिता.’ जमीन मोजण्याचा अगदी
 आद्य प्रकार म्हटला म्हणजे पावलांनी
 असे. काढ्या, मातळ्या, फीत वगैरे प्रकार
 पूर्वी नव्हते. य जमीन मापण्याकरिता
 जी पावले टाकितात ती लाव लाव टाक-
 ने हे साहजिक आहे; आणि लाव लाव
 पावले टाकणे म्हणजे ‘लवकर चालणे.’

त्यावरून ‘पावले टाकून स्वयं
 आडा’ असा अर्थ निघतो. क. ५. ६९
 ५ यावरून सापणाचार्यदि ‘मान’
 म्हाचा अर्थ ‘जमीन मोजण्याचा’
 असा करितात. आमचा अर्थ त्याच
 विशेष भिन्न नाही.
 ‘कृतीमुळे’ = ‘कृत्वा.’ ‘क्रियेने’
 ‘वर्षसा.’ ‘कृति’ म्हणजे येथे हे
 स्वयं केलेले कर्म (यज्ञादिक) असे
 ‘क्रिया’ म्हणजे ‘स्तोत्र’ असा
 समजावा.

२. [हे मरुतांनो,] तुमची
साधुपे बळकट असोन, [तुमची
साधुपे] [शत्रूला] निवारण्यास
माणि प्रतिबंध करण्यास सुदृढ
मसोन, अच्युतम बळ तुम्हांच्या
मसो, कपटी मर्यादा नमो.

2. May your weapons
be steady, [may they be]
strong to drive away and
to resist [the enemy.] May
excellent might be yours
[and] not of the wily mortal.

३. जमा पुरादा बापावर प्रेम टेंगणा-
प मुलगा बापाचे पांगळे होओ असे प्रा-
र्थितो तसा कपि उपास्य देव मरुतांचे
पांगळे होओ म्हणून या मंत्राने प्राथितो
ही 'हे मरुतांनो, तुमची जी आयुधे जी
बळकट राहोन, आणि शत्रूवर ह्वा र-
कून त्यास हाकून देण्याची आणि शत्रू
'तुमच्या आंगावर चालून आले तर त्या-
'स मागे हटविण्याची शक्ति राही इतकी
'ती सुदृढ राहोन. आणि ज्या सामर्थ्याची
'सर्वांनी वाद्दा करावी असे सर्वांतृष्ट
'सामर्थ्य तुम्हांमध्य असो, कपटाने भरले-
ल्या मर्यादा नमो.'

या मंत्राने जे 'असोत,' 'अमो'
आणि 'नसो' हे प्रयोग आले आहेत

त्यासमन मंत्रात जेव्हा मरुतास आशीर्वा-
द देत आहे असे समजून नये, तर त्यासम-
न अमुक गोष्टी घडोव आणि अमुक न घ-
डोव अशी बोग्गणाग्याची इच्छा मान ड-
ख होव असे समजावे

• निवारण्यास 'आणि 'प्रतिबंध कर-
ण्यास' या ऐवजी जी 'परानुद' आणि
'प्रतिरुद्ध' ही रूपे आहेत ती तुमचे
अव्ययाप्रमाणे योजिलेली आहेत

• कपटी = 'मायिन.. 'वेदात 'मा-
या' शब्दाचा अर्थ असाच होतो. मसार-
संबंधी जी 'माया' सांगून शास्त्रात
प्रसिद्ध झाली ती माया वेदात समजाव-
ण्याची नाही.

परां न पारिषत्तं ह्य नरो गुर्वेता गुरु ।
 रि पाथन यनिनः पृथिव्या खाताः परितानाम् ॥ ३ ॥
 परां । न । गुरु । रिपुषम् । ह्य । नरः । गुर्वेता । गुरु ।
 रि । पाथन । यनिनः । पृथिव्याः । रि । आताः । परितानाम् ॥
 नृदि नः शत्रुं विदि भयि शत्रि न भूय्यां रितादसः ।
 युष्माकं मनु यनिनी तनां युता रुद्रांसो नृ विद्रुधुषं ॥
 नृदि । नः । शत्रुः । विदिदे । भयि । शत्रि । न । भूय्याम् । रि
 युष्माकम् । अस्तु । तनिनी । तनां । युता । रुद्रांसः । नृ
 आऽधुने ॥ ४ ॥

भाषाव्यामः

३ हे नर. (=गूरा मरुतः). यद् (=यथा) [युषं] स्थिर (=स्थितः
 अनलपदस्थानि) पराहथ (=परां कुरुष) [यथा च] गुरु (=गुरुजान्=पापान्)
 गुरुतरोपेतानि वस्तूनि) यन्तयथ (=यन्तयथ=पालयथ) [तथैव] पृथिव्यां
 (=पृथिव्युपरिस्थितान् महावृक्षान्) विमापन (=विमापन=सात् विपुण्य मध्ये
 [अथ च] परितानाम् आशा. (=पर्वतानां पदेशान्) वि[मापन] (=सा
 मध्ये गच्छथ) ॥

यदा मरुतो गच्छन्ति तदा मयि स्थितान् अनलपदार्थान् भुजान् इत्या-
 धां धारयित्वा, पाथितान् वृक्षान् भित्त्वा. पर्वतपदेशाथ भित्त्वा अपतिह-
 गच्छन्तीत्यर्थः ॥

४. [हे मरुतः.] वो (=युष्माकम्) अवि यवि (=गुलोरुतरोपे-
 तानि) विविदे (=नास्ते), [तथा] हे रितादसः (=शत्रुहंसकाः), भूय्याम्
 [विविदे] । हे रुद्राः (=रुद्रपुत्रा), युष्माकं तनिनी (=बलं) तना
 स्तनेन सातन्येन=सततमेव) नृचिद् आधुने अस्तु (=अनाधर्षणी

३. हे शूरानो, [तुम्ही] जमे
चळ [पदार्थां]स उलथून टा-
लां [आणि] भारी [पदार्थां]स
ललितो [तसे] पृथिवीवरील महा
दोलां भेदून जात असतां [आणि]
पर्वतांच्या प्रदेशांला भेदून जातां.

४. तुम्हांला स्वर्गांत शत्रू ना
[आणि] हे दुष्टनाशकानो,
पृथ्वीवर [हि तुम्हांला शत्रू] नाही.
रुद्रपुत्रांनो, तुमचे वळ सदैव
भक्तिरस्करणीय असो.

३ या मंत्राचे तात्पर्य असे आहे की
मरुताचा आवेज. वेग आणि सपाटा
निवा असतो की ते जाळ लागले असता
[त्यांचा मोठमोठी घरे आली तर त्याम
हे वायुविनाश किंवा मोडून टाकिताने,
मोठमोठ्याने पर्वत आले तर त्याम ते ट-
कून काढून टाकून देतात, मोठमोठे वृक्ष
आणि तर त्याम भेदून आणि दोंग या
आल्या तर त्यामहि भेदून अप्रतिहत
होण्याने पुढे पाळून जात असतात.]

हे मरुतांचे म्हणजे वायुरूपा देवाने
स्वभाववर्णन घागले आहे विशेषक-
रून वायुच्या तटाक्यात सापडलेल्या
मरुतास यात बोलीच अतिशयोक्ति वा-
टणार नाही

‘जमे’ = ‘घन’ सायणाचार्य जे-
सा असा अर्थ वारितात तात्पर्य एकच
आहे.

‘ललितो’ = ‘वर्तमान’ अक्षरशः
अर्थ ‘चिरविता’ ‘घन’ धातूचा सदा
रुद्राजो अर्थ होय येथे आण्य आहे.

3. As often as, (1) heroes,
[ye] subvert [what is]
steady [and] overturn [what
is] heavy, [ye] penetrate
through the trees of the earth
[and] through the regions
of the mountains

4 To you there exists
no enemy in heaven nor,
(1) destroyers of the wicked,
on earth May your might
be for ever, (1) sons of Ru-
dra, such as shall not be de-
spised.

राखण वृत्त धातूचा मूळ अर्थ असणे
अथवा वर्तणे असा नाडी ‘चिरण’ अ-
सा आहे; त्याप्रमाणेच निर्वर्तने म्हण-
जे माग फिरतो ‘आवर्तने’ म्हणजे उ-
कडे फिरा पुन फिरतो इत्यादि प्रसिद्ध
अर्थ होत असतात

‘पर्वतांच्या प्रदेशांला’ = ‘आशा
पर्वतानाम’ येथे ‘आशा’ शब्दाचाहि
‘धातूचा प्रदेश’ हा मूळ अर्थ आला आहे.
‘व्याघ्रासुजव मागाहने’ दिशा ‘हा अर्थ
श्राव्य

४ ‘मरुतास स्वर्ग आणि पृथिवी या
पैकी कोणी शत्रू नाहीत; तर असे जे
मरुत त्यांच्या शक्ति सदैव असो असो
की निवा निश्चय अथवा धिक्कार
वरण्याचे मागण्याचे बोणताहि असू नये’
असे या मंत्राचे तात्पर्य आहे

‘नाही’ = ‘नहि विविदे’ अक्ष-
रशः अर्थ ‘जाणलेला नाही’ ‘जाणून
टाकून नाही’

‘स्वर्गांत’ = ‘अग्नि घटि’ ‘अग्नि’

प्र संवत्सरीय पञ्चमाङ्गि विंशतिः सन्वत्सरीयः ।
 प्रो भाग्य मन्त्रो दुर्मदा इव देवताः सर्वपा रिता ॥ १ ॥
 प । वेपथ्यान् । पञ्चान् । नि । विंशतिः । सन्वत्सरीयः ।
 प्रो शते । भाग्य । मन्त्र । दुर्मदाः ३१ । देवताः । सर्वपा । रिता ।
 ॥ १ ॥ १८

भाषायाम्,

• [३८ मन्त्र पञ्चमाङ्गि पञ्चमङ्गि] [४०१] इत्य-
 तीत्य (वदाचमसादीन् मन्त्राणां) विंशति (= विंशत्यङ्गि) । - देवता
 इत्य (दुर्मदा इव) मन्त्राणां इव । सर्वपा रिता (= पुत्रादि हन्ता
 मन्त्राणां) [गहिता] सो भाग्य (पञ्चमङ्गि सर्वपा मन्त्राणां) ॥

याचा अर्थ 'वर' 'आन' हे शब्दयोगी
 अन्वय आहे. आणि याचा संक्षेप 'दवि'
 शब्दाशी आहे. ३८ व्या सूत्राच्या ७ व्या
 मंत्रावरील 'आ' या शब्दयोगी अन्व-
 याविषयी लिहिलेली टीप पहा.

'रुद्रपुत्रा' = 'रुद्रा' 'रुद्र हा मन्त्र-
 तांचा बाप होय याविषयी पूर्वी लिहि-
 लेल आहे. सू. ३८ मंत्र ७ यावरील
 टीप पहा. प्रस्तुत मंत्रात सायणानाबहि
 'रुद्रपुत्र' असाच अर्थ करितात.

'तुमचें बळ सदैव अतिरुद्धरणीय अ-
 सो' = 'गुण्याक' तविषी तना पुत्रा नू-
 चित् आपूणे अस्तु.' 'नू चित् आपूणे'
 याचा पदशः अर्थ 'कधीहि धिक्कार-
 न्यास न' असा आहे. 'आपूणे' हे
 'आपूण' चे तुमची चतुर्थ्यन्त अव्यय
 आहे. आणि 'नू चित्' म्हणजे 'नाहीच'
 असा अर्थ होतो (४१ व्या सूत्राच्या १

व्या मंत्रावरील टीप पहा) त्यास
 'नू चित् आपूणे' म्हणजे 'आपूणे'
 करण्यास अयोग्य, 'तुज मन्त्राक'
 मा नये असे', 'शत्रूंनी ज्यात, मा'
 असे, असा अर्थ निम्न होतो. क.
 १३६. १; ५. ८. ५; ५. ८०. १
 मंत्र पहा. त्यातहि 'आपूणे' याच
 साच प्रयोग असून निषेधदर्शक अन्वय-
 शी ('न' याशी) योजिलेला आहे.
 'सदैव' = 'तना पुत्रा' हे विशेषण
 हे नाम समजून 'पुत्रा' हे विशेषण
 सारिलें समजावें. 'तना पुत्रा' हे
 क्रमेदांत दुसरे ठिकाणी पुरुष अन्वय
 आढळत नाहीत, पण त्यासहि
 'शश्वता तना' असे दोन स्थळी
 १. २६. ६ आणि ९. १. ६
 आले आहेत. त्यांचा आणि यांचा
 एकसारखाच आहे.

१. [हे] पर्वतांस फार कांप-
टाकितात [आणि] अरण्यां-
४ महावृक्षांस चिरून टाकि-
३.—हे मरुतांनो, हे देवांनो,
५]मदोन्मत्तांसारिखे[आपल्या]
जनांसहित धावत असतां.

5. [They] (the Maruts)
shake the mountains vio-
lently, [they] slit asunder
the forest trees.—Divine
Maruts, [ye] press forward
like mad men with all
[your] people.

५. वर निमःया मंत्रांन ममितल्ले-
पुनः प्रकट वरुन सागनो कां, 'हे
३० जाकं लागले म्हणजे रस्त्यात मो-
मंटे पर्वत जरी आले तरी त्याम फां-
वून टाकितात, मग महावृक्षांस उभेच
३२ वरुन टाकितात म्हणून सागावपास न-
३३ णे. आणि हे मरुतांनो, तुम्ही सर्व
मापले जन बरोबर घेऊन, जसे मदो-
३४ मन मनुष्य निवडे निवडे धावतात
आणि जे हानाण गांगडेल त्यांना जगा
३५ गादां नास वरुन टाकितात, तसे नि-
३६ वडे निवडे नास उरीतच जात असता.
'महावृक्षांस चिरून टाकितात'=
'वि विक्षन्ति वनस्पतीन्.' ज्या राना-
३७ ळून मोठे वादळ गेलंलं पोणी पाहिले
'असेल त्यांना यांत सविन वांहीच अवि-
३८ शयानि वाटणार नाही. आणि वादळाचे
३९ सडवापी सडके वरील हालून

जातात 'तेहि न्यागी पाहिले असेल.

'मदोन्मत्तांसारिखे'='दुर्मत्ता इव.'
हा अर्थ सायणानुसारच आहे. वेङ्गव्या
हानी खोलीत ! यात पुष्कळ अर्थ आहे.

'[आपल्या] सर्व जनांसहित'=
'सर्वया विना' या ठिकाणी 'सर्व जन'
म्हणजे काँग समजावपाचे? मरुतांच्या
बरोबर असतात असे मानलेले अनुचर
असावेत असे दिसते.

'धावत असता'='प्रो आरत.' अ-
क्षरज्ञ. अर्थ. 'धावत आला आहा';
म्हणजे 'आजपर्यंत धावत आला आ-
४० हा'; अर्थात् नेहमी धावत असता.
'धावत असता.' या मंत्रांत पहिल्या अ-
४१ धात तृतीय पुरुषा निदेश आहून पुढे
४२ त्वांमत्वाच द्वितीयपुरुषनिदेश वरुन पुढे
४३ वयनिदेश केला आहे तो ध्यानात ठेवावा.

ततो रणेन नृपंतीत्युक्तं प्रसिद्धिर्वाति तेषां ।

आ वो नामांशं नृपिणी जिह्वोद्विष्यन्तु मानुषाः ॥१॥

उच्यते तत्र । रणेन । नृपंतीः । अनुमानम् । प्रसिद्धिः । प्रसिद्धिः । तेषां ।
आ । वो । नामांशं । नृपिणी । जिह्व । अनुमानम् । प्रसिद्धिः । तेषां । ॥१॥

भाषायां

१. अत्रि च । इति च । [५५] [११] रणेन नृपंतीः (= विजयिणी)
उच्यते अनुमानम् (= अनुमानेन अनुमानं तदर्थं तदर्थं तदर्थं तदर्थं)
प्रसिद्धिः (= प्रसिद्धिः प्रसिद्धिः प्रसिद्धिः) प्रसिद्धिः (= प्रसिद्धिः प्रसिद्धिः)
नृपंतीः (= नृपंतीः नृपंतीः नृपंतीः) नृपंतीः (= नृपंतीः नृपंतीः)
आ । वो । नामांशं (= नामांशं नामांशं नामांशं) नृपिणी (= नृपिणी)
जिह्व (= जिह्व जिह्व जिह्व) अनुमानम् (= अनुमानम्) प्रसिद्धिः (= प्रसिद्धिः)
[अत्रि च] मानुषाः (= मानुषाः) अथोपपन्न (= अथोपपन्न)
इति ॥

६. आणि [हे मरुतांनो,]
[म्हणी आपल्या] रथांच्या टिपक्या-
पक्यांच्या हरिणी जोडीत अ-
तां, [आणि] तांबडा हरिण
ज्या ओढीत असतो. तुम्ही येऊं
जाणजे पृथिवी सुद्धां थकून
ऐकत असते, [आणि]
जुल्ये घाबरून जातात.

6. And on the sides
[ye] yoke the spotted deer
to [your] chariots, the red
antelope draws in the mid-
dle. At your march even
the earth [stands] aside
[and] bears; men tremble
through fear.

६. 'मरुतांच्या रथाम मध्ये एक
जोडी हरिण जोडलेल्या असतो आणि
जाणजे विविध टिपक्यांच्या हरिणी
जोडलेल्या असतात. अशा चपळ वाह-
नांनी ओढलेले रथ जेव्हा मोठ्या झपा-
ट्याने जाऊ लागतात तेव्हा खुद पृथ्वी
मर्यादीत होऊन थकू होणे आणि रथा-
ची गर्जना ऐकून राहणे. आणि बाघांची
मनुष्ये नर भयाने घराघरा कापतात,' अ-
से या मंत्राचे तात्पर्य आहे.

मरुतांच्या रथाम हरिणी जोडतात
असे म्हणजे हे अगदी योग्य आहे. वा-
रण ही, हरिणासारखी चपळ जनावर
होत नाहीं. आणि ज्यावेळा हरणाच्या
चपळाने एक वाळविलेले अथवा नर अ-
सले आणि पळतात त्या चपळ्याच्या पुढे
जेव्हा असतो, त्यावेळा मरुतांच्या रथा-
म जोडलेल्या हरिणाच्या मध्यभागी
एक पुढे ओढण्यास असण नर असतो
असे म्हणजे ग्राह्य आहे. म्हणजे जेव्हा
रथ जाणजे आहे असा हरिण जोड-

कळ्याचा कळपन मरुतांच्या रथाम जोड-
लेला असतो अशी कल्पना आहे.

या मंत्राच्या भाषांतराच्या आरंभी
जो 'आणि' शब्द आहे तो 'उपो'
वामधीन 'उप+उ (=उन=अपि च)' या
'उ' शब्दाचा अर्थ करण्यासाठी घातला
आहे.

'तांबडा हरिण पुढे ओढित असतो =
'प्रतिर्वहति रोहित'. अक्षरार्थः 'तांब-
डा हरिण प्रति होऊन ओढतो.' 'प्रति'
म्हणजे मध्ये जोडलेल्या मध्येच वाजून
एक अथवा अधिक पांढरे जुनन मध्ये
एक मोठ्या जोडल्या म्हणजे त्याचे नाव
'प्रति' असे आहे. हा अर्थ आर्या म-
न्त्राचार्यांप्रमाणे वेत्त आहे

'तुम्ही मंडळ लागला म्हणजे = 'दी-
वामाय.' अक्षरार्थः 'तुमच्या मन्त्रासाठी,
'तुम्हास मार्ग देण्यासाठी' मोठी गर्दी
जर झाल्याने जाऊ लागली म्हणजे म-
ंडळ देणारे मनुष्य निऊन वाळून होणे
आणि थकू होऊन राहणु उभे राहू

आ यो मधु तनाय कं रुद्रा भवो वृणीमहे ।
 गन्तां नूनं नोऽवसा यथा पुण्या कण्वाय विभ्युवे ॥ ७ ॥
 आ । यः । मधु । तनाय । कम् । रुद्राः । अने । वृणीमहे ।
 गन्ते । नूनम् । नः । अवसा । यथा । पुण । इत्या । कण्वाय । विभ्युवे ॥ ७ ॥

युष्मेपिनो मरुतो मर्त्येपि न आ यो नो भभ्य इपिने ।
 वि नं युषो न शर्वसा ह्योजसा वि युष्माकांभिरुतिभिः ॥ ८ ॥
 युष्माऽइपितः । मरुतः । मर्त्येऽइपितः । आ । यः । नः । अने । वि ।
 वि । तम् । युषोत । शर्वसा । वि । ओजसा । वि । युष्माकांभिः ।
 ऊतिऽभिः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हे रुद्राः (= रुद्रपुत्राः), [वयं] मधु (= क्षिप्तं) को (= युष्माकम्) आ
 (= रक्षणं = युष्मत्कर्तृकं रक्षणं) तनाय कं (= तनयाय = अस्माकं पुत्राय एव) कं
 वृणीमहे (= वृणीत्वा आगच्छतेति प्रार्थयामः) । [तस्माद्] यथा [ययं] पुण
 विभ्युवे (= संकटाद्भीतवन्ते) कण्वाय इत्या (सत्यं कण्वाय = कण्वायि = वृत्तं)
 रं मां प्रत्येव) [आगतवन्तः] [तथा] नूनं (= सापत्तं) नः (= अस्मभ्यं = अ-
 स्मान्प्रति = सूनूकर्तारं मां कण्व प्रति) अवसा (= युष्मत्कर्तृकेण रक्षणेन सह) य-
 (= आगच्छत) ॥

८. हे मरुतः, यः अन्वः (= अनिदकारी = सन्तु) युष्मेपितः (= युष्मदिपि-
 = युष्माभिः प्रेरितः) मर्त्येपितः (= मर्त्यैः प्रेरितो) [वा] [सन्] नः (= अस्मभ्यं)
 ऐषते (= आभिमुख्येन प्राप्नोति = अभिपतति = आक्रमति) तं शर्वसा (= वृत्तं)
 विपुषोत (= विपुत = विभक्तम् अपेतं कुक्षत), ओजसा वि [युषोत] (वृत्तं)
 नान् कुक्षत), [अपि च] युष्माकाभिः ऊतिभिः (= युष्मत्संबन्धिनी रक्षः)
 वि [युषोत] (= अपेतं कुक्षत) ॥

तशी पृथ्वीची अवस्था होते असं दृश्य
 आहे.

‘भावरूप जातत’ = ‘अबीमयन्त’ हे
 विद्यापद जरी प्रयोज्यमानाचे रूप आहे

तथापि आत्मनेपद असत्यापुत्रं ‘आ-
 नास भिवविले जाऊं देतात’ = ‘विभ-
 अथवा भावरूप जातात’ असा अर्थ
 होतो.

७. हे रुद्रपुत्रांनो, [आम्ही
मच्या] मुलांवाळांकरितां त्वरित
मची कृपा भाकितों आहों. [तर]
तुम्ही] जसे पूर्वी भयभीत क-
यामत निःसंशय [मात्र झालेले
आहों] तसे आतां [आपल्या]
प्रेतहित आम्हांस प्राप्त व्हा.

८. हे मरुतांनो, जो [कोणी]
तुमच्या सूचनेवरून [अथवा]
त्यांच्या सूचनेवरून आमच्या आ-
गावर चालून येईल त्याला तुम्ही
लहून करा, [त्याला] तेजोहीन
करा [आणि] [त्याला] तुमच्या
प्रादांस शुकवा.

7. Quickly for our pro-
geny, O sons of Rudra, we
entreat your protection.
Come now to us with your
protection even as ye un-
failingly did before to the
terrified Kanva

8. Whatever wicked
man, O Maruts, [whether]
under your inspiration [or]
under the inspiration of
mortals, attacks us, deprive
him of strength, of power
[and] of your protection

७. असे समजले पाहिजे की, काहीं
मग पद्यामूळ सूचकता कण्व कवि
मरुता मृगबाळावर मरुतांनी कृपा क-
रीत म्हणून प्रार्थना करित आहे, आणि
म्हणत आहे की, 'हे मरुतांनो, या वा-
ट्याची मला कण्वाला काही सकटापा-
डून भविष्य प्राप्त झाली म्हणजे मी तुमचा
कृपा करिताना तुम्हा बोट अगला तरी
मरुतदेव धावून आलेले आहोत. तर
आज जो हा तुमचा धावा मा करित
आहे तो ऐकून पुत्रीप्रमाणे धावून या,
विलंब करू नका.'

'मृगबाळांकरिता' = 'तनाय कम्.'
'कम्' हे पादपूरण आहे, आणि 'त-
नाय' याचा अन्वयः 'मृगला' असा
अर्थ आहे. तथापि मृगबाळांकरिता
असलेल्या अर्था भाषांतर वेलें आहे त्या-
चकन होनी शब्दाचा अर्थ बरोबर असा-

न येतो. 'कम्' हे पादपूरण पारकल्-
न या मंत्रान आले आहे तसे वतुर्पाच्या
संयोगाने येत असते.

'जसे पूर्वी भयभीत कण्यामत नि-
संशय [मात्र झालेले आहो]'. म्हणजे
मला मात्र झालेले आहे या मृगबा-
ळाचा कण्व नावाचा कवि होय हे ध्या-
नात ठेविले पाहिजे

'नि.संशय' = 'इत्था' म्हणजे तुम्हा
मरुतांम हाक मागिताना तुम्हा कधीहि
आत्म्याशिवाय राहिला नाही. हा जो
'इत्था' याचा 'नि संशय' म्हणजे
'निनवृक' 'सरोत्तर' असा अर्थ अ-
र्थ वेंला आहे त्याला प्रमाण क. ६. ६८.
११ दाजवरील भाष्य पहा. 'इत्था'
म्हणजे 'संयम्' या अर्थाशिवाय मनि-
पादन पुरी वेंलेच आहे

८. 'हे मरुतांनो, तुमचे पटवळ

असांसि हि प्रयापयः कर्णं दृढं प्रगेनमः ।
 असांसिभिर्मरुत आ नं इतिभिर्गन्तां वृष्टिं न विदुः ॥ ९ ॥
 असांसि । हि । प्रयापयः । कर्णम् । दृढ । प्रचेनतः ।
 असांसिभिः । मरुतः । आ । नः । इतिभिः । गन्तां । वृष्टिः ।
 विदुः ॥ ९ ॥
 असांसोत्तो विभृथा सुदानवोऽसांसि भूतयः शवः ।
 असांसि । ओजः । विभृथ । सुदानवः । असांसि । भूतयः । शवः ।
 असांसिभिः । मरुतः । पश्मिन्या तपुं न मृजत विपुं ॥ १० ॥ ११ ॥
 असांसिभिः । मरुतः । पश्मिन्या तपुं न मृजत विपुं । असांसि । भूतयः । शवः ।
 असांसिभिः । मरुतः । पश्मिन्या तपुं न मृजत विपुं । असांसि । भूतयः । शवः ।
 ॥ १० ॥ ११ ॥

भाष्यार्थम्.

९. हि (परमात्) हे प्रयापयः (= प्रवेत्तः) प्रचेनतः (= यान्
 नयुगत) मरुतः, [सुयं] कर्णाय (= एतन्नामकम् कर्णम्) असांसि (= असांसिभिः)
 मया भवति तथा) दृढ (= धारितव्यतः) [तस्माद्] असांसिभिर्वृष्टिः ।
 पूर्णसुम्नरसंविधिभिः संरक्षणे.) नः (= अस्मान् प्रति), विदुः न वृष्टिं न (= न
 वृष्टौ मेगवृष्टिं गच्छन्ति तद्दृष्टं), आगत्य (आगच्छत) ॥

१०. हे सुदानवः (= शोभनदानोपेता) [मरुतः], [भूतयः] असांसि (=
 पूर्णम्) ओजः (= शक्तिः) विभृथ (= धारयथ = युष्मासु परिपूर्णं शक्तिर्वर्षी)
 हे भूतयः. (= कम्पनकारिणो) [मरुतः], [भूतयः] असांसि शवः (=
 बले) [विभृथ = युष्मासु परिपूर्णं बले वर्तते] । [तर्हि] हे मरुतः, परिपु
 (= क्षीणपरिवृताय = कुडाय) ऋषिद्विने (= कर्मैव द्वेयं कुर्वते) [तस्मात्]
 इधुं न (नागमिय) द्विने (= द्वेयकारिणं हन्तारं) मृजत (= प्रवेपयत) ॥

मिळाल्याने अथवा कोणा एकाद्या बल-
 यान् मत्वाचि पाठबळ मिळाल्याने जर
 कोणी दुष्ट मनुष्य आमच्यावर ह्या क-
 रील तर तुम्ही त्याची सर्व शक्ति आणि
 सर्व तेज हरण करा. आणि त्याचे संर-
 क्षण करण्याचे तुम्ही सोडून द्या, असे
 या मन्त्राचे तात्पर्य आहे. यात इतके

ध्यानात ठेवणे अवश्य दिसते की जर
 तांसारखे प्रवेष्ट देव जसे एवढे
 कडून दुसरे मनुष्यास उपद्रव करील
 तसेच ते रतुति केन्नावर तो उपद्रव
 करतील अशी सूचकताही या
 दिसते.

‘तुमच्या मृजनेवरून’ = ‘पुर्वेते’

९. हे अतिपूज्य [आणि] प्र-
वृत्त मरुतांनो, [ज्यापेक्षां][तुम्ही]
न्याया पूर्णपणे रक्षीत आलां
हां न्यायेक्षां [तुम्ही आपल्या]
ने प्रसादांतहि न, विशुद्धता [मेघ]
दीप्त [येनात] तसे, आम्हां-
ला या.

१०. हे महादानशील [आणि]
; कर्षणारे [मरुत्] हो, तुम-
चा अंगी परिपूर्ण तेज [आणि]
रिपूर्ण बल आहे. [यास्तव] हे
मरुत् हो, [जो फोणी] क्रोधाविष्ट
मरुत् [मज] झुपीचा द्वेष [अ-
नेष्ट] माझ्या नागासाठी, [तुम्ही]
माण [याद्वया] प्रमाणे द्वेषा भाटा.

9. Ye have, O most
worshipful [and] wise Ma-
ruts, entirely supported
Kṛpā; come ye, there-
fore, unto us with [your]
entire protections even as
the flashes of lightning
[come] to the shower.

10. O most liberal giv-
ers, O agitators, ye pos-
sess perfect puissance [and]
perfect power Send [there-
fore] against the angry
enemy of the poet an ene-
my like a shaft [for his
destruction]

अक्षरार्थ अर्थ 'तुम्हां प्रणिनेण अगा
होणारा' मरुते, तुम्हां ज्याला उभेजन
दिया अर्थ अगा

'अपमया आगवत यापुन देहल'

'आ ईशने' हा अर्थ वार अक्षरार्थ
आहे 'आपला उपदेव वरील' असे
सातवर्थ.

मूक्तम् ४०.

शोरपुत्रः कण रुषिः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता । वृहता चन्द्रः ।

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयुपन्तस्त्रेयहे ।

उप प्र यन्तु मरुतः सुदानव इन्द्रं प्राशूर्भवा सत्वा ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवऽयन्तः । त्वा । ईमहे ।
उपे । प्र । यन्तु । मरुतः । सुदानवः । इन्द्रं । प्राशः । भव । सत्वा

भाषायाम्.

१. हे ब्रह्मणस्पते (=एतन्नामक देव), [त्वम्] उन्मि (=सोमपाशनाथम् अन्तर्गत
आगन्तु त्वदीयनियामस्थानादुत्थानं कुरु) । [वयं हि] देवयन्तः (=देव
त्वादृशान् कामयमानाः सन्तः= भक्तिभावयुक्ताः सन्तः) त्वाम् ईमहे (=यार्थवान्
। [अपि च] सुदानवः (=शोभनदानोपेता) मरुतः [अपि] उपययन्तु (=यत्
अत्र आगच्छन्तु) । [तथा] हे इन्द्र, [त्वमपि] [आगत्य] सत्वा (=तै. सा.)
शूर्भव (=अस्माभिर्देवसोमस्य प्राशको भव) ॥

आहे; यास्तव मज कवीना द्वेय करणारा
जो कोणी शत्रु असेल आणि मजविपर्या
ज्याच्या मनात क्रोध असेल त्याजकारणे
तुम्ही एक शत्रु निष्पन्न करा, की जो
लागलाच बाणाप्रमाणे त्याजवर जाईल
आणि त्याचा नाश करील.' सूक्त्याच्या शे-
वटील मंत्रात जो उपसंहार असतो त्यात
यजमानाचे अथवा सूक्त करणाऱ्या कवी-
चे म्हणजे कवीचे काहीतरी वरें व्हावे
अथवा संकट निवारण व्हावे अशी प्रा-
र्थना असते. प्रस्तुत मंत्रात सूक्त रचना-
कवीचे कल्याण व्हावे असे वरप्रदान
मागितले आहे ते ध्यानांत ठेवावे.

'महादानशील' = 'सुदानवः'. ज्याज-
कडून काही तरी मागून घ्यायला अस-
ते त्याला हे अथवा असले विशेषण ला-
वणें हे साहजिक आहे. मरुतांम तर
'सुदानु' हे विशेषण वेदात अनेक ठि-
काणी लाविलेले आढळवें. क. १. २३.

१. ४०. १; १. ४४. १४ इत्यां
मंत्र पहा. ते आकाशात पुष्कळ मंत्र
दि करितात म्हणून त्यांस 'सु-
असे म्हणतात असेहि दिसते.
'कंपविणारे' = 'धूतयः'. हे मरुतांचे प्र-
नेक ठिकाणी येणार विशेषनामावांचे
झालेले विशेषण आहे. ते जाऊ शक-
म्हणजे सर्व वस्तुमात्रास हालवून दाखि-
म्हणून त्यास 'कंपविणारे' हे वि-
लाबितात. वर ३ रा व ४ वा मंत्र
या मंत्राच्या शेवटी जी प्रार्थना
तिजवरून असे सूचते की, राजा
जुत असल्याप्रमाणे पुरातन कवी
पन्था शापाने पाहिजे ते करण्यास
शक्ति खरोखर असती, तर आजच्या मंत्र
शत्रूपासून आपले संरक्षण करण्यात
यी या सूक्त करणाऱ्या कवीने मदत
अशी साधारण यः कथित् वन्द्यते इत्यादि
प्रमाणे विनवणी यां केली असती!

त्वामिद्वि सहसस्पुत्रं मर्त्यं उपवृते धने हिने ।
 सुवीर्यं मरुतु आ स्वशयं दधीन यो वं आचके ॥ २ ॥
 त्वाम् । इत् । हि । सहसः । पुत्र । मर्त्यः । उपवृते । धने । हिने ।
 सुवीर्यम् । मरुतः । आ । सुअशयम् । दधीत । यः । वः । आ ।
 ॥ २ ॥

भाषाणाम्.

२. हि (यस्मात्) हे सहसस्पुत्र (= बलस्य सूनो) [ब्रह्मगर्हते], धने हिने
 (= धननिमित्ते सप्तमे प्राप्ते छति) मर्त्यः त्वामिन् (= त्वामेव) उपवृते (= समीपे व
 स्तीति) । [तथा] हे मरुतः, यो [मर्त्यो] यो (= पुष्पात्) आचके (= पार्ष्वी
 सुवीर्यं (= शीघ्रं पेतपुत्रयन्त्रं) सुअशयं (= शोभनाथमुत्तमं) [व] आदधीत
 येन् = नि.संशयं प्राप्नुयात्) ॥
 ब्रह्मगर्हतेरभिना सह एकभूतत्वात् तस्य सहस्पुत्रत्वमित्यनुसंधेयम्
 आग्नेयीयम् ॥

प्रितु प्रसन्नमिति। प्र देधेनु मनुता ।
 भवता कीर तपे वद्विर्गता देवा यत् नपन्तु नः ॥ १ ॥
 य । १११ । प्रसन्न । पतिः । य । देवी । १११ । मनुता ।
 भवते । वीर्य । मदेम् । पतिः । १११ । देवाः । १११ । ॥ ॥

भाषाधाम्,

१. प्रसन्नमिति प्रितु । भवता यत् नपन्तु । (नया) देवाः (=निम्नस्वर वर्ग
 कीर । यः सो हि न ह्यम् - १११) नः (=भवता) पतिः (=वीर्य)
 ६ - १ योऽनसि न वद्विर्गता देवा यत् नपन्तु । (नया) देवाः (=निम्नस्वर वर्ग
 भानयन्तु) ॥

प्रसन्नमिति प्रितु । नया प्रसन्नमिति प्रितु । यदि य भवता देवा
 नापि प्रसन्नमिति प्रितु । नया प्रसन्नमिति प्रितु । यदि य भवता देवा

३. येओ [तो] ब्रह्मणस्पति,
ओ ती देवी सरस्वती; [आणि]
मुष्पांत हितकारी [असा जो]
इंद्र [इंद्र] त्याच्या देव आमच्या
चाचपुक्त यज्ञात घेऊन येओत.

3. May Brahmanaspati
come unto [us]; may the
gentle goddess [of speech]
come unto [us]; may the
gods bring to our five-obla-
tioned sacrifice the hero
(Indra) who is kind to
men.

३. 'ब्रह्मणस्पति येओ. सरस्वती
ओ. आणि इंदम घेऊन इतर देवहि
'ओत आणि अनेक हविरज्जानी युक्त
तो हा आमचा यज्ञ त्याच्या उभोभोग घे-
'ओत' असा भावार्थ.

'येओ [तो] देवा सरस्वती = 'प्र
जेतु मुक्ता.' अक्षरार्थ. 'मधुरव-
नो देवा येओ' अर्थात येथे सरस्वतीच
विविध आहे यात संशय नाही. क.

३. १०. ११; २. ३. ८ आणि ६
१. ४ यातून 'मधुरवचनो' मूला-
त प्रेक्षा होई आणि असे मिळू होत
आणि प्रार्थनामिमांनी जो ब्रह्मणस्पति
त त्यातचोवर तिचे आधान होत हे
कारण आहे. सायगाथार्थ तरी 'वा-
देवता' असे म्हणतात ते, इतके विद्या-
पि मग विद्या आदळते तरी, आध्याम
तो य दिवत.

'मनुष्याम हितकारी [असा जो]
इंद्र [इंद्र] त्याच्या = 'वीर नयम'
इंद्र 'इंद्र' हे आसा अर्थातून अ-
प्राप्त घेतले आहे इत्याला 'नय' असे
पुनरुक्त इत्यादी वेदात म्हटले आहे
(क. १. १३. ३; १. २२१. १०; ४.

२१. २; ७ २० १; १०. २१. १ हे
मत्र पत्ता) शिवाय 'तनुर्विरो नयो वि-
चेता: धोता हव गृणत' (क ६. १४. २).
असा मंत्र आहे त्यात 'इंद्र' असे पद न-
मनाहि 'वीरो नय' म्हणजे 'इंद्र' असा
अर्थ सायगातीत केला आहे तो पहा

'पंचाक्षपुक्त यज्ञात = 'पङ्क्तिग-
म यज्ञम् याच असे होतना? आलीकडे
पचपक्षांसे म्हणतात ती रुदावित् नमनीत;
परंतु 'याच' हे उल्लेखन समजून 'अ-
नेक हविरज्जानी युक्त' असा अर्थ दिस-
तो. 'पङ्क्तिगमम' हे 'अनेक वरप्र-
दाने देगाग या अर्थी 'वीरम्' (=इंद्र)
याचे विशेषणहि चांगले समजते क.
७ २३. ५ यात इंदम आणि क. ५.
५८. २ यात मन्त्राग 'तुविरोयस्' म-
णजे पुनरुक्त वरप्रदाने देगारे असे म्ह-
टले आहे.

'घेऊन येओत' = 'अच्छ नयन्तु.'
'प्रत याच वरगत,' 'आणोत,' 'अ-
च्छ' याचा अर्थ वेदान्त 'आ' या उप-
सर्गाप्रमाणे होतो. उदाहरणार्थ - 'म
तु नो अग्निर्नयतु प्रजातच्छच्छ रचम्'
(क. ४. १. १०.) = 'तो बुद्धिमान

यो याचते ददाति सुनरं वसु म धत्ते अक्षिति श्रवः ।
 तस्मा इळां सुधीतामा यज्ञामहे सुप्रनूतिमनेहसम् ॥ ४ ॥
 यः । याचते । ददाति । सुनरम् । वसु । सः । धत्ते । अक्षिति । श्रवः ।
 तस्मि । इळाम् । सुधीताम् । आ । यज्ञामहे । सुप्रनूतिम् । अनेहसम् ॥ १

भाषायाम्:

४. यो [यजमानो] याचते (=कृत्विजे) सुनरं वसु (=सुन्दरं धनं दातुं)
 स अक्षिति श्रवः. (=क्षयरहिताम् अखण्डिता मंगदं) धने (=प्राप्तौति) । इ
 (=एतादृशे अस्माकं यजमानाय) [वयं] सुधीतां (=शौभनवीर्यप्रेतां=सुवीराणां
 श्री) सुप्रनूति (=सुष्ठु प्रकथेण हिंसाकारिणी=शत्रूणामभिभवित्रीम्) अनेहम् (=अने-
 प्यहित्याम्) इळाम् (=एतन्नामधेया देवीम्) आयजामहे (=यजनेन प्रसादयाम्) ।

अग्नि आम्हाला सपत्ति आगो, (किवा
 सपत्नीप्रत आम्हास प्राप्त करां); 'अच्छा
 च न मुक्तां नेषि' (क. ८. १६. १२)=
 'आम्हास सुखाप्रत प्राप्त करा, आम्हास
 सुख प्राप्त करून द्या' द्वितीयार्थाचा, 'देव
 आमचा यज्ञ इद्राकडेस घेऊन जाओत'

असा कितीएक विद्वत् अर्थ वीट
 पण इद्राला यज्ञाप्रत आणणे ही प्र
 देवाला केलेली वेदात आदळते, हे
 यज्ञापित हवि इद्राकडेस घेऊन
 अशी बहुत करून आदळून दां
 आम्हास वाटते.

४. जो [यजमान] स्तोत्र-
पात्र सुंदर धन देतो तो
तण्ड संपत्तीप्रत पावतो. तर
[आमच्या] यजमानासाठी
माही] सुवीरपूक्त [आणि] श-
राजय करणारी [परंतु दुसऱ्यां-
इन] पराजय न पावणारी [जी]
श [देवी] तिची उपासना
रितो.

4. He who gives hand-
some largesses to the priest
receives endless wealth
For such a one, therefore,
we propitiate Ill. posses-
sed of heroes, [and]
overpowering, [but herself]
un-overpowered.

४. भावार्थ:-'आम्हामारित्या करि-
त्या जो यजमान चांगले धन देतो त्या-
। अतःपिण्ड लक्ष्मी प्राप्त होणे म्हणून
। जो आमचा यजमान त्याच्या हिता-
साठी आर्षी इत्य देवाला आपल्या क-
'यजमानाचे प्रमत्त करीत आहे, जो इत्य
की शृंगार देणारी, शत्रूंचे नष्ट करणारी
ताणि शत्रूंचा मृत नाश न होऊ देणारी
पत्नी आहे. तर या यजमानाने आम्हाम
ला दिले म्हणजे त्यालाहि अतःपिण्डत
लक्ष्मी प्राप्त होईल.'

'इत्या [देवी]' ही कोण आहे याजवि-
षयी पूर्वी १,३ वे सूक्ताच्या २ व्या मंत्राने
हेतूने टोप पहा. वरच्या मंत्राने सरस्व-
तीने उद्देशून सांगितले, याच इत्येविषयी
हमन आहे. जे कितीएक विद्वान् 'इत्या'
हमने या मंत्राने इत्या देवी न समजता
अस' असे समजताना ते निराधार
आहेत असे आम्हास दिसते. आम्हास
तदवगृह्यता अर्थ वरंवर दिसनामुळे

तो आर्षी घेतला आहे.

या मंत्राविषयी असे सांगणे अवश्य
दिसते की हा नरी कण्वकृत सूक्तात आहे
तरी तो सुद्धा कण्वानेच रचिला असेल
असे समजले पाहिजे असे नाही जेव्हा
वेदव्यामाने सूक्त एकत्र कण्वन सहिता-
काने गाथा वाचल्या तेव्हा हे सूक्त इतर
सूक्तांवरंवर कण्व कुळ्यातून घेतले इत-
केच निश्चयाने सांगता येईल. म्हणून हे
सूक्त कण्वारुणिना त्याच्या पुरोहिताने
अथवा दुसऱ्या कोणत्याहि करिष्यजाने
रचिले असावे असे घनान आंगिते तर
हा मंत्र समजण्यास पाही कठिण नाही.

दुसरी ध्यानात टेवण्याजोगी गोष्ट अ-
शी की, या मंत्राचा वक्ता (अथवा पा-
हिजे असल्यास द्रष्टा) कोणाहि कृषि
असल्या तरी वेदाचे द्रष्टे कृषि तप-सिद्ध
सर्व कडिसिद्धीचे स्वामी असत अशी
जा आलीवडे आमची समजूत झाली
आहे ती निराधार दिसते. वरतुनः ते

प्र नूनं प्रत्यङ्गानिर्मन्त्रं गन्तुमर्हस्यम् ।
यस्मिन्निन्दो मन्त्रो विरो भवेत्तदा देवा भोक्तासि वक्ति ॥

प्र । नूनम् । प्रत्यङ्गः । पतिः । मन्त्रम् । गन्तुम् । उत्सर्जम् ।
यस्मिन् । इन्द्रः । नन्देण । मित्रः । अर्पमा । देवाः । भोक्तासि । वक्ति ॥ ५ ॥ १ ॥

तमिदंनिमा निदंभुं नंभुं मन्त्रं देवा भवेत्तदा ।
इमां न वाचं प्रनित्येणा नरो विश्वेदामा वां भवेत् ।
तम् । इत् । गोत्रेण । निदंभुं । नंभुं । मन्त्रम् । देवाः । भवेत्तदा ।
इमाम् । न । वाचम् । प्रतिऽहर्षम् । नरः । विश्वः । इत् । वाचा । वा ।
अभयत् ॥ ६ ॥

भाषाव्याख्यानम्.

५. नूनम् (=इदानीं) प्रत्यङ्गस्वरति. उत्सर्जम् (=उत्सर्जनम्) मन्त्रं
(=होतृमुखे स्थितः सः मन्त्रेण वदितव्यम्) । यस्मिन् [मन्त्रे] इन्द्र, वरुण,
प्र., अर्पमा [इत्येते] देवाः भोक्तासि वक्ति (=तेष्वप्येतेन स्थानानि कुर्वन्ति) ।
नन्देन रमन्ते) ॥

६. हे देवाः (=इन्द्रप्रभृतयः), तम् इत् (=तमेव पूर्वमन्त्रोक्त) शत्रुम् (=शत्रु-
रक्तम्) अनेहस (=दोषरहित) मन्त्र [वय] [युष्मदीत्यर्थ] बोधेन (=अ-
प्रयदितव्याम्) । [ताम्] इमा वाच (=तं मन्त्रं) [यूयं] प्रतिहर्षय व (=वा-
ध्वे चेत्=प्रतिगृहीय चेत्) [सा मन्त्ररूपा वाग्] व (=युष्माकः=युष्माभि) तं
दातव्यानि) विश्वानि वामानि इत् (=सर्वोप्यपि धनानि) अभयत् (प्राप्तुया-
संशय प्राप्त्यति) ॥

आम्हा पाप्यापेक्षा कार प्रेमळ, देवावि-
षयी प्रानळ आणि धर्मवासनानी परि-
पूत होते. परंतु मनुष्यावर, सृष्ट्युपादाया-
वर अथवा देवावर आम्हापेक्षा त्यास अ-
धिक शक्ति होती अथवा आम्हास ज्या
लोभादिक वासना बाधा करितात त्या-

पासून ते मुक्त होते असे दित्त वरि-
कारण की तसे असते तर यत्नाने
सूत्रे रचून त्याच्या द्वारे देवाची आराधना
करावी आणि त्या कामावरून इत्
प्यावी असे आचरण त्यांनी केले आहे

५. आतां ब्रह्मणस्पति प्रशं-
प मंत्र म्हणेल; ज्या [मंत्रां]त
वरुण, मित्र, [आणि] अर्य-
[हे] देव रत होत असतात.

६. आणि हे देव हो, तोच
नंदकारक [आणि] निर्दोष मंत्र
म्ही] यज्ञांत म्हणणार आहोंत;
[आणि] हे शूर [देवांनो], तें
त्र तुम्हांस आवडलें म्हणजे
त्या योगाने तुम्हांकडून संपूर्ण
पनि भा[म्हांस] मिळेल यांत
शंभ नव्हा.

5. Now [now] Brah-
manaspati will sing forth
a praiseworthy prayer in
which the gods Indra,
Varuna, Mitra [and] Arya-
ma are accustomed to
pause with delight.

6. That same delight-
ful [and] faultless prayer
we will sing, O gods, in
our sacrifices. [And], O
brave ones, if you accept
that prayer, [it] shall
[certainly] obtain all the
wealth whatsoever that
you can bestow.

५. भावार्थ.— 'ब्रह्मणस्पति आमचे
ज्ञान ऐकून आता आहे; ना आता
हो मंत्र गाईल, म्हणजे होण्याच्या मु-
नि राहतील; की जो मंत्र ऐकल्याव-
रुद्ध, वरुण, मित्र आणि अर्यमा
सि इत्या आनंद होईल की ते त्या स-
गुण होऊन जाणार नाहीत; जेथे तो
न तेथेच जणु ते घर वसून राहतील.'

ब्रह्मणस्पति म्हणजे श्रोत्राची देवता.
हो ब्रह्मणस्पति आता आम्हाकरिता
व म्हणेल या रूपरति विशेष ओढा-
ला नाही हे सांगायला नकोच. ब्रह्म-
णस्पति ह्मणजे मंत्र रचण्याविषयीची मे-
ला आणि शक्ति. आम्हास आता देईल
शक्ति ईश, मित्र, वरुण आणि अर्यमा.
हा मंत्र देवांस पार आवडेल असा मंत्र
आम्हास देईल असे सांगण्याने तात्पर्य
आहे.

'स्मृतं'— 'मंत्ररति.' अक्षरार्थ अर्थ,

'म्हणतो; ' 'हा पहा म्हणण्यास तयार
होत आहे'.

मित्र आणि अर्यमा व वरुण या दे-
वांविषयी पूर्वी सांगितलेच आहे. (सूक्त
२६, म. ८ इत्यादि स्थले पहा)

'रत होत असतात' = ' आंकासि
चक्रिरे.' अक्षरार्थ अर्थ 'घर करिते झाले
आहेत; म्हणजे जो ऐकून ते या पूर्वी
त्यात जणु वाय घर वसूनच राहिले आ-
हेत यापूर्वी ब्रह्मणस्पति जेव्हा जेव्हा
सांगला मंत्र गाई तेव्हा तेव्हा तो मंत्र
त्यास आवडत असे पूर्णवर्तमानवाच्या-
चा अर्थ वेदात रीतिवर्तमानवाच्याम-
ागे करावा लागतो याविषयी पूर्वी सा-
ंगितलेच आहे व उदाहरणेंहि आली
आहेत ' आंकः' या शब्दाचा जो या
मंत्रात प्रयोग आहे त्यावरून क. २. १०. १
हा मंत्र आणि त्यावरून सादणभास्य पहा.

६. 'आम्हाकरिता जो उत्तम मंत्र

श्री देवदत्त शर्मा जी मुखर्जी

[illegible]

को. देवदत्त...
...
...
...
...
...

आचार्य,

[illegible][illegible]

भाषार्थ आहे
'गुरु' (दिशानां) - गुरु या विशेष-
णांत काही विशेष हेतु आहे असे नाही.
फक्त गौरवानाहीं योजिले आहे असे
दिसते.

दितव्यं.
 'ते स्तोत्रं तुष्टाम् आयच्छे' इ० या
 उक्तार्थं आसीत् रक्षणगतासीत्
 किञ्चित् अक्षर सोढुम् चेत् आह। अ
 क्षरम् अर्थ 'हे शूरानो, ती वाणी तु

म. भवतः कदरे (ही) ही
 मुखा देव भवतः (ही) ही
 व कन वीर, अल हीर, वा
 दे वा उवण्णं मई विरि
 म करिण्ड, ही भवतः—'देव
 वड' देव हो, जर हो देव
 मुखास भावदेव तर लीहि
 'मो मुखास व्यापीव,' मूखदे देव
 जर मुखा रवीरालन व्याव वर
 होस जो जी मूखून सुंदर लीहि
 ता वेणील ही रबून मुखास व
 वरु असा व्यावा भावार्थ रिल्लो.
 व्यावा अवांला 'वाव' (=वादी)
 द अप्यादत वेव्याचो अवेला आ
 वाव 'विधा यामा' (अववा 'वा
 यामानि') हे शब्द 'सर्व धने' वा म
 अने व वेळा मूखवेदांत आले आहेत.

७. देवभक्ताची बरोबरी कोण
 करू शकेल ? देवार्चन करणाऱ्या
 नाची [बरोबरी] कोण [करू
 शकेल] ? [कारण की] [देवांचा]
 सामक [अनेक] गृहांनीं परिवे-
 ष्ट असतो [आणि] न्याला
 स्वताहान्या] राहण्यासाठीं आंत
 ये बाडा असतो.

१. 'श्री' शिवाजी मायगाचार्यच 'श्री धने'
 आणि अर्थ वस्तुतः. 'अनागमो अदि-
 यं देवस्य मरिचु मरे । शिवा यामानि
 धर्मणि' अ. ५. ८२. ६; 'अग्निमि आ
 यम आदानं धामिनीरयम् । शिवा यामानि
 धर्मणि' अ. ७२. १८; 'श्री देवता
 धामिनीरयम् । शिवा यामानि धर्मणि'
 १०१. ५, 'य आहूति परिदेष्ट न
 शिवा इव न यामा दानं रयान
 १. ५. 'श्री देवता धामिनीरयम्'

7. Who can equal the
 worshipper of the gods ?
 Who [can equal] the man
 who has feasted the gods ?
 He is surrounded by house
 after house around him ;
 he possesses a palace in
 the interior.

न. इन्द्र शिवा यामा जरितार अमर-
 न' अ. ७. १८. १ ही शकल आणि
 यानवर्गल मायगमाय पहा धनदारी-
 शिवा अडा शानूचा प्रयोग होतो यादि-
 यया पूर्वी शून्य १ मय ३ यान आलेली
 'यमि अमर' ही शकल पहा
 'यान मजय माता' हे शकल 'य
 शानू' या शकला शकलायून शकल
 आहेत

उप क्षत्रं पृथीत हन्ति राजभिर्मये चित्सुक्षिप्तं दधे ।
 नास्य वृता न तरुता महाधने नाम अस्ति वृजिणः ॥८॥
 उप । क्षत्रम् । पृथीत । हन्ति । राजभिः । मये । चित् । सुक्षिप्तं
 दधे ।
 न । अस्ति । वृता । न । तरुता । महाधने । न । अर्थे । अस्त ।
 वृजिणः ॥ ८ ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

८ [ब्रह्मणस्पतिः] क्षत्र (=स्वबलं) [स्वात्मनि] उपपृथीत (=मृदु कुर्यात् ।
 [स] राजभिः (=मित्रावरुणादिभिर्दैवैः सह=तैः सहायभूतैः) हन्ति=दंष्टव्यम् ।
 (शत्रून् मारयति) । [स] मये चित् (=भीतिहेतौ युद्धेपि) सुक्षिप्तं दधे (=
 निवासस्थैर्य धारयति) । वृजिणोऽस्य (=वज्रधारिणो ब्रह्मणस्पतेः) महाधने (=न
 युद्धे) अर्थे (=अल्पे) [युद्धे] वा न वृता (=निवारयिता=परावर्तयिता) अस्ति न
 तरुता (=न पराजिता) [वामि] ॥

साठी दर्भ तांडून आधारले आहेत'
 असा आहे; म्हणजे ज्याने देवाने आद-
 रातिथ्य केले आहे

'[देवाणां] उपासक' = 'दाधान्.'
 अक्षरशः अर्थ 'ज्याने [देवास इति]

अर्पण केले आहे तो'.

'गृहानी परिवेष्टित अमतां = 'पस्या-
 मिः प्रसारयन्.' 'पस्य' शब्दाचा अर्थ
 घर हा वेदान प्रतिष्ठा आहे. 'पस्या-
 मिः प्रसारयन्' हे 'त पस्याः प्रतिष्ठ-
 ने' = नमः पुरः पस्यास्तिष्ठन्ति' या

अर्थी आहे असे आशी स्मरण
 दात कर्मणि अर्थ दर्शनावधान
 म्हणजे तुरते आरमभेद
 नाल पुष्कळ आहे.
 'आंतमध्ये वाढा असतो.'
 वांवात्' याचा अर्थ 'आत',
 मध्ये, 'कशाच्यातरी आहे', 'वृत्त'
 तरी घालून आत घांसून एत
 रीतीने' याविषयी रु. ६. ८
 येन पहा.

८. [ब्रह्मणस्पति] [आपले]
 वे] वळ एकत्र करूं शकतो
 प्राणि] राजे [मित्रावरुणादि दे-
] यांच्या साहाय्याने [शत्रूंस]
 रितो; [तो] संकट प्राप्त झाले
 री [आपले] स्थान चांगल्या
 नीने धरून राहतो. त्या वज-
 री [ब्रह्मणस्पती] ला महायुद्धांत
 अथवा] अव्य[युद्धां]त [मार्गे]
 विरविणारा [अथवा] जिंकणारा
 कोणीहि] नाही.

8. He can collect his
 might: he kills [the ene-
 my] with [the help of]
 the Kings [Mitra-Varuna
 and other gods] Even in
 danger he firmly holds his
 ground. In battle great
 [or] in [battle] small there
 exists neither his router
 nor [his] defeater.

८ ब्रह्मणस्पतीचा पराक्रम या मंत्राने
 समित्त आहे ' ब्रह्मणस्पती म्हणजे
 ब्रह्मणस्पति आर्ये सरळ वळ मोठ्या
 इतिहास आणि राजे मित्रावरुणादि जे
 देव त्याच्या साहाय्याने देवांसमोखाच्या
 शत्रूंस धरून टाकितो; आणि दाखून द-
 र्शण आणि तो आपली जागा घड-
 करून राहतो, पळून जात नाही. युद्ध
 वेळ असो अथवा लढाऊ असो, त्याने
 ब्रह्मणस्पतीला मार्गे विरविणारा म्हणजे
 त्या पराक्रमाला सावधान अथवा त्याला
 विरविणारा म्हणून कोणी नाही ' असे
 सम आहे.

ब्रह्मणस्पति म्हणजे इतिहासविमानांनी
 देवता अथवा इतिहास असल्यामुळे या मंत्रा-
 चा मंत्र अर्थ इतिहास आहे की, जो
 ब्रह्मणस्पति म्हणजे असतो, तो
 ब्रह्मणस्पति असतो, देवदेव नाहीत.

त्याला धर्य मोठीच नाही; त्यानी इतिहास
 देवांचे स्तौत्र केल्यावरून ते देव त्यास
 पारतान आणि त्याच्या शत्रूंचा नाश इ-
 त्तिहास, देवभजनपर लोक सक्तीहि
 धर्य मोठीच नाहीत; त्याला लढाऊमो-
 द्या युद्धाचा प्रसंग आला तरी त्यास देव-
 भजनाच्या योगाने इतकी शक्ति येते की
 त्याचा पराभव अथवा पराजय करण्या-
 ला कोणासच सामर्थ्य होत नसते

' ब्रह्मणस्पति । ब्रह्मणस्पती ' ब्रह्म-
 णस्पती ' ब्रह्मणस्पति म्हणजे देव-
 ता असो आहे की इतिहास जे जे पराक्रम क-
 रितो ते करण्यास ब्रह्मणस्पति म्हणजे
 आहे असे वेदान समित्त आहे

' [मार्गे] विरविणारा ' ' ब्रह्मणस्पति ' अ-
 क्षर अर्थ ' निरारण करण्याचा ' इ-
 तिहास २० ७, ५, २२, १४ आणि ८.
 १४ ४ हे अर्थ ब्रह्मणस्पति म्हणजे देवदेव
 ब्रह्मणस्पति

सूक्त ४१.

अपि-घोराचा पुत्र कण्व (मा-
सूक्ताचा जो तोच). देव-
१-३ आणि ७-९ वरुण,
आणि अर्यमा; ४-६ आ-
वृत्त-गायत्री.

१. ज्याला प्रज्ञावंत [असे
वरुण, मित्र [आणि] अर्यमा
रक्षितात तो जन कधीहि
पावत नाही.

HYMN 41.

To Varuna, Mitra and Aryama
jointly (verses 1-3 and 7-9)
and the Adityas (verses 4-6)
By Kṛṣṇa son of Ghora (au-
thor of the previous hymn)
Mitre—Gayatri.

1. That person whom
wise Varuṇa, Mitra [and]
Aryama protect is never
injured.

१. या मंत्रान मित्र, वरुण आणि
मा हे जे महाप्रज्ञायुक्त. देव त्याच्या
जे भाग्य वर्णिले आहे. ते हे की,
देव त्या मनुष्याला आपला आश्रय
तु त्याची हानि करण्यास कोणाहि
'यास सामर्थ्य होत नाही.'

या मंत्रावरून देवाचा आश्रय आप-
स अनेक तर आपणाम कळिवाळाचेहि
स नाही असा आपल्या आर्य पूर्वजाचा
जे भरवसा उघड दिसून येतो.

'कधीहि नास पावत नाही' = 'नू
चिद् दम्यते.' म्हणजे त्याला कोणाहि
प्रत्यक्ष वाचन शकत नाही. या शब्दा-
चा मन्त्राचाय या शब्दाचा "[शत्रू] ल-
वणव मागून टारिलो" असा अर्थ
वरिल्ल्या. त्यात 'शत्रू' हे अध्यात्म
याचे लक्षण, आणि 'दम्यते' या शब्दा
वरुणाच्या वर्तणिकेचा अर्थ वरुणाच्या लक्षण-
ा हा होत गेला असल्यामुळे तो अर्थ
वरुणाचा होय. 'नू चिद्' याचा जो
'कधीहि नाही' (म्हणजे 'नाहीच')

असा आम्ही अर्थ केला आहे त्यास
सारांशी लिहिलेले मंत्र आणि त्याजवरील
मायगभाष्याचा आधार आहे— 'नू चिद्
वधा न. मर्या विषोपद् असतः उ-
मोऽविता तनूपा' क. ४ १६. २०;
'याहि सुनो महसो यस्य नू चिद् अदेय
इमे पुरुहन् योतो.' ६. १८ ११; 'नू
चिद् स न्वेचते जनो न रेवमनो यो अ-
स्य घोरम् आरिवासात्' ७. २०. ६;
'अनू ध्रुवर्ग. इयते वपूना नू चिद्
न मारिषद् गिरः' ७ ३२. ५; 'मह-
रायः सुरीर्यम् दात नू चिद् यम् अन्य.
आदमद् अरावा' ७ ५६ १५ शि-
वाय क. ७ २३ ६ आणि ८ १४
११ हीहि रक्षक परा. या मंत्रा-
चा मायणाचार्य 'नू चिद्' याचा अर्थ
'नव' ('नाहीच') असा वरितान
आणि तो बरोबर आहे शिवाय पूर्वी
सूक्त ३९ मंत्र ४ याजवर आमची 'नू
चिद्' याविषयाची टीका परा

यं वाहुनेव विप्रन्ति पान्ति मर्त्यं सिन्धुः ।

अरिष्टः सर्वं एधते ॥ २ ॥

यम् । वाहुता इव । विप्रन्ति । पान्ति । मर्त्यम् । सिन्धुः ।
अरिष्टः । सर्वः । एधते ॥ २ ॥

वि दुर्गा वि द्विषः पुनो घ्नन्ति राजान एषाम् ।

नयन्ति दुग्ता तिरः ॥ ३ ॥

वि । दुःऽर्गा । वि । द्विषः । पुरः । घ्नन्ति । राजानः । एषाम् ।
नयन्ति । दुःऽग्ता । तिरः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

- २ य [य] मर्त्यं [पूर्वमन्त्रोक्ता देवा] वाहुता इव (वाहुनेव = वाहो)
विप्रन्ति (पालयन्ति) [तथा] सिन्धुः (= हिमसागरः) पान्ति (= रक्षन्ति) [म]
अरिष्टः (= केनाप्याहसितः सन्), एधते (= वर्धते = अभिवृद्धिं प्राप्नोति) ॥
३. राजानो (= वरुणादयः पूर्वोक्ता देवा) एषां (= स्वकीयपुत्रजनानां)
(= शत्रोः) दुर्गाणि (= नगराणि) विप्रन्ति (= विनाशयन्ति), पुरः (= नगराणि)
[विप्रन्ति] (= विनाशयन्ति) [च] । [तथा ते] [तान्] दुरितानि विषं कर्तुं
(= भयानि अतिगमयन्ति = भवेभ्यो मोचयन्ति) ॥

१. ज्या [ज्या] मर्यान्ते ते
[धरुण] जणुं संभाळितात
[आणि] दुष्टापासून तारितात
[प्रत्येक] [मर्त्य] उपद्रवरहित
[ऊन] उत्कर्षाप्रित पावतो.

३. हे राजे [वरुण, मित्र,
णि अर्यमा] भक्तांच्या शत्रूची
हे कोडून टाकितात [आणि]
[हि] कोडून टाकितात. ते
[भक्तांस] संकटाच्या पार पाडि-
तात.

2. Every mortal whom
they defend as though in
[their] arms [and] protect
from the wicked thieves
uninjured.

3. [These] Kings (Va-
runa Mitra and Aryama)
destroy the towns [and]
destroy the forts of the
enemy of these (their
worshippers). They carry
[them] through dangers.

२. वरुणा मंत्रान मां गितलेऽनीव गोड
न. षोडशम दिक्षु वरुण मागतो, की
ज्या मर्यान्ते रक्षण वरुण, मित्र, आणि
अर्यमा हे देव वरितात तो 'प्रत्येक'
जे उपद्रवापासून मुक्त होऊन भरभ-
ज्जतीस पोहचतो.'

'वेगेन' = 'बाहुना.' अक्षरान. अर्थ
[आरण्या दोनी] बाहुच्या आन 'म्ह-
णजे 'आत्मगन देऊन,' 'मिट्टी मारून'
हा अशिरवणी अर्थ 'बाहुना' यातील
'हा' प्रत्ययाचा होतो. जमा 'देवता'
वरुणने 'देवात' (क. १०. ४५. २
आणि त्यावरील भाष्य पहा) तसे 'बा-
हुना' वरुणने 'बाहुन,' 'वेगेन.'

'संभाळितात' = 'विमर्शित.' 'पु' धा-
तूचा 'संभाळण,' 'बचावणे' असा
अर्थ होतो याविषयी 'म त्वा वर्मणो म-
रिण रिपु' (क. ६. ७५. १) इत्या-
दि अनेक प्रयोग आहेत.

वरुणा आणि या मंत्रावरुण दीन
मन्यांस दैविक माहात्म्याचा मोठा आस्वा
आहे, त्यातून त्यांचे बल आहे दुमरे श-
रणस्थान नाही असा आपल्या पूर्वजांना
स्वर्ग भरवसा उघड दिवून घेतो. तप
(मग ते देवांच्या इच्छेविरुद्ध आणि
त्यास भीति प्राप्त होई अशा रीतीने वेळे
तरी बिता नाही.) आचरण्याने पाहिजे
ती शक्ति येते, आणि तिच्या योगाने दे-
वांचे पाषाण आणि पाषाणाचे देव रणि-
ता येतात ही पौराणिक समजूत या आ-
णि मंत्राच्या अनेक वेदवाक्यास विरुद्ध
आहे. या मोक्षाद्वेस आधुनिक आर्यांना
दिले निवळे लक्ष्य धोडे आहे

३. याहि मंत्रान मित्रवरुण आणि
अर्यमा हे जे देवराजे त्यांच्या आभ्रवा-
पासून त्यांच्या भक्तांचा वरमा लाभ होतो
ते मां गितले आहे.

'राज्ये' = 'विष' 'पशे'

सुगः पन्थां भनृक्ष्ण भादिंत्यास कृतं ये ।
 नाजालेगगदो भग्नि यः ॥ ४ ॥
 सुगः । पन्थाः । भनृक्ष्णः । आदिंत्यासः । कृतम् । ये ।
 न । अर्धं । आऽत्तादः । भलि । यः ॥ ४ ॥
 यं यत्तं नपंथा नर भादिंत्या कृतुना पथा ।
 प्र यः स धीनयं नगत् ॥ ५ ॥ २२ ॥
 यम् । यत्तम् । नपंथ । नरः । आदिंत्याः । कृतुना । पथा ।
 प्र । नः । सः । धीनयं । नगत् ॥ ५ ॥ २२ ॥

भाषायाम्.

४. हे आदिन्त्या.. कृतं यने (=यत्तं प्रति प्राप्नुवते) [भयत्समूहप] पन्था.
 (=सुगु गन्तु शक्य) अक्षर (=दृष्टकरहितम्) [न] [वर्तने] [तस
 आगच्छत । अर्ध (=अस्मिन् यत्तं) [हि] वो (=युष्मारम्भ) भवतादः (=

५. हे नर. (=शूरा) आदिन्त्याः, यं यत्तम् कृतुना पथा (=अविकल्पेन
 [यय] नपथ (=चालयथ) स [यतो] वो (=युष्मान्) धीनये (=सोमस्
 प्रगशत् (=शामुपान्=माप्सति) ॥

यथ यतो गुप साहाय्यं कुरुष तथैव यजमानस्य सोमपानार्थं युष्माकं मायिरिति भावः

‘कोट[हि] कोटून टाकितात’=‘वि...
 पुरः प्रन्ति, या आम्ही केलेल्या अ-
 र्थाविषयी येथे थोडेसे प्रतिपादन केले
 पाहिजे. त्याच्या शुद्धतेविषयी तर आ-
 म्हास संशय वाटत नाही. परंतु ‘कोट’
 यानेच मुळांत ‘पुरः’ असा अन्तो-
 दाज शब्द आहे.

आतां ‘कोट’, अशा अर्थाचा जो ‘पुरः’
 शब्द तो ‘पुरः’ असा आनुदात्त अस-
 ला पाहिजे (अ. ७. १५. १४; ५.
 १५. २ इ० मंत्र पुष्कळ आहेत). ‘पु-

रः’ चा अन्तोदात्त पदाचा अर्थ ‘पुरः’
 असा होतो. परंतु आम्ही अदृष्ट
 साठी ‘वि द्विषः पुरः’ असा पठ
 चुन अर्थलाभासाठी ‘वि द्विषः पुरः’
 पठ समजून अर्थ केला आहे.
 ‘पुः’ शब्दाचा अर्थ सागर
 तांत होतो तसा वेदांतहि नवर
 होतो, तथापि त्याचा जो मूळ अ-
 कूस, कोट, विष्वाची अपेक्षा
 भित हा आहे तोहि वेदांत
 त्याविषयी वर लिहिलेले मंत्र

४. हे आदित्य हो, यज्ञाला
याल तर तुमचा मार्ग सुम-
आणि] अकंटक आहे. येथे
स उपास पडणार नाही.

५. हे शूर आदित्यांनो, ज्या
ला तुम्ही सरळ मार्गाने चाल-
त्याला [सोम]पानासाठी तुम-
प्रति होईल.

4. Easy [and] thorn-
less is your path, O Âdi-
tyas. Here there shall be
no mean offering for you

5. That sacrifice, O
brave Âdityas, which ye
lead by a straight path shall
attain ye to drink [the
Soma]

गे आहेत. 'पूः' (अथवा 'पूरः' 'पुर')
शब्दा हा आद्य अर्थ स्थानदेशांत अ-
न घालू आहे. तेथे गावकुमास अजून
तुम्हाला' अथवा 'गावपूय' (म्हणजे
मधुर=आनंदी भित) असे म्हणून
संगत.

'मनाच्या = एषाम्.' म्हणजे ज्या म-
नाविषयी पूर्वीच्या दोन मंत्रांत सांगि-
ले आहे अशा लोकाच्या; अर्थात् वरुण,
शिव आणि अर्यमा यांच्या मनाच्या.

'मंडटाच्या पार पाडितात' = नयन्ति
मंडिता निरः' अक्षरशः अर्थ 'मंडटा-

च्या मधून वेळून जातात,' 'मंडटाच्या
मध्यं सोढीत नाहीत. 'निर' हे शब्द-
योगी अजय आहे क्र. ५ ५६. १६
वरिरे अनेक उदाहरणे आहेत.

या मंत्राचा सापणचार्य किंचित् वेग-
व्य अर्थ करितात; तो असा—'राजे
" [वरुणादिक जे देव ते] याच्या म्हण-
" जे आपल्या यज्ञमानाच्या पुढे तुम्हाला
" म्हणजे शत्रूची नगरे फोडून टाकता-
" त, आणि शत्रूंसहि विनष्ट करितात.
" त्याप्रमाणेच यज्ञमानाची सकटे विना-
" शासन नेतात "

४. हा मंत्र आदित्यगाविषयी आ-
दित्यगण म्हणजे कोण यावर
[१४ मंत्र ३ पृष्ठ १०० येथे दिलेली
संगत परा.

भाषार्थ इत्यादि आहे की, ' हे आ-
दित्य हो, या आमच्या यज्ञात हविर्मांस
पानासाठी तुम्ही या; तुम्हास मागील देश
मंत्रा याच्या उपद्रव होणार नाही;
आणि येथे येऊन तुम्ही पोहचण्यावर

तुम्हास वाईटसाईट अस आम्ही अर्पण
करणार नाही यास्तव तुम्ही या.'

'यज्ञाला तुम्ही याल तर तुमचा मार्ग
सुगम' = 'क्रान्त यते.' अक्षरशः अर्थ ' य-
ज्ञात जाण-याला' असा आहे ' यते'
हे जे एकचवन आहे ते आदित्यमंड
या एकचवनाला अनुलक्षून योजिलेले
आहे. मंडतावरची मुने ज्यांनी लक्षपूर्वक
वाचली अमरीत्य त्याम या वचनव्यत्य-
याविषयी वाही सांगायाम नवी.

स मन्त्रं यन्मैः यन्मैः त्रिभुवः त्रिभुवः ।

भक्त्या भक्त्या भक्त्या ॥ ६ ॥

मः । रत्नम् । मयैः । यन्मैः । त्रिभुवः । त्रिभुवः ।

भक्त्या । भक्त्या । भक्त्या ॥ ६ ॥

[आणि तसा यज्ञ कर-
तो] मर्त्य तो सकल सुंदर
या आणि संतनीत्याहि उप-
हित पावतो.

आहे. एकंदरीत हा मूर्तीपवाद
'या शब्दामुळे कठिण आहे असे
म वाटते.
'वसेहि' अमल तरी मंत्राचे इतकं
'निर्विवाद' दिगंत की ज्या यज्ञा-
भादित्याचे साहाय्य असतं तोच
म जातो, इतर जात नाही. इतर

१. 'यज्ञा मंत्रान् जो यज्ञ सांगि-
-म्हणजे जो यज्ञ आदित्य मिळोम
न-या यज्ञा जो रणी असेल तो
उरड वापायुन मुक्त होतो आणि म-
'मुदर मरति आणि मंत्रात यज्ञ-
पावतो,' असे तात्पर्य होय.

'आणि मंत्रनीत्याहि' = 'मोक्षम् उत
ना.' 'उत' 'यमना' या अत्ययद्वयाचा
र्थ 'आणि' 'आणि-हि' असा समुच्च-
ल्लेख आहे. 'यमना' ही जरी 'यमन्'-
-आमन्'ची मूर्तीया आहे तरी
ती अर्थ ('उत' या अत्ययाशी संबंध
लगा म्हणजे) जाही. येथे दिव्याप्र-
ति होतो. 'उत' याचा जो 'आणि'
'अर्थ आहे त्यास जोर देणं याहन
'यम' यमना हाच प्रयोगन येथे बाह्य

१. ३

6. And that mortal [who
is the performer of such
a sacrifice] attains without
obstacle to all excellent
wealth as well as progeny.

यज्ञास काही तरी यज्ञ येऊन अथवा
दोष घडून येऊन निष्फल होतो. आदि-
त्यानी साहाय्य केलं म्हणजे त्या विघ्ना-
चे व दोषाचे निवारण होतं. या अर्थासु-
ळे 'शूर' हे संबोधन हेतुगर्भ आहे असे
समजलं पाहिजे

नाही 'इय यमना' म्हणजे जसे 'प्रमा-
णच' तसे 'उत यमना' म्हणजे 'आणि...
हि.' दोन्ही प्रसंगचें प्रयोग वेदान आद-
र्यनात. हा अर्थ जरी सायणाचार्य देत
माहीत तरी ऋग्वेदानीय मतावरून
पाहता तो योग्य दिसतो. तें 'यमना'
याचा अक्षरशः 'आत्मना=स्वयमेव'
(म्हणजे स्वता, शूर) असा अर्थ परि-
तात. तथापि 'यमना' आणि 'शूर' या-
चाहि मराठीत व्याख्येच्या प्रयोग
बेव्हा बेव्हा होतो जसे, 'ही विहीर
शूर हाकवारहीमारिगी आहे-ही वि-
हार सामबाराहीमारिगी आहे; 'हे
पाणी स्वता कृष्णवर्णच्या पाण्यासारिखे
आहे' - हे पाणी कृष्णवर्णच्या पाण्या-
सारिखे आहे

कथा गंधाम गन्धायः स्तोमं मित्रस्यार्पणः ।

महि पारो वर्णस्य ॥ ७ ॥

कृणा । गंधाम । सतायः । स्तोमम् । मित्रस्य । अर्पण
महि । पारः । वर्णस्य ॥ ७ ॥

मा नो घ्नन् मा घर्षन् प्रणि वेत्वे देवघ्नम् ।

सुहृन्दि भा विवासे ॥ ८ ॥

मा । नः । घ्नन्तम् । मा । घर्षन्तम् । प्रति । वेत्वे । देवघ्नम्
सुहृन्दि । इत् । नः । आ । विवासे ॥ ८ ॥

भाषायाम्:

७. हे सतायः (=सतिभूता ऋत्विजः), मित्रस्य (=एतन्नामकस्य देवस्य
गन्धम् [न] स्तोमम् (=स्तोत्रम्) कथा (=कथं=केन प्रियकारिणा प्रकारेण)
(=साधयाम्) ? [तथा] वर्णस्य महि पारः (=महद् भक्षणं=भक्षणम्
[कथं साधयामः] ?

देवत्रयस्य यथास्माद् स्तोमो महद् हविरजं च प्रतिमासं स्यात् तथा देवस्य
रेण स्तोमम् अन्नं च सिद्धं करवामेत्यर्थः ॥

८. [हे देवाः], [अहं] घ्नन्तम् (=अस्मादृशान् मारयन्तं=नाशकं नरं)
(=युष्मभ्यम्) मा प्रयोचे (=मा प्रवदेयं=नाशकम्, कोऽस्तीति न कथयामि), घर्षन्तम्
[प्रयोचे] (=शस्त्रा निन्दकम्, कोऽस्तीति न कथयामि), देवघ्नम् [मा प्रयोचे] (=नाशकं
वधन् देवान् कामयमानो देवभजकः कोऽस्तीति न कथयामि) । सुहृन्दि (=सुहृन्
सुखकरैः स्तोत्रैरेव) नः (= युष्मान्) आविवासे (=परिचरामि) ॥

को दुर्जेन, को निन्दकः को देवभजकश्चेति दुष्टकथनभीत्या आत्मधारणं
नभीत्या च न कथयामि युष्माभिरेव तद् विवेचनीयम् अहं वेत्तुं स्तोत्रं
परिचरामांति भावयतम् ।

७. हे सख्यांनो, मित्रासाठी [गणि] अर्यमासाठी स्तोत्र कसे घेतले पाहिजे [वरे]? [आणि] एणासाठी महात्वाद्य [कसे मिद्ध घेतले पाहिजे वरे]?

८. [हे देव हो.] घानकी शोण,] निदक [कोण], [आणि] भक्त [कोण हे] मी तुम्हास गगार नाही; केवळ स्तोत्रांनी हांस भजतो.

७. मन्त्रज्ञ आपल्याजवळ असलेल्या काम म्हणतो की 'हे मित्रांनो मित्र अर्यमा देव आणि वरुण देव यामागे असे स्तोत्र आणि महाज्ञ आपण या स्तोत्रांनी मिद्ध घेतले पाहिजे हे तुम्हास कळ आहे राय? म्हणजे, कोणत्या स्तोत्रांचे गाड्याने आणि महाज्ञ अर्यमाच्या देवाची प्रमत्तता आपण होईल हे तुम्हास ठाऊक आहे राय? अशा प्रकारचे मध्य नुशासमादिक श्राव्याच्या अभिमत अनेक ठिकाणी आढळतात.

'महात्वाद्य' = 'महि' 'सर.' हे श्राव्यास म्हणजे राय होत ते श्राव्याने शिष्य नारी वर घेतलेल्या अर्थाविषयी शिष्यास नारीच क ९ = २, २, १४. १; ९, १६. ३ आणि ९, २७. १ हे मन्त्र आणि श्राव्याजवळ सापण-गण्य दहा या सर्व रचणी 'महा' हे वि-

7. How, O Friends, shall we prepare a hymn for Mitra [and] for Aryama? [and how] the great oblation for Varuna'

8. Let me not, O gods, name to you the wicked man nor the reviler nor the servant of the gods. I only serve you with hymns

शेषास प्रस्तुत मन्त्रप्रमाणे योजिलेले आहे या गोष्टीचा विचार केला तर हे महात्वाद्य म्हणजे राई श्राव्याविशेष (पन्नामृत इत्यादि आधुनिक शास्त्रप्रमाणे) हाच अस दिमते

८ 'हे मित्रादिदेव हां या जगाने दुर्जन कोण निदक कोण, आणि देवभक्त कोण हे जरी माझ्याने कदाचिन् मागवेल तरी ते मी गगन नाही, कारण की व्याघ्रामृत परानदा आणि आत्मस्तुति नेल्याचा आगेच मन्त्रवर येईल; यामुळे मी स्तोत्र गाऊन माझ्या शार्दाप्रमाणे तुमची सेवा मात्र हरितो भक्त आणि अभक्त यातला भेद पाहून व्याघ्रप्रमाणे वर वाईट करण्यास तुम्ही समर्थ आहात' असा भावार्थ

हा मन्त्र चार सुंदर आहे यात न-भना, शिष्य, आणि देवाच्या व्याघ्राप-ग्राविषयी पूर्ण थळा ही उघड दिग्गन ये-

पशुंश्चिददंमानाभिधीयान् निर्गतोः ।
 न दुःखतापं स्पृहयेत् ॥ १० ॥ २३ ॥
 पशुः । निन् । ददंमानान् । अभिधीयान् । आ । निर्गतो
 न । दुःखतापं । स्पृहयेत् ॥ ९ ॥ २३ ॥

भाषापराम्:

१. पशुमिह । पशुः । (पशुद्वारा) ददमानान् (=इहं धारयन् स्पृह्य
 निर्गतोः) न दुःखतापं न स्पृहयेत् । (पशुद्वारा) ददमानान् इहं धारयन् तस्मात् पुनर्
 न भविष्यतामस्यो भोगो यामुदात्तं भविष्यति जयं मयि न भविष्यति
 याम्ने ततो मां न दुःखतापं स्पृहयेत् । (पशुद्वारा) ददमानान् इहं धारयन् तस्मात् पुनर्
 ददमानान् न दुःखतापं स्पृहयेत् । (पशुद्वारा) ददमानान् इहं धारयन् तस्मात् पुनर्
 यथा भक्षयन्तं पुनर्तापमस्यो भोगं न भविष्यति न भविष्यति न भविष्यति न भविष्यति
 न भविष्यति न भविष्यति न भविष्यति न भविष्यति न भविष्यति न भविष्यति
 सति यथात् पशु पशुजयं जायमानं महद् दुःखं जायेत, तथा अन्ये पशवो
 अहमेव पुण्यवान्, अन्ये पुरुषा देवतातिन अहमेव देवमन्त्र, अन्ये पुरुषा
 न्द्रा अहमेव देवस्तोत्रान् अन्ये योगात् प्राप्स्यन्ति अहमेव देवतियो मोक्षं
 मांति पश्यन्तं न कोपि मूयात् । मनुष्यरूपेणा मदमन्त्रिणपशुमन्त्रिण
 नामसमतादिति भावः ॥

तात. आपण कृताहि सुख्ये केली
 तरीहि ईश्वर जे उत्तम सुख्य समजतो
 ते आपण्या हातून घडत असेल क्वा
 नमेल याविषयी सशयमस्त असणे;
 दुग याची जी रुजे आपण वाईट अशी
 समजता ती ईश्वराच्या दृष्टीन कदाचिन्
 सुख्येच असतील असे मानणे; दुसऱ्या-
 ने निदा केली अमताहि त्याविषयी वि-
 पाद न मानणे; आणि दुसऱ्याने कितीहि
 उपद्रव अथवा निदा केली तथापि
 आपण करीत असलेली सुख्ये
 र धडा ठेवून करितच राहो ॥
 उनम गुण ते या मंत्रान् ज्ञात
 आहेत.
 'सोशानी' = 'सुखी' अ. १. १
 ४ आणि त्याचरील सायणभाष्य.
 'सायणार नाही' = 'मा प्रसेवे'.
 क्षरशः अर्थ 'मी सागेन अनेक
 देऊं नसें', 'माश्यातून सायण
 'न सांगण्याची मला वासना दे'.

मुद्राद वदे,

मन्त्रः एव मन्त्रः । एव मन्त्रः एव मन्त्रः ।
 श्री कृष्णाय नमः । श्री कृष्णाय नमः ।
 श्री कृष्णाय नमः । श्री कृष्णाय नमः ।

मन्त्रः एव मन्त्रः । श्री कृष्णाय नमः ।
 मन्त्रः एव मन्त्रः । श्री कृष्णाय नमः ।
 मन्त्रः एव मन्त्रः । श्री कृष्णाय नमः ।

मन्त्रः एव मन्त्रः ।

मन्त्रः एव मन्त्रः । श्री कृष्णाय नमः ।
 मन्त्रः एव मन्त्रः । श्री कृष्णाय नमः ।
 मन्त्रः एव मन्त्रः । श्री कृष्णाय नमः ।
 मन्त्रः एव मन्त्रः । श्री कृष्णाय नमः ।

यो नः पूषन्नघो वृको दुःशेव आदिदेवनि ।

अपे स्म तं पयो जहि ॥ १ ॥

अपे स्म तं पयो जोह ॥ १ ॥
यः । नः । पुपन् । अघः । वृकः । दुःशोः । अशिमः ।
नहि ॥ २ ॥

यः । नः । पुपन् । अधः । २ ॥
अपे । स्म । तम् । पयः । जहि ॥ २ ॥

भयं त्वं परित्यज्य नै मुपीवाणं हुरक्षितम् ।

दामयि सुनेम्न ॥ ३ ॥

अपे । न्यम् । परिऽपच्यनेम् । मुपीनाणम् । हुरऽनिम् ।
दृमधिं स्तुनेम् ॥ ३ ॥

दाम् । अधि । सुतेः । अन्न ॥ ३ ॥

भाषायामः

भाषायाम्:

हे पुत्र, य अगो । दुजातो दुधो (= दुतेम = य. ग. पु.) हे
 (= अस्माकं धनम् अगृहता योरो) न. (अग्रात) आदिपत्नी (इत्ये
 वेद् जिष्णमति) न यो (यामाह) अपमहि रय (इत्या अग्रातम्)
 १ य. न. पुत्रोत्त । यत्पिबन् (यत्पिबन्ति) दुधो (न
 दिष्टयाना वि. य.) यामाह (= यामाह) यत्पिबन् (= यामाह) पु
 यति : अग्रात (अग्रातम्)

होना न था वृत्त ह एक वृत्त न था
न था वृत्त न था वृत्त न था

5-3 CIA WASH DC

[illegible]

समाप्त

बसन्त ऋषिः । अथवा ब्रह्मर्षिः ।
अथवा ब्रह्मर्षिः । अथवा ब्रह्मर्षिः ।

१७३. अथवा स्वयंसेवक के रूप में सेवा करने वाले

६ नो

६. श्री

[illegible]

१-१-१९५५
 १-१-१९५५
 १-१-१९५५

কম্পিউটার প্রোগ্রামিং

भाषि नीलोत्तम तैल तैल तैल तैल
 भाते भयुक्त दान्तकन कान्तकन
 वान्ता वेंडा नीति भाते, भयुक्त कान्त
 कान्त भाते भयुक्त कान्त कान्त
 कान्तकन कान्तकन वेंडा कान्त कान्त
 भाषि उद्भास कान्त कान्त कान्त
 कान्तकन कान्तकन नीति कान्त कान्त
 व. कान्तकन कान्तकन नीति कान्त कान्त
 व. कान्तकन कान्तकन नीति कान्त कान्त
 कान्तकन कान्तकन नीति कान्त कान्त
 कान्तकन कान्तकन नीति कान्त कान्त
 कान्तकन कान्तकन नीति कान्त कान्त

भाषि श्रीपंथ सर्वः सर्वदा सर्वदा सर्वदा

[illegible][illegible]

बाबा जी स्वयं देव का
साक्षात् रूप थे।

[illegible]

भाषा उदाहरण
महाराष्ट्र राज्य की राजधानी मुंबई है।
मुंबई महाराष्ट्र का एक बड़ा शहर है।

१. कक्षा के छात्रों को शिक्षित करने के लिए शिक्षक को कक्षा में उपस्थित रहना चाहिए।

(Faint handwritten notes at the bottom of the page)

ଆବଦ୍ଧିପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ ଆବଶ୍ୟକ ସମସ୍ତ
କାର୍ଯ୍ୟ ଉପରେ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ରଖିବାକୁ ଅନୁରୋଧ କରାଯାଉଛି ।

राज्यपालिकाको कार्यालय, काठमाडौं

२. हे पूषा, जो दृष्ट [आणि] प्रसंतोषी चोर आम्हांस मारव-
म येईल त्याच्या मार्गास न येऊं
तां मारून टाक.

३. त्या रस्ता मारणाऱ्या अ-
नर्चिनक चोराच्या मार्गापासून
र हाकून दे.

२. या मंत्रात 'रस्तेष्ट' इत्याद्या
'आणि' मन्मरी चोरापासून उद्भव
: होऊ देव्यारिषयी आणि तशा चोरा-
ग मारून टाकून घेता सुरक्षित इ-
त्यादि 'पूषा' या देवाला प्रार्थना
होते. हाहि प्रार्थना पूषा देवनेच कर-
ता. प्रारम्भ मनात नसून त्याच्या अनु-
ष्ठान आहे. रागाचो पाश्र्वात्त न-
तेष्ट वस्तु तोसम मारून टाकितान
। मारणेच मारून टाकितान.

'आपाम मार्गव्याम येष्ट' 'आ-
दृष्टम' (लेट्) येष्टे मारणाऱ्याच 'आ-
दृष्टम' या विद्यापदाचा अर्थ 'अमर
योगाने जो अमर हक्क वरील' म्हणजे
'नरही' असा वसितान. वस्तु क.
१० ११ २ हा मंत्र आणि त्यानव-
१० ११ २ मंत्राचा अर्थ मारणे क. ५.

2. O Pūṣā, that wick-
ed [and] covetous robber
who shall attack us,—strike
him off from the road

3. Drive off far from
the road that way-laying
[and] evil-contemplating
robber.

५२. ४ हाहि मंत्र आणि त्यानवरील
भाव पहा.

'मारण न येऊ देता मारून टाक' =
'अप यथां नहि, अक्षय' 'मार्गापासून
दूर मार' म्हणजे मार आणि मार्गावर
येऊ देऊ नसो यावरून स्पष्टावर ना-
दमगचे स्थान वरणे हे पूषादेवाचे काम
होय असे मनमाने केले पाहिजे

३. दुसऱ्या कचेन मार्गानेच्या चो-
रास मार्गास पुढे दोन दिशेपणे लावून,
त्याला मार्गापासून हाकून देव्यारिषयी
आणि मार्गमुक्त करून देव्यारिषयी प्रार्थना
कवि या मंत्रात वर्तित आहे

या मंत्रावरून तसा इतरावरून मा-
नसे जाऊ लागला म्हणजे त्याला चोरा-
नरवराचे भय नसावे असे वरणे हे पूषा
देवाचे काम होय असे दिसून येते

॥ गं गणं दृषादिनोऽपनोत्तम्य कस्यं चित् ।

पुदाभि निन्न नपुंसिम् ॥ ४ ॥

तम् । तत् । दृषादिनः । अपनोत्तम्य । कस्यं । चित् ।

पुदा । अभि । निन्न । नपुंसिम् ॥ ४ ॥

आ गत्तं दृष्ट मन्नुमः पुनन्तयां वृणीमहे ।

येनं पितृनन्तयादयः ॥ ५ ॥ २४ ॥

आ । तत् । ते । दृष्ट । मन्नुमः । पुनन्तयां । वृणीमहे ।

येनं । पितृनन्तयादयः ॥ ५ ॥ २४ ॥

भाषापराम्:

८. [हे पूषन्,] तस्य कस्य चित् (= मर्त्यानि तस्य) दृषादिनः (= मन
क्रियायाः वाच्यदिशयेन दृश्यमण्यमानानि तस्य = वन् इति) अपनन्तस्य (= नरकस्य
पुंसिम् अभि (= शरीरोपरि) स्वं पुदा (= स्वत्वादेन) [आह्वय] चित् ॥

५ हे दम (= ईश्वरस्यकारिन्), मन्नुमः (= ज्ञानवान्) पूषन्, येन [१
[त्वम्] पितृन् (= अस्माकं पूर्वान्) अन्तयादयः (= वैरितयानसि = वार्धितयानसि
ते (= तव) अयः (= रक्षणम्) आवृणीमहे (= प्रापयामहे) ॥

४. [हे पूषा,] तो जो बंचक
चोर-मग तो कोणीहि असो-या-
ग शरीरावर तूं पाय देऊन
। राहा.

५. हे पराक्रमशाली, हे प्रजा-
पूषा, ज्या रूपेनें तूं आमच्या
बदिलास पूर्वी उत्कर्षाप्रत ने-
। तीच रूपा आतां आम्हीं तुज-
। छ भाकित आहों.

४. निमत्या कवेच पुत्रोदरण या
न आहे. 'पूर्वी जो चोर मागितला
कोणीहि असो, त्याच्या मानेवर नूं
। देऊन उभा राहा आणि त्याला
रहून दार; कारण की तो उघडी
गती' असा भावार्थ.

'वचन' = 'वचनी.' अक्षरशः अर्थ 'दो-
ज्यात आहेत तो.' अशा अर्थावरून
पाटीमोर्हि चोरी करणारा आणि प्र-
भ्रिहि चोरी करणारा अशा प्रकारचा
विर वर्णन करणारा' म्हणून 'इया-
।' असे सायणाचार्य म्हणतात. परंतु क.

०१. ५. यावर जो त्यांनी अर्थ
ला आहे तो बरा असे समजून आर्षा
। गिहिन्यापमाणे भाषावर केले आहे.
'शरीरावर' = 'तपुषि.' हा अर्थ
ला येथे सायणाम अनुसरून केला
हो; पण आश्राम मग्य आहे. प्रयो-
। दूर पित्त नाही आणि दोन दुमरे
। आहेत त्याद 'तपुषि' हे 'हेति'
= ५४२) याचे विशेषण आहे त्यावरून

4. Upon the body of
that deceitful thief, who-
ever he is, trample thou,
[Púshā], with thy foot.

5. That protection, O
victorious and wise Púshā,
with which thou didst ad-
vance our ancestors, we
implore of thee.

येथेहि विनीत विद्वान् "शरीरावर
उभा राहा" असा अर्थ न करिता 'श-
खावर उभा राहा' असे समजताना पण
त्याला तरी त्याच्यावरून प्रमाण नार्हाच
असे पाहणे मग सायणाम का अनुसरू
नये ?

५. मनुष्या जो जिवि म्हणजे कवि
त्याच्या वाढविल्या पुरा देवाने आज-
पर्यंत रक्षिले असे त्याने ऐकिले आहे
त्याप्रमाणेच पुढे आणलेहि रक्षण करण्या-
विषयी तो त्या देवाला या मग्यन मवीत
आहे.

वाङ्मयान अथवा देशावर राहणाऱ्या
लोकांच्या ज्या क्षात्रादुर्गा (गोमतेक), गण-
पति (पुळे, रत्नागिरी), भवानी (तुळ-
जापूर), सैतोबा (जेजुरी) इत्यादि कुल-
देवता असताना त्याची प्रार्थना ते ते लोक
संश्रुतमयी अथवा नवम फेडावयाच्या
प्रसंगी वरून लागले म्हणजे अशा रीती-
चाच करीत असतात.

अथा नो विश्वसौमगृ हिरण्यवागीमतम ।

धनानि सुपर्णा रुधि ॥ ६ ॥

अथ । नः । विश्वऽसौमगृ । हिरण्यवागीमतम ।

धनानि । सुऽपर्णा । रुधि ॥ ६ ॥

अनि नः सुऽश्वतो नय सुगा नः सुपर्णा रुणु ।

पूर्वाभिह क्रतुं विदः ॥ ७ ॥

अति । नः । सऽश्वतः । नय । सुऽगा । नः । सुऽपर्णा । रुणु ।

पूर्वन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६ अथ (=अथ=अपि च) हे विश्वसौमगृ (=इत्सुधनयुक्त) हिरण्यवागीमतम (=अतिशयेन सुवर्णमयायुधविशेषकर) [पूर्वन्], [स्व] नः (=अस्मभ्यं) धनानि सुपर्णानि (=मुलभानि) रुधि (=रुह) ॥

७ सऽश्वतः (=अस्मद्वाधनाय प्राप्तवतः=शत्रून्) नः (=अस्मान्) अनि न (=अतिक्रम्य गमय), नः (=अस्मभ्यं) सुगानि (=सुप्त गम्यानि) सुपर्णानि (=सुप्त मार्गान्) रुणु (=रुह) । हे पूर्वन्, इह (=शत्रुपरिहारविषये सुमार्गमपनीयम्) [अस्मभ्यं] क्रतु (=प्रज्ञानं) विदः (=लभय) ॥

६. आणि हे सकलसंपनिमान्
या, हे सौवर्णसम्ब [पूषा], तें
आम्हांस धनसंपनि सुगम कर.

७. [हे पूषा], शत्रूस आम्हां-
पासून दूर घेऊन जा, आमचे
पार्श्व सुगम [आणि] चांगले कर.
१ पूषा, याविषयी [आम्हांस]
द्वि दे.

६. या मन्त्रात पूषा देवाला, द्रव्य-
सामाग्री प्रार्थना करतो आहे. वारण
ही अधिष्ठाता पदलेल्या मागसाम उभे-
रान आगने, मार्ग पुरलेल्यास मार्ग दा-
खविणे आणि मार्गात धांवलेली मंत्रा-
पात्र न होऊ देणे ही जशी पात्रे पूषा
देवाला तसेच अभिवृद्धि करणे आणि
धनसंपनि देणे हेहि काम तो करीत
असतो.

७. 'सौवर्णसम्ब' = 'हिरण्यवासीमनम.'
(अभिरुचिः अर्थ, 'ज्याची वाणी अमर्त्या
सुवर्णाची आहे.' म्हणजे केवळ वर मो-
ग्याचा मुलामा देणारा आहे अशी नव्हे
पण सगळ्याच मोग्याची देलेली आहे
'वासी' ह्या शब्दाचा अर्थ मागण्याचाय
आपुढे असा वर्णितान. एका टिपणी
(क १. ८८. ३) ने 'वासी' म्हणजे
'आर' नावाचे ह्याच असे म्हणतात.
ह्याच हा अर्थ तर निविवाद आहेच, पण
वांछने ह्याच; म्हणजे मागण्या वांछने-
हि ह्याच, (वासा वाही एव विशेष ह-
त्याचे नाव आहे, इतके पाहणे आहे.
क. १. ८८. ३ यात लिहिले आहे वा
'अथ व वा अरि ननुष वासीमंभा वना
न ह्यन्यत् उच्यते' (- हे मन्त्रानां,

6 And, O Pūsha, poss-
essed of wealth [and] poss-
essed of an entirely gold-
en spear, make riches acc-
essible to us.

7. Lead the enemies
away from us, make the
paths good [and] safe for
us. Give [us], Pūsha,
wisdom in this

मन्त्राच्या स्वागार वासी आहेत त्या यज्ञ-
सामाग्रीच्या उंच अमर्त्यात) याचून
'वासी' म्हणजे भा. यासारखे लाव
ह्याच अमून स्वागार घ्यावयाचे असले
पाहिजे आणि आम्हांस वाटने ही ग-
जराधेन जी 'वासा' अमर्त्या ती आणि
वेदार्थाने 'वासा' एकाच असावी ती
(गुजराथेनाले वासा) भाव्याइनकी
लाव असने आणि निव्या एका टोरास
लोखडाची कोयती ('दातू') तीक्ष्ण
वासेची घट जोडलेली असते वहन-
इतून धनगर, मंत्रपात्र, गुरादी हे लोख-
ती जराधेन वाळविताना आणि उच उच
झाडाना पात्रा त्यानी उभे राहून तोडून
मंत्रास व गुरास पात्रितान प्रसंग
आला तर मन्त्रासहि निवेच मारितान
आणि या वासा'ने लून झालेले आम्हांस
टाऊट आहेत यागादी (जर वस=वासा
होईल. वासी-वासी अशी उत्पत्ति नसे-
ल तर) वेदार्थाने 'वासी' म्हणजे गुज-
राथी वासीच असेल आणि त्यासार-
खेच एव ह्याच होणे असे समजले
पाहिजे

७. 'शत्रूस आम्हांपासून दूर घेऊन
जा' = मथन. अति नः नय. अभिरुचिः

अभि सूपवसं नय न नवऽज्जारो अध्वने ।

पूर्वाग्निह क्रतुं विदः ॥ ८ ॥

अभि । सु०ऽपवसम् । नय । न । नवऽज्जारः । अध्वने ।

पूर्वन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥ ८ ॥

शग्धि पृथि प्र यंसि च जिगीहि प्राप्सुदरम् ।

पूर्वाग्निह क्रतुं विदः ॥ ९ ॥

शग्धि । पृथि । प्र । यंसि । च । जिगीहि । प्राप्ति । उदरम् ।

पूर्वन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. [हे पूषन्,] [अस्मान्] अभि सूपवसं (=शोभनवृणयुक्तं देवतां नय । अध्वने (=मार्गाय=मार्गक्रमणाय=मार्गक्रमणे) नवऽज्जारः (=नूतनः रथः) न [भयन्तु] । हे पूषन्, इह (=शोभनवृणयुक्तप्रदेशं) प्रति गमनविषये प्राप्तिं प्राप्सुदरम् (संतापपरिहारविषये) [अस्मभ्यं] क्रतुं (=प्रज्ञानं) विदः (=उद्भवम्) ॥

९. [हे पूषन्], [त्वं] शग्धि (=शक्तुहि=अस्मभ्यं धनार्थां देहि) पृथि (=पृथग्=अस्मान्धनादिना पृथग्) प्रयसि (=अन्यदपेक्षितं वस्तु प्रयच्छ) च [अस्मान्] जिगीहि (=तीक्ष्णोक्तुः=समृद्धात् कुब) उदरं प्राप्तिं (=अन्तः) प्राप्सुदरं पूषन् [च] । हे पूषन्, इह (=संप्रदायमर्पणे तथा उदरमर्पणे) क्रतुं (=प्रज्ञानं) विदः (=उद्भवम्) ॥

अर्थ, 'नरोपर येणारास आम्हापरीकडे घेऊन जा' म्हणजे, आम्हास टक्किया-परिता जे ठग म्हणजे रथेचोर आम्हावरोंवर येतात आणि आम्हाशी गोड गोड मोलून देतात आमचा धान करण्याचा वेत करिताम् त्यांना आम्हावरोंवर चालण्याने मोडून घ्यावे आणि पुढे चालवे याशिवाय असे कर.

* याशिवाय आम्हास बुद्धि दे' इह क्रतुं विदः. 'विदः' धनार्था अथ 'दे'.

अथवा 'प्राप्त करणे' असा होणे शक्य होय 'यथा ज्योतिर्विदामि न' इति ३०. १. आणि 'विदः' असा क. १. १६. ६. ॥ धनं आणि धनं रीत्या सावकभाव घ्यावे असे पूषन् मन्त्राचे प्रमाण आहे. 'विदः' म्हणजे आम्हास टक्कियाचे देणारे आम्हावरोंवर इत्यनेन अर्थ होय आर्द्र असे समजण्याविषयी अनेक व्याख्यातक न परमार्थपर.

८. निकडे गवन आंगले आ-
निकडे [आम्हांस] घेऊन जा.
मी नवीन त्रास [होऊं देऊं]
को. हे पूषा, ह्याविषयी [आ-
म्हांस] बुद्धि दे.

९. [आम्हांस] [धनतंपनि] दे,
आम्हांस] भरून टाक, आणि
आम्हांस पाहिजेल ते] दान कर;
'आम्हांस] समृद्ध कर, [आणि]
आमचे] पोट भर. हे पूषा, ह्या-
विषयी [आम्हांस] बुद्धि दे.

१०. रस्ता सोडून चागल्या रस्त्याने जावे
विषयी.

११. हा मला पूषा देवाला अशी प्रार्थना
आहे की, जेणे यादसराम रमंचोरापासून
मला होऊ देऊ नये, आणि मुरझिप
मला मरणांनी जाण्याविषयी बुद्धि द्यावी

१२. हा मला फार चमत्कारिक आहे.
१३. हा पूषा देवाम अशी प्रार्थना आहे की,
जेथे मला चांगले असेल तेथे आम्हाम
अमत्या गुराहोरांम घेऊन जा, आणि
मला तेथे जाऊ लागले म्हणजे मार्गाने
मला नवीनच राही तरी सवट प्राप्त
होई तर ने न होई असे कर; आणि
१४. म्हणजे म्हण अमत्यांना दिवाणी जाण्या-
विषयी आणि मार्गाचे नवीन नाम टाक-
विषयी आम्हाम बुद्धि दे.

१५. चांगले गवन अमत्यांना स्वयं न-
१६. म्हणजे म्हण अमत्यांना पूषा देवास प्रार्थना

8. Lead us to where
there is good grass. [let
there be] no new distress
on the road. Give [us].
Pūshā, wisdom in this.

9. Give [unto us], make
[us] full, and be liberal [to
us]; make [us] affluent,
[and] fill [our] belly. Give
[us], Pūshā, wisdom in
this.

रस्त्यावर सरक्षण करणे हा जो पूषा
देवाचा धर्म तो या मलाच उपाय आला
आहे. आणखीहि मागे स्वल्प राह
आहे ते दाखविणारे मला दुसरे पुढे ल
बघवच येतील.

आहे त्यापेक्षा पूषा देव हा आर्वलोमान
गुरे चागल्या चांगल्या दिवाणी नेण्या-
स्वतः देणारा मवळदेव होय असे अनुभव
ने होते. आणि इतर दिवाणी पूषा देव
विषयां जे बाय सांगितले आहे त्याप्रका
हि तो मवळदेवाप्रमाणे एक देव अ
असे दिवून येणे क. ६. ५३ १ य
त्याच्या हाती गुराम वळविण्याचा परो
(अथ) अमत्या असे सांगितले आ
क. ६. ५८. २ याने त्याला 'पशुप
म्हणजे 'मेटपाळ' आणि 'अजाय' म्ह
बघावावर बघून जाणारा असे म्ह

न पुण्यं मेधामसि मुनेऽग्निं गृणीमसि ।
 यमुनि दग्धमसिमे ॥ १० ॥ २५ ॥
 न । पुण्यं मेधामसि । सुदुर्लभः । अग्निं । गृणीमसि ।
 यमुनि । दग्धम् । ईमहे ॥ १० ॥ २६ ॥

भाषायाम्.

१०. पुण्यं न मेधामसि (- न मेधामः = यत् न निन्दामः) [अति ३] [१]
 यमुनिः (- दग्धमेधामेनादृशः) अग्निं गृणीमसि (= अग्निं गृणीमः = अग्निं पुनः)
 दग्धम् (- शनूयामपक्षपयिनाम्) [न] [यत्] यमुनि (= यन्मनि) ईमहे (=
 यामहे) ॥

आहे पशु इतकयावत् न तो केवल
 गयज्जदेसतागिया एकाग मोझाशा झा-
 टाखाला प्रमरग्याने बमून राहणारा नि-
 र्धर देव होय असे नव्हे. पूषा म्हणजे
 वस्तुतः सूर्यप्रकाशरूपी देवता असल्या-
 मुळे, ज्यापेक्षा सूर्यकिरणाम गाई असे
 वेदात म्हटले आहे त्यापेक्षा त्या गाईचा
 पाळणारा जो देव तो सूर्यरूपी मंदपाळ
 होय असे रूपक आहे.

९. या मंत्रात सपत्नि व धनधान्य
 जे इष्ट असेल ते मिळवे आणि पीट
 भरणे असे करण्याविषयी पूषा देवाला

प्रार्थना केलेली आहे; आणि सती
 झडून घेण्याविषयी आणि पीट न-
 विषयी पूषा देवाने बुद्धि दाखी
 शेंपटी सांगितले आहे या कवेत
 पूषा देवाचा जो समृद्धि करणारा
 तो प्रगट होतो.
 ' दे ' इतक्या एकाच अर्थाने जे
 शब्द यात आहेत, त्या एकमेकांत हा
 भेद विवक्षून त्यांची योजना केलेली
 असे नाही. परंतु वेगवेगळ्या
 एकाच अर्थाने पुढीकरणे केले आहे

१०. पूषाला आम्ही निंदीत
ही [याला आम्ही], स्तोत्रांनी
तो. पराक्रमशाली पूषापाशी
आम्ही] धनसंपत्ति याचिती.

10. We do not reproach
Pūshā, we praise him with
[our] hymns. We ask
wealth of him.

१०. हा घनाचा उपसंहार आहे.
मि कसि म्हणतो की, 'पूर्वीच्या सर्व
ज जे आम्ही पूषा देवाना म्हटले ते
ना दोष देण्याच्या हेतूने अथवा आ-
रुमीने म्हटले आहे असे नाही, परंतु
म्ही ते म्हणतो — ते हे ज्ञानेय.

रघुनाथाने धनमार्जने मागून घेत आहे.'
'पराक्रमशाली' = 'दरमम्.' या अ-
र्थाना क. १. ६२. ४. या मंत्रावरील
सायणभाष्य व इतर दुसरी अनेक प्र-
माणे आहेत. 'शत्रूचा नाश करून परा-
क्रम देणारा' असा हा विशेषण

गुणम् ४३.

गोप्यं नृप कवि । हृदो देवता । तृतीया नृ हृददेवता मैत्रलो व ।
 १०-१. इत्येवमागम नृपय सोमो देवता । गायत्री हृद । अन्वदुःख

कद्रुद्राय प्रचेतसे मीळुहृमाय तव्यसे ।

गोचेम शान्तं हृदे ॥ १ ॥

कद्रु । कद्राय । प्रऽचेतसे । मीळुऽतमाय । तव्यसे ।

गोचेम । शान्तं हृदे ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. प्रचेतसे (= अष्टज्ञानयते) मीळुहृमाय (= अनिशयेन अर्पयति)
 तव्यसे (= तर्वायसे = अतिशयेन प्रवृद्धाय = बलवानमाय) कद्राय कद्रु (= त्रि
 हृदे (= मनसे) शान्तं (= सुखतम) [स्तोत्रं] गोचेम (= गायेम) ?
 कद्रुशं श्लोत्रं गायेम येन कद्रस्य मनः सुखिततमं भवेदिति वाकु ॥

मूक्त ४३.

हवि-योगचा पुत्र कण्व या
चा (पुत्र सुक्ताचा जो कर्ता
१. देवता-रुद्र. परंतु ३ री
मित्रावरुणौ ह्या देवांविषयी-
नाहे, आणि ७-९ ह्या तीन
मोम या देवाविषयी आहेत.
-गायत्री; परंतु ९ व्या मंत्राचे
दुप्.

१. महाज्ञानी, महोद्धार [आ-
महाबल रुद्राच्या [आपण]
गते [स्तोत्र] गाऊया [कीं जे]
ग्या] मनाच्या अत्यंत मुख
० !

Hymn 43.

To Rudra (or the God of Storm
and Father of the Maruts).
By Kapra son of Ghora, but
verse 3 is also addressed to
Mitra-Varuna, and verses 7-9
are addressed to Soma Metre-
Gāyatri, but of 9 the Anushup

1 What [hymn] shall
we sing to all-wise, all-
liberal [and] all-powerful
Rudra, that shall be most
agreeable to [his] heart ?

१. ॥ तुम्ह रुद्राविषयी आहे. आ-
महाबल रुद्र आणि शिव एवच म-
हान. परंतु शिवाचे स्वल्प ज आपु-
ः प्रमाण व प्रमाण आढळते त्यात
म वेदिन युगांतल्या रुद्राच्या स्वल्-
पार अंतर आहे. रुद्र हा वेदमार्गी
रुद्रा देवता होय असे त्यांचे समजत
वेदमार्गावरून अनुमान काढता ये-
अस दिवून येते. वायुवरुणा जे मन्त्र
म देवावरुण वेदान्त मन्त्र आहेत
१ वाण रुद्र होय असे (क. १.
४ १४०) सादितले आहे. तो
रुद्रा हाय, म्हणजे रुद्राच्या स्वाभाविक
असत (क. ३. ३३. ३.). तो
रुद्राचा हाय, म्हणजे त्याचे पदार्थ
१ आहे आणि रुद्रावरून तो जणू
रुद्राचा (विशेष) हाय (क. ३

४६ १). तो विनुद्वयी वाण आशाश-
तुन मोदिन असतो (क. ३. ४६. ३),
आणि तो वाण दुष्टावर मारीत असतो
पण मज्जनावर मारीत नसतो (क. ६.
१८ ७). रुद्र मज्जनाला औषध दे-
ऊन आरोग्य करितो. रुद्र आरोग्य क-
रितो आणि उन्मत्त औषध तो देतो.
आणि तो उन्मत्त वैद्य होय असे अनेक
विष्णूंनी सादितले आहे (१) भेषजभिः
विषक्तमं स्वा विषजा क्षणोमि' (क. ३.
३३ ४.) तो सबल मनुष्यास औषध
देऊन जगविता म्हणून म्हणा, अथवा
वाहजे त्या दुष्टाच्या वाण्यामुळे म्हणा,
पण रुद्राच्या 'जगवा विना' (= भुव-
नस्य विना) असे वेदान्त म्हणजेले आहे-
असे (क. ६. ४०. १०, 'भुवनेत्य-
हंनः' क. २. ३३. ९). आणि रुद्रा-

यथा नो अदितिः कृत्यश्चे नृभ्यो यथा गवे ।
यथा तोकाय रुद्रियम् ॥ २ ॥

यथा । नः । अदितिः । कर्तृ । पथे । नृभ्यः । यथा । तौ ।
यथा । तोकाय । रुद्रियम् । ॥ २ ॥

भाषापर्यायः

२. यथा (=येन प्रकारेण) अदितिः (=भूमिः ?) नः (=अस्मत्) (=यशस्वे=अस्मदीयपशुभ्यः) नृभ्यः (=अस्मदीयपुरुषेभ्यः), यथा (=येन प्रकारेण) गवे (=अस्माकं गोजातये), यथा (=येन प्रकारेण) तोकाय । यापत्याप) रुद्रियं (=रुद्रसंबन्धि भेषजं) कर्तृ (=कुर्यात्=दत्तम्)

साव मनुष्यांश्च राजा ('क्षयहोर')
असेहि मृटल आहे. त्याचा वर्ण आरक्त
('अरुष') होय. त्याच्या डोक्यावर
जटा आहेत ('जटिल' ऋ. १. ११४.
१). असे वृद्धाचे रूप ऋग्वेदांत वर्ण-
लेले आहे.

याशिवाय वृद्धाच्या गळ्यांत वृद्धमाळ
असल्याविषयी, आणि तो आंगाला वि-
भूति लावितो याविषया; अथवा तो
श्मशानवासी आहे, त्याचे अनेक गण
आहेत, तो नित्य तप करितो, त्याचे शि-
रावर गंगा आहे, मांडीवर पार्वती आहे,
त्याचे कुमार आणि गणपति असे दोघे
पुत्र आहेत, तो जगाचा संहार करितो,
तो मन्त्र पाहण्याकरिता दीन मनुष्यांस
महाभयकर संकटात पाडितो इत्यादि जे
शिवाचे विशेष स्वरूप त्याच्या उल्लेख
ऋग्वेदांत आढळत नाही; आणि नदी-
वर बसून जागे याविषयीहि कांठ सा-
गित्येस आढळत नाही. आणि 'शिव'
हे देवांचे नांव या भवीं ऋग्वेदांत मूर्खीच
आढळत नाही. 'शिव' हा शब्द नर
गुह्यजिज्ञासी आढळत आहे. पण जे

नेहमी विशेषण असून 'इन्द्रा-
' सुखकर' असल्याचा अर्थ होतो.
सतो. याच 'शिव' हे विशेषण
दांत अग्नि, इंद्र, वायु, वीर्य
देवांस जसे लाविलेले आहेत ते
देवांसहि केव्हा केव्हा लाविलेले
(ऋ. १०. १२. १). मग हिमालय
देवाचे) लिंग, कां ग्याविषयी
गादिक मध्य आतां प्रसिद्ध आहे
जे सर्व आपोवर्तमान पूजा मध्य
आहे, त्याविषयी तर बरीच कल्पना
नाही इतकेंच नव्हे, पण 'शिव'
इदं देवीस कल्पेदात असे
आणि वृद्धकभूत जो शिव
तो भूतांचा पनि आहे, असे.
बस आहेत इत्यादि त्या
पान कथा आधी तुम्ही ऐकिल्या
ज्यांहि येथें कांही उल्लेख आढळत
रमायमाणेच शिवाच्या इतर
दिव्य होत इतर व्याख्यान होत
न आहे; विलक्षण स्वभाव नि होत
बनारसीविषयी तो उल्लेख होत
हा नांव नेच आहेत, असे होत

१. जेणेकरून अदिति आ-
म, [आमच्या] पशूला, माण-
स, जेणेकरून [आमच्या] गा-
[आणि] जेणेकरून [आम-
] मुलांवाळांला रुद्राचे औषध
म्हून देईल,

२. That Aditi may ob-
tain for us. for [our] cattle,
for [our] men, that [she
may obtain] for [our] cows,
[and] that [she may obtain]
for [our] children, the
medicament of Rudra ;

त कोषाविह शाला म्हणजे ललाटरस्थ
नेत्र उगडिनी; आणि तसा त्याच्या
दा कोषप्रमंग आल्यामुळे त्याने सर्व-
विविध अनंगास जाळून भस्म केले;
त्या कषा त्याविषयी का महावेदात
ही सांगितलेले आढळून नाही. परंतु
हा महापराक्रमी, महादानशील,
महाराज, दुर्जनांचा नाशक, सज्जनांचा
रक्षक, सर्वोक्त आरोग्यदायक होय असे
पुढे सीम्य आणि प्रीतिपात्र स्वरूप
मिलेले आहे.

‘कोणते’ = ‘कृन्.’ ‘यः’ याचे
पुनरुक्त रूप जसे ‘यन्,’ ‘सः’ याचे
‘सि’ तद्’ (स=स) तसे ‘यः’ याचे
‘यद्’ हे आर्ष रूप आहे. आमच्या अ-
भि. क्र. ४. ३. ५ ‘कृन् नः आगः’
= ‘आमचे वाय कोणते?’ याजवरील म-
हामाच्याचे प्रमाण आहे. शिवाय ‘कषा’
हे इतिहास प्रकाम कद गये चिकित्सा-
भणाय’ (= इहपुत्र जे मरत त्याच्या
मागटी आपण बघी रतुनि वरुंया!
ज्यामामागटी प्रकानवीत मगाला कोणते
कोणताईया?) क्र. ५. ४१. ११ याजवरील
आपण माय पहा. आणि क्र. ८. ३. ११;
= ११. ५; १०. ५५. हे हि संव पहा.

‘[की जे] [त्याच्या] मनाला अत्यंत
सुख देईल.’ = ‘शतमं हृदे’ अक्षरशः.
अर्थ ‘मनाला अत्यंत सुखद [असे].’

या सगळ्या मूलाचा (१) पावून २ वे
कचेपर्यंत) गर्भाधानाच्या वेळी ‘दुष्ट-
रजःशान्ति’ म्हणून जें कर्म करितात
त्यात जप करितात. परंतु रजोदर्शनांत
जर काही दुष्ट असेल, आणि त्यानि-
मित्त काही शान्ति करणे असेल, तर ती
हे सूत्र जपल्याने कशी होईल त्याचा वि-
चार हे सूत्र बाबून बाबून आणि त्याच्या
अर्थाकडे नीट लक्ष देऊन देऊन करावा.

या सूत्राच्या पहिल्या साहा कचा म-
हयशान्ति म्हणत असतात. म्हणजे राहु,
केतु, इत्यादिक जे नव ग्रह त्यांची कषा
व्हावी आणि निव्व कर्माच्या संवेधाने,
नैमित्तिक कर्माच्या संवेधाने अथवा काही
इष्ट कामना पूर्ण करून घेण्याच्या संव-
धाने त्यांनी उपद्रव करू नये म्हणून जें
कर्म करितात त्यात रुद्राला आहुति दे-
तात त्या वेळी का पहिल्या साहा कचा
म्हणतात. पण महयशान्ति रुद्राचे वाय
काम आहे हा प्रथम सा सुत्राचा अर्थ व
वैदिक रुद्राचे स्वरूप मनात आणिल्या-
वर सूत्रांत, पण उच्चर दिव्य नाही.

१-४. दुसऱ्यापासून चवथ्या मंत्रा-
पर्यंत म्हणजे म्हणजे वाक्यसंबंध

एकच आहे. म्हणून तिही मंत्रावरच्या
टीपा एकत्रच लिहिने.

यथा नो मित्रो यरुणो यथा रुद्रश्चिकेतनि ।

यथा विश्वे सज्जोषंसः ॥ ३ ॥

• यथा । नः । मित्रः । यरुणः । यथा । रुद्रः । चिकेतनि ।

यथा । विश्वे । सज्जोषंसः ॥ ३ ॥

गाथपतिं मेधपतिं रुद्रं जलापभेषजम् ।

नक्षत्रयोः सुम्रमोमहे ॥ ४ ॥

गाथऽपतिम् । मेधऽपतिम् । रुद्रम् । जलापऽभेषजम् ।

तत् । शंऽयोः । सुम्रम् । ईमहे ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. यथा (= येन प्रकारेण) मित्रः, यरुणश्च [च] यथा रुद्रश्च [च] नक्षत्रयोः (= यस्मात्) चिकेतनि (= अनुमाद्यत्वेन जानीयात्) यथा [च] सज्जोषंसः (= समस्ताः) विश्वे [देवाः] [नक्षिकेतन्ति = अनुमाद्यत्वेन जानीयात्],

४. तत् (= तथा = तेन प्रकारेण) [ययं] गाथपति (स्तुतिपति = श्लोकापि मेधपति (= यज्ञाधिपति) जलापभेषजं (= सुखरूपी भेषजं) रुद्रं शपोः (= नामकाय कर्मवित्पुरुषाय दत्तपूर्व) सुम्र (= प्रसादम्) ईमहे (= मार्थयामहे

पहिन्या मन्त्रात् रुद्राची स्तुति कशी कल्याण मृगून कवीने आपत्या आपणा-
सच प्रभ केला. आतां तो म्हणतो की
'जेनेकरून अदिति देवी आम्हावर कृपा
करील आणि आमच्या गुरामाणसास
आणि मुलांना कांतास बरे करील (२),
जेनेकरून मित्र, वरुण आणि स्वतः
रुद्र आणि विश्वेदेव हे आम्हावर कृपा
करतील (३), असा जो रुद्राचा प्र-
साद पूर्वी शंभुनामक पुरुषास झाला, तो
प्रसाद आम्ही रुद्रापाशी मागून घेऊंया;
'तो प्रसाद जेनेकरून होईल असे
रचून गाऊंया (४)'. म्हणजे ता-

त्पर्य असे की, आपण असे श्लोक
की जेनेकरून रुद्र आम्हांवर प्रसन्न
ल, आणि तो प्रसन्न झाला म्हणजे
ति (पृथिवी), मित्र (दिव्यरूपी
वरुण (रात्रिरूपी देव) आणि
देव हे हि आम्हावर प्रसन्न होतील,
दुसऱ्या मन्त्रात 'अदिति' ही
धर्वारूपी देवी असे सायणाचार्य
तात ते योग्य दिसते. कारण
प्रसन्न झाली तर (म्हणजे जेव्हा
ली तर) गुरुदोषं आणि गुरु-
मुख होईल आणि रोगपाई नाही
ईल, हे सांप्रत्यकाळी जो दक्षिणे

३. जेणेकरून मित्र [आणि]
५, जेणेकरून रुद्र, [आणि]
करून समस्त विश्वे[देव] आ-
ता रुपादृष्टीने पाहतील,

४. अशा रीतीने आम्ही स्त-
पति, यज्ञपति, [आणि] सुस्त-
पिपशुसंपन्न [जो] रुद्र त्याचा
१) शंपूष दिल्या होता तो प्र-
द प्रार्थितो.

3. That Mitra [and]
Varuna, that Rudra, [and]
that All the Gods combined
may look upon us with
favour ;

4. So we pray to Rudra
the lord of prayer, the lord
of sacrifice [and] possessed
of healing medicaments
for the favour [shown by
him] to S'aṁyu [before] ;

या भयंकर प्रसंग पडला आहे त्याच्या
गणाचा विचार केला असता सहज
ज्ञान येईल.

दिसते मंत्रात जो 'समोदम' (= 'स-
न') हा शब्द आहे त्याचा अर्थ अक्ष-
र 'एवम ग्राण्यानेषण्यानें सुख भो-
गारे' असा आहे. 'विश्वेदेवाम' श-
ब्दास ग्राण्यावरिता वेगवेगळें न बोल-
ला एवंच आह्वात वरितान यामव
हम तमं विशेषण दिले आहे.

, पश्या मंत्रात 'सवनपति' शब्द
होतो त्याचे तात्पर्य असे की, जो बोगी-
होवून वरितो ते ह्मणजेच वरितो,
जो बोग यज्ञ वरितो तो ह्मणजे-
वरितो ('समपति') असे बघीचे
न समजण्याचे आहे. 'समवर्णवर्ति-
तः' 'समवर्णवर्ति' ह्मण हा मोटा

वेद्य होय असे पूर्वी सांगितलेच आहे-
'जो शंपूष दिल्या होता तो 'शंपोः'
अक्षरज्ञ, 'शंपूचा' हा अर्थ आर्षी सा-
यणानुमराने घेतल्या आहे. सूक्त ३४ मं-
त्र ६ यावर दिलेली 'शंपु' शब्दावर-
ची टीप पहा. कितीएक विद्वान् 'शंपोः'
हे प्रस्तुत मंत्रात पद्यापद समजून 'सुव-
वारक' असा (क. १०. १४३. ६
याम अनुमरून) अर्थ घेऊन ते 'रुद्र-
स्य' अशा अध्यात्म पदाने विशेषण
घेतात. बरे आहे. पारण 'शंपु' हा
बोग होता (जर बोग असेल तर) या-
विषयी मर्यादित वाहीच टाऊट नाही.
आणि १. ३४. ६; १० १४३ ६
आणि हा मंत्र. या तीन स्थळांशिवाय
आणखी दुसरी प्रयोगान्वये नाहीत

यः शुक्रः सः शुक्रः सिद्धयति मेधने ।

श्रेष्ठः देवताः वसुः ॥ ५ ॥ ५६ ॥

यः । शुक्रः । सः । शुक्रः । सिद्धयति । मेधने ।

श्रेष्ठः । देवताः । वसुः ॥ ५ ॥ ५६ ॥

यः नः । कर्मात्मेन शुक्रः मेधापः मेधने ।

शुक्रो नार्तिभ्यो नर्त ॥ ६ ॥

शुक्रः । नः । कर्मात् । अर्तिः । शुक्रः । मेधापः । मेधने ।

शुक्रः । नार्तिभ्यः । नर्त ॥ ६ ॥

भाषापरम्:

५. यो (शुक्रः) शुक्रः शुद्धः (सिद्धयति शुक्रो वसुः) सिद्धयति (सु-
नमि) [५] श्रेष्ठः (श्रेष्ठः) । [यो] देवताः [वसुः] देवः वसुः (उ-
व) [५] [यो श्रेष्ठः] ॥

६. [यो शुक्रः] नः (अर्तिभ्यः) अर्तिः (अर्तिभ्यः अर्तिभ्यः) उ
(सु-नमि) कर्मात् (कर्मात्), [अर्तिभ्यः] मेधापः मेधने [५] (मेधापः
मेधापः मेधने) शुक्रः (शुद्धः) [कर्मात्] कर्मात् (कर्मात्), [अर्तिभ्यः] वसुः नर्ति-
भ्यः [५] [अर्तिभ्यः] नर्त (नर्तिभ्यः) [५] [यो कर्मात्] ॥

१. जो [रुद्र] तेजःपुंज सूर्या-
प्रमाणे [आणि] सुवर्णाप्रमाणे
शोभतो. [आणि जो] [सकल]
देवांमध्ये श्रेष्ठ [आणि] उत्तम
[होय].

६. [तो रुद्र] आमच्या घो-
ड्यांचा संभाल करितो. आमच्या
मेंढ्यांचे [आणि] मेंढींचे बरे [क-
रितो]. आमच्या पुरुषांचे [आणि]
स्त्रियांचे [आणि] गुरांचे कन्याण
करितो.

5. Who shines like the
effulgent sun, [shines] like
gold: the highest and the
best of the gods.

6. He does good to
our horses, [causes] com-
fort to [our] rams [and]
ewes, [comfort] to [our]
men, women [and] to [our]
cows.

५. या मंत्राचा भावार्थ स्पष्टच आहे.
वर पदध्या मंत्रात रुद्राजवळ प्रसाद या-
विना असे सांगितले. तो रुद्र वसा आहे
ते या मंत्रात विशेषविधीने सांगितले
आहे.

६. या मंत्राचा भावार्थ स्पष्टच आहे.
रुद्र आमचे, आमच्या गुरादीरांचे आणि
आमच्या नोकरांनावरील कन्याण करि-
त अगतो असे कर्षाचे विवक्षित आहे.

यात चमत्कारिण इतकेच आहे की,
कवि आपल्या मेंढराचे रुद्रदेव कन्याण
करितो असे म्हणतो. हा कवि सूत्रकर्ता
आहे त्यापेक्षा त्याच्या शुचिभूतवादिषयी
दोष नाही असे असता त्याच्या वरी
पदे, काही वरी गुरे असत इतकेच नव्हे
एवढे मेंढरे मुळा असत या कविपुमान
मार्गेच आमच्या मेंढराचे संरक्षण वर

असे म्हणण्यास बाधग मिळणार नाही.
आणि मेंढरे राखणे हे बाधगांस फार
अनुचित असे आपण मानित असल्या-
मुळे विचार मेंढपाळ जे धनगर त्यास
अग्निनीवत्त्व आले आहे. तेव्हा राखोत-
रच वनपुमान आणि या आमच्या शुचि
भूत कविपुमान अन्तर नाही असे कोण
म्हणेल ?

‘शोण्यात्ता’ = ‘अर्धते’ हे चतुर्थीचे ए.
वचन अनेकवचनाधी आहे. याप्रमाणे
‘मेधाय’ (=मेंढ्यांचे) आणि ‘मेमे’
‘मेंढीचे’ आणि ‘गरे’ हाहि अनेक
वचनाधी एववचने आहेत.

‘पुरुषांचे [आणि] स्त्रियांचे’ हे पुरु
आणि स्त्रिया म्हणजे नोकर आणि कु
विना संपन्न्या पाहिजे असे दिम
हा वचकवि पदे, गुरे. मेंढरे

भृग्मे सोमं श्रियमपि नि धंति ज्ञानम्यं नृणाम् ।
 मति श्रयं नुविनृम्णम् ॥ ७ ॥
 अस्मे इति । सोम । श्रियम् । अपि । नि । धेहि । ज्ञानस्य । नृणाम् ।
 मति । श्रयः । नुविऽनृणम् ॥ ७ ॥
 मा नः सोमपरिवाधो मार्गनयो जुहुन्त ।
 आ न इन्दो वाने भज ॥ ८ ॥
 मा । नः । सोमऽपरिवाधः । मा । अरातयः । जुहुन्त ।
 आ । नः । इन्दो इति । वाने । भज ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हे सोम, [स्यम्] अस्मे अपि (= अस्मासु) ज्ञानस्य नृणां (= ज्ञानपुरुषाणां) श्रियम् (= आश्रित्यम्) निधंति (= स्थापय = अस्मभ्यं ज्ञानपुरुषाणामाश्रित्यं दौ ॥ नुविनृम्णं (= प्रभूतबलपुनः) मति (= महन्) श्रयः (= अनादि धनं) [निधेहि = देहि] ॥

८. सोमपरिवाधः (= सोमदेवस्य परितो बाधका = यागरहिता) नः (= अस्मान्) मा [जुहुन्त = मा हिसन्तु], [तथा] अरातयः (= शत्रवो) [नो] मा जुहुन्त (= मा हिसन्तु) । [अपि च] हे इन्दो (= सोम), [तव परिवाधकानाम् अरातीनां च हिसापरिहारार्थं] [त्वे] नः (= अस्मान्) वाने (= तव बले) आभज (= भागोपेतान् कुरु = तव बलस्य भागम् अस्मभ्यं देहि) ॥

चाकरलोकं यं कुणनिणी अशा सपत्नीने
 संपन्न आहे त्यापेक्षा प्राचीन ऋषि म्हणजे
 सर्वच केवळ निरिच्छ आनि अरण्यांत

गुहेगुहेमध्ये एरुटे राहाणारे तपस्वी असत, अशी जी समजूत आहे तिला पुरता आधार नाही असे समजले पाहिजे.

७. हे सोमा, [ज्यामघे] शतशः मनुष्यांचें आधिपत्य [आहे असें वैभव तूं] आम्हांला दे; जीजमध्ये पुष्कळ बळ भरले आहे अशी मोठी संपत्ति [तूं] [आम्हांस दे].

८. सोमाची निंदा करणारे [अधार्मिक लोक] आम्हांस [उपद्रव] न [करोत], शत्रु[जन] [आम्हांस] उपद्रव न करोत. हे सोमा, [तूं] आम्हांस बळ दे.

७. ही ऋचा 'सोमा' विषयी आहे. सोमदेवाविषयी सूक्त ४ मं. २ यावर दिव्येती टीप पहा.

इन्द्राविषयी हे सूक्त अमना मध्येच सोमदेव वसा येतो असा प्रथ निघनो. सू. ६. ७४ या सूक्तार्थाह इन्द्र आणि सोम या उभयपक्षास एकत्र आह्वान केले आहे, आणि मनुष्यांचे आणि पशु, माई इत्यादींचे बऱ्याच करण्याविषयी प्रार्थना केली आहे. हे दांगेहि ओषधे देऊन बऱ्याच करणारे देव आहेत असे त्याचे स्वरूप असल्यामुळे दांगेहि एवत्र आह्वान होत असत असे दिसून येते.

८. या मंत्राचा भावार्थ.— हे सोमा, तुझ्या शत्रुसमूहाला विघ्न करणारे आणि

7. O Soma, give unto us the mastery of a hundred men, [give unto us] great wealth combined with great power.

8. [May] the revilers of Soma never [hurt] us, may enemies never hurt [us]. Give us, O Soma, a share in [thy] strength.

तुझा द्वेष करणारे व अधार्मिक जे लोक त्यांपासून आम्हांस उपद्रव न होई असे कर; आणि त्या लोकांपासून आम्हांस उपद्रव न होऊ देण्याची शक्ति तू आमच्यास दे.

'हे सोमा' = 'इन्द्रो.' इन्द्रु हे सोमाने एव नाव आहे. 'इन्द्रु' शब्दाचा मूळ अर्थ धेव. सूक्त २ मंत्र ४, सू. १५ मंत्र १. सू. १६ मंत्र ६ इत्यादि पहा नंतर 'इन्द्रु' शब्दाचा अर्थ 'सोम रस असा होऊ लागला आणि नंतर सोमरसाचा अधिदेवता जी सोमरूपिणी देवता निघेहि ते नाव झाले. आणि प्रसूत मन्त्राच्या शब्दाच्या अर्थी 'इन्द्रु' शब्दाचा प्रयोग आहे.

याम्ने प्रजा अमृतस्य परस्मिन्धामञ्चनस्य ।

मुद्धा नाभा सोम येन आभूषन्तीः सोम वेदः ॥९॥२७॥८॥

याः । ते । प्रजाः । अमृतस्य । परस्मिन् । धामन् । ऋतस्य ।

मुद्धा । नाभा । सोम । येनः । आभूषन्तीः । सोम । वेदः ॥९॥२७॥८॥

भाषायाम्.

९. हे सोम, ऋतस्य परस्मिन् धामनि (=यज्ञस्थलस्य सत्यस्य अनुज्ञे धामनि=अनुज्ञे यज्ञगृहे) या अमृतस्य ते (=यज्ञरहितस्य तव) प्रजा [भवन्ति] [तासां] [त्वं] मुद्धा (=शिरःस्थानीयो राजा) [भवन्] [ता] वैनः (=कामयस्व=ताभ्यः प्रसन्नो भव), [तस्मिन् धामनि] नाभा (=नाभौ=नाभिभूते वेदाख्ये स्थाने) [त्वाम्] आभूषन्तीः (=अनेकुर्वन्तीः=परिवरन्तीः) [ता] वेदः (=तानीहि=अनुमाद्यत्वेन जानीहि) ॥

ये जनारत्वामनुज्ञे यज्ञगृहे तव प्रजा भूत्वा यजन्ते वेदां च त्वां राजानमिव परिभूषयन्ति तासां त्वं राजा भूत्वा ताः कामयमानस्तान् अनुगृहीहीत्यर्थः ॥

९. हे सोमा, जे लोक उंच जमंडपांत तुज मरणमुक्ताच्या प्र-
ता [होतात] [त्यांचा तूं] राजा
[होऊन] [त्यांजवर तूं] दया कर.
हे सोमा, [यज्ञ]वेदीच्या ठायीं [तु-
झी] सेवा करणाऱ्या [ज्या त्या
प्रजा] त्यांजला [तूं] रुपादृष्टीनें
पहा.

9. [Those], O immortal
Soma, who [become] thy
subjects in the highest
house of sacrifice,—love
[them] [as] [their] king,
listen to them as they wor-
ship [thee] at the altar.

९. भावार्थ:—हे 'अमर सोमा, या ज-
गान सर्वत्र मनुष्ये तुझी सेवा करितात
असें नाही; तर जी मनुष्ये तुझा राजा
वृत्तन तुझ्या प्रजा होताना आणि मोठा
उंच यतमंडप घालून त्यांना वेदी स्थाप-
न करून त्याजवर हव्य घेऊन देऊन
तुझी सेवा करितात तशावर तूं राजाप्र-
माणें प्रसन्न हो आणि त्यांच्या मनकाम-
ना पूर्ण कर.'

७. ३६. ५ आणि त्याजवरील सायण-
भाष्य पहा.

'राजा' = 'मूर्धा,' अक्षरशः अर्थ,
'दोरे,' 'माथा,' 'शिर,' ऋ. ८.
७५. ४ पहा.

'रूपादृष्टीने पहा' = 'वेदः,' अक्षरशः
अर्थ 'जाण' असा आहे. म्हणजे 'दुर्ल-
भ्य वरू नको,' ते वाप करितात ते
जालिले न जालिलेमें वरू नको अर्थात-

गुणः ४४.

व्याख्या: दशमस्कन्धे कविः । १, २ इत्येतादौ विग्रहः । १-२ इत्येतादौ
अभिः । विग्रहाद्युक्तं वा सुतः मतेष्वेवम् । दशमस्कन्धे
अनुक्तं वृत्तम् ।

अथै विग्रहाद्युक्तमभिः गणैः भवत्येव ।

आ दागुणैः जानवेदो गता नमः द्यौः देवैः ॥ १ ॥

अभिः । विग्रहम् । उपगतः । निरम् । रागैः । अमर्त्यम् ।

आ । दागुणैः । जानवेदः । गता । नमः । द्यौः । देवैः । उ-

पःऽपुणैः ॥ १ ॥

भाषाव्यासः.

१. हे अमर्त्ये (=मरणरहित) अभि, अग रां दागुणैः (=हविर्दानं दत्तं-
नाम्) उपगतः (=उपदिष्टाया-उप-संविः) निरम् (=तैजोपुनः) रागैः (=सु-
न्दरं) [च] राघः (=दानं=धनं) (=तैजोपुनः निरम् च दानं वा ददाति ताम्रपत्रं)
[तथा] हे जानवेदः (=जातानां वेदिनः) [अभि], उपपुणः (=उप-संविः प्रपु-
त्रान्) देवाः आगताः (=आगत्य) ॥

सूक्त ४४.

ऋषि-ऋष्याचा पुत्र प्रस्कण्व
पा नांवाचा कोणीएक. देवता-
अग्नि; पंगु १ ली आणि २ री
द्या ऋचा भर्षी देव आणि उषा
आणि अग्नि या देवांविषयी मिष्टून
आहेत. वृत्त-दुसरी, चौथी इ-
त्यादि ज्या सप्त आहेत त्यांचे स-
मोवृहती; आणि १ ली, ३ री
गैरे ज्या विषम आहेत त्यांचे
ह्रस्वी.

१. हे मरणरहित अमी, [वं.]
उषेचा सौज्वळ [आणि] सुंदर
मत्ताद [घेऊन ये]; हे जातवेदा,
उषःकाळी जागृत होणारे [जे]
देव [आहेत] त्यांस आज तूं यज्ञ-
मानासाठी घेऊन ये.

१. हे मृत. अमोविषयी आहे प-
हिला व दुसऱ्या मराठी देवता अग्नि,
उषा आणि अग्नी या होत असे अनु-
मोःस्वरूप अग्नी लिहिले आहे. त-
थायि त्या होत मरान उषेचा व देवाचा
निर्देश आहे इतरपावरूनच सर्वांनुम-
मिनेच तसे लिहिले आहे. पण वस्तुत-
स्त अग्नी अमोविषयीच आहे

‘उषेचा सौज्वळ [आणि] सुंदर
मत्ताद’ = विश्वरूप उषस. विष्वे राध.
अग्नी घेतल्या अर्थ अक्षरशः आहे.
याप्रमाणे म्हणजे म्हणजे, मत्ताद (म्हणजे
संगीत) देवता जी सौज्वळ आणि

HYMN 44.

To Agni, but verses 1 and 2 are
about Agni, Ushas and the
Asvins conjointly. By Pros-
kanya the son of Kanya. Metre,
of those that are even (2, 4, 6,
&c.) the *Satohrihati* and of those
that are uneven, the *Brihati*

1. O immortal Agni,
[bring thou hither] the
brilliant [and] beautiful
gift of Ushas, bring thou
hither to the sacrifice to-
day, O Jātavedas, the gods
that awake in the morning.

सुंदर उषा नित्य आण अतोच यज्ञार्थ
दण आहे उषा म्हणजे प्रभातवाळक्यी
देवी इजविषयी पुढी सांगितलेच आहे.
(सूक्त ६ मंत्र ३ पदा)

‘जातवेदा’ हे अग्नीचे विशेषण
आहे. परंतु नित्य स्थापनेच विशेषण
असले त्यामुळे ते त्याचे विशेषणमा-
मार्गिने घाते आहे. त्याचा अर्थ या-
स्वानी अनेक प्रवागानी सांगितलेला
आहे. अमुकच एका होतो असे नि-
यमाने सांगितलेले नाही. तथायि त्याची
जो पहिल्या आणि जो सापणानी माग्य
लेला आहे (‘जगता वेदिन.’ स०

तुष्टो हि दूतो भस्मि हव्यवाहनोऽग्ने रथीरध्वगणाम् ।

सज्जगन्धिभ्यामुपसा सुवीर्यमस्मे धेहि श्रवो बृहत् ॥ २ ॥

जुष्टः । हि । दूतः । अस्मि । हव्यवाहनः । अग्ने । रथीः । अध्वराणाम् ।
सज्जः । अग्निभ्याम् । उपसा । सुवीर्यम् । अस्मे इति । धेहि ।
श्रवः । बृहत् ॥ २ ॥

अथा दूतं वृणीमहे वसुमार्गं पुरुप्रियम् ।

धूमकेतुं भाक्रजीकं व्युष्टिषु यज्ञानामध्वगश्रियम् ॥ ३ ॥

अथ । दूतम् । वृणीमहे । वसुम् । अग्निम् । पुरुप्रियम् ।
धूमकेतुम् । भाःऽक्रजीकम् । व्युष्टिषु । यज्ञानाम् । अध्वरश्रियम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हि (=परमात् कारणात्) हे अग्ने, [रथं] हव्यवाहनः (=हविषो वाहः)
अध्वराणां रथीः (=यज्ञानां रथस्थानीयः) [एतादृशो] जुष्टः (=मियां) दूतो
(=देवमनुष्याणां वार्ताहरः) अस्मि । [अतस्त्वम्] अग्निभ्याम् उपसा [च] सज्जः
(=सहितो) [भूत्वा] सुवीर्यं (=शोभनवीर्यापेतं=शौर्ययुक्तसंततिपुत्रं) बृहत् (=म-
भूतं) धवः (=संपन्नम्) अस्मे निधेहि (=अस्मासु निधेहि=अस्मभ्य देहि) ॥

३. अथ [ययं] वसुम् (=उत्तमं) पुरुप्रियं (=बहूना मियं) धूमकेतुं (=धूम-
रूपध्वजयुक्तं) भाक्रजीकं (=प्रसिद्धभासं) व्युष्टिषु (=उषःकालेषु) यज्ञानाम्
अध्वरश्रियं (=यज्ञसेविनम्) [एतादृशम्] अग्ने दूतं वृणीमहे (=हव्यवाहनार्थं
दूतं प्रार्थयामहे) ॥

“जातानि वेद” या०) तो ‘सकळ प्रा-
ण्याला जाणगारा असा’ हाच आम्हास
मोष्य दिसतो.

‘उषःकाली जाग्रत होणारे’ ‘उष-
सुधः’. म्हणजे (बहुवचन आहे तरी),
अथी देव विवक्षित आहेत असे दिसते.
कारण अथी हे मोष्या पहाटेस उठतात
आणि रथांत बसून जातात असे वेदांत
पुष्कळ ठिकाणी (सुक्त २२ मं. १, क्र.
१. १८४. १ इत्यादि) सांगितले आहे.
आणि या पठिन्या क्रंचेन अथींचा प्रति-
पदोक्त निर्देश नमताहि अथी देवहि

याची देवता आहे असे अनुक्रमणिका-
रांनी सांगितले त्याचे हेच कारण आहे.

हे सुक्त ऋषि मोष्या पहाटेस उठून
अग्नि प्रदीप्त करीत करीत म्हणत आहे
अशी कल्पना आपण केली पाहिजे.

उषेला आणि अथीला आपणवि-
षयी सांगण्याचे कारण इतकेच की म-
ग्नि जसा मोष्या पहाटेस उठणारा (म्हणजे
ज्याला सर्व लोक मोष्या पाहाटेस प्रदीप्त
करितात) असा आहे, तशीच उषा
आणि तसेच अथीहि पहाटेस उठणारे
देव होत.

२. कारण कीं हे अमी, तूं
हव्य वाहन नेणारा [आणि] अ-
ध्वरांचा वाहक [असा] [देवांचा]
प्रिय दूत होस. [पास्तव] [तूं]
अग्नी [आणि] उषा यांसहित
[पेऊन] उत्तम वीरांनीं भरलेली
[अशी] मोठी संपत्ति आम्हांला दे.

३. उत्तम, बहुतांश आवडणारा,
भूमध्वज, तेजःप्रसिद्ध [आणि]
उषःकाली यज्ञाला येणारा [जो]
अग्नि त्याला [आग्नी] आज [आ-
ग्नीचा] दूत [होण्याविषयी] प्रा-
थितो.

२. उषेला आणि अग्नीला आण-
ण्याविषयी घुरीच्या मंत्रात स्मृतिवले
त्यांचे कारण या मंत्रात मागतो; 'तूं उ-
षेला आणि अग्नीला सहज आगिशील,
कारण कीं तूं देवांचा आणि मनुष्यांचा
दूत म्हणजे जामूद आहेस. यास्तव तूं
त्या तींनी देवांस पेऊन ये आणि आ-
माम इतर मंत्रांनी आणि विपुत्र स-
ंपत्ति दे.'

'हव्य वाहन नेणारा' = 'हव्यवाह-
नः'. म्हणजे मनुष्यांनी आणून नेलेले ह-
वि देवांस देत पोहचविणारा.

'अध्वराचा वाहक' = 'रथीः अध्व-
रागात्'. म्हणजे यज्ञात दिलेली हविरांचे
देवांस देत पोहचविणारा रथीच जणू
यास.

2. For [thou] art, Agni;
the dear messenger convey-
ing the oblations [and]
carrying the sacrifices. Give
unto us [thou], [therefore],
accompanied by the As'vins
[and] by Ushas, great wealth
with brave progeny.

3. We choose to-day [as
our] messenger Agni, the
good, the beloved of many,
the smoke-bannered, who
shines with his brightness,
[and] who repairs to the
sacrifices in the early dawn.

'उत्तम वीरांनीं भरलेली मोठी संप-
त्ति.' हा जो वर ऋषि मागतो त्यावरून
लक्ष्य पुरवारे. आताचे आमचे ऋषि
(पुरोहित, ऋषि, भिक्षुक, पुराणिक,
वैदिक) काय मागतो त्याचा विचार
करवा.

३. या मंत्रात अग्नीला आज आग्नी
हवि देवांस देत पेऊन जाण्यासाठी आ-
ग्नीचा दूत नेमितां असे ऋषि म्हणत
आहे. आपण असे मंत्रात आगिशी पा-
हिजे कीं मनुष्यांनी वर देवांस उठून
अग्नि यज्ञात घेऊन त्यात देवांस अर्घ्य
हवि अर्घ्य वरित आहे आणि म्ह-
णतां कीं, हे हवि देवांस देत पोहचवि-
ण्यासाठी अग्निने आमचे दूतत्व क-
रावे अशी आमची प्रार्थना आहे.

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय दाशुषे ।

देवां अच्छा यातवे जातवेदसमग्निमिच्छे व्युष्टिषु ॥ ४ ॥

श्रेष्ठम् । यविष्ठम् । अतिथिम् । सुऽआहुतम् । जुष्टम् । जनाय । दाशुषे ।
देवान् । अच्छं । यातवे । जातऽवेदसम् । अग्निम् । इच्छे । विऽउष्टिषु ॥ ४ ॥

स्त्विष्यामि त्वामहं विश्वस्यामृत भोजन ।

अग्ने ज्ञातारममृतं मियेध्य यजिष्ठं हव्यवाहन ॥ ५ ॥ २८ ॥

स्त्विष्यामि । त्वाम् । अहम् । विश्वस्य । अमृत । भोजन ।

अग्ने । ज्ञातारम् । अमृतम् । मियेध्य । यजिष्ठम् । हव्यऽवाहन ॥ ५ ॥ २८ ॥

भाषायाम्.

४. देवान् अच्छ यातवे (= देवा अत्र आगच्छेयुरिति हेतोः) [अहं] व्युष्टिषु
(= उषःकालेषु) श्रेष्ठं (= सर्वोत्तमं) यविष्ठं (= युवतम्) स्वाहुतं (= सुष्ठु आहुतम् =
आनन्देन आहुतं) दाशुषे जनाय (= हविर्दत्तवते लोकाय = हविर्दत्तवद्भ्यो) जुष्टम्
अतिथि (= मियं प्रापूर्णकं) जातवेदसम् अग्नि (= जातानां वेदितारम् अग्निं देवम्)
इच्छे (= स्वीमि) ॥

५. हे अमृत (= मरणरहित) विश्वस्य (= सकलस्यापि) भोजन (= पालक),
हे अग्ने, हे मियेध्य (= मेध्य = पूजनीय), हे हव्यवाहन (= हविषा वाहक), अहम्
अमृत ज्ञातारं (= मरणरहित रक्षितारं) यजिष्ठम् (= अतिशयेन यशस्वं) त्वा स्त-
विष्यामि (= स्तोत्र्यामि) ॥

‘तेजःप्रसिद्ध’ = ‘भाक्कजीकम्.’ म्हणजे
जो आविर्भूत होतांच त्याचे तेज दृष्टि-
गोचर होऊ लागते.

‘यज्ञाया योनाय’ = ‘यज्ञानाम् अध्वर-
भियम्.’ म्हणजे जेथे जेथे पहाटेस ऋषि-
जन यज्ञ करितात तेथे तेथे जागाय.

‘यज्ञानाम् अध्वरभियम्’ यां ‘यज्ञा-
नाम्’ हे अथवा ‘अध्वर०’ हे पुनस्त-
आहे. परंतु असे प्रयोग साधारण सप्त-
तात सुद्धा (विद्वांसां विशासतिः इत्या-
दि) विरज्य येतात असे नाही.

४. श्रेष्ठ, परमतरुण, आनंदाने निमंत्रिलेला. [आणि] यजमानलोकांचा आवडता अतिथि असा जो जातवेद अग्नि त्याला, देवांनी येथे यावे म्हणून, मी प्रातःकाळीं प्रार्थित आहे.

५. हे मरणरहित विश्वपालका, हे पूज्य हव्यवाहका अग्नी, रक्षण करणारा, अमर [आणि] यज्ञकर्मांत परमकुशल [जो तूं त्या] तुला मी स्तवीन.

4. I praise in the early dawn Jātavedas Agni, the best, the most youthful [and] the gladly-invited [and] dear guest of sacrificers, that the gods may come hitherward.

5. I will praise, O immortal protector of the universe, O Agni, O holy carrier of the oblation, thee the immortal protector, [thee] the best of sacrificers

४. 'अग्निने देवास कर्षाजवच्च हव्यम-
ह्णासाढी आगारे म्हणून अग्नीची स्तुति
आज मी मोठ्या पहाटेस उठून करित
आहे; यास्तव अग्निने इतर सर्व देवास
आज येथे आणवे' अशी कर्षाची प्रार्थना
आहे.

'परमतरुण' = 'यविष्ठम्.' म्हणजे पहाटेस प्रदीप्त झाल्यामुळे ताना दिसणारा, आणि नित्य पेटविला जात असताहि तशाच्या तमाच शक्तिमान् आणि ताना राहणारा.

'आनंदाने निमंत्रिलेला' = 'सु आ-
हुतः' म्हणजे ज्याला यजमान लोक मोठ्या
आनंदाने आपल्या घरी भोजनास बो-
लवितात. हे विशेषण अग्नीला पार योग्य
आहे. कारण की सर्व लोक मोठ्या उत्सु-
कतेने आणि मोनने त्यास दरदिवस
आपल्या घरा बोलावीन असतात. या

मंत्रावरून अग्निदेवावर आर्जनाचे के-
वढे प्रेम असे ते दिसून येते.

५. अग्नीला प्रदीप्त करून कृषि म्ह-
णतो आहे की, 'हे अग्नी, मी तुला आता
स्तवीन. मी तुला आता स्तवितां, ते
स्तवीत तूं कृपाकरून ऐक.'

'यज्ञकर्मांत परम कुशल' = 'यजि-
ष्ठम्.' म्हणजे 'परम उत्कृष्ट होता.' अग्नि
हा उत्तम होता म्हणजे यज्ञसंपादन होय
याविषयी वेदाने अनेक ठिकाणी सांगि-
तले आहे.

हा मंत्र नादीथाळात जेवाशाला वस-
ताना म्हणत असतात. परंतु हा मंत्र त्या
वेळीं कां म्हणताना असा जर मध्य वेला
तर काय उत्तर येते ते पहा. 'अमृत भो-
जन' हे शब्द यात आहेत! परंतु त्यां-
चा अर्थ काय होतो तो (सायनाप्रमाणे)
आर्यी वर दिल्याच आहे. तेव्हा ज्या

सुशंसो बोधि गृणते यविष्ठय मधुजिह्वः स्वाहुतः ।

प्रस्कण्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसे नमस्या दैव्यं जनम् ॥ ६ ॥

सुशंसः । बोधि । गृणते । यविष्ठय । मधुजिह्वः । सुऽआहुतः ।
प्रस्कण्वस्य । प्रऽतिरन् । आयुः । जीवसे । नमस्य । दैव्यम् । जनम् ॥ ६ ॥

होतारं विश्ववेदसं सं हि त्वा विशा इन्धते ।

स आ वह पुरुहुत प्रचेतसोऽग्ने देवा इह ब्रवत् ॥ ७ ॥

होतारम् । विश्वऽवेदसम् । सम् । हि । त्वा । विशाः । इन्धते ।
सः । आ । वह । पुरुऽहुत । प्रऽचेतसः । अग्ने । देवान् । इह ।
ब्रवत् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. हे यविष्ठय (=युवतम) [अग्ने], मधुजिह्वः (=मधुत्वचनः) स्वाहुतः
(=सुषु आहुतः=आनन्देन निमग्नितः) [त्व] गृणते (=स्तुरते=मम प्रस्कण्याय)
सुशंसः (=सुवचनः=दयार्द्रवचनो) बोधि (=भव) । [त्वं] प्रस्कण्वस्य [मम]
आयुः जीवसे (=जीवनार्थं=प्रस्कण्वोहं चिरजीवेयमिति हेतोः) प्रतिरन् (=प्रहर्षेण
वर्धयन्=प्रकर्षेण वर्धयितुमिच्छन्) दैव्यं जन (=देवजनं=देवान्) नमस्य (=पूजय) ॥

अवेदमुक्तं भवति । हे अग्ने, त्वं मम प्रमत्तमुखः प्रसन्नवचनध भव । अग्रे व
देवान् स्तोत्रं कुर्वते मम (मदर्थं) पूजय येन ते प्रस्कण्वस्य ममायुर्धयिष्यति अहं व
तदनन्तरं चिरं जीविष्यामीति ॥

७. विश्ववेदसं (=सर्वज्ञं) होतारं (=देवानामाह्वतारं) त्वा (=त्वा) विशाः
(=प्रजाः) समिन्धते हि (=सम्यग्दीपनेन पूजयन्ति त्वम्) । स [त्वं] हे पुरु-
हुत (=बहुनिपाहत) अग्ने, प्रचेतसः (=प्रहृष्टज्ञानयुक्तम्) देवान् ब्रवत् (=ब्रु-
वन्) इहाह (=अथानय) ॥

एवं देवान् आनयतीति वृत्वा सर्वाः प्रजास्त्वा भजन्ते । यदमग्निं तेदेव इदम्
त्वा मदीपनेन भजामहे । अतस्त्वमग्निं देवानामग्नेति भावः ॥

प्रयोगांश्च आचरणान् आर्क्षी इति सूच्यते । आहोत त्वाया विचार या मन्त्रास्त-
कथितो वे निरुद्ध आहोत श्रीं सगर्भम् । सूच्यते.

६. हे परमतृण [अग्नी],
धुरत्वचन [आणि] आनंदाने नि-
त्रिलेला [असा] तूं [मज] स्तो-
त्रकर्त्याला प्रसन्न हो; [आणि]
प्रस्कण्याने [चिरकाल] जगावे म्ह-
णून, [तूं] देवांस पूज, आणि [ते-
णैककाल] त्याचे आयुष्य वृद्धिंगत
कर.

७. सर्वज्ञ होता [जो तूं त्या]
तुला लोक प्रदीप्त करून भजतात;
तर हे अग्नी, हे अनेकाहूत [अ-
ग्नी], महाज्ञानी देवांस तूं स्वकर
इकडे येऊन ये.

६. या भक्ताचा भावार्थ असा आहे
वी, 'हे अग्नी, तूं मज स्तोत्राच्या प्रसन्न
हो आणि मनःपूर्वता आज देव पूज
को जणेरुद्धन ते माझे आयुष्य वाढवि-
तील आणि मला पार दिव्यमयत
जाईल राविनील.'

'प्रसन्न हो' 'शुद्धमो बोधि' 'सुद्ध-
म' शब्दाचा अक्षरशः अर्थ 'शुद्धते
बोल्याला.' जगा बाप मुलाच्या प्रीतीने
देवादेवशब्दांनी बोळतो तसा बोल्याला
'बोधि' याचा अर्थ वेदान 'हो' असा
सायणाचार्यन पुष्कळ ठिकाणी करितात
क. ३. १०. १८; ७. ३२. ११; ७.
३२. २५ याजुर्वेदास सायणभाष्य पहा.

'प्रस्कण्याने [चिरकाल] जगावे
म्हणून इ. 'या उल्लेखाचा अर्थ स्पष्ट
सायणाचा म्हणून आसा. दिव्य दिव्य-
राने पला आहे. अक्षरशः 'जगण्या-
करिता प्रस्कण्य वे आयुष्य वाढवितात'

6. O most youthful
[Agni], be thou, [who art]
the sweet-tongued and wel-
comed [guest], kind to the
praiser; worship the celest-
tial tribe [and] [thereby]
prolong Praskanyā's life
that he may live [long].

7. The people kindle
thee the all-knowing in-
voker, bring thou hither,
therefore, O Agni, invoked
by many, the wise gods
quickly.

होमसाता [तूं] दिव्य जनास पूज.

हा भक्ती ध्यानात ठेवण्याजोगा आहे.
यान जी प्रस्कण्य कवि प्रार्थना करितो
निजकाल पूर्वीने कवि पाहिजे नितरा
वेळ आयल्या तपोवत्याच्या योगाने जगून
अग्नी जी आपला समजत आहे ती
वितांष्ट्र कर्षादिबद्धी तरी निराधार झ-
टला पाहिजे. साधार अग्नी तर आपण
जगावे म्हणून आपण आयुष्य वाढवि-
ण्यादिबद्धी या कर्षाने निजती घेला
नमती आणि विदित दुर्गादीं म्हणिवि
मुळा आयुष्या स्फूर्तिने असाय होत
आणि त्यास जर इतर वपेदतन जगा-
वयास मिजाने तर देवांसो मोठी वृत्ता
घाली असे ते म्हणत क १. १४
१४; १. ८०. २ इत्यादि अनेक स्थळां
कर्षादिबद्धी इतर वपे असाय जगून
देवा अर्थाः म्हणत करित अस्तु ही
पहा. म्हणून जे (सहस्रवर्ष) टा-

सवितारमुपसंमन्विता भगंमग्निं व्युष्टिषु क्षपः ।
 कण्वांसम्त्वा सुतसोमास इन्धते हव्यवाहं स्वध्वर ॥ ८ ॥
 सवितारम् । उपसम् । अग्निना । भगम् । अग्निम् । विऽउष्टिषु । क्षपः ।
 कण्वासः । त्वा । सुतऽसोमासः । इन्धते । हव्यऽवाहम् । सुऽअध्वरः ॥ ८ ॥

भाषायां.

८. हे स्वध्वर (=शोभनयागयुक्त=यज्ञकर्मतुल्य) अग्ने, [एते] सुतसोमा
 (=सुतसोमाः=अभिषुतसोमाः=सोमम् अभिषुतवन्तः) कण्वासः (=कण्वा कण्वकुलो-
 पजाः पुरुषा मदादयो) व्युष्टिषु क्षपश् [च] (=पातःकालेषु रात्रिसमये च) सवि-
 तारम् (=एतन्नामकं देवम्), उपसम् (=उपोदेवीम्), अग्निना (=अग्निनी देवी),
 भगम् (=एतन्नामकं देवं) हव्यवाहं (=हविषः प्रापकं) त्वाम् [आम्] [च]
 इन्धते (=त्यत्समिन्धनेन भजन्ते) ॥

षांयु नव्हते असे वेदवाक्यावरून तिद्ध
 होते ते (पुराणादिक वेदकाव्येनर ग्र-
 थांत सांगितलेले) मागाहून कोटून येई-
 ल? तेव्हा खरे कोणते ते सागावपासच
 नको.

७. 'तू देवाम घेऊन येण्याविषयी
 फार कुजळ आहेस असे समजून सर्व
 लोक तुला मदीस करून भजतात, त्या-
 म्माणे आम्हीहि तुला पेटवून भजत आ-
 होत; याम्ना येथे आम्ह्या घरी देवाम
 घेऊन ये' असा भावार्थ.

• होता 'सोताग्म.' म्हणजे देवाम
 बोलावून आणणारा.

• सोह 'सोताग्म.' या शब्दामुळे हा
 मंत्र सोताव महत्त्वाचा आहे. कारण 'विश्व'
 शब्दाचा अर्थ 'विश्व' आणि त्याचा अर्थ 'विश्व'

चा मुलगा, 'विश्व' पुढ्यात झालेला.
 'विश्व' म्हणजे प्रजा, लोक, जे रा-
 नव्हते ते सर्व लोक. 'विश्व' शब्दाचा
 ब्राह्मणाचा मुद्रा समावेश होतो. 'विश्व'
 शब्दाचा जो हा अर्थ तो 'विश्वरात्रिः'
 (लोकांचा अथवा प्रजांचा प्रभु=राजा)
 या शब्दांत आहे. त्यावरून 'वैश्व' श-
 ब्दाचा मूळ अर्थ 'साधारण प्रजातोष-
 पेक्षी' असा आहे. जसा 'राज्य' म्ह-
 णजे राजकुळात झालेला तसा 'वैश्व'
 म्हणजे साधारण प्रजातोषापेक्षी मनुष्य.
 यामागे 'वैश्य' म्हणजे मूळ अर्थ दूध
 जातीचा मनुष्य असा नाही, 'दग'
 असा अर्थ. आणि सोनहरी, उदकी,
 व्याघारी, आणि फर देणारे मोठे, री
 ज्यांवर राजे राज्यकरितात ते सर्व वैश्य.
 गुरू नव्हते. 'गुरू' हा शब्द (जातें दूध

८. हे सुयज्ञ अग्नी, कण्वजन सोमरस काढून घातःकाढीं [आणि] रात्रीच्या [वेळीं] सविता, उषा, अश्वी [आणि] भग यांच्या [आणि] तुला हव्यवाहकाला भजत असतात.

8. O Agni, excellent sacrificer, the Kanyas, having pressed the Soma, worship at night [and] in the early dawn Savitā, Ushas, the As'vins, Bhaga, [and] thee the carrier of the oblation.

पुष्टमन्त्रां (तेरीज करून) फग्वेदात मुर्तीच येत नाही, आणि आतां ज्यास आपण शूद्र असे समजून नीच मानितां असे जे शेतकरी, उदमी, कुणबी वर्गरे लोक, ते वेदाप्रमाणे 'वैश्य' होत. शूद्र नव्हते 'अनेकाहूत' = 'पुष्टहूत.' म्हणजे

ज्याला अनेक लोक आपल्या घरी बोलाविताना आण.

'ममिन्वते' याचा अर्थ आम्ही 'भजतात' असा केला आहे त्याविषयी पुढचा मंत्र पाठा

८. 'वप्स्वकुटानीन् मी प्रस्कष्य आणि माह्वा वरोवरचे दुमरे लोक मिळून हे अग्नी तुला, आणि मविन्वाग्ना, उषेला, अश्वीला, आणि भगान्ता सोम अर्पण करून रात्रीला आणि मोघा पहाटेला भजत असतां' असा या मंत्राचा भावार्थ आहे.

भिलक्ष्य=आहुतिरूप अन्नान् अभिलक्षून् असा) केला आहे, त्यावरून 'क्षप.' शण्डेवजी सायगांचा पाठ 'भव' (भगमग्निं व्युष्टिषु ध्रुवं) असा होता असे समजावयाचे की काय? वेदिकाचा पाठ तर 'क्षप.' असाच आहे. 'क्षप' याचा जो आधी अर्थ केला आहे त्याविषयी क्र २.

'सुयज्ञ' म्हणजे चांगला यज्ञ करणारा, जो यज्ञ करून देवाम आणण्याच्या धर्मी आणि त्यास प्रसन्न करण्याच्या धर्मी वृत्त होय. या धर्मी अग्नीचे कीर्तन वेदान्त प्रसिद्ध आहे.

२. २ इत्यादि स्थळें प्रमाणीभूत आहेत.

'भग' हा देव किस्वरूप आहे ते पूर्वी (सू. १४ म. ३ याजवरील टीपेत) मानिले आहे ते पहा.

'रात्रीच्या [वेळीं]' = 'क्षपः.' वरुचें एवचन अथवा द्वितीयेचें अनेकचन आहे.

'भजन असतात' = 'इन्वते' अक्षरशः अर्थ 'पेटवितात.' वस्तुतः अग्नीला भजणे म्हणजे त्याला पेटविणे, त्याला ताप्याम लावणे हवि वर्गरे देणे आणि अग्नीच्या माहवर्णने दा मंत्रान सविता वर्गरे जे दुमरे देव त्यासहि 'भजणे' या अर्थाचा विमापदाचा प्रयोग झाला आहे.

मोक्षमूलगमराशित् भाव्याच्या प्रतीत 'क्षपः' शब्दाचा अर्थ न करिता 'ध्रुव.' शब्दाचा अर्थ (अन्नम् आहुतिरूपम् अ-

पनिर्वृत्तगणामर्मे दूतो विज्ञामर्मे ।
 उपर्बुध भा वः सोमपीतये देवा अय स्वर्दशः ॥ ९ ॥
 पतिः । हि । अघराणाम् । अमे । दूतः । विज्ञाम् । अर्मे ।
 उपः । उपर्बुधः । आ । गृह । सोमऽपीतये । देवान् । अय । स्वः । स्वर्दशः ॥ ९ ॥
 भये पूर्वा अनुगस्तो विभावसो दीदेय विश्वदर्शनः ।
 असि ग्रामेयुयिना पुगोत्तिनोऽसि यज्ञेषु मानुषः ॥ १० ॥ २९ ॥
 अमे । पूर्वाः । अनु । उपर्तः । विभावसो इति विभावसो । दीदेय ।
 विश्वऽदर्शतः ।
 अर्मे । ग्रामेषु । भविता । पुरः । हितः । अर्मे । यज्ञेषु । मानुषः
 ॥ १० ॥ २९ ॥

भाषायाम्.

९. हे अमे, [त्वम्] अध्वराणां (= यज्ञानां) पतिः (= प्रभुः) [सत्] विश्वं
 (= यज्ञानां लोकाणां) दूतो (= वार्ताहरः) असि हि (= भवसि खलु) । [अतः
 कारणात्] अय [त्वम्] उपर्बुधः (= उप. काले प्रबुधान्) स्वर्दशः (= सूर्यदर्शन =
 सूर्यवद् दृश्यमानान्) देवान् सोमपीतये (= सोमपानार्थम्) आवह (= आनय) ।
 १०. हे अमे, हे विभावसो (= विशिष्टप्रकाशवत्), विश्वदर्शतः (= सर्वदर्शनो-
 यत्) [त्वम्] अनु पूर्वा उपर्तः (= अतीतान् उप. कालान् अनुलक्ष्य = नित्यम् उप-
 कालमनु) दीदेय (= दीप्तवानसि = प्रकाशसे) । [त्वम्] ग्रामेषु (= जननिवासस्था-
 नेषु) मानुषः (= मनुष्येभ्यो हितः) भविता (= रक्षकः) इति कृत्वा पुण्येहितोसि
 (= पुरः स्थापितोसि), यज्ञेषु [मानुषोऽवितेति कृत्वा] [पुण्येहित = पुरः स्था-
 पित.] असि ॥

९. हे अग्नी, [तुं] यज्ञांचा प्रभु
आणि] लोकांचा दूत आहेस;
मातस्व [तुं] प्रातःकाळीं जागृत
होणाऱ्या सूर्यसदृश देवांस सोम
पेण्यासाठीं आज येथें घेऊन ये.

१०. हे अग्नी, हे तेजःपुंज
[अग्नी], विश्वदर्शनीय तूं नित्य
उपेच्या मागोमाग प्रकाशत अस-
तोस. त्रुत्या मनुष्यांचा हितकर्ता
संरक्षक [मानून] ग्रामांच्या ठायीं
पुढें स्थापीत असतात आणि यज्ञां-
च्या ठायीं [पुढें स्थापीत] असतात.

९. 'हे अग्नी, रोक यज्ञ करितात ते
तुज्याच अभिलक्षून करून तुझ्याच आ-
गार हवि दाखितात, आणि तू लोकांचा
दूत आहेस, म्हणजे देवांसदेस मनुष्यांनी
पेलेलीं हवुनि पाहचकिण, त्यास मनुष्या-
ही अर्पण केलेले हवि आणि सोम इत्या-
दि म्हण करण्यासाठीं पृथ्वावर उपास-
नाच्या घरी आणणे हे काम तू करीत
असतोस; यामुळे आज आमच्या घरी
आमच्या सोम पिण्यासाठीं देवांस इतके
भेऊन ये,' असें तात्पर्य

'प्रातःकाळीं जागृत होणाऱ्या - 'उ-
पेयः' हे प्रातःकाळीं जागृत होणारे
देव म्हणजे सविता, उषा, अंधी, भग हे
जे पूर्वमेघात देव ते समजावयाचे.

'सूर्यसदृश - 'सूर्यसदृश' म्हणजे स-
र्वोपर अथवा सूर्यादयाच्या बाजूने

9. In as much, Agni,
as [thou] art lord of sacri-
fices [and] messenger of
the people, bring [thou]
hither to-day the sun-like
gods that awake in the
morning, to drink the Soma.

10. O Agni, O resplen-
dent [Agni], thou who art
to be seen by all, hast al-
ways shone after Ushas.
In villages [and] in sacri-
fices [thou] art placed in
front as a protector bene-
ficient to men.

अथवा त्या अजमायाम उगवणारे, असें
दिसते अथवा 'सूर्याप्रमाणे तेजस्वी' अ-
साहि अथे होईल मायणाचार्य केवळ
'सूर्यसदृश' इतकेच म्हणवान. विशेष को-
ड करून सांगत नाहीत.

१० 'हे अग्नी, तू प्रतिदिनी उष-
काच्या पाटापाठ प्रकाशवोग आणि स-
र्वांच्या दृष्टीस पडत असतोस. तू मनुष्यांचे
कल्याण करण्यास आज संरक्षक होस अस-
समजून तुज्या स्थापन आणि पुढात सर्व
लोक पुढें टोवीत असतात'

'तू नित्य उपेच्या मागोमाग प्रकाश-
त असतोस - 'पुढीं उपस अतः' म्ह-
णजे उष काळ होणाने लोक तुला दर्शन
करात असून अथवा असे - 'अ-
जमेद उष उषा म्हणजे जे उष काळ
प्रकाशून येते त्यास मनुष्य

नि त्वा यज्ञस्य साधनमग्ने होतारमृत्विजम् ।

मनुष्वदेव धीमहि प्रचेतसं जीरं दूतममर्यम् ॥ ११ ॥

नि । त्वा । यज्ञस्य । साधनम् । अग्ने । होतारम् । ऋत्विजम् ।

मनुष्वत् । देव । धीमहि । प्रऽचेतसम् । जीरम् । दूतम् । अमर्यम् ॥ ११ ॥

यदेवानां मित्रमहः पुरोहितोऽन्तरं यासि दूत्यम् ।

सिन्धोरिव प्रस्वनितास ऊर्मयोऽग्नेभ्राजन्ते अर्चयः ॥ १२ ॥

यत् । देवानाम् । मित्रऽमहः । पुरऽहितः । अन्तरः । यासि । दूत्यम् ।

सिन्धोऽइव । प्रऽस्वनितासः । ऊर्मयः । अग्नेः । भ्राजन्ते । अर्चयः ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. हे देव अग्ने, मनुष्वत् (=यथा मनुर्मनुष्याणामाश्रिता निहितान् तथा) [यय] प्रचेतसं (=प्रकृष्टज्ञान) जीरं (=क्षिप्रकारिणम्) अमर्यं (=मरणरहितं) दूतं त्वा (=त्वा) यज्ञस्य साधनं (=यज्ञसंपादकं=यज्ञसिद्धये) होतारम् (=आहूतारम्) ऋत्विजं [कृत्वा] निर्धमहि (=निदधीमहि=स्थापयामः) ॥

१२. हे मित्रमहः (=अनुकूलदीप्तिमन्) [अग्ने], यद् (=यदा) पुरोहितः (=पुरः स्थापितः) अन्तरः (=यज्ञशालायां स्थितत्वात्समीपतरं वर्तमानम्) [एत] देवानां दूत्यं (=दूतत्वं) यासि (=प्राप्स्यसि), [तदानीम्] अग्नेः (=हे अग्ने त्व) अर्चयो (=ज्वालाः), सिन्धोः (=समुद्रस्य) प्रस्वनितासः (=प्रस्वनिता=आश्रय-निपुता) ऊर्मय इव (=कञ्जाल इव), भ्राजन्ते (=दीप्यन्ते) ॥

• यज्ञाभ्यां टायां पुढे स्थापीत अस-
तान् 'यज्ञेषु पुरोहितोसि' याचा अर्थ
उपपन्न आहे. एव 'मामाभ्यां टायां पुढे
स्थापीत असतान' (=‘मामेषु पुरोहितो-
सि’) याचं तात्पर्य काय आहे कळत
नाही. उक्तार्थाचा अर्थ मायणाचार्य,
“तुं गतान् रक्षन् आहम आगि यज्ञान्
वेदीभ्यां पुढे पूर्वोदितेन स्थानेन
“असा होत्माना मनुष्यहितकारक रक्ष
“आहम” अग्न करितान. तथाहि
गांजात रक्षन् आहम द्युने काय? ए-
षाभ्यां वेदीं मंडराचा प्रसंग आन्तर उ-
पयोग व्हावा द्युनून गावान् अग्नि वे-
दीत असत असें मयजायाचें की काय?

११. हे देवा अग्नी, महाप्र-
ज्ञावान् वेगवान् [आणि] मरणर-
हित दूत [असा जो तूं त्या]
तुला, मनु [नेमीत असे] तसा,
[आम्ही] [आमचा] यज्ञसंपादक
होता [आणि] ऋग्विज नेमितो.

१२. हे अनुकूलतेजोमय अ-
ग्नी, जेव्हां तूं यज्ञशाळेत पुढे
स्थापिला [जाऊन] देवांचे दूतत्व
पावतोस, [तेव्हां] तुझ्या ज्वाळा
समुद्राच्या कडोळकारी लाटांप्र-
माणे लवळवतात.

११. 'हे अग्नी, तू परम बुद्धिमान.
पार लक्ष्मण वाम वरणाग. आणि मर-
णाच्या भीतीपासून मुक्त झालेला असा
दूत आहेस. म्हणून मनुष्याच्या आदिपुरुष
जा मनु तो तुला आपल्या यज्ञात यज्ञमि-
त्रांसाठी होण्याचे आणि ऋग्विजाचे वाम
वरणासाठी नेमीत असे, तसा आम्ही-
हि आज आमचा यज्ञ मित्रांस तसा म्ह-
णून तुला आमचा होता आणि ऋग्विज
नेमीत आहो' असे तात्पर्य सर्व मनु-
ष्यांना पिता जो मनु तो जरी तुझी उ-
पासना करीत असे तसाच प्रेमभावाने
आणि अनुपासनेने आर्क्षीत करीत
आहा, सर्वाने मागे वाटून अथवा वर्मी
भयाने करीत आहो' असे नाही, अग
संस्कारांचे दण आहे.

'वेगवान्' 'जीरम.' क. ३ ३ ६
आणि क. ७ १२. ० ■ संस्कारा-
गणनापण पहा

'मनु.' म. ३ १ म. ४ संस्कारा-
गणनापण पहा

11. O god Agni, like
Manus we appoint thee,
who art the wise, quick
[and] immortal messenger,
[as our] invoker [and]
priest accomplishing the
sacrifice.

12. When, O Agni of
friendly splendor, thou,
placed before the altar in-
side the sacrificial hall, art
installed as the messenger
of the gods, thy flames
sparkle like the roaring
surges of the sea.

पहा. क. ८. ६३ १; १. ८०. १६;
१ ११४ २ हेहि मंत्र पहा.

'नेमितो' = 'निधीमहि' अक्षरशः.
'स्थापितो.' क. ७ १०. ७ आणि क.
३ २९ ४ संस्कारा-
गणनापण पहा

१२. 'हे अग्नी, तुला आम्ही यज्ञ-
शाळेत स्थापित आणि देवांचे दूतत्व
तू परम लक्ष्मण (म्हणजे आम्ही उपा-
सनासाठी दिलेले दण देवांसदेस पांढरपण
लक्ष्मण) म्हणजे तुझ्या ज्वाळा समुद्रा-
च्या लाटां प्रमाणे लवळवतात. असे तात्पर्य.

'अनुकूलतेजोमय' 'मित्रमह' म्हणजे
ज्याचे तज प्रसर असताना उपासनास
जाळेत नाही क. १ २८ ८ आणि त्या-
जवरील साधनापण पहा हजर प्रदेस व
साधनासाठी दणदण देण्ड आहेत.
विनाएक पक्षिमात्र दिवस 'मित्रमह'
म्हणजे 'मित्र'चे वेपुळ त्यास आहे ते क.
७ मंत्रे त्यास देण्ड मित्र आहेत ते अग

श्रुधि श्रुत्कर्णं वह्निमिदेवैरग्ने मयावभिः ।

आ सीदन्तु वह्निषि मित्रो अर्यमा प्रातर्पावाणो अध्वरम् ॥१३॥

श्रुधि । श्रुत्ऽकर्णं । वह्निऽभिः । देवैः । अग्ने । सपावऽभिः ।

आ । सीदन्तु । वह्निषि । मित्रः । अर्यमा । प्रातःऽपावानः । अध्वरम् ॥१३॥

शृण्वन्तु स्तोमं मरुतः सुदानवोऽग्निनिष्ठा क्रतावृधः ।

पिबन्तु सोमं वरुणो धृतव्रतोऽश्विभ्यामुपसा सज्जुः ॥१४॥३०॥

शृण्वन्तु । स्तोमम् । मरुतः । सुऽदानवः । अग्निऽनिष्ठाः । क्रतुऽवृधः ।

पिबन्तु । सोमम् । वरुणः । धृतऽव्रतः । अश्विऽभ्याम् । उपसा ।

सऽज्जुः ॥ १४ ॥ ३० ॥

भाषायाम्.

१३. हे श्रुत्कर्णं (=शृण्वत्कर्णं=अवहितकर्णं) अग्ने, वहिभिः (=स्वरसहो-
भांगवाहकः) सपावभिः (=सहचारिभिः) देवैः [सह] धुधि (=अस्माकम् अ-
हानं शृणु) । मित्रः, अर्यमा [इतरे च तस्मद्दृशाः उपअधगादय.] प्रातर्पावा-
(=मातःकाल आरुद्धरथा भूत्वा गच्छन्तो) [देवा] अध्वरं (=यतम्) आ[मन्]
वह्निषि (=कुशासने) सीदन्तु (=निषीदन्तु) ॥

१४. सुदानवः (=सोभनदानोपेता) अग्निनिष्ठाः (=निष्ठासदृश्या अग्निम-
लया हविर्भाग गृह्यन्तः=अग्निमुत्ताः) क्रतावृधः (=क्रतेन वत्स्वरूपेण सन्नेन प्रभुः)
मरुतः स्तोमम् (=इदम् अस्माकं स्तोत्रं) शृण्वन्तु । धृतव्रतः (=धृतम् अनुष्ठांश्च
मेघवर्षादिमर्यादां यस्मै देवमनुष्ये. स) वरुणः अश्विभ्याम् उपसा [च] सज्जुः
(=सहितः मन्) [अस्माभिरर्पितं] सोमं पिबन्तु (=प्राधान्यं) ॥

अर्थ करितात तो आम्हास स्वरा दिसत
नाही. 'मित्रमहस्' म्हणजे मित्रवैपुन्य
(=पुष्टल मित्र) असा अर्थ होईल असें
या शब्दानुक्रमे दिसतच नाही. सिताय
सायगाचार्य आम्हां केव्हेलाच अर्थ बघत
करून करितात; आणि तो सोडून दुस-
रा कवचना करण्याचें कारण दिगन नाही.

'यतस्तदेव पुटे स्थापित्वा जाऊन'=
'पुणेहितः अयतः' हे शब्द काहीने

कठिण आहेत. आम्ही सायगात अनु-
रलो आहो. परंतु 'प्रिय पुणेहित' अन्
क्रितीपूर्व निश्चय अर्थ करितात तो क-
ईट दिसत नाही. 'अन्तर' म्हणजे 'म-
मोय अमलेला.' 'जयवरा' अर्थ
'मित्र.' मृ. १० मंत्र २. यागात 'कु-
जविद्वन्तरम्' यात्रविषयीं द्यात ना
'समुद्राच्या कडे' इत्यादी लक्षण-
मागे '= 'मित्रोत्तरि प्रसन्न' इ.

१३. हे अवहितकर्णे अग्नी, [आपआपला] [हविर्भोग] वाहन नेणारे [आणि] सहचारी जे देव यांसहित तूं [आमचें आव्हान] ऐक. मित्र, अर्यमा, [आणि] दुसरे प्रातरांनी देव यज्ञाला येऊन [आमच्या] दर्भावर बसोत.

13. O Agni, whose ears can hear, hear [our invocation], with the gods that carry [their oblation] [and] that move to-gether. May Mitra, Aryama [and] the others that go forth in the morning [come] to [our] sacrifice [and] sit on the kus'a-grass.

१४. दानशाली [आणि] अग्नीच्या तोंडातून घ्याणारे [आणि] [यज्ञरूपी] खऱ्या धर्मापासून शुभ प्राप्तवणाचे मनुष्य [आमचें] [हें] श्रवण ऐकोत. ज्याची आज्ञा [सर्व लोक] धारण पाळतात [तो] यज्ञ अश्वीमहित आणि उदेमहित [आमच्या] सोम पिओ.

14. May the liberal Manu that drink through Agni [and] who are made happy through the true religion, hear [our hymn]. May Varuna whose law is obeyed drink our Soma in company with the Asvins [and] Usha.

मंत्र १. या मंत्रावरून यज्ञ हा वृक्षाप्रमाणे पितृपुत्रांसारखा अर्ध मध्य ए-शिया प्रदेशात अथवा समुद्रापासून वा-हून अमरावत्या प्रदेशात राहत होते याप्रमाणे त्यांना समुद्राविवरती मानून नमस्कार

अम वृक्षाप्रमाणे यज्ञ हा वृक्षाप्रमाणे पितृपुत्रांसारखा अर्ध मध्य एशिया प्रदेशात अथवा समुद्रापासून वाहून अमरावत्या प्रदेशात राहत होते याप्रमाणे त्यांना समुद्राविवरती मानून नमस्कार

१३. भाषार्थ:- हे अग्नी, तू जे देव आदीं यात्रेसाठीं हात धरणां असें आहेत, त्यांस एवढेच वाहोवा पितृपुत्रांसारखे अग्नि, अर्यमा, उषा. अग्नि, उषा, अर्यमा हे देव आहोत असें आमची आज्ञा आहे. अग्नी, उषा, अर्यमा हे देव आहोत असें आमची आज्ञा आहे. अग्नी, उषा, अर्यमा हे देव आहोत असें आमची आज्ञा आहे. अग्नी, उषा, अर्यमा हे देव आहोत असें आमची आज्ञा आहे.

अग्नि, उषा, अर्यमा हे देव आहोत असें आमची आज्ञा आहे. अग्नि, उषा, अर्यमा हे देव आहोत असें आमची आज्ञा आहे. अग्नि, उषा, अर्यमा हे देव आहोत असें आमची आज्ञा आहे. अग्नि, उषा, अर्यमा हे देव आहोत असें आमची आज्ञा आहे.

सूक्तम् ४५.

कणपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । अग्निदेवता । अय सोम इत्यर्थवो (दशमोत्तरपादौ)
देवदेवताऋः । अनुष्टुप् छन्दः ।

त्वमग्ने वसूँहि रुद्राँ आदित्याँ उत ।

यज्ञाँ स्वध्वरं जनं मनुजातं घृतपुषंम् ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । वसून् । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत ।

यज्ञे । सुऽअध्वरम् । जनम् । मनुऽजातम् । घृतऽपुषंम् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्ने, त्वं वसून् (=एतन्नामकां देवान्), रुद्रान् (=एतन्नामकां देवान्) उत (=अपि च) आदित्यान् (=एतन्नामकां देवान्) [अपि च] स्वध्वरं (=सुष्टुपकोपेतं=शोभनयज्ञा यदर्थं कियन्ते तादृशं) घृतपुषं (=घृतसदृशरसं यन्नं लक्ष्य वर्षणं कर्तारं) मनुजातं (=मनुना प्रजापतिनोत्पादितम् ?) [अन्य ?] [देव-जनम् (=पितृगणम् ?) इह (=अस्माकं कर्मणि) यज्ञं (=आराधय) ॥

णास प्रार्थना आहे की त्यागी येऊन हे स्तोत्र ऐकावे आणि त्यास अर्पण केलेला सोम प्यावा.

‘दानशाली’=‘सुदानवः’. हे विशेषण मरुतास पुष्कळ वेळ लाविलेले पूर्वी आलेच आहे.

‘अग्नीच्या तोंडाचे स्तागारे’=‘अग्निजिह्वाः’. अक्षरशः ‘अग्निच जिह्वा ज्याची,’ ‘अग्निरूपी जिह्वेचे स्तागारे’. ऋ. १. ८५. ७; ६. ५२. १३; ७. ६६. १०; आणि १०. ६५. ७ हे मंत्र आणि त्याचवरील मायणभाष्य पहा. ‘अग्निजिह्वाः’ आहे त्यावरून ‘अग्नि-मुखाः’ असे अमणवाचे होते अशी अपेक्षा होते परंतु अग्नीची ज्याच्या जी तृतीया पदने ही तोंडागांठिरी दिसत नाही, ती तोंडागांठिरी दिसते म्हणून ‘अग्निजिह्वाः’ असे विशेषण दिला आहे असे दिसते.

‘स्वध्या धर्मापामून मुख पात्रगारे’=‘कतावृधः’. ‘कतावृध’ हा शब्द कथ्वेदात पुष्कळ ठिकाणी आला आहे. सायणाचार्य फारकडून ‘सत्याने अग्नि सत्यरूप यज्ञाते वाडविगार’ (सत्य सत्यरूपस्य यज्ञस्य वा वडविदुः) असा अर्थ करितात. परंतु अर्थसंदर्भात पाहू गेले असता ‘सत्यरूप जो वड त्यापामून मरुत म्हणजे वाडगारे म्हणजे मुख पात्रगारे’ असा अर्थ इथे दिसतो आणि हाच अर्थ सायणाचार्यांनी ऋ. १०. १६. ११; १०. ६६. १ आणि १०. ६५. ३ या मंत्रावरील भाष्य दिले आहे, आणि ऋ. ७. ६६. १३ यावरील भाषणाचार्यांनी केलेला मंत्रांतराकारच इथे दिसतो. साम्य अशी ही महत्त्व येणं आहे. प्राचीन अर्थ असा पूर्वीच देवांनी महत्त्व हात घेऊन देवा

सूक्त ४५.

ऋषि-कण्वाचा पुत्र प्रमृकण्य
(मागच्या सूक्ताचा जो कर्ता
तोच). देवता-अग्नि पणतु १०
व्या ऋचेचा उत्तरार्ध देवांविषयी
आहे. घृत-अनुपुष.

१. हे अग्नी, तूं वसुंत, रु-
द्रांत, आणि आदित्यांत [आणि]
सुयज्ञांनी समृद्ध [आणि] घृताची
वृष्टि करणारे जे मनुष्यासून नि-
ष्पन्न झालेले [देव]जन त्यांत येथें
[आण आणि] [आम्हांकरितां]
आराध.

उपामना करणे हा त्या धर्म आणि जे
अनर्थ लोका देवांची उपामना करीत
नसत ते अन्नातुपायी म्हणजे अन्न
(लोह) आनरणारे असे समजत. आणि
देवास 'कनादृष्ट' म्हणजे आपण जे
यज्ञरुपी सत्य आवरीत त्यापासून आ-
नंद पावणारे, प्रसन्न होणारे असे वि-
शेषण देत.

* ज्याची आज्ञा सर्व लोक धारण क-
रितात 'भुववतः'. ज्याचे कर्म, हिवा
ज्याने पाहिले दिलेले कर्मानुष्ठान लोक

HYMN 45.

To Agni, but the second half of
verse 10 is addressed to the
Devas, i.e. the gods which Agni
is asked to bring. By *Pras-
kanya* son of *Kapila* (author of
the previous hymn) Metre—
Anushtubh

1. [Bring] thou hither
[and] worship, O Agni, the
Vasus, the Rudras and the
Adityas, [and] the Manu-
begotten beings, rich in
sacrifices [and] sprinkling
showers of ghee.

पश्रितात 'धृ' धातूचा अर्थ 'पात्रण'
असा 'व्रत धरणे', 'नेम धरणे' इ-
त्यादि वाक्यात मराठीत सुद्धा होत अ-
सतो. शिवाय, 'यस्या देवा उपरधे
व्रता विधे धारयन्ते' (अ. ८. २४.
२) यावरून सायणभाष्य पहा.
आणि अ. १. १०३. १ यात सुद्धा
'धृ' धातूचा तोच अर्थ दिसतो.
आणि अ. १. १४१. २ व अ. १.
१९२. ४ हे मंत्र व त्यावरून सायण-
भाष्य पहा.

१. या भंशान मागितलेल्या देवांस
अग्नीने आणून त्याची आराधना करावी
अर्गा अग्नीची प्रार्थना केली आहे. अ-
ग्नीने आराधना करावी म्हणजे अग्नीत
जे हवि उपामन्य दारून आहे ते त्याने

त्या त्या देवांस तेथे आणून त्यानसून
ते भक्षण करावे.

आतां वांगराने त्या देवांची आराधना
करवयाम सामना त्याचा विचार करणे
आहे. तो येणेप्रमाणे.—

केली आहे. या ठिकाणी 'रुद्रांसहित रुद्र' याचा अर्थ मायणाचार्य रुद्रपुत्र म्हणजे जे मरुत् त्यामहित रुद्र देव असा करितात. ऋ. ७. ३४. ६ (शं नः रुद्राः वसुभिः देवः अरतु शम् आदित्येभिः वरुणः सुशसः । शं नः रुद्रो रुद्रेभिः जग्यायः) यात यमूमाहित रुद्रदेव आम्हास शान्तिकर होओ, आदित्यांसहित सुरनुन वरुण आम्हास शान्तिकर होओ, आणि रुद्रांसहित आपोग्यदायक रुद्र देव आम्हास शान्तिदायक होओ, अशी प्रार्थना केली आहे. तेव्हा या तीनहि मंत्रावरून असे उघट होते की वसुनामक देवगणाचा नायक रुद्र होय, रुद्रनामक देवगणाचा नायक रुद्र होय, आणि आदित्यनामक देवगणाची नायिका अदिनि अथवा त्याचा नायक वरुण होय. आणि अदिनि ही आदित्याची आई अमायी आणि रुद्रगण म्हणजे रुद्राचे पुत्र जे मरुत् ते असावे. रुद्राला मात्र वसूंचे नायरूप वसे आले ते समजत नाही.

'वसुगण', 'रुद्रगण' आणि 'आदित्यगण' याविषयी जो एकत्र निर्देश आढळतो त्यावरून त्याचा परस्पर बाही तरी संबंध असावा असे अनुमान होते. आणि ते ऋ. ८. १०१. १० या मंत्रावरून मिळू होते. तो मंत्र असा — 'माता रुद्राणां दृष्टिता वसुना स्वमा आदित्यात्मन् अमृतम् नाति. । य नु सोऽं विविशुः जनाय म् रुद्र अनागाय् अ-

दिनि वयिष्ट' = 'रुद्रांची आई, वसूंची कन्या, आणि आदित्यांची बहीण आणि उदररूपी दुधाचे मुख्यस्थान अशी जी निरुपराधी अदिति हीच कोणीएक माय तिला तुम्ही मागे नका असे मी सज्जनांस सांगतां.' या ठिकाणी तरी रुद्रगण म्हणजे रुद्राचे पुत्र जे मरुत् ते होत असे सायणाचार्य म्हणतात.

'मुपस्थानी समृद्ध' = 'स्वध्यात्म.' म्हणजे ज्यापोत्यर्थ चागले चागले मत केले जाताना ते.

'पृताची वृष्टि करणारे' = 'पृतमुचम्.' म्हणजे उदररूपी दुधाची वृष्टि करणारे असे मायणाचार्य समजतात

'मनुष्यामून निष्पन्न झालेले [देव]-जन' = 'मनुजान जन.' हा अर्थ आम्ही मायणास अनुमून केला आहे; परंतु मनु म्हणजे सर्व मनुष्याचा उत्पादक जो (आदमासारिखा) पहिला पुरुष अथवा प्रजापति त्यापासून उत्पन्न झालेले देव ते कोण हे सायणाचार्य सांगत नाहीत; परंतु ते वसुगण, आदित्यगण, आणि रुद्रगण या निहीतामून भिन्न असे त्याचे म्हणणे आहे. कितीएक विद्वान वसुगण, रुद्रगण, आणि आदित्यगण हेच मनुष्यामून निष्पन्न झालेले देव असे समजतात; परंतु ते गण मनुष्यामून निष्पन्न झालेले म्हणजे बाप ते समजत नाही. 'मनुष्यामून उत्पन्न झालेले [देव]जन' म्हणजे पितृगण अमरीट याद !

श्रुष्टीगानो हि द्वागुपं देवा अग्ने विचेतसः ।

नात्रोहिदथ गिर्यण्यस्योत्तिष्ठन्मा बह ॥ २ ॥

श्रुष्टीगानः । हि । द्वागुपं । देवाः । अग्ने । विचेतसः ।

ताम् । रोहिदथ । गिर्यणः । अयः । अत्रिमतम् । आ । बह ॥ २ ॥

प्रियमेधयदत्रियज्ज्ञानवेदी विरूपयत् ।

अङ्गिरस्यन्मद्वित् प्ररुक्ण्वस्य श्रुधी हवम् ॥ ३ ॥

प्रियमेधयत् । अत्रियत् । जातवेदः । विरूपयत् ।

अङ्गिरस्यत् । महिद्वत् । प्ररुक्ण्वस्य । श्रुधि । हवम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हि (=यस्मात् कारणात्) हे अग्ने, विचेतसः (=विशिष्टज्ञानपुत्तः) देवा द्वागुपं (=हविर्दनयत उपासकाय) श्रुष्टीगानः (=श्रुष्टीवन्तः=अयगवन्तः=आर्धवन्तः तस्य दातारः) [सन्ति] । ताम् त्रयास्त्रिशतं (=त्रयास्त्रिशतसंख्यायाम्) [देवा] । हे रोहिदथ (=रोहिधामकृत्मान्माधेः ज्वालाकूपेक्षेत) हे गिर्यणः (=स्तुतिदान) [अग्ने], आवह (=अत्रानय) ॥

३. प्रियमेधयत् (=प्रियमेधस्य हव यथा) अत्रियत् (=अत्रेहव यथा), [अपि च], हे जातवेदः (=जातामां वेदितरस्मै), विरूपयत् (=विरूपस्य हव यथा) [अपि च] हे महिद्वत् (=महाकर्मन्) अङ्गिरस्यत् (=अङ्गिरसो हव यथा) [वप] प्ररुक्ण्वस्य (=धृतास्य कर्तुर्मम) हवम् (=आह्वानं) श्रुधि (=श्रुति=गृह्य) ॥

२. कारण कीं हे अग्नी, महा-
ज [असे जे] देव [ते] हवि दे-
गाव्या [उपासका]ला प्रसन्न होत
[असतात]. [तर] हे रोहिदश्वा,
हे स्तुतिप्रिया [अग्नी], या तेहति-
तांला [तूं] इकडे घेऊन ये.

३. हे महाकर्मकारी [अग्नी],
[तूं] प्रियमेधा[ची हाक ऐकत
होतास] तशी, अग्नी[ची ऐ-
कत होतास] तशी, [आणि]
हे जातवेदा [अग्नी], विरूपा[ची
ऐकत होतास] तशी, [आणि]
अंगिरसा[ची ऐकत होतास] तशी
[माग्नी] प्रस्कन्वाची हाक ऐक.

2. For the all-wise gods,
O Agni, [are] granters o
a hearing to the giver [of
an oblation]. Bring [thou
therefore], O prayer-loving
possessor of red horses, the
thirty-three [gods] hither.

3. As of Priyamedha,
as of Atri, [and], O Jāta-
vedas. as of Virūpa, [and],
O performer of works, as of
Angiras, hear [thou] the
call of Praskanva.

२. पूर्वील मंत्रात वसुमन्नादि देवग-
णान् आराधयामि अर्थात् सुनवत्येक अ-
ग्नीची प्रार्थना केली. आता या मंत्रात
स्मृतो ऋषी, 'देवाची आराधना येत्यामती
कुबट जणार नाही; ते प्रार्थना करून
परित्याग, कारण, कीं आग्नी जरी म-
नुष्ये अज्ञान आहेत, तथापि ते महा-
शक्ती होत. आणि त्यामुळे आग्नी प्राप्ति-
लेल्या वसुधैवीया वीणात वसतु घावी,
वीणात देऊ नये, आणि घावी ती वरी
घावी, हे त्याम टाऊन आहे. तर हे अग्नी,
तेहतीगादि देवांस तूं इकडे घेऊन ये'

'प्रसन्न होत असतात' = क्षुणावान.
[मन्त्र] अस्मत्प्रसन्न. अर्थ, 'ऐकण आहे
ज्यास तें,' 'जे ऐकतात तें,' 'ऐकणारे',
'ऐकण करून घेणारे असे आहेत जे'

'रोहिदश्वा' हे अग्नीचे नांव आहे
अग्नीचे चांदे लाल आहेत म्हणजे त्याच्या
ज्वाला तांबड्या आहेत असे तात्पर्य.

'स्तुतिप्रिया' = 'गिर्वण'. म्हणजे ज्या-
ला स्तुति आवडते तो. सूक्त १० मंत्र १२
यात्रवरील आमची टोप पहा.

'या तेहतीगाणा' म्हणजे तेहतीस
देवांचा देव तेहतांम आहेत असे वेदा-
त सांगितले आहे. याविषयी सूक्त ३८
मंत्र ११ यात्रवरील आमची टोप पहा.
हे जे तेंहतीस देव या मंत्रात सांगितले
तेच पूर्वमंत्रात विवक्षित आहेत असे
अर्थमेदार्थोक्तान दिग्ने आणि वसु
म्हणजे ८ देवांचा एक ऋण, ८२ ऋण
११ देवांचा एक ऋण, आणि आदित्य १२
देवांचा एक ऋण असे जे सापणावरी

महिकेरव ऊतये प्रियमेधा बहूपत ।

राजन्तमध्वराणामग्निं शुक्रेण शोचिषा ॥ ४ ॥

महिऽकेरवः । ऊतये । प्रियऽमेधाः । अहूपत ।

राजन्तम् । अध्वराणाम् । अग्निम् । शुक्रेण । शोचिषा ॥ ४ ॥

घृताहवन सन्त्येमा उ पु श्रुषी गिरः ।

याभिः कण्वस्य सूनवो हवन्तेऽवसे त्वा ॥ ५ ॥ ३१ ॥

घृतऽआहवन । सन्त्य । इमाः । ऊम् इति । सु । श्रुषि । गिरः ।

याभिः । कण्वस्य । सूनवः । हवन्ते । अवसे । त्वा ॥ ५ ॥ ३१ ॥

भाषायाम्.

४. महिकेरवः (=महाकर्मणिः=स्तोत्ररूपं महत् कर्म कृतवन्तः) प्रियमेधाः (=प्रियमेधस्य कुल उत्पन्ना उपासका) ऊतये (=निगूरक्षय्य), शुक्रेण शोचिषा (=शुक्रेण प्रकाशेन) [युक्तम्] अध्वराणां राजन्त (=पशूनाम् ईशम्) अग्निम् अहूपत (=आहूतवन्तः) ॥

५. हे घृताहवन (=घृतेनाहूयमान) सन्त्य (=कलप्रद) [अग्ने], इमाः (=इमा अपि अस्माभिः क्रियमाणा अपि) गिरः (=स्तोत्ररूपा वानः) [एव] श्रुषी (=शृणु), याभिः [गीर्भिः] [अस्मदात्मानः] कण्वस्य सूनवः (=कण्वस्य पुत्राः) अवसे (=रक्षणाय) त्वा (=त्वां) हवन्ते (=आह्वयन्ति) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । प्रियमेधानां गिरों यथा त्वमशृणोक्षथा कण्वानाम् (=अस्माकं गिरोंपि त्वं शृणुहीति ॥

ऋणतात (पूर्व मंत्रावरील टीप पहा) ते वरीवर असेल. कारण की त्यांत या-यापृथिवी या दोन मिळविण्या ऋणने तेहतीस देव झाले.

३. या मंत्रांत प्रियमेधादि जे कवि सांगितले त्यांची पूर्वीच्या काळी अग्नीम मारिलेली हाक जशी अग्नि ऐकत असे तशी मंत्रकर्ता मस्कृष्ट आता हाक मारितो तीहि अग्नीने ऐकावी अशा प्रार्थना आहे.

‘महाकर्मकारी’ = ‘महिबत.’ म्हणून मनुष्यांना देवांत अर्पण केलेले हवि हे वांजवळ पोहचविणे, देवात मनुष्याकडून यज्ञमंडपांत घेऊन येणे, सज्जनाना निपाळ, आणि दुर्जनाना नाश करणे यादि जी मोठमोठी कामे अग्नि करितो तो करणारा.

‘प्रियमेध,’ ‘अग्नि,’ ‘विष्णु,’ ‘अग्निरम.’ हीं पूर्वी होऊन येतल्या मंत्रां कर्त्यांची नावे आहेत.

तां चित्रश्रवणम् हवन्ते त्रिभु जन्तवः ।

शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्रे हव्याय वोढहे ॥ ६ ॥

व्याम् । चित्रश्रवःऽतमम् । हवन्ते । त्रिभु । जन्तवः ।

शोचिःऽकेशम् । पुरुऽप्रियम् । अग्रे । हव्याय । वोढहे ॥ ६ ॥

नि त्या होतारम् । अतिशयेन वसुविजम् ।

श्रुत्कर्णं सप्रथमम् विप्रां अग्रे दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

नि । त्या । होतारम् । अतिशयेन । वसुविजम् ।

श्रुत्ऽकर्णम् । सप्रथमम् । विप्राः । अग्रे । दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. हे चित्रश्रवणम् (=अतिशयेन चापनीयकीर्तिमन्=अत्युत्तमकीर्तिमन्) त्रिभु (=लोकेषु जगन्वसिन्) जन्तवः (=मनुष्याः) त्यां हवन्ते (=आह्वयन्ति) हे पुरुप्रिय (=बहूनां प्रीतिकर) अग्रे, शोचिष्केशं (=ज्वालाकूपकेशवन्तं) [त्या] हव्याय वोढहे (=हव्याय वोढव्याय=हव्यं देवान् प्रति बोधुं) [हवन्ते] ॥

न केवलं मियमेधास्त्वां हव्यवहनाय हवन्ति अपि तु एवस्मिन् जगति सर्वेति लोका आह्वयन्तीत्यर्थः ॥

७. हे अग्रे, विप्राः (=मेधाविनः) वसुविजम् (=अतिशयेन धनस लम्बितारं) श्रुत्कर्णं (=श्रवणयोग्यकर्णोपेतं) सप्रथमम् (=अतिशयेन प्रत्यात) तत्र दिविष्टिषु (=स्वर्गेष्वनेषु=स्वर्गेष्वनिमित्तेषु यागेषु) होतारम् (=आह्वयारम्) कृत्विजं [च] [कृत्वा] निदधिरे (=स्थापयन्ति) ॥

‘हीहि’=‘इमा उ.’ म्हणजे प्रियमेधांची तर स्तोत्रे तू ऐकतच होतास. आता आमचीहि ऐक.

‘कण्वाचे पुत्र.’ म्हणजे आम्ही स्तोत्र गाणारे. सनातर्ता जरी एकलाच प्रस्कण्व आहे तथापि कण्वबुद्ध्यातील सर्व मिळून

उपासना करित आहेत यास्तव अनेक-वचनाचा प्रयोग केला आहे, हे ध्यानात ठेविले पाहिजे. प्राचीन काळी कुटुंबांनी सर्व भाणसे मिळून एकत्र उपासना करित, असं अनुमान समवर्तं याविषयी पूर्वी लिहिलेच आहे.

६. हे अत्युत्तमकीर्तिमान् [अग्नी], हे बहुतांस आवडणाऱ्या अग्नी, हवि नेऊन जाण्यासाठी तुला ज्वालाजिखाला, [या] लोकी मनुष्ये बोलावितात.

७. हे अग्नी, अतिगर्भक-रून धनप्राप्ति करून देणारा, ज्या कानांनी ऐकू येत असे कान ज्वाला आहेत असा, [आणि] अतिप्रख्यात [असा जो तुला] तुला विद्वान् [लोक] यज्ञांत होता [आणि] ऋषि-विज्ञ [करून] स्थापित असतात.

6. Thee, O [Agni], of most excellent renown, men in [this] world invoke, [thee] the flame-haired, O Agni, beloved to many, [they invoke] for conveying the oblation.

7. Thee, Agni, [who art] the best securer of blessings, the possessor of ears that can hear, [and who art] most renowned, the wise appoint in their heavenward yearnings [as their] invoker [and] priest.

६. चवथ्या मंत्रात सूनकर्यांनी प्रि-दमेधकृतोत्पन्न मनुष्ये अग्नीचे आह्वान करितात असे मागितले; पाचव्यात आ-ग्नी कृष्णाचे पुत्र आह्वान करितो असे मागितले; आता या मंत्रात म्हणतो की, 'प्रियमेध, आणि कृष्ण इतकेच आह्वान करितात असे नाही, तर या विस्मीर्ण ज्ञानात सर्वच मनुष्ये अग्नीचे आह्वान करितात. असा अग्नीचा प्रसिद्ध महिमा आहे.'

• अत्युत्तमकीर्तिमान् = विश्वव-न्मय.' क. ८. १. १७ आणि ३. ५९. ६ हे मंत्र व त्यानवरील सायण-भाष्य पहा.

• हवि नेऊन जाण्यासाठी = हव्याय बोद्धवें. ही शब्दावचना ध्यानांत ठेव-ण्याजोगी आहे. 'बोद्धवें' हे 'बोद्धम्' याचे चतुर्थ्यन्त रूप आहे. 'बोद्धम्' या-ला आपण तुमच्या अत्रय म्हणत असतो,

परंतु वस्तुतः ते 'बोद्धु' या उकारान्त भाववाचक नामाचे द्वितीयान्त रूप आहे. आणि त्याच उकारान्त भाववाचक ना-माचे 'बोद्धवें' हे चतुर्थ्यन्त रूप आहे. अर्थात तर काही भेद नाही. मात्र 'बो-द्धम्' असा प्रयोग असता तर 'हव्यम्' अशा द्वितीया घातली असती. 'बोद्धवें' या चतुर्थ्यन्त रूपाच्या साहचर्याकुरूपणाने 'ह-व्य' शब्दानाहि चतुर्थ्यन्त प्रयोग झाला. वस्तुतः 'हव्य बोद्धवें' असे विवक्षित असता 'बोद्धवें' या चतुर्थ्याने 'हव्य' शब्दास आपणाकडेस आवापले, आणि त्यालाहि आपल्यासारखेच केले. अशा तऱ्हेने प्रयोग वेदात पुष्ट झालेला.

• ज्वालाजिखाला = शोचिष्केत. म्हणजे ज्वाला हेच ज्याचे केस होत हे विशेषण अग्नीम मानत म्हणून मागावया-म नकोच.

७. वरच्या मंत्रात सर्व लोक अग्नीचे

भा त्वा विप्रां अनुच्यवुः सुतसोमा अभि प्रयः ।

बृहद्भा विभ्रंतो हविष्ते मर्ताय दाशुषे ॥ ८ ॥

आ । त्वा । विप्राः । अनुच्यवुः । सुतसोमाः । अभि । प्रयः ।
बृहत् । भाः । विभ्रंतः । हविः । अर्मा । मर्ताय । दाशुषे ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. हे अग्ने, विप्राः (=स्योन्नतः) सुतसोमाः (=अभिपुनसोमा) [सन्तः] [तथा] हविर्भन्तः (=हविर्हस्ते धारयन्तः) [सन्तः] त्वा (=त्वा) दाशुषे (=मर्त्याय हविःप्रदाय=उपासकाय) अभि प्रयः (=हविर्भन्तः) अनुच्यवुः (=आगमयन्ति) ॥

आह्वान करितात असें सांगितले. आतां या मंत्रांत म्हणतो कीं, 'तुझे आह्वान करितात इतकेच नव्हे, परंतु देवोपासक जन सर्व उत्तम यज्ञांच्या प्रसंगी तुला आपला होता, आणि ऋत्विज नेमितात. कारण कीं तू चितिलेले कव्याण करून देणारा, केलेली प्रार्थना ऐकून देणारा, आणि चांगलेपणाविषयी महाप्रख्यात असा आहेस.'

'अतिशयेकरून धनप्राप्ति करून देणारा' = 'वसुविजयम्.' या सुंदर मंत्राच्या अर्थसंदर्भाकडे पाहता हे धन म्हणजे केवळ नाशवंत द्रव्यच नव्हे. पण देवांना प्रमद आणि अमरत्व याचा

सुद्धा यांत समावेश होतल असे दिसते. 'ज्या कार्यानी ऐकू येते असे' ज्याला आहेत तो 'युक्ता' ४४ मंत्र १३ पानवरील टीप पहा. 'यज्ञात' = 'दिविर्भु.' 'दिवि' शब्दाचा मूळ अर्थ 'स्वर्गाविषयी' असा आहे. त्यावरून 'स्वर्गाविषयी' इच्छा करून जो केलेला यज्ञ तो, अर्थ मागाहून झाला. यावरून पण यज्ञ म्हणजे केवळ गुरे वारे मित्रांची टीप करीत असे नाही, पण स्वर्गादि जे मर्त्यांत अतिशयनाप पदार्थ साद्रीही करीत असे दिग्गवे.

८. हे अग्नी, मेधावी [जन] ।
 गोमरस काढून [आणि] आहुति
 [तांत घेऊन, तुला महतेजो[रू-
 ण]ला मर्य यजमानासाठी हरि-
 ऋकडेस बळवीत असतात.

8. Thee, O Agni, the
 singer, having extracted
 the Soma, [and] bearing the
 oblation [in their hands],
 induce—[thee] the great
 splendor—to the sacrificial
 food for the benefit of the
 mortal worshipper

८. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे
 की, 'हे अग्नी, मंत्रे रचून ऋणारे
 आणि यज्ञ संपादणारे जे विद्वान् लोक
 यज्ञ संपादण्याच्या कामी योजिलेले
 असतात, ते सोम काढून आणि हा-
 तांत आहुत्या घेऊन महतेजोऋषी जो
 तू त्या तुला मर्य यजमानावरिण हांमा-
 ऋकडे आळवून आळवून ओढात
 असतात '

'तुला महतेजो[रूपा]ण' = 'त्वा
 बृहद् भाः' ऋजं महतेज असा जो तू
 त्या तुला. 'भाम्' हे (ननुमवालिनी)
 नाम 'अप्रिह्य तेज' अथवा अग्नीने
 जे 'तेज' या अर्था वंदांन पुत्रक टि-
 वणी आढळते. ऋ. ६. ५. १; ६. ५.
 १; ९. ४. ५. इत्यादि अनेक मंत्र प्रमा-
 णीभूत आहेत. आणि बहुरूपून प्रस्तु-
 त मंत्रात अगत्याप्रमाणे 'बृहद् भाः'
 अने दोन्ही शब्द एवढे असतात. ऋ.
 ७. ८. ४; ८. २३ ४ ६० 'भाम्'
 शब्द नाम आहे अशाप्रमाणे क. ६.
 १. ११; ७. ५. ४; ८. २३. ५; ६.
 १०. ४ इत्यादि मंत्र पहा

'मर्य यजमानासाठी' = 'मर्त्या दा-
 शुवे' ऋजं, अग्नीने घेऊन उपासकांचे
 जे अन्न, सोम, इत्यादि यज्ञसंपादकांनीं
 अर्पण केले असेल ते महान् करून त्यांचे
 कल्याण करविले या हेतूने. अशी विवक्षा
 आहे.

या मंत्रावरून इतके उपपन्न होते की
 पुरातन काळी यज्ञ संपादण्यासाठी वि-
 द्वान् लोकांची (विषाची) योजना करी-
 त; आणि यज्ञ करणाऱ्याला त्या यज्ञाचे
 भोग यांचे ऋणून ते विद्वान् लोक उपास्य
 देवतेला अर्पण करावयाचा सोम आप-
 णव तयार करीत; मंत्रे रचीत आणि त्या
 देवतेची विनवणी करीत. केव्हा केव्हा
 असेहि आढळते की त्या मंत्रात केवळ
 यजमानाचीच अभिवृद्धि व्हावी अशी
 प्रार्थना करीत नसत, तर आपली (मो-
 त्त्व्यांची) सुद्धा अभिवृद्धि व्हावी असे
 प्रार्थित या इतक्या संस्थाने मात्र प्राची-
 न पुरोहितान् आणि अर्वाचीन पुरोहि-
 तान् मोठा भेद आहे. कारण आत्मीयतेने
 पुरोहित यजमानाचे कल्याण व्हावे इत-
 काच मात्र आशीर्वाद देतात, आपला

प्रातर्याव्णिः सहस्कृत सोमपेयाय सन्त्य ।

इहाद्य दैव्यं जनं वहिरा सादया वसो ॥ ९ ॥

प्रातःऽयावः । सहःऽकृत । सोमऽपेयाय । सन्त्य ।

इह । अद्य । दैव्यम् । जनम् । वहिः । आ । सादय । वसो इति॥९

अर्वाञ्चं दैव्यं जनमग्ने यक्ष्व सहूतिभिः ।

अयं सोमः सुदानवस्त्वं पानं तिरोभद्वद्यम् ॥ १० ॥ ३१ ॥

अर्वाञ्चम् । दैव्यम् । जनम् । अग्ने । यक्ष्व । सहूतिभिः ।

अयम् । सोमः । सुऽदानवः । तम् । पात । तिरःऽभद्वद्यम्॥१०॥३१

भाषायाम्.

९. हे सहस्कृत (=चलेन अरणिभ्यां मथित) सन्त्य (=कलमद) यतो (=नि
यासक=दयालो) [अग्ने], अद्य [त्वं] प्रातर्याव्णिः (=प्रातश्चरात्) [देवान् कति
त्रुषादीन्] सोमपेयाय (=सोमपानार्थम्) आ[नय], [त] दैव्यं जन (=य
देवान्) वहिः (=वहिरूपरि) सादय (=निषादय) [च] ॥

१०. हे अग्ने, [त्वं] सहूतिभिः (=समानाद्वातेः) दैव्यं जनं (=देवजनं=दे
वान्) अर्वाञ्चं यक्ष्व (=यष्ट्वा अर्वाञ्चं कुरु=यष्टान्नानय) ।—[अपि च] हे सुद
नवः (=सुपुङ्गलदातारो) [देवाः], सोमो [युष्मदर्थम्] अयम् (=अयं स्थितोऽभि
तं तिरोभद्वद्य (=यः अभिषुत) [सोमं] [यूयं] पात (=पिबन्) ॥

स्वताहारिण्यी प्रार्थनेषा एक शब्द मुदा । निदिःत्याज्या नर धरी दामीन्मानं स्वतः
स्वगत नार्हीत! ननु काय, सर्वं ऋद्धि । च आदेत.

९. हे बल्लोत्पन्ना, हे दानशी-
न्या, हे सुखकरा [अग्नी], [तुं] प्रात-
श्चर [देवांन्या] सोमपानाय आ [ण],
आणि त्या दिव्यजनाला आज ये-
पे दर्भासनावर बसोव.

१०. हे अग्नी, [तुं] सहाय्या-
ने करून देवजनाला यज्ञ इकडे
पेऊन ये.—[आणि] हे दानशील
[देवांनो] [तुम्हास] हा [येथे] सो-
म [अर्पण केला] [आहे], तो का-
ल काढिलेला [सोम] [तुम्ही] प्या.

९. यात अग्नीला अग्नी प्रार्थना आहे
फी, 'हे अग्नी, प्रातःरात्री रथान वसुन
मचार करणारे जे सविता, उषा, अश्वी
इत्यादि देव, त्या देवजनाला मी आज
पेऊन ये, आणि या आमच्या दर्भासना-
वर बसोव.'

'बल्लोत्पन्न' = 'महूरुत्त'. 'इणजे
जोर करून मथनाने अर्णातून उत्पन्न
केलेला. सू. २६ मं. १० याजवरील
टीप पहा.

'सुखकरा' = 'वसो.' 'वसु' हे वि-
शेषण वेदात पुण्डळ देवास लाविलेले
आढळते. त्याचा अर्थ मायणाचार्य बहुत-
बळन नितामक, अथवा वास्तवित्वा, इ-
णजे 'राहण्यास हयळ देणारा,' 'आ-
श्रय देणारा' असा धरितात. हा धात्व-
र्थ आहे आणि अशा प्रकारचा मूळचा
अर्थ फाही असला तरीच प्रसिद्ध अर्थ
'वागला,' 'चर करणारा,' 'सुखकारी,'
'पण्यागारी' असा होत असतो. हे
विशेषण इद्र, अग्नि, उषा, सोम, इद्र,

9. [Bring] to drink the
Soma, O Force-generated,
generous, [and] kind Agni,
those that go forth in the
morning [and] seat the
the celestial beings here on
the Kus'a-[grass] to-day.

10. Agni, worship and
bring hither, through simul-
taneous invocations the ce-
lestial beings.—[And] O
ye generous [Gods], here
[is] Soma [for ye], drink
it, [which was] expressed
yesterday.

आदित्य, मरुत् उषा, इत्यादि देवास
लाविलेले आढळते यावरून आमच्या
आर्यपूर्वजांचे देव आमच्या आधुनिक वे-
ताळ, महापारी, शिवळा, सांदियार, छि-
नाळ मारुति, सोळा म्हसोवा, रत्ताशिनी
कालिका इत्यादि भयकर देवताप्रमाणे
वाईट करणारे आहेत असे ते समजत
नसत; तर देव इणजे स्वभावतः वागले,
व चरे करणारे होत आणि त्याचा पराक्रम
निरपराध्यास पाहण्याचा नसूता, सर्वांचे
वागले करण्याचा होता असे समजत,
आणि दुष्टांचे पाहिल्या करणे पाहून
दुसरे भयकर हत्ये करणे त्यास आवडत
असे ते समजत नसत.

'प्रातश्चर' = 'प्रातर्वाचन'. 'इणजे 'प्रा-
तर्गामो,' 'प्रातःकाळी उठून (उषंबुंयः)
मचार करणारे.' सू. ४४ मं. १३ याज-
वरील टीप पहा.

१०. भावार्थः—'हे अग्नी, तूं मरुत् दे-
वांचे एकच वाणी आहान करून त्यास ह-
वि देऊन, इकडे पेऊन ये.—आणि हे दे-

मृत्तम् ४८.

कणायुः प्रकृत्य मांसः । अधिनी देवता । गायत्री चण्डः ।
 एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः ।

स्तुपे वांमाश्विना बृहन् ॥ १ ॥

एषो इति । उषाः । अपूर्व्या । वि । उच्छति । प्रिया । दिवः ।
 स्तुपे । नाम् । अश्विना । बृहत् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. एषो (=एषिव) दिव. प्रिया (=गुलंकृष्ण प्रियदुहिता) अर्ह्या (=तुल्य)
 उषा व्युच्छति (तमो वर्जयितुमारभते) । [अतः कारणान्] हे अधिना (=
 धिनी), यां (= पुत्राय) [अह] बृहन् (=प्रभूते यथा स्वात्तया) स्तुपे (=स्तनानि) ।
 अवेदमुक्तं भवति । पश्य पश्य एषा दिव. प्रियदुहिता नूतनीया. प्रकाशितुमा-
 र्ह्या । तदहं, हे अधिनी. युवा भूयः स्तनानोति ॥

वानो, हे दाते हो, तुम्हामाटी हा सोम येथे
 अर्पण केला आहे, आणि तो काल
 काढिलेला आहे, यास्तव तो तुम्ही प्या.
 'महाहानेरुक्ते' = 'महूतिभिः.'
 म्हणजे एकामागून एकाने हाक मारून
 बोलायू नकोस, सर्वांनी एकदमच हाक
 मार आणि बोलाव ऋ. ७. २७. ४
 हा मंत्र आणि त्यानवरील सायणभाष्य
 पहा.

'देवजनाला यजून इकडे येऊन ये',
 'देव्यं जनम् अवांसि यद्व.' म्हणजे
 देवांस यज (हवि अर्पण कर) की जे-
 नेकरून ते इकडे येतील. 'अवांसिम्'
 हे विशेषण या स्थळी 'आ' या उपस-
 गाच्या अर्था योनिलेले आहे.
 या मंत्राचा पूर्वार्ध अग्नीला म्हटलेला
 आहे आणि उत्तरार्ध देवांस म्हटला
 आहे. पूर्वार्धात ज्या देवांस आगण्यावि-

बरी अग्नीची प्रार्थना केली, ते देव असे
 असे त्यागलेच समजून त्यास म्हणतो व
 हे देवानो, हा सोम तुम्हास अर्पण के-
 ला आहे तो तुम्ही प्या.

'कालकाढिलेला' = 'तिरो अग्रवद्'
 सोमाचे हे प्रशस्तार्थी विशेषण आहे. मा-
 वरून काल काढिलेला सोम आन अर्प-
 ण केला म्हणजे तो देवांस माग होई
 अशी समजून उचळ दिल्या येने जो
 कालच्या लोण्याचे तूप ('हैवमर्वात्तम्'
 आदाय घोषवृद्धान् उपस्थिताम् । नम-
 धेयानि पृच्छन्ती वन्ध्याना मार्गशस्तिनाम् ॥
 रघुर्वंश स. १ धीक ४५.) आपल्या लो-
 णरुद्धा तुपापमाणें उनम मानीत तस-
 काळ काढिलेला सोमरस गोडीविषची
 वगैरे उनम असे असे दिसते. पार दि-
 वसांचा असल्यास वाईट लागे अने वाईट.

मृत्त. ४६.

Hymn 46.

ऋषि-कण्वाचा पुत्र प्रश्नकण्व
 (पूर्वाच्या पुताचा जो कर्ना नोच).
 देवता-अश्वी देव. वृत्त-गायत्री.

To the Asvins By Prashant
 the son of Kanva (author of
 the previous hymn). Metre.
 Gayatri.

१. ही पहा दूची प्रिय [कन्या]
 नूतन उषा कांके व्यागली आहे!
 [तर] हे अश्वीनो, तुमची मला पृ-
 ष्कळणी स्तुति कराया.

1. This here shines
 the new Ushas, the dear
 daughter of heaven. Let
 me. O Asvins, praise you
 highly,

१. अशा कल्पना वर ही वृत्त-
 कर्ता ऋषि मोक्षा पदार्थ उद्गून आरा-
 शाकडेस पाहतो आहे, आणि उषेचा सो-
 मल आणि मनाहर प्रकाश नुक्ताच पडत
 आहे असे पाहून म्हणतो की, 'ही पहा
 सुंदर उषा तुजीच प्रकाशू लागली आहे.
 तर आपण अश्वीनो पुष्कळनीं स्तुति
 कराया'

आहे असे नव्हे, पण जी नुक्तीच प्रका-
 शू लागली आहे अशी

'तर हे अश्वीनो'. उषेच्या प्रथम
 प्रकाशाची अर्थाच्या स्तुतीचा संवत् अमा
 आहे की उषा ही त्याची बहीण होय
 असे का ? १८० २ यात सांगितले
 आहे. आणि उषा जशी मानधरी आहे
 तसेच अश्वी देव सुद्धा मानधर होत सून
 ३ मय १ याजवरील टीप पाहा. नेव्हा
 उषा दिवू लागल्याबरोबर अश्वीचे आग-
 यन झाले असे अनुमान सहज होते
 म्हणून काही म्हणतो की, आता मला
 त्याची स्तुति करू या, कारण की त्याचा
 उदय झाला.

'दूची प्रिय [कन्या]' = 'दिव
 प्रिया [कन्या]'. 'उषेचा म्हणजे प्रमान-
 कालगरी जी देवता जिला दूची म्हणजे
 निरभर आणि स्वच्छ प्रकाशाने भरलेला
 जो अपरिमित, अमर्याद, आणि अनंत
 भूर्भावरील अत्युच्च आकाशप्रदेश तदुपरी
 देवाची दृष्टि अथवा कन्या असे वेदा-
 मध्ये पुष्कळ ठिकाणी सांगितले आहे.
 १. ८८. ८; १. ९२. ५, ७; १.
 १३. ७ वर्गेस पाहा.

या मंत्राची योजना 'महयत' म्ह-
 णून जो अतिमहानिवाणासाठी स-
 रकार कर्मिनात त्यात 'आवाहन' काढी
 म्हणजे देवांस आमंत्रण करण्याच्या हेतूने
 जे कर्म कर्मिनात त्यात अश्वीचे आवाहन
 म्हणजे बोधार्थी याजकदे आणि हव-
 नाच्या वेळी म्हणजे देवाच्या नांव आहे-

'नूतन' = 'अपूर्वा' म्हणजे जिला
 परासावयाम आरंभ होऊन यादीष्ट
 परी अथवा परीचा अवकाश होऊन गेला

या दद्यात् सिन्धुमातङ्गं मनोतर्गं रयीणाम् ।
 धिया देवा यमुविदां ॥ २ ॥
 या । दुरा । सिन्धुमातरा । मनोतर्गं । रयीणाम् ।
 धिया । देवा । यमुविदां ॥ २ ॥
 यूप्यन्ते वां ककुहासो जुगायामधि विष्टपि ।
 यदा न्यो विभिष्यन्तु ॥ ३ ॥
 यूप्यन्ते । याम् । ककुहासः । जुगायाम् । अधि । विष्टपि ।
 यत् । याम् । रयः । निष्टभिः । पतात् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. या (= यी) , युग । दद्या (= दसी = महाकर्मराशिणी) सिन्धुमातङ्ग (=
 मातङ्गी = गमुद्रमातङ्गी = भग्नरिसङ्घातसमुद्रादुत्पत्नी) रयीणां मनोतर्ग (=
 मनोतर्ग = धनानां दानार्थं) [तथा] धिया (= कर्मणा) यमुविदां (= यमुवि-
 दा संपदा लब्धयितारि) [एनादृशी] देवा (= देवी) [रयः] ॥

३. हे अभिना, यद (= यदा) वां (= युवयो) रयः विभिः (= विसृष्टी, १
 क्षिवत् शीघ्रः अथे.) पतात् (= पतति उत्पतति), [तदा] वा (= युवयो.) [वि-
 ककुभासः (= ककुभा = उच्छिन्ना) [अथाः] अधि जुगाया विष्टपि (= जोगं स्वर्ग-
 क्रै = जीर्णयत् पतनोन्मुखं स्वर्गलोकस्य सानी) ययन्ते (= गच्छन्ति) ॥

अग्नेदमुक्तं भवति । हे अभिना, यदा युवयो रयः पक्षिवद् आशुभिः उज्ज-
 युवयोरथैः उद्यमानः पक्षिवत् शीघ्रम् उत्पतति तदा युवयोस्तथा अत्युच्चस्वरेण
 गच्छन्ति, न तु मनुष्ये. प्रयुक्ता अथा इव भूम्यां गच्छन्ति । अपि च युवयोस्तथा यदा
 त्युच्चस्वरेण स्वर्गलोकस्य परितः गच्छन्ति स तेषां भारेण वेगेन च जीर्णस्य हर्म्यं
 तलमिव पतनोन्मुखं विभाति ॥

सा अग्नीत द्यकितं समया अथीया नावे
 इवन करितात त्याजकदे; आणि अथी-
 या नावाने दोषा सकट उडीद आणि
 भात याचा बलि देतात त्याजकदेस केले-
 ली आहे.
 परंतु नवमर्त्यज्ञात अथीचा संबंध

स्वाभाविक नसतां ओढातापोने आणि-
 ला आहे, इतकेच नव्हे परंतु अर्था-
 आह्वान अथवा आहुतिदान अथवा
 बलिदान याशी या संबंधा वाहीव
 संबंध नाही. मात्र या मयात अथी इन्द्र
 आला आहे इतकेच.

२. जे [तुम्ही] पराक्रमी, [आणि] संपत्तीचे दाते [असे] सिंधु-
त्र, [आणि] यजनकर्माच्या द्वा-
ः द्रव्य संपादन देणारे [असे] दे-
। [आहांत].

३. हे अश्वी [देव हो], जे-
हां तुमचा रथ [तुमच्या] पक्षि-
सम घोड्यांच्या योगाने [पक्ष्याप्र-
माणे] उडतो, [तेव्हा] तुमचे [ते]
महान् [अश्व] जीर्ण झालेल्या स्व-
र्लोकावरून [जणुं] जात अस-
तात.

२. या मशान अश्वीची माधारण
विशेषणे दिली आहेत.

‘पराक्रमी’ = ‘दत्ता’ म्हणजे म-
ज्जन उपोसमाने बलवान करणे. दुर्ज-
नाने पारित्य करणे इत्यादि पगडम
करणारे. सू. ४० मंत्र ७ याजवर्गीय
सायणभाष्य पाहा.

‘संपत्तीचे दाते’ = ‘मनोहर रथी-
णाम्’. क. ८ ८. १० आणि त्याव-
रील सायणभाष्य पाहा.

‘सिंधुत्र’ = ‘सिंधुमात्रा’. म्हणजे
अंतरिक्षाच्या मिथुन उगवणारे (सू. ३.
३. मंत्र १ याजवर्गीय टोप पाहा) अंत-
रिक्षात येण्यापासून उदक भरलेले असत
म्हणून त्याला समुद्र अथवा ‘सिंधु’
असे वेदाना नाव आहे.

‘द्रव्य संपादन देणारे’ = ‘वसुधिता’
॥ १८ मंत्र २ याजवर्गीय सायणभाष्य
पाहा.

२. हा मंत्राचा भावार्थ असा अ हे

२. Who [are] brave,
sons of the ocean, givers
of wealth, [and] gods who
grant blessings [as the re-
ward] of the sacrifice.

3. When your chariot
flies by [means of] [your]
[horses as swift as] birds,
[those] proud steeds] gal-
lop on the ancient top of
the highest heaven.

की. हे अश्वी देव हो, तेव्हा तुमचे प-
क्ष्याप्रमाणे चपळ पण आकाराने महान
असे अथ तुमचा रथ ओढितात. तेव्हा
तो रथ जणु वायु एकाद्या पक्ष्याप्रमाणे
आकाशात मोठ्या झपाट्याने उडतोसा
दिमतो, आणि ते घोंदें तरी साधारण घो-
ड्याप्रमाणे भूमीवर चालतात असे नाही.
तर सुलोक्याचा जो अस्मत्त भाग त्याव-
रून जाताना आणि त्याचा भार आणि वेग
इतका मोठा असतो की, ते सुलोक्या-
च्या ज्या पाठीवरून चालतात ती ए-
काद्या जीर्ण वाहण्याच्या दळमळीत झाले-
ल्या मखांप्रमाणे हालू लागते.

‘पक्षिमम घोड्यांच्या योगाने’

‘विभि’. अक्षरशः अर्थ, ‘पक्ष्याच्या
योगाने’ असा आहे म्हणजे अश्वीचे घोंदें
इतके चपळ आहेत की ते जणु वायु
परीत होत.

‘[पक्ष्याप्रमाणे] उडतो’ = ‘परा-
क्रमी’ हे ‘पक्ष’ धातूचे लृङ् ल्य

हविषा जारो अपां पिपतिं पपुर्निग ।

पिता कुटस्य चर्षणिः ॥ ४ ॥

हविषा । जारः । अपाम् । पिपतिं । पपुर्निग ।

पिता । कुटस्य । चर्षणिः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. हे नरा (=नरी=शूरे) [अधिनी], पपुर्निगः (=गोपकः) अथा जा (=अदेवोना जारः) कुटस्य (=कर्मणः=यत्कर्मणश्) [च] चर्षणि. (=उग्र ज्ञानी) पतिः (=पालकः) [सूर्यः] हविषा (=अस्माभिर्देवेन हविरत्नेन) पि तं (=देवान् पूरयति) ॥

आहे. 'यत्' शब्दाच्या योगानें वर्तमान-
कालाचीं लेह् झाला आहे असे दिसते.
असे प्रयोग साधारण संस्कृतांत अथवा
मराठीत येत नाहीत. पण लाटीन भाषा
ज्यास येते त्यांस अशा प्रयोगाची ओळख
एकदम पटेल. 'यत्' म्हणजे [पक्ष्याप्रमा-
णे] उडणे याजपासून 'यत्र' अथवा 'पतत्र'
(पंख) आणि 'पतन्त्री' (पक्षी) हे शब्द
निघाले आहेत. 'रथ उडतो' असा जो
प्रयोग केला आहे त्याचे तात्पर्य अमे
की तो इतक्या- शपाट्याने जातो की
त्याला 'चालतो' हे क्रियापद लावणे
कधीस योग्य वाटलं नाहीं, आणि त्याचे
तें गमन आकाशात होत असते जमिनीवर
नाहीं हे मुख्य कारण होय.

'महान्' = 'कुरुहासः'. क. १.
१८१. ५; ५. ७३. ७; ५. ७५. ४
आणि विशेषेकम्ब ४. ४४. २ हे मंत्र
आणि त्यांजवरील मायगभाष्य पाहा.

'जार्ग शब्देत्या' = 'जूर्गायाम्.' क.

१. १८०. ५; १. १८४. ३; आणि
८६. ४६ यांजवरील मायगभाष्य पा
'जात असतात' = 'वच्यन्ते.' 'व'
हा धातु 'जाणे,' 'वाचणे,' 'पडणे'
या अर्थी वेदांत बराच प्रसिद्ध जो
क. ९. २. २; ९. १०८. ११; ९
२७. २ हे मंत्र आणि त्यांजवरील मा-
यभाष्य पाहा. प्रस्तुतच्या मंत्रात 'यत्'
याचा अर्थ सायणाचार्य 'उच्यन्ते' (=प-
डले जाते) असा करून निहाई की
तात; परंतु 'कुरुह' शब्दाचा लुं
असा ते अर्थ करितात त्याचा हा
ठिकाणी त्यांचीच महान्, मोठा, अ-
विशेषणवन् अर्थ केला अहून लुं
अशा अर्थी प्रयोगान्तर सांगून दाह
आणि या मंत्रांत 'वच्यन्ते' आणि 'व'
कुह' यांचे नेहमीचे अर्थ सोडून देण-
चा आवश्यकताहि काही दिसत नाहीं
या मंत्राचा अर्थ सायणाचार्य की
तान तो अमाः—'हे अधिनी, तुमचा र

४. हे शूर [अश्वी देव] हो,
आपो [देवी]चा पोषक जार
[आणि] कर्माचा ज्ञानी पालक
[जो सूर्य तो] हवी[च्या योगा]-
नें [तुमची] तृप्ति करितो.

4. O brave [As'vins],
[the sun] the nourishing
lover of the Waters, and
the wise protector of the
[holy] work, nourishes [ye].

“अनेक शस्त्रांनीं भविष्येच्या स्वर्लोकीं
जेव्हा अश्वीच्या योगाने जाणो तेव्हा

“तुमच्या स्तुति आम्हाकडून गावल्या
जातात.”

४. हा मंत्र पार कटिग आहे जवळ
वर सोपे आहेत. पण व्याख्यान एखा पदा-
चा अर्थ समजत नाही आणि मंत्र
मंत्राचे परंपरागत धरतून यांणीकडे आहे
हे समजत नाही. आम्ही अक्षरशः
अर्थ (बहुतराकून सायनामच अनुमगून)
येण्या आहे त्याचे तात्पर्य येणप्रमाण -
‘हे अश्वीनां, आपोदेवीं स्तुति उदर-
रूप ज्या देवी त्याचा जार स्तुति पति
आणि कर्माचा जो महाराजा पालक
असा सूर्य तो तुम्हास व इतर सर्वांस
पोषितो, स्तुति सूर्य उगवताच आम्ही
तुम्हास हवि देतो जेणेकरून तुमचे
प्राण होतें’

या मंत्रात ‘कुट’ शब्दाचा अर्थ
क्षयणास अनुमगून ‘वर्म’ असा आ-
म्ही येण आहे पण त्याचा प्रयोगानंतर
सिद्ध नाहीत. शिवाय ‘तृप्ति करितो’
(=‘पिपित’) याचे वर्म शाशितले
नहीं तेव्हा हीहि एव अटवण आहे.

आणि ‘आपो देवीचा’ जार तसा
‘कुटाचा’ पालक स्तुत्यापेक्षा पिता स्तु-
त्यास सरा अर्थ मिळण्याचा संभव
अधिक दिवतां; पण ‘कुट’ स्तुति पाल-
क असा कोण ? शिवाय ‘सूर्य तृप्ति क-
रितो’ असा स्तुत्यापेक्षा ‘अग्नि’ तृप्ति
करितो हे अधिक संभवेत पण मग
‘आपो देवीचा जार’ हे अग्रिम कसे
प्रागेत ? सूर्य उदयरूप देवीस आरत्या
दिवणांनीं ओढून घेतो म्हणून त्यास ते
नाव शोभते एवढीत हा मंत्र कटिग
आहे

पुढचा मंत्र सोमाराचिया आहे आणि
सोमारा उदयरूप देवीचा जार स्तुति
पेव पदार्थाचा स्वामी असे म्हणजे सह-
जिक आहे तेव्हा हाहि मंत्र स्पष्ट-
वर्षी असेल याच ? पण ‘कुट’ ज्या
ऐवजी ‘कुट’ (=माता, वपट) असा
पाठ येतल्याशिवाय रिद्धि लाभ नाही

भाद्रागे वा मनीनां नामन्त्या मन्त्रचसा ।

प्रातः सोमस्य भृगुषा ॥ ५ ॥ ३३ ॥

आदरः । युग्म । मनीनाम् । नास्त्या । मन्त्रचसा ।

प्रातम् । सोमस्य । भृगुषा ॥ ५ ॥ ३३ ॥

भाषायाम्.

५. हे नास्त्या (=नास्त्या=मन्त्राणां) मन्त्रचसा (=मन्त्रचसा=अभिमुख्यं
[अभिनी], [सोमो] वा (=युग्मः) मनीनां (=मनीनाम् अरमशुगलकृत
विषये याः प्रमत्ता बुद्धयस्तासां) आदरः (=आभिमुख्येन अपक्वां उद्भाषितां)
[भवति] । [तस्मात्] [युगां] भृगुषा (=धर्मशालस्य=मदकरत्वेन तस्य)
सोमस्य (=अरमाभिरर्पितरयितस्य सोमसस्य=तादृशं सोमं) प्रातः (=प्रातम्) ॥
भृगुषेति पदम् अव्ययप्रतिष्ठापकं सप्तस्वपि विभक्तिषु समानरूप विशेषणनि
दृष्टव्यम् ॥

५. हे नासत्यांनो, हे स्तुति-
रावक [अश्वीनो], [सोम हा]
[मच्या प्रसादांचा भेरक [होय].
तर तुम्ही] [हा] बळकट सोम
या.

5. O truthful [As'vins],
lovers of prayer, [the
Soma] throws your favours
open. Drink, [therefore],
[this] strong Soma.

५. भावार्थ:- 'हे अश्वी देवहो,
सोम तुम्हास अर्पण केला म्हणजे तुमच्या
त्या प्रसन्न बुद्धि त्या एकदम उघडून
अर्पण करणाऱ्याकडेस धावतात; यास्त
हा बळकट सोम तुम्हास अर्पण केला
आहे तरी हा तुम्ही प्या.'

'नासत्यानो' = 'नासत्या=नासली.'
नासत्य हे अश्वीचे नाव आहे. त्याचा
अर्थ 'असत्य नव्हेत ते' = 'सत्यरूप'
असा करण्याचा संनदाय आहे आणि
दास वाही वाध दिमत नाही. अश्वी हे
दोन देव वेदात चार प्रसिद्ध आहेत
आणि त्याजविषयी वेदात पुष्कळ सूक्त
आहेत. असे असताहि आणि साधारण
लोकांच्या उपासनेचे ते पात्रभूत असता-
हि, त्यांचे 'नासत्य' म्हणजे 'सत्यरूप'
हे नाव वेदात महास्म्यात आहे. यावरून
दोन मोठी उघड होतात. १ ली, आपल्या
आर्य पूर्वजार्थी देवाविषयी कल्पना आ-
मच्या कल्पनेहून अगदी भिन्न असे; तं
आपल्या देवांचा खोरी करण्यात बुद्धल,
लवारी लागून टपविण्यात हुशार, आ-
णि आपलीच भक्ति करणाऱ्या त्रिव्यावि-
षयी अवान्य सर्वत्र टपविण्याविषयी आणि
त्यास समविष्णुमाविषयी तत्पर होत असे

मानित नसत. २ री, स्वताहा त्यांचा
अभिनिवेश सत्याविषयी मोठा असावा.
कारण जे गुण उत्तम उत्तम असे आपण
समजतो तेच देवाच्या अथवा देवांच्या
आंगी आहेत असे आपण मानितो हा
नियम सर्वत्र लागू आहे.

'स्तुतिभ्रावक' = 'मतवचसी' म्हणजे
स्तुति केलेली ऐकून घेणारे. अक्षरशः
अर्थ, स्तुति केलेली ज्यास मान्य होते,
अमान्य होत नाही असे.

'भेरक' = 'आदार.' अक्षरशः
अर्थ, 'उघडणारा,' 'उघडून सामोरे
करणारा.' अर्थात् 'आमच्याकडे प्रवृत्ति
होई असे करणारा,' 'पेरणारा.'

'बळकट' = 'धृष्ट्या.' म्हणजे
जो प्याऱ्यावर मोठा अमल घेऊन
आगात सामर्थ्य आत्म्यासारितें भासतें.
'धृष्ट्या' या रूपाविषयी योदासा याद
आहे तो असा. ऋग्वेदात ॥ शब्द
चवदा पंधरा मंत्रांत आला आहे; त्या
सर्व ठिकाणी सायणाचार्य 'धर्मक,' 'ध-
र्भणशील' (४० शब्दांचे अनिश्चय किंवा
परामर्श करण्याविषयी शक्ति आहे
ज्यास हो) असा विशेषणादी अर्थ घ-
रितात. परंतु 'धृष्ट्या' हे तुनीदेस-

या नः पीपरदाभिना ज्योतिष्मती तमस्तिरः ।

तामस्मे रासाथामिषम् ॥ ६ ॥

या । नः । पीपरत् । अभिना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः ।

ताम् । अस्मे इति । रासाथाम् । इषम् ॥ ६ ॥

आ नो नावा मतीनां यातं पाराय गन्तवे ।

युक्ताथामभिना रथम् ॥ ७ ॥

आ । नः । नावा । मतीनाम् । यातम् । पाराय । गन्तवे ।

युक्ताथाम् । अभिना । रथम् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. हे अभिना (=अभिनी), या ज्योतिष्मती (=विपुलरूपमश्विनी) [दि-
अन्नादिसंपद] नः (=अस्मात्) तमस्तिरः (=दारिद्र्यरूपम् अन्धरास्म्यं अति-
पीपरत् (=पारयेत्) तां (=तादृशीम्) इषम् (=अन्नादिसंपदं) [युनाम्] अन्वे
(=अस्मात्सु=अस्मभ्यं) रासाथा (=रातं=दक्षम्) ॥

७. [हे अभिनी], मतीनां नावा (=युवयोर्षा अस्मद्विषयाः सुबुद्धयन्तु-
नावा) पाराय गन्तवे (=पारं गन्तुं=वयं दारिद्र्यस्य पारं गच्छेमेति हेतोः) [युनाम्]
नः (=अस्मात् प्रति) आयातम् (=आगच्छतम्) । हे अभिनी, रथं (=युनाम्-
यम्) [अत्रागन्तु] युक्ताथां (=साथं कुरुतम्) ॥

रिते रूप दिसते यास्तव ते क्रियाविशेषण
मानून 'जोराने,' 'बळकट रीतीने'
असा शितीएक पाथिमात्य विद्वान् अर्थ
करितात. पण सर्ग स्थळे लक्ष्यपूर्वक
शोधून पाहतां विशेषणवत् साध्यांनीं
केलेला अर्थ आम्हांस योग्य दिसतो.

यास्तव जरी अव्ययमनिरूपक आहे तरी
अर्थ नेहमी विशेषणसारिता बटात
हेच योग्य दिसते. याममागेच 'रथुना'
शब्द 'साधु' (=चांगला) असा विशेषण
योगिलेला आढळतो. पुढे ११ व्या वर
वरील 'चांगला' याविषयी टीका पाह.

६. हे अश्वी हो, जी लकल-
कीत [धनधान्यसंपत्ति] आम्हांस
[दारिद्र्यरूप] अंधकाराच्या पार
पाडील अशी धनधान्यसंपत्ति
[तुम्ही] आम्हांस द्या.

७. [हे अश्वीनो], तुमच्या
प्रसादरूप नावे[च्या योगा]ने[आ-
ही] [दारिद्र्याच्या] पार जावे
म्हणून [तुम्ही] आम्हांकडे या.
हे अश्वीनो, तुम्ही [आपला] रथ
जोडा.

६. गोमयान वृकान अश्वी प्रसन्न हो-
तान अग्रे पूर्वीच्या मन्त्रान जागरिते.
आता कोणता प्रसाद आरण्यास पाहिजे
ते कृषि मागतो— 'ज्या धनधान्याच्या
रिपुजनेन आमचे सर्व द्राग्नि नाहीम
होईल आणि आमची प्रत्याति होईल
आणि दुःखाची भीति निघून जाईल
अशी धनधान्यसंपत्ति आपणास नुसली द्या '

'स्वस्वस्वस्व' = 'ज्योतिष्मता' हे
हेतुमर्मे रिशेषण आहे 'स्वस्वस्वस्व'
नंतर मन्त्र 'अंधाराच्या पार पाहू श-
कणार नाही

'अंधाराच्या पार पाहील'— 'सोप-
रूप द्या. शिर'. 'तिर' हे दोघे सं-
योगी अजय आहे. 'सोपान' आणि
'तम'. 'सोपान' शी संबंध दाखविणार.

७ 'वराज्य' म्हणून जो दारिद्र्यरूप
अंधार हा (मन्त्रात) त्याच्या पार आम्हां

6. 'As'vins, give us that
brilliant affluence of food
that shall place us beyond
the darkness [of poverty].

7. Come unto us that
we may go to the other
end [of poverty] in the
boat of [your] favours.
Harness [your] ear, O
As'vins

तुमच्या वरेंच्या नावेन वगून जावे म्हणून
हे अश्वीनो. नुसली आपणास द्या आणि
निघा. आपला रथ जोडून इकडे या.
असे तारवरे

'तुमच्या प्रसादरूप नावेच्या योगान—
'नासा मन्त्रानास या टिपणी 'मति'
शब्दाचा प्रयोग 'सुमति' या शब्दाच्या
अर्थी झालेला आहे

या मन्त्राच्या पुरे होत परणाना अथ
मयणासार, "हे अश्वीनो मन्त्राच्या
" म्हणजे मन्त्राच्या पार जाण्यासाठी तु-
म्ही नासतून दोघे आपणाकडे मन्त्रा-
'तून या' असा वरिदान. आणि असे
जागरितान वर, अश्वीनो मन्त्राच्या पार जा-
ण्यास नसतून दोघे अश्वीन मन्त्राच्या
वगून जमिनवरून द्यावे, अशी कृपा
मार्थना आहे. वर जाण्या मन्त्राच्या पार
जाण्या आपणाकडे मन्त्राच्या पार जाण्या

अरित्रं वां दिवस्पृथु तीर्थे सिन्धूनां रथः ।

धिया युयुज् इन्द्रवः ॥ ८ ॥

अरित्रम् । वाम् । दिवः । पृथु । तीर्थे । सिन्धूनाम् । रथः ।

धिया । युयुजे । इन्द्रवः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. [हे अधिनो], वां (=युययोः) पृथु (=विस्तीर्णम्) अरित्रं (=रथम्) दिवः (=सुलोकस्य) [तीर्थे] (=अवतरणप्रदेशे) [तिष्ठति], [वा] रथः सिन्धूनां (=स्पर्शानशीलानां मेघोदकानां=मेघोदकस्थलरूपस्य अन्तरिक्षस्य) [तीर्थे] (=अवतरणप्रदेशे=सीम्नि) [तिष्ठति], [अपि च] धिया (=अस्मत्कर्तृकेण अनेन यज्ञकर्मणा) इन्द्रवः युयुजे (=युयुजिरे=अथवा तस्मिन् रथे प्रयुक्ताः सन्ति) ॥

अत्र अधिनो रथस्य महिमा वर्णयते । स खलु दिव आरभ्य अन्तरिक्षपर्यन्तं अन्तरिक्षादारभ्य पृथिवीपर्यन्तं च व्यापकोऽस्तीति, तथा एतादृशे रथे सोमस्या अत्र अस्माभिर्पुक्ताः सन्ति, अतः कारणाद् हे अधिनो युवा शीघ्रम् आयच्छतैर्भावाथः ॥

मतीना' याचा अन्वय एकच केला म्हणजे सगळी अडचण दूर झाली. शिवाय अशींची प्रस्थाति रथात बसून जातात अशी आहे, नावेत बसून जातात अशी नाही, आणि ते समुद्राच्या मध्यभागी राहतात अशीहि त्यांची प्रस्थाति नाही.

'पार जावे म्हणून' = 'पारय गन्तवः.' अक्षरशः अर्थ 'पेलतीराला जाण्यासाठी.' 'पारय' ही जी चतुर्थां 'पारं' या द्वितीयेवढल येथे योजिली आहे, तिजविषयी सू. ४४, मं. ६ यानवर दिलेली टीप पहा.

हा जो 'पार' शब्द येथे वेदांत आढळतो तो 'पारच्छन्' त्याच अर्थी अजूनहि साधारण मराठी भाषेत योजि-

तात. वेदांत 'पेलतीर' असा अर्थ आणि साधारण मराठीत 'जेथे वेनी' रस पायांनी जावयास उतार असा अशी नदीमधली वाट' असा अर्थ आ- हे, विशेष भेद नाही. शब्द करी मरा नाहीत असा जो सिद्धांत आहे त्याने एक उदाहरण होय. आपले माजी साळी, कुणवी कोळी जेव्हां मराठी व लतात तेव्हां प्राचीन ऋषि वेदांत रचून ज्या पवित्र शब्दांनी अस्तीति सामर्थ्यावर देवांनी स्तुति पात्र. त्या शब्दांनी आपण आपली वेदांत मराठत माया बोलत आहो! जे हि- जणांस वाटत असेल बरे ?

८. [हे अश्वीनो], तुमचें वि-
तीर्ण अरित्र दुलोकाच्या [कां-
ठावर] [आणि] [तुमचा] रथ
रंतरिक्षाच्या कांठावर [आहे];
[आणि या] [आमच्या] यजनक-
र्त्तांच्या योगा]नें [त्या रथास]
[घोड्याऐवजी] [आम्ही] सो-
पस जोडिले आहेत.

8. Your vast *mitra* is
on the border of Heaven,
[and] [your] chariot [on
that] of the firmament.
Through [our] sacrifice the
Somas are yoked [as hor-
ses] thereto.

८. हा मंत्र कठिण आहे. आम्ही
वर केलेल्या भाषांतराचा भावार्थ असा
आहे की, 'हे अश्वीनो, तुमचा रथ
इतका मोठा आहे की, त्याचा मागचा
भाग दुलोकावर आहे, मधला भाग
अंतरिक्षात, आणि पांढे ज्या भागात
जोडितात तो भाग पृथ्वीवर आहे;
आणि आमचे जे सोमरथ हेच जणुं पांढे
तुमच्या रथास आम्ही जोडिले आहेत;
तर असा मोठ्या रथात बसून तुम्ही
ग्न्यकर या.'

दिसते. सायणाचार्य (क. २. १८. १
यानवर) त्याचा अर्थ 'वक्र' असा करि-
तात. तेथे रथास 'दक्षारित्र' (दहा
अरित्रे, ज्यास आहेत तो) असे विशेष-
ण दिले आहे ते वाहा. पण 'वक्र'
म्हणजे रथाचा कोणता भाग समजावपा-
चा हे निश्चयाने सांगत नाही.

'अंतरिक्षाच्या कांठावर' = 'तीर्थं
मिथूनाय' या टिकाणी तीर्थ शब्दाचा
जो मूळचा अर्थ, 'उतरण्याची जागा,'
'निचाय' असा आहे तो आण आहे.
या अर्थावरूनच 'घाट,' 'हाण्याची जो
नदीच्या तीरावरील जागा ही, असा
आमचा आत्मीयत्वचा अर्थ दिसला
आहे. 'मिथु' शब्दाचा 'अंतरिक्ष'
असा अर्थ घेता तरिपरी मृ. ३. ८.
८ यानवरील 'अंतरिक्ष' दारिद्र्याची
टीप पहा.

'विरतीर्ण अरित्र' = 'पृथु अरित्रम्'
'अरित्र' याचा मूळचा अर्थ 'वल्गु' (दे.
३३. पार्थतो घडेज्जगल्लेहने मति नी.
दीर्घ मधुनि ताव्यदिवाणि = जी लवटे
नावेच्या बाजूला बांधलेली असतात आणि
जी पाण्यात हाळण्यात नाव स्वकर
जावे त्यावे नाव अरित्रे, सायणाचार्य
क. १. ११६. ५. शिवाय क. १०. ६. ३
१० पहा) पण रथाच्या कोणत्या भागास
'अरित्र' म्हणतात ते समजत नाही
सायणाचार्या बाजूला बांधी भाग असावासे

'[या आमच्या] यजन कर्त्त्या
योगने... ..सोमरथ [घोड्याऐवजी]
आम्ही जोडिले आहेत' = 'रिपु दृष्ट्ये
इत्येव.' म्हणजे असा रथच यजन

द्विगुण्यया इन्द्वो वसु सिन्धूनां पदे ।

सं यद्वि कुः धित्तयः ॥ ९ ॥

द्विगुः । कण्वासाः । इन्द्वः । वसु । सिन्धूनाम् । पदे ।
सम् । यद्विम् । कुह । धित्तयः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. हे कण्वाः (= कण्वपुत्राः), इन्द्वः (= सांमाः) दिवः [पदे] (= नृपतेः
स स्थाने) वसु (= सपत्न्ये) [च] सिन्धूनां (= मैषादहल्याणां नदीनाम् = अरुण-
क्षस्य) पदे (= स्थाने) [वर्तते] । [एवं सति] [हे अग्निन्], स्व वीरे (=
व्याकं शरीर) कुह (= कुत्र) धित्तयः (= गतु स्थापयितुम् इच्छन्) ?

सोमरस अर्पण करीत आहे ते पाहून
तुम्ही धायत या, जसे काय हे सोमरस
तुमच्या रथास जोडलेले घोडेच होत. हे
केवळ आलंकारिक. बोलणे आहे, हे
सांगावयास नकोच. पण ध्यानात ठेव-
ण्याजोगी गोष्ट इतकी आहे की, प्राचीन
काळी सर्वे कायें मंत्राने सिद्ध करीत, ते
मंत्र म्हणत आणि ते म्हटल्याबरोबर मंत्र-
सामर्थ्याच्या योगाने घोडे जोडले जात,
रथ नसता एकदम प्रगट होत, देव एकदम
धांवून येत वीरें ज्या कथा पुराणादिक
मंत्रात प्रसिद्ध आहेत, आणि ज्या ख-
न्या होत असे सगळे लोक आता मानि-
तात, त्या सर्व या मंत्रात उक्त असलेल्या
आलंकारिक भाषणावरून वाढल्या आ-
हेत. पुराणादिकात सांगितलेल्या अतिश-
यान्ति जरी वेदांत नाहीत तथापि

वेदांचा माधेपणा, सरळपणा, त्याची
न वाणी आणि त्यांचा स्वाभाविक
गालंकार हे अद्वितीय होत.
या मंत्राचे वृत्त गायत्री आहे, म्हणजे
पहिले दोन चरण अनुष्टुप् वृत्तप्रमाणे,
तिसरा चरण मुळीच नाही, आणि अंश-
दुषाचा जो चवथा चरण तो द्वाव वि-
रा अथवा शेवटचा चरण होय. अ-
बरोबर म्हणता येण्यासाठी ' त्रिषु
पद आहे ते ' सिन्धूनां ' अने व
पाहिजे, म्हणजे
अरिचं वां दिवस्पृथु ।
तीर्थे सिन्धूनां रथः ॥

धिया युयुज इन्द्वः ॥
अशा प्रकारची वृत्तरचना
शक्य येते.

९. हे कण्यानो, सोमस्य सु-
शोभस्या टायी [आशि] अर्धान
अंतरिक्षान्य टायी [भग्नी]
आहे. — [नर] [हे अश्वीनो],
[तुम्ही] आपले शरीर कोठे ठेवू
इच्छिता?

९. हाहि मय सोम नाही याव
पहिल्या अर्धात कण्यास (म्हणजे वर्षांत
जे आत ऋषीवरोधक अर्धाच्या पुनंन
मुक्त आहेत त्यात) संवोधन म्हणून
बोलणे आहे, आणि त्या बोलण्याचा अ-
निमित्तमर्थ सुट्या वाक्याची अस-
ता ते वाक्य अर्धात संवोधन म्हणजे
आहे. पण असे वाग्यापरोक्षज्यस्य
वेदान बरेच असतात. पण ही सोड
एकीकडे ठेविली तरी ऋषेना समजा
अर्थ नोट लागत नाही परंतु जो एका-
ता त्याचे तात्पर्य असे की, 'हे अश्वीनो,
सगळे आकाश आणि न्याजवरील सु-
लोक सगळ्या म्हणून गेल्या आहे, तर
तुम्ही आपले शरीर कोठे ठेवा? सु-
लोक सोमानी भरला आहे, आणि
आकाश (अंतरिक्ष) संपन्नाने भरले
आहे. त्यात तुमच्या शरीराला जागा
नाही.'

आता याद्विष्य इत्येव की, सुलोक-
वात सोम आहेत आणि अंतरिक्षान
संपन्न आहे आणि ती त्या प्रदेशास

9. The Somas. O Kan-
nyas, [are] [in the space]
of Heaven [and] wealth
in the space of the vaters
shines — Where [O Ashvins],
do you wish to place [your]
own person?

म्हणून दाखविताहेत म्हणजे वार? 'इन्द्र' 'आशि' 'रघु' या इन्द्राच्या अर्थ अन्व-
र्थमन् 'संम' आणि 'धन' असा ह्यांना
याद्विष्यी कर दाखव नाही

साधनाचाय — " हे वरपुत्रां,
" [अर्धात असे पुढा की] ' सुलोक-
" वागून वृषादिना [दादुभूत झाले],
" अंतरिक्षी उपेना प्रकाश [दादुभूत
" झाला] [तर अशा समर्प] तुम्ही
" आपले शरीर कोठे ठेवू इच्छिता? "

मन्त्राप्रत्यक्षज्ययाद्विष्यी मन्त्राप्रान
वरतुन. असे आहे की रयीच्या मनात
प्रथम ' दिव. कण्यास इन्द्राचा वसु
सिन्धुना पदे । रघु वरिम् अधिना कुह
प्रित्तत ? (= हे कण्यानो, सोमस्य
सुलोकच्या टायी आणि संपन्न अत-
रिक्षाच्या टायी भरली आहे, तर आतां
अशी देव आपले शरीर कोठे ठेवू
इच्छिता?) ' असे म्णवावयाचे होते.
परंतु शेट्ट्याच्या चरणात ' अधिना ' हे
वर्तुपद तर पाहिजे असताहि नृनाला
तितरी अक्षरे जागी होऊ लागली,

अमृतं मा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः ।
 त्वं ह्यजिज्ञह्यासितः ॥ १० ॥ ३४ ॥

अमृतं । ऊम् इति । माः । ऊम् इति । अंशवे । हिरण्यम् । प्रति ।
 वि । अह्यत् । जिह्या । असितः ॥ १० ॥ ३४ ॥

अमृतं पारमेतवे पन्यां क्रतस्य साधुया ।
 अदंशि वि सुतिर्दिवः ॥ ११ ॥

अमृतं । ऊम् इति । पारम् । एतवे । पन्याः । क्रतस्य । साधुः ।
 अदंशि । वि । सुतिः । दिवः ॥ ११ ॥

भाषायां.

१०. माः (= उषसः प्रकाशः) अंशवे (= सोमाय = सोमपानार्थम्) अमृतं
 (= आविर्भूत एव), सूर्यः (= सूर्यो देवः) [अंशवे = सोमपानार्थम्] हिरण्यं
 (= हिरण्यसदृशः) [अमृतं उ = आविर्भूत एव], [तथा] अतिः (= अति-
 अग्निः) जिह्या (= स्वकीयज्वालारूपया) [अंशवे = सोमपानार्थम्] जातम् (= जा-
 तवान्) ॥

पश्य पश्य सोमपानार्थम् उषा देवी जातोदयासित, पश्य पश्य हिरण्यमोद
 एतवेः सोमपानार्थं जातोदयोस्ति, पश्य पश्य कृष्णवर्मा देवोमिरति सोमपानार्थं ता
 यज्वालारूपया जिह्या प्रकाशितोन्नीति भावः ॥

११. पारम् एतवे (= दुःखस्य पारं गन्तुं) साधुया (= साधुभूतः) क्रतस्य
 (= सत्यभूतस्य यज्ञस्य मार्गः = सत्यभूतयज्ञरूपो मार्गः) अमृतं उ (= अमृतं
 दिवः सुतिः (= सुलोकाय मार्गः = सुलोकाय गन्तुं योग्यो मार्गः) वि अदंशि (=
 वेग दृष्ट) ॥

पश्य पश्य यज्ञरूपं सत्यवर्मा प्रवर्तयिता तेन च प्रवर्तनेन सुलोकाय प्रति वेग दृष्ट
 सवित्रमीनाम् उदयरूपो मार्गः आविर्भूतोन्नीति भावयन्तम् ॥

यान्त्रि द्वितीय पुरुषाः ' चित्तस्यः ' अगा
 म्योऽयं पात्राणां.

सिद्धि मन्त्राणां यान्त्रि द्वितीय-

यान्त्रि अद्वितीय ' सिद्धि मन्त्राणां यान्त्रि
 आह तेषां ' सिद्धि मन्त्राणां यान्त्रि
 नूनं पात्राणां पात्राणां.

१०. हा पहा सोम[पाना]साठी
[उपः]प्रकाश झाला, [हा पहा]
सुवर्णासारखा सूर्य [उगवला],
[हा पहा] वृष्ण[मार्ग] [अग्नि]
आपल्या [जिभे[सहित] प्रगट
ला आहे.

११. [दुःखाच्या] पैलू तिरि
प्यासाठी [हा] सत्यधर्माचा
मार्ग [प्रगट] झाला आहे
हा. [ही] स्वर्गलोकाची वाट दि-
लाली आहे पहा.

10. Lo! the light [of
Ushas] has appeared for
the Soma. [lo] the gold-
like Sūrya (the sun) [has
manifested himself], the
black-[path] [Agni] has
risen!

11. Lo the good road
of the true religion for
crossing over [misery] has
manifested itself: [lo] the
path to heaven has become
visible.

१०. 'सोम[पाना]साठी' = 'अ-
ग्नि.' क. ५. ३६. १; ६. १७. १)
मंत्र आणि त्यानवरील साधनभाष्य
होते. इतरही प्रमाणे पुण्य आहेत
'सोम[पाना]साठी' उपा उगवली असे
ज्ञाप्याचे तात्पर्य असे की, उप प्रमाण
होताच नित्य सोमरस अर्पण केला
जातो, म्हणून ऋषि असे वक्षिणो की
उपा उगवली आहे ती सोमरस पिण्या-
करितांच उगवली आहे.

'वृष्ण[मार्ग] [अग्नि]' = 'अ-
ग्नि.' 'अग्नि' शब्दाने अग्निच विन-
शित आहे असे साधनाचार्यच म्हणतात.
तो आपल्या जिह्वेसहित प्रगट झाला,
म्हणजे आपल्या ज्ञानाच्या जिह्वेने सोम
पिण्याकरितां प्रगट झाला असे
समजावयाचे.

वृचसुगार्थ हा मंत्र, "अभूदु भा उ
अंते हिरेष्यं प्रति सूरिभः विभ्रदयत्
जिह्वाशित " असा वाचावा

११. भाषार्थः— 'उपचा, आणि
वाल्सूर्याचा उदय आणि अग्नीचे प्रज्व-
लन ही शक्ती आहेत पाहा हा जो
उदय तो यज्ञरूप सत्यधर्माचा प्रवर्तक
आणि तोच स्वर्गलोकां आहारा देऊन
जाणारा मार्गच जणु प्रगट झाला आहे.'

'वाट' = 'स्तुतिः.' क. १०. ३२.
७; १. ४२ ३; ८. २१. १; १०.
८०. १५; ६. २४. ४; ९. ७०. २;
२ १३. १२ हे मंत्र आणि त्यानवरील
साधनभाष्य पाहा. या सर्व ठिकाणी
'स्तुति' शब्दाचा प्रसिद्ध अर्थ 'मार्ग'
हाच साधनाचार्यांनी दिला आहे. असे
असता या प्रस्तुत रथर्थाचा या 'मार्ग'

तत्तादिदश्विनोरवो जरिता प्रति भूपति ।

मदे सोमस्य पिप्रतोः ॥ १२ ॥

तत्तत् । इत् । अश्विनोः । अवः । जरिता । प्रति । भूपति ।

मदे । सोमस्य । पिप्रतोः ॥ १२ ॥

वावसाना विवस्वति सोमस्य पीत्या गिरा ।

मनुष्वच्छंभू आगतम् ॥ १३ ॥

वावसाना । विवस्वति । सोमस्य । पीत्या । गिरा ।

मनुष्वत् । शंसम् इति शंसम् । आ । गतम् ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. जरिता (=स्रोता) तत् तत् (=पुनःपुनः वृत्त) सोमस्य मदे (=सोमजन हवे जाते सति) पिप्रतोः (=उपासकान् धनदानादिना पूर्यतोः) अश्विनोः (=अधिदेवयोरेव) अवः (=अस्मदादिविषयकं रक्षणं) प्रतिभूपति (=यतोऽलं करोति=तदा तदा प्रशंसति) ॥

१३. हे शम्भू (=कल्याणकारिणी) [अश्विनी] विवस्वति (=परिचरणा यजमाने=परिचरणवत् उपासकस्य गृहे) वावसाना (=वावसानो=निरासकः) उपासकस्य गृहे चिरकालपर्यन्तं निवासं कर्तुम् उच्यन्ती [युवा] मनुष्यः (=यः प्रजापतो=प्रजापतेर्मनोर्गृहे पूर्णम् आगतवन्ती तद्वा) सोमस्य पीत्या (=सोमस्य निमित्तेन=सोमपानार्थं) गिरा (=स्तुतिप्रार्थनार्थं च) आगतम् (=अप आगतम्) ।

अमा अर्थं कृत्वा 'तेजस्वी सूर्यानां प्रकाश प्रगट् शाला' अमे ते शेरड्या चरणाये भाव्य कृत्वा.

या मन्वाग्ने अमे उपरि होने की, आपने पूर्ण आर्य प्रमाणाधी उत्तुन देवा की स्तोत्रने आगि हविने वनेरे उपागना करीत. आगि की उपागना हा सार्वभौमी जगत्का उन्नत मार्ग होय अमे धर्मः.

'नामन्वा' = 'साधुदा' पूर्ण सार्वभौमी मन्वाग्ने होने 'वडवड' 'व' 'व' वर दिनेली दीप पाहा.

'सत्यमोवा.....मार्ग' = 'स' 'म' पन्था. क्र. १. १२०. २; ३ ॥ ० आणि ८. १२. ३ हे ही मन्वाग्ने भाव्य पाहा. शिवर पुनः प्रमाण पुनः अहेव.

१२. अश्वीनीं अनेक चेष्टां
केलेले जे रक्षण तेंच कवि[जन]
गवाणीत असतात : जे अश्वी
सोमाच्या हर्षात [उपासक लो-
कांचे] कल्याण करीत असतात.

१३. हे कल्याणकारक [अ-
श्वी देव] हो, यज्ञमानाच्या घरी
वास करणारे [असे जे तुम्ही ते]
सोम प्यावयाच्या [आणि] स्तोत्र
[ऐकावया]ला मनुष्या येथे [येत
होतां] तसे येथे या.

12. The singer glorifies
the oft-repeated protection
by the As'vins, who in the
exhilaration of the Soma
do good [to their worship-
pers].

13. Loving to tarry
with the worshipper come
hither, ye beneficent [As'-
vins], as [you did of yore]
to [the house of Manu, to
drink [our] Soma [and] to
[hear] [our] prayer.

१०. भावार्थ:- 'अर्थचि माहात्म्य
इतके आहे की कविजन इतर देवावि-
षयीहि उदासीन होऊन त्यानी (अश्वीनीं)
जे अनेक वेळीं अनेक मनुष्यांचे संरक्षण
केले त्याविषयीचीच कीर्ति गात अम-
तात; आणि हे अश्वीदेव सोम पिऊन
प्रसन्न झाले म्हणजे तें आपल्या अत्मान
धनधान्य देऊन समृद्ध करितात.'

'अनेकवेळां केलेले जे संरक्षण ते =
'तत् तत् अवः'. अक्षरसः अर्थ 'ते
ते संरक्षण'; म्हणजे जे जे अश्वीनी केले
अशी प्रसिद्धि आहे ते ते.

'जे कल्याण करिते अमतात' = 'प्रि-
प्रतोः'. अक्षरसः अर्थ 'मरण करित अ-
सतात,' पोषण करित अमतात. सोम
पिऊन देव प्रसन्न होतात आणि सोमपा-
नासमून झालेल्या जो हर्ष अथवा अम्भ-
स त्याच्या योगाने उपासकास इष्ट वस्तू-

चा लाभ करून देतात असे वेदांत
मिळवडे मिळवडे सांगितले आहे.

१३ भावार्थ - 'हे कल्याणकारक
अश्वीनी, उपासकाच्या घरी येऊन सोम-
पानाचे आणि स्तुतिभयणार्थ सुख भोगित
राहणे हे तुम्हास आवडत असते तर
तुम्ही पूर्वी सदां मनुष्याचा आदि पुरुष म्ह-
णजे प्रजापति जो मनु त्याच्या येथे सोम-
पानार्थ आणि स्तुतिभयणार्थ जसे येत
होतां तसे आज आमचे घरी या'

'कल्याणकारक' = 'शंभू'. हे विशेष-
ण छळात ठेवावे. आपले पूर्वज आर्य
आपल्या देवास क्रूर, अनिष्टकारक, घा-
तकी अथवा पटकीने वगैरे जीव घेणारे
असे मानात नव्हते, तर कल्याण करणारे
असे समजत याविषयी पूर्वी सांगितलेच
आहे.

'यज्ञमानाच्या घरी' = 'विवस्वति'.

युवोऽरुपा अनु श्रियं परिज्यनोऽरुपाचरत् ।

ऋतावन्थो भक्तुभिः ॥ १४ ॥

युवोः । उपाः । अनु । श्रियम् । परिज्यनोः । उपऽआचरत् ।

ऋता । वनयः । अक्तुऽभिः ॥ १४ ॥

उभा पिवतमभिनोभा नः शर्म यच्छतम् ।

अविद्रियाभिः कृतिभिः ॥ १५ ॥ ३५ ॥ ३ ॥

उभा । पिवतम् । अभिना । उभा । नः । शर्म । यच्छतम् ।

अविद्रियाभिः । कृतिभिः ॥ १५ ॥ ३५ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१४. [हे अधिनो,] परिज्यनोः (=परितो गन्तोः=सूर्यावन्तमसति
प्रदक्षिणीकुर्वतोः) युवोः (=यवयोः) श्रियम् अनु (=आगमनरूपं प्राप्तम्) न
युवयोः प्रकाशमानाद् उदयाद् अनन्तरम्) उपाः उपाचरत् (=आपजति
[युवां हि] अक्तुभिः (=रात्री) [आपतानि] ऋता (=ऋतानि यतमतानि इति
वनयः (=कामयेथे) ॥

अत्रेदस्य भवति । हे अधिनो, यद्यपि उपाः पूर्वमिमेव प्रातःकाले उदंती!
भापि युवा तावत् तस्या अपि पूर्वमेव सति रात्र्या महत्त्वज्ञेयं उदियः । युवा
रात्रावर्षितं हविः कामयेथे नतूदितात् सूर्यादनन्तरम् आपतम् इति ॥

१५. हे अधिनो, उभा (=उभौ) [युवां] पिवतम् (=भरयाभिः आर्तं स्ने
पिवतम्), उभा (=उभावपि) न. (=अस्मभ्यम्) अविद्रियाभिः कृतिभिः (=अ-
निन्दितैः संरक्षणेः सह) शर्म (=सुखं) यच्छतम् (=यप्यजते=दनम्) ॥

अक्षरशः अर्थ 'यनमानाच्या येथे.' जसा
एकाच्या पाहुण्याचा सत्कार झाल्याने
नगेरे तो पाहुणा प्रसन्न होतो, आणि यन-
मानाच्या परी फार दिवस राहू शकितो
तसे अश्वदेव हे राहू शकिताने असं
तात्पर्य आहे.

'मनुच्या येथे' = 'मनुष्य' ॥ १४
म. ११ याचरीत दोन पदा. 'मनुष्य'
म्हणजे 'मनुष्याप्रमाणे' (या) अन्वी
अर्थ संभवत. पण आशी सत्य
अनुमरणे आहे.

१४. [निश्च]प्रदक्षिणा क-
रणारे [असे जे] तुम्ही [ते] प्र-
काशल्यानंतर उषा [देवी] येत
असते. तुम्हांस रात्री [केलेली]
उपासना आवडते.

१५. हे अग्नीहो, तुम्ही उभ-
तां प्या, उभयतां उत्तम प्रसादां-
हित आम्हांस सुख द्या.

14. After the bright
appearance of ye that go
round [the universe] the
[Goddess] Ushas comes.
Ye love oblations [offered]
at night.

15. Drink ye both, As'-
vins, grant ye both happi-
ness unto us with blame-
less favours.

१४. 'हे अग्नीहो, उषाकाल झाल्या-
र अथवा सूर्योदय झाल्यावर दिलेलं हवि
तर देवांस जसे आवडते तसे तुम्हांस
आवडत नाही, उषाकाल होण्यापूर्वीच
आणि अजून बरोच राय असताहि
देलेंल जे हवि, ते तुम्हांस प्रिय असतं
हणून तुम्ही उषेच्या पूर्वीच उगवत असतां.
आणि तुम्ही उगवून गेल्यावर मग उषा
उगवत असते,' असे तात्पर्य.

'प्रदक्षिणा करणारे' = परिग्मनोः.
अग्नी म्हणजे शुक्रासारितें मोठ्ठा पाहा-
टेस उगवणारे दोन तारे होत अथवा त्या-
सारितेच कोणी देव होत अशाविषयी
पूर्वी सू. ३ मंत्र. १ याजवर टीप दिली
आहे ती पाहा. जशी उषा देवी, अथवा
जसे सूर्यचंद्र पृथिवीस प्रदक्षिणा करितात
तसेच हे अग्नीदेव करितात असे कवी-
चे दृष्ट.

१५. हा मंत्र धुन्याचा उगमहार आहे.
म्हणून कवीच्या मतान जे माणवयाचे
आहे ते याच मादिकले आहे. ते ॥ १॥

दोनी अग्नीही येऊन कवीने अर्पण
केलेला सोम प्यावा, आणि कवीचे सर-
क्षण अशा रीतीने करावे की त्याविषयी
कोणासहि निंदा करिता येऊ नये, आणि
कचोला सुत व्हावे

हा साधा, तथापि सुंदर मंत्र वाचून
असा उद्गार येतो की, प्राचीन ऋषि
भक्तिमान्, देवाविषयी प्राज्ञल आणि
आपल्या निर्वलत्वाविषयी सद्गान अस-
ताहि आपल्या पौराणिकांनी त्यात तपो-
ब्रह्मने देवाविषयी उगमल, देवांस लात
मारणे इतके उद्धट आणि हानसागर आणि
तपोब्रह्मच्या योगाने कड्विसिद्धीचे नायक
कसे बनविले आहेत पाहा! तेव्हा वेदाचा
अर्थ मनुष्यास होणे नाही, आणि जो
वरू लागेल त्याचे निसर्गाने होईल अशी
समजूत सर्वत्र वरून देणें आणि त्या-
प्रमाणे वर्तणे, हे पौराणिकांस आणि त्या-
च्या अनुयायींस अवश्य होय यात संशय
नाही.

सूक्तम् ६७.

अभिनो देवता । प्रथमावृत्त्याया अनुज्ञा वृष्टिः ।
 द्वितीयावृत्त्याया युजः मतावृत्त्यः ।

अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोमं क्रतावृथा ।

तमंभ्यना पियतं तिगेभ्रद्वयं धत्तं रत्नानि दाशुषं ॥ १ ॥

अयम् । वाम् । मधुमत्तमः । सुतः । सोमः । क्रतुः । दाशुषम् ।
 तम् । अभिना । पियतम् । तिरः । अद्वयम् । धत्तम् । रत्नानि । दाशुषं

भाषायाम्.

१. हे क्रतावृथा (= क्रतावृथी = यज्ञरूपेण सत्येन प्रवृत्तो), मधुमत्तमः (=
 शायेन मधुरः) सुतः सोमः (= अभिपुतः सोमरसः) अयं वां (= अयं वा
 युवयोरर्थे अयम्) [वर्तते] । तं तिगेभ्रद्वयं (= पूर्वस्मिन् दिने अभिपुतं) [
 युवां] पियतम्, [अपि च] दाशुषे (= हविर्दानवते यजमानाय) रत्नानि ।
 चमानि धनानि) धत्तं (= प्रयच्छतम्) ॥

सूक्त ४७.

ऋषि-कण्वाचा पुत्र प्रस्कण्व
(जो पूर्वीच्या सूक्ताचा कर्ता तोच).
देवता-अश्वी देव. वृत्त विषम ऋ-
चांचें (म्हणजे १ ली, ३ री,
५ थी, इत्यादिकांचें) वृहती, आणि
सम ऋचांचें (२ री, ४ थी इत्या-
दिकांचें) सप्तोवृहती.

१. हे [यज्ञरूप] सत्याच्या
योगानें आनंद पावणारे [अश्वी]
हो, हा [पहा] तुम्हांसाठी परम
मधुर सोमरस काढिला [आहे].
[तर] हे अश्वी हो, तो काळ का-
ढिलेला [सोमरस] तुम्ही प्या
आणि उपासकाला घने द्या.

HYMN 47.

To the *As'vins*. By *Praskanva*
the son of *Kanva*. Metre—the
Bṛihatī of those that are un-
even (i.e. 1, 3, 5, &c.) and the
Sato-Bṛihatī of those that are
even (i.e. 2, 4, 6, &c.).

1. Here [is] the sweetest
Soma extracted for you, O
As'vins rejoicing in sacri-
fice. Drink that [Soma]
[which was] prepared yes-
terday [and] confer ble-
ssings upon the sacrificer.

१. हेहि सप्त अश्वी देवाविषयीच
आहे. आणि पूर्वेच्या सूक्तांचेच आहे.

या मन्त्रात ऋषि अश्वीस ऋणतो ऋषी,
'हा येंध पार गोढ आणि तुम्हा बाळभ
काढिलेला सोमरस तुम्हास अर्पण केला
आहे; तर हे यज्ञासमूह आनंद पावणारे
अश्वी हो, हा सोमरस तुम्ही प्या आणि
अर्पण करणाऱ्या आम्हास उन्नम उन्नम
संपत्ति द्या.'

'[यज्ञरूप] सत्याच्या योगाने आनंद
पावणारे' = 'कतावृद्धा' अक्षरशः अर्थ
'सत्याच्या योगाने सादणारे' अथवा 'संतोष
पावणारे.' आम्हाचे पूर्वेज आर्य जो देवा-

वी उपासना करित त्यास ते यज्ञ म्हण-
त आणि तसा यज्ञ वळून देवांस जे
अजणे त्यास 'ऋत' (=सत्य) आणि
तद्विरुद्ध जे आचरण त्याला ते 'अनृत'
(=असत्य) असे म्हणत असत. आम्ही
जो येंध अर्थ केला आहे त्याविषयी सू.
४४, मं. १४ याजवरील टीप पहा.

'काळ काढिलेला' = 'निरा अह्नः.'

सू. ४५ मं. १० याजवरील टीप पहा.

या मन्त्राचे वृत्त 'वृहती' आहे. 'वृहती'
वृत्ताचे लक्षण असे आहे की, 'वृहती'
वृत्त म्हणजे अनुष्टुप् छंदच समजावयाचा,
मात्र तिसऱ्या पदात आठ अक्षरे न

त्रिषधस्ये बर्हिषि विश्वेदसा मध्वा यज्ञं मिमिक्षतम् ।

कण्वांसो वां सुतसोमा अभिर्वावो युवां हवन्ते अश्विना ॥ ४ ॥

त्रिऽसधस्ये । बर्हिषि । विश्वेऽवेदसा । मध्वा । यज्ञम् । मिमिक्षतम् ।

कण्वांसः । वाम् । सुतऽसोमाः । अभिऽर्वावः । युवाम् । हवन्ते ।

अश्विना ॥ ४ ॥

याभिः कण्वमभिष्टिभिः प्रावतं युवमश्विना ।

ताभिः प्वस्मां अवतं शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥ ५ ॥ १ ॥

याभिः । कण्वम् । अभिष्टिऽभिः । प्र । आवतम् । युवम् । अश्विना ।

ताभिः । सु । अस्मान् । अवतम् । शुभः । पती इति । पातम् ।

सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ ५ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

४. हे विश्वेदसा (=विश्वेदसी=सर्वज्ञा) (अश्विनी), [युवां] त्रिषधस्ये बर्हिषि (=रुद्रयात्रयरूपेणास्तीर्णतया त्रिषु स्थानेष्ववस्थिते दमे) यज्ञं मध्वा (=मधुना) मिमिक्षतम् (=सेतुमिच्छतं=सिद्धतम्) । कण्वांसः (=कण्वाः=कण्वकुलोत्पन्ना मदादयः पुत्रा) [हि] वा (=युवयोरर्थे) सुतसोमाः (=अभिषुतसोमाः) [सन्तः], अभिर्वावः (=अभिगतदीप्तयः=तेजस्विनः) [सन्तः], हे अश्विना (=अश्विनी), युवां हवन्ते (=आह्वयन्ते) ॥

५. हे अश्विना (=अश्विनी), याभिः अभिष्टिभिः (=रसाभिः) युवम् (=युवां) कण्वम् (=अस्मत्कुलस्य आदिपुत्रं महाविं) प्रावतम् (=रक्षितवन्ती), ताभिः हे शुभस्पती (=रुद्राणाधिपती), अस्मान् (=कण्वकुलोत्पन्नाय पुरुषान्) सु (=सुतु) अवतम् (=रक्षतम्), [अपि च] हे ऋतावृधा (=ऋतावृधौ=यज्ञरूपेण सत्येन प्रवृद्धौ) [अश्विनी] [इमं सोम] पातम् (=पिबतम्) ॥

४. हे सवेज [अश्वी] हो, त्रिस्थली दर्भावर तुम्ही मधाने [आमचा] यज्ञ भिजवा. हे अश्वी [देव] हो, कण्वकुलोत्पन्न तेजस्वी जन तुम्हांकरितां सोमरस काढून तुम्हांस हाक मारीत आहेत.

५. हे अश्वी हो, ज्या रुपावलोकनांनी तुम्ही कण्वाला रक्षिते झालां त्या [च रुपावलोकनां] नीं, हे कल्याणाचे अधिपती हो, आम्हांस तुम्ही संरक्षा; [आणि] हे यज्ञानें आनंद पावणारे अश्वी हो, [हा आमचा] सोमरस प्या.

4. Sprinkle with honey the sacrifice, O omniscient [As'vins], on the three-fold Kus'a-[grass]. The bright Kanvas, having extracted the Soma for you, are, As'vins, invoking you.

5. With those kindnesses with which, As'vins, you did protect Kanva, protect us well, lords of bliss, [and] O [gods] rejoicing in sacrifice, drink [our] Soma

४. भावार्थ.— हे अश्वीनो. प्रसिद्ध कण्वकुलोत्पन्न उत्पन्न झालेले आश्वी गोम काढून तुमचें आह्वान करीत आहो. तर तुम्हां या, आणि तीन त्रिधात्री आधारलेले जे दर्भ त्यावर बघून आमचा यज्ञ तुमच्याजवळ असलेला मधुने गोड करा.

• शिखजे दर्भावर • = त्रिमधुने बौद्धि • म्हणजे त्रिधात्री वगण्यास जागा होईल अशा रीतीने आधारलेल्या दर्भावर बघून. मधु देवास दर्भ आधारलेल्या त्रिधात्री जागा होई अशा रीतीने आधारित अशा शिखा वाटे मधितलेले आढळत नाही. तेव्हा अशा प्रकारचे दर्भ 'तीन-धात्री' 'शिखजे' स्थान बघून 'तीनदा' संपन्न पाहून आण्वारे, आणि 'तीनदा' मधर्पणा म्हणू बघून देणारे, आणि 'तीनदा' अन्नसंपन्न देणारे जे अश्वी देव त्याग्यास दान आणने होत असत

रीतीने दर्भ आधारित असे दिसते. ग ३४, मं. ५-१२ पाहा.

• मधाने यज्ञ भिजवा • = 'मध्या यज्ञ मिक्षितम्' म् ३४, मं ३ आणि त्याजरील टीप पाहा अश्वी देव आपल्या रूपात मधु घेऊन यज्ञात असे घेतात माहितले आहे

• कण्वकुलोत्पन्न तेजस्वी जन • = • अभिषय कण्वाम • म्हणजे शुचिर्भूत, आणि सत्यस्वीत वागीचे जे कण्वकुलोत्पन्न उत्पन्न झालेले आश्वी ते. हा अर्थ आश्वी सत्यसम अनुमत्तनर केला आहे. शिरीएव पाश्या शिखर • अभिषयः • दावा • तेजस्वी • असा अर्थ न इतिहासकरीत नेत्र साहून पाहिलेले (सन् अभि पश्यन्तः) अने विशेषण करिताना परम • अभिषय • हा सत्य सत्य देणे असा कविद्वय मने स्वये बघून

सुदासे दक्षा वसु विभ्रता रथे पृक्षो वहतमग्निना ।

रथि समुद्रादुत वा दिवस्परिस्मे धत्तं पुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

सु०दासे । द०क्षा । वसु । वि०भ्र०ता । रथे । पृ०क्षः । व०हतम् । अ०ग्नि०ना
र०थिम् । स०मु०द्रा०दु०त । उ०त । वा । दि०वः । परि । अ०स्मे इति । ध०त्तम्
पु०रु०स्पृ०हम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. हे दक्षा (=दक्षी=शत्रूणाम् उपक्षपयितारौ) अग्निना (=अग्निनी), सुदा
(=पिजवनपुत्राय एतन्नामकाय राज्ञे) [युवयो] रथे वसु (=अन्नादिसरद
विभ्रता (=विभ्रतौ=धारयन्तौ) [सन्तौ] [युवां] पृक्षः (=अन्नानि=अन्नविपुलम्
[अ]वहतम् (=आनीतवन्तौ) । [तौ युवा] समुद्रात् (=अन्तरिक्षात्) उत
(=अथवा) दिवस्परि (=सुलोकात्) पुरुस्पृहं (=बहुभिः स्पृहणीयं) रथि
(=सपदम्) अस्मे (=अस्मासु=अस्मभ्यं) धत्तं (=स्थापयतम्=आनीय प्रयच्छतम्) ।

पाहाता आम्हांस सायणाचार्यावाच अर्थ
खरा दिसतो. त्याच्या म्हणण्याप्रमाणे
'अभिनु' म्हणजे ज्याला प्रकाशाची प्रभा-
वळ आहे, अर्थात् जे 'तेजस्वी' होत ते.
हा अर्थ बहुतकरून सर्व स्थळी जुळतो.
कव्येदात 'अभिनु' हे विशेषण बहुत-
करून देवांस लाविलेले आढळते. त्याचा
अर्थ 'प्रभापन्नवित' म्हणजे ज्याच्या आस-
पास फांतीची प्रभावळ आहे तो.

५. प्ररुण्य ऋषि म्हणतो की, 'हे
अर्थीहो, आमचा मूळपुरुष कण कवि
पाने अनेक प्रसंगी तुम्हीं आपल्या कृपेनें
सरक्षण पूर्वी केले; तो जरी तुमची
उपासना करीत असे तरी त्याचे वंशज
आम्हांदि करीत आहो. तर हे कन्याग-
ण, आणि दक्षणासून आनंद पात्रगरे
गंदेश हो. तुम्ही हा आमचा संमरस

प्या, आणि कण्वाचे संरक्षण केले तसे
आमचेंहि संरक्षण उत्तम रीतीने करा.'

या सूक्ताचा कर्ता कण्वकुळतील प्ररु-
ण्य आहे हे लक्षात ठेविलें तर या
मंत्रावरून असे अनुमान काढायला
फी, अभी देवांची कण्वकुळात वशपर-
परेने उपासना होत असे. आलीकडे तरी
कोणो मनुष्य आपल्या कुळदेवतेला मानत
करून ध्यावयाची असली म्हणजे आ-
मच्या वाढवडिलाचें संरक्षण केले तसेच
आमचेंहि कर अशी प्रार्थना करण्याची
चाल आहे.

या मंत्रावरून आपल्या आर्य पूर्वा-
ची देवारीपरी मन्त्र, यद्वा आणि वाढ-
वडिलाचें संरक्षण केले त्याप्रमाणे आ-
लेंहि संरक्षण देव करितील असा मोठा
मंत्रसत्ता उघड दिगून येतो.

६. हे पराक्रमशाली अश्वी [देव] हो, तुम्ही सुदास [राजा]-
साठी धनधान्यसंपत्ति रथांत म-
रून घेऊन आलां; [तर] ज्याची
इच्छा सर्वांनी करावी असे वैभव
अंतरिक्षांतून अथवा दुलोकांतून
[आणून] तुम्ही आम्हांस द्या.

6. Carrying wealth in
[your] chariot you brought,
valiant As'vins, affluence
to Sudās. Grant us [then],
either from the sky or from
the heaven wealth that
many may envy.

या मंत्राचे वृत्त 'बृहती' आहे. वृत्त-
नियमातुपोधाने तिसरा चरण 'तानिः
सु अरमान् अरत शुभरपनी' असा पद-

पाठात असल्याप्रमाणे संहितेत वाचावा
म्हणजे वक्ष्यपादाप्रमाणे लागेल.

६. या मंत्रात कवि म्हणतो की, हे
अश्वीनां, तुम्ही 'सुदास' म्हणून जो विज-
यनाचा प्रसिद्ध पुत्र राजा होऊन गेला
त्याला शत्रूंनी युद्धप्रसंगी यश देऊन तुम्ही
आपल्या रथातून अन्नादि संपत्ति मरून
आणून देत होता, त्याप्रमाणेच आज आ-
म्हांसहि गरजल्या मनात भरण्यायोगी
संपत्ति द्या, मग ती तुम्ही आकाशातून
आणा, अथवा स्वर्गातून आणा. तुमचा
रथ आकाशातून जगा फिरतो तसा
स्वर्गमार्गातहि फिरत असतो.

सुदास या नावाचा एक प्रसिद्ध राजा
येथान पुत्रवृद्ध टिकार्गी सामंतला आहे.
त्याच्या बापाचे नाव 'विजयन' अथवा
'दिवोदास' (क. ७. १८. २५ आणि
त्यानपरीत सायनभाष्य पहा) तो 'वृत्तसु'
म्हणून पोली होऊ होऊ त्याचा राजा
होता, आणि वरिष्ठ त्या वृत्तसुचा पुत्रो-
दित झाला त्या दिवसपणानु तें प्रसिद्धास
आले येंदरे कायेदान सामंतले आहे.

हा सुदाम् राजा कोणी दाहा राजांवर
लढत असता त्याला इंद्राने साहाय्य केले
आणि त्यामुळे तो यशस्वी झाला असें
क. ७. १८ इत्यादिक सूत्रान सामंतले
आहे

'तुम्ही सुदास [राजा] साठी धनधा-
न्यसंपत्ति रथात मरून घेऊन आलां' =
'सुदासे वसु विभक्ता रथे वृक्षे वहतम्.'
अक्षरशः अर्थ, 'सुदासासाठी रथात
धन मरून अन्न घेऊन आला,' म्हणजे,
'अन्नरूप धन सुदासासाठी रथात मर-
न घेऊन आला.'

'अंतरिक्षातून' = 'समुद्रात' येथे
अंतरिक्षास 'समुद्र' असे नाव दिलेले
व्याख्यान ठेवारे. सामंतले जन्म पाप्माचा
संचय असतो तसा अंतरिक्षात येते म्हण-
रूपाने पाप्माचा संचय जन्मले म्हणून
अंतरिक्षातहि समुद्र नाव पडले आहे.
ए ३४, म. ६ राजतरंग 'अंतरिक्ष'
या शब्दाविषयी होत आहे, आणि म.

यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अर्धि तुर्वशे ।

अतो रथेन सुवृता न आ गतं साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ ७ ॥

यत् । नासत्या । पराऽवति । यद् । वा । स्थः । अर्धि । तुर्वशे ।

अतः । रथेन । सुऽवृता । नः । आ । गतम् । साकम् । सूर्यस्य ।

रश्मिभिः ॥ ७ ॥

अर्वाथा वां सप्तयोऽध्वरश्चिरो वहन्तु सर्वनेदुप ।

इषं पृथन्ता मुरुते सुदानवे आ बहिः सीदतं नरा ॥ ८ ॥

अर्वाथा । वाम् । सप्तयः । अध्वरऽश्चिर्यः । वहन्तु । सर्वना । इत् । उप ।

इषम् । पृथन्ता । सुऽकृते । सुऽदानवे । आ । बहिः । सीदतम् ।

नरा ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हे नासत्या (=असत्यरहिता) [अथिनी], यद् (=यद्यपि) [युवां] परा-
वति (=दूरदेशे) [स्थः] यद्वा (=अथवा यद्यपि) अर्धि तुर्वशे (=एतन्नाम्नः पश्य-
न्निद् प्रसिद्धस्य उपासकस्य गृहे) [समीपे] स्थः, तदपि अतः (=तस्माद् दूरपदे-
शान् अथवा त्वपेक्षगृहान्) सुवृता रथेन (=शोभनवर्तनं युवयो रथमधिगम्य) सूर्यस्य
रश्मिभिः साकं (=सूर्यमहाशोदयकाले, सूर्यतेजोयुक्ती वा), नः (=अस्मान् प्रति)
आगतम् (=आगच्छतम्) ॥

८. [हे अथिनी,] अध्वरश्चिरोः (=यागसेविनः=नित्यमेव यज्ञं प्रति गन्तारो)
[सुप्तयोः] सप्तयः (=अथाः) वां (=युवां) सप्तना [नि] इत् उप (=सप्तनानां
समीपमेव) अर्वाथा वहन्तु (=अर्वाथी वहन्तु=अर्वाग् वहन्तु=आनहन्तु) ।
मुरुते (=सुसर्भधारिणे) सुदानवे (=शोभनहविर्दानयुक्ताय) [यजमानाय] इषं
पृथन्ता (=अन्नं पृथन्ती=गन्धादिसंपदं पूरयन्ती=ददती) [युवां] हे नरा (=नपि=
शूरो) [अथिनी], बहिः आसीदतम् (=आगत्य दर्शान्मनोरंजितं निधीदतम्) ॥

३५, मंत्र ८ दानवरील 'अंतरिक्ष' । मुळे पहिला पद्य यंशरधायमाले लागला
शदानरपी रीत पाहा.

या मंत्राचे शून्य शब्दोद्भूती अगत्या- वाचारी.

७. हे सत्यवंत अश्वी हो, [तुम्ही] दूर अंतरावर [असा], किंवा तुर्वशाजवळ असा, - तेथून [तुम्ही] [आपल्या] चांगला फिरणाऱ्या रथांत [वसून] सूर्याच्या किरणांवर रोबर आम्हांकडेस या.

८. [हे अश्वी देव हो,] तुमचे यज्ञगामी अश्व तुम्हांला घेऊन आम्हाच्या यज्ञांकडेस येऊन येओत. सत्कृत्ये करणाऱ्याला [आणि] चांगलें हवि अर्पण करणाऱ्याला धनधान्य देणारे [जे तुम्ही ते] [शूर अश्वी] हो, झकडे [येऊन] [आमच्या या] दर्भावर बसा.

7. Whether you are, O truthful As'vins, far off at a distance or [near] with Turvas'a, come [ye] thence unto us in [your] easy-rolling car, together with the rays of the sun.

8. May [your] horses, accustomed to repair to sacrifices, bring you hither direct to our sacrifices. Bestowers of food upon the doer of good deeds [and] upon the giver of good gifts, come brave [As'vins], and sit upon the kus'a-grass].

७. यांत अशीस अशी प्रार्थना आहे की, 'ते आसास, तुम्हांकडे इत्यादि दूर प्रदेशात असोत अथवा पृथ्वीवर त्यांच्या 'तुर्वशादि' प्रिय उपासकांच्या घरी असोत, फोटे असतील तेथून आपल्या वपळ रथात वसून सूर्याकिरणांवर फिरणाऱ्या यज्ञावर प्रवेश करीत वळ यावे'

'तुर्वशाजवळ' = 'अधि तुर्वशे' क. ८. ४. १ पाठा. 'तुर्वश' नावाचा योनीय मनुष्य क्रत्येदात पुत्राळ टिकाणी सांगितला आहे तो 'वसित'. 'अगिस्त' इत्यादिकाप्रमाणे एका योनाचा मूळ पुरुष असावा असे आढळते आणि प्रत्युत येत तशी 'तुर्वशाजवळ' म्हणजे 'तुर्वश' बुद्ध्यात जन्मलेल्या योनाच्या घरी असाव अर्थ होतो आहे. 'तुर्वश'चे घरी न राहाता आसा वपळ

घरी ये' असे मंत्रार्थाचे विरचित वृ. ३६, मंत्र १८ पाठा

'चांगला फिरणाऱ्या रथात वसून' 'सुवृता रथेन' म्हणजे ज्या रथाची काळे शीप्रगामी होत अशीस रथाविषयी पृथी पुत्राळ सांगितलेच आहे

'सूर्याच्या किरणांवर रोबर' = 'सूर्य सूर्या रश्मिभि' म्हणजे सूर्योदयासाठी असे सायणाचार्य म्हणतात परंतु अश्वी येण्याचा काल सूर्योदयापूरी वार वेळ असतो असे इतर टिकाणी सांगितले आहे; यास्तव 'सूर्याकिरणांवर रोबर' म्हणजे सूर्योदयापूरी ज्या वेळी प्रकाशने दिवा जाळताना त्या प्रकाशासहित असे अश्वी रथ दिवते. अथवा हवेचे जे तेज तेज वळून पुन म्हणजे सूर्याच्या किरणांवर रोबर म्हणजे सूर्याच्या किरणांवर रोबर वसून अश्वी हवे

मेनं नामन्या मनुं रथेन मृषेतन्ना ।

येन नम्यं दृक्कुर्वन्नुपे गमु मन्तः मोमं च वीतये ॥ ९ ॥

तेन । नामन्या । आ । मन्तम् । रथेन । मृषेतन्ना ।

मेनं । नम्यं । दृक्कुर्वन्नुपे । गमुं । मन्तः । मोमं । वीतये ॥ ९ ॥

भाषाषाम्.

९. हे नामन्या (- भक्तनरहितो) [अभिनी], येन [रथेन] [मुतां] दृक्कुर्वन्ना (= मन्तः) दामुने (= दृक्कुर्वन्ना) यन्मन्तः (= यन्मन्तः) दृक्कुर्वन्ना (= पितृवन्तोऽप्यपयः) तेन मृषेतन्ना (= मृषेतन्ना) रथेन (= रथेन) रथमभिधाय । मन्तः मोमं वीतये (= मन्तः मोमं पानाय) अन्तम् (= अन्तम्) ॥

यत्तं. पुं नम्यं मन् आभि लानपरान् टीप पाहा.

या मन्तान् 'रथेन' हे पद आहे त्याचा 'न' ओढून दीर्घ म्हटला म्हणजे तिसरा चरण वंशस्थाप्रमाणे लागेल.

८. अर्थीस अर्शी प्रार्थना आहे की, 'हे अर्थीनी, तुमच्या रथाने पांढरे नवीन आहेत अथवा त्यास मार्ग ठाऊक नाही असें नाही; ते नित्यतः यत्ताप्रत जाणारे आहेत. यास्तु ते आज तुम्हास येथे आणोत, आणि मार्गात दुसऱ्या कोणत्याहि उपासकाप्रमाणे घेऊन न जाओत, येथे आमच्याच यत्ताप्रत घेऊन येओत, आणि तुम्ही येऊन तुम्हांसाठी आर्शी कुशासन आंधरलें आहे त्याचवर वसा, कारण की मुरुते आणि सुसेवा करणाऱ्या उपासकास तुम्ही धनधान्यसंपत्तीने भरून दारुणारे आहां.'

'यत्ताप्रती' = 'अध्वरथिः'. म्हणजे

यत्ताप्रत जात असणारे. हा लक्षणादी केलेला अर्थ योग्य आहे. 'यत्ताप्रत मोम-रिगारे' असा जो द्वितीयक पाथिमान्ति-दान् अर्थ करितात तो निराधार दिसतो.

'येऊन येओत' = 'अर्शा या वदन्तु'.

सु. ३४ मं. १२ याचवरील टीप पाहा.

'धनधान्य देणारे' = 'इथे पृथ्वी'.

अक्षरशः अर्थ 'अन्न भरपूर करणारे'.

क. ६. १८. ८; ८. ५. ३६ आणि

त्यांचवरील साधनभाष्य पाहा.

वृत्तसुखासाठी प्रथम चरण,

अर्वाचीं वां सप्तयो अध्वरथिः

असा, आणि तिसरा चरण,

इथं पृथ्वी सुकृते सुदानवे

असा म्हणावा; म्हणजे 'चा' 'यो' 'पृ' ही

अक्षरे दीर्घ असताहि न्हस्व म्हणवी,

आणि तसे केले असता सतोवृहती उ-

दास इह असत्याप्रमाणे वंशस्थवृत्ताप्र-

माणे लागतील.

९. हे सत्यवंत [अश्वी] हो, [तुम्ही] ज्या रथांत [भस्म] उपासकासाठी निम्न धन आणीत असतां त्या सूर्याप्रमाणे तेजःपुंन [तुम्ह्या] रथांत [वस्तु] [तुम्ही] मधुर सोमरस पिण्याकरितां या.

9. In that car, bright as the sun, truthful [Asvins], in which you ever bring wealth to the worshipper, come hither to drink the sweet Soma.

९. ज्या तेजःपुंन रथात अशी वस्तु आले म्हणजे उपासकाला धनशक्ति होत, त्या रथांत भस्म अश्वीनी यावे आणि आपण अर्पण केलेला गोड सोमरस प्यावा, अशी प्रवृत्त या मंत्रात प्रार्थना करित आहे

‘नित्य आणीत असता’ = ‘शब्द उद्-
ः’ अक्षरशः अर्थ ‘नित्य आगिते प्राप्ता
प्राप्ता’ वेदात रीतिवर्तमान वाक्याच्या
बन्नी पूर्णवर्तमान वाक्या प्रयोग होत
[सतो, असे पूर्वी सांगितलेच आहे.

‘सूर्याप्रमाणे तेजःपुंन’ = ‘सूर्यत्वचा’
अक्षरशः अर्थ सूर्याप्रमाणे कांति आहे
ज्याची. ऋ ८. ८ २ आणि त्यान-
रीत सायणभाष्य पाहा.

हा मंत्र वृत्तमुक्तासाठी रचिला नि-
हिम्याप्रमाणे म्हणावा, म्हणजे वृत्ताचे तरे
स्वरूप दृष्टीस पडेल:-

‘तेन नामया आगतं ।

रथेन सुरिभ्रत्वचा ।

येन शब्ददूहपुंनोमुचे वस्तु ।

मधुर सोमस पीतवे ।’

१०. आम्ही स्तोत्रांनी आणि गायनांनी विप्रलधनवंत [अश्वी-त्वा] [आमचे] संरक्षण करण्यासाठी इकडे [या अशी] मोठ्याने हाक मारीत आहो. कारण की हे अश्वी [देव] हो, कण्वांच्या प्रिय गृही [तुम्ही] सदैव सोम पीत आला आहा.

10. With hymns and with songs we loudly call the wealthy [As'vins] hitherward for [our] protection. For, Asvins, you have ever drunk the Soma in the beloved house of the Kanvas.

१०. हा मंत्र सूत्राचा उपसहार आहे. यात सूत्रार्ता असे प्राथितो की, 'हे अश्वी देव हो, तुम्ही आमच्या या कण्वकुव्यात पररागत पित्र्यानिपिदी सोम पीत आला आहा, म्हणजे तुमची उपासना आम्ही आज नवीन करितो आहो असे नाही. आमच्या वाटवटिलापासून आमच्या मोत्रांत तुमची उपासना होत आली आहे. आणि कण्वांनी आपल्या परी तुम्हास अर्पण केलेला सोम इत्यादी औ-रमुक्याने पीत आला आहा की, कण्वांचे घर तुम्हास त्यामुळे प्रिय झाले आहे. त्या चालीला अनुसरून आम्ही आज तुमच्या नावाने हे आणि यासारखी इतर सूत्रे रचून म्हटली आहेत, आणि तुम्ही येऊन आमचे रक्षण करावे असे प्रार्थित आहो तर हे अश्वी हो, तुम्ही आमचे पाठराखे व्हा'.

या मंत्रात प्रथमार्थात परीक्ष निदेश अर्पण उपासना प्रत्यक्ष निदेश आहे अशी उदाहरणे पूर्वी आलीच आहेत.

'स्तोत्रांनी आणि गायनांनी'—उक्थे-

भि. अरुंध. 'रायणाचार्ये 'उक्थ' म्हणजे 'शत्रु' असे म्हणतात. शत्रु म्हणजे जे सोम केवळ मोत्रांनी अथवा इकडे म्हणावयाचे, गावयाचे नव्हे ते. आणि जे शीघ्र गाऊन म्हणावयाचे त्याला वैदिक भाषेत स्तोम म्हणतात.

'इकडे [या अशी]'—'अर्वाक्' या 'अर्वाक्' अव्ययाना प्रयोग येथे 'आ' या उपसर्गाच्या अर्धी केलेला आहे.

'पीत आला आहा'—'पपथुः' रीति-वर्तमानावरून पूर्णवर्तमान.

या मंत्रात अश्वीची प्रीति उपासकांपर कशी आहे आणि त्याची विनवणी किती नम्र रीतीने प्रकट करित आहे ती पहा या नम्रतेची पुराणाना उद्धरणे वाकून पाहिला म्हणजे मिठी भेतर दृष्टीस पडते !

वृत्तसुतासाठी दुसऱ्या चरणांत 'च' दीर्घ म्हणावा आणि तिसऱ्या चरण या-प्रमाणे म्हणावा:—

अथेव कण्वाणां सदसि दिवे हि के.

गुलम् ४८.

गन्तव्यः पराण फलिः । उपा देता । अमुनो हृदयः । गुनः मन्त्रहृदयः ।

सह ग्रामेन न तयो मृगंता दुहितृद्वयः ।

सह दुष्टेन वृद्धा विभावति राणा देवि दाम्पती ॥ १ ॥

सह । ग्रामेन । नः । तयोः । वि । उच्छ । दुहितः । द्वयः ।

सह । दुष्टेन । वृद्धा । विभावति । राणा । देवि । दाम्पती ॥ १ ॥

भाषायाय्.

१. हे उपः, हे दिवो दुहितः (=गुद्वयस्य कन्यके), [तौ] नः (=अस्मदर्थे =अस्मदर्थे) ग्रामेन सह (=धनेन सहितं) वि उच्छ (=विशेषेण प्रशस्त्र), हे विभावति (=प्रशशयति) [तयोः] देवि, वृद्धा गुद्वयं सह (=महत्या अनादितं सह) [तथा] [वृद्धा] राणा (=पथादिलक्षणं धनेन सह) दाम्पती (=शान्तता) [सती स्व]. [वि उच्छ=विशेषेण प्रशस्त्र] ॥

हे उपः, अस्मदर्थे विविधधनं महीत्या उदिहति भावः ॥

सूक्त ४८.

ऋषि—ऋषिकुलोत्पन्न प्रस्कण्व
या नांवाचा. देवता—उषा देवी.
वृत्त पूर्वसूक्ताप्रमाणेच विषम ऋचा
आहेत त्यांचे वृहती आणि सम
ऋचांचे सनोयहती आहे.

१. हे उषे, हे सूचे कन्यके,
[तूं] धनासहित आम्हांसाठी प्र-
काश; हे प्रभापती देवी, उदार
[अग्नी जी तूं ती] मोठ्या संपत्ती-
सहित [आणि] वैभवासहित
[प्रकाश].

१. हे सूर्य प्रभातवेगळ्या जी उषा
या नावाची देवता वेदात प्रसिद्ध आहे
दिनविषयी होय ऋग्वेदात या 'उषा
देवी' विषयी रितांएक वार सुंदर
सूक्त आहेत त्यांपैकीच हे एक होय.

या मंत्राचा भावार्थ समनय्यास असा
बसवता येतो पाहिजे की, प्रसिद्ध ऋ-
षि मोठ्या पाहोटेस उठून पुढांहेत
तोच वस्तु द्यातो की 'हे उषे, नू आता
आतासाठी सुंदर धन, धान्य आणि हे
प्रभापती देवा, इतर संपत्ति देऊन
देवा, नू मोठी दावा आहेस'

'सूच व-परे'—दुर्हितदिव 'सूच'
द्वारे आवासासह उषा जी सूर्य-
प्रकाशप्रति अतिशय अस्वस्थ-
ता या उषात सुखदादि हारे देऊन

HYMN 48.

To Ushas or the goddess of the
early Dawn By Prashnya
son of Kanva. Metre—those
that are uneven (1,3 etc)
are *Bṛihatī*, and those that
are even are *Saṁbṛihatī*.

1. With beautiful wealth
for us dawn forth, O Ushas,
daughter of heaven, with
plenteous affluence [and]
with wealth, O brilliant
goddess, [dawn forth] [thou]
liberal [Ushas].

वसिदान तो होय, आणि नारकन न-
द्वय देव उषा ही उषास्योत्पत्ता या
जगतात प्रकाश पदना आणि तो प्रकाश
बोसत अमल द्याऊन आणि दुसरा स-
दात उषेचे जन्म दरदिवस होय असा
द्वयन विरा 'सूचा कन्यका' असे स-
दर नाव ऋग्वेद बारावी दिने आहे.
याच सुताचा असा मंत्र आणि त्या
बरीच टीका आहे

'प्रकाश'—हे उषा द्या देव उषा
या 'उषा' हे कन्यका 'सूच'
(प्रकाश) द्या देव प्रकाश द्या देव
भारत 'सूर्यदेव', 'सूर्यदेव', आणि
बोसत होऊन उषा देव 'सूर्य'
कन्यका देव 'सूर्यदेव' आहे 'सूर्य'
द्या देव 'सूर्यदेव' द्या देव, आणि

अश्वान्वीगोमंतीविश्वसुविदो भूरि च्यवन्त वस्तवे ।
 उदीरय प्रति मा सुनृता उपस्थोदु राधो मयोनाम् ॥ २ ॥
 अश्वऽवतीः । गोऽमंतीः । विश्वऽसुविदः । भूरि । च्यवन्त । वस्तवे ।
 उत । ईरय । प्रति । मा । सुनृताः । उपः । चोद । राधः । मयो-
 नाम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. [अन्या उपासः] अश्वतीः (=अश्वत्तः=वह्न्योपेता) गोमंतीः (=गोम-
 त्यः=बहुभिर्गोभिर्युक्ता) विश्वसुविदः (=सकलसपत्न्या लम्भयिष्यः) [सत्यः] भूरि
 (=पुनःपुनः) वस्तवे [अ]च्यवन्त (=तिमिरविवासाय प्राप्ताः=व्युद्यं आयताः
 =व्युच्छन्न कृत्वा गताः) । [तस्मात् एवं] हे उपः, मा प्रति (=मां प्रति=मासुरिश्च=
 मया) सुनृताः (=प्रियहितवाचः=स्तोत्ररूपा हितवानः) उदीरय (=उच्चारय) ।
 [तथा] मा =यजमानानां=यजमानार्थं राधः (=धनं) चोद (=चोदय=
 प्रेरय=यथा आनन्देत्तथा कुरु) ॥

अग्नेदमुक्तं भवति । हे उपः, इतः पूर्वं या अनेरा उपासः उपासकेभ्यः अश्वान
 गास्तथा सकलधनान्तराणि आनयन्त्यः सत्यः उच्छन्नं कृत्वा जग्मुः, तथा अग्नं स्वमति
 व्युच्छ, व्युच्छन्नं कृत्वा च मा प्रति प्रियहितस्तोत्ररूपा वाच उच्चारय । मां देवप्रियाणि
 स्तोत्राणि गातुं शिक्षयेति यावत् । तथा अस्माकं ये यजमानास्तेभ्यो धनं देहोति ॥

‘उच्छ’ शृणुजे प्रकाशं लागणे, उजळणें.

वृजसुखासाठी हा मंत्र खाली लिहि-
 ल्याप्रमाणे म्हणावा.

सह वामेन न उषो ।

वि उच्छा दुहितदिव ।

सह शुक्लेन बृहता विभावरि ।

राया देवि दासवती ।

१९. आणि आतां हे मरुता-
नो, स्थिर, वीरयुक्त, शत्रूला जिंक-
णारी [आणि] शतपट [आणि]
सहस्रपट वाढणारी [अशी] संप-
त्ति [तुम्ही] आम्हांला द्या.—बुद्धि-
मान् [मरुद्रण] प्रतिदिनी प्रातः-
काळी शीघ्र येत जाओ.

15. And now, O Maruts,
confer upon us a prosperity
that is constant, full of
brave sons, [and] able to
vanquish the enemy—a pro-
sperity growing hundred-
fold [and] thousand-fold.—
May the wise [troop of
Maruts] daily come unto
us quickly in the morning.

गौरीविषयी वेदात ज्याला काही आधार
नाही अशा कथा रचिल्या असल्या असं
म्हणावें लागते.

ही कथा रसाली दासविन्यासप्रमाणें
घोरकथाच अद्वयगीर्णें आधुनिक धांकवृ-

त्ताला बसते:-

चर्कतिअं मेरुतैः पृत्सु दुष्टं
शुभ्यं शुभ्यं मयवस्तु धनन ।
धनस्पृष्टमुक्थिअं विश्ववर्षणि
तोक पुष्यम तनयं शतं हिमा. ॥

१५. हा या सूक्ताचा उपसहार आहे
आणि सूक्ताचे शेवटी ऋषि वर मागत
आहे. तो हा की, ' हे मरुतानो, आता
शेवटी इतकी प्रार्थना आहे की, तुम्ही
आम्हांला असे वैभवं द्या की तें शश्वत
रहावें, त्यात शूर पुत्र असावे, आणि त्यात
शत्रूला जिंकण्याची शक्ति असावी, आणि
ती प्रतिदिनी कर्मा कर्मा न होता, उच-
रोनर शतपट आणि सहस्रपट वाढतच
जावी.' एक सप्तम्यामुळे ' बुद्धिमान् ३० '
पाठ्यपद आले आहे. नोंधाने केलेली
जितकी सुक्ते आहेत त्याच्या शेवटी हे
पाठ्यपद घेत अमन. तुरारामानें के-
लेले जितके अमन आहेत त्याच्या शेवटी
' तुरा मने ' इत्यादि चरण आल्याच पा-
हिजे, तमाच नोंधकाराने केलेली जितकी
सुक्ते आहेत त्याच्या शेवटी "प्रातर्मयु धिया-

वसुर्नगम्यात्" हे शब्द आलेच पाहिजेत.

या मंत्रात ऋषि काय वर मागतो
त्याचा विचार करावा. नोंधा ऋषि ब्रा-
ह्मण आहे आणि परम विद्वान् आणि
परमपवित्र ऋषि आहे तरी, आम्हांला
गोब्राह्मणाचे पालन करणारा क्षत्रिय
अथवा शूद्र राजा प्राप्त होओ आणि
आम्हांस नित्य तप आचरण्याला विघ्न
न होओ असा वर मागत नाही, तर जी
संपत्ति स्थिर राहील, जिच्या बरोबर
शीर्षानें भरलेले पुत्रपौत्र आमच्या घरी
असतील आणि जिच्या योगाने शत्रूला
जिंकून टाकण्याची शक्ति आम्हांला ये-
ईल अशा संपत्ति मागतो. यारुक्त
शस्त्रांत ऋषि जसे होते असे आरुक्त म-
मजत आलां आहां त्यापेक्षां फार निज
अमन हे अगदी उघट होत.

गुणः ६५.

अग्निं नृणां देवतां नृणां । अग्निं देवतां । अग्निं देवतां । अग्निं देवतां ।

पृथ्वा न तावत् गुणं नानं । नमो गुणानं नमो गुणानम् ।

तत्ततोऽपीताः पदेऽनुं गच्छन्तं नमो मीमांसुः पदेऽनुः ॥ १ ॥

पृथ्वा । न । तावत् । गुणं । नानं । नमो । गुणानम् । नमो । पदेऽनुं । गच्छन्तं । नमो । मीमांसुः । पदेऽनुः ॥ १ ॥
तत्ततोऽपीताः । पीताः । पदेः । अनुं । गच्छन्तं । उवं । नमो । मीमांसुः ।
निर्भेः । पदेऽनुः ॥ १ ॥

भाषापरामर्शः

१. [हे अग्निः] नमो गुणानं (= इतिगुणानामनां संयुक्तानं = इतिगुणानामनां
प्राप्तिरात्मनो दापयन्) नमो गच्छन्तं (= उतामोदेतिगुणानां दानं इतिगुणानामनां दे
तु गच्छन्तं) गुहा पदम् (= गुहायां लीनं) [तां] पीता (= मीमांसुः) नमो
(= गमान्नीयः= सतिमृता देवाः), पृथ्वा न तावत् (= पृथ्वा इति चोदिता
पदराज्येभ्योऽनुं) [अनुगच्छन्तं तद्वत्] पदेः (= एव पदराज्येभ्योऽनुं) अनु
(= अन्यगमनं= अनुसरणं सम्पन्नं), [अग्निं च] [तं] निर्भेः पदेऽनुः (= नमो
अग्निं पदेऽनुं देवाः) तां (= तान्) उवं सोदन् (= नमो देवतां पदेऽनुं) ॥

गुहा पतन्तमिदं सायना एव यदिति । “गुहा पतन्तम् अग्न्यायां गुहायां गच्छ
“ पतमानं..... तथा च तैत्तिरीयैरुक्तं पदेऽनुः समाख्यायते । स निगद्यते । न
“ प्राविशदिति । यथा । अथर्वगुहायां गच्छन्तं वर्तमानम् । भूयते च । अग्निं देवतां
“ निगद्यते । अथो क्वं क्वं क्वं सोऽथर्वे संवत्सरमतिवर्तितोति । ” इदृशीं चोदिता
रुपायिनामुदिश्येव गुहा पतन्तमग्निं देवा अन्यगच्छन्ति मूले पराशर इति ब्रह्मण्ये

‘ शूला जिह्वारी ’= ‘ कृतीवाहम् ’.
शूला आक्रमण केले असतां त्यागात्न
आपले संरक्षण करण्यास समर्थ असा
अर्थ कृतीएक विद्वान् करितात. त्याला
क्रं. ८. ४५. ३५ याजवल्कील सायन-
भाष्याचा आधार आहे तरी, क्र. ६.
१४. ४ आणि ८. ६८. १ आणि ८.
८८. १ हे मंत्र आणि त्यांजवरील साय-
नभाष्य पहा.

हो कचा वृक्षसुत्तार्थ राली दाता
त्याप्रमाणे म्हटली पाहिजे—
तुळ स्थिर मेळतो चोरपन्तम्
कृतीसहं रविप्रेमासु धन ।
सहस्त्रिंशतिनं शूलावांते
प्रातर्मक्षू धीर्वाचसुर्जगम्यात् ॥
नौधा कषीची मूक्तेः येध सपली. ७
ता पुढे पराशर कषीची लागणार.

सूक्त ६५.

ऋषि— शक्तीचा पुत्र परादार
या नांवाचा. देवता— भूमि. वृत्त—
द्विपदा विराट्.

१. [हे अग्नी], गुहेत लपून
राहिलेला, उपासकांकडून उपास-
ना करविणारा, [आणि] उपा-
सना वाहून नेणारा, [असा जो]
तुं त्या तुझा शोध, चोरचा शोध
पशूच्या योगाने लावितात तसा,
[तुम्हे] सखे [जे] प्रजावान् पू-
जनीय सवे [देव] म्यांणी पावली-
च्या योगाने लाविला [आणि]
[ते] तुझ्या जवळ जाऊन बसले.

HYMN 65.

To Agni. By Parāśara son of
Śakti. Metre— *Dvipadī Vi-
ratī*, consisting of four lines of
ten syllables each.

1. Thee, [O Agni], who
hidest in the cave, who
promptest the offering [and]
who carriest the offering,
the wise [gods] [thy] com-
panions traced through the
footprints, as [people trace]
the thief through [the
stolen] cow, [and] the ado-
rable [gods] all sat by thee.

- १ हे सूक्त परादार या नावाच्या ऋ-
षींचे आहे. त्यांचे वृत्त 'द्विपद द्विपदा'
'द्विपद द्विपदा' वृत्ताचे लक्षण असे की
त्यातील प्रत्येक चरणात दहा अक्षरे अ-
सतात, आणि चरण दोनच असतात,
चार नसतात. परंतु दोन विराट् द्वि-
पदा मिळून एक ऋचा करण्याचा आणि
ऋचयाचा प्रसार आता पटला आहे.
बभ्रुतः ही जी पहिली ऋचा 'पथा'
पावून 'यमशः' पर्यंत आहे त्यात दोन
'द्विपद द्विपदा' आहेत, ऋचजे दोन
ऋचा मिळून झालेली आहे. आणि
नाममागेच सर्व 'द्विपद द्विपदा' विषया
रुमनायचाच आहे.

यात ऋषि ऋचोषी. 'हे अग्नी,
उपमावाहून देवाची उपासना करवि-
णारा आणि त्यांना उपासना करून द्या

दिले ऋचजे ते देवाकडे घेऊन जाणारा
जो तू, तो जेव्हा पटून गेलास आणि
लपून राहिलास, तेव्हा मीस जे देव ते,
सोमन नेलेल्या गुराची पावळ पाहून
चोरचा शोध लोह लावितात तसा, तुझ्या
पावळीवरून तुझा शोध लाविने ताले
आणि ते तुजजवळ घेऊन बसले.' यात
अग्नि पटून गेला होता, ऋचजे देवांना
पोहचविण्याकरिता जे द्रवि अग्नीकडे
अर्पण केले होते ते देवाकडे म नेता
आणून घेऊन घेऊन गेला, आणि लपून
राहिला; तेव्हा देवांना आणले बभ्रु
मिळेलनाम शक्तीकडे देवांना अग्नीचा
पाटलास गेला, अशी काही तरी एवढी
कथा अगदी, आणि दिवा उदेंतून ही
ऋचा केली आहे. आणि तरी कधी आहे
असे ऐनद्विपद ऋचजे म्यांणी आहे.

ऋतस्य देवा अनु वृता गुर्भुवत्परिष्टिर्योर्न भूम ।

वर्धन्तीमापः पुन्वा सुशिभिर्मृतस्य योना गर्भे सुजातम् ॥ २ ॥

ऋतस्य । देवाः । अनु । वृता । गुः । भुवत् । परिष्टिः । योः । न । भूम ।
वर्धन्ति । ईम् । आपः । पुन्वा । सुऽशिभिम् । ऋतस्य । योना । गर्भे ।

सुऽजातम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. ऋतस्य (= सत्यरूपस्य) [अग्नेः] वृत्तानि (= शासनानि) देवा [अति]
अनु गुः (= अन्वगच्छन् = अपालयन् = पालयन्ति), योर्न भूम (= भूलोक इव पृथिवी
व्यपि = यौथ पृथिवी च) [अग्नये] परिष्टिः (= परितः सत् वर्तमाने = घृष्टे) भुवत्
(= अभूत्) । ऋतस्य योना गर्भे (= सत्यरूपस्य यज्ञस्य स्थाने गर्भे = यज्ञस्य सत्
स्थाने तद्गुणे गर्भाशये) सुजातं (= सुष्ठु प्रादुर्भूतं) पुन्वा सुशिभि (= स्तोत्रेण प्र-
कम्) ईम् (= एनम् = अग्निम्) आपः (= आपो देव्यो) वर्धन्ति (= पोषयन्ति) ॥
अग्नेदमुक्तं भवति । अग्नेः शासनानि राजाधिराजस्य मान्डलिका इव देवाः पाल-
यन्ति । अग्नेरर्थं यावापृथिव्यौ गृहस्वमापतुः । तथैव वेदिरूपायां योनौ सुष्ठु वा-
स्तोत्ररूपेणाग्नेन च प्रवर्धितमप्यापो देव्यो वर्धयन्तीति तस्य महिमेति ॥ आपो वर्ध-
यन्तीत्यस्य अन्तरिक्षस्थे मेघोदके विबुद्गुणेण प्रवृद्धोऽग्निः प्रादुर्भवतीति भावः ॥

परिष्टिरिति दुर्बोधम् । एतामृच सायण एवं व्याचक्ष्यौ । देवा ऋतस्य गतस्य
लायितस्याग्नेर्वृत्ता वृत्तानि कर्माणि गमनावस्थानशयनादिरूपाण्यतु गुः । अन्वेहुमगमन् ।
तदनन्तरं परिष्टिः परितः सर्वतोन्वेषणं भुवत् । अभवत् । भूम भूमिरप्यग्नेरन्वेष-
भिर्देवैर्योर्न स्वर्ग इवाभूत् । इन्द्रादयः सर्वे देवा अग्नेर्गवेषणाय भूलोकं प्राप्ता इत्यर्थः ।
आपोऽन्वेयता ईमेनमुदके प्रविष्टमाग्निं वर्धन्ति । प्रवर्धयन्ति । यथा देवा न पश्यन्ति
तथाऽक्षन्नित्यर्थः । कीदृशम् । अन्वेयता ईमेनमुदके प्रविष्टमाग्निं वर्धन्ति । ऋतस्य योना ।
योनिरित्युदकनाम । गर्भस्थाने मये

सुजातं सुष्ठु प्रादुर्भूतम् । एवमस्तु वर्तमानमाग्नं दध्यां मत्स्यः प्राप्यतु । तदनन्तरं
देवास्तमश्वासिपुरिति भावः । तथा च तैत्तिरीयकम् । स निलायत । सोऽपः प्राविष्टव
देवाः प्रेषमैच्छन् । तं मत्स्यः प्रावर्षादित्येति ॥

तं सामितलं आहे वी, अग्निं गुप्तं ज्ञाला

उदकात् जाऊन शिरला. क.

१० सूक्ते ५१, ५२ यात अग्नि

आणि देव याचा सवाद दिला आहे.
पण त्यांत लपून राहण्याचें कारण मा-
निपाळे सामितलं आहे.

२. सत्यमूत [जो अग्नि त्या]-
ची शासनें देवहि पाळितात; शु-
लोक [आणि] त्याप्रमाणेच पृथि-
वी[हि] त्याला आश्रयमूत झाली;
स्तोत्राच्या योगाने वाढलेला [आ-
णि] पक्षस्थानरूप गर्भात सुंदर
रीतीने जन्मलेला [जो अग्नि त्या]-
ला उदके वाढवितात.

2. Of the truthful [Agni]
the gods obey the or-
dinances; [to him] the
earth like heaven became
the home. Him the waters
nourish who is well-born
in the womb, the altar of
the sacrifice, [and] well
nourished with prayers.

ही ऋचा त्याची दास्यित्याप्रमाणे
इजसुत्सार्थ व्हटली पाहिजे:-

पथा न तापु मुहा चतन्तं
नमो युजान नमो वहन्तम् ।
समोषी धीयः पदिरनु ग्मन्
उप स्वो मोदन् विश्वे यजन्ता ॥

यावन्न समजून वेंडल वीं ' द्विपदा
विपद' म्हणजे विष्णुभक्ष होय, मान

विष्णुभाच्या प्रत्येक पादातील जे सातवे
(वर) अक्षर ते यांत सुग्रीव नसते.
विपद द्विपदा म्हणतांना विष्णुभ (म्हणजे
उपजाती) प्रमाणेच व्हटली पाहिजे. सा-
तवे अक्षर नाहीसे समजून एकदम उदी
मारिस्थानमाणे सहावे अक्षर व्हटल्याने-
वर आठवे अक्षर व्हटले पाहिजे.

२. या ऋचेत अग्नीचा महिमा वर्णिला
आहे:- ' अग्नीची आज्ञा सगळी देव
मुळा मानितात. अग्नीला राहण्याला
टिबाग तर रक्तः सर्व सुलोक आणि
पृथिवी ह्याच झाल्या आहेत. उपासका-
च्या रक्षितारूपी सोनीत जन्मलेला
आणि उपासकांनी स्तोत्राच्या योगाने वा-
ढवून पुढे वेंडला असा जो अग्नि त्याला
रक्त आपोदेवी, म्हणजे उद्‌ररूपी
देवीहि आर्पमाणे रक्ष पाजून पुढे वरी-
त असतात. यामागे सर्व मनुष्ये, देव,
उदक, भूमि, आकाश, स्वर्गलोका इत्या-
दि सर्व जावजसु. पाणी, आणि पदार्थ
आतांचा मेरा वरीत असतात; असा अ-
ग्नीचा महिमा आहे.

न्याच्या आगी रोंदेंपना नाही असा.
' त्याची शासने देवहि पाळितात '=
' देवा अनु वता गुः ' (अ. ३. ७. ७ आणि
त्याजवरील सायणभाष्य पहा) ही
शासने म्हणजे अग्नीची उपासना करणे,
त्याची प्रीति जेणेकरून सारादिसी जांच
ही वी वरणे इत्यादि.

' सुलोक आणि स्वाप्रमाणेच पृथिवी-
हि त्याला आधारभूत झाली ' = भुव
परिहि. टी न भूम ' हे वाक्य वाटण
आहे ' परिहि. ' हा शब्द वेदान पुढे-
र श्रुतांना अज्या नाही क ८ ८८.
१ दत्त ' उद्‌रवकारक रिज. ' ७ १२
७ दत्त ' अ-वेधन ' म्हणजे रों रों अग्नि
१० ' १४ ३ दत्त ' धन ' अडे तेन
विष्णु ' तेन अर्धे मन्त्राने देवे आहे.

' यमभूत ' = ' वनस्प. ' म्हणजे ' वनस्प. '

पुष्टिर्न स्यात् क्षितिर्न पृथ्वी क्षितिर्न भुजश्च क्षोद्रे न संयु ।
 भस्मो नाभ्युन्मर्गप्रयत्नः सिन्धुर्न क्षोदः क ई गगने ॥ १ ॥
 पुष्टिः । न । स्यात् । क्षितिः । न । पृथ्वी । क्षितिः । न । भुजः । क्षोदः ।
 न । भस्म ।
 अर्थः । न । अभ्युन् । समीपप्रयत्नः । सिन्धुः । न । क्षोदः । कः । ई ।
 गगने ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. स्यात् (=रमणीया) पुष्टिर्न (=भूमिपदस्थित्वादिभूमिरित्यर्थः
 मत्) [रमणीये]. पृथ्वी (=भूमिः) क्षितिर्न (=भूतलं वा) [क्षितिः]
 भुजश्च (=भोजयिता=प्राप्तुं वा भोजनसदृशं पुष्टो) क्षितिर्न (=संयुक्तः)
 [संयुक्तः]. क्षोद्रे न (=सुगच्छादं जगद्विष) [सुगच्छादं], भस्म
 (=भज्यमानं=समग्रदहनं) समग्रतः (=सिद्धिर्नैव प्रयत्नः=सोपगमः), भस्म
 (=नाशश्च इव) [सोपगमिणं], क्षोदः (=भज्यमानः) सिन्धुर्न (=जलनिर
 इव) [अभिनयम्], [एतादृशम्] ईम् (=एतत्=भूमि) को पण्डितः (=वि
 द्येत्) ?

हे अग्रे त्यदपेक्षयाहं श्रेयसमिति क एनं प्रत्यादिशेद् ? न कोपीत्यर्थः ॥

त. प्रस्तुत मेशांत आर्क्षी दिलेला अर्थ
 सदभावा इष्ट असून निर्वचनसिद्ध आहे.
 ('परिष्टि' शब्द 'परि' आणि 'सि'
 =अस्ति या अवयवांपासून झाला आहे
 असे समजले पाहिजे). परंतु याहून
 निर्विवाद अर्थाची अपेक्षा सरी.

'यत्स्थानरूपं गमांत' = 'कृतस्य
 योना गर्भे.' यत्स्थान अथवा 'कृतस्य
 योनिः' म्हणजे 'ज्या स्थळालांत अग्नि
 पेटवितात आणि हवि घालतात ते.' त्यात
 अग्नि उत्पन्न होतो म्हणून त्यापासून अ-
 ग्नीचे जन्म होतें असे म्हणणें स्वाभाविक
 आहे. या स्थळाला अग्नीचे जन्मस्थान
 असं ऋग्वेदात अनेक ठिकाणी नांव
 दिले आहे.

'सोत्राने वाटलेला' = 'पन्वा हवि-
 र्भिम्.' उपासकांनी दिलेल्या हवीने अग्नि
 वाडलेल्या सोत्रांनी अग्नि आणि दुसरे
 देव वाडतात असे आर्क्षी पूर्वी पुर्व
 ठिकाणी सांगितले आहे.

'उदके वाटवितात.' म्हणजे लाल
 मुलाल जशी आई दूध पाजून वाडवी
 तशी. याचें तात्पर्य इतकेंच आहे की, अ-
 ग्नीसाठी जी मेघरूपानें उदकें अतला
 त्यात प्रचंड विमुद्रापाने अग्नि वास करितो
 आणि प्रसंगवशात् दृष्टीसहि पडतो. क.
 १०. २. ७ यात अग्नि उदकापासून
 जन्मला असे सांगितले आहे (यत्वा
 यावापुढिची यं त्वापरत्त्वश यं त्वा सुव-
 निमा जनान्=ज्या तुला अग्नीला मुलक

३. लक्ष्मीप्रमाणे आनंदकारक,
पृथिवीप्रमाणे मोठा, पर्वताप्रमाणे
फललोत्पादक, उदकाप्रमाणे शांति-
कारक, समरांगणांतील घोड्याप्र-
माणे चपलगामी, [आणि] नदी-
प्रमाणे अनिवार्य [असा जो हा
अग्नि] त्याला निवारण्यास कोण
समर्थ आहे ?

3. Delightful as pro-
sperity, vast as the earth,
nourishing as the mountain,
gratifying as water, swift
like a war-horse, impetu-
ous as a rapid—who can
excel Him ?

आणि भूलोक यांनी, ज्या तुला आपो-
देवीनी आणि ज्या तुला सुनात असा
जो स्वरा देव त्याने जन्म दिले तो इ०)
क्र. १०. ११. ६ यात आपोदेवी ज्या
माठा त्याच्या पोटी अग्नि जन्मला असे
सांगितले आहे (तद् आपो अग्नि जन-
यन्त मातरः).

ही कथा खाली दाखविल्याप्रमाणे म्हट-
लो पाहिजे:—

ऋतस्य देवा अनु मता सुः

भुवत्परिधिर्दिधीर्न भूम ।

वर्धन्तो मातरः पन्था सुशिक्षिम्

ऋतस्य योना गर्भे सुजातम् ॥

३. यातहि अग्नीचे श्रेष्ठत्व सांगून
त्याला कोण मागे ठावील असे ऋषि नि-
वारित आहे. 'लक्ष्मीप्रमाणे (म्हणजे
समृद्धि अथवा उत्कर्षाप्रमाणे) आनं-
दकारक, पृथ्वीसारख्या विरतीर्ण, फलपु-
ष्पादिकांनी भरलेल्या पर्वताप्रमाणे समृ-
द्ध आणि कृषाकाल मनुष्याला जसे पाणी
तसा सुखकारक, युद्धात धावणाऱ्या घो-
ड्याप्रमाणे चपळ आणि तेजस्वी, आणि
एकाद्या मोठ्या नदीच्या प्रवाहाप्रमाणे अनि-
वार्य असा जो हा अग्नि देव त्याला कोण
निवारील ? म्हणजे तुम्हापेक्षा मी श्रेष्ठ
असें अग्नीला कोण म्हणण्यास समर्थ
होईल !'

'पर्वताप्रमाणे फललोत्पादक' = गिरि-
र्भूम्भ' (सुगम अर्थलभावाटी 'गि-
रिर्भूम्भा' असा पाठ असल्या अशी

मारमनादि विद्वान् इच्छा करितात). ही
उपमा चमत्कारिक दिसते; कारण पर्व-
तच विशेष फललोत्पादक अथवा फलपु-
ष्पांनी समृद्ध असतात अशी आता प्रसि-
द्धि नाही. परंतु वैदिक युगात पर्वताला
फलपुष्पांनी समृद्ध असे म्हणण्यावि-
षयी विशेष कारणें असावी असे वाट-
ते आश्चर्य वाटते की वैदिक युगात
दोंगरावर शेताची करण्याची चाल आणि
ज्ञादे आणि फलपुष्पादि पदार्थ उत्पन्न
करणारे वृक्ष त्यांच्याची चाल विशेष
असावी. म्हणजे आपले लोक आज बहु-
तरकून सपाट मैदानावर राहत अस-
तात, परंतु पुरातनकाळी पर्वताच्या सुर-
क्षित प्रदेशात अथवा त्याच्या जवळ
खालील मैदानात राहत असत असे
अनुमान होणे. आणि पूर्वी पर्वतावर फल-

जामिः सिन्धूनां भ्रातेषु स्वस्त्रामिभ्यान् राज्ञा वनान्यति ।
यद्वातजुतो वना व्यस्यादमिह दाति रोमां पृथिव्याः ॥ ४ ॥
जामिः । सिन्धूनाम् । भ्राताऽइव । स्वस्त्राम् । इभ्यान् । न । राज्ञा ।
वनानि । अति ।
यत् । वातऽजुतः । वना । वि । अस्यात् । अमिः । ह । दाति ।
रोम । पृथिव्याः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. [अमिः] स्वस्त्रां (=स्वसृणां) भ्रातेषु सिन्धूनाम् (=अन्तरिक्षसंबन्धिनाम् अपां) जामिः (=बन्धुः=संबन्धी) [भवति] । [अमिः], राजा इभ्यान् न (=राजा शत्रूनिव), अति (=भक्षयति=राजा यथा स्वशत्रून् नाशयति तथा वनान्यमिनांशयति) । यद् (=यदा) वातजुतः (=वातमेरितः) (अमिः) वना (=वनानि) वि अस्यात् (=विविधम् आतिष्ठति) [तदा] [स] पृथिव्या रोम (=रोमाणि=केशान्) दाति ह (=छिनत्नीव) ॥

अत्र ' इभ्यान् न राजा वनानि अति ' इत्युपमा दुर्बोधा । राजा हि शत्रून् भक्षयतीति कुत्रापि न प्रसिद्धिर्वर्तते । एतच्च दुर्बोधत्वम् इभ्यशब्दस्य परिचर्यते पाक्षिमात्यान् अनु काचित् पण्डितान् गृहीतेषु न परिहार्यते ॥

पुष्पे आणि धान्ये उत्पन्न करीत अशा-
विषया ऋग्वेदांत तीनव्यार मंत्रांत चांगले
ज्ञापक आहे असे दिसते. ते मंत्र येणे-
प्रमाणे:- ऋ. ८. ४९. २ (वालखिल्य-
सूक्त) यात इंद्राविषयो ऋषि म्हणतो,
इंद्राचे आयुध जणुं शंभर धारांचे आहे
आणि तें मोघा धैर्याने उपासकासाठी
धांवतें आणि शत्रूचा नाश करून टाक-
ते. धनधान्यसंपन्न गिरीवर (म्हणजे,
हंगणवर) असलेले रस जसे पुष्ट करितात
तसे इंद्राचे वर उगममाला पुष्ट करितात
(=शतानीकेंच मंत्रिगात्रि धृज्जुषा हन्ति

शृत्राणि दाशुषे गिरेरिव म रसा अत्य-
पिन्वरे दशाणि पुष्टभोजसः). ऋ. ८. ५९.
२ यातहि इंद्राविषयी असे सांगितले आहे
की ' इंद्राची शस्त्रे शंभर धारांची आणि
आजंक्य होत. त्याचे वाण मोठे होत.
इंद्राला सोमरस पाजून आनंद केल्या
म्हणजे तो अनेकधनधान्यसंपन्न गिरी-
प्रमाणे (म्ह. हंगणप्रमाणे) उपासकाला पुष्ट
करितो (=शतानीक हेतयो अस्य दुष्ट
इन्द्रस्य समिधो महीः । गिरिर्न भुज्जु
मघयत्सु पिन्वते यदी मुना अमन्दिषु)
ऋ. ८. ८८. २ यांत इंद्राला हंगण-

४. बहिर्लोका जसा भाऊ
[तसा] उदकांचा [हा] आग
[होय]. राजा शत्रूचा [संहार
करितो] तसा [हा] वृक्षांला सं-
हारून टाकितो. वातपेरित अग्नि
जेव्हां अरण्यांत शिरतो [तेव्हां]
तो पृथिवीचे केसच जणुं कापितो.

4. Allied to the waters
as a brother to sisters
[Agni] eats the forests as
a king [his] enemies. When
Agni has spread in the
forests, he indeed shaves
the hairs of the earth.

माणें फलपुष्पधान्यादिकें करून संपन्न
असे विशेषण दिलें आहे (सुप्तं सुदानुं
तविषीभिरावृतं गिरि न पुरुषोजसम् ।
क्षुमन्तं वानं शक्तिर्न सहस्रिणं मधू गाय-
न्तमीमहे). दोंगछप्पा माध्यावर झाडे
असल्याविषयीं प्रसिद्धि क्र. ५. ४१. ११
यांत 'वृक्षरूप केश ज्याला आहेत अने
दोंगर' या शब्दावरून उघड होतें (क-
थामहें रुद्रियाय प्रवाम कद्राये निद्रितुचे
भगाय । आप ओषधीस्त नोऽवन्तु शीर्व-
ना गिरयो वृक्षकेशाः = 'महान् जो रुद्रो-
त्पन्न मद्राण त्यानमीत्यर्थ कोणतें रतोत्र

आपण गावे? धनलाभासाठी आपण
सर्वतः भगामीत्यर्थ कोणतें रतोत्र गावे ?
आपोदेवी, आणि वनस्पति, गुलोक,
वन ही आणि वृक्षच केश ज्याचे असे
गिरि, आम्हांला रतोत्र ?).

ही प्रथा राली दासविन्यासप्रमाणे वृ-
षातुरोपासाठी म्हटली पाहिजे.-

पुष्टिर्न रण्य क्षितिर्न पृथ्वी
गिरिर्न भुज्म क्षीरो न शंभु ।

अत्यो न अम्मन् सगप्रतत्ताः
मिथुर्न क्षोदः क ई पपते ॥

४. 'जसा भाऊ बहिर्लोका आग अ-
सतो तसा अंतरिक्षात विनेच्या रूपाने
बल्लभ होणारा अग्नि अंतरिक्षात मेघो-
दवस्थाने असणाऱ्या ज्या नद्या त्यांचा
आग होय. तो जसा एखादा राजा शत्रू-
चा संहार करितो तसा वृक्षांना संहार
करून टाकितो. अग्नि अरण्यात शिरून
फमरला आणि त्याला वायूची नळरटी
असली म्हणजे तो पृथिवीवरील सर्व वृक्ष
मादीसे करितो तो जणुं वायू पृथिवीचे

केसच वापून टाकित आहे असा दिसतो.'

अग्नीची उत्पत्ति आकाशात रिगुहू-
षाने होते आणि उदकाचीहि तेथेच होते
म्हणून अग्नीला उदकाचा बंधु अने म्ह-
टले आहे.

'राजा शत्रूचा संहार करितो तथा
हा वृक्षांना संहारून टाकितो' = 'इ-
म्यान् न राजा वन्दानि अग्नि.' अमरसु-
अर्थ. 'राजा म्हणून त्याने तसा अग्नि
अरण्यां सांगे' ही उभ्या जरी प्रत्येक

श्रुतिं पृथुं हंसो न गीद्वन् क्रन्वा चेतिष्ठो विनामुपमुत् ।
 सोमो न मेधा क्रतुप्रजातः पुनर्न शिवा विमुद्विभोः ॥५॥१९॥
 श्रुतिं । अयुऽयु । हंसः । न । गीद्वन् । क्रन्वा । चेतिष्ठः । विना ।
 उपऽयु ।
 सोमः । न । मेधाः । क्रतुऽप्रजातः । पुनः । न । शिवा । विमुद्विभः ।
 दूरेऽभाः ॥ ५ ॥ १९ ॥

भाषाणाम्.

५. हंसो न (=हंस इव) गीद्वन् (=उद्विग्नं निषादं) श्रुतिं (=हं
 एकारनादं करोति) । [स राहु] क्रन्वा चेतिष्ठः (=प्रजाया अतिशय प्रजापि-
 तेजस्वी) विशाम् उपमुत् (=प्रजानां मात्रः कालं विबोधयिता=रसम् उपः कालं वि-
 बुध्य प्रजा अपि तदेव विबोधयिता). सोमो न मेधा (=सोमदेव इव प्रजाप-
 त्तमजातः (=प्राण्य मादुर्भूतः), पुनः शिवा न विमुः (=गर्भस्थेन शिशुना नै-
 धा प्रभूता भवति तथा प्रभूतः), [अपि च] दूरेभाः (=निमग्नदंशोरि प्रकाश-
 नो) [भवति] ॥

शब्दाचे संवधानें रपष्ट आहे तरी यांत
 'इम्य' हा शब्द फठिण आहे. आम्ही
 सायणांस अनुसरून भाषांतर केले आहे.
 कितीएक पाश्चिमात्य पंडित इम्य म्हणजे
 'चाकर' असा अर्थ करितात. परंतु
 हा अर्थ क्षणभर म्हण केला तरी उपमा
 फठिण राहते ती राहतेच; कारण राजा
 शत्रूंस स्वातो तसा, हे जसें दुर्बोध आहे
 तसेच राजा चाकरांस स्वातो तसा असे
 म्हणजे हेहि दुर्बोध आहे. 'इम्य' श-
 ब्दाचा अर्थ दुर्बोध आहे त्यामुळे ही
 उपमा समजत नाही. अथवा, सायणा-
 चार्य म्हणतात तो 'इम्य' शब्दाचा अर्थ
 स्वरा असेल, पण धग धाज पुरातन-
 काळी राजांचा युद्धांत जय झाला म्हणजे

ही आपल्या शत्रूंचे काय करित अर
 त्याविषयी विलक्षण अडमान का-
 लायते.

'पृथिवीचे केसच जगुं कापितो
 'अग्निहं दाति रोम पृथिव्याः,' इत्य-
 पृथिवीचे केस म्हणजे याविषयी वेद
 अन्य ठिकाणीहि उदाहरणे आहेत.
 ५. ४२. १२ आणि त्याबरोबर साय
 भाष्य पहा.

ही कथा वृत्तानुरोधेकरून साहली ।
 हिंसाप्रमाणें म्हटली पाहिजे.

जाभिः सिंधूना भ्येतये स्वलाय
 इम्याज राजा वनानि अशि ।
 यद्वातजूतो वना वि अरयात्
 अग्निहं दाति रोमा पृथिव्याः ॥

९. तो उदकांत हंसाप्रमाणे वसून फुसफुसतो. तो प्राजेनें परम देदीप्यमान आणि लोकांस प्रातः-काळीं जागृत करणारा [होय], [तो] सोमाप्रमाणे बुद्धिमान् [होय], [तो] यज्ञासाठीं उत्पन्न झालेला [होय], [तो] गाभण्या गाईप्रमाणे पुष्ट, [आणि] दूरपर्यंत प्रकाश पाडणारा [असा होय].

5. Lying like a duck he hisses in the waters—he who is mightiest with his wisdom [and is] the waker of the people at dawn; wise like Soma, born for the sacrifice, fat like a pregnant cow, [and] shining afar.

५. या मंत्रांत अग्नीविषयीं स्वभावोक्ति आहे. ' ज्याची प्रज्ञा परम अष्ट, जो निरय प्रातःकाळीं जागृत होऊन जनास जागृत करितो, म्हणजे ज्याला यज्ञकर्मासाठीं जन पहाटेस उठून प्रदीप करितात, जो सोमदेवाप्रमाणे बुद्धिमान्, जो पुष्ट, आणि ज्याचा प्रकाश दूर पडत असतो असा जो अग्नि, तो उदकांत हंसाप्रमाणे वसून फुसफुसतो, म्हणजे आकाशांत जी मेषोदकें वाय्वरूपाने असतात त्यात जीनेचें रूपाने अग्नि वसून हंसाप्रमाणे नाद करितो ' असा भावार्थ दिसतो.

' तो सोमाप्रमाणे बुद्धिमान् होय ' = ' सोमो न वेधा ' . ' येथें सोम म्हणजे सोमरसरूपी जो देव तो समजावयाचा आहे. सोमपान केल्यापासून महाबुद्धि आणि मोठें ज्ञान प्राप्त होते आणि बळ

येते असे सांगितले आहे. तेच गुण सोम-रसाभिमानो जो सोमदेव त्याच्या आगी आहेत म्हणजे साहसिक आहे क. ६. ४४. ८ यांत सोमाला बुद्धिमान् अथवा शानो (" वेधाः ") असे म्हटलें आहे.

' यज्ञासाठीं उत्पन्न झालेला ' = ' कृत-प्रजातः ' हवि देवाला अर्पण करावयाचें ते अग्नीत घालावयाचे असते, म्हणून अग्नीला प्रदीप करित असतात. यास्तव त्याला यज्ञासाठी उत्पन्न झालेला अथवा जन्मलेला असे विशेषण दिले आहे.

ही कच्चा खालीं दाखविण्याप्रमाणे म्हावयाची असे समजले पाहिजे.

अस्ति अम्सु हंसो न सीदन्
कृत्वा चैतिजे विशास्यभुम् ।
सोमो न वेधा कृतप्रजातः
पशुर्न शिषा विभुर्दूरेभाः ॥

गुणान् ११.

सर्विज्ञः सर्वज्ञः ३. ३. । अविज्ञः ३. ३. । विज्ञः ३. ३. ।

गुणान् विज्ञः गुणान् न सर्वज्ञानं विज्ञानं विज्ञानं न गुणः ।

गुणान् न भूतिर्गुणान् विज्ञानं विज्ञानं न भूतिः गुणान् विज्ञानं ॥ १ ॥

गुणः । न । विज्ञः । गुणः । न । सर्वज्ञः । भूतिः । न । गुणः ।

विज्ञः । न । गुणः ।

गुणः । न । भूतिः । विज्ञः । विज्ञः । न । भूतिः । गुणः ।

विज्ञानं ॥ १ ॥

भाषाणाम्.

१. विज्ञः (= विज्ञानं = ज्ञानं) सर्वज्ञः (= सर्वज्ञः) [गुणान्] : सर्वज्ञः
 सर्वज्ञः (= सर्वज्ञः प्रथमः) [सर्वज्ञः] : भूतिः विज्ञः न (= सर्वज्ञः प्रथमः)
 विज्ञः (= ज्ञानं) [विज्ञः] : विज्ञः गुणः (= विज्ञः प्रथमः) [विज्ञः] :
 गुणः न भूतिः (= विज्ञः प्रथमः) [विज्ञः] : विज्ञः न भूतिः (= विज्ञः प्रथमः)
 गुणः (= विज्ञः प्रथमः) : विज्ञानं (= विज्ञः प्रथमः) [विज्ञः प्रथमः] :
 (= विज्ञः प्रथमः) विज्ञः (= विज्ञः प्रथमः) ॥

गुणान् न सर्वज्ञः गुणान् न सर्वज्ञः सर्वज्ञः सर्वज्ञः (अ. ६. ३. ३) सर्वज्ञः
 भाष्यं सर्वज्ञम् ॥

सूक्त ६६.

ऋषि-पराशर (पूर्वे सूक्ताचा जो कर्ता तोच). देवता-आग्नि. मृत्त-द्विपदा विराट् (पूर्वे सूक्ताचे जे तेच).

१. सुंदर संपत्तीप्रमाणे [सुखकारक], सूर्याच्या कांतीप्रमाणे [तेजःपुंज], निवाप्रमाणे [मिय], स्वताच्या पुत्राप्रमाणे [हितकारक], शीघ्रगामी अश्वप्रमाणे चपळ, दुधाप्रमाणे पुष्टिकारक, [आणि] प्रकाशमान् [आणि] विशेषेकरून तेजस्वी [असा जो अग्नि तो] अरण्ये आक्रमितो.

१. या मंत्रांत अग्नि अरण्ये भक्षायमास धावून जात असतो असे सांगितले आहे. पुष्कळ उपमा देऊन अग्नीचे अविदग्धगत स्वरूपहि यात वर्णिले आहे. 'सुंदर संपत्तीप्रमाणे [सुखकारक]' = 'रमिर्न विश्वा.' अक्षरशः अर्थ 'सुंदर संपत्तीप्रमाणे.' संपत्तीचा जो प्रधान गुण आहे तो उपमेत विवक्षित असल्यामुळे 'सुखकारक' याचा अध्याहार केला आहे. (पृथ्वीच्या सुन्नाच्या तिसऱ्या मन्त्रातील 'पुर्विर्न रण्वा' हे शब्द पहा.) याचप्रमाणे 'तेजःपुंज,' 'मिय,' 'हितकारक,' हीं विशेषणें अध्यादत्त घेतली आहेत.

'सूर्याच्या कांतीप्रमाणे तेजःपुंज' =

HYMN 66.

To Agni. By Parāśara (author of the previous hymn). Metro-Priпад First.

1. [Agreeable] like excellent wealth, [splendid] like the brightness of the sun, [dear] like the vital breath, [affectionate] like one's own son, rapid like a quick horse, nourishing like milk, bright [and] resplendent—[Agni] attacks the forests.

'सुरे न सदृक्' सायणाचार्य 'संदृक्' हें येथें विशेषण घेऊन 'सूर्याप्रमाणे सर्वदर्शी' असा अर्थ करितात. पण 'सदृक्' हे इतर ठिकाणीं नाम असून 'कांति,' 'प्रभा,' असा त्याचा अर्थ होतो म्हणून या ठिकाणीं सुद्धा नामाप्रमाणेच समजून निर्वाह करावा हें योग्य दिसते. 'सुरः' ही 'स्वर' (=सूर्य) या शब्दाची पत्नी आहे असें समजावे.

'शीघ्रगामी अश्वप्रमाणे चपळ' = 'तक्का न मूर्धनः.' याचा अर्थ कितीएक पाश्चात्य विद्वान् 'पश्याप्रमाणे झटप घालणारा,' असा करितात, पण 'तक्का' याचा अर्थ "झटप घालणारा पक्षी" असा होईलसा आधार दिसत नाही.

दाधारं क्षेममोको न रण्वो यवो न पृहो जेतु जनानाम् ।
 ऋषिर्न मृध्या विश्व प्रशस्तो वाजी न प्रीतो वयो दधाति ॥२॥
 दाधारं । क्षेमम् । ओकः । न । रण्वः । यवः । न । पृहः । जेतु ।
 जनानाम् ।
 ऋषिः । न । मृध्या । विश्व । प्रशस्तः । वाजी । न । प्रीतः ।
 वयः । दधाति ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. ओको न रण्वः (=निवासस्थानं गृहमिव रमणीयः), यवो न पृहः (=यव-
 यववत्) [आनन्दकरः], जनानां जेतु (=लोकानामभिभविता) [अग्निः] क्षेम-
 दाधार (=रक्षणं धारयति=रक्षणं करोति) । ऋषिर्न मृध्या (=ऋषिः कविरित-
 स्तोत्रकर्ता), विश्व प्रशस्तः (=जनेषु स्तुतः), वाजी न प्रीतः (=युद्धामिमुखी
 इव हर्षयुक्तः) [एतादृशोऽग्निः] वयो दधाति (=अन्नं ददाति) ॥

‘अरण्यं आक्रमितो’=‘यना सिषक्ति.’
 मृगजे अरण्यं खाऊन टारण्याकरिता
 अरण्याच्या आंगावर जणुं धावतो. पूर्वं
 सूक्ताच्या ४ व्या मंत्रातील ‘वनानि अग्नि’
 हे शब्द पहा. अग्नि वने खातो मृगजें
 यांत कांही ओटाताण नाही.

ही ऋचा खाली दाखविण्याप्रमाणे
 आहे असे समजावे:-
 रयिर्न विश्वा सूर्यो न संदृक्
 आपुर्न प्राणो नित्यो न स्रुतः ।
 तस्मा न भूर्णर्वना सिषक्ति
 पयो न धेनुः शुचिर्विभाया ॥

२. घराप्रमाणे सुखकारक,
[आणि] शिजविलेल्या यवांप्रमाणे
[आनंदकारक] [असा जो] जनांते
जिकणारा [अग्नि तो] [आमचे]
संरक्षण करितो. ऋषीप्रमाणे स्तो-
त्रकर्ता, लोकांमध्ये स्तविलेला,
[आणि] रणांतील घोड्याप्रमाणे
सुप्रसन्न [अग्नि] संपत्ति देतो.

2. He confers safety—
he who is [agreeable] as
the home, delightful as the
barley that is cooked, the
conqueror of the people.
Praising like a poet, praised
among the people, pleas-
ed like a war-horse [Agni]
confers food.

२. 'जसं माहेर सुरा देते तसे सुरा
देणारा, शिजलेले यव पाहून जसा आन-
द होतो तसा ज्याच्या पाहताच आनंद
होतो, जो शत्रुजनांच्या जिंकून टाकणारा
तो अग्नि आमचे संरक्षण करितो. कवी-
प्रमाणे स्तवन करण्याविषयी कुशल,
जनांनी स्तविलेल्या आणि युद्धाप्रत निघा-
लेल्या घोड्याप्रमाणे सुप्रसन्न असा जो
अग्नि तो आम्हाला अन्न देतो.'

'घराप्रमाणे सुखकारक' = 'ओशोन
रच'.' आपले घर बांधाहि मनुष्याला
जसे आवडते तसे दुमरे बांधीच आव-
डत नाही ही गोष्ट जशी आता आप-
ल्या अनुभवमित्र आहे तशीच वेदाच्या
वेळीहि होती.

'शिजविलेल्या यवांप्रमाणे [आनंद-
कारक]' = 'यवां न पक्वः' अक्षरशः
अर्थ 'यवांप्रमाणे शिजलेला.' 'शिजले-
ल्या यवांप्रमाणे' अर्थाहि अर्थ होऊं
शकतो. यव म्हणजे आरण ज्याला 'जव,'
अथवा 'गाव' म्हणून अमनो ते धान्य.

ते शेतात 'पिकले' म्हणजे अथवा शिज-
वून खागाऱ्यापुढे ठेविले म्हणजे जसा आ-
नंद होतो तसा अमीला पहाताच आनंद
होतो असा भावार्थ. कवेदात 'तादुळ'
(=तांदुळ) याचे नाव नाही. साळो
यालाहि शब्द नाही, 'श्यामाळा' (मावे)
म्हणून जे मागाहून सरुहत कवितेंत प्र-
सिद्ध झाले आहे त्यालाहि कोठे उच्चार
नाही. 'यव' याचा मान पुष्कळ ठि-
काशी उच्चार येतो. आणि क्षत्रियवर्गी
ज्यादि जे व्रताचे दिवस त्या दिवशी
तादुळ निषिद्ध आहेत. यव्या, राने,
यव हे निषिद्ध नाहीत. यारुदन वेदा-
च्या वेळी तादुळ टाकून नव्हते, त्याचा
शोध मागाहून लागला असे अनुमान
वाटायलाच की काय? 'नीसार' (=ह-
रीरु?) म्हणून जे धान्य वाणिजाता-
द्वाराच्या वणिनेन प्रसिद्ध आहे त्याचेहि
नाव कवेदात आढळत नाही त्याप्र-
माणेच शोधून (४६) याचाहि कवेदात
कोठे उच्चार नाही. यारुदन ही धान्ये

दुरोकंशोचिः क्रतुर्न नित्यो जायेव योनावरं विश्वस्मै ।
चित्रो यदभ्राद् श्वेतो न विक्षु रथो न रुक्मी त्वेपः समत्सु ॥ ३ ॥
दुरोकंशोचिः । क्रतुः । न । नित्यः । जायाऽइव । योनी । अरं ।
विश्वस्मै ।

चित्रः । यत् । अभ्राद् । श्वेतः । न । विक्षु । रथः । न । रुक्मी ।
त्वेपः । समत्सु ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. दुरोकंशोचिः (=दुःष्प्रापतेजा) [अभिः], नित्यः क्रतुर्न (=निजः कर्म-
तैव=निजः शीरोपेतकर्मणां कर्ता पुत्र इव) [अथवा] योनी जायेव (=शप्यान्
स्थाने भायैव) विश्वस्मै (=सर्वस्मा अपि) अरं (=पर्याप्तं) [भवति] (=आह
तेः उपभोग्यो भवति) । यद् (=यस्मात् कारणात्) श्वेतो न (=श्वेतोऽयं इति)
चित्रः (=विविचिदीप्तिः) [स] विक्षु (=जनेषु) अभ्राद् (=भ्राजते) [अपि च]
रुक्मी (=सुवर्णमयो) रथो न (=रथ इव) त्वेपः (=तैजस्वी) [सत्] स
(=संभामेषु) [भ्राजते] ॥

अपरिमिततेजस्कर्मिण्यस्मात्कारणात् सर्वेषु जनेषु निवसति तथैव सर्वेभ्योपि
भामेऽनु दृश्यते अतः कारणात् यथा औरसः शीरोपेतः पुत्रो यथा वा शप्यान्
माना भार्या सर्वेभ्योपि आ तृप्तेरुपभोग्या भवति तथा सोऽपि भवतीत्युक्तं भवति ।

माणाहून मचायत आली असें अतुमान
होतें. ऋग्वेदात् 'माष' (उदीद)
हेहि कोठे सांगितलेले नाहीत. यवांचें
नाव कार येतें आणि अद्यापि तरी सर्व
हव्यकृत्यात यवच पवित्र गणितात या-
वरून पाहतां यव हेंच धान्य आमचे
आर्य्यपूर्वज मुख्यतः करून खात असत
असें दिसते.

'रणांतील घोष्याप्रमाणे सुप्रसन्न' =
'यानी न प्रातः' सदाईत जाण्याक-
रिता निघालेल्या घोषा जसा आपल्या
शत्रूंचेविषयी सदाई आणि कशाचीच धर्षा

न करणारा असतो तसा अभि होय ।
तात्पर्य. आतांचे आपले कवि सम-
णातील घोष्याविषयी उपमा देणारे यां
कारण समरायणाचा परिचय अहमारे
घोडे आहते.

ही कथा साली दासनिव्द्यायन
रुणावयवानी आहः—

दाधारं क्षेम आको न रणो
यवो न पको जेता जनानाद् ।
कविर्न रुन्वा रिषु प्रशस्तो
यानी न प्रातो यवो दधाति ॥

३. अतितेजस्वी [अग्नि], औरम शूर पुत्राप्रमाणे [अग्नि] शय्येवर [निजन्तेन्या] जायेप्रमाणे सर्वोत्तम दामिदायक [होतो]; कारण धी [तो] सुंदर शुभ घोड्याप्रमाणे लोकांत प्रकाशतो [अग्नि] सुवर्णमय रथाप्रमाणे बन्धु [हो-साता] समरांगणांत [प्रकाशतो].

३. भारद्वाज.— 'जमा शीर्षांश्च हरेय करणारा आपला औरम पुत्र सर्वांस नृपि होईपर्यंत पहावयास मिळतो, अथवा जशी भार्या शय्येवर असली म्हणजे पतीला नृपि होईपर्यंत उपभोगादयास मिळते, तसा हा अग्नि सर्वांस नृपि होईपर्यंत उपभोगादयास मिळतो. कारण धी, तो एका ठिकाणी असतो, दुसऱ्या ठिकाणी नसतो असे नाही; तर तो जमा सर्वांच्या घरी प्रांतीने पाळलेल्या शुभ घोड्याप्रमाणे असतो तसाच समरांगणातहि असतो'.

'औरम शूर पुत्राप्रमाणे' = 'कनुर्न नित्यः' अक्षरशः अर्थ, 'औरम शूर-प्रमाणे.' 'नित्य' शब्दाचा अर्थ येथे (आणि पहिल्या मंत्रातहि) 'निज' शब्दामारित्वाच होतो. शूर पुत्राविषयी आणि उजम घोड्याविषयी आपल्या आर्य पूर्वजांची वैरदी भक्ति होती ती वेदान्त सर्वत्र आपणाम दृष्टीस पडते.

3. [Agni] of unattainable brightness, is enjoyable to gratification by all, like one's own hero, like a wife in bed; since he shines brilliant like a white horse among the people, [shines] mighty like a golden car in battles.

'शय्येवर' = 'यानी.' या आम्ही केलेल्या अर्थान प्रमाण क्र. १०. १०. ७ या मंत्रावरील सायणभाष्यात आहे ते पहा.

'रथाप्रमाणे समरांगणात प्रकाशतो' = 'रथो न समस्तु.' वैदिक काळी म्हणजे ज्याला आपण आता कृत-युग म्हणतो त्या युगात युद्धांत रथानी युद्ध करीत असत असे ऋग्वेदातील अनेक मंत्रांवरून समजते. त्याआलीकडे जी महाभारतात सांगितलेली युद्धे त्यात तर रथात बसून युद्ध करीत म्हणून प्रसिद्ध आहे.

ही कथा खाली दाखविल्याप्रमाणे म्हटली पाहिजे:-

दुरोधशोचिः कनुर्न नित्यो
जायेव योनावरं विश्वरमे ।
चित्तो यदन्वाद् यतो न विभु
रथो न रक्ष्मी त्वेषः समस्तु ॥

सेनेव मृष्टार्थं दृष्टात्वन्तुर्न दिशुश्चेयमर्पणीका ।

यमो न जातो यमो जनिर्त्यं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् ॥ ४ ॥

सेनाऽश्न । मृष्टा । अर्मम् । दृष्टाति । अस्तुः । न । दिशुः । ते
पऽर्मतीका ।

यमः । ह । जातः । यमः । जनिऽत्वम् । जारः । कनीनाम् । पति
जनीनाम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. [म], मृष्टा सेनेव (= धनुषः प्रेरितो बाण इव) [अथ च] त्वंपरा
(= दौर्भाग्या) अस्तुः (= क्षेपुः संवन्धिनी) दिशुः न (= इष्टुरिव), अर्म द.
(= भयं विदधाति = भीषयति) । यमो ह जातः (= यस्तस्यै वस्तुनाते प्रादुर्भूत
तस्तस्यै यम एव अग्निरिव), यमो जनिर्त्यं (= यशस्य भरिष्यद् तस्तस्यै यमः अ
रिव) । [स च] जारः कनीनाम् (= उचोत्पाणां कन्यरानां जारः) [अग्निः
जनीनां पतिः (= कृतविवाहानां ज्वालाख्याणां स्त्रियां भर्ता) [भवति] ॥

सेनेव मृष्टेत्यत्र सायगास्तु प्रेरिता सेनेव..... भटसंहतिरिवेति व्याचक्षते ।
शब्दोप संशयमस्तः । तस्य अग्निवाचकत्वमाश्रित्य यद् व्याख्याने तत्र वयं सत्य
हस्तरामः । केचिन्नु यमशब्दस्य यमो धैवत्स्वत इत्यर्थे मत्वा मन्तान्तरार्थे यमस्यैव
कमिति वदन्ति ॥

४. भावार्थः—‘अग्नीचा वेम आणि अनिवार्यता इतकी आहे की, तो जणु धनुष्यापासून सोडलेला बाण जसा भीति उत्पन्न करितो, अथवा एकाद्या वीराच्या हातातून तेजःपुन टोक असलेला भाला जसा सुटतो आणि भीति उत्पन्न करितो, तसा तो धांवतो आणि भयंकर दिसतो. सर्व जन्मलेले प्राणी ते अग्निरूपच होत, सर्व पुढे जन्मणारे जे प्राणी तेहि अग्निरूपच होत. अविवाहित कन्यकांचा जार आणि विवाहित स्त्रियांचा पति अग्नीच होय.’

हा मंत्र काही चमत्कारिक आहे.

भाषासारिता अग्नि भयंकर आहे १
मृष्टण्याचा भावार्थ असा दिसतो २
आकाशातून धीजेच्या रूपाने धावण
जो अग्नि, तो बाणासारिता दिसतो
उत्तरार्धात जे सांगितले आहे त्याचा
अर्थ स्पष्ट समजत नाही. जे जे पुरा
आजपर्यंत जन्मले आणि पुढे जन्मती
ते सर्व अग्निरूपच होत असे म्हणणे ३
गजे सर्व पदार्थ अग्नीच्या पोटात जळ
गेलं व जातील असा अर्थ दिसतो
आणि ज्या सुंदर कन्यका अविवाहित
असून लग्न झाल्यानंतर सुखोपभोगाने
आशा करित असतात, अथवा ज्या वि

४. [अग्नि हा] वेकळेच्या निराममाणे [अथवा] धनुर्धमच्या तेजोमय प्राणाममाणे भीति उत्पन्न करितो. जे प्राणी जन्मले ते अग्नीय [होत] [अग्नि] जे जन्म-
णार तेहि अग्नीय [होत]. [अग्नि] निवारीचा जार आणि निवारित स्वर्णाचा पति [होय].

4. Like a shaft thrown, like an arrow with a burning point, [he] causes terror. Yama is all that was born, Yama all that shall be born, the lover of the maidens, the husband of the wives.

तथा निराह होऊन उदा मुखाचा उप-
भोग करित अग्रांत, त्याचा मुखा स्पर्शी
अग्नीय, होय. म्हणजे त्या गर्भ वेदांना
वेदांनी तरी मग्न अग्नीय नादांना
तिर्नाल असा भाराव दिवतो. याशिवाय
हजार अर्थ वेगळी तर सर्व जन्मनाचा
जार आणि सर्व शिष्याचा पति अग्नि
कसा होतो ते समजत नाही. मात्र इत-
का संभव आहे की, या कथ्याचा आणि
शिष्या म्हणजे उभा देवा होत (आणि
वेदाविद् आपोदेवीहि असतो). क.
१ १५२. ४ यात एवढा उपांश 'क-
थ्याचा जार' (जार कर्तृनाम्) असे
म्हटले आहे. आणि अग्नि हा सर्वरूप
होय म्हणजे अग्नि आणि सर्व एवढा
होत असे वेदात पुष्कळ ठिकाणी मानि-
लेले आढळते.

'क्यारीचा जार' = जारः कर्तृ-
नाम्. जार म्हणजे येथे अविवाहित
स्त्रीशी निराह करण्याच्या इच्छेने तिज-
वर प्रीति करणाऱा असा अर्थ दिसतो.
अर्थात अर्प विवक्षित नसेल, तथापि
क्रमवेदान जार शब्दाचा आलोचकचा
उपपत्ति हा अर्थहि स्पष्ट आहे. क.
१०. १६२. ५ हा मंत्र अपप्रमवपश-

मनार्थ (म्हणजे पोटाचे पडे नये म्हणून
जे गर्भ कपटापाचे गार्भबंधी) जराताने;
त्यात म्हटले आहे की, ' हे शिष्ये, जो
राक्षस मुला आता अथवा पति होऊन
अथवा मुला जार होऊन तुम्हाशी संग
करितो आणि तुम्हा गर्भाचा नाश करू
इच्छितो त्याला आर्क्षी येथून हाकून
त्यासितो ' (=यस्सका आता पतिभूत्वा
जारी भूत्वा नियमने । मना वरने नि-
वासति तमितो नाशयामगि ॥) .

या मंत्राच्या उचरण्यात ' यम ' शब्द
आहे त्याचा अर्थ सायणानुसार आर्क्षी
अग्नि असा केला आहे. द्वितीयक यम
म्हणजे यम देवच समजतात परंतु त्याचा
संबंध येथे लागत नाही. तथापि इतर
ठिकाणी अग्नीला यम हे नाव दिलेले
आढळत नसल्यामुळे यम शब्दाच्या
संबंधाने हा उचरार्थ ठठिण आहे असे
म्हटले पाहिजे.

साली लिहिल्याप्रमाणे हा मंत्र म्ह-
णावा:-

सेनेव सृष्टा अम दधाति
अस्तुर्न दिगुच्चैवमतीका ।
यमो ह जातो यमो जनिस्व
जारः कर्तृनां पतिर्ननीनाम् ॥

नं गंधराणां गयं गन्तव्याम् न गावो नक्षन् इदम् ।

सिन्धुर्न क्षोदः प्र नीचीः ऐनोन्न गावः स्वर्दृशीके ॥५॥३०॥

तम् । यः । चराया । नयम् । वसत्या । अस्तम् । न । गावः । न-
क्षन्ते । इदम् ।

सिन्धुः । न । क्षोदः । प्र । नीचीः । ऐनोत् । नवन्त । गावः । संः ।
दृशीके ॥ ५ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

५. त यः (= तं त्वां) [हे अग्ने], इदं (= ममिदं सन्तम्) अस्तं गावो नक्षन्
न (= गावः स्वर्गद्वे प्रति गच्छन्ति तद्वद्) ययं चराया (= चरयन् = नक्षन् पशूनि-
साधययाहुत्या) वसत्या (= स्थावरणे = धान्यादिसाधययाहुत्या) [सह] [नक्षन्ते-
प्राप्तुयामः] । [अयमग्निः] सिन्धुर्न क्षोदः (= नदः पूरसमये स्वमहाजलम् अ-
मन्तात् प्रेरयति तद्वत्) नीचीः (= नितरामशर्तीः = प्रवणे गच्छन्तीः) [ज्वाला-
गाः] ऐनोत् (= प्रेरयति) । [ता] गावः (= ज्वालाख्या गावः) स्वर्दृशी-
(= स्वर्दृशे = आदित्यं द्रष्टुम् = आदित्यप्रकाशपुक्तं स्वर्लोकं प्रति) नवन्त (= नवन्ते-
स्वनं कुर्यत्यो गच्छन्ति) ॥

‘ चराया वसत्या ’ इत्येतन् सायणा यास्कमनुमृत्येवं व्याचक्षते । चरतीति चर-
पशुः । तत्प्रभवेर्दद्यादिभिः साध्याहुतिरपि चरयत्युच्यते । उपचापात् कार्यं कार-
शब्दः । चराया चरयया पशुप्रभवदद्यादिसाधनयाहुत्या । वसत्या । वसति दि-
सतीति स्थावरी व्रीथादिर्वसतिः । पूर्ववत्साध्याहुतिलेक्ष्यते । वसत्या पुरोडाश-
हुत्या च षयमिदं प्रदीपमग्निमित्यादि ॥ यत्तु गमने वसती चेति रोधमास्मान्तर-
विदुष्टाः शार्ङ्ग्याचार्या व्याख्यानं कुर्वन्ति तदपर्यापधारमिति भाति । चराये व-
त्तु पशून् स्थातृन् चरयं च पाहि (ऋ. १०. ७२. ६), प्र नः पूषा चरयं.....अ-
(ऋ. १०. ९२. १३), गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थातां गर्भश्चर-
(ऋ. १०. ७०. २) इत्यादिषु मन्त्रेषु दृश्यते । वसतिशब्दस्यापि स्थानपर्यव-
स्वर्गाच्चरपदसाहचर्याच्च सिध्यति ।

पूरकाले महानदस्य प्रवाहोदकं यथासमन्तात् प्रसृत्य निचस्थलेषु गच्छति त-
त्रैर्ज्वाला इतस्ततः प्रसरन्ति स्वर्लोकं प्रति च आरोहमाणा दृश्यन्त इत्युक्त-
भाषार्थः ॥

स्वर्दृशे स्वर्दृशीके समानार्थके स्त इति द्रष्टव्यम् ॥

५. नर [हे अग्नी], तुय
प्रदीप कम्बन उगमामग्नि [अग्नि]
स्वारगामग्नि आग्नी. गाई [आग्नी-
व्या] गोद्वारादे प्रान्व्याममाणे तु-
जगत्तु धारणो. — [अग्नि हा], नर
[आपल्या] प्रवाहाच्या पाण्याचा
मोकळे गोद्वारो [त्या] प्रमाणे. [उग-
माच्या गाईत] मोकळ्या गोद्वारो.
[मग त्या] गाई वरून कोटीत
आकाशाकडेम जातात.

3. To thee kindled we
therefore run with thee
which moves [and] with
that which stands, like as
cows run to [their] home —
[Agni] sendeth forth his
spreading flames as a river
its swollen waters, the
cows (the flames) low to
see the bright heaven

७. हा या शृंगारा उगमहार अग-
त्यामुळे शोचकतां करि दग्गो. ' वर-
गाहितरपाप्रमाणे पराकर्म जो नू अग्नि
त्या नूननरज आग्नी गाई गोद्वारादेम
धोवल्याप्रमाणे प्रमाणे धार वेतां आणि
तुला प्रदीप कम्बन वशु आणि धान्या-
दिक पदार्थाच्या आहुत्या अर्घ्य वरीत
अमर्त्या. मग नू विशेष प्रदीप होऊन
पुणने भग्न वाहणाच्या एराच्या महा-
नदाचे पाणी आगिगाम वाहून जाते आ-
णि पसरते त्याप्रमाणे तुझ्या ज्वाळ्या नि-
कडे निकडे पसरतात आणि आकाशा-
कडेम धारतात. म्हणजे अग्नीच्या ज्वाळ्या
निरडे निकडे पसरून मोठ्या होऊन
आकाशाकडेम जगु चढतात असे दिसते.
' जगमासहित आणि स्वावरासहित'
= ' वरपा वसत्या. ' वरपा = वरपा. हा
' वरपा ' शब्दाची तृतीया आहे (वर-
पा ही सू. ७०, मं. २ यात प्रती घाली

आहे ती पहा). वरपा म्हणजे जंगम. म्ह-
णजे, वशु असा अर्थ होतो याशिवाय
मांसत दिवला प्रमाणे पहा. ' स्वावर-
जंगम पदार्थाच्या आहुत्या येऊन ' असा
जो अर्थ आग्नी दागविण तो दास्त
आणि सायन दास अनुमत्तन आहे. भा-
वांतरात अक्षरज्ञ अर्थ केला आहे.

या मंत्राचे उचरणे बरेच कठिण
आहे. त्यात ' नोची ' हे कशाचे विशे-
षण आहे ते स्पष्ट कळत नाही. तथापि
सू. ७२, मं. १० यात, ' अध क्षरगति
मिन्धवो न मृष्टा. प्रनीवीरमे अक्षीरजा-
नन् ' या वाक्यात प्रस्तुत मंत्राप्रमाणेच
उपमा असून ' नोची ' शब्दाने अग्नी-
च्या ज्वाळ्या समजावण्याच्या आहेत असे
सायनभाष्यावरून स्पष्ट होते. यास्तव
येथेहि ज्वाळ्या असा आग्नी अर्थ केला
आहे.

' आकाशाकडेम ' = ' स्वर्गशीके. '

सूक्तम् ६७.

शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । अग्निदेवता । द्विपदा विष्टु ऋन्दः ।
 वनेषु जायुर्मतेषु मित्रो वृणीते श्रुष्टिं राजैवानुर्यम् ।
 क्षेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुवस्स्वाधीर्होता हव्यवाद् ॥ १ ॥
 वनेषु । जायुः । मतेषु । मित्रः । वृणीते । श्रुष्टिम् । राजाऽइव । अनुर्यम् ।
 क्षेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । भद्रः । भुवत् । सुऽआधीः । होता ।
 हव्यऽवाद् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. वनेषु (=अरण्येषु) जायुः (=जेता=शत्रुः) मतेषु (=मरणधर्मेण मृत्युः)
 मित्रः (=सखा) [एतादृशोमिः], राजा अनुर्यमिव (=यथा राजा तद्वत् मृत
 द्रव्यादिरक्षणाय वृणीते तथा), [अनुर्य=तरुणं], श्रुष्टिं (=यजमानं) वृणीते (=सं-
 भजते=कामयते) । [एवं सति] [तरुणभूतैरस्माभिरुपास्यमानः स] क्षेमो न साधुः
 (=निधिरक्षक इव साधयिता), क्रतुर्न भद्रः (=कर्मकारी वीर इव कल्याणः)
 स्वाधीः (=शोभनध्यानो) होता (=देवानामाह्वाता) [अग्निः] [नो] हव्यवाः
 (=अस्माभिः प्रक्षान्तां हविषां वोढा) भुवत् (=भवत्) ॥

यनेषु जायुर्मतेषु मित्र इति विरोधेन सत्यप्यग्नेर्दाहकत्वे भव स मर्त्यान् दहति
 वनान्येव दहतीति भावः ॥

‘दृशीके’ हे ‘दृशे’ याएवजी तुमन्तार्था
 अव्यय आदे. अक्षरशः अर्थ ‘आकाश
 पाहावपाला’ म्हणजे ‘आकाशाच्या दिशे-
 ने,’ ‘आकाशाकडेस.’

ही कच्चा खाली दाखविल्याप्रमाणे म्ह-

टली पाहिजे:-

तं वक्षराथा घयं वसत्या
 अस्ते न गावो नैक्षन्त इक्षम् ।
 सिन्धुर्न क्षोदः प्रनीर्वरिनोव्
 नवन्त गावः सुभर्दृशीके ॥

हस्ते धर्मानो नृणा विश्वान्यमे देवान्नादुहो निषीदन् ।
 त्रिदन्तीमत्र नरो धियं धा ददा यन्त्रान्मन्त्रां भगवन् ॥ २ ॥
 हस्ते । धर्मानः । नृणा । विश्वानि । अमे । देवान् । धात् । ददा
 निऽसीदन् ।
 त्रिदन्ति । ईम् । अत्र । नरः । धियं धाः । ददा । यत् । ददा
 मन्त्रान् । अशीसन् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. विश्वानि (=सत्त्वानि) नृणा (=वृष्णानि=धनानि, हविलंस्यगति
 हस्ते धर्मानः (=धारयन्) [अग्निः] गुहा निषीदन् (=गुहायां निषीदन्=यत्
 हायां गच्छादन् तदा) देवान् अमे धात् (=देवान् मयेऽस्थापयत्) । [अत्र
 धियं धाः (=बुद्धीनां धारयितारो=बुद्धिमन्तो) नरः (=शूरा) [देवा] यद् (=
 ददा तदा यन् मन्त्रान् (=दद्यावस्थितया भक्त्या निमित्तान्यग्निस्तुत्रिराग्निं ददा
 अशीसन् (=अगायन्) अत्र (=तदा) ईम् (=एनमग्निं) विदन्ति (=लेभिरे
 'अमे देवान् धात्' इत्यत्र सायणाचार्या अग्नी हरिभिः सह पलायिते सति
 देवा अभिपूरित्वर्थं इत्याहुः ॥

'शुद्धि' शब्दाचा अर्थ 'उपासक',
 'शुधूषा' करणारा असा धात्वर्थावरून
 सिद्ध होतो.

ही कथा खाली दाखविल्याप्रमाणे म्ह-
 टली पाहिजे:-

यनेषु जायुर्मतेषु मित्रो
 वृणीते शुद्धि रोजेवौजुर्मते ।
 क्षेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो
 भवत्सुभाधीहोता हव्येवाद् ॥

२. सकल धने हातांत घेऊन [अग्नि] जेव्हां गुहेत [जाऊन] बसला [तेव्हां] त्याने देवांस भयभीत केलें. [मग] ते बुद्धिमान् वीर जेव्हां मन लावून रचिलेले मंत्र छणते झाले, तेव्हां हा त्यांस अवगत झाला.

२. अग्नि देवाकरिता उपासकांनी दिलेले हवि घेऊन गेला आणि पळून जाऊन गुहेत लपून बसला असे पूर्वी (सू. ६५, मं. २) सांगितले आहे. त्या गोष्टीस अनुलघून हा मंत्र आहे असे समजून सायणाचार्य भाष्य करितात, त्यालाच अनुमदन आग्नी भाषांतर केले आहे. 'अग्नि हा सकल धने आपल्या हातात घेऊन पळून जाऊन गुहेत लपून बसला. तेव्हां देवाम भीति वाटली, वारण अग्नि नगल्यास त्यास हविरज मिळणार नाही. यास्तव देव यांच्या भक्तीने अग्निचे स्तोत्र रचिते झाले, आणि अग्नीमीन्यर्थ ते म्हणते झाले. तेव्हा अग्नि न्याम पुनः लाबला,' असा अर्थ आहे.

'सकल धने हातात घेऊन' = 'विधानि नृणां हस्ते दधानः'. ही धने म्हणजे उपासकांनी अर्पण केलेली जी हव्ये

2. [Agni] holding all the wealth in his hand put the gods in fear when he sat in the cave. The wise heroes found him then when they sang hymns composed from the heart.

तीच होत असे सायण म्हणतात. पण ससा ओढूनताणून 'नृणां' शब्दाचा अर्थ करण्याची आवश्यकता दिसत नाही. अग्नीच्या जवळ जी संपत्ति नित्य असते ती कोणास न मिळवी म्हणून अग्नि आपल्या हातात घेऊन गुहेत लपून बसला असे समजल्यास अर्थ चांगला होईल.

'ते बुद्धिमान् वीर' = 'धिपधा नरः.' म्हणजे देव समजावयाचे असे सायणाचार्य म्हणतात तेच मान्य करणे अवश्य दिसते. हा मंत्र खाली लिहिल्याप्रमाणे म्हटला पाहिजे -

हस्ते दधानो नृणां विधानि
अग्ने देवान् धातुहा निर्धादन् ।
विदन्तमग्ने नरो धियधा
हदा यज्ञान यज्ञानशमन् ॥

अजो न क्षां दाधारं पृथिवीं तस्तम्भं द्यां मन्त्रेभिः सत्यैः ।
 प्रिया पदानि पश्वो नि पाहि विश्वामृत्युं गुहा गुहं गाः ॥
 अजः । न । क्षाम् । दाधारं । पृथिवीम् । तस्तम्भं । द्याम् । मन्त्रैः
 सत्यैः ।

प्रिया । पदानि । पश्वः । नि । पाहि । विश्वऽआयुः । अग्ने । १
 गुहम् । गाः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. अजो न (=जन्मरहित ईश्वर इव) [अग्निः] पृथिवी (=विहङ्गाणां
 (=भूलोकं) द्या (=गुलोकं) [च] सत्यैर्मन्त्रेभिः (=सत्यैर्मन्त्रैः=अवितथैः
 दाधार (=धारयति) । [तस्मात्] हे अग्ने, विश्वामृत्युः (=सकलान्मृत्युतम्) ।
 पश्वः (=पशवः) प्रिया (=प्रियाणि) पदानि (=स्थलानि) नि पाहि (=
 पालय=मा धाक्षी) [त्व च] गुहा गुहं गाः (=गुहाया अपि गुहां प्रति गाः=
 निर्जनस्थले निवस) ॥

अत्र अजशब्देन सूर्यो ज्ञातव्य इति सायणाः ॥ सत्यैर्मन्त्रेभिरित्यत्र सत्यैर्मन्त्रे
 यमानोभिर्गो तस्तम्भेति च त एव ॥

३. जन्मरहित [ईश्वरा] प्रमाणे
अग्नि विस्तीर्ण पृथिवीला धारण
करितो आणि सत्य मंत्रांच्या यो-
गानें शुलोकास सावरून धरितो.
[तर] हे सकलान्नसंपूर्ण अग्नी,
गुरांस प्रिय जीं स्थानें तीं तुं संरक्षण
कर आणि तूं गुहेत लपून राहा.

३. 'अग्नीना यताय साधारण नव्हे.
तो अजाप्रमाणे (ईश्वराप्रमाणे) पृथिवी
आणि शुलोक या दोहोलाहि धारण
करितो आणि तालों पडू देत नाही.
आणि असे करण्याची इच्छा त्याला होते
ती त्याची स्तोत्र मनापासून उपासकांनीं
गावली म्हणजे होत. तर अग्नी जो तु
अग्नि तो आमची गुरे जेथे चरतात तीं
स्थळे जाळू नकोस. इतके नाही केलेंस
म्हणजे पाहिजे त्या गुहेत ताल लपून
राहिलास तरी आम्ही नको म्हणत नाही.
आम्ही तुला देवानीं पृथी शोधून काढून
बाहेर आणिला तसे करण्यास इच्छित्ता
नाही' असा या मंत्राचा भावार्थ दिसतो.

'जन्मरहित [ईश्वर] प्रमाणे' =
'अजो न.' या टिकाणीं अज म्हणजे ईश्वर
अथवा ईश्वरगुणविशिष्ट वांणीयक देववि-
शेष असा अर्थ होतो यात संशय नाही
'अज' म्हणजे ज्याला जन्म नाही तो, जो
उत्पन्न झालेला नव्हे तो. ह्या अजा-
विषयी कावेदांत विशेष सन्निहितले
नाही. तथापि जे सांगितले आहे त्या-
वरून त्याचे सारें स्वरूप ईश्वरात्मक

3. [Agni] held the vast
earth [and] with true
hymns supported the heaven,
like God. O Agni, protect
thou, who dost possess all
food, the places dear to
cattle and hide thyself in
the cave.

अथवा ईश्वररूपसदृश आहे असे सहज
ध्यानांत येईल. मायतच्या मंत्रांत जशी
अजाप्रमाणे अग्नीने पृथ्वी आणि आकाश
धारण केल्याची उपमा दिली आहे,
तशीच ऋग्वेद ८. ४१. १० यांत अजाप्र-
माणे वरुणाने पृथिवी आणि आकाश हीं
धारण केली अशी उपमा आहे (यः रुद्र-
भ्येन वि रयंदसी अजो न गामधारयन्).
ऋ. १. १६४. ६ यातहि अजाने साहा
छांभ धारण केल्याविषयी उक्ति आहे.
ऋ. १०. ८२ ६ या मंत्रात असे सा-
ंगितले आहे की, 'अजाच्या नाभीपर
सर्व वृक्षांष्ट राहिलेले आहे आणि त्यात
सकल भुवनांचा समावेश होत असतो'
(अजरस्य नाभायध्वरेष्मर्षितं परिमन्विधा-
नि भुवनानि तरुः). हा ऐश्वर्या
मंत्र विश्वकर्माविषयी असल्यामुळे वि-
श्वकर्मा आणि अज एवंच आहे असे
विचारलेली सहज दिसून देते. विश्वकर्मा
म्हणजे सर्व जगाचा कर्ता जो परमेश्वर
तो. तो सर्वोच्च उत्पन्न करितो, दग
त्याला कोणी निर्माणकर्ता नाही वारद्वय
त्याला अज हे नांव दिलेले आहे असे

य इं चिकेत् गुहा भवन्तु मा यः ससादु भार्गमुत्तम्यं ।
 वि ये चूतन्त्युना सपन्तु भादिदृग्मूनि प्र र्वयात्वाभ्यै ॥ ४ ॥
 यः । ईम् । चिकेत् । गुहा । भवन्तम् । आ । यः । ससाद । भार्गम् ।
 ऋतस्यं ।
 वि । ये । चूतन्ति । ऋता । सपन्तः । आत् । इत् । वसूनि । प्र
 र्वयात् । अरभ्यै ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. यः (=यः पुरुषः) ईम् (=एतं) गुहा भवन्तं (=गुहायां सन्तं=पुरुषां
 विद्यमानम्) [अग्नि] चिकेत् (=जानाति) यश्च [च] ऋतस्य (=सत्यस्य
 सोमस्य) भार्गं (=वृक्षाय) आ ससाद (=आसादति=उपाने) ये [च पुरुषा
 सपन्तः. (=परिचरणारूपेण कर्मणा स्पृशन्तः=परिचरन्तः सन्तः) ऋता (=ऋतानि
 सत्यरूपानि स्तोत्राणि) वि चूतन्ति (=मध्नन्ति), अरभ्यै (=एतादृशाय जनस्य
 तैभ्य) आदिन् (=स्तुत्याजनन्तरमेव=शोभम्) [अग्निः] वसूनि (=धनानि)
 ववाच (=वोवाच=प्रकथयति=धनलाभमार्गं दर्शयति) ॥

अग्नेर्गुप्तस्यैव यः पुरुषो जानाति यश्च सततं सोममभिषूय परिचर्यायुक्तं त
 अग्नेः स्तोत्राणि रचयति तस्मि शोभमेव धनानि ददातीत्यर्थः ।

एतामृचं सायण एवं व्याचर्यते । यः पुमान् ईमेन गुहा भवन्तं गुहायां सन्तं
 चिकेत् । जानाति । यश्च ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा [धारा] धारयितारमग्निमात्र
 साद । आसादति । उपाने इत्यर्थः । ये च ऋता ऋतानि सत्यानि यज्ञाद् वा सपन्त
 समययन्तः स्पृशन्तो वा पुरुषा एतमग्निं वि चूतन्ति । अग्निमुद्दिश्य स्तुतीर्मध्नन्ति
 कुर्वन्तीत्यर्थः । आदिन् स्तुत्यनन्तरमेवास्मै सर्वस्मै स्तोत्रजनाय वसूनि धनानि
 प्र ववाच । प्रकथयतीति ॥

दिसते. प्रस्तुत मन्त्रात् (आग्निं दुसन्त्या
 दौनहि मन्त्रांत सुद्धा) सायणाचार्य अज
 ष्णजे सूर्यं होय असं ष्णतात.

‘सकलानसंपूर्णं’=विश्वायुः. सर्व-
 व्यापी असाहि अर्थं संभवतो.

‘गुरांसं प्रियं जीं रवानं तीं’ ३०.
 ही अग्नेर्न रक्षावी असं सागण्याचे ता-
 त्पर्य असं की, लास आगि लागून ती

जळू नयेत अशी प्रार्थना आहे.

ही ऋचा साला दासविन्यासना
 आहे असं समजावे:-

अजो नं क्षां दाधारे पुदिषी
 तस्तम्भ दिआं धेन्वेभिः सतीः ।
 प्रिया पदानि पशो नि पाहि
 विश्वायुरग्ने गुहा गुहं गाः ॥

४. गृह्यरूपाने असणा-या अ-
प्रीत्य नो जाणत, असतो, नो
सोमाचे धारेला घेऊन बसतो,
[आणि] जे भक्तिभावेंकरून
स्तोत्रें रचितात, त्यांस तो तत्काळ
संपत्तीचा मार्ग दाखवितो.

4. He that knows Him
when remaining conceal-
ed, he that sits by the
stream of the Soma, they
that reverentially compose
hymns [in honor of Him],
to them he quickly pro-
claims riches.

४. या मंत्राचा भावार्थ असा दिसतो
कीं, ' जो मनुष्य अज्ञाचे गुह्य स्वरूप
जाणतो, आणि जो सोमरस वाडून भ-
क्तिमायाने अप्रीचे स्तोत्र रचून गातो,
त्याला अग्नि शीघ्र प्रसन्न होऊन दृष्ट-
मात्रा मार्ग दाखवितो.'

याच अरसे.' अक्षरशः अर्थ संपत्ति
सांगतो, म्हणजे संपत्ति कशा मिळतील
अथवा कोठे आहेत ते सांगतो.

गृह्याचा प्रकार खालीं दाखविल्याप्र-
माणे आहे:-

यान ' यः आ समाद धारामृतस्य '
हे आणि ' वि ये घृतन्ति कृता सपन्तः '
हे शब्द कटिण आहेत.

' संपत्तीचा मार्ग दाखवितो ' = ' प्र द-

य ई चिकेतुं गुहा भवन्तम्

आ य. समाद धारामृतस्य ।

वि ये घृतन्ति कृता सपन्तः

आदिद्वयानि प्र वराच अस्मि ॥

५. जो [आपल्या] मोठेप-
णाच्या योगानें वनस्पतीच्या पोटी
बाढतो आणि [जो] [आपल्या]
आपांच्या पोटी जन्मतो; [जो]
सर्वव्यापी शुद्धिमान् [अग्नि] उ-
दकाच्या टापी [असतो], [त्या-
ला] [त्या स्थली] [त्याचें]
आसनच जणू मोडून देवांनीं स्था-
पिलें आहे.

5. Him who by his
greatness spreads within
the Plants and [becomes]
a child in the womb of
[his] mother, wise [and]
omnipre-ent [Agni], [who
exists] in the home of the
Water—Him the wise [gods]
have [there] established
as if after measuring [his]
seat.

५. ही क्रुता सुटा वरच्या कनेत्रमाणेच
गर्हाधी दुर्बोध आहे. पण आर्ही जो
प्रायश्चि गमनतो तो असा:— जो अग्नि
वनस्पतीच्या (म्हणजे वृक्षाच्या) पोटात
उत्पन्न होतो, म्हणजे दांत लाकडे एका-
मेकावर घासली म्हणजे प्रगट होतो आणि
आपल्या मोठेपणामुळे त्यानून बाहेर प-
डून बाढतो, आणि जो उदरात म्हणजे
उदककणपरिपूर्ण आकाशात रिजेच्या
रूपाने मादुर्भूत होत असतो असा जो
सर्वव्यापी अग्नि, त्याला त्या वृक्षात आणि
उदकात त्याला पुरे इतकी जागा मोडून-
च जणो देवांनी स्थापिल्या आहे. म्हणजे
सर्वव्यापी आणि मोठा अग्नि लहानशा
लाकडाच्या तुकड्यात आणि लहानशा
दग्यात प्रगट होतो, असे पाहून क्रुतांच्या
आवांक्षा उत्पन्न झाली की, हा त्या
लहान स्थळी वसा पावत असेल. त्याला
ऋषि असे समाधान करितो की, त्याला
लहानसे स्थळ देवांनी जणु मोडून दिले
आहे. आणि ते मोडून दुसरे ठिरा-

णो जाऊ नये असे त्याला देवांनी सांगि-
तलें आहे.

‘बाढतो’=‘वि रोधत्.’ ‘रुह्’ धा-
तूचे रूप.

‘आपल्या आपल्या पोटी’=‘प्रसू-
तु अन्त’ आपा म्हणजे येथे वन-
स्पति अथवा लाकडेच घ्यावयाची आ-
हेत कारण लाकडाच्या पोटी (धर्ष-
णाभेती) उत्पन्न होतो म्हणून ती जी
लाकडे त्यान त्याच्या माता होत.

‘जन्मतो’=‘प्रजा..’ ‘प्रजा’ हे
आर्ही प्रजासु शब्दाचे प्रथमेचे एकवचन
समजतो, आणि ‘भवति’ या क्रिया-
पदाचा अध्याहार करितो. (‘दुष्प्र-
जाः’ यात ‘प्रजा’ शब्द सकारान्त
आहे).

हा मंत्र ताली दाखविण्याप्रमाणे
म्हणावयाचा आहे:—

वियो वीहस्तु रोधन्महित्वा
उत प्रजोत (?) प्रसूतु अन्त ।
चिनिस्वभा दमे रिथायु.
समेव धाराः संपाय चक्रुः ॥

मृत्तम् ६८.

शक्तिपुत्रः पणशर ऋषिः । अग्निदेवता । द्विपदा निष्पत्त्यः ।
 श्रीणन्नुप म्यादिवं भुरण्युः म्यातुश्चरयमन्तून्पूर्णेत् ।
 परि यदेपामेको विश्वेषां भुवद्देवो देवानां महित्वा ॥ १ ॥
 श्रीणन् । उप । स्यात् । दिवम् । भुरण्युः । स्यात् । चरयम् ।
 कून् । वि । ऊर्णेत् ।
 परि । यत् । एपाम् । एकः । विश्वेषाम् । भुवत् । देवः । देवानां
 महित्वा ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. भुरण्युः (= हविषां बांदा) [अग्निः] श्रीणन् (= हवीनि मिथयद् देव
 भक्षणाय संस्कुर्वन्) दिवम् उपस्थात् (= शुलोकं प्राप्नोति) [अपि च] भ
 (= रात्रिषु) स्थातुश्चरयं (= स्थावरं जङ्गमं च वस्तुमात्रं) वि ऊर्णेत् (= भूषो
 घाटयत् = स्वतेजसा प्रकाशयति) । यद् (= यस्मात् कारणात्) देवानां देवो (=
 वाधिदेवः) [स] विश्वेषाम् एपाम् (= पूर्वोक्तानां स्थावरजङ्गमानां) म
 (= महित्वानि = महत्त्वानि) एकः (= एक एव) परि भुवत् (= परिपृच्छति = परि
 व्याप्य यतीते) ॥

अल्पभौतिकस्वरूपेण देवेभ्यः प्रदातव्यं हविः पाचयन्नप्यग्निः स्वतेजोमहत्
 ज्वाला ऊर्ध्वं प्रसारयन् मार्गं तमसावृतानि स्थावरजङ्गमानि सकलानि प्रसूति प्र
 शपन् दिवमपि स्पृशति, देवाधिदेवस्याग्नेर्महत्त्वं हि सकलानामपि वस्तूनां महत्त्वम
 हीयः । अतः कारणात् स आ दिवः प्रकाशत इति संबन्धः ॥

‘श्रीणन्’ शब्दं ‘भुरण्यु’ शब्दं च सायणमनुसृत्यैव वयं व्याचक्ष्महे । सतस्परि दिमा
 स्यान्तरेषु नास्त्येकमपि तेषां निर्विवादम् ॥

दुसन्मा चरणात् एक अक्षर अधिक
 आहैस दिसते. म्हणून आम्ही दास्तवि-
 न्माप्रमाणे म्हाटलं नाही तर निर्वाह दि-
 सत नाही. बौलेन्सन हे शर्मण्य पंडित

‘उत प्रजासु प्रमृषु अन्तः’ असा हा
 असावा अशी इच्छा करिताने. इत
 असले तरी हा द्वितीय पाद बंदी
 आहे.

INDIAN CRI BACK

HYMN 68.

BOMBAY RECEP

ni. By Parā'sara (author of
a previous hymn). Metre—
Tripada Vīṛṭi.

BOMBAY, March 11.—The

Australia returned home today by Cooking [the obla-
the flag of the team, docked at Ba, the carrier [of the
members of the team looked fit aion] touches heaven,
the tour immensely. makes visible at night

They were received at the
वेळीं दृष्टीस पाडितो. कारण की
त्या एकदया देवाधिदेव [अग्नी]च्या
आंगी त्या सर्व पदार्थांचे मोठेपण
एकत्र झालेले आहे.

Mole
which moves: since
he the god of the gods singly
combines [in himself] the
greatnesses of all this un-
iverse

१. 'अग्नि हा लहानसे वस्तूवांचे
स्वरूप धारण जरी करून मनुष्यानीं
देवांम अर्पावपाचे हवि भाक्यात शिज-
वावपाचे काम करितां, तथापि तो मरुळ
देवात मोठा देव अमल्यामुळे आणि
स्वावरजंगमरूप मरुळ विशाचे मा-
हात्म्य त्याच्या एकव्याच्या आंगी अस-
ल्यामुळे तो स्वर्गापर्यंत प्रकाशतो, आणि
जेथे रात्र असेल तेथे प्रकाश पाहून म-
रुळ स्वावरजंगमरूप जग दृष्टिगोचर
पडितो.' म्हणजे, आकाशाच्या माध्यापर्यंत
पाहण्याचे जे सूर्यरूपी तेज तो अग्नीच
गमनावपाचा आहे. यानमागे अग्नीचे
जे मोठे आणि भौतिकव्यतिरिक्त स्वरूप
ते रात्र जाणविले आहे असे आश्वास
पाहते.

'धीनन्.' हा अर्थ आग्नी सामानासारे
केला आहे चुलीत घातलेला अग्नि ह-
विरजे मिश्र करितो म्हणजे वेगवेगळे दु-
ग्धादिक पदार्थ मिश्र करून शिजाव-
याला ठेरिलेले असतात ते शिजविता
असे तात्पर्य.

'रात्राच्या वेळी' = 'अन्तून.' म्हणजे
विजेच्या अथवा नक्षत्राच्या प्रकाश-
पाने; अथवा रात्रासारिता आधार अस-
ताहि, इतराच अर्थ होऊ शकेल

हा मंत्र ताला दागविण्याप्रमाणे म्ह-
टला पाहिजे:-

धीनन्नुप स्वाविभ भुरगु-
स्वानुषर्षिष्य अन्तून वि उषःम् ।
परि वदेन्नादेसो विश्वेना
भुवर्षो देवीना महित्वा ॥

'हविरजे मिश्र करीत करीत' =

आदिन्ते विश्वे क्रतुं जुषन्त शुष्कायहेव जीवो जनिष्ठाः ।
 भजन्त विश्वे देवत्वं नाम क्रतं सपन्तो अमृतमेवैः ॥ १ ॥
 आत् । इत् । ते । विश्वे । क्रतुम् । जुषन्त । शुष्कात् । यद् । हे ।
 जीवः । जनिष्ठाः ।
 भजन्त । विश्वे । देवत्वम् । नाम । क्रतम् । सपन्तः । अमृतम्
 एवैः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

२. हे देव [अग्ने], यद् (=यदा) शुष्कात् (=तीरसाद् अरणिष्ठात्) जीवः (=जीवन) [त्व] जनिष्ठाः (=मादुरभूः) आद् इत् (=तदानीमेव) त्मान् कालान् प्रभृत्येव विश्वे (=सर्वेपि पुरुषाः) ते (=तव) क्रतुं (=कर्म) जुषन्त (=अजुषन्त=असेपन्त) । विश्वे (=सर्वे) [व] एवैः (=स्वकर्मभिः=यज्ञस्तोत्ररूपैः) क्रतं (=सत्यम्) अमृतं (=मरणरहितं) [त्व] सपन्तः (=परिचरन्तः सन्तः) देवत्वं नाम (=देव इति नाम) भजन्त (=भजन्त=प्राप्नुवन्) ॥

यदा त्वं मनुष्येषु प्रथमतः निर्जावकाशत् जीवः सन् मादुरभूस्तदामभृत्येव ही त्वदुपासनाया निरता भूताः सन्ति तथा भूत्वा च स्वकर्मभिः सत्यरूपं मरणरहितं त्वदुपासना देवत्वं प्राप्ता इति तव महिमेति भावः ॥

‘एवैः’ शब्दस्य शार्मण्यपण्डितवर्या आत्मानमभृतयो यथाप्रचारमिति व्याख्येयं । यत्र यत्र पुनः स शब्दो वर्तते तत्र तत्र मन्त्रेषु सोमो न युज्यत इति मानी अपि च सायणेन भारतवर्षायास्त्याग्रन्तरेवा सोमो नैव दृष्टोस्तीति कृत्वा स सायणानुमरणमेव वरं प्रतिभाति ॥

२. हे देवा [अग्नी], जेव्हां
[निर्जीव] [आणि] शुष्क
[काष्ठा] पासून सजीव [तूं]
जन्मलास, तेव्हां पासूनच सकळ
[लोक] तुझी उपासना करूं
लागले. [आणि] सत्यरूप [आणि]
मरणरहित [जो तूं त्या तुला
[आपल्या] कर्मांनीं भजून [ते]
सकळ [लोक] देवत्वाप्रत पावले.

2. From thence forward
all followed thy worship,
when thou, O god [Agni],
wast born living from the
dry [and lifeless] wood.
And all serving thee, the
true [and] the immortal,
with their actions attained
to godhead.

२. भावार्थ—' हे अग्नी देवा, तूं जे-
व्हा निर्जीव आणि शुष्क अशा काष्ठका-
च्या तुळ्यापासून (म्हणजे अरणीपासून)
सजीव असा जन्मलास आणि तेनें करून
आपली अवाट शक्ति लोकांत प्रगट के-
लीस, तेव्हा पासून सकळ लोक तुझी
सेवा करूं लागले. आणि सत्यरूप आणि
मरणरहित असा जो तूं त्याचो सेवा आ-
पल्या वशादि कर्मांनीं ज्यानीं ज्यानीं
बोली ने सर्व लोक देवत्वाप्रत पावले,'
असा तुझा महिमा आहे
' शुष्क आणि निर्जीव काष्ठपासून
सजीव तूं जन्मलास.' म्हणजे जसा ए-
खादा माधु अथवा श्वानिक अथवा
मान्य देव नवीन प्रचारात येऊ लागला
म्हणजे लोकांचा विश्वास बसता म्हणून
भिर्ताला पालविणे, क्रमक्रम उपास-

काचे क्रम त्याला नकळत देऊन टाकणे,
अथवा लहानशा एका भाळीत अन्नाचे
एक शीत असले तरी त्यावर असंख्यात
मनुष्यांची भूक निवविणे इत्यादि चम-
त्कार करून दाखवितो, तसा निर्जीव
वस्तूपासून सजीव वस्तु उत्पन्न होणे
हा जो अग्नीने पराक्रम करून दाखविला,
तेव्हा पासून अग्नीच्या श्रेष्ठत्वाविषयी लो-
कांचो श्रद्धां झाली आणि त्या दिवसा-
पासून अग्नीच्या उपासनेंत सर्व लोक
निमग्न झाले असे कवीचे ह्मण आहे.

हा मंत्र सगळी दाखविल्याप्रमाणे ह्म-
णावयाचा आहे -

आदिर्जे विश्वे ऋतु जुषन्त
शुष्कावरेवर्जीवो जनिताः ।
भजन्त विश्वे देवतं नाम
कर्म सपन्तो अमृतमेवैः ॥

कर्मण्य प्रेषां कर्मण्य भीतिर्निश्चयार्थं भवति ननु ।
 यन्मुष्णं दाशान् यो वा मे शिक्षानर्थं निहितावृत्तिर्द्वयम् ॥
 कृतस्य । प्रेषाः । कर्मण्ये । प्रीतिः । निश्चयः । निश्चयः । निश्चयः ।
 नि । प्रपुः ।

यः । तुभ्यम् । दाशान् । यः । वा । मे । शिक्षान् । तमे । नि-
 शान् । र्निष्पम् । दत्तम् ॥ ३ ॥

होवा निपंचो मनोरपत्ये म निष्ठातां पत्तां गृहीणान् ।
 इच्छन्ते मेतां विमानान् मं जानन्तु मर्दक्षमृताः ॥ ४ ॥
 होता । निष्ठाताः । मनोः । अपत्ये । सः । चित् । ॥ । अन्तः ।
 पतिः । गृहीणान् ।

इच्छन्ते । रेतः । मिथः । तनूषु । सम् । जानन्तु । सैः । दक्षैः ।
 अमृताः ॥ ४ ॥

भाषायाम्

३. प्रेषाः (=स्तुतयः) कृतस्य (=मन्त्ररूपस्याग्नेः) [यतन्ते], भीतिः (=अ-
 कृतस्य (=स्तुतयः) [यतन्ते] । [कृतः=स्तुतयः] निश्चयः (=अ-
 व्यापी) [भवति] । [तस्मा एव] निश्चये (=संरंभि) अपाणि (=यज्ञाणां
 स्तोत्ररूपाणि च कर्माणि) चक्रे (=चर्यन्ति) । [तस्माद् हे अग्ने], यः [इदम्]
 तुभ्य दाशान् (=हविर्दद्यान्) यो वा ते शिक्षान् (=स्वदीप्यं वर्म कर्तुं शानं पू-
 समितोच्छेत्) निहितावृत्तिः (=तस्योपासनां मुञ्चवान्) [त्वं] तस्मै एव दत्तः
 (=धनं मयच्छ) ॥

४. [अग्निः] मनोरपत्ये (=प्रजापतेर्मनोः प्रजासु मातृवीर्यासु) होता (=ने-
 वानामाह्वाता) [भूत्वा] निषन्नः (=निषण्यः=स्थापितोऽस्ति) । स निद्रं वृ-
 एव खलु) आसा (=पुरे दृश्यमानानां=सर्वासां) [रयीणां=संपदा] पतिः (=सर्व-
 [भवति] । [ता रायसु] तनूषु (=स्वशरीरेषु=आत्मनि) मिथो रेत इच्छन्
 (=अग्निरूपपतिना सह सन्नेन संसृष्टं रेत ऐच्छन्=अग्निरेतोनुमहेन आत्मने पुनै-
 च्छन्) । [तदनन्तरं लब्धपुत्रास्ता] अमृताः (=अमृता) [रायः] स्वैर्दक्षैः (=स-
 कोपैर्बलवद्भिः पुत्रैः सह) सं जानन्त (=समजानन्त=संमनसो भूत्वा विस्मय-
 जीवन्) ॥

३. सत्यरूप [अग्नी] प्रीत्यर्थे
स्तोत्रे [गातात], सत्यरूप [अग्नी]-
प्रीत्यर्थे यज्ञ [करितात]. [असा
जो] सर्वव्यापी [अग्नि त्याप्रीत्यर्थे-
—] सकळ लोक सत्कर्म करिता-
[तर हे अग्नी], जो [कोण]
हा हवि देईल अथवा जो [को-
] तुझा उपासनेची इच्छा क-
ल त्याला [त्याची उपासना]
पणून वृं संपत्ति दे.

४. [तो] मानवांच्या घरी
[ता] [होऊन] बसला [आहे].
[च] सकळ संपत्तीचा पति [होय].
[सकळ संपत्तीला] [अग्नीचा]
ग आपणास घडाना अशी इच्छा
गली. [आणि नंतर] [त्या]
देव [संपत्ति] आपल्या बलवान
पुत्रांशी सुखाने राहिल्या.

३. 'जे जे म्हणून मांय गातात
[अग्नींच गातात, ते सत्यरूप अग्नी-
च गातात. जी जी म्हणून उपासना
होते ती अग्नींचीच होत असते. तर
असा जो सर्वव्यापी अग्नि त्याचा-
र्थच सर्व लोक यज्ञादि सत्कर्म करीत
आहे आहेत. यालाच हे अग्नी, जो
तुला भजून हवि देईल अथवा जो तुला
भजून होई इच्छील त्याची तू उपासना
जाणून घेऊन त्याला संपत्ति देत जा.'

हा मंत्र त्याला लिहिल्याप्रमाणे म्ह-
टला पाहिजे.—

3. Of truthful [Agni]
[are] hymns [chanted],
to truthful [Agni] [is]
sacrifice [offered]. [He is]
omnipresent. [For him]
all perform actions.—He
that shall give thee the
oblation, or he that shall
desire to serve thee, to
him, O Agni, mayest thou
give wealth after knowing
[him].

4. [He is] established
[as] the invoker among
the posterity of Manu. He
[is] the lord of [all] these
riches. [The riches] desired
to become pregnant by
him. The intelligent [rich-
es] lived in happiness with
their own valiant [sons].

कृतम्ये देवा कृतम्य धीनि
विधासुर्विधे अपामि यदु ।

यस्तुभ्यं दास्यम्ये वा न शिष्या
तर्ह्य चिरित्रवान् रायं दयस्व ॥

४ पहिल्या अर्थाचा भावार्थ असा
आहे की, 'अग्नि मानवां प्रजांचे पति
होणुच स्वोपासून राहिला आहे आ-
ग्नि अग्नीच सकळ संपत्तीचा पति होय.'
उत्तरार्थ स्पष्ट नाही. परंतु आशान
जो त्याचा अर्थ दिसतो तो असा—
'अग्नि हा सकळ संपत्तीचा पति म्हणून
संश्रित, तर तो त्या आपल्या अग्नि-

पितुर्न पुत्राः क्रतुं जुषन्त श्रोषन्ते अस्य शासं तुरासः ।

वि राय और्णोदुरः पुरुक्षुः पिपेश नाकं स्तृभिर्दमूनाः ॥ १॥ १२ ॥

पितुः । न । पुत्राः । क्रतुम् । जुषन्त । श्रोषन् । ये । अस्य । शा
सम् । तुरासः ।

वि । रायः । और्णोत् । दुरः । पुरुऽक्षुः । पिपेश । नाकम् । स्तृभिः ।
दमूनाः ॥ १ ॥ १२ ॥

अस्या ऋच उत्तरार्धस्य दुर्बोधत्वमनिवार्यम् । अग्निः सकलसंपदा पतिर्भूता इत्यु-
पुत्रान् जनयति ताद्य तस्मात् लब्धपुत्रपौत्रादिका अग्नेः समीपे वसन्ति । एतान्
न केवलमग्निः संपदा पतिः अपि तु तासां प्रवर्धयिता भवतीत्युक्तं भवति ॥ संपदा
नेपमृगं व्याख्याता । हे अग्ने त्वं मनोरपत्ये यजमानस्वरूपायां प्रजाया होता रं
नामाह्वाता सन् निषन्नो निषण्णः । मानव्यो हि प्रजा इति हि ब्राह्मणम् । स वि
स एष त्वमासा प्रजानां रयीणा गवादीनां धनानामपि पतिः स्वामी । अतस्तु यज-
स्तनूष्वात्मीयेषु शरीरेषु मिथः संसृष्टमेकीभूतं पुत्ररूपेण परिणतं रेतो दीर्यमिच्छन्
ऐच्छन् । स्वदक्षमहेण पुत्रमलभन्तेति यावत् । लब्धपुत्राद्य ताः प्रजा अमृता अन-
स्यः स्वैः स्वर्कापिर्दक्षैः समर्थैः पुत्रैः सह संजानत सम्यग् अवगच्छन्ति विप-
जीयन्तीत्यर्थः । यद्वा दक्षशब्दः प्राणवाची । प्राणो वा दक्षोपानः क्रतुरिति कु-
स्वेर्दक्षैः स्वर्कायैः प्राणिरमृतः सगतास्त्वयैव सर्वं जानन्तीति ॥

भाषायाम्.

ये [पुरुषा] अस्य (=अग्नेः) शासं (=शासनं) तुरासः (=तुरा=गच्छ-
तः यथा तथा) श्रोषन् (=श्रोतुं कर्तुमिच्छन्ति) [ते], पितुः पु-
(=यथा पितुः प्रीत्यर्थं पुत्राः कर्माणि कुर्वन्ति तद्वत्), [अस्य प्रीत्यर्थं] इत्यु-
पुत्रादिकं जुषन्त (=सेवन्ते=नित्यं कुर्वन्ति) । पुरुक्षुः (=वदन्तः) [मति-
उपागमनामर्थे] रायो दुरः (=धनस्य दागणि) वि और्णोत् (=अनृगो-
अनृगोति=उद्धाटयति) । दमूनाः (=“एहे मनो यम्य मः”=उपागमनद्वारा
नाई (=कुलोद्धारि) स्तृभिः (=नक्षत्रैः) पिपेश (=अलमसारय) ॥

अत्र दमूनां भवति । यज्ञेः शासनं कर्तुमिच्छन्ति ते तस्य प्रीतिरगणि द-
क्षानि कर्माणि कर्तुमर्हन्ति । ये च तथा कुर्वन्ति तेषामर्थं स धनमागच्छाम्य इत्य-
संज्ञा यथा दमूनां धनं ददाति । यथा दामयन्तानं दि न दामोऽस्य नभो इति
विश्वरूपं ददाति ॥

५. जे [कोण] ह्याची आज्ञा त्वरित ऐकून घेऊं इच्छितात [ते] पित्याचें [काम] पुत्र [करितात] तसे [त्याजप्रीत्यर्थे] उपासनाकर्म करित असतात. विपुलान्नपरिपूर्ण [अग्नि] [उपासकांसाठी] सत्तीचें दार उघडें टाकीत असतो. नयकर [अग्नी] ने आकाश नक्षत्रांनीं शोभविलें आहे.

5. [They] who would obey his command with alacrity perform actions [for him] even as sons for [their] father. The lord of food throws open the door of prosperity [he] has ornamented the highest heaven with the stars.

प्रांत केषळ ठेवून घेतो असे नाही, तर तीची सरासि आपण पाहिलीचो. - म्हणजे पत्नीचा पाहिलेगाराहि तोच आहे पत्नीची त्यानकडून वृद्धि होते, पुन त्या जोडीची आगली वृद्धि होत जाते, यामुळे संपत्ति उत्तरोत्तर अधिक अधिक होतात त्या अग्नीच्याच योगाने होत जातात. पण अग्नीच्याच प्रसादेकडून संपत्तीला प्रसीध होताना, आणि त्या आपणाम भद्रांपासून प्राप्त झालेल्या पुत्रपौत्रासह नुस्ताने राहतात असे म्हणूक वरुणे म्हणजे माषालेगाराच्या मर्षादेचे द्विविध उद्भूत होण्याप्रमाणे दिसते. माषाचार्य मुळास ऋचच्या उत्तरार्धाचा अर्थ निश्चयाने एकच वरीत नाहीत, आणि दोन अर्थ लागतात. भाषा परा.

‘मानवाच्या घरी’ = ‘मनोरपत्ये.’ अक्षरशः अर्थ, ‘मनुष्या अपत्याच्या येथे.’ मनुष्याच्या आदिपुरुषास वेदान मनु असे म्हणतात आणि मनुष्या पाहिली लक्षणे आर्षी आहेत यास्तव आर्षी ‘मानव’ होतो. सू. ३६, मं. १२ आणि त्याजवरील

टीप पहा.

‘सकल संपत्तीचा’ = ‘आसा रयीणाम्.’ अक्षरशः अर्थ, ‘ह्या संपत्तीचा,’ म्हणजे ह्या ज्या संपत्ति मिळवेल तिकडे दिसत आहेत त्याचा; अर्थात् ‘सर्व संपत्तीचा.’

‘अग्नीचा संग आपणास पहावा अशी इच्छा झाली’ = ‘तनूषु मिथो रेतः इच्छन्त.’ अक्षरशः अर्थ, ‘परस्पर रेत आपल्या शरीरात [पहावे असे] इच्छित्या झाल्या.’

‘आपल्या बलवान पुत्राशी सुताने राहिल्या’ = ‘म जानत र्वेर्दत्ते.’ आर्षी सायणांनुसार भाषांतर केले आहे. परंतु या अनुर्थ पादाक्षर्या आश्वास फार संशय आहे.

ही कथा त्याची दासविन्याप्रमाणे समजावयाची -

होता निषन्नो मनोरपत्ये
म विष्टु आमा पत्नी रयीणाम् ।
इच्छन्त रेतो निषमनूषु
म जानत र्वेर्दत्तेरमूग ॥

७. ‘ज्याला अग्नीची आज्ञा पाळावयाची, म्हणजे अग्नीचे अग्नि अथवा

भक्त होण्याची इच्छा असेल त्यानी, माषाने सांगितलेले काम पुत्र करितात

मूक्तम् ६९.

गमिष्यः दत्तारक्षिः । अग्निर्दत्ता । शिरा शिरः ।

शुक्रः शुक्राणो उग्रो न जारः पृथा समीची द्विो न ज्योतिः ।

परि प्रजातः क्रत्वा बभूव भुवो देवानां पिता पुत्रः सन् ॥ १ ॥

शुक्रः । शुक्राणम् । उग्रः । न । जारः । पृथा । समीची शक्तिं सम्प्राप्तिं

दिवः । न । ज्योतिः ।

परि । प्रजातः । क्रत्वा । बभूव । भुवः । देवानाम् । पिता । पुत्रः

सन् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. उग्रो न जारः (=उग्रस्तो जार इव=बालसूर्ययन्) शुक्रः (=शुभ्रवर्णः
[अथवा] दिवो न ज्योतिः (=शुक्रो ह्यस्य ज्योतिर्दांपः सूर्य इव=शुक्रोऽस्तिपुत्रः
स्वतेजस्कसूर्ययन्) शुक्राणम् (=स्वप्रकाशमानम्) [अग्निः] समीची (=समीची
परस्परं संगते व्याप्यापृथिव्यां) [स्वप्रकाशेन] पृथा (=पृथी=पूरयति) । न
अग्ने, प्रजातः (=प्रकृषेण जात एव सन्) [स्व] कत्वा (=तव प्रहया) १
बभूव (=सकृलं परितो व्याप्तवान्=जितवानसि) [तेन च] देवानां पुत्रः ।
(=सुनुः सन्पि) [तेषां] पिता भुवः (=अभव.) ॥

बालसूर्यस्य कान्त्या तथा मध्याह्नगतसूर्यस्य प्रसरणा कान्त्या युक्तोऽग्निर्वायुर्हि
स्वतेजस्ता पूरयति । जातमात्रथ स्वप्रहया विश्वं पर्यभवन् अपि च देवानां दूतो भू
हविर्भिस्तेषां पितृवः पालकोभवदिति भावगतम् ॥

सायणस्तु । दीव्यन्तीति देवा ऋत्विजः । तेषां पुत्रः सन् * * * पिता प्र
पिता भवति । यद्वा देवानामिन्द्रादीनामेव पुत्रः सन् पुत्र इव दूतो भूत्वा पिता ए
भिः पालयिता भवतीति ॥

आणि बापाचें मन प्रसन्न करितात त्या-
प्रमाणें, अग्नीप्रोत्यर्थ, यज्ञादिक. सत्कर्म
करावी. आणि जे कोण तसे करिताल
त्यास तो त्याचे इच्छेस येईल तितकें धन
देऊन सुखी करितो. आणि असे क-
रणे त्याला काही कठिण नाही, कारण
त्याची शक्ति आणि दानबुद्धि इतकी

मोठी आहे की, त्याणें सगळ्या सुलोक
नक्षत्रांनी जडून सुशोभित केलें आहे
'ऐकून धरूं इच्छितात' 'अग्ने
म्हणजे त्याचे अंकित होऊं इच्छि
'इच्छितात' हा अर्थ, लेटवें रूप
'पुत्र' हें क्रियापद आहे म्हणून नि-
होतो.

सूक्त ६९.

ऋषि-शक्तीचा पुत्र पराशर
(पूर्वसूक्ताचा जो तोच). देवता-
अग्नि. वृत्त- द्विपदा त्रिराट्.

१. उपेच्या जारासारखा शुभ
[आणि] शुलोकाच्या ज्योतीसार-
खा परम देदीप्यमान [अग्नि]
[आपल्या तेजानें] पृथिवी आणि
शुलोक यांस भरून टाकितो.
[तर] [हे अग्नी], [तूं]
जन्मतांच [आपल्या] मंत्रेने [स-
कल जग] जिंकितो झालास,
[आणि] [तूं] देवांचा पुत्र अ-
सतांही [त्यांचा] पिता झालास.

‘दार उपडे दारूत असतो.’ म्हणजे
पाहिजे असेल तितकें घ्या असे म्हणून
भावापवे दारच जणु उपडे टाकितो
की काय.

‘अग्नीने आकाश नक्षत्रांनी शोभ-
विलें आहे’ = ‘विप्रेक्ष नाव स्तुभिः.’
शुलोकांन नक्षत्रांनी शोभविले आहे असे
म्हणजे म्हणजे तसे वरणांवाला परम
शक्ति आणि ओदार्य ही आहेत असे
सांगण्याचे आहे. क्र. १०. ६८.

२१ यात देव सोन्यांनी काळ्या शिगरास

१. ‘एवादे त्रियेचा पार जसा ति-
च्या मागून जातो तसा प्रभातवाळी उ-
पेच्या मागून उगवून तिचे मागून आ-
काशात काळगारा जो सूर्य त्याच्या

HYMN 69.

To Agni. By Parāśara son of
Śakti (same as the author of
the previous hymn) Metre—
Dvipaddi Viriṭṭi.

1. Bright like the lover
of Ushas, [and] resplen-
dent like the light of
Heaven, [Agni] has filled
Earth and Heaven [with
his brightness].—[No soon-
er] born [than], [O Agni],
thou didst surpass [the
universe] with [thy]
wisdom being the son of
the Gods, [thou] becamest
[their] father.

सजविल्याप्रमाणे शुलांमाला नक्षत्रांनी
शोभविले झाले (अग्नि श्यावं न कृशने-
भिः अथ नक्षत्रेभिः नाम अपिशन्)
असे म्हटले आहे.

मग सारली दारविल्याप्रमाणे म्हणारा
लागतोः—

पितुर्न पुत्रः कनु युवन्त
धोषन्व अर्यं शोमं तुयमः ।
वि राय आंगाहुरः पुष्टु
विप्रेक्ष नाव स्तुभिर्दमूनाः ॥

वार्ताप्रमाणे शुभवर्तमानां अथवा म-
ध्याहेला आकाशमध्यावर वटून निघेदे
तिघडे महापराशर परमपारा जो सूर्य
स्तनप्रमाणे अतिप्रसर देजने परिपूर्ण

२. अग्नि [हा] प्रज्ञावान्
निगर्वा, ज्ञानी [आणि] गाईच्या
कासेप्रमाणे पेयसाने भरलेला होय.
[तो] जनांत आनंदकारी पाहु-
ण्याप्रमाणे असून घराच्या मध्यभा-
गी [सर्वांस] हर्ष करीत करीत
बसलेला असतो.

2. Agni [is] wise, free
from pride, [and] know-
ing. [He is] the essence
of beverages like the udder
of cows. Being like an
agreeable guest among men
[he] sits in the middle of
the house, delighting all.

धावा केला तर म्हसोवा हाक ऐकून ये-
णार नाही इतक्याचा तरी विचार आम-
च्या वर्षभट लोंकानी करणे अवश्य आहे
हा मंत्र खाली लिहिण्याप्रमाणे म्हा-
या लागतो:-

शुकः शुशुकान् उषो न जार.
पद्मा समोची दिवो न ज्योतिः ।
परि प्रजातः कृत्वा बभूव
भुवो देवाना पिता पुन मन् ॥

२. 'अग्नि प्रज्ञावान् आणि ज्ञानम-
पन्न असताहि निगर्वा आहे. आणि
जशी गाईची कास मिष्ट दुधाने भरलेली
असते तसा अग्नि जणु सर्व रसांच्या अ-
र्थांने भरलेला आहे. असा जो अग्नि
तो एकाद्या प्रिय पाहुण्यामारिता लोंकाचे
परी राहतो, आणि आपल्या माग्याने
सर्वांस हर्ष करणारा होतमाता यशशाळे-
च्या मध्ये होता होऊन बसतो.'

मार भरलेले असते त्याप्रमाणे सर्व रसां-
चे तत्त्व अग्नीच्या आमां भरलेले आहे.
कारण की तो सकल रसांस एक करून
म्हणजे शिजवून त्यास रुचि आगितो.
हा भावार्थ माग्यानी दिला आहे. प-
रंतु ही उपमा वाहोशां दुबांय आहे मात
समय नाही.

ही ऋचा याप्रमाणे म्हटली पाहिजे -

वेषा अदुसो अग्निर्ब्रह्मनाम् ।
ऊर्ध्वं गोना स्वाद्या पिबुनाम् ।
जने न शेव ओहृतिम मन्
मध्ये निजलो रेषो दुर्गणे ॥

या मंत्रावरून आणि दुसऱ्या मंत्रा-
वरूनहि या विरदा विरार वृत्तातील
प्रत्येक पादांतील म्हात्वे अक्षर दीर्घ
याचावयाचे असण्य असे दिसून येते.
पुणतनवाली दीर्घ अथवा इतर पादून

'निगर्वा' = 'अरह' म्हणजे प्र-
ज्ञावान् आणि ज्ञानी असाहि त्याला
सर्व नाही, आणि तो पाहिजे त्याला सु-
गम आहे. त्याजवळ पाहिजे तो जाऊ-
न प्रार्थना करू शकतो

'गाईच्या कासेप्रमाणे पेयसाने भर-
लेला' = 'ऊर्ध्वं गोना स्वाद्या पिबुनाम्'
म्हणजे गाईच्या पांसेत जसे मिष्ट दुधाने

पुत्रो न ज्ञानो गृणो दुरोणे वाजी न प्रीतो विशो वि तारी
विशो यदहे नृभिः सनीळा अग्निदेवता विश्वान्यथाः ॥ ३

पुत्रः । न । ज्ञातः । गृणः । दुरोणे । वाजी । न । प्रीतः । विशः ।
वि । तारीत् ।

विशः । यत् । अहे । नृभिः । सनीळाः । अग्निः । देवता । विशः
नि । अस्याः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. [अयमग्निः] जातः पुत्रो न (= औरसः पुत्र इव) दुरोणे (= गृहे
(= रमयिता) [भवति] [युद्धे तु] पीतो वाजी न (= हर्षयुक्तो रणात् इव
वि तारीन् (= शत्रुजनान् विशेषेण तरति = अतिक्रामति) । [अपि च] यद (=
नृभिः (= ऋत्विग्भिः सह) [अह] सनीळा विशः (= सहवासिनां देवैः
समस्तान् देवान्) अहे (= आह्वयामि), [तदा] अग्निः विश्वानि देवता (=
देवत्वानि = सर्वेषां देवानां स्वरूपाणि) अस्याः (= प्राप्नोति) ॥

अयेदमुक्तं भवति । अग्निरूपासकानां गृहे वसन् औरसः पुत्र इव सुतरां
ति रणे च हर्षयुक्तोश्च इव शत्रुजनानां क्रामति । एवमुभयत्रापि भद्रः । विश्वरूपथा
यदा ऋत्विग्भिः सहितो भूत्वा नाना देवानां ह्वयामि तदा सर्वेषां देवानां
स एवागच्छतीति ॥

कोणते तरी म्हटल्यास चालत असे असे पण वाचतांना साहाये अक्षर हत्वः
वाटते. आधुनिकाकाळी या वृत्ताच्या बरो- चालत तसेच दीर्घहि चालते असे द
बरोवे शोकवृत्त विशेष प्रसिद्ध नाही, ले पाहिजे.

३. [अग्नि] घरीं पोटाच्या मुलाप्रमाणे आनंदकारक [आहे] [आणि] [युद्धांत] हर्षयुक्त वारूप्रमाणे शत्रुजनांला जेर करितो. मी जेव्हां दुसऱ्या उपासकांबरोबर समस्त देवलोकांस बोलावितो [तेव्हां] [एकटा] अग्नि[च] सर्व देवांचे रूप घेतो.

3. In the house, agreeable like one's own son, [Agni] vanquishes the enemy [in battle] like a friendly warhorse. When I, with the priests, invoke all the divine race, Agni alone becomes all the Gods.

३. 'उपासकांच्या घरीं पाहिला तर अग्नि एकाद्या औरम पुत्राप्रमाणे आनंदकारक आणि मुत्तरारक असतो. आणि युद्धाचा प्रसंग आला म्हणजे तोच एकाद्या उनम घोव्याप्रमाणे शत्रुजनाला आकडून टाकितो आणि उपासकाल साहाय्य करितो आणि अग्नीचे विश्वरूपत्व तर असे आहे की, मी आपल्या कृत्विजाबरोबर मिळून वेगवेगळ्या अनेक देवांचे आह्वान करितो तेव्हा त्या सर्वांच्या स्थळी एवढा अग्नीच येतो; म्हणजे अग्नि हा सर्व देवांचे रूपच जगुं घेऊन येत असतो.'

कच 'विश्व.' हा शब्द दोनदा आला आहे. याचे हे दोन्ही अर्थ अन्वयसद्वर्तन होत असतात. यास्तव केवळ शब्दविरोधालंकारासाठी एकच शब्दाचा प्रयोग केला आहे असे दिसते. याच सूत्राच्या १ व्या मन्त्रात तरी 'यिता पुत्रसन्' या शब्दांनी विरोधालंकार दर्शविला आहे. दुसऱ्या मन्त्रात 'वेधा अदृग्' या शब्दावरून 'विरोधालंकार' केला आहे. तिसऱ्या मन्त्रात तरी 'वृम्य' (=उपासक) आणि 'वृभि.' (=मरुत्) असा एकच शब्दाचा दोन अर्थां दोनदा प्रयोग केला आहे तो विरोधालंकारासाठीच केला आहे.

'हर्षयुक्त वारूप्रमाणे' = 'याची न प्रीति.' म्हणजे शत्रूंचा निराश्रयाची ज्याला आशा आहे आणि त्यामुळे ज्याच्या आर्मी आवेश आलेला आहे अशा घोव्याप्रमाणे, असा भावार्थ दिसतो. 'हर्षयुक्त' हे भावानंतर सापण्यास अनुमरून येते आहे. सू. ६९. मं. २ पहा

या मन्त्राची वृत्तरचना खाली लिहिल्याप्रमाणे समजावयाची आहे -
पुत्रो न जातो रथो दुरोणे
याजी न मोतो विशो वि तारोत् ।
विशो यदहं वृभि. मनाया
अग्निदेवत्वा विधानि अशाः ॥
तथापि म्हणताना वैदिक दुर्गात 'रथो' आणि 'विधानि' हे शब्द

ता मन्त्रात 'शत्रुजनास' साष्टवजी आणि 'देवलोकांस' याच्या ऐवजी ए-

नक्तिंष्ट एना वना विनन्ति नृभ्यो पदेभ्यः श्रुतिं नृभ्यो ।
 गन्तु मे दंसो यद्वहन्ममानैर्नृभिर्पशुक्तो विने ग्यामि ॥ ४ ॥
 नक्तिः । मे । गता । वना । विनन्ति । नृभ्यः । यत् । पदः । श्रुतिः ।
 नृभ्यः ।
 तत् । तु । मे । दत्तः । यत् । अहन् । समानैः । नृभिः । यत् ।
 युक्तः । विने । रपांसि ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. [हे इन्द्र]. मे (-तार) एना (= एनानि) वना (= वनानि = स्वयंसेवक)
 कर्तव्यानि यत्पामादानी कर्षाणि) नक्तिः भिनन्ति (= केचि न हिमन्ति), रा
 (= परमान् कारणात्) [राम] पदभ्यो नृभ्यः (= एतेभ्यो दृश्यमानेभ्यः कृत्विभ्यः)
 सर्वेभ्योऽयुपासकेभ्यः) श्रुतिं (= गुणं) नृभ्यः (= एतेभ्यः) । [हे अग्ने], यत्
 (= यद्धि) [त्वं] समानैः (= मितभूतैः) नृभिः (= शीघ्रैर्नृभिः) युक्तः
 (= सहितः) [सत्] रपांसि (= हितरात्) अहन् (= हतवानसि) यत् (= यत्)
 [तानि] विनेः (= गमितवानसि) तन् देमः (= तज्जीयंषेत् कर्म) ते (= तैः) ।

अत्रेदमुक्तम् । हे अग्ने, त्वत्प्रीत्यर्थं यानि कर्माण्युपासकाः कुर्वन्ति तानि केचिः
 हिसन्ति । अत एव त्वे सर्वेभ्यस्तपोषामहेभ्यः सुरां करोषि । तव बलाद्भोक्ता हि
 सका न हिसन्तीति यावत् । यच्च मरुद्भिः सह सदायेत्यमर्यागा शशूनहन् स तौ
 पराक्रमः अन्ये तथा कर्तुं न समर्था इति ॥

‘ रंध्यो ’ आणि ‘ विंशानि ’ असेच
 म्हटले असतील असे नाही. तर आ-
 लीकडील काळवंत या वृक्षावर धोक र-
 चिन्त्यास मात्र कदाचित् तसे म्हणावे

लागतील. वैदिक युगांत हस्त किं
 दीर्घ म्हटल्यास दोन्ही चालली अन्त
 असे कितीएक मंत्रांचा विचार केला
 समजेल. पूर्वमंत्रावरील दीप पहा.

४. [हे अग्नी], तुभ्या को-
णन्याहि कर्माणा रिप्रस करणारा
कोणी नाही. कारण कीं [त्वं]
सकळ उपासकांच्या सुख प्राप्त क-
रून देतोस. [हे अग्नी], [त्वं]
जो [आपले] मित्र मरुत् यांशी
मिळून राक्षसांच्या हाकून देता जा-
लास आणि माम्न टाकिता जा-
लास तो तुझाच पराक्रम [होय].

4. None violates any
of thy ordinances, since
thou causest happiness to
all thy worshippers. That
indeed [is] thine exploit
that thou didst kill, that
thou didst rout the injur-
ers in company of the
valiant Maruts [thy] allies.

४ ' हे अग्नी, तुजप्रार्थने जी व-
त्तवादि रुम उपासक लोक कर्तितान
त्यांच्या रोगांही रिप्र आणू शकत नाही.
तू निःशत्रु आहेस. यामुळे तुजप्रार्थने-
र्थ करायच्या मरुळ रुम शेरदास जा-
तात, आणि तू उपासकांना सुख प्राप्त
करून देतोस. मरुतासह जाऊन आ-
यजनांच्या रिप्रकारी अनार्यादि द्वेषी लो-
कांस मारून नाहीस जे केले ते तू म्हणु-
नच केलेस. शत्रूंचे हातून ते मरुत् सार्य
छाळे नमने. '

'सकळ उपासक' = 'एभ्यो नृभ्यः.'
अक्षरशः अर्थ ' या नरान ' ; म्हणजे हे
जे उपासक तुझ्या मेंवत सर्वत्र तत्पर
दिमत आहेत त्यास.

' मित्र मरुत् यांशी ' = 'समानेवृभिः'.
' नृ ' शब्द मरुतास पुष्कळ ठिकाणी
कवेदात लाविलेला आहे. " इन्द्रो
नृभिः अजनन् दाधानः साक सर्वम् उ-

षम गानुम् अग्निम् " (३. ३१ १५)
इत्यादि उदाहरणे आहेत. या ठिकाणी
' मरुत् ' शब्दाचा उच्चार नसताही ' नृ '-
शब्दाने मरुत् असा अर्थ समजावयाचा
आहे. मात्र मरुताचे साहाय्य इन्द्र घेतो
असे सर्वत्र मागितले आहे त्याप्रमाणे अ-
ग्निहि घेतो अशाविषयी उदाहरणांत-
राची अपेक्षा आहे. परंतु तथ्यही
आर्षी मायणास अनुसरले आहे. आणि
त्याशिवाय दुसरा चांगला अर्थ जुळत
नाही.

हा श्रेष्ठ खाली दाखविल्याप्रमाणे म्ह-
णावा.—

नक्रिष्ट एता वता मिनश्चि
नृभ्यो यदेभ्यः शृणु चरुधं ।
तनुं ते दत्तो यदहन्ममाने.
नृभिर्यशुक्लो विवेरपासि ॥

यात तिसऱ्या चरणात दहा अक्षरे

उभो न जामे विभातोऽयः संज्ञानकृत्विर्नद्वयं ।

तमना वहन्तो दुष्टे रघुं नृप्यन्तु विधे रघुं दृशोके ॥ ५ ॥ १३ ॥

उभः । न । जारः । विभाट्वा । उभः । संज्ञानकृत्विः । विधे ।
अस्ते ।

तमना । वहन्तः । दुष्टः । वि । कृन्तन् । नरन्त । विधे । रघुः । दृशोके
॥ ५ ॥ १३ ॥

भाषाणाम्.

५. उभो जामे न (उभो जार इत्युपेक्ष) विभाटा (=विभेद कर्त्तृ)
जरा, (=तेजसा) मरानकृत्विः (=मर्त्यं सुमेव कृत्यः) [अग्नि] उभे
(=सांघे मर्त्य) विधेय (=रघु-मामनुमदृष्ट्या मरानकृत्विः) [उभे
रघु] [अमातोः] विधे (=मर्त्ये) [रघुसो] वहन्त (=हरिर्हन्तृ, हन्तृ)
तमना (=रघुसो) दुष्टे (=मरानकृत्विः द्वाराणि) वि कृन्तन् (=उद्वेगः)
[अग्नि] रघुं दृशोके (=रघुं दृशोके=तेजःपुत्रमादाय इत्युद्वेगः पुत्रदुल्लेखे मर्त्ये)
यन्त (=अगच्छन्) ॥

तमना वहन्तो दुष्टे वि कृन्तन् नरन्त विधे रघुं दृशोके इति दुष्टोऽयं विनश्वरः
यस्य त्वन प्रायः सायणमनुमतेन व्याख्यातः । इत्येते हि व्याख्यातरेषु विविचारी-
निर्विवादं नास्ति तथैकमप्यति कृत्वा सायणानुसरणमेव यत् ॥

अमावी ती अरुण आदित न्यायुळे तो | ये गृन्तांत द्विपदा विराड् आगि पितु
विष्टुभावा पाद होय. यास्तन या कवे- | याचा सार सारलेला आहे.

५. उपेच्या नारासारिता ते-
जस्वी, कान्तिमान् [आणि] ज्ञा-
नस्वरूप [अग्नि] या [स्तोत्र्या-
कडे रुपादृष्टि करो. [अग्नीच्या]
सत्ते [किरणांनीं] आपणच [हवि]
घेऊन द्वार उघडिलें आणि आ-
काशाला भेटावयाला जणुं धांवत
आहेत.

5. Bright like the lover
of Ushas, fair [Agni] of
well-known shape—may he
look upon this [worshipper]
with favour.—Lo, all [his
rays] carrying [the obla-
tion] have themselves open-
ed the door and hastened
up to meet the sky.

५. 'उपेच्या नारासामागे म्हणजे बाल-
सूर्याप्रमाणे तेजस्वी, लळकळीत, आणि
सर्वान्या दृष्टीस परगारे आहे स्वरूप
ज्यांचे अग्रा जो अग्नि देव, तो मज देवान
स्तोत्र्यावर रुपावलीकडेन करो.' हा पृ-
थार्थाचा भावार्थ झाला उतरार्थ क-
शाविषयी आहे ते उघड पडत नाही.
'विश्वे' हे वर्तुषद कशाचा बोध कर-
विने ते समजत नाही परंतु बहुतरु-
कून सायणांत अनुसरून आम्ही जो अर्थ
'केला आहे त्याचे तात्पर्य असे आहे की,
'अग्निने रुपादलीकडेन वरवे असे कर्षांनीं
'म्हटव्यावरेंवर अग्नि प्रज्वलित झाला,
आणि त्याचे किरण कर्षांनीं अर्पण केलें
हवि घेऊन दुसऱ्यानें द्वार उघडण्याची
वाट न पहाता आपणच ते उघडून आ-
काशाकडे चढले आणि आकाशात जे
तेज आहे त्याला जाऊन मिळाले.'
परंतु या उतरार्थाविषयी आम्हास संशय
आहे.

'शत्रुस्वरूप' = 'संज्ञातस्वरूप'.

गने ज्याचे स्वरूप लोकांस समजतें. इ-
त्यादि देवासारख्यांचे स्वरूप कसे आहे
ते कोणत्याहि उपासनाला कळवयाचे
नाहीं, कारण ते अदृश्य होत. पण
अग्नि तसा नाही. त्याचे स्वरूप कसे
आहे ते आबालवृद्धास ठाऊक आहे.
इतर देवांचे स्वरूप कसे आहे ते समजत
नाही म्हणून जे या विशेषणानें सुचविलें
त्यावरून आपले आर्य पूर्वज ज्या देशास
भजत त्याच्या मूर्ति ते करीत नसत जर
करिते, तर त्याच्या स्वरूपाचे वर्णन प्रस-
गवशास्त्र आलें असते.

'भेटावयाला जणुं धांवत आहेत' =
'नवन्त स्वर्दृशीके' सू. ६६, मं. ५
पहा.

हा मंत्र साली दाखविण्याप्रमाणे म्ह-
णावयाचा आहे:-

उभो न जारो विभाषो उत्तः
संज्ञातरूपधिकेतदर्थे ।
रमना वहन्तो दुरो वि क्रवन्
नवन्त विश्वे सुअर्दृशीके ॥

मुक्तम् ७७.

अथिपुनः पण्डितः कविः । अविदितः । विदितः विदितः ।
 पुनेमं पूर्वाण्यो मनीषा भूमिः मुनोऽहो विश्वान्यथाः ।
 आ देव्यानि वृत्ता निहिताना मानुषस्य जनस्य जन्म ॥ १
 पुनेमं । पूर्वाः । अयः । मनीषा । भूमिः । मुनोऽहो । विश्वानि
 अथाः ।
 आ । देव्यानि । वृत्ता । निहितान् । आ । मानुषस्य । जनस्य । जन्म ॥

भाषापरम्

१. [१यं] मनीषा (=मनीषया=स्तुत्या) पूर्वाः (=प्रभूता) अयः (=अहो
 अरातो=शत्रून्) पुनेमं (=हृष्याम) । मुनोऽहो (=मौमनर्दतिः) अविदितः
 (=दुर्माणि) अथाः (=अथानु=जामति) । [२] आ देव्यानि वृत्ता (=
 प्यदि देवजनसंलग्नीनि कर्माणि=देवानां प्रान्यर्थं मनुष्यैः कर्तव्यानि सर्वान्यदि
 यागादीनि कर्माणि) [तथा] मानुषस्य जनस्य (=मनुष्यजनानां) आ य
 (=सर्वमपि जन्म=सर्वमपि जन्महेतुादि गुणैः) विहितान् (=अन्यजनं) [वृत्ते
 अयं भावार्थः] यस्मात्कारणादविदितेभ्यो होतास्ति तस्मात् स मानवेदेवान् ।
 त्वर्थं कर्तुं योग्यानि सर्वाणि कर्माणि जानाति तथा मनुष्यजनानां जन्महेतुादिकं ।
 सर्वं जानाति । एवं सर्वस्य कर्मणः सर्वस्य ज्ञानस्य च प्रभुरविदेनास्ति । तस्मै स्तुतिं
 मर्षयित्वा प्रभूतान्शत्रून्हन्त्यामेति ॥

पुनेमं पूर्वाण्यो मनीषेत्यत्र मन्मानाचार्यो 'मनीषाः' इति पाठान्तरविष्णो
 पूर्वामनीषाः पुनेमेति च पाठे प्रभूता. स्तुतीः प्रभुरामहे इति साङ्ख्यस्यात्मनम् ॥

'विभाषा' याचे ठिकाणी 'विभावो' । धिक् काही करावे लागत नाही. र
 म्हणजे याशिवाय या मंत्रांत दुसरें न्यूना- धारण धोकाप्रमाणे म्हणता येतो.

मूक्त ७०.

ऋषि-शक्तीचा पुत्र पराशर
(पूर्वसूक्ताचा जो तोच). देवता-
अग्नि. वृत्त-द्विपदा विराट्.

१. [आम्ही] स्तोत्राच्या योगाने अनेक शत्रूला सहाय्य टाकू असे होओ. सुप्रकाश अमील सर्व [कर्म] प्रविष्ट होतात. [तो] देवांप्रीत्यर्थ करावयाची सकळ सामें जाणतो [आणि] सकळ मावी जनांचे जन्म जाणतो.

१. 'अमील देवांप्रीत्यर्थ मनुष्यानी गती यज्ञाणादि कर्म केली म्हणजे देव प्रसन्न होतील याचे परिपूर्ण [न आहे आणि तसेच मनुष्य जातीचे नम्र वृत्ताने ज्ञाने, त्याची स्थिति तय, त्याची कर्तव्ये काय यांचेहि पूर्ण न झाले आहे. या प्रसन्नकरून सर्व मं आणि सर्व ज्ञान यांचा प्रभु अग्नि तय. तर त्याला आपण स्तोत्र गाऊ आणि तेथेकरून अग्नीची प्रसन्नता साधून अनेक शत्रूंना नाश करून टाकू' हा या मंत्राचा भावार्थ आहे. यात ठिण विशेष नाही, आणि हे सूक्त अविषयी आहे तेव्हा अग्नीची स्तुति व यज्ञा याविषयी या मंत्रात लहानसा पोटात येला आहे.

'आर्षी स्तोत्राच्या योगाने अनेक शत्रूंना सहाय्य टाकू असे होओ' = 'वमि पृथोः अर्षः मनीषा'. म्हणजे आपण अग्नीला एक स्तोत्र गाऊया की तेथेकरून तो प्रसन्न होईल आणि अने-

HYMN 70.

To Agni. By Parāśara the son of Sālī (same as the author of the previous hymn) Metre—*Dvipadā Vīrti*.

1. May we destroy many enemies with [our] hymn. Resplendent Agni receives all [prayers]. [He] knows fully the actions to be performed for the Gods, [he knows fully] the origin of the human race.

क शत्रूंचा नाश करून टाकण्याची आम्हास शक्ति देईल. स्तोत्र म्हणून शत्रूंस निहूया अथवा माह्या असे इतर पुष्कळ मंत्रांतहि आलेले आढळते. ऋ. १०. १०५ ८ यात ऋषि म्हणतो की, स्तोत्र न करणारे जे नास्तिक शत्रु त्यास आर्षी स्तोत्राच्या द्वारे सहाय्य (अथवा वनेम अथवा:). तसेच ५. ३. ५ यातहि 'हे अग्नी, ज्याचा पाहुणा तू होतोस तो यज्ञाच्या योगाने शत्रूंस निहून सहाय्यितो' (स यज्ञेन वनयन् देव मर्तान्). वन धातूचा अर्थ मारणे, संहारणे असा होतो याविषयी आता दिलेल्या उदाहरणाशिवाय ऋ. १०. ९; ६. २५. ४; ७. ४८ ३ हे मंत्र आणि त्यानवरील सायणभाष्य पहा. आणि 'अरि' शब्द 'शत्रु' अथवा 'शत्रुमर्षी' या अर्थी खोलांत आहे याविषयी ६. १६. २७; ८. ३९. २; १०. १३३. ३; ८. ५०. ११; आणि ७. २७. २ हे मंत्र आणि त्यानवरील सायणभाष्य पहा.

गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थातां गर्भश्चरथाम् ।
 अद्रौ चिदस्मा अन्तर्दुरोणे विशां न विश्वो अमृतः स्वाधीः ॥ १ ॥
 गर्भः । यः । अपाम् । गर्भः । वनानाम् । गर्भः । च । स्थाताम् ।
 गर्भः । चरथाम् ।
 अद्रौ । चित् । अस्मै । अन्तः । दुरोणे । विशाम् । न । विश्वः । अ-
 मृतः । सुऽआधीः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. यः [अग्निः] अपाम् (= उदकानां) गर्भो (= गर्भवदन्तर्वर्ती) [यो]
 नाना (= वृक्षाणां) गर्भः, न (= अपि च) [यः] स्थाता (= स्थातृणां स्थातृणां)
 गर्भो [यश्च] चरथा (= चरतां = जङ्गमानां) गर्भो [भवति] [यश्च] अद्रौ चि
 (= पर्वतेषु) [वर्तते] अस्मै (= तस्मा अग्नये) अन्तर्दुरोणे (= गृहमध्ये) [ति
 पार्षयत] । [स हि] विशां (= जनानाम्) अमृतः (= अमरणः) स्वाधीः (=
 कर्मवान् = शोभनकर्मयुक्तः = यज्ञादिशोभनकर्माहो) विश्वो न (= एक एव अमृत
 इव) [भवति] ॥

योमिरपां मध्ये वर्तते यो वृक्षाणां मध्ये यः स्थावरेषु यो जङ्गमेषु वर्तते यश्च ततो
 पर्वतसदृशेषु मेघेषु वा वर्तते तस्मा अग्नये हविरर्पयत । स हि केवलः सर्वलोकाणां
 मरणरहितो यज्ञाहो देवोस्ति न चान्यस्तस्माद् वरीयानिति स एव केवलो न
 दिक्कर्मभिः संमाननीयोस्तीति भावगतम् ॥

सायणो द्वितीयाधर्ममेवं व्याचष्टे । एवंभूतायास्मा अग्नये दुरोणे दुस्तर्दुरोऽग्नेः
 पर्वतेष्वन्तर्मध्ये हविः प्रयच्छन्तीति शेषः । सोयममृतोऽमरणधर्मोऽस्ति स्वाधी
 भनकर्मयुक्तः शोभनध्यानो वा । अस्माकं भवतीति शेषः । तप दृष्टान् । ति
 निवेद्ययिता सुतेनावस्थापयिता राजा विशा न प्रजानां यथा रक्षणरूपशोभनधर्मः
 भवति तद्वत् ॥

‘सदृश सत्कर्म’ यात ‘सदृश’ हा
 अर्थ ‘आ’ या अत्रयापागमून गम्यमान
 आहे.

‘मानसी जनाचे जन्म’ = ‘आ मानु-
 ष्य जन्म जन्म.’ हा अर्थ अक्षरशः
 देण्या आहे. ‘मन्म’ असा पाठ अस-
 ता तर ‘मानसी जनाचे स्त्रोत्र’, मानसी

जनानी स्त्रोत्र कसे करवें तें दि-
 असा अर्थ झाला अमता. ऋ. ८.
 ११ यांन अहं प्रचेन मन्मना मि-
 श्मापि कण्ववत् (= मी मांसा नि-
 यापमाणे पुणवत स्तोत्राने =
 अलहृत करितां) असा पाठ अ-
 ऐवर्जी सामवेदात ठीक ऋ. ४

स हि क्षपावाँ अग्नी रयीणां दाशद्यो अस्मा अरं सूक्तैः ।
 एता चिकित्वो भूमा नि पाहि देवानां जन्म मर्तोश्च विद्वान् ॥ ११ ॥
 सः । हि । क्षपाऽवान् । अग्निः । रयीणाम् । दाशत् । यः । अस्ते ।
 अरम् । सुऽउक्तैः ।
 एता । चिकित्वः । भूमं । नि । पाहि । देवानाम् । जन्म । मर्त॑ ।
 च । विद्वान् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. हि (=यस्मात् कारणात्) यो [यजमानः] सूक्तैः (=स्तोत्राणि वाक्)
 अस्मै (=अग्नये) अरं (=पर्याप्तं यथा स्थानथा) दाशत् (=हविरपयति) [हव
 यजमानाय] सोमो रयीणां क्षपावान् (=धनानां दाता) [भवति] । -इं रितिव
 (=चिकित्वन्=सर्वज्ञ) [अग्ने], देवानां जन्म (=देवानां जात=दैव्यं जन्म
 देवान्) मर्तोश्च (=मरणधर्मणश्च मनुष्यान्) विद्वान् (=जानन्) [एवम्] इ
 भूमा (=एतानि भूमानि=दृश्यमानानि भूतानि=सर्वाणि भूतानि) नि पाहि (=नि
 तरां पालय) ॥

क्षपावच्छब्दविषये अर्थविप्रतिपक्षिर्भवति । सायणास्तु रयीणां क्षपावान् इति ।
 संबन्धन्ति अपि तु स अग्निः क्षपावान् । क्षपेति रात्रिनाम । रात्रिमात्रं । अग्नेर्न
 रात्रिरिति श्रुतं । रात्रेरग्निसंबन्धोऽप्यग्निव्योतिर्व्योतिरग्निः स्यादिति ह्ययमानरात्रौ ।
 यथा । राक्षसादीनां क्षपणेन नाशेन युक्तः । एवं भूतोऽग्निः स्तोत्रे यजमानाय स्तोत्र
 धनानि दाशत् । दाशति प्रयच्छति । यो यजमानोऽस्मा अग्नये सूक्तैः सुहृद्विरपयति
 प्रयुनेर्मन्त्रैरमन्त्रे पर्याप्तं स्तोत्रं यच्छेति तस्मा इत्यर्थं इति व्यापकत्वे । परंतु स हि
 पानान् अमनश्च रयीणाम् अतश्चो दूतो यजमाय देवान् (अ. ७. ११. १) इति
 रयीणां क्षपावानित्यवश्यं दुर्निवारः । तस्मात् क्षप् क्षपणे इति धातो रात्रिनाम
 क्षपणेन युक्तः । याता । दाता । इति त्रयमपि व्युत्पत्तिमाधिन्य रयीणां क्षपावान्
 दत्तं धनानां दातेत्यर्थो बोद्धव्यः ॥

अग्ने अग्न अमर देव तो हा पृथग्व्य
 आदे. 'यात्र यो अग्नीर्वी रयन्ते मागिनर्वा
 मरुचन अग्नि हा माग्न मरुच्येण आदे.
 तो योदे यदा अग्ने नाही अग्ने मरुच्येण
 च उदेह आदे.

हा मंत्र सार्वा निदिशन्तमग्ने वा
 वाः—

मर्तो यो जना मर्तो यजना
 मर्तोश्च रयीणां मर्तविरपय ।

वर्धन्यं पूर्वीः क्षपो विरूपाः स्यानुश्च रथं मृतप्रवीनम् ।

अराधि होता स्वर्निषत्तः कृण्वन् विश्वानि अपासि सत्या ॥ ४ ॥

वर्धन् । यम् । पूर्वीः । क्षपः । विरूपाः । स्यातुः । च । रथम् ।

ऋतः प्रवीतम् ।

अराधि । होता । स्वः । निषत्तः । कृण्वन् । विश्वानि । अपासि ।

सत्या ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. ऋतप्रवीतम् (=ऋतेन सत्येन वेष्टितं) यम् [अग्नि] विरूपाः (=परस्पर-
शुक्लकृष्णत्वाद्विसदृशरूपाः) पूर्वाः (=पूर्वा) [उपसः] क्षपः (=निशाध) वर्धन्
(=वर्धयन्ति), रथातुः (=स्थातु=स्थावरं वस्तुमात्रं) चरथ (=चरत्=जङ्गमं वस्तु-
जातं) [च] [वर्धन्=वर्धयति] [स] स्वः निषत्तः (=प्रकाशमानं यत्स्थानं
निषण्णः सन्) अराधि (=आराधितः), विश्वानि अपासि (=सर्वाणि ब्रह्मणा-
दीनि कर्माणि) सत्या कृण्वन् (=सत्यानि कुर्वन्=यथार्थानि करोति च) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । योऽग्निरतिमात्रं पुरातनोस्ति यथा अग्न्यावत् स्थावरजङ्गमानि
विविधानि प्रभूतानि वस्तूनि ददर्श एतादृशधिरक्षालं जीवितवाननेक्यस्तूनि दृष्ट्वा
नम्रिहोतृत्वप्रयुक्तः सन् देवयजन उपवेशितोस्ति । स च तत्र अस्मादग्निभक्ष्यसंवे-
ष्टयामादीनि क्रियमाणानि कर्माणि सकलानि करोतीति ॥

'स्थातुश्च रथम्' इत्यत्र ययं विद्वद्भरं वेन्कीपमनुसृत्य 'स्थातुश्चरथम्' इति पाठं
निर्विवादार्थलाभायेच्छामः । सायणा अपि वैदिकपाठं स्थातुश्च रथमित्येव पुनः रथ-
शब्दस्य कयापि युक्त्या चरथशब्देन समानार्थकत्वं प्रतिपादयन्ति । रथं रथमार्गं क-
र्तुं मनुष्यादिकं चेति तैत्तिरीयस्यातत्वात् ॥

हा मंत्र खाली दास्तवित्याप्रमाणे ऋत-
ला पाहिजे:—

स हि क्षपावान् अग्नी रयीणां

दाशर्यो अस्मा अरं सुउक्तेः ।

एता चिक्त्वो भूमा नि पाहि

देवानां जन्म मेतोष विद्वान् ॥

याव एता (=एतानि= ही, म्हणजे ही

जी निरुद्धे तिकडे दृष्टीस पडणारी ही.
याचा 'सर्व' असा अर्थ करावा लागतो.
त्याजकडेस याचकांनी लक्ष्य घ्यावे. 'ए-
व्या सूक्तान्या चवध्या मंत्रांत 'एता'
प्रतानि 'व घ. ६८, मं. ४ यांत 'अत-
रयीणाम्' हीं हि यासारितीन उदाहर-
होत. दुसरीहि उपलब्ध आहेत.

४. ज्या सत्यवेष्टित [अग्नी]ला भिन्नरूप अनेक [उषांनीं] [आणि] रात्रींनीं [आणि] स्थावरजंगमांनीं वाढविलें आहे, त्याला होता [कळून] वेदीवर स्थापिलें आहे, आणि तो सकल कर्मे सफल करित आहे.

4. He who is surrounded by truth [and] whom many dissimilar [mornings] [and] nights have nourished, [whom] that which stands [and] that which moves [nourished], is honorably seated and worshipped in the sacrifice, [as] the invoker making all works fruitful.

४. 'ज्या अग्नीला आजपर्यंत अनेक उषांनी आणि रात्रींनी वाढविले आहे. म्हणजे जो इतरा पुराण आहे ती त्याने असंख्य रात्रि आणि उषा पाहिल्या आहेत; आणि ज्याला स्थावरजंगमा आणि जंगमांनीही वाढविले आहे, म्हणजे वृक्षादिकांच्या समिधा आणि हवि यांनी आणि मनुष्याच्या उपासनांनी जो वाढला आहे, अर्थात् ज्याने हें स्थावरजंगम जग आजपर्यंत अनादि काळापासून पाहिले आहे; आणि जो सत्याने वेष्टिलेला आहे, त्या अग्नीला उपासक जन वसुधादेः वेदीवर होता नेमून बसवितात. वार-वाी मनुष्याचीं सर्व कर्मे सफल करणारा तोच आहे. इतर होण्याला ती शक्ति नाही.'

'सत्यवेष्टित' = 'ऋतुप्रवीतम्'. हा शब्द ऋग्वेदान दुसरे ठिकाणी वाढे असल्याप्रमाणे दिसत नाही. आर्या सायणांनी दिलेल्या तीन अर्थांतून एक निवडून घेतला आहे. अग्नीला 'सत्यरूप' (ऋत.) सत्यरूप

यज्ञापासून आनंद पावणारा अथवा वाढलेला (ऋतावृष्ट्) असे वेदात पुष्कळ ठिकाणी म्हटले आहे (८. ६०. ५; ३. २. १ इत्यादि पद्या). त्यावरून त्याला सत्याने वेष्टिलेला असे विशेषण दिलेले समजण्यासारखे आहे. 'भिन्नरूप' = 'विरूपा' म्हणजे उषा शुभवर्णाच्या आणि रात्रि कृष्णवर्णाच्या होत, तेणेकरून त्या एकमेकापासून भिन्नरंगाच्या आहेत रात्र आणि उषा यांचा एकत्र उच्चार येतो तेव्हा त्यांस 'विरूप' हें विशेषण बहुतकरून लाविलेले आढळते. ऋ. १. ११३. ३ 'नस्तोषासा समनस्त विरूपे', १. १५. १ 'हे विरूपे परतः स्वधे', इत्यादि उदाहरणे आहेत. शिवाय सू. ६२, म. ८ हा पद्या. शिवाय 'नस्ता च षकुः उषसा विरूपे' असे सू. ७३, म. ७ यांत आहे ते पद्या.

'स्थावरजंगमानी' = 'स्थातुः चरयम्.' आमच्या अर्थाविषयी तर वाद नाहीच, आणि सायणांनीच तो वेष्टिलेला

गोषु प्रशस्तिं वनेषु धिपे भरन्त विश्वे बलिं स्वर्णः ।
 वि त्वा नरः पुरुत्रा सपर्यन्पितुर्न जित्रेर्वि वेदो भरन् ॥ ५ ॥
 गोषु । प्रशस्तिम् । वनेषु । धिपे । भरन्त । विश्वे । बलिम् । स्वः । नः ।
 वि । त्वा । नरः । पुरुत्रा । सपर्यन् । पितुः । न । जित्रेः । वि ।
 वेदः । भरन्त ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

५. [हे अग्ने], [त्वं] गोषु वनेषु (= अस्मदीयपशुषु वृक्षेषु च) प्रशस्तिं वि
 (= प्रशस्तस्वम् = उत्कृष्टत्वं स्थापय) । विश्वे (= सर्वे जना) नः (= अस्मभ्यं) सः
 (= दिव्यं) बलिम् (= उपायनं) भरन्त (= आहरन्तु) । [हे अग्ने], त्वा (= त्वा
 नरः (= मनुष्याः) पुरुत्रा (= विविधेषु स्थलेषु) सपर्यन् (= अपूजयन् = पूजयन्) ।
 [अपि च] पितुर्न जित्रेः (= वृद्धात्पितुः सकाशाद् यथा तथा) [त्वत् सकाशात्]
 वेदः (= धनं) वि भरन्त (= विविधेषु स्वेषु स्वेषु गृहेषु अहरन् नयन्ति) ॥

आहे. परंतु 'स्थातुः च रथम्' असा
 पाठ आहे त्याच्या ऐवजी स्थातुः चरथम्
 असा दोनच शब्दांचा पाठ असावा.
 'स्थातुश्चरथम्' असा दोन शब्दांचा पाठ
 याच अर्थी ऋग्वेदात पुष्कळ ठिकाणीं
 आला आहे. सू. ५८, मंत्र ५ यांत 'स्था-
 तुश्चरथं भयते पतत्रिणः' = स्थावरजंगम
 आणि पक्षी भितात असे आहे. सू. ६८,
 मंत्र १ यांत स्थातुश्चरथमत्तून् ज्योषो-
 त् असे आहे. सू. ७२, मंत्र ६ यांत
 स्थातून् चरथं च असे आहे, स्थातून् च
 रथं च असे नाही. यावरून मूळचा
 पाठ 'चरथं' असा असावा, 'च रथं'
 असा नसावासें दिसते. दोन्ही पाठां-
 ला स्वर एकाच स्थानावर येतात. वाक्य-
 संदर्भावरून जो अर्थ पाहिजे आहे तोच

सापणांनी केला आहे, पण 'स्थातु' व
 'चरथम्' असा पाठ घेतला तर तसा वर-
 तः अर्थ होणार नाही. 'चरथं' वर-
 जे 'चालणारे' असा प्रयोग अन्य
 आढळत नाही. तर यावरून हा
 समजावयाचें की 'च रथम्' हा पाठ
 जरी अतिपुरातन आहे तरी तो मूळ
 पाठ नसावा. आणि मूळ पाठ एका
 सतां पदांत तो एकीकडे राहून दुसऱ्या
 शिरतो याचें हें एक उदाहरण होय.

हा मंत्र खाली दाखविण्याप्रमाणे द-
 ला पाहिजे:—

वर्धन्त्ये पूर्वाः क्षत्रो विरूपाः

स्थातुश्चरथं मृतमधीतः ।

अरात्रि होता सुआनयनः

कृष्णं विधानि अपांमि मया ॥

५. [हे अग्नी], [तुं आम-
च्या] गाईंच्या आंगीं [आणि]
वृक्षांच्या आंगीं उत्कृष्टपण आण.
सकल [जन] आह्मांस दिव्य भेट
घेऊन येओत. [हे अग्नी], तुला
मनुष्य नानास्थळीं पूजित असता-
त, [आणि] वृद्ध पित्यापासून
[धन मिळविल्या]प्रमाणे [तुजक-
डून] धन घेऊन आपआपल्या
घरीं जात असतात.

5. Bring excellence, [O
Agni], into [our] cows
[and] into [our] trees.
May all bring unto us
a divine present. Men
worship thee in different
places, [and] carry home
from thee wealth as from
an aged father.

५. हा या घुनाचा उपसंहार अस-
न्याप्रमाणे आहे या वारणाचे अग्नीपात्रीं
कवि वर मागत आहे. तो म्हणतो की,
'हे अग्नी, तुला अनेक मनुष्य अनेक
स्थळीं पूजित असतात. त्या सगळ्या
स्थळीं तू जात असतोस आणि प्रसन्न
होऊन वृद्ध पित्याप्रमाणे त्यास संपत्ति दे-
तोस तर ही आमची इतुनि घेऊन आ-
मच्या गुराहोराचें कन्याग कर, आमच्या
बेलावृक्षांचे कन्याग कर, आणि आह्मां-
स सर्वोत्कृष्ट उन्नत धन मिळत असे
कर.'

'सकल [जन] 'स' विधे'. सकल
देव तुझ्या द्वारे प्रसन्न होताना भेट आ-
णोत, म्हणजे आह्मांस वरदान देणेंत,
असाहि अर्थ सांगल्या समवस्तो.

'वृद्ध पित्याप्रमाणे 'स' विधुर्न जिधे'.
ही उपमा चमत्कारिक दिसते. पण वृद्ध
पित्याला प्रसन्न करून जसे त्याचे पुत्र

त्याजकडून इज्य घेतात तसे असा अभि-
प्राय आहे.

'आपआपल्या घरीं घेऊन जातात'
= 'वि भरन्त'. अक्षरशः अर्थ '[आज-
पर्यंत] वेगवेगळे घेऊन गेले आहेत', म्हण-
जे प्रत्येक उपामक आपआपल्या घरीं नेत
असतो.

हें घन प्रसिद्ध पद्यसर कवींचे आहे
हेव्हा तो अभिदेवनेपासीं काय वर मा-
गतो त्याजकडेस वाचनींनीं लक्ष्य करावे.
त्याची मुख्य वाचनीं गुरेहोरे आणि वृक्ष
वाचिण्या आहेत.

मंत्र म्हणताना धोरवृक्षांना त्याहोरे
हो असा —

गोषु प्रसन्नि वनेषु विधे
भरन्त विधे वानि सुभर्तः ।
वि स्वा नरः दुर्दय भवदन्
विधुर्न जिधेव वदो भरन्त ॥

साधुर्न गृधुरन्नेव द्रुगे यानेव भीमन्त्येवः समस्तु ॥६॥१४॥
 साधुः । न । गृधुः । अस्ताऽऽन । शूरः । यार्ताऽऽन । भीमः । त्येवः ।
 समस्तु ॥ ६ ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१. [अपमग्निः] साधुर्न गृधुः (= साधितेन मार्गेण गच्छन् वाग इव स्त्री
 धारयिता), अस्तेव शूरः (= अनुर्पर इव शीरोन्नेतः), यार्तेव भीमः (= अनि-
 त्वद्वयेकरः), समस्तु [च] (= युद्धे च) रंषः (= दीनो) [भवति] ॥

सूक्तम् ७१.

शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । अग्निदेवता । विशुप् छन्दः ।
 उप प्र जिन्वन्नुशतीरुशन्तं पतिं न नित्यं जनयः सनीळाः ।
 स्वसारः श्यावीमरुषीमनुपूत्रिमुच्छन्तीमुपसं न गावः ॥१॥
 उप । प्र । जिन्वन् । उशतीः । उशन्तम् । पतिम् । न । नित्यम् ।
 जनयः । सऽनीळाः ।
 स्वसारः । श्यावीम् । अरुषीम् । अनुपूत्रम् । चित्रम् । उच्छन्तीम् ।
 उपसम् । न । गावः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. उशतीः (= उशत्यः = कामयमानाः) सनीळ्यः (= सहनिवासाः = सहिता) न-
 नयः (= अद्भुतिरूपाः स्त्रियः) उशन्तं (= कामयमानम्) [अग्निम्], उशन्ते
 जनय उशन्तं नित्यं पतिं न (= कामयमानाः स्त्रियः कामयमानं स्वं पतिं यथा उप प्र-
 जिन्वन्ति तद्वत्), उप प्र जिन्वन् (= उपेत्य हविःप्रदानादिकर्मणा प्रीणयन्ति) ।
 स्वसारः (= एकपाणौ जातत्वात्स्वसृभूता अद्भुतयः), श्यावो (= रात्रिसंघातक-
 वर्णम्) अरुषीम् (= आरुक्ष्यम्) उच्छन्तीम् (= अन्धकारस्य निरसने कर्तुमारब्ध-
 गाम्) उपसं स्वसारो गावो न (= स्वसृभूताः किरणरूपा गावो यथा जुषन्ति तद्वत्) ।
 चित्रं (= चायनीयं = चित्रविनिजम्) [अग्निम्] अनुपूत्रं (= असेवन्त = सेवन्ते) ॥
 अत्र एकहस्तप्रभूतत्वात्स्वसृभूता अद्भुतयोऽग्निमुपतिष्ठन्ति परिचरन्ति चेति प्रति-
 तिष्ठते इति दृष्टान्ती । यथा कस्यचित्पुरुषस्य बद्धः स्त्रियः संगताः सन्त्यनुपति-
 त्वद् अथवा यथा प्रथमं कृष्णवर्णो पथाच्छुभोभवन्तोमन्धकारं च निरसन्त्य-
 ३१५ समानस्थाने भूतत्वात्स्वसृभूता दीप्तिरूपा गावः सेवन्ते तद्वदिति ॥

६. [अग्नि] नाणाप्रमाणे शौ-
वणारा, धनुर्धराप्रमाणे शूर, चाल
करून येणाऱ्याप्रमाणे भयंकर
[आणि] युद्धांत पराक्रमी होय.

G. [Agni is] certain
like an arrow, brave like
an archer, terrible like an
invader, [and] valiant in
battles.

६. या मंत्रांत अग्नीचे स्वरूप तीन
उपमा देऊन वांगले आहे. आणि त्या-
शिवाय विशेषगानेहि प्रतिपादिले आहे.
ऋषि म्हणतो, 'जसा एखादा बाण सोडला
म्हणजे एखादम जाऊन लक्ष्य पदायांला
होवतो तसा अग्नि होय; तो धनुर्धराप्रमा-

ने शूर होय आणि एखादा शत्रु दुसऱ्या
देशावर चाल करून जातो आणि वाटेत
सांपडेल ते जाळतो अथवा छुटून फस्त
करितो तसा आहे आणि लढाईत तर
केवळ दावाग्रीप्रमाणे सर्व शत्रूंचा संहार
करून टाकणारा होय.'

मूक्त ७१.

अग्नि-शक्तीचा पुत्र पराशर
(पूर्वमुक्ताचा जो कर्ता तोच).
देवता— अग्नि. वृत्त—त्रिष्टुप्.

१. कोणा पतीच्या एकत्र मि-
ळालेल्या कामी स्त्रिया आपल्या
कामयमान पतीला [भजतात],
तशा अंगुलिरूप स्त्रिया अग्नीला
भजतात; [आणि] रुष्णवर्ण, आरक्त,
[आणि] उत्तयाच उगवणाऱ्या उ-
पेला [जशा तिच्या] किरण[रू-
पी] बहिणी [शोभवितात], तशा
कान्तिमान [अग्नी]च्या [अंगुलि-
रूप बहिणी] शोभवितात.

HYMN 71.

To Agni. By Parāśara son of
Sakti (author of the previous
hymn) Metre—Trishṭubh.

1. The sisterhood of
the combined fingers have
served [Agni], like as loving
wives serve their loving
husband—have honoured
bright [Agni], as the sister-
hood of the rays honour
the dark bright Ushas as
she dawns.

वीळु चिंदृळ्हा पितरो न उक्थैरद्रिं रुज्जङ्गिरसो रवेण ।
 चक्रुर्दिवो बृहतो गातुमस्मे अहः स्वविविदुः केतुमुखाः ॥ १ ॥
 वीळु । चित् । दृळ्हा । पितरः । नः । उक्थैः । अद्रिम् । रुज्ज
 अङ्गिरसः । रवेण ।
 चक्रुः । दिवः । बृहतः । गातुम् । अस्मे इति । अहरिति । सः
 विविदुः । केतुम् । उखाः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

२ नः पितरः अङ्गिरसः (= एतत्संज्ञा अस्माकम् आर्यजनानां पितरः) उक्थैः
 (= सूतैः = सूतद्वारा) वीळु चित् दृळ्हा (= वीळुनि अपि दृढानि = बलवन्त्यपि दुर्गम-
 वृषस्य प्राकारान्) अरुजन् (= अभङ्गन्) रवेण (= स्तोत्ररूपेण ध्वनिना) अङ्गिर-
 (= अद्रिसदृशं मेघमपि) [अरुजन्] । [ते] नः (= अस्मभ्यम् = अस्माकं हितम्)
 बृहतो दिवः (= महतो शुलोक्तस्य) गातु (= मार्ग) चक्रुः (= कृतवन्तः) । [अ-
 व] अहः (= दिवसं) स्वः (= तेजः) केतुं (= ज्ञापयितारम् = आदित्यम्) उखा
 (= रुग्णितमतीर्णमिच्छा गात्रं) विविदुः (= अलभन्त) ॥

अत्रेदमुक्ते भवति । पुरा काले नः पितरोऽङ्गिरसो मेघोदकस्य सूर्यप्रकाशस्य चक्र-
 केण वृषेण पीडिताः सन्तः सूक्तानि रचयित्वा अभ्यादिदेवोऽस्तुदुवुः । अन्तरामन्त-
 दयः स्तोत्रैस्तुष्टा वृत्रादीनां दुर्गाणि भिक्वा मेघोदकानि तथा सूर्योदीनि दिव्यानि
 तेजानि शुश्रुवुः । अग्नेः स्थापनाच्च स्तोत्रप्रचाराच्च स्वर्गाय गन्तुं मार्गमिव चक्रुरिति ।

२. 'आमचे वाटवडील जे अंगिरस ते
 पूर्वी आपल्या सूक्तांनी डोंगर सुद्धा फोडीत
 असत; आणि स्रोत्राच्या योगानें त्याणीं
 दिवस, प्रकाश, आदित्य, आणि उदकें
 मुक्त करून आप्हांकरितां स्वर्गी जाण्या-
 चा मार्ग त्यांनी मिळ करून ठेविला आहे,
 म्हणजे, ते अग्नि इत्यादि देवांची मोघें
 गात आणि तेंगेंकरून त्यांची प्रसन्नता
 मेघादून करून घेऊन मेघमंदळ फोडून
 पाऊस पाडोत. आणि मेघाचजडिन सूर्यो-
 दित्त जें शुलोकांनी जेजे त्याग ते मुक्त

करीत; आणि अग्नीची स्तोत्रांनी आणि
 हवींनी आराधना करून देवांस हवि
 अर्पण करण्याचा जो त्यांनी प्रचार हो-
 त्या तो केवळ स्वर्गी चढून जाण्याचा
 मार्ग होय.'

अंगिरस (सू. ५.१, मं. ३ पर)
 आपल्या सूक्तांनी मोठमोठे दुर्ग जे
 पर्वत फोडीत असत असे जे स्तोत्र
 आहे त्याचा अर्थ सापणाकार्य सुद्धा
 करिताना की, अंगिरस हे आदित्य-
 यांची मोघें करीत तेंगेंकरून त्यांची

२. आमचे पितर अंगिरस
[आपल्या] स्तोत्रांच्या योगाने
चिंढ दुर्गहि [फोडीत असत],
[आपल्या] कवनस्वराने पर्वतात्य-
हे फोडीत असत. ते आम्हांकरि-
तां महान् स्वर्गाचा मार्ग उत्पन्न
करिते झाले, ते दिवस, प्रकाश,
सूर्य [आणि] प्रभाकर माई व्हांस
शोधून काढिते झाले.

2. Even the mighty for-
tresses [did] our ancestors
[break] through [their]
hymns, [did our ancestors]
the Angirases, break the
mountain with [their] pray-
er. They prepared for us
the way of the vast heaven.
They discovered the day,
the effulgence, the sun, the
heavenly cows.

यांस कृपा देऊन ते मेघ फोडून पाऊस
पाडोत. परंतु इंच जर शब्द पुरातन-
पात्री कधीम मोठमोठे समकार कर-
ण्याची क्षमता होती असा आग्रह धर-
णारा कोणी मनुष्य अक्षरप्र समजेल
तर त्याला पाहिजे तसा अर्थ यातून
निघेल आणि पुराणादिकांत ज्या कृ-
पाच्या समकाराविषयी, अहृतशक्ती-
विषयी आणि त्रिलक्षण दोगांपुण्याविष-
यी ईश्वर वधा सांगितल्या आहेत. त्या
जगा विनाशक वेदयागांविषय (आणि
सामान्य कल्पित) आहेत. तथाच वेद-
यागांचा भावार्थ न समजता अक्षरशः
अर्थ समजण्यामुळे निष्पन्न झाल्या आ-
हेत.

‘प्रचद दुर्ग’ = ‘घाटू चिद दृक्हा.’
हे ‘प्रचद दुर्ग’ आणि ‘पर्वत’ एकच.
‘महान् स्वर्गलोकाचा मार्ग उत्पन्न
करिते झाले’ = ‘दृष्टतां दिवां मातुं यजुः’
स्मृते मेघाच्या द्वारे अग्निवर्णाचा म-

चार पाडिला, आणि तेजककून स्वर्गी
जाण्याचे साधन आम्हाला करून दिले.
अगिरस हे जे अतिपुरातन देवभक्त
यांनी अग्नीचा आणि तेजाचा शोध प्रय-
त्न लावून त्यांनीच अग्निभक्तीचा प्रचार
चालू केला अशा अर्थाची आपण आणि
स्पष्ट उच्चारहि सन्वेदात आणें आहेत
सू. ६०, मं. २, ५ वहा आणि ते उ-
त्तम शोधकते असत, त्यांचे शोध घेऊन
हम्र समज झाला आणि स्वर्गाच्या माई
(क्षणे मेघोदके आणि सूर्यप्रकाश)
याम कृपाने आपल्या सोळात फोडून दे-
विते होते तेथून मुक्त झाला. तर दे-
वाची उपामना करून अग्नीच्या द्वारे
त्याम प्रसन्न करणे हा जो त्यांनी अग्नि
पुरातन वाक्यसामान्य प्रचार घालून दिला
तोच स्वर्गाचा मार्ग देवे सांगितलेला म-
मजावपाचा आहे. या मुक्ताचा कर्ता
जो वराह तो अग्निमहर्षीच न-
व्हना. ओम अमृत अग्निमहर्षी नो

३. [अंगिरसा] स्वया [अग्नी]-
न स्यापिते शाले, [आणि ते]
स्या [अग्नी] च्या उपासनेला
आपले] धन समजू लागले.
आणि] त्या दिवसापासूनच से-
वात्पर, इष्ट्यमंपन्न, विस्तार
साधणाऱ्या, अनन्यभक्तिसंपन्न, क-
र्मशुद्धाळ [अशा प्रजा] देवज-
नाला हविरघ्नानें तृप्त करण्याच्या
हेतूनें [अग्नी] ला भजू लागल्या.

3. They established the
holy [Agni]. They valued
his worship. From that very
day the people, pious, rich,
spreading, free from passions
[and] skilful in actions,
serve him, with the desire
of gratifying the divino
race with [the] oblation.

म्हणजे कृत्राला, माकून टाकिते शाला,
आणि कृत्राला पर्वताची प्रचट शिखरे
जिथडे तिथडे फेकून देता शाला (क.
२. १५. ८; ४. १६. ८). 'सत्य स्तुति
करणाऱ्या अंगिरसांनी इंद्राची स्तुति
करिताच इंद्र कृत्राला मारिते शाला'
(क. ६. १८. ५). 'हे इंद्रा, तू
जेव्हा अंगिरसांकरिता माईचा मोठा उ-
घडिलास ' (१. १३२. ४), 'लपवून
ढेविलेला ग्या माई त्यास मोकळ्या वरु-
न इंद्रानें अंगिरसांकरिता हाकून आणि-

त्या ' (उद् गा. आजत् अक्षिरोम्यः
आवि कृष्वन् गुहा सती' ८. १४. ८).

या कवेवळून वैदिक काळीं सौम्याऱ्या
म्हणजे पार्यनेच्या शक्तीविषयी किती मो-
ठा भक्ति असे ते उघट दिखून येते.

खाली दाखविण्याप्रमाणे म्हटल्यास हा
मूत्र भोगाप्रमाणे म्हणता येतो —

वीट्टे चित्कहा पितरो न उर्यः

अद्रि रुजक्षद्विरसो रमेण ।

चर्वाद्वो बृहत्तो गानुमरमे

अह. सुभाविदु केतुमुगाः ॥

३. वरच्या मंत्रात सांगितले की अंगि-
रसांनी आम्हाकरिता स्वर्गाचा मार्ग उत्पन्न
केला. त्याच विचारतरंगाला अनुसरु-
न कृषि म्हणता की, 'अंगिरसांनी
परित्र अग्नीची स्थापना केली. त्यांनीच
अग्नीची उपासना हेच आपले धन असे
मानिले. त्या दिवसापासून अग्नीची उ-
पासना प्रचारात आली, आणि सगळ
भक्तिमान, धर्मान, प्रजा त्याच्या सेवेला
लागली आणि दुसऱ्या वशाची इच्छा
न करिता अग्नीचीच सेवा करण्यास प्र-

चालू शाली आणि देवाम इति देउज त्व
वरणे शाले म्हणजे या प्रकारे आग्या द्वार
(अग्नीच्या धुवून हवि देउन) करीत
असताना आणि त्या दिवसापासून या
अग्निभजक प्रजांचा विस्तार होत गेला
आहे ' म्हणजे अंगिरसांनी अग्निदे-
वाची उपासना स्थापित्यापासून ती उपा-
सना प्रचारात आली आहे. आणि
त्या दिवसापासून देवाम इति देवामाग्या
सर्व लोक अग्निभजकच जात असताना,
याप्रमाणे या सगळ्या अंगारांचे आहे.

यथीश्वर्यां विभृतो मातरिश्वां गृहेऽगृहे अनेन जेन्यो भूत् ।
 भादो गते न सहीपसे सत्ता सत्ता द्रव्यं भृगवाणो विवायः ॥
 यथोत् । यत् । इम् । विऽभृतः । मातरिश्वा । गृहेऽगृहे । जेन्यः । भूत् ।
 आत् । इम् । रातो । न । सहीपसे । सत्ता । सत् । आ । द्रव्यं
 भृगवाणः । विवाय ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. यद् (=यदा) इम् (=एतस्मिन्) मातरिश्वा मयीत् (=अमभ्यान्=अनेन
 न जनितवान्) [यदा च] विभृतः (=विदतः=विहरणशीलः=कीदामियः) श्वे
 (=शुश्रूषणो) जेन्य. (=अभिजातः) [एतादृशोभिः] गृहे गृहे (=सर्वस्मिन्पदार्थे)
 भूत् (=स्थापितोभवत्), आत् (=ततःप्रभृति) भृगवाणः (=भृगुविरच-
 किरणयदाचरन्=अतिमात्रत्वचपुक्तः) [स], सहीपसे रातो न (=प्रचल्य ए
 यथा=यथा कश्चिद्विषयं प्रचल्य रातो दूतत्वं स्वीकरोति तद्) [अपासना]
 सत्ता सत् (=अनुचरवन्नित्यं संनिधी तिष्ठन्) द्रव्यं (=दूतत्वम्) आ विवाय (=न
 चकार=अन्यतिष्ठन्) ॥

यदा मातरिश्वा निर्मभ्यां ग गृहे गृहे स्थापितवान् ततःप्रभृतिं सोयमभिर्भुज्यन्त
 हविर्देवेभ्यो नेनु स्वरिततमो दूतो भूतोस्तीत्यर्थः ॥

‘सेवात्त्वर’=‘अर्थः’. म्हणजे उ-
 पासना अथवा सेवा करण्याविषयी तत्पर.
 क्र. १०. ३८. ५ हा मंत्र आणि त्याज-
 वरील सायणभाष्य पहा.

‘द्रव्यसपन्न’=‘दिधिष्वः’. हा श-
 ब्द कठिण आहे. तो ऋग्वेदांत चार
 पांच ठिकाणी आलेला आहे. आम्ही
 येथे क्र. १०. ७८. ५ यांतील ‘दिधि-
 ष्वो न रभ्यः सुदानव.’ या शब्दावरच्या
 सायणभाष्याला अनुसरून अर्थ केला
 आहे. परंतु त्या शब्दाचे प्रयोग फार
 येत नसल्यामुळे त्याचा अर्थ काय आहे
 ते निश्चयाने सांगू शकत नाही. मा-

स्मान या शार्मर्ष्य पंडितानी पावसा
 अनुसरून या ठिकाणी ‘मिळविण्यावि-
 षयी आशा करण्याच्या’ असा अर्थ केला
 आहे. पण तो येथे अथवा अन्यत्र ठर
 जुळतो असे आम्हांस वाटत नाही.

‘विस्तार पावणाऱ्या’=‘विभृताः’.
 हाहि शब्द कठिण आहे. ‘अभि-
 शाच्या कर्मांत येथे अग्रील तत्त्वविषय-
 असा अर्थ सायणांनी केला आहे.
 ‘देवजनाला’=‘देवान् जन्म’.
 णजे देवांचो जी जात अथवा सर्व देव-
 षी संख्या तिला. ‘सर्व देवाला’ हा
 च विवक्षित आहे.

४. जेव्हां मातरिश्यानें याला
थेन करून जन्म दिलें [आणि]
मुजात, शुक्लवर्ण, खिलाहू [अभि]
शरोधर झाला त्या दिवसापासून,
नवळ राजाचें [दूतपण पत्करावें]
तसें, किरणासारख्या चपळ [अ-
मी]नें संनिध राहून [यजमानाचें]
दूतपण पत्करिलें.

4. When Mataris'va
churned Him out [and] He
the playful, the fair [and]
the well bred became [esta-
blished] in every home—
from that time He, quick as
light, has attended upon
[the worshipper] and be-
come [his] messenger as
of a mighty King.

हा मंत्र खाली दाखविण्याप्रमाणे व्हट-
ला पाहिजे, म्हणजे उपजातिवृत्ताला व-
सतो:—

दधन्त धनर्दनस्य धीतिम्

आदिदेवां दिधिषुओ विभुता ।
अनुयन्तीर्यमो यन्ति अष्टा
देवान् नैव प्रियसो धर्षयन्तीः ॥

४. अभि हा प्रथम भूलांकी नव्हता
न्याला मातरिश्यानें पृथ्वीवर आणिलें
आणि मनुष्याजवळ दिलें अशी जी कथा
(सू. ६०, मं १ आणि टीप पहा) वि-
ला अनुमग्न कृषि म्हणतो वी. 'अमी-
ला मातरिश्यानें प्रथम जेव्हा मधून ज-
न्म दिलें, आणि अशा प्रकारे जन्मलेला
शुक्लवर्ण आणि सहृणी अभि खेळून खेळ-
त घरावर झाला, त्या दिवसापासून अभि
उपासत लोकांचा सूर्यकिरणासारखा
सोळा वेगाने चालणारा, आणि देवांवर
हवि पोहचविणारा दूत झाला; आणि
तो तरी सगळ्या दूतांप्रमाणे दिशत नाही
तर एखाद्या महान् राजदूतांप्रमाणेच दि-
सतो' म्हणजे मातरिश्यानें अभि निर्मा-
ण करून मनुष्यास दिव्या दिग्गजासून
देवांपर्यंत अमीन हवि पाळण्याचा प्रचार
लोकांत घालू झाला, आणि तेथपासून

आजपर्यंत तसाच चालला आहे.

'सुजात = जेम्प.' म्हणजे दाद
नव्हे एखाद्या सहृणी मुलाप्रमाणे उमीन
राहणारा प्राप्त न देणारा, सर्वांस आनं-
द करणारा, मागितलेले काम निमूटपणे
करणारा, आणि नम्रतेने भरलेला.

'शुक्लवर्ण' 'खेळ' हे ररभासो-
निविशेषण आहे तरण अमीन शुक्-
वर्ण हे विशेषण होयते

'किरणासारखा' - 'भूशक्ता' 'भू-
शु' शब्दाचा सूत्र अर्थ हिरण अग्न
आहे. त्यावरून भूशक्ता म्हणजे भू-
शुप्रमाणे वागणारा अथवा चालणारा अग्न
अर्थ होतो क छ ७. ४ यांत आ-
जन्तु, वेनुम आदय मृदवा विधेविशे
साजवरील भाष्यात भूशुप्रमाणे म्हणजे
'सूर्यकिरणाप्रमाणे तेजस्वी' अग्न अथ
अदृश्यावर्त वरिदान.

मृते यत्पित्रे रसं दिवे करं तत्तृणान्याधिकृतान् ।
 मृजदन्ता भृगता दिशुमस्मै स्वायां देवो दुहितरि तिपि धात् ॥
 ॥ ५ ॥ १५ ॥

महे । यत् । पित्रे । रसम् । दिवे । कः । अर्न । तत्तृ । पुत्र्यः ।

चिकित्त्वान् ।

मृजत् । अस्ता । धृगता । दिशुम् । अस्मै । स्वायाम् । देवः । दुहितरि ।
 तिपिम् । धात् ॥ ५ ॥ १५ ॥

भाषायाम्.

५. यद् (=यदा) ईप् (=अयम् ? यजमानः) महे रिप् दिवे (=महेव
 रूपाय पित्रे) रसं (=हविरूपमजं) कः (=अकः=अकरोत्), [तदा] वृष
 (=अभित्यर्शकुशलो=राक्षसः) चिकित्त्वान् (=एतत् ज्ञात्वा) अव तत्तृ (=अ
 स्प्लायते रम) । [तदानीम्] अस्ता देवः (=धनुर्धरो गुरूपो देवो) भृगता (=
 र्षकेण धनुषा) अस्मै (=राक्षसाय) दिशुम् (=दीप्यमानं वाण) मृजत् (=विपु
 वान्) [अपि च] स्वायां दुहितरि (=स्वकीयाया पुत्र्याम्=उचसि) तिपि
 (=दीप्ति) धात् (=अधात्=स्थापितवान्) ॥

दुर्नोधियमृक् । तदपि प्रायः अनेनार्धेन भवितव्यम् । मातरिश्चकृतादग्नेः स्व
 नयनात्पूर्व वृत्रादिका अतुरा उचआदीनि तेजासि व्याप्य भूमौ प्रकाशो न
 न पतति तथाकुर्वन् । यदा तु यजमाना उपासका मातरिश्चसकाशादग्निं दूतं हव्यं
 महते शुदेवाय हविः श्रेषितवन्तस्तदा तद्दृष्ट्वा वृत्रादयोऽतुराः पलायिताः । ताव
 नीः पिता माणं विसृज्य उचसि पुनरपि दीप्तिं स्थापयित्वा सा यथा व्युत्थति तत्र
 करोदिति ॥

ही क्रन्ता आणि उपजाति थोक यात
 खाली दाखविन्यापमाणे ह्रस्वदीर्घांचे अं-
 तर आहेः—

मधोयदीं विभृतां मातरिश्वा

गृहे गृहे शोणितो जेनिओ मूत् ।

आदी रोंते ने मंशसे सचा सन्

आ दूतिअं मृगवाणो विवाय ॥

उत्तराधात बरेच कमाज्यास्त करावे

लागते. त्यांत विशेष हे कीं 'सहिते'
 या पदाबद्दल 'संशसे' म्हणजे एका
 नशी एक अक्षराची दोन दोन अक्षरां
 करून म्हणावी लागतात त्याप्रमाणेच हे
 अक्षरांचे एक अक्षर करून म्हणावे लागते
 ते त्याचे हे पहिलेच आणि एक वां
 उदाहरण आहे.

५. जेव्हां महान् पिता [जो]
 वृ [त्या] साठीं अन्नरस याणें सिद्ध
 केल्या [तेव्हां] राससांनीं [तें]
 जाणून [ते] पळून गेले. [तेव्हां]
 धनुर्धर देव शौर्ययुक्त धनुष्यानें
 त्याच्या आंगावर तेजस्वी बाण
 मारिता झाला, [आणि] आप-
 ल्या कन्येच्या आंगीं तेज स्थापिता
 झाला.

5. When he (the sacri-
 ficer) prepared the oblation
 for great Father Dyaus, the
 demon knowing it ran away.
 The divine archer shot the
 burning arrow at him with
 [his] bow, [and] placed
 effulgence in his daughter.

५. हा मंत्र अतिशय कठिण आहे
 आर्हो केलेंल्या भाषांतराचा भावार्थ
 असा आहे की, 'अग्नीत्या भूमीवर आग-
 न्यापूर्वी यज्ञपागादिक होत नसत. आणि
 वृथादि अग्निर उचेंल्या बगेर प्रकाशाला
 भूमीवर पडू देत नमन, आणि उचेंल्या
 जणु जिनेज करून टाकिली होती. तर
 अग्नीत्या भूमीवर आगिन्यानतर उपास-
 कानी देवाला पाहण्याचे म्हणून इति अ-
 ग्नीत अवेण केले. तेव्हा ते पाहून वृथा-
 दि अग्निर पडू लागले. त्याबरोबर धनु-
 ष्य धारण करणाऱ्याविषयी परमपुत्राला
 असा जो वृत्त्यां त्यानवर दिव्य बाण
 (जोन हाच पांजी बाण) मारिल्या
 आणि त्याची कन्या जी उषा, तिचे आ-
 र्ही प्रकाश पुन स्थापित केल्या आणि
 दिल्या पुनः पूर्वरत्न उगवू दिली '

* महान् पिता जो वृत्त्यासाठीं 'म-
 हे दिने दिने, ' वृत्त्या म्हणजे पृथ्वीच्या
 वर जो महान् तेजोमय अतिपबळ प्र-
 देश, ज्याच्या पोटी सूर्यचंद्रादि तारे
 आणि उषा इत्यादि अनेक तेज उगव-
 तात आणि मारुन्यात, ज्याच्या आत
 संपन्नरत्न अनेक जो. त्याच्या जसे होऊ

लोऊ देव मानून 'जीस् पितर' आणि
 रोमन लोक 'जीस् पितर' अपया 'जु-
 पितर' असे म्हणत, तसेच त्याचे बंधु जे
 आपले पूर्वज आर्य लोक ते त्याला देव
 मानून 'जीस् पितर' असे म्हणत, ते
 या व यासारख्या दुसऱ्या अनेक कथा-
 वरून दिसून येते. आणि जसे आपले
 आर्य पूर्वज वृत्त्या उषा इत्यादि देवतांचा
 वाप म्हणून समजत तसाच मीरू आणि
 रोमन लोकांहि त्याला समज्या देवांचा वाप
 असे समजत. त्याप्रमाणेच आर्य लोक
 जशी पृथिवीला सूची रती असे मानीत
 (म. १. १६४. ३३; तःमाता पृथिवी
 तत्पिता री १ ८९. ४; दार्य. पिता
 पृथिवी माता १. १९१ १; ५. ४३ २),
 तसेच मीरू आणि रोमन लोकांहि पृथि-
 वीला जूपितरची स्त्री आणि देवाची आणि
 दिव्याची बगेर माता असे समजत. आणि
 आदल्या वेदांवरून जसे वृत्त्याला वृत्त्यापुत्र
 म्हणले जातसे (म. ४८, म. ८ वाय-
 वरील टीप पहा) तसाच मीरू आणि
 रोमन लोकांच्या पुराणात वृत्त्याला (कॅव-
 र्ग वाना) जूपितरचा पुत्र असे म्हणले
 जातसे.

न भ्रातृभ्याम् दम भ्रातृभ्याम् नमो वा दातादुक्तो अनु गृह् ।
 गयो भये गयो भयं द्विर्हो यामंदाया मृगं यं जुनाति ॥३॥
 रे । आ । यः । कुर्वन् । दमं । भा । द्विः । नमः । वा । दा-
 तात् । उग्रतः । अनु । गृह् ।
 गयो इति । अग्ने । गयोः । अरु । द्विः । दातात् । यामं । मृ-
 गं । यम् । जुनाति ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

१. [हे अग्ने], य [उग्रतः] रं आ दमं आ (=राष्ट्रं गृहे) दुम् कि
 भाति (=विभाधे समिधो दत्तानि=रं दत्ता विभाति तदा समिधो ददाति) व
 (=अथवा) उग्रतः (=हामयमानम्=हरिसंज्ञकस्त्र=हरिसंज्ञकं तुम्पन्) अ-
 गृह् (=दिने दिने) नमः (=हविः) दातात् (=दत्तात्) अस (=नसोत्तमसः)
 गयोः (=अजस्रपदं) द्विर्होः (=द्वयोः स्थानयोर्मृगानृषिभ्याम्ययोः परिहृदः=उ-
 यलोक्तप्रसिद्धमहिमा) [रं] हे अग्ने, गयो (=वर्ष उ=वर्षेय) । [हे अग्ने]
 सारं (=युयुत्सुं) [रं] जुनाति (=युद्धे प्रेरयति=सहायो मृगा रक्षति) [रं]
 राया (=धनेन=शत्रुभ्यो हतेन सह) यातात् (=गच्छेत्) ॥

य उपासकस्त्वां स्वकीये गृहे समेधयति हविर्दानादिना वा दिने दिने तर्पति
 तस्य अजस्रपदं रं वर्षेयस्यैव त च युद्धे जेतारं कृत्वा तस्य रं शत्रुभ्यो हतेन धनेन
 पूरयतीति भावः ॥

द्विर्हो शब्दव्याख्याने वयं सायणानेवानुसरामः । ते हि तेषु तेषु मन्त्रान्तरेषु तर्प-
 नार्थं कुर्वन्ति । यास्कोपि तमेवार्थं विवृण्वान् । एतावता पुराणव्याख्यानपरंपरायाः शो-
 धेति सिद्धम् । तेषु तेषु स्थलेष्वपि स न युज्यत इति न । अतः कारणात् सायणादनु-
 सरामः ॥

‘गाने’=‘ईम्’ म्हणजे येथे उपा-
 सक अथवा यजमान असे समजाव-
 याचे आहे.

‘धनुर्धर देव’=‘अस्ता देवः’ म्हणजे
 ‘यु.’

‘राक्षसानी ते जाणून ते पळून गेले’=
 ‘अव त्सरत् पृश्न्यः चिकित्वान्.’ ‘पृश्न-
 न्य’ शब्दाचा हा अर्थ आम्ही सायणाप्र-

माणे केला आहे. परंतु आह्वात सध्या
 आहे. दुसऱ्या दोन तीन ठिकाणी ‘पृश्न’
 शब्द आला आहे पण त्यावरून अर्थ कि-
 र्ण्य होत नाही.

‘आपल्या कन्येच्या आगी’=‘स्त-
 या दुहितरि.’ सू. ४८, मं ८ आणि का-
 जवरील टीप पहा.

या मंत्रात सायणाचार्य ‘दिवे’ म्हणजे

६. [हे अग्नी], जो [कोण] तुला आपल्या घरी प्रदीप्त करितो अथवा [जो कोण] तुला हविरिच्छूला प्रतिदिवशीं [हवि] अर्पण करितो, त्याची अन्नसंपत्ति उभयलोकीं मोठा असा जो तूं तो वाढीव. ज्या योद्ध्याला [तूं] [रणांत] साहाय्य करिशील [तो] धन घेऊन जाईल.

गुरुप देव असा अर्थ न करिता 'दोषि-मान् देवजनाया समष्ट' असा करितात. एतद्वरीत मय कठिण आहे असे वर सांगितलेच आहे.

हा मय साली दारविन्याप्रमाणे झटला पाहिजे:-

६. या मयात अग्नीचा कृपारुपणा सांगितला आहे. ऋषि म्हणतो, 'हे अग्नी, जो उपासक तुला आपल्या घरी घेवून समिधा म्हणजे लाकंडे तुला देईल, अथवा प्रतिदिनी तुला हवि अर्पण करील, त्याचे धनधान्य वृद्धिंगत होई असे तू करितोस. कारण की तू भूमि आणि सुलेक या दोनही लोकांन मोठा मगिला जातोस; ज्या उपासकाच्या मुखात तुजें साहाय्य असेल तो समरांगणांत जयी होऊन शत्रूपातून हरण करून घेतलेली एट आपल्याजवळ घेऊन घरी जातो.'

'तुला आपल्या घरी प्रदीप्त करितो' = हे आ दमे आ तुम्य विभानि.

अथवा अर्थ 'तुला आपल्या घरी

6. He that burns [fuel] to Thee in his house, or that from day to day offers oblation to thee who desirest it.—do augment, O Agni, renowned in both worlds, the wealth of that [man]. That warrior whom thou inspirest shall return with wealth.

महे वसिष्ठे ई रमे दिवे क.

अव स्तारन् पुंशनिअभिकिरिवाण ।

सृजेदस्ता ध्रुवतो दिगुमरमे

स्वाया देवो दुहितरि स्विधि धात् ॥

जाळितो; म्हणजे 'तुजकरितो लाकंडे जाळितो,' अर्थात् 'तुला प्रज्वलित करितो.'

'हविरिच्छूला' = 'उशत.. ' अक्षर-श. अर्थ 'प्रति करणाऱ्याला' असा आहे. यावजून उपासकावर लाड अथवा प्रीति करणारा जो तू त्याला, असाहि भावार्थ निघू शकेल.

'उभयलोकीं मोठा असा जो तू तो' = 'दिवहां.' हा अर्थ आर्या सायणानुसार वेला आहे. ऋग्वेदात पुष्पत्र टिकणां हा शब्द आला आहे. आणि बहुतेक सर्व टिकण्यां सायणचार्य नेच अर्थ करितान, आणि यादवानीहि तोच दि-

ला आहे हावकून तो उपासकाचे अर्थ

अग्निं विश्वां अभि पृक्षः सचन्ते समुद्रं न स्रवतः सप्त यद्दीः
 न जामिभिर्वि चिकिते वयो नो विदा देवेषु प्रमर्ति चिकित्वान् ॥
 अग्निम् । विश्वाः । अभि । पृक्षः । सचन्ते । समुद्रम् । न । स्रवतः
 सप्त । यद्दीः ।
 न । जामिभिः । वि । चिकिते । वयः । नः । विदाः । देवैः
 प्रमर्तिम् । चिकित्वान् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. यद्दीः (= यद्गृह्यः = महत्यः) सप्त (= सप्तसंख्याकाः) स्रवतः (= नद्यः) न
 न (= समुद्रं यथा) [अभि सचन्ते = अग्निमच्छन्ति] [तद्वत्] विश्वा
 (= सर्वाण्यजानि = उपासकेभ्यो दातव्यानि सस्यादीनि) अग्निम् अभि सप्त
 (= आभिमुख्येन समवयन्ति) । नः (= अस्माकं) जामिभिः (= स्वसृभ्रातृभिः
 र्जातिभिः) वयः (= अन्नं) न विचिकिते (= न क्षायते = न लभ्यते) । [अतः क्षा
 पात्] चिकित्वान् (= सर्वज्ञात्) [त्वं] [हे अग्ने], देवेषु (= इन्द्रादिवु) प्र
 मर्तिम् (= अस्माकं विषयेऽनुग्रहं) विदाः (= अस्मभ्यं लभ्यम्) ॥

अग्नेदमुक्तं भवति । यथा जलपरिपूर्णः समुद्रो भवति तथा सर्वविधैरनैः सप्त
 भिरभवति । वयं तु निष्किञ्चना अस्माकं पुत्रमृत्यादेन स्वसृभ्रातृभ्यामात्रं भर्तुम्
 मर्थाः स्मः । तस्मादग्निरेव देवान् अस्मद्विषये प्रसाद्य तेभ्यः सकृदाह अस्मभ्यं
 अन्नं लभ्ययत्विति ॥

स्रवतः सप्त यद्दीरित्यस्य प्रभूतप्रवाहरूपेण गच्छन्त्यः सर्वा अपि नद्य इति भार
 ततः स्रवतां (सप्त सिन्धूनां) मेघोदकैः सह समानार्थकत्वं तु सू. ३५, म. ८ इत्यादि
 महापृष्ठीकायां प्रतिपादितमेव ॥

न्या आदे, भावगर्भाणां कल्पनेन वसतिहेला
 नन्दे अमं मिष्ट होतं. यास्वव आगि
 धारयन्तो तो सर्वेन जुष्टो ह्यून
 पाभिमान्य विनीष्ट पंडितानी 'दुष्पट
 नञ्छट' अग्रा केलेला जो अर्थ न्यापेक्षा
 रायणाम अनुसरणे हें चांगले अमं आ-
 र्हा मयनता.

वृत्तसुखासाठी हा मंत्र राखी द्या
 विन्यासयोगे म्हटला पाहिजे:-
 स्व आ यस्वभ्यं दम आ विनामि
 नमो वो दाशेदुशतो अनु दूत ।
 यथो अग्ने यथो अग्न दिवर्हा
 यागदीया सैरर्थं यं जुनामि ॥

७. सप्त महानद्या समुद्राकडेस
धांवतात तशा सर्वे अनसपति
अग्नीकडेस धांवत असतात. आ-
मच्या कुटुंबास तर अन्न ठाऊक
नाही; [तर] [सर्वे] जाणणारा
[जो तूं तो] देवांची रूपा [आ-
म्हांवर] होई असे कर.

७. या मंत्रात ऋषि म्हणतो, 'अग्नि
अतिथीमात्र होय, आम्ही अतिदरिद्रा
आहोत; अग्नीचा लक्ष्मी इतकी आहे
की जशी मेघादळे पडून चहूकडून स-
मुद्राकडेसच शेवटी वाहून जातात तसे
अन्नादिक सर्व संपत्तीचे प्रवाह अग्नीक-
डेस वाहतात; म्हणजे अग्नीचे घरी अ-
न्नादि संपत्ति भरून वाहत असतात,
आणि आम्ही तर इतके दरिद्री आहोत
की आमच्या घरातील माणसांस अन्न
पाहावयास मुद्दा मिळत नाही. तर सर्व
जाणणारा जो अग्नि तो देवांस आम्हा-
विषयी प्रसन्न करे, आणि आम्हांस स्ता-
वयाम मिळे असे करे' याप्रमाणे परा-
शर ऋषीने आपले दीनत्व यात वर्णिले
आहे, आणि अग्नि आपणांस आणि
आपल्या बहिणभावांस अन्न देओ अशी
प्रार्थना आहे.

'सप्त महानद्या' = 'सर्वत्र. मग यही'
हा अर्थ अक्षरशः आहे परंतु या टि-
काणी सप्त नद्या म्हणजे मेघादद्याच्या यो-
गेद्वयन भूभावावन्न समुद्राकडे वाहणारे जे
पृथिवीवरील सर्व प्रवाह ते, असा अर्थ
आहे. कोणत्या तरी अमुक नद्य नद्या
असे विरक्षित नाही. सू. ३५, मं. ८ याज-
वर्गात 'अंतरिक्ष' शब्दाविषयी टीप पत्त.

7. All riches attend
upon Agni as the Seven
Rivers [attend upon] the
sea. Food is unknown to
our relations. Do thou
[therefore] Agni, who know-
est all, create in the Gods
benevolence towards us.

'अन्नसपति' = 'पृक्ष..'. अक्षरशः
'अन्न.' म्हणजे देवांस जी हविरन्न या-
वयाची ती नव्हेत, तर देवांनी मनुष्यास
यावयाची जी ती पृथ शब्दाचा असाहि
अर्थ होतो याविषयी ऋ. १. १३२. ३;
४. २३. ९; ७. ७४. ५ आणि १. ७३.
५ हे मंत्र आणि त्यानवरील सायणभाष्य
पहा पृक्ष म्हणजे हरिजन हा अर्थ तर
प्रसिद्धच आहे.

'आमच्या कुटुंबास' = 'न जामिभिः'.
'जामि' शब्द साधारण सहकृतांत येत
नाही. तो वेदांत प्रसिद्ध आहे त्याचा
अर्थ कुटुंबातील माणूस असा होतो.
सायणाचार्ये तर पुराच भाष्यात जेवता-
त (जपन्ति) म्हणून 'जामि' अशी
व्युत्पत्ति सांगतात पणच परत राह-
णारे अगदी नव्हेत जे नहीत, माऊ
इत्यादि आप ते असा अर्थ आहे. ऋ.
१. १०८. ५ यात सुलोम आणि भूली-
क ह्या ज्या बहिणी त्याम 'जामि' असे
नाव दिले आहे (ऋ. ३. ११. १ हाहि
मंत्र पहा). या व दुसऱ्या गीतावरून
माऊ, बहिणी, आणि न्यसास्तिच जे
अगदी जवळचे आप ते जामि होत.

वृत्तांतुरोधने ॥ मंत्र साही दाम-
विन्यासमां म्हणून त्यामोः—

आ यद्विपे नृपतिं तेज आनद् शुचि रेतो निषिक्तं द्यौर्भीक्ष्णं
 अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं म्वाध्यं जनयत्सुदयं च ॥ ८ ॥
 आ । यत् । इपे । नृपतिम् । तेजः । आनद् । शुचिं । रेतः । नि
 सिक्तम् । द्यौः । अभीक्ष्णं ।
 अग्निः । शर्धम् । अनवद्यम् । युवानम् । सुआध्यम् । जनयत् । सु
 यत् । च ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. यद् (=यदा) [अग्निरूप] तेजः इपे (=हविरन्नाय) नृपति (=यजमानं प्रीतिं)
 आ आनद् (=प्राप्नोति) [तदा] [यजमानस्य] शुचि (=शुद्धं) रेतो (=वीर्यं)
 मानं (=वीर्यम्) अभीक्ष्णं (=गर्भाशये) निषिक्तम् (=उत्सृष्टं) [भवति]
 अग्निः शर्धं (=बलवन्तम्) अनवद्यम् (=अवशरहितं=दोषहीनं) युवानं (=युव
 नोपेतं) सुआध्यं (सुमत्तम्) [एतादृशं पुत्रं] जनयत् (=जनयतु) सुयत्
 (=प्रेरयतु च) ॥

दुर्बोधेयमृक् सायणाचार्यैरेव व्याख्याता । “अग्नेर्यज्ञेनो नृपतिं नृणां प्रीतिं वा
 “कं यजमानमानद् । जाठररूपेण आ समन्ताद्वाप्राप्नोत् । किमर्थम् । इपे अन्तर ।
 “कीदृशम् । शुचि शुद्धम् । बीर्दीप्तम् । तेन तेजसा परिपक्वमन्नं रसम् रेतो
 “वीर्यमभीक्ष्णेऽभ्यक्तेऽभिते गर्भस्थाने निषिक्तं नितरां सिक्तमग्निर्षेक्ष्यमाणमुपवि-
 “ष्टपुत्ररूपेण जनयत् । जनयतु । शर्धं बलवन्तमनवद्यमवशरहितं युवानं तस्य ।
 “जपारहितमित्यर्थः । स्वाध्यं शोभनकर्मणं शोभनपक्ष वा । उत्पन्नं पुन सुदयम् ।
 “यागादिकर्मसु प्रेरयतु च । यद्वा रेत इत्युदकनाम । निषिक्तं मेघेन वृष्टमुदकमिति
 “ऽन्नाय सस्यादिनिष्पन्नयेऽग्नेर्यज्ञेन आनद् । व्याप्नोत् । वृष्टमुदकेन भीमाग्नेः संप्रि-
 “सति हि सस्यान्मुत्पद्यन्ते । कीदृशं तेजः । नृपतिम् । नृणां रक्षकम् । शुचिं वीर्यम् ।
 “तादृशेन तेजसा युक्तो बीर्दीप्तोऽग्निरभीक्ष्णं आगच्छकाल एव शर्धं दिगुपगति-
 “पुत्रं जनयतु त च प्रेरयतु यत्तादा’मिति ॥

ययं प्रायः सायणमतनुसरामः । साधीयसोर्धस्य करणेस्माकमतमर्थतया । तद-
 स्यादेवमर्थः । यद्यदा अग्निरूपं तेज इपे हविरन्नाय नृपतिं यजमानं प्रीतिं अन्त-
 आगच्छन् । यदा मनुष्याः प्रथममाग्निं संशितुं प्रयुक्ता अमरजिन्नर्थः । तदानीन्तनं द-
 योर्धनः सुहृत्स्य देवपितुः शुचि शुद्धं रेतः वीर्यम् अभीक्ष्णे गर्भाशये निषिक्तं त-
 तमसूत्र । अग्नेः अनवद्यं दोषरहितं युवानं गजानस्य सुआध्यं शोभनपक्षम् ।

८. जेव्हां [अग्निरूप] तेज
प्रभासाठी यजमानाप्रत आले
[तेव्हां] [यजमानाचे] शुक्लवर्ण
त गर्भाशयांत पडले. अग्नि [हा]
इलवान्, निर्दोष, यौवनयुक्त [आ-
ग्नि] तेजस्वी [आग्नि] बुद्धिमान्
[पुत्राला] जन्म देओ आणि [य-
ज्ञाविपरी] प्रेरणा करो.

8. When the effulgence
[of Agni] comes to the
rich sacrificer, the pure [and]
brilliant semen is sprinkl-
ed in the womb. May Agni
generate and inspire a brave,
stainless, youthful [and]
wise [son].

अग्नि विश्वे अभि पूक्ष मन्त्रते
समुद्र न संवदे सप्त यज्ञी ।

॥ हा मंत्र वटिण आहे आम्हा
माय. सायणास अनुसमन्त्र भाषात
केले आहे. त्याचा भाषार्थ असा की.
'अग्नीच्या तेजाने यजमानाच्या आगी प्र-
वेश झाल्या म्हणजे यजमानाच्या त्वाममाची
इच्छा होत, ती होऊन गम होत. तर
रथा गर्भाच्या शुक्लवर्णने शयन टेंवणे
आणि त्यापासून बन्वान. निर्दोषी, सदा-
सदा आणि बुद्धिमान् असा पुत्र जन्म
असे वर्णन आणि त्या पुत्राला 'सम्प्राप्ती
लावणे ही वृत्ता अग्नि करे.' परंतु
सायणाचार्य तरी आणखी दुसरा एक
अर्थ एवमित्यात आणि दुसरा अर्थ
सुषुप्ति म्हणजे त्या अर्धाविपदा नि-
र्दोष होत नाही असे द्वावशिष्टाद्वयाने
होय. आश्विनी या ऋषेच्या अर्धाविपदा
पार गम्य आहे अश्विन सायणाचे दो-
नोही अर्थ देऊन आश्विनी एव शिष्टा
सुषुप्ति आहे तो दहा. ऋषेष्टाद्वयाने-

न नामिभिर्वि चिन्तिते वयो नो
विदा देवेषु प्रमान चिन्तितवान् ॥

त्या अनादिमिद्वी वयान् इह दे निह दे
विनाएक कथा दुसोथ असल्या तरी न-
व्हा नाही शु ५६. म ० यानवरीण
टाप पुष्ट ८' २-१४ यानवर पहा

'तेजस्वी = दी' 'दी' हे रूप
तेजसा या अर्थाचे अनुसमन्त्रा
विशेषण आहे असे सायणाचार्यास अनु-
समन्त्र भाषात वेंच आहे परंतु मला
अर्थ होऊ शकत नाही. त्याचप्रमाणे
'अर्धा' याचा अर्थ, 'अर्धावयव'
असा वेग आहे त्याचप्रमाणे आश्विन
याचा अर्थ आहे अर्धावयव आहे
दुसरी शिष्टा 'जवळ' असा वदु-
वरून सार्व अर्थ होत असतो तो स्वे-
दन 'अर्धावयव' असा अर्थ आहे
निष्पत्त्यामताच शिष्टा असे शिष्टा

प्रद, दुसरे, अग्नि वदुसरे वद-
न वदुसरे वदुसरे असे अग्नि वदुसरे
वदुसरे वदुसरे, अग्नि वदुसरे :

मनो न योऽध्वनः सद्य एत्येकः सत्रा सूरौ वस्व ईशे ।

राजाना मित्रावरुणा सुपाणी गोषु प्रियममृतं रक्षमाणा ॥

मनः । न । यः । अध्वनः । सद्यः । एति । एकः । सत्रा । वस्वः । ईशे ।

राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुऽपाणी । गोषु । प्रियममृतम् । रक्षमाणा ॥ ९ ॥

तादृशं शर्धं मरुते गण जनयत् अजनयत् सूदयत् च इतस्तोगमनाय प्रेरितः अपूर्वजातान् मरुतोभिस्तेषामचारपवृत्तेरनन्तरमेव औ. पित्ताऽजनयदिति वा जतः हि मन्त्रान्तरेषु (अ. ३. ५४. १३ विबुधधाः मरुतः कश्चिन्तः रि. इत्यादिषु) मरुतो दिवस्पुत्रा भवन्तीति ।

भाषायाम्.

१. यः सूरः (=सूर्यो) मनो न (=मन इव) सद्यः (=शीघ्रम्) अध्वनौ (गान्) एति (=आक्रमति) [स] एकः (=अद्वितीय एव) वस्व. (=ऋतु सया (=युगपदेव) ईशे (=ईश्वरो भवति) । सुपाणी (=सुहृत्सो) राजाना (=राज मित्रावरुणा (=मित्रावरुणौ) गोषु (=अस्माकं धेनुषु) प्रियं (=प्रीतिकर) अ (=अमृतम्) स्वादु पयो रक्षमाणा (=रक्षन्ती) [भवतः]

एतः मना वस्व ईशे इत्या समानस्यापि धनस्यैव एव प्रभुर्भवतीति भा. ।

अभोक्तं' याना अर्थं वाय, इत्यस्यावा निर्णय होइंग तर मय मयल्या मयावा मरुत अर्थ लागे.

हा मंत्र वरुण गव्यहीन आहे.-

आ यदिचे वृत्ति तेन अत्र शुचिरेतो निर्मितो दीर्घादे ।
अग्निः शर्धमनोसं युताने शुआधिभे जैनदेव्यादिनव ॥

९. मनासारिखा सत्वर मार्ग प्राक्रमण करितो [असा] जो सूर्य [तोच] एकला सकळ संपत्तीचा नमु होय. सुहस्त राजे मित्र आणि वरुण हे [आमच्या] गाईच्या आंगी प्रिय अमृत रक्षण करणारे [होत].

9. Sūrya who travels alone the paths rapidly like the mind, alone possesses all wealth. The good-handed Kings Mitra and Varuna preserve in the cows the dear [and] immortal drink.

९. या मंत्रांत सूर्य आणि मित्र, आणि वरुण या देवाविषयी सांगितले आहे. 'जो मनाप्रमाणे असंख्य वोटो योजने दूर असलेले प्रदेश सत्वर चाटून जातो, असा जो सूर्य तो सकळ संपत्तीचा एकला धनी आहे. आणि मित्रावरुण जे देव ते तर असे आहेत की, आमच्या गाईच्या आंगी जे अमृताप्रमाणे आनंदराशी दूध ते त्यात राखून टेंवणारे ते राजे मित्रावरुणच होत.' याप्रमाणे हा मंत्र राखेवर अग्नीविषयी नसता, सूर्य आणि मित्रावरुण या तीन देवाविषयी आहे. पण अग्निदेवताकडे घुमता हा मंत्र आला आहे म्हणून सायणाचार्य अग्नीचा मंत्र या मंत्राशी दाखविण्याच्या उद्देशाने म्हणतात की, "हे आग्नी, सूर्य आणि मित्रावरुण हे देव जे आता सांगितले ती तुझीच रूपे होत"

'मनासारिखा सत्वर मार्ग प्राक्रमण करणारा.' हे विशेषण सूर्याला शोभते म्हणून सायणाचार्य नवीन. वरुणास 'राजा' असे पेशात पुढाळ ठिकाणी म्हटले आहे. सू. १४, म. ७. ८. २. १४ आणि

त्यानबरोल टीप पहा. त्याप्रमाणे मित्र या देवालाहि 'राजा' असे म्हटलेले (सू. ३. ५९. ४ अयं मित्रं नमस्यः सुशेवः राजा सुशेवः इत्यादि मंत्रात) आढळते. याप्रमाणेच इद्र, अग्नि, सोम, यम, या देवांसहि राजा असे म्हटलेले आहे. 'सुहस्त' म्हणजे 'बांगले हात ज्यात आहेत ते' हे विशेषण ऋग्वेदात बहुतकरून 'सविता' आणि 'त्यष्टा,' या देवांस लाविलेले असते. परंतु ३. ५६. ७ यात मित्रावरुणासहि तेच विशेषण लाविलेले आहे. (प्रिय दिय. सविता सोमश्वादि राजाना मित्रावरुणा गुपानी=सविता देव आणि सुहस्त राजे मित्रावरुण दियमाला तीनवेळ आश्विन व्रज्य देवांत) या सर्व ठिकाणी सायणाचार्य 'सुहस्त' आहेत हात ज्याला' असा अर्थ करितात परंतु प्रथम हे विशेषण विरुद्धच सुहस्त हात ज्याला आहेत तो असा अर्थास नव्याने लावून उन्मोचने इतर देवांस लावून आले असते.

• गाईच्या आंगी प्रिय अमृत रक्षण करणारे = गोबु निदम् अमृत रक्षण

मा नो अग्ने सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठा अभि विदुः कविः सन् ।
 नभो न रूपं जरिमा मिनाति पुरा तस्या अभिशस्तेरधीहि ॥
 ॥ १० ॥ १६ ॥

मा । नः । अग्ने । सख्या । पित्र्याणि । प्र । मर्षिष्ठाः । अभि । विदुः ।
 कविः । सन् ।
 नभः । न । रूपम् । जरिमा । मिनाति । पुरा । तस्याः । अभिशस्तेः ।
 अधि । इहि ॥ १० ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

१०. हे अग्ने, नः (= अस्माकं) पित्र्याणि (= पितरं वसिष्ठं तस्मादपि एवं
 पितृन्वोपक्रम्यागतानि) सख्या (= सख्यानि = मित्रत्वानि) मा प्र मर्षिष्ठा (=
 नाशय), विदुः कविः अभि सन् (= तर्हि विद्वान् मेधावी त्वमस्मभ्यमभिज्ञाने
 तिष्ठ = सहायो भूत्वा अस्माकं समीप एव तिष्ठ) । नभो न (= नुहिनं यथा) [स
 मिनाति = वस्तूनां स्वरूपं हिनस्ति तद्वत्] जरिमा (= जरा) रूपं (= मनुष्य-
 सीन्दर्यं) मिनाति (= नाशयति) । [अतः कारणात्] तस्या अभिशस्तेः पुरा (=
 शरूपहिंसाया आगमनात्पूर्वमेव) [त्वम्] अधि इहि (= अवगच्छ = मा जानीहि =
 मनुगृहीहि) ॥

यथा त्वं मम पितरम् पितृन्वान्वगृह्णास्तथा मामप्यनुगृहीहि । त्वं हि मनुष्य-
 रूढम् विज्ञाना भवसि । अतो मम मेवा जानास्वेव । अनुमद्वत् जगया आदमन-
 मेव कर्तव्यः । सा हि नुहिनं यथा वृक्षपत्रवपुष्पादीनां रूपं विनाशयति तथा मम हं
 विनाशयित्वोति भावः ॥

एषा गार्ह ऋग्ने साधारणं परत्या गार्हव्यं
 असाध्या. गार्हव्या आनी दूष राहो असे
 करणं हे विशेषकृत्स्न मित्रावरुणा-
 याम आदे असे मन्त्रान्तरावृत्त दिमन्
 नारी.

‘मित्रावरुण’ वा देवायता जोहयावितया
 म. २, मं. ८ दातव्यतां देवा यहा. म. ३०.

मं. ४ हाहि यहा आनि त्याज्यतां
 विशेषकृत्स्न पादितो पादिते.

हा मन्त्र असा ददता पादिते -
 मनो न यो अघ्नयः मय दूषे
 एतः मन्त्रा मृगे वरत इहे ।
 गाना नो मित्रावरुण मन्त्रे
 गोपु निर्वर्द्धयन् रक्षन्ता ॥

१०. हे अग्नी, बडिलांपासून चालत आलेल्या [जो तुझा] आमचा स्नेह [तो तूं] विसरूं नकोस, तर विद्वान् [आणि] बुद्धिमान् [असा जो तूं तो] आमचे पाठवळ हो. जसे धुकें [पदार्थाच्या] रूपाला [नाहीसें करून टाकितें तसें] घृद्धपण रूपाला नाहीसें करून टाकितें. [तर] त्या दुर्भाग्यापूर्वीच [तूं आम्हांवर] प्रसन्न हो.

10. Do not, O Agni, destroy our ancestral friendship [with Thee], but be with [us] thou who art learned [and] wise. Ago destroys beauty like mildew. Favour thou before that curse arrives.

१०. हा या सूक्ताचा उपसंहार आहे. यास्तव या सूक्ताचे अग्नीची स्तुति के-
ल्यानंतर शब्दी त्याजवळ जे वाच्य
मागावपाचे आहे ते यात मागितले आहे.
परशर ऋषि म्हणतात:- 'हे अग्नी,
तुझी सेवा आग्नी नवीन करावयास ला-
गला आहे. असे नाही, तर वादवदिला-
पासून तुझी उपासना आमच्या बुद्धीत
चालू आहे. आणि वादवदिलापासून
तुझा आमचा स्नेहसंबंध आहे. तो आतां
तूं तोंड नकोस; तर तूं जसा आमच्या
वादवदिलाचा माहात्म्यनी होऊन त्या-
चे पाठवळ होईस तसाच आमचाहि मा-
हात्म्यनी हो आणि आमच्या बरोबर
आमच्या मरणासाठी राहा. आमची
भक्ति बरी आहे हे तुला ठाऊक आहे,
कारण की तू सर्वज्ञ आणि बुद्धिमान्
आहेस. आणि यामागे जे आग्नीवर

अनुग्रह करावयाचा आहे तो आग्नी
श्वातारे होण्यापूर्वी कर-श्वातारपण आले
म्हणजे, धुके येऊन जसे वृक्षाच्या पाल-
वीस आणि फळांकुलास जाळून टाकितें
तसे ते सर्व सौंदर्याला नाहीसें करून टा-
कितें' ही प्रार्थना परशर ऋषीने केली
आहे, यास्तव याचा विचार मन लावून
करण अवश्य आहे. कारण ज्या परश-
रविषया महाभारतात, पुराणांत आणि
तमन्याच वेदोत्तराद्वारांमध्यें प्रमाण अजून
बमस्वार बणिजे आहेत, आणि जो अ-
मृत्यु बरे तप करीत बसला होता म्हणून
मागितले आहे त्याचे तसे स्वल्प या
प्रमाणें दिसून येते. जसो आग्नी क-
निष्पत्तीतील वाच्य मरणास श्वातारपणाची
भक्ति असते, तसोच परशरपण होतो,
त्याला पाहिले तितकी बरे तप करीत
जगाचे अग्नी शक्ति नव्हती, आणि अ-

सूक्तम् ७२.

शक्तिपुत्रः परशुर ऋषिः । अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

नि काव्यां वेधसः शश्वतस्कृहस्ते दधानो नयां पुगुणि ।
अभिभूवद्रयिपती रयीणां मन्त्रा चक्राणो अमृतानि विश्वा ।
नि । काव्या । वेधसः । शश्वतः । कः । हस्ते । दधानः । नयां । पुगुणि ।
अग्निः । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणाम् । मन्त्रा । चक्राणः । अमृत
विश्वा ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. नयां (=नयाणि=वृथ्यो हितानि) पुगुणि (=वहन्ति) [धनानि]
दधानः (=स्वोपासनेभ्यो दातु स्वहस्ते धारयन्) [अग्निः] शश्वतः (=श
वेधसः (=मेषाविन उपासकस्य) काव्या (=काव्यानि=सौभाग्यं) नि कः (=
अहरोन्=नि करोति=" नियमेन स्वारमाभिमुत्तानि करोति") । विश्वा (=वि
नि=सर्वाणि) अमृतानि (=मरणरहितानि यस्तूनि यैर्यादीनि) मन्त्रा
(=युगपदेव कारयन्=समकालमेव एक एव ददद्) अग्निः रयीणां रयिपतिः ।
नयां नयामी) भुवत् (=अभवत्=जातोति) ॥

यतः कारणाद् अग्निर्बहूनि धनानि हन्ते धारयन्तामवर्ज्यं तानि व सन्ते
भ्यो ददन्ति अतः कारणाद् बहवः स्तोतारस्तं स्तुयन्ति । दाधाभिर्न ह
मरणरहितारूनि ददन्ति तस्मात् मयै तमेदेह धनानां वा मरणा तं पतिं ह
न्त इति भावः ॥

गून् ७२.

ऋषि-शन्तिचा पुत्र पराशर
पूरे सूक्ताचा जो तोच). देवता-
अग्नि. वृत्त- त्रिष्टुभ्.

१. [अग्नि] अनेक बुद्धिमान्
उपासकांची स्तोत्रे आपलीशीं क-
रून घेत असतो आणि मानवांस
हेतकारक अशीं अनेक धनें [आ-
ख्या] हातांत धारण करीत अ-
सतो; अग्नि [हा] सकळ संपत्ती-
चा स्वामी होय, आणि तो एक-
लाच सकळ अमर वस्तू देणारा
होय.

१. याचा भावार्थ.-'अग्नि हातात
मनुष्यहितकारक विपुल धन घेऊन ये-
तो आणि आपल्या उपासकांना देतो,
म्हणूनच अनेक स्तोत्रकर्म त्याचे स्तोत्र
करितात. अग्नि हाच सुखांत इत्यादि
अमर वस्तूंना लाभ करून देतो, या
कारणास्तव तोच सकळ संपत्तीचा स्वा-
मी होय असे समजून उपासक लोक
त्यावरूनच धनाची प्राप्ति व्हावी अशी
प्रार्थना करितात.' अशी ही या सूत्राची
प्रस्तावना पराशर महर्षीने केली आहे.
पराशर ऋषीविषयी पुराणादिग्रंथान्
जो आमचा मह झाला आहे, त्याला
आणि या प्रार्थनेतील पराशराच्या किती
अंतर आहे त्याचा विचार वाचरानी
करावा.

'अनेक बुद्धिमान् उपासकांची स्तोत्रे
आपलीशीं करून घेतो'—'नि काव्या ये-

HYMN 72.

To Agni. By Parāśara the son
of Śaṅti (author of the pre-
vious hymn). Metre—Tri-
stubh.

1. Agni wins the praises
of many a wise worship-
per, and holds in his hand
numerous blessings bene-
ficial to men. Agni has
become the master of rich-
es, the solo bestower of
all immortal things.

धसः शश्वत कः.' हा 'नि काव्या अकः'
या शब्दांपुरता अर्थ सापणास अनुसरु-
नच केला आहे. अनेक उपासक लोक
आपली (अग्नीचीच) स्तुति करीत असे
करितो. 'शश्वत्' याचा अर्थ 'अनेक'
असा केला आहे त्याला क्र. ६. ६१. १;
८. २३. २८; ९. १८. ४; ७. १८.
१८ हे मंत्र आणि त्यामधील सायणभा-
ष्य याचा आधार आहे. 'अनेकबुद्धि-
मान् उपासकांच्या स्तोत्राळा तो मागे
घालितो,' म्हणजे अनेक बुद्धिमान् कवी-
पेक्षा तो चांगला स्तोत्र रचितो असाहि
अर्थ होऊ शकेल.

'[सकळ] संपत्तीचा स्वामी'—'रयि-
ण रयिपति.' अक्षरशः 'संपत्तीचा स-
पनिस्वामी' असा आहे. यत् 'सपनि'
(रयि) शब्द दोनदा येतो. पण 'रयि-
पति' याचा मूळ अर्थ जरी सपनिस्वा-

अस्मे वत्सं परि पन्तं न विन्दन्विच्छन्तो विश्वे अमृता अमृता
 श्रमयुवः पदव्यो धियं धास्तस्थुः पदे परमे चारुमे ॥ २ ॥
 अस्मे इति । वत्सम् । परि । सन्तम् । न । विन्दन् । विच्छन्तः । वि
 अमृताः । अमृताः ।
 श्रमयुवः । पदव्यः । धियम् धाः । तस्थुः । पदे । परमे । च
 अमे ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. विश्वे (=सर्वे) अमृताः (=मरणरहिता) अमृता (=मृतत्वरहिता) विच्छन्तः (=अभिलामं वाञ्छन्तोपि) परि सन्तं (=परितः सर्वत्र वसन्तः) अस्मे (=अस्माकं) वत्सं (=वत्सवत् प्रियमेतन्ममि) न विन्दन् (=न लोभते) [ततः] श्रमयुवः (=श्रमयुक्ताः=भ्रान्ताः) पदव्यः (=पदिर्गच्छन्तो) [ततः] धियं धास्तस्थुः (=स्थितवन्तः) [ते] अमेः परमे (=उत्तमे) चारु (=चारुणि) पदे (=तस्थुः) (=स्थितवन्तः) ॥

देवैभ्यो निर्गत्य अश्वत्थवेण्वादिषु नितीनं सन्तमस्मिन्विध्यन्तो देवाः परमं तस्य निलयस्थानं ददृशुरित्याख्यायिकासुरिष्वेवमृक् प्रावर्ततेत्याहुः सायणाचार्यः

अस्मे इति पद सप्तम्यन्तमिति केचित् । पदवीशब्दं च ऋ. (१. १६. १) देवानां पदवीः कवीनाम् इत्यस्य “सहस्रणीयः पदवीः कवीनाम्” (१. १६. १) इत्येतस्य च भाष्ययोर्वर्तमानां “स्सलतां पदानां साधुत्वेन योजयिते” इति सप्तमस्य नान्यत्राप्येव नित्यव्यञ्जिते आत्मानादयो विदुष्यः । मरुते रथते वृत्ते युगपत इति भाति । पदिर्गच्छन्त इति यस्मात्पणेरुक्तं तदेव युक्तमिति शब्दोक्तिरपि यः स्सलन्ति पदानि साधुत्वेन योजयति सोऽपि पदिरेव प्रायो बलवत् अतः कारणान् ‘नायक’ इति तथा ‘पदिर्गच्छन्’ इत्युभावाप्यर्थो संभवत एवेति ल

मी असा आहं ततो व्यवहापत ‘स्वामी’ इत्यत्र अर्थः मागद्वान् होक् न्याग्या अमे पदानि स्वाने प्रयोगे आदित्यान त्या- होक्. सभाषणं संवृत्तान् विदुर्भा- ज्ञानः=विदुर्भावा यन्नायम्=वि- दुः । यन्ना, यन्तं ‘विज्ञा’ इति पदं आहं. तथापि विदुष्येति शब्देन ‘विदुः’ इत्यत्र अर्थः समजायवाया

अमनो, तसं ‘रविपति’ शब्देन पर- इत्यत्र समजायवाया आहं.

या मंत्रांत वेदमृतां ‘काय’ । मंत्रांतं नात्र दिते आहं. अग्निहो- दि अनेक मंत्रांत काय इत्यत्र । शतोत्र अथवा वेदमृता अग्रा इति । त काटी काय इत्यादावर्थः इति अग्रा इति नाहीं. काय इति

२. [अग्नीची] इच्छा कर-
ते मोहरहित [जे] सकल अ-
ग्नि [देव] त्यांजला सर्वत्र असणारा
आमचा [हा] बाळ सांपडला नाही;
मग ते] ध्यान करीत करीत,
यांनीं चावून धकलेले [देव]
अग्नीच्या सुंदर [आणि] अत्युच्च
स्थिती [जाऊन] उभे राहिले.

2. All the immortals,
[though] above ignorance,
[and] desirous [of Agni].
did not discover [this]
our darling: fatigued, walk-
ing on foot [and] contem-
plating [they] [then] stood
on the beautiful [and]
highest seat of Agni.

वीची कृति असा अर्थ होतो. परंतु
ज्ञाने कवि आपणास 'कवि' म्हणजे
तो रचणारे असं म्हणवयास त्यानंत
सत. उदाहरणार्थ:—'त्वं कवि सोदयोर्ह-
ती त्वं कुरुताय शुष्णं दाशुषे वर्क'
म. ६. २६. ३) याचा अर्थ मावणा-
र्या मुद्रा, 'हे इंद्रा, तू अजलाभासाठी
लेल्या पुढांत भृगु कपोला प्रेरणा के-
लेस आणि उपासक: कुरुत यासाठीं शु-
ष्णाला मारिलेस; असा करितात. यात
तर्ज्य कपोला 'कवि' असं म्हटले
आहे म. १. १७४ ७ यात असं
म्हटले आहे की 'रपन् कवि इन्द्र
विमाती क्षमा दामाय उप वर्हणी व' =
इंद्रा, मुद्रांत कविजन तुला कवितात
आणि तूं त्याचा जय वरून अनार्य श-
ला भूमीवर निजवित्तांत, म्हणजे त्यास
खन दावितोस. यात 'कवि' याव-
ल 'कवि' असा शब्द आहे. शिवाय

'गणाना स्वा गणपति हवामहे कवि क-
वीनाम् उपमश्वस्तमम्' या (म. २.
२३ १) प्रसिद्ध मन्त्रात 'कवीनां क-
वि.' म्हणजे 'कवीत उन्नम कवि' = क-
वीत उन्नम कवि असे ब्रह्मणस्पति म्ह-
णून एक वेदांत देवता आहे (म. १८.
मय ४ पहा.) तिला म्हटले आहे. या-
प्रमाणे कवि आपणास 'कवि' म्हणत
याविषयी अनेक प्रमाणे आहेत. आणि
ते आपल्या सुतास 'काव्य' अथवा
'कविता' असं म्हणत. यावरूनच आ-
म्ही कवीस कवि असे म्हणत असतो.

बृहदारण्यकोपनिषदे ही कथा सांगी दास-
नित्यायमाने म्हणवा लागते:—

नि वाविआ वेधमे. शशतश्च.

हरते दधानो नरिआ पुत्सि ।

अग्निर्भुवद्वेपिपती रयान् ।

सत्ता वेदाणो अमृतानि विधा ॥

२. या मंत्राचा अर्थ आम्ही सावणा-
अनुमदनच केला आहे. त्याचा आ-
र्थ असा आहे की, 'अग्नि पृथ्वी एवदा
रवाला सोडून गेला, आणि वरु, पिपळ,
भींदूवर इत्यादि वृक्षगत लपून राहिला.

अग्निरूप आमचा बाळ यामुळे सर्वत्र
जरी अंतर्गत होता आणि देव जरी
अमर आणि अज्ञानाच्या रणोद्धेत अ-
सून हानमुक्ताचा उपभोग घेणारे होते
तरीही तो त्यांमिळण्या नाही. तेव्हा ते

तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वामिच्छुर्चिं घृतेन शुचयः सपर्यान् ।
 नामानि चिदधिरे यज्ञियान्यसूदयन्त तन्वः । सुजाताः ॥ ३ ॥
 तिस्रः । यत् । अग्ने । शरदः । त्वाम् । इत् । शुचिम् । घृतेन ।
 चयः । सपर्यान् ।
 नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि । असूदयन्त । तन्वः । सुजाताः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. हे अग्ने, शुचयः (=दीप्तिमन्तो) [मरुतः] शुचिं (=दीप्तिमन्त) त
 इत् (=त्वामेष) घृतेन (=आज्येन) तिस्रः शरदः (=वीर्यं संवत्सरम्) ।
 (=यदा) सपर्यान् (=पूजां कुर्युः=अपूजयन्), [तदा] चित् (=ततः मरुतो
 [ते] यज्ञियानि नामानि (=यजनीयानि सत्त्वानि=यजनीयत्वं) दधिरे (=पूजा
 =यज्ञार्हा अभवन्) [अपि च] सुजाताः (=सुष्ठु जाताः=सुष्ठुजातपुरुषरश्मि
 लाः) [सन्तः] तन्वः (=तनूः=आत्मानम्) असूदयन्त (=उपासकामरुतानि
 क्षारितवन्तः=ददुः) ॥

गूढार्थमृत् । भावार्थस्तु हे अग्ने, मरुतोपि त्वामेव पूजयित्वा देवत्वमाप्नुः ।
 पूर्वं तेषामदेयत्वादुपासकालान्न पूजयन्ति । संजातदेवत्वास्तु जनेः पुनिता अत
 जनानां च मनोरथांस्ततः प्रभृत्येव पूरयन्तीति स्थो दृश्यते ॥

असूदयन्तेति पदस्य यद् विदुष्टेण आत्मानेन अपोषयन्नित्यर्थः आत्मानेन
 मन्ति तत्प्रमाणपेक्षीति भाति । सूदधाती च मिष्टं करोतीत्यर्थमन्यत्र यास्यन्त
 तत् सायणस्य क्र. १. १८७. ११ इति मन्त्रस्य व्याख्याने क्षारयामः शब्दोक्त
 म्भ्य भवति चेद् अनुगम् । क्षारयाम इत्यस्य मया क्षरति स्वरति सायण्येति व
 कुर्मो न तु क्षारेण योजयाम इत्यर्थस्य सहायार्थः ॥

भद्रमोक्षमूत्रप्रशक्तिने चाकृतमे सायणभाष्यमध्ये तु उच्छन्तीमीदृशम् ।
 (क्र. ४. ३२. १) इत्यस्य भाष्ये यत् “मां प्रति हृदयन्तु । रक्षन्तु इत्ये
 इति वचने तत्र मृदाश्चमादेन भवितव्यम् । क्षरन्तु कृतानि प्रापयन्तु कान्त्येति
 इत्यने ॥

रपावं ध्यान् करीन् करीन्, आग्निं धार्यी
 चाम्प्य चाम्प्यं शेषाम् छावन्, आग्निं
 जेहदाः क्षारं च हव्यं तेहदा अग्नौ च्या अ-
 ति उच्यते आग्निं सुदूरं हव्यमग्नौ च्यावन्

पौष्टवर्धे, यत्र रचनायां करीनेन व
 अर्थे मृदं देवुन् शरदरपना येने वा
 न्गणा अर्थे सायणानीं देवा अग्ने
 विराव दुमरा अग्ने अग्ने वान्

३. हे अग्नी, जेव्हां तुला प्र-
शवन्तालाच प्रकाशवन्त [मरु-
तीं] घृतानें तीन वर्षे [पर्यंत] पू-
ल्लें, [तेव्हां]च त्यांच्या यज्ञयो-
ग्य प्राप्त झालें [आणि] [ते-
व्हांच] सुजात [मरुत्] मनोरथ
पै फलें लागले.

‘मोहरहित’ = ‘अमूरः.’ मोहरहित
[गने जे दीन मर्यादामागे अज्ञान न-
हेंत, तर सर्व वस्तूंविषयी ज्याला ज्ञान
मसले असे देवाच्या स्वरूपाविषयी
नामच्या आर्य पूर्वजांचा म्हणू कसा होता
[त्याच्या विशेषणावरून दिसून येतें.
स्तुत्यांमार्गे ते अज्ञानी नव्हते, ते मनु-
ष्यांमार्गे मर्त्य आणि एकाच ठिकाणीं
राहणारे नव्हते. तर हे जे देवाचे दिव्य
गुण त्यांच्यामार्गे त्याम विदोषणे दिलेली
आदळनात]

‘आमचा [हा] वाळ’ = ‘अश्मे
वरसम्.’ म्हणजे अग्नि. अग्नावर आपल्या

३. या मंत्राचा अर्थ विविध मदि-
थ आहे. परंतु आर्यां प्रायः सायणाम
अनुमकन भाषांतर केले आहे. त्याचे
तात्पर्य असे आहे कीं, ‘हे अग्नी, तुझ्या
सेवेनें माहात्म्य एषट् आहे कीं, मरुत्
मुळा जे पूर्वी देव झाले ते तुझीच उपा-
सना वेळोवेळ झाले, आणि त्यांम देवप-
त्न प्राप्त झाल्यावर त्यांच्या प्रीत्यर्थ होत
यस वरु लागले, आणि तेव्हापासूनच
मरुत् भगवतांचे मनोरथ पूर्ण वरु

3. When, O Agni, the
brilliant [Maruts] worship-
ped three years with clari-
fied butter thee [who
art] brilliant, thenceforward
did they attain renown
worthy of worship [and]
benevolently granted [the
suppliant's desires].

आर्य पूर्वजांची फार प्रीति असे. ते त्या-
चा ‘पुत्र,’ वाळ, प्रिय असे म्हणत,
आणि त्याला पूजित.

‘अग्नीच्या मुंदर आणि अत्युच्च स्थ-
ळी’ = ‘पदे परमे चारु अग्नेः.’ हे स्था-
न म्हणजे, अग्नि जेथे लपून राहिला
होता ती जागा असे सायण म्हणतात.

हा मंत्र म्हणावयाला पूर्वीन मंत्राप्रमा-
ने मोठा नाही:-

अश्मे वरसं परि धन्तं न विन्दद्
इच्छन्तो धिये अमृता अमूरः ।

अमूरः पदेविभो धियेभारु

तरधुः पदे वरमे चारु अग्ने ॥

लागले.’ या मंत्रांत मरुत् शब्द नाही,
तथापि ‘शुचि’ शब्दाचा अर्थ मरुत् असा
आर्यां केला आहे तो सायणाचार्याम
अनुमकन केला आहे. तो जर बरोबर
नसेल तर ‘शुचयः’ म्हणजे ‘भगवन्’
अर्थादि अर्थ होईल. दुसरी अहचण ही
आहे कीं, याच मरुत् हे तीन वर्षेपर्यंत
अग्नीची उपासना केल्यानंतर देवत्व पाव-
ले असे आहे. तर मरुत् हे पूर्वी देव
नव्हून अग्नीची उपासना करून देवत्व

आ रोदसी बृहती वेविदानाः प्र रुद्रियां जभिरे यज्ञियासः ।
 विदग्मनो नेमधिता चिकित्वान्मि पदे परमे तस्थिवांसम् ॥३॥
 आ । रोदसी इति । बृहती इति । वेविदानाः । प्र । रुद्रियां । जभिरे
 यज्ञियासः ।
 विदत् । मर्तः । नेमधिता । चिकित्वान् । अमिम् । पदे । परमे
 तस्थिवांसम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्-

४. बृहती (= बृहत्यौ = विस्तारिणी) रोदसी (= रागापृथिव्यौ) आ वेविदानाः (= मित्राभार्य प्रयतमाना) यज्ञियासः (= यज्ञियाः = यज्ञार्हा) [मरुतो] रुद्रियां (= रुद्रियाणि = रुद्रस्य अग्नेः संबन्धीनि स्तोत्राणि) प्रजभिरे (= प्रभूतवन्तः = रुद्रा यद्) । [तदनन्तरं] चिकित्वान् (= शातवान् = शान्तसंयुक्तो) नेमधिता (नेमि तेन = रुद्रेण) [युक्तो] मर्तः (= मरुतो = मरुद्गणो) परमे (= उत्तमे) पदे (= तस्थिवांसम्) [तस्थितवन्तम्] अमिम् विदत् (= लेभे) ॥

इयमपि दुर्बोधा । वयं तु सायणमतुसृत्यैव व्याचक्ष्महे । रुद्रशब्दस्य अमर्तः निर्भवति (ऋ. ३. २. ५ यतस्तुचः सुखं विशदेव्यं रुद्रं यशानां साधदिव्यं सामित्यादी) । तस्माद् रुद्रियशब्दस्य अग्निसंबन्धिस्तोत्रमित्यपमर्थः समान्यत एव तथैव मर्तशब्दो मरुतशब्देन समानार्थको न भवेदिति न । नेमधितशब्दस्य पुनरिवाचकत्वं विवादास्पदमिति सहनीयम् । सांप्रतं साधीयस्तोत्रस्य सत्यपि व्याख्याय रवाहुस्येऽनुपलब्धेः ।

पावले अशी मसिद्धि इतरत्र आढळत नाही. तरीहि ऋ. १. ८७. ५ पहा. शिवाय ६. ४८. २१ यांतहि मरुतांनी मागाहून यज्ञयोग्य नाम धारण केलें असे सांगितले आहे ते पहा.

‘धृताने पूजिले’ = ‘धृतेन सपर्यान्.’
 म्हणजे तुपाच्या आहुत्या देऊन तुझी सेवा केली.

‘त्याला यज्ञयोग्यत्व प्राप्त झाले’ =
 ‘नामानि दधिरे यज्ञियानि.’ अक्षररसः

अर्थ, ‘यज्ञयोग्य नावे धारण करिते ले,’ म्हणजे ज्याच्या नावाने पत्तं असे झाले. ऋ. १. ८७. ५; ६. २१. यांतहि यज्ञयोग्य नावे महा धारण केली असे सांगितलें आहे.
 ‘सुजात’ = ‘सुजाता..’ म्हणजे रसः अर्थ, ‘चांगला जन्मलेला,’ त्या अथवा समाधित कुळांत जन्मून दयाळु, दानशील, निरद्वेष विशेषण मरुतास ऋ. १. ८८. ३

संजानाना उप सीदन्नाभिन्नु पत्नीवन्तो नमस्यं नमस्यन् ।
रिरिकांसस्तन्वः कृण्वन् स्वाः सखा सख्युर्निमिषि रक्षमाणाः

॥ ५ ॥ १७ ॥

सम्जानानाः । उप । सीदन् । अभिन्नु । पत्नीवन्तः । नमस्यं
नमस्यनिति नमस्यन् ।

रिरिकांसः । तन्वः । कृण्वन् । स्वाः । सखा । सख्युः । निमिषि
रक्षमाणाः ॥ ५ ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

५. संजानाना (=एकबुद्धयो मूत्वा) [देवा ?] अभिन्नु (=अभिमुखान्
स्थितजानुयुक्तं यथा तथा) उप सीदन् (=अग्नेः समीपे न्यसीदन्), पत्नीवन्
(=पत्नीसहिताश्च) [च] नमस्यं (=नमनयोग्यं=पूजार्हम्) [अग्निं] नमस्यन् ।
रक्षमाणाः (=स्वकीयानि शरीराणि=आत्मान्) रिरिकांसः (=रि-
कुर्वन्तः=यलिं ददतो) [देवा ?] [अग्निं] सखा (=सखायं) कृण्वन् (=कृ-
ण्वन्तः=अकुर्वन्) [अपि च] सख्युः (=मित्रभूतस्य) [अग्नेः] निमिषि (=दक्षिणे
रक्षमाणाः=रक्ष्यमाणा) [अभूयन्] ॥

इयमपि दुर्वाधा । कृतस्य पुनरुत्पादस्य संरं पि देवाः सपर्यासा भूत्वा इति
अग्निम् अभिमुख्य यथा तथा पूरुनुद्वेष्ट्य पुनितवन्तः तथा च आत्मशरीराण्यपि
अर्पयित्वा तत् स्वकीयं मित्रमकुर्वन् तेन च तस्याग्नेर्दर्शनादस्मिता अमूर्ताभिरिमा ।

सतति पदमस्यत्संयन्धम् । तथापि कविद्वयं विशदं भाति । उक्तं हि दुर्वा-
धमिन् नष्टे वि ह्वयन्ते ममीके रिरिकांसः तन्वः कृण्वन् श्रामिषि (ऋ. ४. १६. १)
“नष्टं नैतापं मनुष्याः ममीके युद्धे तमिन्ममेवेन्द्र विश्वयन्ते । रिरिभक्तान् दुर्वा-
तन्वः ररिषीषानि शरीराणि रिरिकांसो ० ० ० यत्नमानाग्नेमेवेन्द्र कृण्वन्
कृण्वन् । कृण्वन् ।” इति हि तस्य गणपचत्वं भाव्यम् ।

दुर्वाधेयः * दुर्वाधः * सम्जाना अपि मा-
यानी मरुन् अग्नये आदि गो यो-
ग्य अग्ने दिग्मते.

५. देवाः सखा अरुषाणा दिग्मते.
१. सखा * रिरिकांसः * हे पदमस्यत्सं-
यन्धम्. अग्ने अग्ने अग्ने अग्ने अग्ने अग्ने.

कारण * रिरिकांसः * दृग्मते दृग्मते
कृण्वन् अग्ने प्रसिद्ध आदि. 'कृण्वन्' इति
मीने नाम आदि अग्ने तपि * कृण्वन्
दृग्मते अग्ने अग्ने अग्ने अग्ने अग्ने
अग्ने रिरिकांसः कृण्वन् अग्ने अग्ने
अग्ने अग्ने अग्ने अग्ने अग्ने अग्ने

६. सर्वे [देव] एका मनानें
ध्यावर बसून [आपल्या] सि-
ंह पूजनाह [अग्नीची] पूजा
ते झाले. [त्यांनी] आपल्या
तेरांचा बळी दिला, [आणि]
प्रसीला आपला [मित्र] केला
आणि [सख्या [अग्नी]चे दर्शन
तांच सरले गेले.

5. With one mind they
(the Gods?) sat down on
[their] knees [and] ac-
companied by their wives
worshipped the venerable
[Agni]. They sacrificed
themselves, [and] made
[Agni their] friend [and]
[were] saved at the sight
of friend [Agni].

हतांचा गण) या अर्था ध्यावा लाग-
; आणि ३ री (सर्वांत थोडी अडच-
ही की), 'नेमधिता' म्हणजे 'नेम-
नेन' असे समजून त्याचा 'इत्तास-
त [असलेले]' असा रिष्ट अर्थ झ-
वा लागतो. 'नेमधिति' म्हणजे पुढ-
सा अर्थ प्रायः होत असतो, आणि
नेमधिता' हे 'नेमधिति' याऐवजी
नम्यन्त एवमचन असावे, आणि त्या-

चा सरळ अर्थ पुढात असा असावा
एकदरीत कृचा कठिण आहे, पण उप-
य दिसत नाही.

वृत्तानुरोधाने मय सखी दासविन्या
प्रमाणे म्हणावा लागतो.~

आ येदसी वृंहती येविदाना.

प्र ह्रिया जभिरै यक्षिपास ।

विदग्धतां नेमधिता विदित्वान्

अग्नि पदे परमं तस्थिवांसम् ॥

५. या मंत्रात तरी अडचण नाही
सि नाही. परंतु आम्ही (बहुतकडून
त्याचाचार्थाने अनुमळूनच) केलेल्या
रथांचे तात्पर्य असे की.~ अग्नि साधा-
ण देव नव्हे. तो नमन करण्यास योग्य
गि, आणि सखल देव आपल्या स्त्रियां-
उहित त्याला मजते झाले आणि आप-
जी शरीरहि त्याला अर्पण करून त्याला
आपला मित्र करून घेतो झाले. आणि
मात्रमात्र आपला मित्र करून घेतलेला
जो अग्नि रथांचे दर्शन होताच त्याचे
रक्षण झाले. त्याप्रमाणे ॥ मय देवा-
विषयी सांगितल्या मंत्रा 'देव' हे पद

सांग नाही, आणि 'देव' याच पदाने
अभ्याहार केला पाहिजे असे प्रमाण
सांग नाही. म्हणून 'देव' पद अध्य-
हत न घेता 'यजमान' हे पद अध्य-
हत घेतले तर अर्थ चांगला जुळतो
देवांनी आपली शरीरे अग्रास अर्प-
वेली म्हणण्यापेक्षा उपासकांनी के-
असे म्हटल्यास त्याचा अर्थाचा अर्थ
समज आहे. ही कृचा जरी या पद
आली आहे, तरी मुख्य ही येथील
आहे असे नसले आणि हिचा संबंध
सर्वे रथज्ञ इतर ठिकाणी असेल असे
होईत. या मंत्रात ५० शब्दांनी

त्रिः सप्त यदुह्यानि त्वे इत्यादिद्विनिहिता युजियासः ।
 नेभि रक्षन्ते अमृतं सजोषाः पशून् स्थानुवृत्तं च पाहि
 त्रिः । सप्त । यत् । गुह्यानि । त्वे इति । इत् । पदा । अ
 निऽहिता । युजियासः ।
 तेभिः । रक्षन्ते । अमृतम् । सजोषाः । पशून् । च । स्थानु
 र्थम् । च । पाहि ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. [हे अग्ने,] यद् (=यानि) त्रिः सप्त (=एकाविंशतिसंख्याकानि
 (=रहस्यानि) पदा (=पदानि) त्वे इत् (=त्वय्येव) [सन्ति] [तानि
 यासः (=यज्ञियाः=पूजनीया उपासकाः) [त्वयि] निहिता (=निहितानि
 तानि) अविदन् (=अविन्दन्=अलभन्त) । तेभिः (=तैः पदैः) [ते
 (=मरणरहितं) [त्वां] रक्षन्ते [अतः कारणात्] सजोषाः (=उत्तमैः
 मीतिः सखिभूतस्त्वै) पशून् च स्थानुवृत्तं (=स्थावरपदार्थात्) चरथं च (=
 स्तुजातं च) पाहि (=संरक्ष) ॥

अथ सायणा एव व्याचक्षते । त्रिः सप्त एकाविंशतिसंख्याकानि गुह्यानि ।
 वेदैकसमधिगम्यानि यद् यानि पदानि । पश्यते गम्यते स्वर्गं एभिरिति ।
 पदशब्देनात्र यज्ञा उच्यन्ते । ते चैकाविंशतिसंख्याकाः । औपासनहोमवैधः
 सप्त पाकयज्ञाः । अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादयः सप्त हविर्यज्ञाः । अग्निष्टोमात्यग्निं
 सप्त सोमयज्ञाः । एवमेकाविंशतिसंख्याकानि यज्ञलक्षणानि पदानि हे अग्ने
 त्वय्येव निहिता स्थापितानि । तेषां सर्वेषां स्वत्प्रधानत्वाद् । न क्षमिमन्तरे
 अनुष्ठान्तु शक्यन्ते । यज्ञियासो * * * यजमानास्तानि पदान्यविदन्
 भन्त लब्ध्वा च तेभिर्यज्ञलक्षणैः पदैरमृतममरणधर्माणं त्वां रक्षन्ते । पाद
 यजन्तोऽन्यर्थाः । सजोषास्तेर्यजमानैः समानमीतिरित्येव पशून् गवाधादिपशून्
 मीणादिस्थावरणि चरथं पशुव्यतिरिक्तम् अन्यद् यत् प्राणिजातमपि
 पाहि । रक्ष । तेषु हि रक्षितेषु त्वदीया यागाः कर्तुं शक्यन्ते नान्यथा । अतः
 इत्यर्थः ॥

न संभवतीति न । अतः कारणात्साधोयसो व्याख्यानस्याभावे

६. [हे अग्नी], एकवीस जीं
॥ पदे तौ तुष्ट्याचठायीं आहेत
अशी] भाविक जनांनीं शोधून
टिळी. त्या [एकवीस पदां]नीं
॥ तुज] मरणरहिताचे संरक्षण
रितात, [तर तूं] प्रसन्न [हो-
न] पशु, स्थावर आणि जंगम
॥ वस्तूंस रक्ष.

6. [O Agni], the pious
found established in thee
the thrice seven steps
[which lie] concealed in
thee alone. With them
[they] support [thee] the
immortal. Do thou graci-
ously protect the cattle,
and that which stands and
that which moves.

हे ८१२-१४ यांवर पहा. आणि
॥ कचेचे मूळस्थान बदलले नाही
असे मानिले तरी पुढच्या कचेन उपास-
नाविषयीच सांगितले आहे, तेव्हां हां
मलाहि देवाविषयी नमता उपासनावि-
षयी आहे असे संभवते.

‘गुह्यावर वस्तु’=‘अभितु’ या
अर्थाविषयी संशय दिसत नाहीच. सा-
धनांनीच तो दिला आहे. तर आपले
आर्य पूर्वेज गुह्ये देवूज देवांपामना क-
रीत असे मगजावपाचे की काय ?

‘आपल्या शरीराचा बळी दिला’=
‘रिरिकामः तन्वः रवा.’ साधनाचार्य
“शरीर शिवाय वस्तु इतर सर्व धन
यहान अर्पण करिते झाले” असा अर्थ
परित्याग. परंतु क. छ. २४. ३ या
मुलाहि रिरिकामः तन्वः रवा. हेच श-
ब्द आले आहेत. तेथे साधनाचार्यच
आम्ही येथे केलेल्या अर्थाजवळ जवळ
आम्य वरितात न पहा.

‘अग्नीला आपला मित्र केला’=
‘वृष्वत सखा.’ हे शब्द कठिण आहे-
त. ‘सखायम्’ (अथवा सखा ?) या-
वरल ‘सखा’ हे रूप येथे योजिले
आहे असे समजून अर्थ केला आहे
साधनाचार्य ‘सखाय.’ याऐवजी आहे
वृणतान. कसाहि निर्वाह केला तरी अ-
वृणत तर तरीच, पण क. छ. २४. ३
या मंत्रात उपासकांनी आपली शरीरे
इंद्रास अर्पण केला आणि त्याला आप-
ला संरक्षक केला असे आहे न्यायून
आम्ही वर दिलेला अर्थ केला आहे.

हा मंत्र खाली निहिम्यादमने आधु-
निक शृंगाला वसवो.-

मजानीना उप सौदजभितु
पत्नीन्यो नममिभे नमरपद ।
रिरिकोमरनेनुनेः वृष्वत रवाः
मगा रिर्यानेमिषि वृषमाणाः ॥

१. हा मंत्राचा पदस अर्थ जरी सो-
पा आहे तरी भाषाथे गूढ आहे. आम्ही

साधनाचार्यांनी दिलेल्या अर्थास अनुम-
कन भाषावर केले आहे. हद्दचे हल्द

विद्वां अग्ने वयुनानि क्षितीनां व्यानुपर्ह्य शुरुषो जीवसे धाः
 अन्तर्विद्वां अर्ध्वनो देवयानाननेन्द्रो द्रुतो अभयो हविर्ह ॥
 विद्वां । अग्ने । वयुनानि । क्षितीनाम् । वि । आनुपर्ह्य । शुरुषो
 जीवसे । धाः ।
 अन्तःऽविद्वां । अर्ध्वनः । देवऽयानान् । अतंग्रः । द्रुतः । अभयः
 हविःऽवाह ॥ ७ ॥

भाषाषायम्.

७. हे अग्ने, वयुनानि (=मानानि) विश्व (=जान) [११] विद्वां
 (=वेदानां) जीवसे (=जीवनाय) शुरुषः (=असावि) व्यानुपर्ह्य (=
 विधाः (=विद्वानि=असावि ददाति) । देवयानाय अभयः (=देवानां
 गेहं) अन्तर्विद्वां (=अविश्वामायेन जानन) [१२] अतंग्रः (=
 हविर्ह) (=हविषा वाहको) द्रुतः अभयः (=नाशोक्ति) ॥
 देविन् विद्वां वयुनानि गवप्रति ॥

७. हे अग्नी, [सकल] विद्या
अ येतात आणि तूं मानवांच्या
पजीविकेसाठीं सतत अन्न देत
सतोस. [हे अग्नी], देवांकडेस
जाणारे [सकल] मार्ग पूर्णपणे जा-
णारा [असा जो मूं तो] हवि
वाहून नेणारा निरालस्य दूत झाला
सहेस.

७. या मंत्रान् क्रवि ऋतां, 'हे
अग्नी, तू सकळ ज्ञानाने जाणणारा होस,
तसतू तू उपासक जनांच्या उपजीव-
ार्थ सतत अन्न प्राप्त करून देत अस-
तोस. आणि देव जेथे राहतात तेथे जा-
ण्याचे मार्ग तुला पूर्णपणे ठाऊक आहेत
तसतू मनुष्यांनी दिलेले हवि वाहून
देण्याकरितां तू दूत झाला आहेस, आ-
णि तुला हवि वाहून नेण्याविषयी कधी-
हि आळस नसतो'

'मरळ विद्या तुला येतात' = वि-
द्यां वयुनाति. मायनाचार्य 'जाणण्याचे
पदार्थ मरं जाणणारा' अंमं ऋतात,
'वयुन' शब्द वेदान् पुष्कळ ठिकाणी
येतो, आणि त्याचा अर्थ बहुतकरून
'ज्ञान,' 'प्रज्ञान,' ऋतं उत्कृष्ट ज्ञान
असा होतो.

'देत असतोस' = विधा.. अक्षरान्
अर्थ 'वरीत असतोस,' 'उत्पन्न कर-

7. [Thou], O Agni,
that knowest all wisdom.
conferrest food after food
for the sustenance of men.
Intimately knowing the
ways to the Gods, [thou]
becamest the active messen-
ger conveying the obla-
tion.

न देत असतोस' असा आहे.

'देवाकडेस जाणारे सकळ मार्ग जा-
णणारा' = देवयानान् अध्वन अन्तवि-
द्यान्. हे हेतुगर्भरिप्रेषण होय देवाला
हवि नेऊन पोहचविणारा दूत अग्नि झाला
आहे त्यापेक्षा देवाकडेस जाणारे सकळ
मार्ग जर अग्नि न जाणोळ तर रयाने
दूतकर्म बरोबर होणार नाही. मरळ
मार्ग येणता, येण्याचा योगता हे अग्नी-
ला समजते आणि अगदी जरळ्या मा-
गाने अग्नि हरि घेऊन जातो असे
तात्पर्य.

ही ऋचा त्याच्या दागविन्द्यादमागे
मृदव्याम धोरवृत्ताला बसते -

विद्यानेमं वयुनाति क्षितीना
वि आनुषक् ईश्वर्यो जावमे धा. ।
अन्तर्विद्यान् अध्वर्ता देवयानान्
अतन्त्रो दतो अभवो हविषाद् ॥

म्याभ्यो दिव आ सप्त यद्दी गयो दुरो व्युत्ता भजानन् ।
 विदद्गव्यं सरमा दृळ्हमूर्धं येना नु कं मानुषी भोजते विद् ॥ ८ ॥
 सुऽआर्धः । दिवः । आ । सप्त । यद्दीः । रायः । दुरः । वि । अ-
 ऽज्ञाः । अजानन् ।
 विदत् । गर्व्यम् । सरमा । दृळ्हम् । ऊर्वम् । येन । नु । कम् । मानुषी ।
 भोजते । विद् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. स्याध्यः (= शोभनकर्मणः = सत्कर्मणि कुर्वन्तः) अतहाः (= यद्वत् ।
 जानन्तः) [अद्विरआदयः पूर्वं] दिवः (= गुलोरुस्य) आ सप्त यद्दीः (=
 अपि सप्त नदीः = गुलोरुसकाशान् पतन्ति पतित्वा च भूमिस्थितगङ्गाया नदीः प्र
 हयन्ति मेघोदकाणि) [तथा] रायो दुरः (= धनस्य द्वाराणि) वि अ-
 (= विशेषेण घातवन्तः = लब्धवन्तः) । सरमा (= एतन्नाम्नी देवगुनी) न
 दृळ्हम् ऊर्वं (= गवां संबन्धिने स्थूलं समूहं = जलरूपाणां गवां मेघरूपं बल
 गोष्ठं) विदत् (= अविन्दत् = अलभत) । येन [लाभेन] नु कं (= सामान्य
 मानुषी विद् (= मनोः प्रजा = मानवजातं) भोजते (= भुङ्क्ते = मेघजलभवानि गु-
 न्यनुभवति) ॥

अपेदमुक्तं भवति । अद्विरआदयः पूर्व्वयो यस्मात् सत्कर्मण्याचरन् यद्वा
 सत्यधर्मं च अजानन् तस्मात् ते मेघजलान्यलभन्त तेषां द्वारा च धनभाण्डारस्य ।
 रागोद्योदयादयन् । अद्विरसां मित्रभूतेनेन्द्रेण प्रेषिता सरमा नाम देवगुनी हि
 दत्ताना गवां पिहितं गोष्ठं लब्धवती येन मेघजलानि भूमौ प्रावहन्, तेन प्राप्तेन च
 धनापि मनुष्याः सुखमनुभवन्तीति ॥

“ [हे अग्ने] त्वत्साध्येन यागेन प्रीत इन्द्रो भवामन्वेपणाय सरमां नाम देव-
 नी प्रेषितवान् । सा च सरमा गवां स्थानमधमत्येन्द्रस्य न्यवेदयत् । इन्द्रश्च तन्
 द्विरसां गवाः प्रापयन् ” इति सायणाः ॥

८. सुकर्मक [जे] सत्यधर्मज्ञ
पूर्व ऋषि] त्यांजल्या स्वर्गीच्या स-
महानदांचे [आणि] संपत्तीच्या
तरांचे ज्ञान झाले. सरमेने गा-
त्रा प्रचंड गोठा शोधून काढि-
ला, [कीं] जेणेकरून मानव लोक
अजूनहि सुख भोगीत आहेत.

8. [The ancients] know-
ing the true religion [and]
performing good deeds
came to know all the seven
great rivers of heaven,
[and] the gates of wealth:
Saramā discovered the
strong cow-stall, on which
the human race still sub-
sists.

८. या मंत्राने अग्नीची उपासना म-
नुष्ये करू लागली त्यापासून मनुष्यांस
काय लाभ झाला हे सांगितले आहे.
ऋषि म्हणतो, 'सुकर्म करणारे आणि
यज्ञ करणे हाच त्या धर्म होय असे
मानणारे जे अगिरम आणि त्यामारितेच
दुसरे पुरातन ऋषि त्यांनी अग्नीची उपा-
सना करण्याचा प्रचार पाहिला तेणेकरून
मेषवृद्धीची जी विपुल उददे ती आणि
त्यानपासून उत्पन्न होणाऱ्या ज्या धन-
संपत्ति त्याचा लाभ त्याम झाला. वारण,
अगिरम इत्यादिक ऋषींनी यज्ञ करून
इंद्रादिकाला प्रसन्न करून घेतल्यामुळे
इंद्राने आपली कुत्री पर्णीने हरण घेले-
ल्या शार्ङ्गाचा शोध लावण्याकरिता पाठ-
विली, आणि तिने शोध लाविला, आणि
तेणेकरूनच मेषोदकरूप शार्ङ्गाचा लाभ
मनुष्यास झाला आणि त्या लाभपासून
अजूनपर्यंतहि मानवी प्राणी सुख भोगीत
आहेत.' याप्रमाणे जे झाले ते अग्नी-
याच प्रसादाने झाले असे ह्यापर्यंत. सर-
मा या देवाच्या कुत्रीविषयी सू. ६२. म.

३, ५ पहा. शिवाय सू. ५१, मं. ३, सू.
७१, मं. २ आणि त्यानवरील टीप पहा.

'सत्यधर्मज्ञ' = 'ऋतज्ञः' अक्षर्याः
अर्थ, 'सत्य जाणणारे' इतरांचा आहे.
आपले आर्य पूर्वज देवादीन्यर्थ यज्ञ क-
रून त्याची सेवा करणे हाच त्या धर्म,
इतर सर्व असत्य असे मानीत, म्हणून
ऋतज्ञ म्हणजे यज्ञ करणे हाच जो त्या
धर्म त्यांचे जाणणारे असा अर्थ आहे.

'स्वर्गीच्या सप्त महानदा' = 'दिव आ-
मय वही.' या दिसाची 'सर वही.' म्हणजे
'सप्त सिन्धू' असा अर्थ आहे आणि
'सप्त सिन्धू' याचा अर्थ मेषोदक असा
वसा होतो ते सू. ३५, मं. ८ याप्रमाणे
'अनरिक्त' या शब्दाविषयीच्या टीपेत
सांगितले आहे ते पहा

'ज्ञान झाले' = 'वि अजानत' सू. ५-जे
'प्राप्ति झाली' असे शिस्तित आहे

'स्वर्गीच्या दाराचे' = 'रुद्रा दुरः'
म्हणजे धनार्थे मंदार जणुं भराले होते
आणि ते उघडून नवून रुद्राचे दे-
हें घेण्याची कोकिलीक इत्यादी.

आ ये विश्वा स्वपत्न्यानि तृभ्युः कृष्णानासो भ्रमृतत्वाय गातुम् ।
 मद्रा महद्भिः पृथिवी वि तस्ये माता पुत्रैरदितिर्धायसे वे ॥ ९ ॥
 आ । ये । विश्वा । सुऽअपत्न्यानि । तस्युः । कृष्णानासः । अनृत-
 त्वाय । गातुम् ।
 मद्रा । महत्सुभिः । पृथिवी । वि । तस्ये । माता । पुत्रैः । अदितिः ।
 धायसे । येरिति वेः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

१. ये [अदितेः पुत्रा] अमृतत्वाय गातुं कृष्णानासः (= मनुष्यहितार्थं क-
 मरत्वसाधनाय मामं निष्पादयन्तो) विश्वा स्वपत्न्यानि (= सर्वाणि सत्त्वानि)
 आ तस्युः (= आश्रितवन्तः = तेषां कर्मणां स्वामिनो भवन्ति) [तैः] मद्रैः
 (= महानुभविः) पुत्रैः (= आदित्यैः) [सह] पृथिवी (= विश्वोर्णा) माता जनैः
 (= एतन्नाम्नी आदित्यदेवानां माता लोकादयोनिः सीमावकाशाभिमानिनी इति)
 मद्रा (= स्वकीयेन महत्त्वेन) वेर्धायसे (= अग्निरूपस्य महापक्षिणो भरणार्थं विज्ञे
 (= विस्तृतत्वेन तस्थी = विस्तृता भूतास्ति) ॥

इयं दुर्बोधा सायणेनैवं व्याख्याता । य आदित्या अमृतत्वायामरणत्वतिद्वे स
 मार्गमुपायं कृष्णानासः कुर्वन्नाः सन्तो विश्वा विश्वानि सर्वाणि स्वपत्न्यानि शोभन-
 न्यपतनहेतुभूतानि चतुर्दशरात्रषट्त्रिंशद्वात्रादित्यानामयनादीनि कर्मान्पादयुः ।
 आश्रितवन्तः । कृतवन्त इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम् । आदित्या अकामपन-
 सुवर्गं लोकमियामेतीति । त एते षट्त्रिंशद्वात्रमपश्यन् । तमाहरन्त तेनायजन्तेति च ।
 महद्भिरनुष्ठानेन महानुभविस्तैः पुत्रैः सहिता माता जनयिष्यदिति रदीना पृथिवी क-
 यसे सर्वस्य जगतो धारणाय महा स्वकीयेन महत्त्वेन वितस्थे विशेषेण तिष्ठति ।
 हे अग्ने यतस्त्वं वे । आदित्यैरनुष्ठितेषु यागेषु चरुपुरोडाशादीनि हवीष्यभक्ष्यं ।
 अत एतत्सर्वं जातमित्यर्थ इति ॥

वृक्षणादीनां येषामादित्यानां प्रीत्यर्थं यज्ञयागादीनि शोभनानि कर्माणि यजमान-
 कुर्वन्ति ये च यजमानेभ्योऽमरत्वप्राप्तिमार्गं निरपादयन् तैः सह तेषां माता निर्वृत्त-
 त्रैलोक्यावकाशाभिमानिनी अदितिर्नाम देव्यपि अग्निरूपस्य महापक्षिणः सुतान्
 महाविस्मरोपेता जातास्ति । एतावानभेर्भदिमेति भावार्थस्तु स्पष्टः ॥

९. अमरत्वासाठी मार्ग कर-
त्या ज्या अदितिपुत्रांप्रीत्यर्थे
कळ सत्कर्म केळीं जातात त्या
हान् पुत्रांसहित विस्तीर्णे माता
अदिति [अग्निरूप] पश्याच्या पो-
णासाठी [आपल्या] मोठेपणा-
पसून राहिली आहे.

‘गार्हपा पंचढ गोठा’ = ‘मय्ये दृढम्
वैष्म.’ पंचढ म्हणजे जो कोणाच्याहि
तीं न सापडणारा, मेघनसरूप गार्हस
तेहन नेणारा आणि त्याम फोनून ठेव-
ता जो पण अथवा वृत्र त्यागे सहके
राणि मोठमोठीं कवाडे दासवर लावून
रुम केलेला. अ. ५. २९. १२ आणि
१. ३०. ४ हे मंत्र आणि त्यानवरोल सा-
गभाष्य पहा.

मेघवृष्टीचा जो लाभ त्याजपासून मा-
ती मजा अजून सुख मोगीत आहेत
भसे म्हणजे हे अगदी खरे आहे आप-

९. हाहि मंत्र कटिण आहे. यर
शेलेल्या भाषांतराने तात्पर्य असे आहे
की, ‘ज्या आदित्य देवाप्रीत्यर्थ आप-
णाम अमरत्व प्राप्त व्हावे म्हणून सर्व
लोक सत्कर्म आचरितात, आणि जे
आदित्य प्रसन्न होऊन अमरत्वाना
मार्गच जणु उपासनासाठी बांधून देते
शाले, त्या महान् आदित्यासहित त्यांची
अपरिमितपणाने मोठी जी आई अदि-
ति ती मुझ अग्निरूपी महापश्याच्या
मुत्तासाठी शक्ती विस्तीर्ण होऊन राहि-

9. With those [her]
sons who preside over all
good deeds, and who make
a path to immortality—
with those her great sons,
vast Mother Aditi has ex-
tended herself with her
greatness for the support
of the Bird (Agni).

ह्या भरतवर्गीत मेघनलासारिखा मोठा
लाभ दुसरा कोणताहि नाही. आणि तो
न होईल तर केवदा अनर्थ होतो त्या-
विषयी प्रमाण सांप्रतच्या दुष्काळात
मिळेल.

ही कवा राली दासवित्याप्रमाणे म्ह-
टली पाहिजे —

मुआपिओ दिव ओं सप्त यद्वा
ययो दुरो वि कर्तव्या अजानन् ।
विदद्वैव्ये सरयो दृष्टहपूर्व
येना नु कं मातुषी भोजते विद् ॥

ली आहे ’ म्हणजे, अग्नीस सुत व्हावे,
त्याला पाहिजे तेवढे स्थळ आणि भक्ष्य-
पेय मिळवे म्हणून आदित्यासहित देवी
अदितिहि विस्तीर्ण होऊन राहिली
आहे. याप्रमाणे अग्नीचा महिमा आहे.
आदित्यांसहित अदितिहि अग्नीसाठी मो-
ठी शाली (म्हणजे अग्नीला राहण्यास
जागा मिळवी म्हणून अदितीलाहि मोठे
व्हावे लागले.) असें शाले यावरून
अग्नीचे महत्त्व अथवा मोठेपण इतके
सर्वव्यापी आहे की त्याची कल्पना

सुमं करितां येत नाही असे यांत दर्शविणें आहे. हे सारी सांगितल्यावरून समजेल.

‘अदिति’ ही कोण हे येथें विस्तराने सांगणे अवश्य आहे. ‘अदिति’ शब्दाना मूळचा अर्थ, जें विभागलेलें नव्हे तें, म्हणजे जें सगळें तें; त्यावरून मोंठें, ‘अतिविस्तीर्ण.’ या शब्दाच्या अर्था अदिति हे विशेषण अग्नीला आणि इतर देवाला लाविलेले वेदांत आढळते. (अ. १. १४. १५; ७. १. ३; ८. ११. १४ यांत अग्नीला; अ. ५. ५१. ८ मिमातुर्गौरदितिर्वीतये नः, आणि १०. ६३. ३ यांत शूला लाविले आहे; ६. ४८. २ यांत अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवासि यांत सोमदेवाला लाविले आहे; आणि ४. ३. ८ अवध्रं न्योतिरदितेर्ऋतावृधो देवस्य श्रोकं सवितुर्मनामहे यांत सवित्या देवास लाविले आहे.) त्यावरून सर्व पृथिवी, सर्व अंतरिक्ष, आणि असस्य चद्रसूर्यतारकरूप लोकांनी भरलेला जो ब्रू म्हणजे शुलोक या तीनहि लोकांची जी जागा अथवा अवकाश तीच कोणी एक देवी तिला अदिति हे नांव पडले. एतावता स्वर्ग, अंतरिक्ष आणि पृथिवी यांची जी अकरूपनीय अतिविस्तीर्ण पोकळी तीच ‘अदिति’ देवी होय. हिच्या पोटांत विस्तीर्ण पृथिवी, त्याहूनहि विस्तीर्ण अंतरिक्ष, आणि त्याहूनहि परमविस्तीर्ण शुलोक हे आहेत. म्हणजे हिची विस्तीर्णता

द्विती मोठी आहे त्याची कल्पना करिता येत नाही, तद्वा सर्व जें का आहे तें तिच्या पोटांत आहे, तिच्या पलीकडे काही नाही म्हणून सांगण्या नकोच.

ही जा निःसीमावकाशरूपी दे तिला आपले आर्य पूर्वज देवाची मा असें समजून मजत. आणि ती स देयतांची माता होय यांत सश्रय ना कारण दिवसरूप जो मित्र देव, तो त्याच पोटांत म्हणजे त्रैलोक्याच्या पोळीतच राहतो. तसाच रात्रिरूप वरुण, तोहि तिच्याच पोटांत वत तो म्हणून तो तिचा पुत्र होय. आप शान्त वृथादिकांस मारून उदकडुलि मूर् चर पडूं देणारा जो इंद्र, तोहि या पोकळीच्याच पोटांत असतो म्हणून हि तिचा पुत्र होय. सर्व जगताला प्र श देणारा जो सविता देव, तोहि या कळीतच असतो, म्हणून सविता दे अदितिचा पुत्र होय. त्याप्रमाणेच हर जगताला सीमाव्य देणारा जो (विभूतिरूपच) भग देव, तोहि त्या पोळीत संचार करितो म्हणून तोहि ति ति मातेचा पुत्र होय. आणि आप प्रकाशपरणेने सगळ्या प्राण्यांस पुट देणारा जो (सूर्यविभूतिरूप) सूर्य दे तो तरी त्याच अपरिमय पोकळीतच हतो म्हणून तोहि अदिति मातेचा होय. आणि मित्र, वरुण इत्या आतांच देव सांगितले, त्यांवर

सदेव जगाच्या षडामोडींत गुंतलेला जो अर्धमा देव तोहि त्याच अपरिमित त्रैलोक्यावकाशातच असतो म्हणून तोहि अदितीचा पुत्र होय.

याच वारणावरून मित्र, वरुण, पूषा, सविता, अर्धमा, भग यास 'आदित्य' म्हणजे अदितीचे पुत्र असे नाव पडले आहे. अदितीने या देवांत जन्म दिले असे वेदांत सांगितले आहे क. १०. १३२. ६ याच मित्र आणि वरुण यांस एक ऋषि म्हणतो की. 'हे बुद्धिमान् मित्रावरुण हो, तुमची माता अदिति होय' (=पुढोहि माता अदितिं वचेतसा). याप्रमाणे पुष्कळ दुसऱ्या ठिकाणीहि अदिति देवांची माता आणि देव अदितीचे पुत्र असे सांगितले आहे उदाहरणार्थः—अदिति आम्हांस रक्षो. अदिनि सुग देओ, जो अदिति मित्राची, धनसंरत्न अर्धमाची, आणि निष्पाप वरुणाची माता होय (=अदितिर्न उरुष्वस्वदिनिः शर्म यच्छतु। माता मित्रस्य रेतोर्ध्म्या वरुणस्य चानेहसो १० क. ८. ४०. ५); त्या सर्वस आणि महातेजस्वी [मित्रावरुणा]म मयमय आणि अनिविरतीर्ण अदिति बळासाठी जन्म देती शाली (=ता माता विश्ववेदसा अगुर्याय प्रमहसा। महो जजान अदिनिः कृतावरी ८. २५. ३). आणि वर सांगितलेल्या देवांस अदितीचे पुत्र असे म्हटले आहे. व हे जे मित्रावरुणादि मुख्य देव. त्यांची माता अदिति ही-

य त्यापेक्षां इतर देवांचीहि ती माता होय असे म्हणजे साहजिक आहे. आणि यास्तो अदिति सर्व देवांनी माता असे समजूनहि तिचे आह्वान केलेले आढळते. उदाहरणार्थः—कारण कीं ते मित्रावरुणादिक जे अदितीचे पुत्र, ते शत्रूंचा परिहार करण्याला जागतात (=ते हि पुत्रासो अदिते विदुर्ध्मंसांसि योतये क. ८ १८. ५); हे जे मित्र, अर्धमा, वरुण, ते महापापाचा नाश करणारे होत, हे अदितीचे सुखकर आणि सुखी पुत्र यज्ञरथानी आनंद पावतात (=इमे चैतारो अमृतस्य भूर्यमत्रो अर्धमा वरुणो हि सन्ति। इम कृतस्य वावृधुर्दुरोणे शम्मासः पुत्रा अदितेरदग्धाः क. ७. ६०. ५); हे आदित्यदेव हो, अदितीचे सुखी पुत्र जे तुम्ही ते आम्हापर स्नेह कर आणि क्षमा करा (=य्यं नः पुत्रा अदितेरदग्धा अभिक्षमध्वे युज्याय देवा क. २. २८ ३); मित्राची आणि धनसंरत्न वरुणाची माता अदिति आम्हाला सज्ज पापापावन रक्षो (=निश्वरमात्रं न अदितिः पातु अहम. माता मित्रस्य वरुणस्य रेतः. क. १०. ३६. ३). आणि मित्रावरुणादिक देवांस वेदान 'राजे' असे म्हटले आहे त्यावरून अदितीला 'राजपुत्रा' म्हणजे त्रिचे पुत्र राजे आहेत ती, आणि 'सुपुत्रा' म्हणजे जिचे पुत्र चांगले आहेत ती अशी विशेषणे दिलेली आढळतात. उदाहरणार्थः—मित्रावरुणादिक देव जे राजे

त्याची आई अदिति ती आम्हांस शत्रू-
पासून रक्षो (=पिपर्तु नः अदितिः रा-
जपुत्रा अति द्वेषांसि २. २७. ७); हे
अग्नी, तुला आम्ही प्रदीप्त केला आहे,
तर इन्द्र आणि दुसऱ्या त्वरित येणाऱ्या
देवांसहित एकाच रथांत बसून आम्हां-
कडे ये, चागल्या पुत्रांची आई जो अ-
दिति ती येऊन आमच्या दर्मासनावर
बसो, आणि अमरदेव सोम पिऊन
आनंद पावोत (=आ याद्यग्ने समिधानो
अर्वाद् इन्द्रेण देवैः सरथ तुरेभिः । व-
हिर्न आस्ताम् अदितिः सुपुत्रा स्वाहा
देवा अमृता मादयन्ताम् ३. ४. ११).

अदितोविषयी वेदांत ईश्वरप्राप्ते अ-
थवा वरुणाप्रमाणे वगैरे पराक्रम कांही
मागिलेले नाहीत. तिच्याविषयी दोन
गोष्टी वेदांत मुख्यत्वेकरून प्रसिद्ध आहेत.
पहिली, ती मनुष्यांचे पाप अथवा अप-
राध क्षमा करिते, आणि दुसरी ही की,
ती मनुष्याला सुख देते. आणि अदिति
देवांची आई असल्यामुळे देवांवर
तिच्या बलाविषयाचा प्रचार आपल्या आयें
पूर्णत्वाचा अस. निला भजले म्हणजे देव
प्रसन्न होतात. आणि मनुष्ये पापी न-
सून अंम कोणा देवाने तिला सांगितले
म्हणजे ती त्या त्या मनुष्यांचे कल्याण
करिते. याप्रमाणे वेदांत सांगितले आहे
ते मागील दिलेल्या संशोधन समजून
व्याख्या.

हे अदितो. हे जिज्ञा, आणि हे
वरुण, आम्ही जे कांही तुमचा अराग

केला असेल, तो तुम्ही क्षमा करा आणि
हे इंद्रा, मला विपुल अभय आणि
काय मिळे असे कर.' (=अदिते मि-
वरुण उत मृळ यत् वः वर्षं चाम क-
चित् आगः । उह अस्याम् अभये ज्योति-
रिन्द्र ऋ. २. २७. १४). यांत मित्र, वरुण
आणि इन्द्र यांसहित अदितोचे आज्ञा
केले आहे. 'तर हे आदित हो, तुम्ही
आम्हांस हिसकाच्या तोंडातून सुख करा-
हे अदिति, चोराम सोडल्याप्रमाणे हे आ-
म्हांस सोड' (ते नः आद्यः वृत्ताम् अ-
दित्यासः सुमोचत स्तेने वरुणिनी
८. ६७. १४). 'हे राजानो मित्र आ-
णि वरुण हो, हे अदिति, ज्यास तुम्ही
साहाय्य करिता त्याचा संहरा
पाप किंवा भय कोणत्यान दिवस
होत नाही' (=न तं राजानो
कुतश्च न अहः अभोति दुरितः
भय ये..... पुरोरथं कुरुष्व...
१०. ३९. १४). 'हा यज्ञाचा
वरुण, मित्र, आणि अर्धमा हे जे
ते आणि सुलभहयन अग्रिण
अदिति आम्हांस तिच्यापुढे
राच्या पार पाहो' (अर्धं हि नेम-
ण कतस पिभो राजानो अर्धमा
मुह्या देवदितिरनयां ते नो अ-
ति पर्यन्तश्च ७ १०. ४)
अग्नी, आम्ही जे पाप केले असेल
आम्हांस मनापासून क्षमा करा.
अर्धमा आणि अदिति ही क्षमा
(अग्ने.....पुत्र मीं अर्धमा वरुण

सुमृज्य तत् अयमा अदितिः शिश्रयन्तु
 (७. १३. ७). 'अदिनि आमन्या गुरांस
 दिवसा रक्षो, सत्यमय अदिति रात्री
 आमन्या गुरांस रक्षो, सदा सुतदायक
 अदिति आम्हांस पापापापून रक्षो'
 (अदितिनीं दिया पशुमदितिर्नक्तमदया।
 अदितिः पानु अहसः सदावृषा ८.
 १८. ६). 'आणि देवी अदिनि आ-
 म्हांस रक्षो, आणि अशी देव आणि
 महाबल मरुत् आम्हांस रक्षोत' (उत
 नो देवी अदिति. उरुप्यताम् उरुप्यन्तु
 मरुतो वृद्धशवस. ८. २५. १०). 'आ-
 म्ही निम्नाप आहो असं मिन, अदिति
 आणि सविता देव हे वरुणापाशीं सागून
 आम्हांस क्षमा करपोत' (मित्रो नो अत्र
 अदितिरनागात् सविता देवो वरुणाय
 योचन् १०. १२. ८). 'इद्र, मित्र,
 वरुण, अग्नि, मरुद्गण आणि अदिति
 यांस आम्ही सररक्षणकरिता हाक मारि-
 तों. तर हे दानशाली वसुदेव हो, तुम्ही
 सहकापापून रथ रक्षित्याप्रमाणे आम्हां-
 स सारंग पाशापापून रक्षा' (इन्द्र मि-
 त्र वरुणम् अग्निमूतये मासतं शर्धं
 अदिति इवामहे। रथ न दुर्गात् वमय
 सुदानव. विश्वरमान् न. अहम. नि
 शिपर्वत १. १०६. १). 'आम्हांस पा-
 पाच्या पाशापापून वरुण मून वरां,
 आम्हांस अदितीच्या आभयाचे सरक्षण
 प्राप्त होओ; हे देव हो, तुम्ही आमचे संर-
 क्षण करून आमचे कल्याण करा'
 (नि अरमत् पाशं वरुणो मुमोचत्। न-

पो वन्वाना अदितेरुपस्थाश्रमं पात स्व
 शिभिः सदा नः ७. ८८. ७).

अदिति देवी संरक्षण करिते आणि
 कल्याण करिते याविषयी अनेक स्थळ
 प्रार्थना आहे. उदाहरण:- 'हे देव हो
 आमच्या हाताने सांप्रतकाळी, अथवा
 भविष्यकाळी अथवा सर्व प्रसंगी तुमची
 सेवा कोणती होणार? तर हे मित्राव-
 रण हो, हे देवी अदिती, आणि हे इद्रा
 हे मरुतानो, तुम्ही होऊनच आमचे सं-
 रक्षण करा' (किमु तु वः कणयाम्
 अपरेण किं सनेन वसत् आप्येन। यून
 न मित्रावरुणा अदिते च स्वस्तिम् ३
 न्द्रामरुत. दधात २. २१. ३); यांत
 मित्रावरुणादिक जे अदितीचे पुत्र त्यास
 दित अदितीची प्रार्थना केली आहे. 'हे
 मित्रावरुण हो, हे अंतरिक्षरूपी देवी
 तुम्ही आणि इन्द्र, आणि अग्नि आणि
 अदिनि ही सर्वजण आमचे कल्याण करा
 (स्वमि मित्रावरुणा स्वमि पथ्यं रेवति
 स्वमि न इन्द्रश्च अग्निश्च स्वमि न
 अदिति इधि ५. ५१. १६); यात मित्र
 वरुण, इन्द्र, अग्नि आणि आकाशमार्ग-
 रूपी देवता यासहित अदितीची प्रार्थना
 आहे. 'हे विद्या मुमुक्षु, हे माते पृ-
 थिवी, हे वृषाभू वधू अग्नी, हे देव हो.
 तुम्ही आम्हावर दया करा. हे अदि-
 ती हो. आणि हे अदिती देवी, तुम्ही सर्व-
 जण मित्रून आम्हांस पुत्रच सुत दा
 (दो. शिन्-पृथिवि मात अभूत् अग्ने
 आनः वसत मरुतु नः। विधे आदित्य

अदिते सजोषाः अस्मभ्यं शर्म बहुलं वि-
यन्त ६. ५१. ५. इत्यादि पुष्कळ
मंत्र आहेत. पुष्कळ ठिकाणी अदितीचे
आह्वान म्हणजे धांवा इतर पुष्कळ देवां-
बरोबर किंवा सर्व देवांबरोबर मिळून
पण विशेषकरून तिचे पुत्र आदित्य
यांजबरोबर केलेला आढळतो. ऋ. ८.
१८. ४; ८. २७. ५; ९. ८१. ५;
१०. ६५. १; १०. ६६. ३; १. ८२.
३; ४. २५. ३; ५. ४२. १; ५. ४६.
३; ६. ५०. १; ६. ५१. ३; ६. ५१.
४; ७. १०. ४; ७. ३५. ५; १०.
६३. १०; ७. ४१. २; १०. ६३. १७;
१. ५४. १६; १. १०६. ७; १. १०.
७; २. ४०. ६; २. ५४. १८; ४.
२५. ५; ४. ५४. ६; ५. ४२. २;
५. ४९. ३; ५. ५१. ११; ६. ५१.
११; ६. ७५. १२; ६. ७५. १७; ७.
३५. ९; ७. ५१. २; ७. ६०. ८; ७.
६६. ६; ८. १८. ७.

अदिति म्हणजे त्रिलोक्याची जी अप-
रिमित, अखंड आणि दृष्टिगोचर पोरु-
ळी तीन कोणी देवता होय असें वर
सांगितले आहे. तें अदिती देवतेला
लाविलेल्या विशेषणाकरूनहि उघड होतें.
ऋ. ८. ६७. १० यात अदितीला
'मही' हे विशेषण दिले आहे. 'मही'
म्हणजे निर्माण. ऋ. ५. ४६. ६ यांत
हिंज 'उरयकाः' म्हणजे 'अतिरि-
क्षिते' असें विशेषण दिलेले आहे.
(उरयकाः अदितिः अंतु सं हवम् = अ-

तिविस्तीर्ण देवां अदिति माझे
ऐक्य).

अदिति ही कुटुंबातील माणसांत
लदेवतेप्रमाणें सुल देणारी देवी ;
असें ऋषि समजत, आणि तिला १
प्रेमाने करित. उदाहरण. — ' सु-
ला सुल देणारी जी अदिति देवी ;
आम्हांवर लोभ करत नाही म्हणून जी
करून तिला प्रार्थितो ' (३ वला
दितिम् अहं : स्वस्तिम् इति
ख्याय देवीम् ४. ५५. ३). जी ती
प्रातःकाळी अदिति देवांस प्रार्थितो.
ध्याही प्रार्थितो आणि सूर्योदयाची
संपत्ति आणि पुत्रपौत्रादि संतती देव
वी म्हणून मित्रावरून याला दितो
(प्रातर्देवीमदिति जोहवीनि इति
उदिता सूर्यस । यमे मित्रावरुण
ताता ईळे तांताय तनयाय इति
५. ६९. ३).

आदित्य हे अदितीचे पुत्र होत. ते
आदित्यांसहित अदितीचा भाग व
स्वाभाविक होय. वर दिलेल्या श्र-
वणांशिवाय हा एक मंत्र पाहण्याला
आहे. ' सायान्य करणारे, अतिरि-
क्षित आणि निःशत्रु जे माता
देव मुलोदी राज्य करीत असत
नि यसाळा येत असतात. तसें
अदितीस नमस्काराजें आणि हुरा
करीत कल्याणासाठीं तूं मम ' (इति
ये गृह्यो यद्गमावपुः अतिरि-
क्षित इत्यम् । ताव आ तिष्ठतः)

सृष्टिभिः मह आदित्यान् अदिति स्व-
स्तये १०. ६३. ५).

अदितोचे जे पुत्र महादेव आदित्य
ने आठ होत असे सांगितले आहे.
संज्ञा:— 'अदितोच्या उदरांतून जे आठ
[न [आदित्य] देव जन्मले' १०. (अष्टी
[जातो अदितेयें जातास्तत्त्वरपरि १०.
७२. ८.) हे आठ कोण कोण ते साध-
नांनी 'अध्वर्युवाक्या'च्या आधारावर
सांगितले आहेत; ते असे— १ मित्र
(दिवसप्रकाशरूपी देव), २ वरुण (रा-
त्रितमोरूपी देव), ३ धाता (ऋणने
क्र. १०. १२०. ३ सूर्यावरमसी धाता
पथापूर्वमरुत्ययन् यात, १०. १२८. ७
धाता धातृणा भुवनस्य यः पतिः यात,
आणि यथा अहानि अनुपूर्वे भवन्ति १०.
१०. १८. ५ या आणि असत्या
मन्त्रान् सांगितलेला जो जगताचा कर्ता
देव तो), ४ अर्यमा (ऋणून जो वेदात
सूर्यरूपीच एक देव प्रसिद्ध आहे तो), ५
अश (या नावाचा सूर्यविभूतिरूपच दुसरा
एक देव क्र. ९. १. ४ आणि सायण-
भाष्य पहा), ६ भग (लोकाने वन्याण
वरुणारा सूर्यविभूतिरूपच आणखी ए-
क देव), ७ विवस्वान् (तेज-पुत्र
सूर्यविभूतिरूपच चौथा एक देव)
आणि ८ आदित्य परंतु हेच आठ
आदित्य (ऋणने अदितोचे पुत्र जे ते)
असे सर्वच निर्विवाद रीतीने स्वीकृत
नाही. सावित्री सू. १४. मं ३ याजव-
रीत टीप पहा. पण मित्र, वरुण, अर्य-

मा, भग, सविता, इन्द्र आणि पूषा हे
आदित्य होत हे मात्र सर्वत्र प्रसिद्ध
आहे.

हे जे वर अदितोचे स्वरूप सांगित-
ले त्यावरून आपल्या आर्य पूर्वाविष-
यी आर्या जितका अभिमान धरिला
तितका घोडान असे दिसून येईल. का-
रण की हे आर्य लोक मानवी जातीच्या
बाण्यावरचेत होऊन गेले असे मानिले
तरी, त्रिलोक्याची जी काळाच्या आणि
स्थळान्या संबंधाने पाहिले तरी अपरि-
मेय पोरुळी निला देवता मानून देवा-
धिदेव वरुणादिक सुद्धा सर्व तिची मुल्ले
होत असे समजून चालणे ऋणने, ज्या
रान्या अपरिमेय पदार्थास ईश्वर ऋणने
योग्य आहे त्याच्या जबरब जबरब येणे होय
वैदिक काळी दुसऱ्या हांगच्या लोकांम
ईश्वरमुगाविषयी इतकी सुंदर आणि
इतकी भव्य कल्पना करिता आली न-
वती. त्यांनी दगदास, शिवा लडाईच्या
आदेशाने, शिवा शास्त्राने देव असे
नाव दिले अगते.

अदिति (देवी माता) हेच नाव
जर ईश्वरावरक होऊन मंदेव आद्याम-
ध्ये चालू राहिले असते तर चार उतम
ज्ञाने असते. परंतु वैदिक काळाच्या दु-
सऱ्या जशा अनंत उतम सोडी आणि
कल्पना वेदोवर पुराणादिकांच्या काळी
नारीश ज्ञाना शिवा अथ ज्ञाना तरी-
च अदिति स्वरूपा अवस्था झाली
आहे. कारण पुराणज्ञ देवाची मन्त्रा

अधि त्रियं नि दधुश्चाहमस्मिन्दिवो यदक्षी अमृता अरुणन्
अध क्षरन्ति सिन्धवो न सृष्टाः प्र नीचीरग्रे अरुणिरजानन् ।
॥ १० ॥ १८ ।

अधि । त्रियम् । नि । दधुः । चारुम् । अस्मिन् । दिवः । यत् ।
इति । अमृताः । अरुणन् ।
अध । क्षरन्ति । सिन्धवः । न । सृष्टाः । प्र । नीचीः । अग्रे । अ-
पीः । अजानन् ॥ १० ॥ १८ ॥

भाषायां-

१०. यद् (=यदा) अमृताः (=मरणधर्मरहिता देवा) दिवः (=शुक्लं
अक्षी (=चक्षुर्द्वयं सूर्यचन्द्ररूपम्) अरुणन् (=अकुर्वन्=निर्मितवन्तः) [ते]
[ते] अस्मिन् (=अग्रे) चारुं त्रियं (=रमणीयं तेजः) अधि नि दधुः (अजान-
यामासुः) । अध (=तदनन्तरं) सृष्टाः (=अग्रेर्जाता ज्वालाः) सिन्धवो न (=न
दीप्रवाहा इव) क्षरन्ति (=संचलन्ति) । हे अग्रे, [तदा ते] नीचीः अर्वा
(=अरुणवर्णा अधोगमनशीला ज्वालाः) प्राजानन् (=प्रकर्षेण ज्ञातवन्तः)
हर्षमापुः) ॥

अग्नेदसुक्तं भवति । अग्रेर्ज्वाला. खलु न नवीनास्ताहं यदा सूर्याचन्द्रमतौ निर्म-
तद्वयं निर्मिताः सन्ति । ताव ज्वाला निर्मातृभिर्देवैर्यदा दृष्टास्तदा तानहर्षयति
सत्येतावति भावार्थेपि देवास्तावत्सूर्याचन्द्रमसोर्निर्मातार इति प्रसिद्धिर्देवे न वर्त-
तायणास्तु एवमाहुः । अस्मिन्नग्रे चारुं शोभना त्रियं परितरणपरिचरणादिव
यज्ञसंपदमधि निदधुः । यजमाना स्थापितवन्तः । निधाय च यद्यदाक्षी यज्ञसा-
भागलक्षणे चक्षुषी अरुणन् । कुर्वन्ति । चक्षुषी वा एते यज्ञसा यदान्यभागा-
भुक्तेः । तदानीं दिवो शुलोकादमृता अमरणधर्माणो देवा यागसमयो जात इत्या-
म्यागच्छन्तीति शेषः । अधान्यभागानन्तरं सृष्टा अग्रेरुत्पन्नाः सिन्धवो न शी-
घ्रन्त्यो नय इव नीचीर्नन्तरां सर्वासु दिक्षु गच्छन्तीरक्षीरापरोचनाः । यद्वा शि-
लरूपाः । हे अग्रे । एवमृतास्त्वदीया ज्वालाः क्षरन्ति । संचलन्ति । सर्वान्
गच्छन्तीत्यर्थः । आगता देवाश्च प्राजानन् । अस्माकं होमायेदृश्यो ज्वाला उत्तमा ।
दृष्टाः सन्तः प्रकर्षेण जानन्तीति ॥

१०. जेव्हां अमरांनीं बुलो-
काचे दोन डोळे निर्माण केले
तेव्हां त्यांनीं या [अग्नी]चे आंगीं
सुंदर तेज स्थापित केले. मग हे
अग्नी, [तुजपासून] निघालेल्या
[ज्वाळा] नद्यांप्रमाणे वाहू ल-
गल्या, [आणि] खाली वाहणा-
ऱ्या [ज्या तुझ्या] आरक्त [ज्वाळा
त्या] त्यांजला दिसें लागल्या.

10. The immortals placed
beautiful splendor in Him
when they created the two
eyes of Heaven. Then [the
effulgences] issuing from
Him flowed like rivers,
[the immortals] perceived,
O Agni, [thy] red nother-
ward [rays].

अदिति इजविषयी अनेक अनश्वित
कथा रचिल्या गेल्या हे सर्व पुराणम-
तांत सांगितल्याशिवाय आमच्याने राह-
णें नाहीं.

हा मंत्र खाली दाखविण्याप्रमाणे वृ-
त्ताला बसतो.—

१०. हाहि मंत्र बराच घट्टाण आहे,
तथाहि तात्पर्य उघड दिसते. ते असे—
'अग्नीच्या ज्या ज्वाळा त्या आधुनिह
नव्हेत, तर देवांनी जेव्हा बुलोक्याचे
डोळे असे सूर्य आणि चंद्र उत्पन्न केले
तेव्हा त्या निर्माण झाल्या होत्या त्या
ज्याच्या अग्नीच्या आंगी स्थापिताने त्या
'नद्यांप्रमाणे मोठ्या प्रवाहप्रमाणे वाहू ला-
गल्या आणि त्या वाहताच देवांस सत्ता

आ ये विश्वा सुअपेंत्यानि तस्थुः
कृष्णानोसो अमृतेत्याय गातुम् ।
महा महद्भिः पृथिवी वितस्थे
माता पुत्रैरदितिर्धापसे ये ॥

झाल्या.' या ऋचेचा अर्थ सापणाचार्य
होचिन् निराव्य करितात, तो आर्क्षी
भाषेत दिला आहे. तो पहा.

ही ऋचा भोऽहनाला खाली दाख-
विण्याप्रमाणे लागते.—

अग्नि प्रिय नि इधुधारमस्मिन्
दिवो यदस्मी अमृता अहन्तम् ।
अथ सार्वगतं मिन्धवो न मृताः
म नोभिरसो अहर्षारजानम् ॥

सूक्तम् ७३.

शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । अग्निदेवता । विदुष उन्दः ।

रयिर्न यः पितृवित्तो वयोधाः सुप्रणीतिश्चितुषो न शासु
 स्योनशीरतिथिर्न प्रीणानो होतेव सद्य विधतो वि तारीत् ॥
 रयिः । न । यः । पितृऽवित्तः । वयःऽधाः । सुऽप्रनीतिः । वि
 तुषः । न । शासुः ।
 स्योनऽशीः । अतिथिः । न । प्रीणानः । होताऽइव । सद्य । वि
 वि । तारीत् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. यः पितृवित्तो रयिर्न (= पितृभ्यः सकाशाबन्धं धनमिव) वयोधाः (= वयो-
 दाता), [यः] चितुषः शासुर्न (= विदुष उपदेश इव) सुप्रणीतिः (= सु-
 दर्शकः), [यथ] स्योनशीः अतिथिर्न (= सुखासीनोतिथिरिव) प्रीणानः (= प्री-
 णिस्तृप्यमाणो) [भवति] [सोमिः] होतेव (= होमकर्ता ऋत्विजि) सद्य
 सद्य (= परितरणयत उपासकस्य गृहं) वि तारीत् (= विविधं कामनिष्ठा रा-
 मतः कामति) ॥

सुप्रसन्नोतिथिरिव अथवा सस्ययुक्तो होतेव यजमानगृह इतस्ततो वयस्यो न

सूक्त ७३.

ऋषि-शक्तीचा पुत्र पराशर.
मता-अग्नि. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. वडिलोपार्जित द्रव्याप्रमाणें
[अन्नदायक, विद्वानाच्या उप-
शाप्रमाणें सुमार्गास लावणारा,
आणि] सुखासनीं बसलेल्या पाहु-
याप्रमाणें तृप्त होणारा, [असा]
अग्नि] उपासकाच्या घरांत हो-
गप्रमाणें इकडे तिकडे फिरतो.

१ हेहि सुक्त पराशरच आहे.
अग्नि अग्नीविषयी आहे. या मंत्रात अग्नि
हा उपासकाच्या घरी कसा घरोम्याने
वागतो आणि तो कसा उपासकास सुख
देतो तेहि या मंत्रात सांगितलें आहे
ऋषि म्हणतो, ' वाडवडिलांनीं संपादन
कळून ठेविलेलें द्रव्य जसें धर्माशिवाय
'अन्नदायक असतें, तसा अग्नि उपासका-
ला सहज अन्नदायक होतां विद्वान् मनु-
ष्याच्या उपदेशापासून जसे स्वऱ्या मार्गा-
चें शान होतें तसा अग्नि उपासनाला स-
मार्ग दाखविणारा होय आदरातिथ्य

HYMN 73.

To Agni. By Parāśara son of
Sakti. Metre—Trishṭubh

1. [He] who gives food
like a treasure inherited
from [one's] ancestors,
[who is] a good guide like
the command of the wise,
[who is] pleased like a
guest [that is] comfortably
seated—[that Agni] walks
about in the house of the
worshipper like a priest.

कळून पसन्न केलेला पाहुणा जसा आनं-
दकारक होतो तसा अग्नि आनंदकारक
होय. आणि तो एकाद्या होत्याप्रमाणें
उपासकाचे घरी घरोम्याच्या नात्यानें
इकडे तिकडे जात असतो.'

हा मंत्र तालीं दाखविल्याप्रमाणें धो-
कवृत्ताला बसतो.—

रविर्न यः पितृविभो वयोधाः

सुप्रर्णोतिश्चक्रितुषो न शासुः ।

सिओनशीर्तिर्पिर्न मीणानो

होतेव सद्य विधतो वि तारीद् ॥

देवो न यः सविता सत्यमन्मा कृत्वा निपाति वृजनानि विश्वं
 पुरुप्रशस्तो अमतिर्न सत्य आत्मेव शेवो दिधिषाव्यो भूत् ॥
 देवः । न । यः । सविता । सत्यमन्मा । कृत्वा । निपाति ।
 नानि । विश्वं ।

पुरुप्रशस्तः । अमतिः । न । सत्यः । आत्मा ईव । शेवः । दिधि-
 ष्यः । भूत् ॥ २ ॥

देवो न यः पृथिवीं विश्वधाया उपक्षेति हितमित्रो न राजा ।
 पुरःसदः शर्मसदो न वीरा अनवद्या पतिनुष्टेव नारी ॥ ३ ॥
 देवः । न । यः । पृथिवीम् । विश्वधायाः । उपक्षेति । हितमित्रः
 न । राजा ।

पुरःसदः । शर्मसदः । न । वीराः । अनवद्या । पतिनुष्टेव ।
 नारी ॥ ३ ॥

भाषायां.

२. देवः सविता न सत्यमन्मा (=सविता देव इव सत्यज्ञानः) यः [अग्निः]
 कृत्वा (=आत्मीयया प्रज्ञया) विश्वं वृजनानि निपाति (=निधानं वृत्तानि रू-
 ति) [म] पुरुप्रशस्तः (=बहुभिः स्तुतः) अमतिर्न सत्यः (=प्रकाश इव निवृत्त-
 आत्मेव शेवः (=प्राण इव सुखकरः) [अग्निः] दिधिषाव्यः (=सर्वैर्गोपनीय
 भजनीयो) भूत् (=अभूत्) ॥

लोकेषु प्रादुर्भूत एव सवितृवत्सत्यज्ञानत्वादिगुणविशिष्टोऽग्निः सर्वेषां संभव
 भवदिति भावः ॥

३. विश्वधायाः (=सर्वस्य जगतो धर्मा पोषयिता) यः [अग्निः] देवो नः
 दीप्यमान सवितेव [अथवा] हितमित्रो राजा न (=अनुकूलमित्रैर्युक्तो एव
 पृथिवीम् उपक्षेति (=पृथिव्यां निवसति=तत्र निवसन् ईष्टे), [तथा] [दस]
 सदः (=पुरोवर्तिनः=उपासकाः) शर्मसदो वीरा न (=विरुद्धे दिनम्
 वा इव) [सुरक्षिताः] [अथवा] अनवद्या (=दोषरहिता) पतिनुष्टेव
 पतिनिषा) नारी न [सुरक्षिता भवन्ति],

२. जो सविद्या देवाप्रमाणे स-
रज्ञान [अग्नि] [आपल्या] प-
क्रमानें सकळ बळें रक्षितो [तो]
भनेकांनीं स्तविलेला, प्रकाशाप्र-
माणें सत्य [आणि] जीवाप्रमा-
णें सुखकारक [अग्नि] सर्वांस
पाहिजे असा ज्ञात.

३. जो सकलांचें पोषण कर-
णारा [अग्नि] देदीप्यमान [सवि-
द्या] प्रमाणें [आणि] प्रिय मित्रांनीं
युक्त [अशा] राजाप्रमाणें पृथिवीवर
राज्य करीत असतो; [आणि]
ज्याच्या पुढें बसणारे उपासक [आ-
पल्या] घरीं बसलेल्या वीरांप्रमाणें
[आणि] पतिप्रिय पतिव्रता ना-
रीप्रमाणें [सुरक्षित होत],

2. [He] who, possess-
ing true knowledge like
divine Savitā, protects all
powers with [his] wisdom,
[who is] praised by many
[and] true as light [and]
dear like the vital breath,
became worthy of being
sought.

3. [He] who, the nourish-
er of all, governs the earth
like the divine [Savitā],
like a king surrounded by
loyal friends; [whose] ser-
vants [are as much pro-
tected] as heroes in [their]
homes [or] as a stainless
wife beloved of [her] hus-
band;

२. या ऋचेंत अग्निचे द्वितीयक
रूप वर्णून तो लोकांस त्या गुणांच्या योगे-
ने म्हणून पूजनीय झाला असे सांगितले
आहे. पराशर म्हणतात — 'सर्वरूप
सो सविता देव त्याप्रमाणें खरें सोडें सर्व
वैश्वार्थ जाणणारा, सर्वानीं स्तविलेला,
प्रकाशाप्रमाणें ज्ञातून (म्हणजे वर्धाहि
बदलणारा) आणि प्राणप्रमाणें प्रिय
असा जो अग्नि सगळें बळाचे रक्षण क-
रीत असतो, तो लोकांच्या हृदयांत पडताच
होवोस त्याला भजावे आणि त्याची उ-
पसमा करावी असे वाटते. '

सविता देव सर्वत्र किन्तु सरळ वस्तूची
रूपे जशी यथार्थ जाणतो तसे सर्व व-
स्तूंचे खरे ज्ञान ज्याला आहे तो.

'सकळ बळें रक्षितो' = 'मिरानि वृ-
जनानि विधा.' म्हणजे सगळ्यांच्या आ-
गवी शक्ति जसाची तशी पाहू देतो,
आमोन तेज उरमाह इत्यादि ज्या शक्ति
त्याचे सरक्षण करितो. म्हणजेचार्थ 'स-
कळ समामागमून' असा अर्थ करितात
'वृजन' शब्दाचा 'वज्र' हा अर्थ न-
यणामाच्या पुष्कळ टिकाणीं केलेला
आहे. 'अग्निहा वृजन रक्षमाणः'
(क. २. ८७. २) इत्यादि देव पहा

वि पृक्षो अग्ने मघवानो अश्वयुर्वि सूर्यो ददतः विश्वामयुः ।
 सनेम वाजं समिधेष्वर्यो भागं देवेषु श्रवसे दधानाः ॥ १ ॥
 वि । पृक्षः । अग्ने । मघवानः । अश्वयुः । वि । सूर्यः । ददतः ।
 श्वम् । आयुः ।
 सनेम । वाजम् । सम्मिधेषु । अर्यः । भागम् । देवेषु । श्रवसे ।
 धानाः ॥ १ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

५. हे अग्ने, मघवानः (=उपासकाः) पृक्षः (=अज्ञानि) वि आयुः (=वि-
 पामयुः=सर्वत्र लब्धवन्तः स्युः), ददतः (=हविर्ददतः) सूर्यः (=विमलः
 सत्ता) विश्वम् आयुः (=सकलमप्यायुषं) वि [अश्वयुः] (=पामयुः) । [स
 समिधेषु (=संमामेषु) अर्यो वाजम् (=अरेर्धनं) सनेम (=सन्नेमहि) ।
 [तस्य धनस्य हवीरूपेण] भागम् (=अंशं) श्रवसे (=यशोलाभायं) देवेषु ।
 दधानाः (=अर्पयन्तो भूयारम्) ॥

स्यापिले 'अस्मिन् सुखम् अधि नि
 दधुः' इ० मन्त्रार्थां अग्नीना आनप-
 यंत पृष्टा इति अर्पणं केनं आह ते
 जन्तु आनपयन् धनं देविले आह; ते
 अग्निं आना आम्नां तां अमा अ-
 धीना भासां.

'मन्त्रार्थां धारण करणाग हो' इ०
 दानां धरणां मन्त्र' इ० मन्त्रानि दानानि
 धरन् धरन् ये आग्नि आम्नां दे अमा
 मन्त्रादधानाः भासां आम्नां योम्न
 दिसन्ते.

हे दोह्री मंत्र रात्री दासिन्ते
 न श्रोकृत्वात्ता रागताः-
 देवो न यः वृषिर्षो विपन्त
 उपक्षेति हितमिदं न तान् ।
 पुरःसदः समस्तो न यं
 अर्चयन्ते विदुः न तान् ॥ ३ ॥
 तं वा नरो दम भीतिदत्त
 अग्ने मन्त्रं विदुः न तान् ।
 अधि कुम्भं नि दधुः न तान् ।
 मन्त्रा विदुः न तान् ददन्ते ॥ ४ ॥

५. हे अग्नी, जिकडे तिकडे उपासक जन अने लाभोत; जिकडे तिकडे हविर्दोते विद्वान् जन पूर्ण आयुष्य लाभोत; आम्हांस संप्रामांत शत्रूचे धन मिळो, कीं जेणेकरून आम्ही यज्ञ प्राप्त व्हावे व्हाण देवांस हविर्भाग देत जाऊं.

5. Everywhere, O Agni, may sacrificers obtain food. everywhere may learned worshippers who offer oblations live the whole life. May we win the enemies' wealth in battles, offering to the Gods oblation for fame.

५. 'हे अग्नी. जे जे उपासक, मग ते श्रीमंत असोत अथवा विद्वान् अमोघ, मुक्त भग्न हविर् अर्पण करितोण त्याम जिकडे तिकडे अनरूप संपत्तीचा त्याम होओ आणि अपमृत्युपाप्म मुक्त होऊन सर्व आयुष्य भरपूर जगांत; आणि आत्मास युद्धात यश येऊन शत्रूचे सर्व धन आम्हांस मिळो, कीं जेणेकरून आम्ही इत्यादिक देवास हविर् अर्पण करून कीर्तमान होऊं.'

'पूर्ण आयुष्य लाभोत' = 'विधम आयु वि अशुः' इ० मनुष्याची जी शरीर पक्षाची आयुर्मर्यादा ती टाळून यज्ञ जगांत ही प्रार्थना पराशरासाहित्या महर्षीने केली आहे. तेव्हा वैदिक युगांतले ऋषि यज्ञात यश होत त्याविषया अनुमान वाटण्यास आपणाला योग्यता साधन आहेत. पाहिजे तितकी महत्त्वपूर्ण जगण्याची शक्ति तपोव्रताने त्यास

येत नसे ही गोष्ट जशी सिद्ध होते. तशीच तं रणशूर असत आणि शत्रूबरोबर युद्ध करून त्याची सर्व संपत्ति हरण करण्यारिषयी तत्पर, आणि उत्तम अस्तुत उपास्य देवतांचे साहाय्य मागोत असत हीहि गोष्ट पाच प्रमाणाने स्पष्ट होते. आपल्या परमार्थांन कर्तारिषयी जे आपणाला ज्ञान आहे ते इतके निर्मूल आहे की आणि त्यापासून होणारे परिणाम इतके संकटकारक आहेत की, त्या कर्तारिषयी सारे ज्ञान हांप्यासाठी निघून थम केले तितके सोडून आहेत.

हा मंत्र सांगी हातांविनादमनें अंगवकुलात्वा वसतो -

वि पूषो अमे मदावर्ता अशु

वि ह्यसो ददता विष्णवे ।

सुनेम वाज सदिभेषु अशो

भान देवेषु भवने दक्षन ॥ ५ ॥

ऋतस्य हि धेनवो वायशानाः स्मदूधीः पीपयन् दुभक्ताः ।
 परावनेः सुमतिं भिक्षमाणा वि सिन्धवः समयां सत्सुः ॥ ६ ॥
 ऋतस्य । हि । धेनवः । वायशानाः । स्मदूधीः । पीपयन्त ।
 सुऽभक्ताः ।
 पराऽवतः । सुऽमतिम् । भिक्षमाणाः । वि । सिन्धवः । समयां ।
 सत्सुः । अद्रिम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. हि (=परमाद्) वायशानाः (=अतिवत्सलाः) स्मदूधीः (=स्मदूधम्=
 नित्यपूर्णदुग्धाशया) सुमक्ताः (=दीप्तिमन्त्र्यो) धेनवः (=गावः) कतस्य (=अप-
 मयममि) पीपयन्त (=अपाययन्) । सुमतिं (=सुमुमतिम् अनुमहात्मिकां) वि
 भिक्षमाणाः (=याचमानाः) सिन्धवः (=नद्यः) परावतः (=दूरदेशाद् प्रव-
 आद्रि समयां (=पर्यतस्य समीपे) वि सत्सुः (=विविधं प्रावहन्) ॥

एतां दुर्बलां सायण एवं व्याचख्यौ ॥ कतस्य हि कतं देवयजनदेश प्राप्तं
 धेनवोऽग्निहोत्रादिहविषां दोग्ध्यो गावः पीपयन्त । क्षीरादिलक्षणं गव्यम् अपय
 कोपृश्यो गावः । वायशानाः । अग्निं पुनः पुनः कामयमानाः । स्मदूधीः । स-
 न्दो नित्यशब्दसमानार्थः । नित्यमूधस्ता मुक्ताः । सर्वदा पयसः प्रदाय्य इत्यर्थः
 भक्ताः । दिवा प्रकाशेन संभक्ताः संभिष्टाः । तेजस्विन्य इत्यर्थः । अपि च हि
 सन्दनशीला नद्यः सुमतिमस्यामेः शोभनामनुमहात्मिकां बुद्धिं भिक्षमाणा याच-
 सत्यः अद्रिं समयाद्रेः पर्वतस्य समीपे परावतो दूरदेशाद्विसत्सुः । विशेषेण न-
 प्रवहन्ति । अग्नये दातव्यानां हविषां निष्पत्तये प्रवहन्तीत्यर्थः ॥

साधीयसौर्यलभस्वेतरत्राभावाद् धर्मं सायणाचार्यमनुसरामः । यतः कारणात्
 पृथिव्यां प्रथमप्रादुर्भावे सर्वा भौमा गावः (=सर्वाः सोमधारारूपा वा गावः) तस्य
 पणार्थं नित्यविपुलपयोयुक्ता आसन् अपि च सर्वा अप्यापस्तस्य पोषणार्थं यत्
 दिक् तन्निष्पादयितुमिच्छतः प्रावहन्, तथा गावश्च आपश्च अग्रेऽनुमहौर्ज-
 भावगतं स्पष्टम् ॥

६. परम वत्सल [आणि] नित्य
भरलेल्या कासेच्या [अशा ज्या]
जिखी गाई त्या सत्यमय [अग्नी]-
ला दूध पाजित्या झाल्या. अग्नीच्या
नसादाची प्रार्थना करणाऱ्या नद्या
दूर दूर अंतरावरून अनेक दिशां-
नी येऊन पर्वताजवळ वाहिल्या.

6. The kindest cows, of
never-drying udders [and]
possessed of brightness,
suckled truthful [Agni].
Imploring Agni's benevo-
lence the rivers, flowed in
from afar to the mountain.

६. ही कसा कठिण आहे आणि
हिवा अर्थ जो सायणानी दिला आहे
तोच बहुतरुण आम्ही घेत्या आहे
त्याचा भावार्थ असा होतो. 'अग्नीला ह-
वि मिळावे म्हणून गाईच्या कासेत सत-
त दूध राहू लागले, आणि आपल्या
वरमम दूध पाजण्याविषयी जसा त्या
उत्सुक अगतात तसा अग्नीला आपला
वत्सल ममत्तन त्याला त्या पाजु लागल्या.
आणि अग्नीला चरपुरोदाशादिक हव्य
मिळावे म्हणून उदरे निरडून निरडून
वाहू लागला आणि तेजस्वरून धान्य-
निष्पत्ति होऊ लागली अग्नीची कृपा आ-
पणावर वहावी अशी इच्छा करून उद-
कांना धान्ये विकसित असे तात्पर्य
सायणाच्या माध्याचे आहे परंतु कसे-
च्या शब्दावरून पाहता हिवा अर्थ
असा होईल वा नाही याविषयी बराच
संशय दिसतो. अग्नि पृथिवीवर प्रदग्धून
होताच सारे गाई (हिवा सोळाच्या धारा)
आणि उदरे ही त्याच्या केसेस लंपर
झाला इतके काच तात्पर्य निरवयव
असेल असा वाटत

'कनरय घेनव.' हे शब्द एकान्वय
येऊन 'सत्यमय धर्माच्या गाई' म्हणजे
'मांभाच्या धारा' असा अर्थ कितीएक
मन्त्रान्तरावरून पाहता होईल असे वा-
टते मग 'एनय (=अग्निम)' इतके पद
'पापयन् या विषया कर्मासाठी अ-
ध्यादन-घेतले, पाहिजे

'परंतानवळ वाहिल्या' - 'समया अ-
दि सरतु हा परंत म्हणजे सारगभाव
जेथे धान्ये उत्पन्न होतात त्याला होमर
असा अर्थ करितात असा तारे असेल
तर होमराच्या आसनावर धान्ये विह-
विवावा वा आग दमिदि दूरी होवी
असे अनुमान वाटिले येथे हिनीरुह
विहान 'आह' शब्दाचा अर्थ देवकी
एवढा असा करून त्याच्यावरून येईल
वाहिली असे अर्थ करितात

हा सब सगला दाखविलेला अ-
वृत्त्याला लागते -

कनय हि घेनव वाहिल्या

सदृशते पदद्वय लुब्धका ।

एवमेव ह्येव विह्वल्य

वि नि-द्वय कनय वाहिल्या ।

त्वे अग्ने सुमतिं भिक्षमाणा दिवि श्रवो दधिरे यज्ञियांसः ।
 नक्ता च चक्रुरपसा विरूपे कृष्णं च वर्णमरुणं च संधुः ॥ ७ ॥
 त्वे इति । अग्ने । सु॒म॒तिम् । भि॒क्ष॒माणाः । दि॒वि । श्र॒वः । द॒धिरे ।
 य॒ज्ञि॒यांसः ।

नक्ता । च । च॒क्रुः । उ॒प॒सा । वि॒रू॒पे इति वि॒रू॒पे । कृष्णम् । च ।
 वर्णम् । अ॒रु॒णम् । च । स॒म् । धु॒रि॒ति धुः ॥ ७ ॥

यान्नाये मर्तान्त्सुपूर्वदो अग्ने ते स्याम मघवानी वयं च ।
 ज्ञायेव विश्वं भुवनं सिसृक्षामप्रिवान्नोदसी अन्तरिक्षम् ॥ ८ ॥
 यान् । रा॒ये । म॒र्ता॒न् । सु॒पूर्॒व॒दः । अ॒ग्ने । ते । स्या॒म । म॒घ॒वा॒न ।
 व॒यम् । च ।

छा॒याऽह॒व । वि॒श्वम् । भु॒व॒नम् । सि॒सृ॒क्षि । आ॒प्रि॒वा॒न् । स्ते॒ही
 इति । अ॒न्त॒रि॒क्षम् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हे अग्ने, [तव] सुमतिं भिक्षमाणाः (= अतुमहात्मिकां बुद्धिं प्रार्थय
 यज्ञियांसः (= यज्ञार्हा) [देवा] दिवि (= शुलोकं = स्वर्गं) स्वे (= स्वयं
 दधिरे (= हविरन्नादिरूपां परिवर्त्या कृतवन्तः), [अपि च] नक्ता च
 (= नक्तोपसौ = रात्री च उपस च इति द्वे) विरूपे (= असमानरूपे) [देवी
 (= निर्मितवन्तः) [तेन च] कृष्णं च अरुणं च वर्णं (= स्यामलवर्णं तं
 वर्णं = रात्रेः उपसश्च ये स्वरूपे ते) सं धुः (= समं स्थापयामासुः = एकमेव गतवन्तः)

अग्नेः पृथिव्या प्रथमप्रादुर्भावे तस्य प्रसादं प्रार्थयमानाः संप्रति देवमन्त्रं
 स्वर्गं चक्रुः संप्रति च मनुष्या यथा प्रातःकाले यजनादिकं कुर्वन्ति तथा दे
 निर्म्ममिरे तथा सह च रात्रिमपि निर्म्ममिर इति भावः ॥

८. च (= अपि च) हे अग्ने, यान् [अस्मान्] मर्तान् राये सुपूर्व
 वयम् अस्मान् मर्तान् धनलाभाय प्रेरयेत्साहिं वयं मघवानः (= धनवन्तः
 (= भवेम) । [त्वे हि] योदनी (= यानापृथिवी) अन्तरिक्षं [च] अ
 (= आप्रिवान्) [सन्] त्रिषु भुवनं (= सर्वं जगत्) ज्ञायेव सिमिषि (=

रसमया परिपूरितयैः सम्यक् संहृतं जगद्रक्षति । तस्माद् यदि
 कमन्पुदयमिच्छेत्तर्हि वयं निश्चितं धनवन्तः स्यामिति भावः ॥

७. हे अग्नी, पूजाहं [देव.]
[तुझा] अनुग्रहाची प्रार्थना क-
रून शुलोकीं तुझी उपासना करिते
झाले, [आणि] असमानवर्ण [ज्या]
रात्र आणि उषा [त्यां]स उत्पन्न
करिते झाले, [आणि तेणेंकरून]
कृष्णवर्ण आणि श्वेतवर्ण यांस ए-
त्र स्थापिते झाले.

८. आणि हे अग्नी, जर [तुं]
आम्हां] मर्यास घन[प्रामी]ची
रणा करडील तर आम्ही श्रीमंत
[उं. मूलोक्त आणि शुलोक
आणि] अंतरिक्ष यांस व्यापून
हव्यारा [जो तुं तो] सकल
सगताच्या बरोबर छायेप्रमाणें फि
तोस.

★ अग्नि प्रथम पृथिवीवर प्रगट
जाला तेव्हा सातवी दृष दिश आ-
णि उदकाची धा-ये शिव दिशें वृष्ण व
हस्तिनसे. आपा वृष्णतो 'या प्रसंगी दे-
समिद्धि आनंद शुभ आनि नशा अ-
र्घ्या वृषा आपणावर वहावी वृष्ण न्याची
उपासना शुलोकीं केला, आणि मनुष्यांनी
अग्नीच्या बरो आपणास हवि देन जन्मे
अशा हेतूने रात्र आणि उषा ही एकमे
व्यापून विश्वरूपाची देवते निर्माण के-
ली; तेव्हापुनः मनुष्यांनी सगळी अग-

7. Imploring [thy] fri-
ship the worship-de-
ing Gods offered to the
sacrifice in heaven.
they created the N
[and] the Dawn, of dis-
lar form, and establi
the black and the r
colour together.

8. And O Agni, if
wert to lead us, morta
wealth, we should be
rich men Thou. who
filled heaven and
[and] the firmament, fi
est all creation li
shadow.

नि सध्यासाठी देवादीत्यर्थ ही
वृष्ण वृषासाठी वृष्णि वृष्ण
शुली उपासना करिते झाले
धनो हविर् अन्नरस अर्घ्य
तुझा हादी वृष्ण वृष्ण वृ-
जर्घ्य करिते झाले; शुलोकीं
झाले.

शुलोकीं - अग्नि वृष्ण
वृष्ण अर्घ्य अर्घ्य वृष्ण अ-
अर्घ्य वृष्ण वृष्ण वृष्ण
वृष्ण अर्घ्य अर्घ्य

अथर्ववेदेषु अथर्वतो नृभिर्नृन्निर्विघ्नाननुपाया लोका ।

इतिगानार्थः पितृवित्तस्यं रायो वि सूर्यः शारिषा सोमः ।

अथर्वऽभिः । अग्ने । अतः । तुऽभिः । नृन् । सोमे । शारिषा ।

साम । ताऽर्कताः ।

इतिगानार्थः । पितृवित्तस्यं । रायो । वि । सूर्यः । शारिषा ।

अथर्वः ॥ ९ ॥

भाष्यपाम.

१. हे अग्ने, त्वं नृन् (नृणां वित्तम्) [रायो] सूर्यः, सोमः, शारिषा, अथर्वः (अथर्वः) इति (अग्ने) नृन् (नृणां)
 वित्तम् (वित्तम्) शारिषा (शारिषा) । अथर्वः (अथर्वः) ।
 अथर्वः (अथर्वः) । अथर्वः (अथर्वः) । अथर्वः (अथर्वः) ।
 अथर्वः (अथर्वः) । अथर्वः (अथर्वः) । अथर्वः (अथर्वः) ।

९. हे अग्नी, त्वां रक्षिलेले
[असे आम्ही] [आमच्या] घो-
ड्यांनी [शत्रूच्या] घोड्यांस,
योद्ध्यांनी योद्ध्यांस [आणि]
पुत्रांनी पुत्रांस निकून हरण करू
असें कर. आमचे विद्वान् [पुत्र]
वडिलोपार्जित धनाचे प्रभु [होऊन]
शंभर वर्षे जीवत राहोत.

9. May we, O Agni,
under thy auspices, con-
quer [the enemy's] horses
with [our] horses, [his]
soldiers with [our] soldiers,
[his] sons with [our] sons.
May our wise [sons], mas-
ters of ancestral wealth,
attain a hundred winters.

‘जर नू आम्हा मर्याम धनप्राप्तीची
प्रेरणा करिशील तर ’=‘ यान् राये मर्ता-
न् समृद्धः ते साम मयवानां वय ’ अ-
क्षरशः अर्थ. ‘ ज्या मर्याम धनासाठी
प्रेरिशील ते आम्ही भीमत होऊ. ’ परंतु
‘ ज्या मर्यास तू धनासाठी प्रेरिशील ते
आणि आम्ही भीमत होऊ असें कर ’
असाहि अर्थ होऊं शकेल परंतु तो नुबळत
नाही आणि मायनाम आम्ही अनुमरणां
आहे.

‘ ज्योतुन राहणारा ’=‘ आपप्रिवान्. ’

१. हा मंत्र पार महन्वाचा आहे.
पराशर ऋषि म्हणतात - ‘ हे अग्नी, तू
आमचे रक्षण कर, आणि युद्धाने आम-
च्या योद्ध्यांस, आमच्या योद्ध्यांस आणि
आमच्या पुत्रांस जय देऊन शत्रूच्या घो-
ड्यांचा, योद्ध्यांचा आणि पुत्रांचा पराजय
करून त्यास आमच्या हाती पाड आणि
निकरून आम्हास भीमत कर; आणि
मला प्रभार आम्हास तू मिळवून दिले-
ला सेवार्जित आमच्या पथांन् आमच्या पु-

यात अग्नीच्या दिव्य स्वरूपाचे प्रमाण
चांगले आहे. अग्नि म्हणजे नित्य भी-
तिक अग्नि सधजावयाचा असें नाही.
त्याला दिव्य मना आहे असे मविजन
समजत

शेकीकरणः—

यान् राये मर्तान् मुपुक्रदो अग्ने
ते मिआमि प्रिपतोनो वयं च ।
शयेन विथे मुवन सिसक्षि
आपप्रिवान् रोदसा अन्तरिक्षम् ॥

आच्या हाती राहो, ते विद्वान् होऊंत,
आणि अल्पायुषी न होतां भरपूर शंभर
वर्षे जगोत.

जर पराशर ऋषि गिरिबंदरी राहून
तप करणारे असत तर ते अग्नी मार्थना
करितेना. पराशरदिक् जे आमचे प्र-
सिद्ध आर्य पूर्वज त्याच्या विषयी ज्या
कथा आम्हास पुराणादिक् आपुनिद्ध क-
थाना शिवडिण्या आहेत, त्यात आणि
त्याचे जे वेदावृत्तन सारे स्वरूप स्पष्ट दि-

एता ते अग्रे उच्यन्ति वेधो जुष्टानि सन्तु मनसे हृदे च ।
शक्रेम रायः सुधुरो यमं तेऽधि श्रवो देवभक्तं दर्धानाः ॥ १० ॥ ११

एता । ते । अग्रे । उच्यन्ति । वेधः । जुष्टानि । सन्तु । मनसे
हृदे । च ।

शक्रेम । रायः । सुधुरः । यमम् । ते । अधि । श्रवः । देवभक्त
दर्धानाः ॥ १० ॥ १० ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. हे वेधः अग्रे (= मेधावित्र अग्निदेव), एता (= एतानि) उच्यन्ति ।
वनानि) ते (= तव) मनसे (= मनोवृत्तये) हृदे (= अन्तःकरणाय) रजः
(= प्रियाणि) सन्तु । देवभक्त (= देवैः संभजनीयं = देवानां प्रियं) श्रवः (=
रजः) [त्वयि] अधि दर्धानाः (= स्थापयन्तः = अर्पयन्तो) [वयं] ते (=
सुधुरो रायः (= सुधु वाहकस्य संपद्रूपस्याश्वस्य = शोभनस्य वैभवरूपस्याश्वस्य)
(= यमनं = नियमनं) शक्रेम (= कर्तुं शक्नुयाम) ॥

धनरूपमवाश्वोस्माकं यधानुकूलो भवति तथा कर्तुं शक्तिरस्माकं वा
भायः ॥

सुधुरो राय इति सायणा एव विवृण्वन्ति । ते तव संवन्धिनः सुधु
निर्वाहकस्य । यद्वा शोभनं धूर्वहति दारिद्र्यं हिनस्तीति सुधु । तादृशं
धनस्तेति ॥

सून येन त्यात फार अंतर आहे. ते
नित्य झूर, देवाने भक्त आणि देवसे-
वेंत राहून प्रयत्न करणारे असत. आणि
ते आपणांस हजारो वर्षपर्यंत जगण्या-
ची शक्ति आहे असे न समजता शंभर
वर्षे जगल्यां तर देवांनी आपणांवर मो-
ठी दंडा शाली असे मानणारे होणे. स्-
वर्णन त्यांना अशी मायेना केली आहे.
या मायेनेच विशेष इच्छा आहे की.

आपले पुत्र शंभर वर्षे जगात ।
अथवा त्यांस सांगिते भक्ती राखे
मिळले नाही, तर ते निराश ।
होओत असे जाणविले आहे
मर्यात विशेष उमर हे की. हे
मन्या तपोव्रत्येने आपण दत्त ।
देवाच्या कृपेची अतःपुढा आहे
प्रतिबंध करितां तर देवता ।
बद्ध वृत्ति असे म्हणजेच आहे.

१०. हे अग्नी, हे प्रज्ञावन्त अग्नी], हीं स्तोत्रें तुझ्या मना-
ला आणि अंतःकरणाला प्रिय हो-
ओत. देवप्रिय हवि अर्पण कर-
णारे [असे आम्ही] तुझ्या संप-
त्तिरूप घोड्याला आवरण्याविषयी
समर्थ होऊं असें कर.

10. O wise Agni, may
these prayers be dear to
thy mind and to [thy]
heart. May we, offerers of
the god-loved oblation, be
able to bridle thy flitting
wealth.

जर आमचे रक्षण करील (स्वोता) त-
रच हे सर्व प्राप्त होईल असें म्हणजे आहे
आम्हाला पूर्ण विचार करणे आपणाम अग-
दी अवश्य आहे

श्रीरक्षकण —

अर्चद्विभक्तं अर्चतो नृभिर्नृन
वीरिर्वीरान वीरुषामे नृभोताः ।
ईशानाम विनृविनम्य शसो
वि शस्य शतहिमा नो अस्तु ॥

१० हा या घुलतीला उपमहाग आहे
[तु कधीही वरप्राप्तीला आहे] तो म्ह-
तो — ' हे अग्नी. याप्रमाणे हा कृपा
घुल मी तुला अर्पण केले आहे तसे
[तुझ्या मनाला आणि अंतःकरणाला
प्रिय होत, आणि आवरण्याला योग्य हो-
त नाही, कारण त्या आर्षा शिती श-
ताने आणि वेवढ्या भांड्या भजाने व-
लेल्या आर्षात तू महाहानी (वेधा)
अनुभवामुळे तुला सहज समजण्यासार-
खे आहे आर्षा सनत तुझ्या टाया
देवप्रिय हवि अर्पण करून तुझी सेवा क-
रीतच आहो, तर जे. ३००० तुमकडून
आम्हाला कपनि मिळेल असा शनि
आम्हाला दे '

आणि यादुपेधून आहोत असे तुला वाटो
कधीन यथाशक्ति मंदिर वर रचिले तरी
ने वागले आहेत असा त्याच्या मनाला
अवयवा वाटत नाही कारण ने अग्नी-
ला प्रिय होओत अशी प्रार्थना करितो.

तुझ्या मनाला अर्पण करणारे आहोत-
व्यापारिका समर्थ हाउ असे वर — हा-
वेम राव सुधुते वर ने अर्चद्वि-
भक्त कपनि तुम्हाला आहे ही कर्तव्ये
त्याला मिळेल असा नाही, तर ही वर
या वरद्विभक्ते यावर्षा आहे त्यामुळे
श्रीरक्षकण आवरण्याला शक्ति असाव्या
यावर्षा जसे आवरण्या देते तुम्हाला असे.
घुलतीला कर्तव्ये मिळते विरहित्याला
असाव्या शक्ति असे ते विरहित्याला
अर्च करताना शक्ति

विश्व होओत — जुलाने व-
राने मी ही वर वर आदि ही वर

सूक्तम् ७४.

रहूगगुपो गौतम ऋषिः । अग्निदेवता । गायत्री मन्त्रः ।

उपप्रयन्तो अभ्वरं मन्त्रं योनेमाप्रये ।

आरे अस्मे च दृण्वते ॥ १ ॥

उपप्रयन्तः । अभ्वरम् । मन्त्रम् । योनेम । आप्रये ।

आरे । अस्मे इति । न । दृण्वते ॥ १ ॥

भाषायाम्,

१. अभ्वरः । दृण्वः । उपप्रयन्तः । (-भ्रुवित् । -दृण्वित्) ।
आरे न । इतिदेशादिति । आरे नृणां । (-भ्रुवन् नृणां भ्रुवन् ।
नृणां) अस्मे मन्त्रं योनेम । (-युते मन्त्रे) ॥

सूक्त ७४.

ऋषि—रहूगणनामक पुरुषाचा
१ गोनम. देवता—अग्नि. वृत्त—
पयत्री.

१. आपण यज्ञाची सिद्धता
कळून अग्निप्रीत्यर्थे स्तोत्र गाऊं-
गा, जो अग्नि दृक्कन सुद्धा आम-
क ऐकितो.

१ हे सूक्त रहूगणाचा पुत्र गोनम
गवाचा वॉगीएक ऋषि त्याने केलेले
आहे या कर्षाची सुने क्रयेंदुगहितेन
सार नाहीत या सुनेपासुन २३ पर्वत
रीम सुने आणि २ व्या मंडलात ३) व
एक इतरही पुराणीय सुने आहेत
गोनम कर्षाची मसिद्धि पुराणातरी आ-
णि रामायणादिक महा इतिहासकर्षा
सार आहेत. पण गोनम कर्षाविषयी
विशेष वधा ऐवज्यात नाहीत तथापि
आपल्या रामजुताप्रमाणे ते वेदसुक्तांचे
ऋषि असल्यामुळे विशालत. गवजानी
तपेंराशि आणि महाराति असले पा-
हितेन तर ही जी पास सुने यथ आ-
ली आहेत त्यावरून त्याच सार स्वरूप
२३ ते आहे ते आपण पाहू दृक्कने ते
पुराणादिवाच्य कर्षेनाप्रमाणे विशालत.
गवजानी, तपेंराशि आणि महाराति
होते, की या विनंवाच्य दृक्कने कर्षि
पुराणीय निरीक हीन मानराज्याचें
हीन हीन, हीन आणि अल्पसुखी पुरुष

HYMN 74.

To Agni. By Gotama the son of
Rahûgana Metre—Gâyatri.

1. Performing a sacri-
fice let us sing a hymn in
honor of Agni, who hears
us even from afar;

होने त्याचा विचार कळून पाहू.

या पहिल्या कर्षेन गोनम म्हणतात:-
आरण अग्निप्रीत्यर्थे हज्य अर्पण कळून
उपामना कळून त्याची स्तुति गाऊ. तों
नी ऐकून पर्वत री नाही याविषयी
सरा नवी. कारण तो आमची मोर्ते
दृक्कन सुद्धा ऐकून घेत असतो

'मध्य' 'मध्य' मध्यस्थताचा जो
हा अर्थ देव आणि आहे. गोनमदेहा
मध्य पुरावांचे तो त्या सदाचा मध्य अर्थ
हाय मनात विचार करून पाहिले जे
तोच त्याचे नाव 'मध्य' मध्य म्हणजे हज्य-
माने ऐकू नये असा लोकीने म्हणण्या-
ची आणि जी म्हणली असली विनंतामु-
न वही दिल्या असा अर्थदेव कार्य
हावपाचे असा कर्षेना मध्य म्हणू न-
सात आणि असा असा मध्य म्हणजे
कवसाविशीं म्हणजे वरिष्ठ म्हणजे,
पण वेदात मध्य म्हणजे त्याच अनेक क-
र्षा असा मध्य म्हणजे अनेक म्हणजे
व असा विनंता सुने मध्य म्हणजे

यः स्त्रीहिंतीषु पूर्व्यः सैजम्मानासु कृष्टिषु ।

अरक्षद्वाशुपे गयम् ॥ २ ॥

यः । स्त्रीहिंतीषु । पूर्व्यः । सस्मजम्मानासु । कृष्टिषु ।

अरक्षत् । दाशुपे । गयम् ॥ २ ॥

उत युवन्तु जन्तव उदमिष्ट्वैवहाजानि ।

धनञ्जयो रणेरणे ॥ ३ ॥

उत । युवन्तु । जन्तवः । उत । अमिः । वृत्रहा । अमिः ।

धनम्ऽजयः । रणेऽरणे ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. यः पूर्व्यः (=पुण्यतनः) [अमिः] स्त्रीहिंतीषु (=परास्त्रिंशु ।
(=प्रजासु) सजम्मानासु (=युद्धे संग्रामासु) [सतीषु] (=परास्त्री संग्रामासु)
कृष्टिषु गयीषु) दाशुपे गयम् अरक्षत् (=परास्त्री हरिषु) दाशुपे गयम्
तम् गृहं रक्षति) ॥

३ उत (=अथ च) जन्तव (=सर्वे प्राणिनः) वृत्रासु (=वृत्र-
हन्तृषु=अमिः वृत्रहन्तृ) । अमिष्ट्वैवहाजानि (=वृत्रहन्तृ वृत्रासु) उदमिष्ट्वैवहाजानि
[म] रणेरणे (=सर्वे प्राणिनः रणेणु) धनञ्जयः (=शत्रुधनानां जेता) [वृत्रहन्तृ]

अथ च सर्वे प्राणिनः दाशुपे गयम् अरक्षत् । दाशुपे गयम् अरक्षत् । दाशुपे गयम् अरक्षत् ।

यः पुण्यतनः युद्धे संग्रामासु । युद्धे संग्रामासु । युद्धे संग्रामासु । युद्धे संग्रामासु ।

आहं अथ गयम् अरक्षत् । दाशुपे गयम् अरक्षत् । दाशुपे गयम् अरक्षत् ।

२. जो पुरातन [अग्नि], वध करणारे जन युद्धांत एकमेकांवर पडले म्हणजे, [हवि] देणाऱ्या [उपासका]चे घरदार संभाळितो.

३. सकल जन हो, तुम्ही अग्नीची कीर्ति गा. अग्नि वृत्राला मारण्याकरितां जन्मला आहे आणि तो प्रत्येक युद्धांत विजयी होतो.

२. याच अग्नीचा एक गुण माहित-ला आहे. तो हाकी, 'जेव्हा मनुष्य पुढे करिताने आणि एकमेकांच्या सेना मारून टाकिताने, तेव्हा त्यापैकी ज्या पक्षात अग्निभक्त म्हणजे अग्नीला हवि अर्पण करून त्याची उपासना करणारे एक असताने, त्याचे घरदार शत्रूच्या हाती न पडे असे तरेने;' म्हणजे, जो अग्नि अनादिका-दामून युद्धांत आपल्या उपासकाचा वध करीत असतो, त्या अग्नीचीच अर्पण गाऊ असा पूर्व क्रमेशी अन्वय द्यावा म्हिते.

शेकीकरण.—

१. स्मृतिर्तु पुर्व्वे अ. सत्रग्यानामु वृष्य. ।
भरसराशुपे गयम् ॥

३. पहिल्या क्रमंत आपण अग्नीची तुमि गाऊया असे सामिन्ने. आता हगतो की, 'आम्हीच अग्नीचे यश गावे प्रसे नाही, ते मर्त्यांनी माण्याम योग्य होय, कारण की अग्नि हा वृत्रासारि-ज्या महाशत्रूला मारून टाकणारा आ-

२. [That] ancient [Agni] who, when slaughtering men join in battle, protects the home of him who has given [oblation].

३. Nay let [all] beings praise [Agni] Agni has been born the killer of Vritra, the victor in every battle.

शत्रूचे धन हरण करणारा असा महा-विजयी देव प्रादुर्भूत झाला आहे.'

वृत्राला मारणे हा मोठा पराक्रम इ-द्राचा आहे, तरा इतर देवहि तोच पराक्रम करिताने असे त्या त्या देवांचे भक्त म्हणत असतात. यावरून 'वृत्र-हा' या शब्दाचा अर्थ 'शत्रुनाशक' इत-काच वेदात साधारण होऊ लागला, मग तो शत्रु वृषच असला पाहिजे असे ना-ही, कोणताहि शत्रु असला म्हणजे झाले. तोच अर्थ येथे नेत्या तरी चांगला निवाह होईल.

'तो प्रत्येक युद्धांत विजयी [होतो]' = 'धनजयो रणरणे.' या निव्ही कवाचा जोर अग्नीच्या शौर्याकडेच आहे हे ध्यानात ठेवावे. मोनम मणि निरिद्र-री तप करूनच काळक्षेप करणारे अस-ते. तर त्याम अग्नीचे अशा प्रकारचे वर्णन करणे असे वाटले नसते.

शेकीकरण.—

उत हवन्तु जन्तव उदमित्रं प्रहाजनि ।

यस्य दूतो अमि क्षये वेपि हव्यानि वीर्ये ।

दस्मत्कृणोर्व्यञ्जुरम् ॥ ४ ॥

यस्य । दूतः । अमि । क्षये । वेपि । हव्यानि । वीर्ये ।

दस्मत् । कृणोर्वि । अञ्जुरम् ॥ ४ ॥

नमित्सुहव्यमङ्गिरः सुदुयं संहसो यशो ।

जना आहुः सुवर्हिषम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

तम् । इत् । सुहव्यम् । अङ्गिरः । सुदुयम् । संहसः । यशो ।

जना । आहुः । सुवर्हिषम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

भाषावाम्,

४. हे अमि, यम क्षये (मृते) री दूतो अमि (देवता दुर्ग)
[यस्य दूताः] वीर्ये (- देवता भावना) हव्यानि वेपि (वीर्यम्)
[यम य] अञ्जुरम् (- यज्ञ) दस्मत् कृणोर्वि (- देवता कृणोर्वि)
५. नमित्सुहव्यमङ्गिरः (नमित्सुहव्यमङ्गिरः) सुदुयं संहसो यशो
[यम] देवता यशो (यम सुदुयं संहसो यशो) देवता यशो
[यम] देवता यशो (यम सुदुयं संहसो यशो) देवता यशो

THE
VEDÂRTHAYATNA
OR
AN ATTEMPT TO INTERPRET
THE VEDAS.

वेदार्थयत्नः.

ऋग्वेदसंहिता

पदांगमिति च

निर्देशं कृतं श्रीमान् श्रीमन्महोदयः श्रीमान्महोदयः.

नहि नु यादधीमसीन्द्रं को वीर्यं परः ।

तस्मिन्मृणमुत क्रतुं देवा ओजोसि सं दधुर्त्तन्नु स्वराज्यम् ॥

नहि । उ । यात् । अधिऽइमसि । इन्द्रम् । कः । वीर्यं । परः ।
तस्मिन् । मृणम् । उत । क्रतुम् । देवाः । ओजोसि । स्म । दधु
अर्वन् । अर्ह । स्वऽराज्यम् ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

१५. यात् (=यावत्) [इन्द्रम् अधीमसि तात्=तावत्] इन्द्रं नहि उ अ
सि (=यावद् वयम् इन्द्रं जानीमः तावन्नेव तं जानीमः=यद् किमपि इत्यादि)
अस्माकं ज्ञानं भवति तस्याल्पीयत्वाद् वयम् इन्द्रं नैव जानीम इति स्वम् ॥
[हि] [इन्द्रस्य] वीर्यं परः (=वीर्याणि परस्तात्=वीर्येभ्यः परस्तात्)
वीर्येभ्योपि महान्ति वीर्याणि) [अध्येति=जानीते] ? तस्मिन् [हि] देव
(=सामर्थ्यम्) उत (=अपि च) क्रतु (=पशाम्) [उत] ओजोसि (=जोषा
सं दधुः (=संगृह्य स्थापयामासुः) । [एवं सः] अतु स्वराज्यम् अर्वन् (नो
(=स्वस्याधिपत्यं प्रकटयति) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । यत् किमपि वयमिन्द्रविषये जानीमहासाक्षात्परम् ।
मिन्द्रं नैव जानीम इति यत्नव्यम् । को वा इन्द्रं जानीयात् ? तस्य हि वीर्यं
अतुलमानि, तेभ्यः श्रेष्ठानि वीर्याणि न जानीते । तस्मिन् सौं देवा वीर्यं प्रशंसन्ति
च समानानि स्थापयामासुरिति कृत्वा स महान्ति वीर्यकर्माणि करोति तेषां
महत्वाद् अल्पमतयो वयं तं न जानीम इति संबन्धः ॥

मंले आहे, अशनिमुद्गादिष्वर्या तसा
प्रसार भावेन नाही. इतद्वाच भेद
दिसतो.

‘अहोम्’=‘अहिम्.’ एतन्ने वृत्तव.

या क्रमेण हन्वदीर्घात्वा व्यत्यय वृत्त-
संज्ञानं नाही, आणि आधुनिक काळी
या वृत्तविर धीक फेज्याम जला नीट व्हा-
ननां घेजेन हन्वद् हा व्यत्यय क्रमांत
वेजे.

१४. * हे देवा. २ वृत्तव्या प्रत्यय

जी आपल्या वयमध्या योगाने वृत्त
गर्जना करितास, जिण मित्राणां
जंगम सौं विलोक्य काण्ड अर्हणे
च नाही, तर तुजें मर्कटार वज्राने
निर्माण केले तो राजा देवच हा ?
इया यत्नायका गर्जनेना आणि गुणव
भावा मित्रांन धरपर काण्ड अर्हणे
महारेणज्जन तुजें आणित्य सौं व
अने नूं दागवीन अमर्त्येन

१५. आम्हांस किती ज्ञालें तरी इंद्राविषयी ज्ञान होत नाही. [त्याच्या] पराक्रमापेक्षा मोठे [पराक्रम] कोणास ठाऊक आहे ? त्याच्या ठायी देवांनी सामर्थ्य, आणि प्रज्ञा [आणि] प्रभाव ही एकवट स्थापिली आहेत. आणि [तेणेकरून तो] आपलें आधिपत्य प्रगट करितो.

15. As far [as we know] we do not know Indra. Who [knows deeds] above [his] deeds? In him the Gods have placed together prowess and intelligence [and] [all] powers, [he thereby] manifesting his empire.

वस्तु ते स्वष्टा देव यागे करून दिले असे वेदांत सांगितले आहे. स्वष्टा देव हा दे-

वांचा विश्वकर्मा म्हणजे सुतार होय. सू. ३२, म. २ याजवरील आमची टीप पहा

१५. 'इंद्राविषयी आम्ही स्तोत्रें गातों यापि त्याचें खरें ज्ञान आम्हांस नाही. आणि आम्ही त्याविषयी जाणत हीं यांत आश्चर्य नाही; कारण त्याच्या त्याच्या पेक्षा मोठी अशी वृत्त्यें कोणी-ह केलेली कोणासहि ठाऊक नाहीत. आणि ही वृत्त्यें सर्वश्रेष्ठ असावीत यात शक्य नाही, कारण की सर्व देवांनी मेळून शीर्ष, प्रज्ञा आणि सामर्थ्य हीं उर्षी मोड्या करून जगुं एकवट्या व्हा इंद्राच्या आंगी स्थापन केली आहेत. तेणेकरून तो आपले आधिपत्य सर्वत्र आहे असे प्रगट करून दाखवितो.'

यात इंद्राविषयी आम्हांस खरें ज्ञान होत नाही असे ऋषि म्हणतो त्याजकडे लक्ष घावें. कारण आपले आर्य पूर्वज आणि त्याचे ऋषि (=कवि) हे केवळ त्रिकालज्ञ आणि सर्वज्ञ होते असें आम्ही आमह धरून ह्मणें समजतो तसें तेच स्वतः समजत नव्हते असें यावरून दिसून येईल. इंद्राची पराक्रमवृत्त्येहि कोणास समजत नाहीत, मग त्याचें शीर्ष, त्याची प्रज्ञा आणि शक्ति याचें ज्ञान कोणास होईल? अशी कवींची विवक्षा आहे.

दुसऱ्या चरणांत 'वीरिआ परः' असे वृत्तासाठीं म्हटलें पाहिजे.

यामयर्वा मनुष्यिता दध्यङ् धियमन्त ।

तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्व्येन्द्र उक्था समम्मतार्चननु स्वराज्यम्
१६ ॥ ३१ ॥ ५

याम् । अयर्वा । मनुः । पिता । दध्यङ् । धियम् । अन्त ।
तस्मिन् । ब्रह्माणि । पूर्व्येन्द्र । उक्था । सम् । अम्मत । अर्चनम् ।
अनु । स्वराज्यम् ॥ १६ ॥ ३१ ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

१६. या धियं (=यस्मिन्निन्द्रे) अयर्वा (=एतन्नामक कविः) मनुः
(=सकलानां प्रजानां पितृभूतः प्रजापतिः) [तथा] दध्यङ् (=एतन्नामक
क्ष) अन्नत (=अनुवेद), तस्मिन् इन्द्रे पूर्व्या (=पूर्वकाले यथा तथा) इन्द्रा
(=अस्माभिः प्रक्षानि हविरन्नानि) उक्था (=उक्त्यानि=स्तोत्राणि) [५] स
अम्मत (=संगच्छन्ते=इन्द्रेण सह संगतानि सन्ति) । [एवं सः] अनु स्वराज्यम्
अर्चनम् [भवति] (=स्वस्याधिपत्यं प्रकटयति) ॥

अयं भावः । यस्मा इन्द्राय सकलप्रजानां पिता मनुः यस्मै च अयर्वा इन्द्रा
दध्यङ् इत्येते हविरन्नानि स्तोत्राणि च पुरा काले प्रार्पयन्, तस्मा इन्द्राय तैरेव
मस्माभिः प्रक्षानि हविरन्नानि स्तोत्राणि च अनेन प्रकारेण इन्द्रे प्रति वक्तव्यम् ।

१६. ज्या [इंद्रा] प्रीत्यर्थे अ-
थर्वा [आणि] पिता मनु [आणि]
दध्यङ् [हे] उपासना करिते झाले,
त्या इंद्राप्रत पूर्वीच्या काळाप्रमाणे
[हीं आमचीं] हविरजे [आणि]
स्तोत्रे अर्पण केली आहेत. [या
प्रकारेंकरून तो] आपलें आ-
धिपत्य प्रगट करित असतो.

16. To Indra to whom
Atharvā, Father Manu [and]
Dadhyach offered worship,
to Him our offerings [and]
hymns have [thus] appro-
ached as in ancient times,
he [thus] manifesting his
empire.

१६. हा या सूक्ताचा उपसंहार आहे.
कवि म्हणतो, ' या प्रकारेंकरून आम्ही
इंद्राला हविरजे आणि स्तोत्रे अर्पण केलीं
आहेत आणि तीं पुरातन काळचे जे
अथर्वा, मनुप्रजापति आणि दध्यङ् इ-
त्यादि उपासक हे जशी उपासना करीत
त्याप्रमाणे अर्पण केली आहेत. या प्रकारें-
करून इंद्र आपले रवाधिपत्य सर्वत्र आहे
असे उघड करून दाखवितो.'

' अथर्वा,' ' पिता मनु ' आणि ' द-
ङ् ' हे अतिपुरातन षाळचे पहिले
तत्त्व होत. पिता मनु म्हणजे सृष्टि
त्याचा शाय जो प्रजापति अथवा मनु-
ष्या आदिपुरुष तो. याजविषयी सू.
१, म. १.९. आणि त्याजवरील टीप प-
०. अथर्वा हाहि अतिप्राचीन आपला
॥ पूर्वी आहे. त्याने अग्नीची उपास-
ना प्रथम स्थापन केली आणि यज्ञ कर-
ाचा प्रचार घातला असे सांगितले आहे.
से: ' अथर्वा प्रथम यज्ञाची देवांपासने-
मार्ग रचिता झाला ' (=यज्ञैरथर्वा प्र-
थम पथरतते क. १. ८३. ५.); ' हे

अग्नी. तुला अथर्वा [प्रथम] पुष्करा-
च्या झाडांतून मधून उत्पन्न करिता
झाला ' (=त्वामग्ने पुष्करादधि अथर्वा
निरमन्थत ६. १६. १३); ' प्रथम
अथर्वा यज्ञाच्या योगाने देवाला उपास
करिता झाला ' (=यज्ञैरथर्वा प्रथमो वि-
धारयत् १०. १२. १०); ' अगिरस,
नवम्ब, अथर्ववशातील पुरुष आणि
भृगु हे आमचे पितर म्हणजे पूर्वज होत'
(=अग्निरसो न पितरो नवम्बा अथर्वाणो
भृगव सोम्यास १०. १४. ६). क.
१०. २१. ५ यात अग्नीला ' जातो अ-
थर्वणा ' म्हणजे अथर्वा याणे प्रथम उत्प-
न्न केलेला असे विशेषण लाविले आहे.
याशिवाय अथर्वा याजविषयी आगही
याही वेदांत आढळत नाही. ' दध्यङ् '
हा अथर्वा या कवीचा पुत्र असे वेदांत
सांगितले आहे (क. ६. १६ १४).
आणि अगिरा, प्रियमेध, वृष्व, अत्रि,
मनु इत्यादिज जे अतिप्राचीन म्हणजे यज्ञ
करण्याचा आणि अग्नीची उपासना कर-
ण्याचा प्रचार घाटणारे कवि, त्यात दावे

मूलम् ८१.

रुद्रो मदाय वाक्पुत्रे शर्वसे वृत्रहा नृभिः ।

सविन्मृगस्त्याजिपुतेमर्भे हवामहे स वाजेषु प्र नांऽविपत् ॥

इन्द्रः । मदाय । वृत्रपुत्रे । शर्वसे । वृत्रहा । नृभिः ।

तम् । इत् । मृहत् । अजिपु । उत । इम् । अर्भे । हवामहे ।

वाजेषु । प्र । नः । अविपत् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. इन्द्रः नृभिः (= मनुष्यैः) मदाय (= दत्ताय) शर्वसे (= बलाय) ।
 वृत्रहा वाक्पुत्रे (= वृत्रो भूत्वा वृत्रं यथा हन्यात्तया प्रवर्धितो भूत्) तम् इत् (=
 मृहत्सु आजिपु (= प्रभूतेषु मुह्येयु) उत (= अपि च) अर्भे (= अल्पे) ।
 [यये] हवामहे (= अस्माकं संरक्षणाय आह्वयामहे) । स [इन्द्रो] वाजेषु
 (= अस्माकं) नः प्राविपत् (= अस्मान् प्रकृपेण रसतु) ॥

इन्द्रो यथा मनो भूत्वा बलवांश्च भूत्वा वृत्रं हन्यात्तया तं स्तोत्रादिभिर्मनुष्याः
 धितवन्त इति भावः । “स्तुत्या हि देवता प्राप्नुवन्ता सती प्रवर्धते” इति सायणस्य

नांव येतै. क्र. १. १३२. ९ आणि ६.

१६. १४ पहा. याशिवाय दुसरा विशेष-

ण इतिहास वेदांत या दध्यद् ऋषीविषयी

सांगितलेला नाही. मात्र ब्राह्मणांत त्याज-

विषयी तो प्राचीन असल्यामुळे कांहीं

कथा सांपडते. त्यांतून सायणांनीं क्र. १.

११६. १२ या मंत्रावरील भाष्यांत दिले-

ली कथा आम्हीं खालीं उतरून घेतो:—“इ-

न्द्रान् दध्यद् ऋषीला प्रवर्धयिष्या (सोम

सिद्ध करण्याची विद्या) आणि मधुविद्या

अशा दोन विद्या शिकविण्या आणि म्ह-

णाला, या कौणाला तं शिकवूं नकोस,

शिकविशील तर तुझा शिरच्छेद करी-

न. मग अशी देवांनीं दध्यद् ऋषीचे

शिर तोडून त्या घडावर एका को-

शिर जोडिलें, आणि दध्यद् ऋ

शिर लपवून ठेविलें. आणि नंतर इ

न्द्र ऋषीचे अर्धोस कण, साय. यगु.

वर्धयिष्या आणि मधुविद्या ही शिकवि

तें पाहून इंद्राने दध्यद् याचे शिर

डिलें. तेव्हां अर्धींनी दध्यद् ऋषीचे

खरें मानवी शिर तें त्याला पुनः लावि

प्रस्तुत मंत्राचा भावार्थ इतकाच अ

र्धी, मनुष्य जातीचे आदिपुंसक अ

वाय ऋषी जे अथर्वी, मनु आणि इम

इत्यादि पुरुष ते जशी इंद्राची उल्ल

करीत तशी आम्हीहि आज केतो अ

ती त्याला मान्य होओ.

सूक्त ८१.

ऋषि—रहूगणाचा पुत्र गोतम.

देवता—इन्द्र. वृत्त—पङ्क्ति.

१. इंद्राला हयें ज्हावा [आणि]
बळ यावें [आणि] त्याणें वृत्र-
हनन करावें म्हणून त्याला मनुष्यां-
नीं वाढविलें आहे. त्यालाच मो-
ठ्या युद्धांत आणि त्याला लहान
युद्धांत [आम्ही] हाक मारीत अ-
सतो. तो संप्रामांत आम्हांला रक्षो.

१. 'इंद्राची स्तुति गाऊन इंद्राला म-
नुष्यांनी मोठा केला आहे आणि त्यामुळे
तो दह आणि प्रबळ होऊन वृत्राला मार-
ण्यास समर्थ झाला. तो प्रबळ असल्यामुळे
त्यालाच आपण लहानमोठ्या संप्रामात
हाक मारून आमचे रक्षण करण्यास बो-
लावितों. तर तो सकळ संप्रामात आम्हां-
ला रक्षो.'

'त्याला मनुष्यांनी वाढविले आहे' =
यावृथे मृभिः. 'स्तोत्रे म्हणून वाढविला
असे तात्पर्य. म्योत्र देवतेला अर्पण केले

HYMN 81.

To Indra. By Gotama, son of Ra-
hugana. Metre—Pankti.

1. Indra has been glori-
fied by men that he may
be exhilarated and be strong
and become the killer of
Vritra. It is him we in-
voke in battles great, him
in battle small. May he
protect us in fights.

म्हणने तिची शक्ति वाढते आणि तिला
पाहिजे ते अनेक पराक्रम करण्याची
शक्ति येते असे वैदिक ऋषींचे दृष्ट अनेक
वेळ पूर्वी आम्ही दाखविले आहे. याच
मंत्रावरचें स्तवणभाव्य पदा.

वृत्रमुत्तासाटीं तिसरा आणि चवथा
चरण खाली दाखविल्याप्रमाणें म्हटले
पाहिजेत:—

तमिन्महसु आनिषु ।

उत्तेमर्भे हवाषहे ।

असि हि वीर सेन्योऽसि भूरि परादादेः ।

असि दभ्रस्य चिदृधो यज्ञमानाय शिखसि मुन्वते भूरि ते वसुः
असि । हि । वीर । सेन्यः । असि । भूरि । पराऽददिः ।
असि । दभ्रस्य । चित् । वृधः । यज्ञमानाय । शिखसि । वृः

भूरि । ते । वसु ॥ २ ॥

मदुदीरन् आजयो धृष्णवे धीयते धना ।

मुह्य मंदुच्युता हरी कं हनुः कं वसो दधोऽस्मां इन्द्र वसो

यत् । लृत्ऽईरते । आजयः । धृष्णवे । धीयते । धना ।

मुह्य । म॒दुऽच्युता । हरी शति । कम् । हनः । कम् । वसो । इन्द्र । वसो ।

अस्मान् । इन्द्र । वसो । दधः ॥ ३ ॥

२. कारण कीं हे वीरा [इंद्रा],
[तुं] [एकटा] [सगड्या एका] सेने-
प्रमाणें आहेस, [तुं] [शत्रूंचा]]
मोठा पराभविता आहेस. [तुं] धुद्र
उपासकाचा सुद्धा जय करविणारा
होस. तुजकरितां सोम काढणा-
ऱ्या यजमानाच्या हस्तगत तुं पु-
ष्कळ संपत्ति करून देतोस.

३. जेव्हां युद्धप्रसंग येतात
[तेव्हां] जिंकणाऱ्याला [तुझ्या
द्वारे] धन प्राप्त होतें. [तुं] [आ-
पले] आवेशोन्मत्त दोनहि घोडे
रयाला जोड. [तुं] युद्धांत कोणा
एकाला मारशील, कोणा एकाला
संपत्ति प्राप्त करून देशील. [तर]
हे इंद्रा, [तुं] आम्हांलाच संप-
त्ति प्राप्त करून दे.

२. गहानमोऽग्रा सर्वं युद्धान् इंद्रात्ता-
व आर्द्धा हारु मागन्तु सोढाव्रात अमनो
स्मृणुत पूरं मन्त्रात् समितते. त्यांचे वा-
रण या मन्त्रात गागतो कवि म्हणतो. —
'कारण कीं हे इंद्रा, तूं एकटा कोणा-
स साहाय्य करून लढाव्यास तर एखा स-
गड्या सेनेने साहाय्य मिळान्याप्रमाणें
होवें, तूं सगड्या एखा सैन्यास्तारिखा
आहेस. तूं सर्वूला तुझ्या भजनाच्या स्वा-
धीन करून देणाराविषयी परम प्रबळ
आहेस. तूं य.वशिष्ट उपासकाच्याहि
विजयां वरून मोठा करणारा आहेस.

2. Thou art, O Hero, a
match for an army, thou
art a great subjugator; thou
art a promoter of even an
humble worshipper. For the
sacrificer that presseth the
Soma for thee, thou winnest
much wealth.

3. When battles ensue,
spoils are given to the
victor. Harness thy pair
of proud tawny horses:
some one thou slayest, to
some one thou givest the
spoil To our lot, O Indra,
mayest thou assign the
spoil

जो उपासक सोम मिळवून तुला भज-
तो त्याच्या स्वाधीन शत्रूने तुलाच धन
होई असे तू करितोस'

ही सर्व कथा युद्धसंदर्भाची आहे इह
हा एखा सेनेममान आहे. तो पुष्कळ श-
त्रूंचा पराभव करितो, धुद्र उपासकाच्याहि
मोऱ्या शत्रूंबरोबर लढत असण तो जय
करविणारा होय, आणि स्वयं अरिज क-
रण्याचा यजमानाच्या हातीं शत्रूने मरूं
धन पडे असे तो करणारा होय असे
कवि म्हणजे दाखवून आपले आपण पू-
र्वज युद्धाविषयी हिंदी दृष्टीर अर्पित

क्रत्यां मुहां अनुष्ठं भूमि आ वावृषे वाः ।

क्रत्वा । महान् । अनुत्सवम् । भीमः । आ । वृत्ते । ह ।
 श्रिये । क्रपः । उपाकयोः । नि । शिप्री । हरिवान्दधे । हस्तयोः । म ।
 क्रत्वा । महान् । अनुत्सवम् । भीमः । आ । वृत्ते । ह ।
 श्रिये । क्रपः । उपाकयोः । नि । शिप्री । हरिवान्दधे । हस्तयोः । म ।
 योः । वर्यम् । आयत्तम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्,

한글서체

४. जसा बळानें तसा प्रब्रनेहि मोठा [जो] भयानक इंद्र [तो] [प्रतिदिनीं] आपल्या पराक्रम वाढवीत असतो. प्रगल्भ [आणि] सुमुख [आणि] पीताम्भ इन्द्र [आपलें] लोहमय वज्र [आपल्या] निबिड खांद्यांवर सुंदर रीतीनें धारण करितो.

4. Great in wisdom as in might, formidable [Indra] augments his exploits. Handsome [and] lofty Indra, the master of the tawny pair of horses, puts his iron thunderbolt beautifully on his bulky shoulders.

‘जोड’ = पुद्गल. म्हणजे जोडीत असतोस. रीतिभूत, भूत, रीतिवर्तमान, वर्तमान, रीतिभविष्य आणि भविष्य या काळांच्या रचढीं आहारीं विषापदांचा प्रयोग जसा इतर भाषांत होतो तसा छांदस संस्कृतांतहि पुष्कळ होतो.

‘आम्हालाच’ = ‘अस्मान्.’ हांत जो

‘च’ आहरीं घातला आहे तो ‘अस्मान्’ हें पद पादार्भी कवीनें सुराम घातलें आहे त्याच्या रचलापासून गम्यमान आहे.

वृत्तानुपेधाने ‘अस्मान्’ पांतील अबा लोप होऊं न देतां ‘अस्मी’ इन्द्रपत्नी दधः’ असा पंचम पाद झटला पाहिजे.

४. ‘इंद्र जसा बळाने मोठा आहे तसाच प्रब्रनेहि मोठा आहे. तो आपले पराक्रम नित्य अधिक अधिक करीत असतो. तो उंच, आणि सुंदर आहे आणि आपलें लोहमय वज्र आपल्या मासल खांद्यांवर पेंतो तेंगहां ते चार शोभते, आणि असा सिद्ध झालेला जो इंद्र

त्याला त्याचे पांतवर्ण अथ रथात घातून बाहून नेतात’ याप्रमाणे पुढास तयार झालेल्या इंद्राचे वर्णन यात आहे.

‘जसा बळाने तसा’ = अनुपपत्त. अस्तरशः अर्थ ‘बळप्रमाणे’, ‘बळा-ला अनुमकन.’ ‘रचला’ शब्दाचा ‘वज्र’ हा अर्थ बेदात प्रसिद्ध आहे.

आ पप्रौ पार्थिवं रजो बद्धे रोचना दिवि ।

आ पप्रौ पार्थिवं रजौ बद्धं राक्षसादिभिः ।
न त्वाद्यां इन्द्र कश्चन न ज्ञातो न जनिष्यतेऽति विश्वं वक्षिषि ।

141911

आ । पप्रौ । पार्थिवम् । रजः । बद्धधे । रोचना । दिवि ।

आ । प॒प्रो । पा॒थेवम् । रजः । ब॒द्धे । र॒चिना । दि॒न ।
न । त्वाऽवा॒न् । इन्द्र । कः । च॒न । न । ज्ञा॒तः । न । ज॒निन्ते ।

अति । विश्वम् । ववक्षिय ॥ ५ ॥ १॥

यो अयो मर्तभोजनं पराददाति द्वाशुर्षे ।

यो अयो मर्तुभाजनं पराददाति द्वाशुष ।
दन्द्रो अस्मभ्यं शिक्षतु वि भञ्जा भूरि ते वसुं मक्षीष त्व राक्षसः ॥ ६ ॥

यः । अर्यः । मर्तऽभोजनम् । पुराऽददाति । दाधुपे ।

यः । अर्यः । मर्तऽभोजनम् । पराऽददाति । दाधुष ।
इन्द्रः । अस्मभ्यम् । शिक्षतु । वि । भज । मूर्ति । ते । वसु । ३२५

तय । राधसः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

भाषायाम्.

५. [इन्द्रः] [स्वमहिम्ना] पापं (=पृथिवीसन्निधिं तद्वत्तमम्) [तथा] रजः (=अन्तरिक्षम्) आ पयो (=परिपूरितान्) [त] रिपिः (=लोके) रोचना (रोचमानानि=नक्षत्राणि) बद्धे (=यातवान्=वराणां पालने) रक्षितान् (=रक्षितान्) —इं इन्द्र, रयावान् (=व्यवस्थितः) कथन (=कथनम्) न [त] ति, न जातो न जनिष्यते (=पुरा न भूतः इत उग्रस्य न भविष्यति) [त] हि [अति] तिथं यत्तिथि (=महत्सुमि वस्तुनात्मनीयं प्रशंसति) ॥

६. अर्दः (=रामां) य [इन्द्रो] दागुणे (=हृदिदेवतो यत्नदत्तः) ॥
 भोजनं ददाति (=मर्त्यैस्तुल्यभोग्यं यत्नदां ददाति) [म] इन्द्रो [म]
 तंभोजनम् । अरमर्ष्यं सिद्धम् (=ददातु) । — [हे इन्द्र] ते भूति यत्न
 यत्नमूर्तं धनं वर्तते तद् । इ भज (=अरमर्ष्यं सिद्धम्) कुल-यत्न
 देति । यत्न यत्नः मर्त्येन (=यत्न यत्नं सिद्धं यत्नयत्न) ॥

देहि । तत्र सप्तमः मन्त्रोऽयं (- तत्र धनस्य विभागे प्राप्नुयात्) ॥
 सप्तमिषु त्रयोऽप्ययमेवार्थं धनप्राप्तयेऽर्थो ददाति तद् अर्थः तत्र
 त्रयो हि धनस्य धनस्य प्रभुर्भवेति न तत्र द्विष्यन्तः । तत्र धनस्य
 सप्तमस्यैवार्थः ददाति तद् अर्थः ॥

६. त्याने पृथिवीवरील सर्वे अवकाश, [आणि] अंतरिक्ष [ही] भरून टाकिली आहेत. त्याने दु-लोकांत तेजस्वी नक्षत्रे भरून दि-ली आहेत.—हे इंद्रा, तुझ्या समान कोणीहि नाही, [पूर्वी] झालेला नाही [आणि] [पुढे] होणार नाही. [तूं] विश्वापेक्षां मोठा राहेस.

६. जो [इंद्र] प्रभु हविर्दा-या उपासकाला मर्त्यभोग्य धन देतो [तो] इद्र आम्हांला [ते धन] देओ.— हे इंद्रा, तुझ्या विपुल धनाचा अंश आम्हांला दे, मला तुझ्या प्रसादाचा अंश लभो.

५. 'इंद्र हा इतका मोठा आहे की, त्याने आपल्या भोंटपणाने सर्वे पृथिवी आणि सवळ अंतरिक्ष भरून टाकिली आहेत. त्याने अत्युच्च गुलोर्वा असलेल्या नक्षत्रे जडली आहेत—तर हे इंद्रा, तुझ्यासारखा दुसरा कोणीहि आजपर्यंत झाला नाही आणि पुढेहि कोणी होणार नाही. मी सवळ विश्वाच्या अतीत आणि विश्वापेक्षां मोठा आहेम.' इंद्राने आपल्या प्रताप शैलीसमय मरिला आहे असे तात्पर्य आहे.

यात जे इंद्राचे (सर्वत्र्यापित्व आणि अविनाशत्व हे) दोन गुण समित्तले त्याच्या सर्वपणें पाहिले तर ईश्वराचे गुण

5. He has filled the whole Earth [and] the firmament. He crowds the brilliant stars in Heaven.—None, O Indra, is thine equal, none [such] has been born, nor shall be born. Thou hast grown greater than the Universe.

6. May Lord [Indra], who gives away to his worshipper wealth to be enjoyed by mortals, confer [the same] on us.—Grant us, [O Indra], a share of thy wealth, may I enjoy [a portion] of thy affluence.

आपल्या आर्य पूर्वजांस टाकून नव्हते असे कोणीहि म्हणू शकणार नाही. आणि इंद्र म्हणजे हम्याचा आणि मित्राचा आणि पावताचाच देव असे समजून ते त्याला भजत नसत हेहि उपर होतें.

वृत्तानुशेषान पावत्या परमेश्वर 'अग्नि' शब्दादीन 'अ' वा 'सं' न होऊ देता 'अग्नि' विश्वे वरतिद' असा म्हटला पाहिजे.

६. 'इंद्र प्रभु आपल्या भग्नम मर्त्य-नी भोगण्यास द्याय असा सर्व वस्तु देव असतो त्याच तो आपण देओ, आणि दाऊ इत्यादी बाही कटिग नाही, कारण इंद्राजवळ मोठी संपत्ति आहे तिचा दृष्ट

मदेमदे हि नो ददिर्युया गवांसृजुऋतुः ।

सं गृभाय पुरु शतोभयाहस्त्या वसुं शिश्रीहि राय आ भर ॥ ७
मदेऽमदे । हि । नः । ददिः । युया । गवाम् । ऋजुऽऋतुः ।
सम् । गृभाय । पुरु । शता । उभयाहस्त्या । वसुं । शिश्रीहि । रायः
आ । भर ॥ ७ ॥

मादयस्व सुते सचा शर्वसे शूर राधसे ।

विद्या हि त्वां पुरुवसुमुष कामान्ससृज्महेऽथा नोऽविता भव ॥
मादयस्व । सुते । सचा । शर्वसे । शूर । राधसे ।
विद्य । हि । त्वा । पुरुऽवसुम् । उष । कामान् । ससृज्महे । अ ।
नः । अविता । भव ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हि (=यस्मात् कारणात्) मदेमदे (=सोमपानेन जाते हवे हवेऽस्मात्
प्रति हवेम्) ऋजुऋतुः (=ऋजुप्रज्ञ) [इन्द्रो] नः (=अस्मभ्यं) गवाम्
(=गवां यूथानि=गोसमूहान्) ददिः (=दाता=तेषां प्रापयिता) [भरति] ।
स्य हं इन्द्र, उभयाहस्त्या (=उभयाभ्यां हस्ताभ्यां) पुरु शता वसु (=पुरुषानि
तानि यद्गनि) [अस्मभ्यं दातु] सं गृभाय (=समस्य गृहाण) । [रा न वि
शीहि (=तीक्ष्णोऽयं=धनानां दानेन जातोऽसाहाय पुरु) [स्व] रायः भव
(=धनान्पानय) ॥

८. हे शूर [इन्द्र], सुते सचा (=अभिपुत्रे सोमे सति) शर्वसे
(=शृणुषादिशीर्षधर्मस्वरूपाय तथा अस्मभ्यं धनदानाय) मादयस्व (=दत्तं दत्त
वशं भर) । दि (=यस्मात् कारणात्) [वयं] त्वा (त्वां) पुरुवसुम् (=पुरुषान्
विद्य (=नानीमः) [अपि च] कामान् (=अस्माकं कामान्=दानान्) । अ
ज्महे (=स्वदा मह संगतान् कुर्मः) । अथ (=अतः कारणात्) [रा] न भव

७. कारण कीं [तो] सरळ बुद्धीचा [इन्द्र] सोमहर्षांच्या प्रत्येक प्रसंगी आम्हांला गाईंचे कळप देणारा होय. [तर हे इन्द्र], [तूं आपल्या] दोनहि हातांनी शेकडो धनें आम्हांकारणें एकवट धारण कर. [तूं आम्हांला] उत्तेजन दे. [तूं] सर्व संपत्ति घेऊन ये.

८. हे शूर [इन्द्र], सोम काढून सिद्ध होतांच पराक्रम [करण्या] करितां [आणि] आम्हांला प्रसाद [देण्या] करितां तो तूं पिऊन मादयुक्त हो. कारण कीं तूं मोठा धनवान् आहेस असें आम्ही जाणतो आणि आम्ही आमच्या कामना तुझ्या पुढे ठेवितो. तर [तूं] आमचा रक्षणकर्ता हो.

7. For at each exhilaration by the Soma the right-minded [Indra] [is] our giver of herds of cows.—Hold [for us], [O Indra], many hundred blessings in both [thy] hands. Sharpen [us]. Bring us riches.

8. Be exhilarated so soon as the Soma is extracted, O brave [Indra], that thou mayest perform exploits [and] mayest confer wealth on us. For we know thee to be possessed of vast wealth. We present our wishes to thee. Be thou therefore our protector.

आणि तो मनुष्यास मनुष्यानी उपभोगण्यास योग्य अशा वस्तु देतां असे जरी सांगितले आहे तरी अमर्यादी भोगावयाच्या वस्तुहि देण्याला समर्थ आहे असें

कवीने जाणविले आहे.

यात वृत्तासाठी ' भन ' असे कप शुद्ध असतां हि ' भन ' असे झाले आहे.

७. ईंद्र हा मोठा संपन्निमान् आहे असे पूर्व मंत्रांत सांगितले त्याला प्रमाण सांगतो:—धारण कीं, इन्द्राण आम्ही जेव्हा जेव्हा सोमपिण्यास देऊन आनंदित करितो, तेव्हा तेव्हा तो आम्हाला गाईंचे कळप देऊन देत असतां. धारण तो सरळ बुद्धीचा, म्हणजे ज्यास जे देणे योग्य ते

देण्याविषयी सिद्ध असत आहे.—तर हे इन्द्र, तू आपल्या दोन्ही उदार हातांत आम्हांकारणें शेकडो विपुळ संपत्ति घेऊन ये, आम्हाला उपासना करण्याला उत्तेजन दे ' असें तात्पर्य.

' सोमहर्षांच्या प्रसंगी. ' सोमपान केल्यावर देवाम जमेल वळ येई तसेच

सूक्तम् ८२.

रह्मणपुत्रो गोतम ऋषिः । इन्द्रो देवता । अन्त्या जगती । शिष्टः पश्य ।

उपो षु शृणुही गिरो मघवन्मातया इव ।

यदा नः सुनृतावतः कर आदर्थयासे इद्योता निन्द्र ते हरिः ॥

उपो इति । सु । शृणुहि । गिरः । मघऽवन् । मा । अतथाऽऽर
यदा । नः । सुनृताऽवतः । करः । आत् । अर्थयासे । इत् । यो

तु । इन्द्र । ते । हरि इति ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे मघवन्, [अस्माकं] गिरः (=स्तुतीः) उपो सु शृणुहि (=उपो सु शृणुहि=अस्मान् प्रत्यागन्त्य शृणु), अतथा इव मा [भूः] (=विपरीतो मा भूः=यधानुमहबुद्धिरभवस्तरमाद्विज्ञो मा भव) । यदा [हि] (=यस्मात् हि) नः (=अस्मान्) सुनृतावतः (=वाना सुतान्) करः (=करोषि) आत् (=कारणात्) अर्थयासे इत् (=प्रार्थयस्व एव=ययं त्वां यागिन्यामहे एत) हे इन्द्र, ते हरि (=तव हरिनामकावथो) नु (=क्षिप्रं) योज (=रथे योजनं योजयित्वा अस्मान् प्रति स्वभागञ्च) ॥

सूक्त ८२.

HYMN 82.

To Indra. By Gotama son of Raghugana. Metre—Pankti, except of the last which is Jagati.

1. Come and hear with attention our prayers, O Maghavan; do not [become] indifferent. As thou hast given us speech, so thou shalt indeed be importuned. Quickly [therefore] harness thy pair of tawny horses.

ऋषि—रहूगणाचा पुत्र गोतम.
देवता—इंद्र. वृत्त—पङ्क्ति, मात्र शेवटच्या ऋचेचे जगती वृत्त.

१. हे मघवन् [तूं] येऊन [आमच्या] प्रार्थेना मन लावून ऐकून घे. [तूं आम्हांजिपयी] उदासीन [होऊ] नको. [तूं] ज्यापेक्षां आम्हांला वाचा दिली आहेस त्यापेक्षां [आम्ही] तुझ्या जवळ वाचना करणारच करणार. [तर हे] इन्द्रा, [तूं] आपले घोडे सत्वर जोड.

१. हेहि एत गोतम ऋषींच आहे. आणि देवता आणि वृत्त हीहि पुरीत-माणेच आहेत. तर या सूक्तात तरी गो-तम ऋषींच याही अग्नीविद्वि रूप हरीत पडते. या गोतम ऋषि आप्ता दी-न मर्यासारितेच होत ते आपण पाहू ते म्हणतात ' हे इन्द्रा, मू सत्वर येऊन आम्ही तुमवागण एत गात आहोत ती तू मन लावून ऐकू तू आम्हाजिपयी उ-दासीन न हाता आलेच पाहिजे आम्हा तुम्ही अशी वारंवार प्रार्थना करितो या-वरून तुम्हा राग न येओ तू आम्हांम बोलावयाग याचा दिली आहेस, आणि संवे रचण्याची शक्ति दिली आहेस, या-स्तव आम्ही तुम्हा वारंवार प्रार्थना करून प्रसा देणारच. तर तू आपले घोडे रच-

ला जोड आणि आम्हांजवळ ये.'

या भवान पुत्र पित्याजवळ लहियाळ-पणाने राग पण अधिहारण्या नात्याने बोलतो, तथा ऋषि इन्द्रात बोलतो आहे. अशा प्रकारची गालगोची भाषण तुम्हा-रामाच्या अभवानात पुढील गावटनीत.

' याचा दिली आहेस = मर्यावत, वर ' 'सुवता' म्हणजे दिय आणि म-त्य अशी वाणी, म्हणजे स्नेह, आणि आम्हांम वाणी दिली आहेस म्हणजे स्ने-ह वचनदाला शिद्धिदे आहेस, अने सद्यत्वाकार्य म्हणतात तोच अर्थ पद-सानी आप्ता देण्या आहे.

या ऋचेत ' इन्द्राहि ' अने पद वृत्त-करितः ' इन्द्रा ' अने इन्द्रा आहे ते पदा. जस अर्थावरून करितेच अन्त

अक्षन्मयीमदन्तु ह्यव प्रिया अधूपत ।

अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योना निन्द्र ते हरीः ।
अक्षन् । अभीमदन्त । हि । अव । प्रियाः । अधूपत ।

अस्तोषत । स्वभानवः । विप्राः । नविष्ठया । मती । योज । उ ।

इन्द्र । ते । हरी इति ॥ २ ॥

मुसंसृशं त्वा वयं मघवन्वन्दिषीमहि ।

प्र नूनं पूर्णवन्धुरः स्तुतो याहि वशं अनु योना निन्द्र ते हरीः ।
मुसंसृशम् । त्वा । वयम् । मघवन् । वन्दिषीमहि ।

प्र । नूनम् । पूर्णवन्धुरः । स्तुतः । याहि । वशान् । अनु । योज ।

उ । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हि (=यस्मात्) [हे इन्द्र], [यजमाना] अक्षन् (=त्वया दत्ताक्षन् भक्षन्) [भुक्तवन्तश्च] अभीमदन्त (=वृषा आसन्) । [तदनन्तरं] दिशे अधूपत (=प्रियास्तनूः स्वकीयानि शरीराणि अकम्पयन्=अनर्तयन् ?) । सखा (=स्वायत्तदीप्तयो) विप्राः (=मेधाविनः=यजमाना) नविष्ठया मती (=अतिमूल्य मत्या=स्तुत्या=सूक्तेन) [त्वाम्] अस्तोषत (=अस्तुवन्) । [तस्मात्] हे हरी, इ हरी (=तव हरिनामकावश्री) नु (=क्षिप) योज (=रथे योजय=रथे योजयित्वा इ स्मात् प्रति आगच्छ) ॥

३. हे मघवन्, वयं मुसंसृशं (=मुष्टुमुमहदृष्ट्या सर्वस्य द्रष्टारं) त्वा (=या) वन्दिषीमहि (=स्तुवामहि) [त्वम् अस्माभिः] स्तुतः [सन्] पूर्णवन्धुरः (=सम्पूर्णं दातव्येन धनेन पूर्णरथो) [भूत्वा] वशान् अनु (=यथाकामं) नूनं (=न) प्र याहि (=प्रस्थाया आयाहि) । [तस्मात्] हे इन्द्र, ते हरी (=तव हरिनामकावश्री) नु (=क्षिप) योज (=रथे योजय=रथे योजयित्वा अस्मात् प्रति आगच्छ) ॥

इत्यावे दीप्ये आग्नि दीपयि ह्रस्व करितो तमेव पण फार धोष्या टिकागी वैदिक कवितेनहि करीत होते. पण बहुतकरून तो व्यत्यय ने पदान्तीच करीत असत. आम्ही तो निर्वध राखीत नाही.

पाँचवा चरण 'योना नु इन्द्र ते हरी'

असा मूढत्या पाहिजे. आणि हे एक पद प्रत्येक ऋग्वेद्या शेरदी वेद मी यास्तव येथे एकदाच त्याशिवाय इतके तले तर पुरे. ऐशोप्या मूला इन्द्र चवा पाद पामवपद आहे तो पर.

२. कारण कीं हे इंद्रा, उपासक जन त्वां दिलेलें अन्न खाते झाले [आणि] आनंद पावले [आणि] आनंदानें नाचूं लागले; तेजस्वी [आणि] बुद्धिमंत उपासक अगदीं नव्या स्तोत्रानें [तुला] स्तविते झाले. [तर] हे इंद्रा, [तूं] आपले घोडे सत्वर जोड.

३. हे मधवन्, रुपादृष्टीनें पाहाणारा जो तूं त्या तुला आम्ही वंदन करीत आहों आणि तुला स्तवीत आहों. तर तूं स्वयं भरून घेऊन आपल्या इच्छेप्रमाणें ये. हे इंद्रा, [तूं] आपले घोडे सत्वर जोड.

2. For thy worshippers ate, were exhilarated [and] shook their limbs [in dance]. The selfresplendent [and] wise worshippers praised [thee] with the newest hymn. Quickly [therefore] harness thy pair of tawny horses.

3. May we, O Maghavan, do homage to thee that lookest with favour. Being praised come thou quickly with thy full ear according to thy will. Quickly [therefore] harness thy pair of tawny horses.

२. 'हे इंद्रा, हे तुझे उपासक त्वां प्रसन्न होऊन दिलेले अन्न भक्षण आनंदित होऊन जणू नाचून आहेत, आणि अगदीं नवे स्तोत्र रचून तुला अर्पित आहेत. तर तूं आपले घोडे रचाला सत्वर जोडून आम्हाप्रत ये;' म्हणजे तुम्ही 'अग्नि करणारे आम्ही अगदीं नवे स्तोत्र रचून तुला अर्पित आहों तर तूं सत्वर ये.' यात कवि अगदी नव्या स्तोत्राने आपण इंद्राची स्तुति करीत आहों असे म्हणतो त्याचबरोबर लक्ष घातें. नवीन स्तोत्र रचून उपासना केली तर ती देवांस अस्मि माग्य होतें असे कवीचे मत वेदान्त पुष्कळ ठिकाणी आले आहे.

या मंत्राच्या पहिल्या दोन पादांचा अर्थ स्पष्ट नाही. तो आम्ही सायणाप्रमाणेच केला आहे, पण 'अव प्रिया अधूयत' याचा अर्थ आचार्य अन्यानंदांमुळे बोलण्यास असमर्थ होऊन आपली शरीरे कापविते झाले इतक्याच करितात.

'तेजस्वी' = स्वभानव.'. अक्षरशः अर्थ स्वताहाचे तेज आहे ज्यास ते. या विशेषणाचे येथे काय प्रयोजन आहे ते समजत नाही. स्वभानु हे वेदान्त उपासक इत्यादि देवतांचे विशेषण येते. या ठिकाणी मरुत देव सोमशानाने हांचेंत होऊन इंद्राची स्तुति करीत आहेत असा कदाचित् अर्थ असेल वाय १

स घा तं वृषणं रथमधि तिष्ठाति गोविदम् ।

यः पात्रं हारियोजनं पूर्णमिन्द्र चिकेतति योजा निन्द्र ते हरी ।
सः । घ । तम् । वृषणम् । रथम् । अधि । तिष्ठाति । गोविदम् ।
यः । पात्रम् । हारिऽयोजनम् । पूर्णम् । इन्द्र । चिकेतति । तेन
उ । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ४ ॥

युक्तस्ते अस्तु दक्षिण उत सव्यः शतक्रतो ।

तेन जायामुप प्रियां मन्दानो याह्यन्धसो योजा निन्द्र ते हरी ।
युक्तः । ते । अस्तु । दक्षिणः । उत । सव्यः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो
तेन । जायाम् । उप । प्रियाम् । मन्दानः । याहि । अन्धसः । तेन
उ । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

४. स घ (=स सव्यु=तस्मात् स) [इन्द्रो] वृषणं (=वीर्यम्) ।
(=गणं सम्भवितां) त रथम् अधि तिष्ठाति (=आरोहतु) यो [रथः]
हारियोजनं (=हरियुग्मयुक्ताय तुभ्यमापितं) पूर्णं (=सोमेन परिपूर्णं)
(=सोमपात्रं) चिकेतति (=जानाति=दूरादृष्ट्वा आगच्छति) । [तस्मात्] ते
ते हरी (=नव हरिनामही पातवर्णानयो) उ (=सिद्धे) योन (=यस्य योनिः)
योजयित्वा अस्मान् प्रति आगच्छ ॥

हारियोजनायेन्द्राय यजमानैः प्रार्थितं सोमपूर्णं पात्रं दूतु तस्य रथः दूतु
यद्वति । ते रथमभिषय शोचमिन्द्र आपातिवति प्रार्थनेनेति इत्ययम् ॥
५. हे शतक्रतो (=शतप्रभु) [इन्द्र], ते दक्षिणः (=दक्षिणार्धः)
सोऽयु (=रथे निदुर्गो भवतु) उत सव्यः (=अथ वा दक्षिणार्धः)
निदुर्गो भवतु । तेन (=वाद्गणेन अथयुग्मयुगेन रथेन-तं रथम्, न
सं मन्दान् (=अस्मान्निर्गतेन हारियोजेन मनः) [२१] दित्वा
(=दत्त्वा) त्वं नव शिव इति वादि (=दत्त) । [तस्मात्] ते हरी
(=नव हरिनामही पातवर्णानयो) न (=सिद्धे) योन (=यस्य योनिः)
योजयित्वा अस्मान् प्रति आगच्छ ॥

४. तर हा इंद्र त्या बलवान्
[आणि] गोदायक रथावर आरुढ
होओ—[कीं] जो [रथ], हे पीता-
श्व इंद्रा, तुजकरितां [सोमानें] भरून
ढेविलेलें पात्र जाणतो. [तर]
हे इंद्रा, तूं आपले घोडे सत्वर जोड.

५. हे शतप्रज्ञ [इंद्रा], तुझा
जजवा [घोडा] जोडिला जाओ
आणि डावाहि [जोडिला जाओ].
[तूं] [आमच्या] हविरग्नाने तुम
होऊन त्या रथांत बसून [आपल्या]
प्रिय पत्नीप्रत जा. हे इंद्रा, [तूं]
आपले घोडे सत्वर जोड.

4. Therefore may he
mount that mighty [and]
cow-giving car, which ob-
serves the bowl filled
[with Soma] for thee, O
Indra of the tawny pair !
Quickly [therefore] harness
thy pair of tawny horses.

5. May thy right [horse]
be yoked and may, O [In-
dra] of hundred intellects,
[thy] left [horse be yoked].
In that car go to thy be-
loved wife after being
gratified with [our] obla-
tion. Quickly [therefore]
harness thy pair of tawny
horses.

या मन्त्राचा नांदीधाम्नांत आणि अं-
त्येष्टीत सरिण्डीप्रकरणांत विनियोग क-
रण्याची चाल पडली आहे.

३ हे मधवन्, तुझी आर्क्षी स्तुति क-
रीत आहां. कारण कीं तूं सर्वावर रूपा
करणारा आहेस तर तूं आमची स्तुति

ऐकून आपला रथ आम्हास दावयाच्या
सपत्नीने भर आणि त्यात बसून ये
आणि तूं आपले घोडे रथाला सत्वर
जोडून आम्हांप्रत ये.

या मन्त्राचा पहिला चरण ' सुसदृशं
तुआ वय ' असा म्हटला पाहिजे.

४. यांत कर्षाचा भावार्थ असा आहे
की, ' हे इंद्रा, जो महापराक्रमी आणि
उपासकांना गार्ह मिळवून देणारा तुझा
रथ तुज पीताधारावर उपासकांनीं
अविलेले सोमानें भरलेले पात्र ठेवून
पाहून स्वरित तुला घेऊन येत असतो
त्या रथांत तूं बस आणि आम्हांप्रत
सत्वर ये. '

' गोदायक रथ ' = ' गोविदम्. ' म्हण-

जे उपासक जन समायात शत्रूशी युद्ध
करात असता इंद्राचा रथ त्यांच्या साहा-
य्याला येतो आणि त्याचा जय करून
शत्रूंच्या गार्ह त्याला मिळवून देतो. म्हणून
त्याला ' गोविद ' असे विशेषण ला-
विले आहे.

' [की] जो [रथ] हे पीताश्व
इंद्रा, तुजकरिता [सोमानें] भरून ठे-
विलेले पात्र जाणतो ' = यः पात्र हरि-

युनजिम् ते ब्रह्मणा केशिना हरी उप प्र याहि दधिषे गर्भस्ते
उच्चा सुतासो रभसा अमन्दिषुः पूषण्वान्वज्रिन्सपु पत्न्याम्
॥ ६ ॥

युनजिम् । ते । ब्रह्मणा । केशिना । हरी इति । उप । प्र । याहि
दधिषे । गर्भस्तेः ।

उत् । त्वा । सुतासः । रभसाः । अमन्दिषुः । पूषण्वान् । वज्रिन् । सपु । पत्न्याम्
सम् । ऊम् इति । पत्न्या । अमदः ॥ ६ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

६. [हे इन्द्र], [अह] ब्रह्मणा (= एतेन सांवेग) ते (= ११)
(= केशिनी हरी = शिरसावन्ती हरिद्वर्णावधी) युनजिम् (= रणे योजयति)
उप प्र याहि (= अस्मान् प्रति आगच्छ) । [त्वं] [ब्रह्मणा] ब्रह्मणा
योः) दधिषे (= धारय) । रभसा (= रभां) रभसाः (= रभाः - निदधतः)
गुनामः (= अभिवृत्ताः सौमाः) अमन्दिषुः (= उत्तरजन्मदपुनः कुर्वन्तः)
[तरमान्] दे ययिन् (= यजधर). [त्वं] पूषण्वान् (= पूषणो योः)
[सन्] पत्न्या (= त्वं जायया सह) सम् उ अमदः (= सपत्न्या योः)
पत्न्या मन्दिषुः पत्न्याम् सम् उ अमदः (= सपत्न्या योः)

६. [हे इंद्र], [मी] [माझ्या] तोत्रानें तुझे अयाळी पिवळे घोडे रोडितों. चल, [तूं] निघून ये. [तूं आपल्या] हातांत [लगाय] वर. [आमचे] तीव्र मदकारक तोमरस तुला उन्मत्त करितील. [तर] हे वज्रधर [इंद्र], [तूं] पूषा [देवा]ला बरोबर घेऊन [आपल्या] पत्नीशीं संतुष्ट हो.

अर्पण करितों आहां तेंगेकरून तुम हो, असा बरींचा भावार्थ.

‘[आपल्या] शिष्य परनीप्रत’ = ‘जाम् उप प्रियाम्.’ ही परनी कोण ते साधनाचार्य सुद्धा मागत नाहीत. आणि कोणी परनीविशेष विरक्षित आहें असें दिसत नाही. जसे इंद्राचे अथ आणि रथ हे कल्पनामिड आहेत तशांच त्या-

६ इंद्राने घेऊन गोम प्यारा म्हणून जे वर मागत आला आहे त्याच भावना-तरंगाला अनुसरून कवि म्हणतो, ‘हे इंद्रा, तू आपले घोडे रथाला जोडण्याचे धम घेऊ नको. मोठे आपल्या सौत्राच्या योगाने ते तुझ्या रथाला जोडिता. तर तू नाच आणि हाताने लगाम धरून घोडे हाकून मात्र ये. जर देशील तर आम्हा काढिलेले अतिशयण सोमरस तुला उन्मत्त आनंद करितोस. तर तूं ये आणि येताना पूर्वा देवाला बरोबर आण, आणि आपल्या भावलाहि घेऊन ये आणि

6. I yoke with [my] hymn thy maned tawny horses. Come thou forth unto us. Hold [the reins] in [thy] hands. [Our] extracted sharp Soma shall exhilarate thee. Accompanied by Pūshā do thou, O welder of the thunderbolt, enjoy thyself with [thy] wife.

ची पत्नीहि कल्पनामिड आहे. तिला वेदोत्तर मयात, म्हणजे पुराणादिद्वारात. ‘सची’ असें नांव पडले आणि तिला जयंत नावाचा पुत्र झाला इत्यादिक कथांचा प्रसार झाला सू. १९, मं. २ याजवरील टीप पहा आणि सू. ५३, मं. ३ हा मंत्र आणि त्याजवरीलहि टीप पहा

मर्वजग मिटून आमचा गोम ‘या आणि अतिवृत्त रहा’

‘माझ्या रथोत्तरेने घोडे जोडितों’ = ‘तुनमि ब्रह्मण हरी.’ स्पष्ट म्हटले म्हणजे इंद्राचे घोडे आपोआप जोडवे जाताना, रथोत्तर म्हटले म्हणजे रथ आपोआप येतो. आणि रथोत्तर म्हटले म्हणजे इंद्राला शक्ति आणि सत्त्वा मागून टाकण्याचे इत्यादि मानधर्मे देत ना समस्त-तीचे उद्देश वेदान पुढील टिकाणी देत असताना त्याचा उदाहरण पूर्वी आलाच आहेत तद्वति हे एक समतारिक

सूक्तम् ८३.

रहूगणपुत्रो गोतम ऋषिः । इन्द्रो देवता । जगतो चन्द्रः ।
 अश्वावति प्रथमो गोपुं गच्छति सुप्रार्वाकिन्द्र मर्त्यस्तुतोनेभिः
 तमितृपृणक्षि वसुना भवीयसा सिन्धुमापो यथाभितो विचैतसः ।
 अश्वऽवति । प्रथमः । गोपुं । गच्छति । सुप्रऽअवीः । इन्द्र । मर्त्यं
 तव । ऊतिऽभिः ।
 तम् । इत् । पृणक्षि । वसुना । भवीयसा । सिन्धुम् । आपः । य
 अभितः । विऽचैतसः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, तव ऊतिभिः (= त्वदीयैः संरक्षणेः) सुप्रार्वाः (= सुप्रवर्तमाने)
 मर्त्यैः (= मरणधर्मा मनुष्यैः) अश्वावति (= अश्ववैपुल्ये) [तथा] गोपुं (=
 पुल्ये) प्रथमः (= प्रथमं यथा तथा = सर्वेभ्योपि पूर्वं) गच्छति (= अशीति
 गोवैपुल्यं सर्वेभ्योपि पूर्वमेव प्राप्नोति) । तम् इत् (= तमेन) [त्वं] वसुना (=
 नेन), सिन्धुं विचैतस आपो यथा (= विशिष्टज्ञानपुक्ता नद्यो यथा), अभितः
 मन्दाद् पृणक्षि (= पूरयति) ॥

यं मर्त्यं त्वं संरक्षसि स एव प्रथममथादिवैपुल्यं प्राप्नोति स एव प्रज्ञान
 न्भवतीत्यर्थः ॥

असत्यामुळे येथे उतरून घेतो:— हे इंद्रा,
 युद्धामध्ये शीघ्र आणि साहाय्यदाते असे
 जे तुझे स्तोत्राने जोडले जाणारे दोन
 विपळे फोटे ते मी माझ्या स्तोत्राच्या यो-
 गाने रचाला जोडितो (ब्रह्मणा ते ब्रह्म-
 युजा युनज्मि हरी मत्स्याया सधमादे
 आनु) ऋ. ३. ३५- ४. शिवाय ऋ.
 ८. २. २७; १. १७३. २ हेहि मंत्र
 पहा. ग. ८८, मं. ३ पहा.

‘यथा देवाणां वरोवर येऊन’=

‘पूषण्वात्’ पूषादेवातहि ११
 आणि त्यानमरोवर ही इत्यादि
 आनंदित व्हावे याविषयी क १
 ७ हा मंत्र पहा.

हा मंत्र राखी दातानिमित्ताने
 घृताला समतो:—
 युनज्मि ते ब्रह्मणी केचित् ११
 उप प्र याहि दक्षिणे दक्षिणे
 उन्वा सुतामो रथम अन्नं तु
 पूषण्वात् वनितं मनु इत्यादि

सूक्त ८३.

ऋषि—गोमम (पूर्वे सूक्ताचा जो तोच). देवता—इंद्र. वृत्त—अगनी.

१. हे इंद्रा, तुझ्या संरक्षणाचा प्रसाद ज्याला होईल तो मर्त्य [सर्वांहून] प्रथम अश्वसंपत्तीप्रत [आणि] गाईप्रत पावतो. ज्यालाच वृं, बुद्धिमंत नद्या आसमंतात समुद्राला [भरितात त्या] प्रमाणे, अतिविपुल धनाने भरित असतोस.

१. हे हि सूक्त गोमम ऋषीनेच केले-
ल आहे. घाचे वृत्त 'जगती' म्हणजे
वशस्थ होय.

या प्रथम मंत्रात ऋषि म्हणतो की,
'हे इंद्रा, ज्याचे तू संरक्षण करितोस तो
मर्त्य मनुष्य अथ, गाई इत्यादि संपत्ती-
प्रत प्रथम पावतो; आणि जशा नद्या
सर्व बाजूनी वाहून जाऊन समुद्राला
मळून टाकीत असतात, तशी धने सर्व
बाजूनी त्याच्या घरी जाऊन भरतात.
असा तुझ्या प्रसादाचा महिमा आहे.'

'तुझ्या संरक्षणाचा प्रसाद ज्याला हो-
ईल'—तव ऊतिभिः सुग्रावी.' अक्षरशः
'अर्थ 'तुझ्या संरक्षणांनी उनस संरक्षण-
वात.' म्हणजे तू संरक्षण करितोस ते
'उनस संरक्षण होय, आणि ते संरक्षण
ज्याला लाभेल तो.

'बुद्धिमंत नद्या'—आपो विचेतसः.
'बुद्धिमंत हा अर्थ अक्षरशः आहे, तरी

HYMN 83.

To Indra. By Gotama, (author of the previous hymn). Metre — Jagati.

1. That mortal, O Indra, who is well-championed with thy supports, is the first to attain to the wealth of horses [and] to cows. Him only thou fillest with plenteous wealth, as the wise rivers fill the ocean from all sides.

सायणांनी दिलेल्या भावार्थास अनुसरून
आहे. ते म्हणतात, उदकाच्या योगाने ज्ञा-
नाचा विशेष लाभ होतो म्हणून उदकाला
'विचेतस' हे विशेषण लाविले आहे.
आम्हास वाढते, सरस्वती इत्यादिक नद्या-
च्या तीरी राहिल्याने बुद्धि अधिक वाढते
अशा समनुर्ताने या विशेषणाचा प्रयोग
केला आहे. नद्याच्या काठी राहाणाऱ्या
लोकात बुद्धि आणि ज्ञान विशेष असते,
अशा अनुभवाला अनुसरूनच सरस्वती
म्हणून जी एक नदी तिच्या आपल्या
आर्थे लोकानी बुद्धि आणि ज्ञान याची
देवता केली आहे.

हा मंत्र साठी लिहिल्याप्रमाणे धो-
वाच्या वसनो.—

अथावनि प्रथमां गोषु गच्छति
सुग्रावरिन्द्र मीनअमृतोतिभिः ।
तमितृणक्षि वसुना भव्यादसा
मिन्दुमीमां येषां भवो विचेतसः ॥

आपो न देवीरुपं यन्ति होत्रियमवः पश्यन्ति विततं यथा रजः
 प्राचैर्देवासः प्र णयन्ति देवयुं ब्रह्मप्रियं जोषयन्ते वरा इव ॥ १
 आपः । न । देवीः । उप । यन्ति । होत्रियम् । अवः । पश्यन्ति
 विऽततम् । यथा । रजः ।
 प्राचैः । देवासः । प्र । नयन्ति । देवऽयुम् । ब्रह्मऽप्रियम् । जोषः
 वराऽइव ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. आपो न देवीः (=आपो देव्य इव=दिश्या आपो निष्प्रदेशम् उा र
 धावन्ति तद्वत्) देवा होत्रियम् उप यन्ति (=हांतुः स्वभूतं चमसं नाम हने
 प्रति गच्छन्ति) । [ते] विततं यथा रजः (=विस्तारं ज्योतिः=सूर्यादीनां इव
 पुत्रो भूम्यां पतति तद्वत्) अवः पश्यन्ति (=अवस्तात् पश्यन्ति=दूरगतिं के
 मयं दृष्टिपातं सोमपात्रस्योपरि कुर्वन्ति) । [ते] देवयुं (=देवान् आत्मन इव
 [चमसं] प्राचैः प्र णयन्ति (=प्राचीनां यथा तथा नयन्ति=गृहीत्वा प्राचीं तिर
 गच्छन्ति) [अपि च] ब्रह्मप्रियं (=ब्रह्मणा हानृकतेन शोभेन द्वारा प्रो-
 [तं चमसं] वरा इव जोषयन्ते (=एकामेव कन्यारामनेके वरा यथा मने इ
 ति ममेयं भविष्यतीति सेवन्ते तथा ममाय चमसो भविष्यति ममायं भविष्य
 सेवन्ते) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । होत्रा संस्कृतं सोमचमसं दृष्ट्वा देवा गुहांमात् कन्य
 तेजःपुत्रसदृश इत्यं दृष्टिपातं कुर्वन्ति अपि च निष्प्रदेशं प्रति जगति व
 च्छन्ति तथा तं चमसं प्रति गच्छन्ति अपि च तं देवाधिने शोभमानत्वेन ति
 चमसं सेवेति देवा ममाय भविष्यति ममायं भविष्यतीति वाञ्छन्तीति ॥

२. जशा आपो देवी [सखल
जाग्याकडेस धांवतात त्याप्रमाणें]
देव होत्याने सिद्ध केलेल्या सोम-
पात्राकडेस धांवतात, [आणि]
तीर्णे प्रकाशाच्या जाळ्याप्रमा-
आपली दृष्टि खाली पसरतात;
आणि] देवार्थी [सोमपात्रा]ला
किडेस घेऊन जातात, [आणि]
तोत्राच्या योगानें आनंद करणा-
ग [त्या सोमपात्रा]ची, [एकाच
न्यवेची] अनेक वर [वांछा क-
तात] तशी, ते वांछा करितात.

२. हा मंत्र वांछीमा कटिण आहे पण
त्या भावार्थ स्पष्ट दिवतां तो असा की,
होत्याने तयार केलेल्या सोमामें भरलेल्या
यात्रा पाहून स्वर्गस्थ देव आनंदित हो-
तात, आणि तेजोमय जो आपल्या दृष्टि-
गत हो त्या समगावर वरितात. आणि
एखाद्या भूमीवर दसमंदपान घेऊन
तो सोमामें घालून घेऊन पूर्वदिशेकडे
जाणत होतात; आणि एखाद्या सुंदर व-
न्यावर वरण्याकरिता आपले अनेक
वर जसे ही मां वरीन, ही मां वरीन
अशा उक्ती घालतात त्याप्रमाणें हा सोम
तो पिईत, हा मां पिईत अशी ईप्सा
करितात. कारण की सुंदर मंत्र घालून
ह्या देवात अर्पण केलेले असलेल्या-
ने हे देवाला अर्पण द्यावें होत असे.
हा मंत्र सोमामें घालून देवाला द्यावें

2. The Gods run to the
Soma-bowl of the invoker,
like as the divine waters
[to a low level]. Down they
throw their sight like a
flood of light; they lead
forth the God-devoted bowl
to the east; they [each]
strive for the [bowl]. dear
through the prayer, as
many lovers [strive for
the same maiden].

आनंद होतां आणि ते मां विण्याविषयी
शिरी उरमुक्त असतात ते मागण्याचा
उद्देश आहे.

‘आपो देवी’ म्हणजे उद्देश त्या
देवी असे म्हणण्याचे कारण इतकेंच की,
वेदान त्यामें मनेन वळवून त्या देवा
मानित्वा आहेत. प्रत्युत स्वर्गी तरी
त्यामें मनेन मानण्याचा विवेक उद्देश
आहे असे जाही. तरी ‘देवी’ हे नाम
बहुत टिकाणी विवेकानें त्यामें अस्मान-
मूर्त वेदेहि सहज लक्षिते येते आहे.

‘विश्वं प्रकाशं जगत्प्रकाशं’
— वित्त ददा दत्त. — म्हणजे, जसा द-
काश्या ओंश अस्तर ओंश असा दे-
वाच्या जेजेंमद दुर्होता होत सोमामें
बरेस घालतो ‘देवी’ दुर्हितका
इतरांच्या सोमामें उक्ती देव हे मंत्र
निष्ठ दिवत.

आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे वयं इद्धाग्रयः शम्पा ये सुकृत्या ।
 सर्वं पणोः समविन्दन्त भोजनमश्वावन्तं गोमन्तमा पशुं नरं ॥ ३ ॥
 आत् । अङ्गिराः । प्रथमम् । दधिरे । वयः । इद्धऽअग्रयः । शम्पा ।
 ये । सुऽकृत्या ।

सर्वम् । पणोः । सम् । अविन्दन्त । भोजनम् । अश्वऽवन्तम् । गोऽ
 मन्तम् । आ । पशुम् । नरः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

४. आत् (=अपि च) ये अङ्गिराः (=अङ्गिरसः) सुकृत्या शम्पा (=सुकृत्या
 कृत्ययुक्त्या उपासनया) इद्धाग्रयः (=प्रज्वलिताग्रयो) [भवन्ति] [वं] [भीत]
 प्रथमं (=सर्वेभ्योपि पूर्व) वयो दधिरे (=हविरन्नमसी प्रार्थयद्) [वं] [वं]
 (=शीरोपेता) [अङ्गिरसः] पणोः (=एतन्नामकस्यासुरस्य) सर्वं भोजनं (=भ
 लमपि धनं) अश्वावन्तं गोमन्तम् आ पशुम् (=अथसमूहसहितं गोसमूहम्)
 शृजातं च) समविन्दन्त (=अलभन्त) ॥

अत्रैदमुक्तम् । पणिनापदतानां गवां प्रत्यानयने निमित्ते सति अङ्गिरसि
 हवींषि प्रार्थ्य अग्न्युपासनाप्रचारम् अङ्गिरस एव सर्वेभ्योपि मनुष्येभ्यः पूर्व
 वन्तः । हविषा तुमेनाग्निना च प्रवाहितबलास्ते पणिना सह युद्धा तस्य सर्वं
 आदीनां पशूनां समूहं जित्वा स्वग्रहं प्रति नीतवन्तः । अङ्गिरः इत्याद उक्त
 अग्नेरिन्धनात् पूर्वम् अग्नेरिन्धन नासीदिति भावः ॥

३. [हे इंद्रा], जें जोडपें पळी
मुळे करून [तुला] पूजितें [त्या]
[तुं] वर्णनीय वाणी देत
तोस. [तो यजमान] निरुपद्र-
होन्साता [तुझ्या भक्तीत राह-
[आणि] उत्कृष्टोपेत पावतो.
[जकारणे] सोमरस काढणाऱ्या
[सकाला कल्याणकारक शक्ति
रास होते].

3. Thou conferrest. [O
Indra], speech worthy of
praise on that couple
which, with the ladle stretch-
ed forth performs wor-
ship [to Thee]. Thy wor-
shipper [lives in thy ordi-
nance, unmolested, [he]
prospereth. On him, who ex-
tracts the Soma and sacri-
fices [to Thee], attends
beneficent power.

३. या मंत्रात इंद्राच्या भक्तीचे भाग्य
ले आहे. ऋषि म्हणतो, ' हे इंद्रा,
यजमान आपल्या स्त्रीसहित वसुन
[हवि अर्पण करितो त्याला आणि
त्या स्त्रियेला तू उचम वाणी देतोस,
यजमान नि शत्रु होतो आणि तुझी
क्ते करीत सुखाने दिवस घालवितो
चा उरकृष होतो. जो यजमान सोम-
[काढून तुला अर्पण करितो आणि
[यजन करितो त्याला वरपावसावरक
[प्राप्त होतें, ' याप्रमाणे तुझ्या उपास-
ने भाग्य मांटे होय.

‘ पळी पुढे करून = यत्कृत्वा. ’ सु-
म्हणजे ज्या पळीने हवि अर्पण करीत
‘ पळी. ती मासतल्या वाळी जे यज्ञ
रितान त्या पळीच्या अथवा रसच्या

लाकडाची करितात; पुरातन काळीहि
लाकडार्चाच करीत असतील. कौरुणात
अजूनहि घरात त्याच्यानेवणात वापर-
ण्याची भाडी लाकडाची अथवा दगडा-
चीच करीत असतात त्याकडाच्या पळी-
ला ‘ डोली ’ अथवा ‘ दारल ’ आणि
लाकडाच्या परादीला ‘ माड ’ म्हणतात
आणि हातांत धरण्याच्या मूठीसहित अ-
सलेल्या लाकडाच्या बसीच्या ‘ हानूल ’
म्हणतात, ही जशी लाकडी भाडी आप-
ले घोकणी गरीब लोक वापरतात तसेच
आपले पुरातन आयें लोक त्याकडाच्या
पळ्या वापरीत.

वृत्तानुसारेने पहिल्या पादान ‘ उक्थि-
अ वच ’ असे म्हटले पाहिजे

यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते ततः सूर्यो ब्रतपा वेन आजनि ।
 आ गा आजदुशना काव्यः सचा यमस्य जातममृतं यजाम
 यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । पथः । तते । ततः । सूर्यः । ब्रतः
 वेनः । आ । आजनि ।
 आ । गाः । आजत् । उशना । काव्यः । सचा । यमस्य । जा
 अमृतम् । यजामहे ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

५. यज्ञैः (= यज्ञैः) अथर्वा (= एतन्नामकः पुराणतरः कथितः) ।
 पथस्तते (= पण्डितानां गया स्थलं प्रति गच्छतो मार्गान् सर्वेभ्योऽपि पूज्यं अर्च्यं)
 ततः (= तदनन्तरं) ब्रतपा. (= ब्रतस्य = देवप्रियोऽर्थस्य कर्मजातस्य एतस्य)
 वेनः (= क्रान्तः = सर्वैरपि मनुष्यैरपेक्षितः) सूर्य आ आजनि (= गतां प्रदंश-
 रभूत्) । [ततोऽथर्वा] गा आ आजन् (= ता गा. प्रायः प्रसादतया) ।
 काव्यः (= काव्य उशना एतन्नामकः कथित् पुरातन ऋषिः) सचा (= स-
 च) यमस्य (= महः अभूत् = महापांभवन्) । [ययं] यमस्य अमृतं जातं यजामहे (=
 मरणरहितं पुत्रं यजामहे = पूजयामः) ॥

अथर्वा नाम प्रख्यातः पुरातन ऋषिर्यज्ञाकरणात्मानं मेघजलक्षयकारिणं, ज-
 देयान्महप्रतिमार्गान् अकरोत् ततः पूर्वं यक्षप्रचारे नामीदिति भावः । तत्र अ-
 र्थापितेनैवैकमया पालयिता मये आनिरभूत् । तस्य प्रकाशशाय य अर्वा ।
 उशना काव्यः इत्येते ता गा. प्रख्यातीतवन्तारिति संबन्धः ॥

यमस्य जातममृतं यजामहे इति दुर्बोधं मायगेनैव व्याख्यातम् । दम-
 नियमनार्थं जानं शत्रुभृतममृतं मरणरहितं तमिन्द्रं यजामहे इति ॥

४. आणि सुचरितयुक्त भक्ती-
नें जे [अंगिरस] अग्नीतें प्रचलि-
त करिते झाले [ते] अंगिरस प्र-
थम हविराज अर्पण करिते झाले.
[ते] वीर पणीचें सर्व अन्न [आणि]
[त्याच्या] घोड्यांसहित आणि
गाईंसहित [सकळ] गुरे हरण क-
रून घेते झाले.

4. And the Angirases,
who kindled Agni with
devotion full of good deeds,
first offered the oblation.
[Those] brave ones be-
came possessed of all the
wealth of Pani with [his]
horses, with [his] cows,
and his cattle.

४. या मंत्रात अगिरस् ऋषींनी अ-
ग्नीची उपासना करण्याचा प्रकार प्रथम
घातला असे मागितले आहे. कवि म्हण-
तो: - 'पणिनामक अमुकाने अंगिरसा-
च्या गाई चोरून नेला तेव्हा त्या परत
मिळव्या म्हणून अंगिरसांनी अग्न्याला
प्रदीप केले आणि हवि अर्पण केले त्या-
मुळे अग्न्याला प्रदीप करून हवि अर्पण्या-
चा प्रकार नव्हता, तो अंगिरसांनीच
घातला. अंगिरसांनी अग्न्याला हवि अर्पण
करावावर त्याला विदोष सामर्थ्य घेऊन
पणीवरुंदर ऋतुले आणि पणीजवळ
मसलेले सर्व द्रव्य, सर्व घोडे, गाई आणि
तर पशु हे सर्व हरण केले.' याचे ता-
त्पर्य इतकेच की, मेघोद्वरूपी आणि
वा आणि सूर्यप्रकाश इत्यादिरूपी ज्या
हि, त्या जेव्हा वृत्ररूपी योराने हरण
त्या तेव्हा, मनुष्यमात्राने अग्न्याची उ-
पासना करण्याचा म्हणजे अग्नीतें प्रज्व-
लत करून त्याने ईद्रादि देवासाठी हवि
अर्पण्याचा प्रकार घातला, आणि त्या
यज्ञासमून आजपर्यंत अग्न्याची उपास-

ना सोड करित आहते.

अंगिरस हे चार मार्चीन दंपभक्त
होऊन गेले. ते आता मार्चीन होत असे
नाहीं, तर योतमादिकानी प्रस्तुत सूक्ता-
मारिती वेदसूक्ते रचिली त्या वेळीहि ते
अग्निप्राचीन होत असे समजून त्यावि-
षयी उक्तेत येत असतात. पणि कोण
आणि त्याचा अंगिरसाशी संबंध काय
याजविषयीं सू. ६२, म. २ याजवरील
टीप पहा. त्याच सूक्ताच्या पाचव्या मंत्रा-
वरीलहि टीप पहा. शिषाय, सू. ५१,
म. ३ पहा.

अंगिरसांनी प्रथम अग्नीत हवि अर्पे-
ण्याचा प्रकार घातला असे या मंत्राने सा-
गितले आहे; तसेच अध्वो या एका
दुसऱ्या अग्निप्राचीन उपासकाने यज्ञ
करण्याचा प्रकार घातला असे सांगितले
आहे ते पहा.

वृत्तानुरोधाने दुसरा चरण 'इन्द्रा-
यः यमिर्वा ये सुवृत्तया' असा म्हटला
पाहिजे.

वर्हिर्वा यत्स्वपत्याय वृज्यते ऽर्कं वा श्लोकमाधोषते
ग्रावा यत्र वर्दति कारुः कथ्यः स्तस्येदिन्द्रो अभिषिष्ये

वर्हिः । वा । यत् । सुऽअपत्याय । वृज्यते । अर्कः । वा
आऽधोषते । दिवि ।
ग्रावा । यत्र । वर्दति । कारुः । उक्थ्यः । तस्य । इत् ।
भिऽपिष्ये । रण्यति ॥ ६ ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

६. यद् (= यत्र = यस्योपासकस्य गृहे) वर्हिः स्वपत्याय वृज्यते वा
उच्यते = सुकर्मकरणाय वर्हिरुच्यमानं भूत्वा आसीर्यते) वा (= यत्र
[यत्र] अर्कं दिवि अर्कम् आधोषते (= स्रोता इन्द्रस्य स्रोतं सुप्तं
उदात्तध्वनित्वाद् सुलोक्येति प्रतिनाशमानं स्रोतमुच्चारयति) [अपि वा
कारुः [इव] ग्रावा वर्दति (= स्तस्यः स्रोतं सौमामिषवाशमा मयुः
तस्य [उपासकस्य] इत् (= तस्योपासकस्य एव) अभिषिष्ये (=
उपतिष्ठे = उपामनाम्) इन्द्रो रण्यति (= रमते = हर्षं प्राप्नोति) ॥

यस्योपासकस्य गृहे वर्हिर्वादिताधनैः सुकर्म कियते, यस्य गृहे वा
सुक्तं स्रोतमुच्चार्यते, यस्य गृहे च कविवाणीयम्-मधुरनादेन माग्ना सौम
तस्योपासकस्यैव उपासनाभिरिन्द्रो हृष्यतीत्यर्थः ॥

कारुः कथ्य इति लुप्तोपमम् इति सायणाः साम्यम् ॥

स्यानें यमीच्या पोटी 'मनु' उत्पन्न
केला अशी कथा आहे. तेव्हा अमर-
र्यातिमान् मनु कवि असा कदाचित् अर्थ
होईल. सायणाचार्य "अमर्याच्या निव-
रणासाठी पादुभूत घातेन्या अमर [इ-
न्द्राणा] आसो [हवीनी] मगतां "
असा अर्थ करितात.

हा मंत्र शास्त्री निरुद्ध
ता यमनीः—

यहो रघो प्रपन्न-
ततः योऽं वीनी वे-
आ मा ओने इन्द्रो
यमस्य जातेदुः

५. प्रथम अथर्वा यज्ञांच्या योगाने मार्ग करिता झाल्या. त्यानंतर कमीचा रक्षिता प्रिय सूर्य जन्माला आला. [मग] [अथर्वा] गाई हाकून आणित्ता झाल्या. [त्याला] काव्य उशना सहाय [झाला]. यमाच्या अमर पुत्राला [आम्ही] भजतो.

5. With sacrifices Atharvā was the first to make the paths. Then Sūrya was born, the beloved protector of divine rites. [Atharvā then] brought back the cows. Kāvya Us'ana [became his] ally. We worship the immortal son of Yama.

५. जसा अथर्वाच्या उपासनेचा प्रचार झाला अगिरमांनी घातल्या असे वर सांगले तसे यज्ञ करण्याची चाल अथर्वा करीने प्रथम घातली असे या मंत्रात मिश्रले आहे. ऋषि म्हणतो, 'पूर्वी शंख व त्याच्या ज्या ज्योति तद्रूप गाई आणि जलमेखन गाई त्याचे आरक्षण वृत्राने केले तेव्हा त्या गाई पुनः जन्म होणे हा जो देवाचा अनुग्रह त्याच्या मित्रांसाठी अथर्वा यांचे यज्ञ केले. तेव्हा ते प्रसन्न झाले आणि स्वयं पुनः उत्पन्न झाले आणि देशप्रान्त धरणावयाची रुपां नः चालू झाली, आणि प्रकाशरूप गाई अथर्वा यांचे पुनः वळवून आणिल्या. 'तला उशना काव्य हा ऋषि सहाय झाला. मेघपायुन यज्ञ करण्याची चाल होती.'

'अथर्वा.' हा एक अतिप्रचीन ऋषि होय. त्याने पूर्वी वाय वाय केले त्याचरी पोषणासाठी अग्नेत वेदात वेव्हा हा येत असतो. म. ८०, मं. १६ यातील टीप पहा

'जन्माला आला' = 'आ अजनि' म्हणजे प्रसन्न झाला.

'हाकून आणित्ता झाला' = 'आ आनत'. म्हणजे, पणीने (वृत्राने) बांधून नेल्या होत्या त्या पुनः वळवून आणिल्या.

'काव्य उशना.' उशना हाहि एक अतिप्रचीन ऋषि होय. त्याला काव्य असे उपनाव आहे. जशी मनु, अथर्वा, अगिरा, या अतिप्रचीन ऋषींची प्रसिद्धि वेदात आहे तशीच उशना याची आहे. सू. ५१, मं. १० यावरील उशनाविषयीची टीप पहा जसा अथर्वा अतिप्रचीन तसाच काव्य उशना हा असल्यामुळे दोघांनी मिळून गाई परत आणिल्या असे साधितले आहे.

'यमाच्या अमर पुत्राला आम्ही भजतो' = 'यमस जातस अमृत यन्नामहे.' आम्ही शब्दसंग्रहः जो उघट अर्थ दिवतो तो येथे दिला आहे. पण यमाचा अमर पुत्र कोण हे सांगणे बटिंग आहे. यम हा सगळे मनुष्यांचा आग्र पुरुष.

मृत्कम् ८२.

रहूगणपुत्रो गांतम ऋषिः । इन्द्रो देवता । आदितः षट् अनुष्टुभः । सप्तम्याचारित
उष्णिहः । दशम्याचारितस्यः पद्मयः । त्रयोदश्याचारितसो गायथ्यः । चोदस्य
चारितसस्विष्टुमः । एकोनविंशी नृहता । विंशी मतो नृहता ॥

असावि सोमं इन्द्र ते शर्विष्ठ धृष्णो नहि ।

आ त्वा पूणक्लिन्द्रियं रजः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ १ ॥

असावि । सोमः । इन्द्र । ते । शर्विष्ठ । धृष्णो इति । आ । गति

आ । त्वा । पूणक्त्तु । इन्द्रियम् । रजः । सूर्यः । न । रश्मिभिः ॥

इन्द्रमिद्वरी वहतोऽप्रतिधृष्टशवसम् ।

ऋषीणां च स्तुतीरुपं यज्ञं च मानुषाणाम् ॥ २ ॥

इन्द्रम् । इत् । हरी इति । वहतः । अप्रतिधृष्टशवसम् ।

ऋषीणाम् । च । स्तुतीः । उप । यज्ञम् । च । मानुषाणाम् ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, ते (=स्वदर्भ) सोम. असावि (=अभिषुतोः) । [इन्द्र
हे शर्विष्ठ (=अतिशयेन बलिम्) धृष्णो (=शत्रूणां जेतः), [त्वम्] च
(=अस्मात् प्रति आगच्छ) । [सोमरसपानान्जातम्] इन्द्रिय (=तत्तत्तत्तत्
सूर्यो रश्मिभी रजो न (=सूर्यः स्वैः क्रिणैरन्तरिक्षं यथा=सूर्यो यथा स्वर्गिणैः
रिक्षं पूरयति तद्वत्) त्वा (=त्वाम्) आ पूणक्त्तु (=परिपूरयतु) ॥

२. अप्रतिधृष्टशवसम् (=आहेसितबलम्=अप्रतिहतसामर्थ्योपेतम्) इन्द्रम् ।
(=इन्द्रमेव) हरी (=हरिद्वर्णोपेतावरी) ऋषीणां च स्तुतीरुपं (=स्तुतिरुपं
नि प्रति) मानुषाणां यज्ञं च [उप] (=सूक्तकरणसामर्थ्योपेतानां मानुषाणां
प्रति च) वहतः (=आनयतः) ॥

नान्यस्य देवस्य ताहि इन्द्रस्यैव हरी स्त इति तथा सर्वेऽपि कथयः सर्वेऽपि इन्द्रम्
५ इन्द्रमेव सूक्तेर्हविर्भक्ष भजन्त इति च भावः ॥

य देवोपासकाहून् अधिकं शक्तिमान् अ-
थवा भिन्नस्वभावान् आनि भिन्नस्थि-
तोऽपि हेतुः असे पुण्यातरी सांगितले
आहे तरी वस्तुतः ते तमे नव्हते असे
मानकन उचट दिवून येते.

हा मय साक्षी लिहिण्याप्रमाणे थोर-

वृत्तालावसतोः—

वाह्यो यत् सुत्रपेक्ष्य वृत्तं
अर्द्धो वा भोक्तृप्रोक्तोऽपि
मावा यत्तु वैदनि वास्तविक
तत्सोऽिन्द्रो अभिर्भातुम्

आ तिष्ठ वृत्रहन् रथं युक्ता ते ब्रह्मेणा हरी ।

अर्वाचीनं सु ते मनो ग्रावा कृणोतु वृधुना ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठ । वृत्रहन् । रथम् । युक्ता । ते । ब्रह्मेणा । हरी इति
अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः । ग्रावा । कृणोतु । वृधुना ॥ ३ ॥

इममिन्द्र सुतं पिव ज्येष्ठममर्त्यं मदम् ।

शुक्रस्य त्वाभ्यक्षरन्धारा क्रतस्य सार्दने ॥ ४ ॥

इमम् । इन्द्र । सुतम् । पिव । ज्येष्ठम् । अमर्त्यम् । मदम् ।
शुक्रस्य । त्वा । अभि । अक्षरन् । धाराः । क्रतस्य । सार्दने ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. हे वृत्रहन्, [रथं] रथम् आ तिष्ठ (=स्वर्गधेस्माकं समीप आगतु भव) । ते हरी (=तवाधी) [हि] ब्रह्मणा (=अस्माकं स्तोत्रेण) पुना (न रथे योजितौ) [स्तः] । [तस्माद्] ग्रावा (=सोमाभिपयारमा) वृधुना नादेन ते मनः (=तव बुद्धि) सु अर्वाचीनं कृणोतु (=सुष्ठु भरमदभिपयारमा अस्माकं समीप आगन्तुकामं करोतु) ॥

४. हे इन्द्र, [त्वम्] इम (=पुरोवर्तिनम् अरमाभिः पार्यमाणं) मम, तिस्रोऽनेन प्रशस्यम्) अमर्त्यम् (=मरणरहितानां देवानाम् उचिन्) मदम् (=तिष्ठति) सुतम् (=अभिपुते सोमं) पिव । [अरिपन्नस्माकम्] क्रतस्य सार्दनेः रूपस्य यन्त्रस्य गृहे [हि] शुक्रस्य धाराः (=दीप्तस्य सोमस्य धारा) त (=त्वाम् अभिमगीकृत्य) अक्षरन् (=वहन्ति) ॥

इतर देवाप्रोक्तं यज्ञं करोतु नाहीत.

‘अप्रतिष्ठितशक्तिमान्’ = ‘अप्रतिष्ठु-
दशमन्.’ अग्रे, ज्यान्त्या वज्रात्तर वज-
स्व वरुणादे अमं वज्र योगामन नाही,
ज्यान्ते वज्र इत्ये आदे ही ज्याला मां
इतिगिगि वज्र दुमया योगामन नाही.

या मयत्र कवि आगि साधारण म-
नस्य नन्द दासगिगि आदे, जमं योग
मयत्र, कवि हे साधारण मनुष्योदेही न-
देन. एव विवक्षा इत्येव दिगो ही
मन इत्येव अर्वा देवाम प्रमज व-

मन घेगारे जे कवि ते इतर
गाताव, आगि इतर मनुष्य व-
गृहे रचयताही शक्ति मय-
उपासना नुस्ता वज्र वज्रव इ-
हा मय (सागि) दासगिगि
मनुष्य वृत्तात्त वमो —

इन्द्रनिष्ठो वज्र
अप्रतिष्ठु-
मयत्रा व इन्द्र-
वज्र व मयत्रा

सूक्त ८९.

ऋषि-रहमणाचा पुत्र गोतम.
॥-इन्द्र. वृत्त-१-ईभनुष्टुप्.
२ इषिक, १०-१२ षड्भि,
-१५ गायत्री, १६-१८ त्रि-
॥ १९ वृहती, २० सनोवृहती.

१. हे इंद्रा, तुजकारणें सोम
दिला आहे; हे परमशक्तिमान्
तू, वं. ये. सूर्य [आपल्या] कि-
र्तनीं अंतरिक्ष [व्यापितो] नमें
सोमपानानें आलेले] सामर्थ्य
तू व्यापो.

२. ऋषींच्या श्लोत्रांप्रति आणि
दृष्ट्यांच्या यज्ञांप्रति अमर्तिहतज्ञा
त्मान् इत्याद्यांच पिबल्या घोड्यां-
ने जोडी घेऊन येत असते.

१. इंद्रि तुव सोमम कर्त्तावन्न आहे.
तम ऋषि इन्द्रावग्निना सोम मिदं व-
न्न इत्यादि तां पिबयामातो वाग्वीर्यं
तदे आग्निं वज्रजो व१. 'अग्निं तुव
पिबन्ना व्रमेने शिव आकाश भवने टा-
रतो तम आमवा सोम पिबन्न न साम-
र्थं तुष्टा आदी येहेल ने तुला अग्नी
रमन टाको वज्र जे तुष्टे सर्वे इत्यादि
त्यादि होआं.- वज्रजें आमवा सोम
पान अतिरस्य सामर्थ्य आणल्यास असा
जोरे, सामर्थ्य तु सत्वर ये आणि तो पा-
न सत्वर 'इन्द्र' इन्द्र इन्द्र अदी

HYMN 84.

To Indra By Gotama son of Ra-
higana. Metro—verses 1-6
Anushtup, 7-9 Pāṇini, 10-12
Pāṇini, 13-15 Gāyatrī, 16-18
Trishṭup, 19 Brihati, and 20
Satanvrikati.

1. The Soma has been
pressed for thee, O Indra.
(Come thou, mightiest [and]
brave [Indra]. May thy
[Soma-inspired] strength
pervade thee as Surya
pervades the sky with
[his] rays.

2. None but Indra of
irresistible prowess do the
pair of tawny horses bring
to the hymns of poets and
to the sacrifices of men

सोमिदलेला आहे. तु ८९. म. १ वरा.

हा शिव आग्निद अतृभासमागिच
वज्रजो वेंतो, वाच दिमरा पाद आ रवा
पुणस्तु इन्द्रिय' असा वज्रजो वरिजे.

२. दान इत्यादि महिमा अतिरस्य
आहे मद्र सोम पिबजे सोरे इत्यादि-
च इत्यादि अतिरस्य असा. दुसरा
इत्यादि इत्यादि अतिरस्य नमस्तु, आणि
मद्रज ऋषि, वज्रजें वरि अग्नि मद्रज
उपमद्र दे इत्यादि इत्यादि अतिरस्य
अग्नि इत्यादि अतिरस्य दान इत्यादि; मदी
इतर देवांच इत्यादि अतिरस्य अग्नि

३. हे वृत्रघ्ना [इंद्रा], त्वं [आपल्या] रथावर आरूढ हो. [आपल्या] स्तोत्रानें तुझ्या घोड्यांची जोडी [रथाला] जोडिली आहे. प्राया [आपल्या] मधुर नादानें तुझे मन आम्हांविषयी अनुकूल करी.

४. हे इंद्रा, हा अत्युत्तम, अमर्त्य [आणि] माद उत्पन्न करणारा सोमरस [त्वं] पी. [या आपल्या] यज्ञगृहांत पवित्र [सोमा] या धारा तुजकडेस वाहत आहेत.

3. Mount [thy] chariot O killer of Vritra. Thy pair of tawny horses is harnessed by our prayer. May the Soma-pressing stone with [its] sound make thy mind tend unto us.

4. Drink thou, O Indra, this excellent, immortal [and] exhilarating Soma-juice. In [this] house of sacrifice the streams of brilliant Soma are flowing towards thee.

३. 'हे इंद्रा, आम्हीं स्तोत्र म्हणून घोडे तुझ्या रथाला जोडिले आहेत; तू उठ आणि आम्हाकडे येण्यास्तव या रथात बस हा पहा आम्ही सोम तुजकरिता वार्ढात आहो. त्यात मात्रात आनंदकारक नाद करीत आहे ऐकून आम्हाजकड येण्याविषयी तुझे विलो.'

४ 'स्तोत्राने तुझ्या घोड्यांची जोडी [रथाला] जोडिली आहे = पुत्रा ते मत्त हरी.' वर ८७ द्या मृताचा दवा १ आणि त्याजवरून टोप पहा

हा मंत्र तर दक्षिणवर्त्याचा वॉण्य्यादि पयसाशिवाय अनुभवाप्रमाणे म्हणता तो.

५ 'हे इंद्रा, हा आम्हा तुजद्वारागे मि-
; येणेल सोम अत्युत्तम, अमर्त्य देवा-

नी दिव्याम योग्य आणि मादकारक आहे. आणि त्या ललललीत सोमाच्या धारा या आमच्या यज्ञगृहांत तुजकडे जाण्यासाठी जणू वाहत आहेत; तर तू हा सोम पी

'अमर्त्य' = 'अमर्त्यम्' म्हणजे मरण न येई असे करणारा असा मायगा-
थार्य येथे अर्थ वरितान. आणि क. २
३७ ६ या मंत्राद्वारे भाव्यात गुढा
तोत अर्थ त्यागा स्वरूपने केला आहे;
तो घेतला तरी वायला संभवतो.

'यज्ञगृहात' = 'कनस्य मर्तने.' अस-
रस अर्थ - मर्यादा मूर्ती म्हणजे, स-
त्यमय जो यज्ञ तो जेथे करावयाचा त्या
स्थळा. यज्ञ करणे हाच मर्याधे आणि
तेच मर्यादा तत्त्व होय असे आणते आर्य
पूर्वज म्हणजे अमर, त्यामळे यज्ञगृहात

य एक इन्द्रिदयते वसु मर्ताय दाशुषे ।

ईशानो अप्रतिष्कृत इन्द्रो अङ्ग ॥ ७ ॥

यः । एकः । इत् । विदयते । वसु । मर्ताय । दाशुषे ।

ईशानः । अप्रतिष्कृतः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. य एक इत् (=य एक एव) [इन्द्रो] दाशुषे मर्ताय (=ईशानाय) वसु विदयते (=धनं विशेषेण ददाति) [स] इन्द्रः अङ्ग (=यस्य) अप्रतिष्कृत ईशानः (=अप्रतिहतः प्रभुः) [भवति] ॥

ते.' म्हणजे इंद्ररूप जी शक्ति तिजला असा अर्थ. ऋ. ६. ६०. १ यांत इंद्र आणि अग्नि या दोघास 'सहस्तमा' म्हणजे 'उत्कृष्टशक्ति' असे म्हटले आहे. या प्रकारच्या विशेषणांवरून इंद्र आणि अग्नि या देवांचे खरे स्वरूप आपले आर्य पूर्वज समजत असत आणि त्याप्रमाणे ते वर्णाने असत असं उघड होते.

६. 'हे इंद्रा, तू जेव्हा आपले पि-

वळे घोडे आपल्या रथाला जोडिले, व्हां तुझा रथ इतका सुंदर असे होतो की त्यामारिता रथ इतकी नाही. तुझे बळ इतकं आहे की तू रिखें बळ दुसऱ्या काँगालाही नुस्तं घोडेच घेतले तरी त्यांचे घोडे आगरी काँगालाबरोबर टुनातुपेथे व्हाऊन 'नरि' आनसे' असा पाठ म्हणत की

५. [हे मित्रानो], [तुम्ही] इंद्राप्रोन्नय सत्वर गा आणि स्तोत्रे म्हणा. [हे आपले] गाऊन काढिलेले सोमरस [न्याला] मत्त करोत. [न्या] सर्वोत्कृष्ट शक्तीला 'तुम्ही' नमस्कार करा.

६. हे इंद्रा, [तूं] जेव्हां [आले] पिवळे घोडे [रथाला] जोडितोस [तेव्हा] तुझ्यापेक्षा चांगला थ कोणाचाहि नसतो. कोणीहि व्याविषयी तुझी बरोबरी करणारा नाही. उनम घोड्यांविषयी तुझ्या बरोबरीला कोणीहि आलेला नाही.

[जी 'सादने' अन्ना प्रयोग केला आतां केवळ दूनसुतासाठी आहे इत्यादीं आणि दीर्घांचे इत्ये आणवे]

५. कवि आपल्या मित्रास म्हणता, तुम्ही इंद्राप्रोन्नय सत्वर रथांन गा. जे तों घेईल, आणि तों आन्यावर गला हे आमचे गाऊन वाढिलेले सोमरस माद आणिताल आणि तों तेजस्वान आनंदित होईल या प्रयोगेवरून ही या ईडरुपा महा शक्तीला नमस्कार दिवानी भजा.'

'हे गाऊन वाढिलेले सोमरस सुता इन्द्रा'. अक्षरान् अर्थ, 'गाऊन दिलेले सोमरस' मग जसे मदींून एव इंद्राच्या रूपाने गाऊन वाढितात त्याच सोमरस पवित्रातून एक एक घे-

5. Quickly do ye, [friends], sing in honour of Indra, and chant hymns. The distilled drops shall intoxicate [him]. Adore ye [that] excellent power.

6. None possesses, O Indra, a better chariot than thine when thou harnesses thy pair of tawny horses [to thy chariot]. None has equalled thee in power. None has equalled [thee] in excellent horses.

आधुनिक कविच करितात असे नाही. वेदानहि न्याची उदाहरणे कनिष्ठ माणसाना.

वाच्या रूपाने गाऊन वाढीत यास्तव अनेक विद्वान्ना द्वारे गार्गी यज्ञून एरुपट झालेला अमन्यामुळे सोमाला अनेकवचन वेदान वेष्टा केष्टा येत असते. याच वाङ्माने अथवा अज्ञान प्रभारच्या दुगच्या वाङ्मानास्तव द्वितीयक भाषात पातळपदार्थाने नियम अनेकवचन असत मरहनातच 'आप' हे नियम अनेकवचनच असते वानदीन 'नीर' (=उदर) हाणू (=दुध) ही नियम अनेकवचनी अमनात.

'न्या सर्वोत्कृष्ट शक्तीला' = 'वेदोत्कृष्ट' अक्षरान्., 'मदींून बरीन शक्ती-

७. हवि अर्पण करणाऱ्या मर्त्याला जो एकलान्व धनसंपत्ति देत असतो तो इंद्रच निष्कंठक प्रभु [होय].

7. He who alone confers wealth on the mortal that has sacrificed—that Indra alone is the Lord unopposed.

७. 'हवीर्ने इत्यादि उपासना करणारे जे मर्त्य त्यांस इंद्रच संपत्ति देत असतो, दुसरा देव देत नसतो. त्यांपैकी त्यांच्या प्रभु एकटा इंद्र होय, दुसरा कोणी प्रभु नाही, आणि त्याला कोणत्याही मोठाविषयी प्रतिबंध करणारा कोणीही नाही.'

या मंत्राचे मूल उल्लिख आहे. या मंत्राच्या शब्दार्थाविषयी सू. ७५, मं ४ नवर दिगंती टीप पहा. पुढच्या दोन शब्दांविषयी मंत्राचे मूल आहे. आणि 'इन्द्रो

अह' ही जी तिसऱ्या पादाची शेवटची चार अक्षरे ती पालवपदाच्या रूपाने तीनही मंत्रात आली आहेत. तिसऱ्या चरणाची पहिली आठ अक्षरे अनुप्रासाच्या चरणाप्रमाणे म्हणता येतात असे प्रत्युन सूत्रावळीत दिसते. आणि हा मंत्र त्याची दाखविल्याप्रमाणे म्हणता येतो.

य एत इन्द्रियते
बभूव मर्त्याय दातुमे ।
इन्द्रानो अमत्रिभुवः
इन्द्रो अह ॥

कदा मर्तमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् ।

कदा नः शुश्रवद्विर इन्द्रो अङ्ग ॥ ८ ॥

कदा । मर्तम् । अराधसम् । पदा । क्षुम्पम् इव । स्फुरत् ।

कदा । नः । शुश्रवत् । गिरः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ८ ॥

यश्चिद्धि त्वा बहुभ्य आ मुतावां भ्रौववासिनि ।

उग्रं नत्पत्यते शव इन्द्रो अङ्ग ॥ ९ ॥

यः । चित् । हि । त्वा । बहुभ्यः । आ । मुतावान् । भ्रौववासिनि ।

उग्रम् । तत् । पत्यते । शवः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. [इन्द्रः] अराधसम् (=अवशरं) मर्तं (=मृत्युं) क्षुम्पमिव स्फुरत् ।
 क्षुम्पमिव पदा (=पादेन) कदा स्फुरत् (=स्फुरित्यपि नास्ति) ?
 (=इन्द्र एव=इन्द्रः गतुः) नः (=अस्माकं) गिरः (=ग्रीवाः) अङ्ग
 (=शृणुयान्=भ्रौववासिनि) ?

क्षुम्पमित्यत्र मायणा एवमाहुः । क्षुम्पमिव अहिष्कारकमिव.....
 मरणाकारेण शयानं कथिदनायासेन हन्ति । एवमित्यर्थः । कदास्फुरत्
 तोयर्थः । ' ' ' अत्र निरुक्तम् । क्षुम्पमहिष्कारकं भवति परं
 कदा मर्तमराधस्य पादेन क्षुम्पमिव स्फुरित्यपि । इति ॥

अत्रेति एतापो निपात इति महिरान् अग्रे रामः शिखं (१)
 इत्यत्र मायणा मायणा ॥

९. [इन्द्रः], यश्चिद्धि (=यः कश्चिद् गतुः) [उग्रम्]
 वन-भविष्यन्मृत्युः मृत्युः बहुभ्य आ (=भ्रौवयो बहुभ्यो ग्रीवाभ्यो)
 (१) (=अङ्ग) [पत्यते] भ्रौववासिनि (=ग्रीववासिनि) इति
 भ्रौववासिनि-पादस्य मरणाकारेण शयानं कथिदनायासेन हन्ति ।
 (२) इन्द्र एव इन्द्रः (=इन्द्रः एव इन्द्रः इन्द्रः इन्द्रः इन्द्रः इन्द्रः)
 इन्द्र इन्द्रः ॥

इन्द्र इन्द्रः इन्द्रः इन्द्रः इन्द्रः इन्द्रः इन्द्रः इन्द्रः इन्द्रः इन्द्रः
 इन्द्र इन्द्रः इन्द्रः इन्द्रः इन्द्रः इन्द्रः इन्द्रः इन्द्रः इन्द्रः इन्द्रः
 इन्द्र इन्द्रः इन्द्रः इन्द्रः इन्द्रः इन्द्रः इन्द्रः इन्द्रः इन्द्रः इन्द्रः

८. [इंद्र] यज्ञ न करणाऱ्या
ज्याला अळव्याला पायाने [चि-
डल्या] प्रमाणे इंद्र स्वतः केव्हां
चिरइन टाकील ? इंद्र आमची
प्रार्थना केव्हां ऐकेल ?

९. बहुत [देवां] स सोइन
हटला तो [उपासक] सोम ति-
र करून जो तुला [च] भजतो
हे इंद्रा, तुमाच महा पराक्रम

8. When will Indra—
[Indra] himself—trample
the unsacrificing mortal
like a Mushroom under
[his] foot ? when will Indra
himself hear our prayers ?

9. That every [worship-
per] whatsoever, having
extracted the Soma, serves
Thee in preference to
many [other Gods], is O
Indra, due to thine own
great power.

आत्माप्रमाणे इंद्राप्रार्थनार्थे यज्ञ
कारे जे अभक्त मनुष्य त्यास इंद्रा-
ळेवे चिरइन टाकिल्याप्रमाणे चिर-
तरावे अशी आर्हा कारवाय प्रार्थ-
ना अमर्ता ती आमची प्रार्थना
इंद्र त्या अभक्तास कधी नाहींसे
र टाकील वरें ?

अळव्याला = क्षुम्पम हे एका व-
रीचे माव आहे ज्याला 'अहिच्छा-
अमे' संस्कृतात म्हणतात आणि जी
कार अमर्ते अशी वनस्पति अथवा
मोलाकार वृक्ष अमर्ते अशा एव-
रति तेच क्षुम्प होय. असे मावण्या-
दिवा आणि दारवाच्या भाष्यावरून
जि येते; एव ती कोणती वनस्पति
निश्चयाने माववत नाही तथापि
त्या 'अळवे' अथवा 'जरी' असे
नाम तमला एवढी वनस्पति अथवा
दागारिमे एवढे वृक्ष अथवा अमे

दिसते म्हणून आर्हा 'अळवे' या श-
ब्दाने भाषांतर केले आहे.

'स्वतः इंद्र' = 'इन्द्रो अह' 'अह'
ह अजय्य 'एव' या अर्था वेदात येत
अमर्ते, व्याप्रमाणे येथे आले आहे. म.
१० ८ ६; ७. ५६ २, ८. ८०. ३
आणि ६. ५२ ३ आणि व्यामरी-
त मावणभाष्य वहा

हा मंत्र त्याला दागारिच्याप्रमाणे म्ह-
णावा —

वदा मनेमराधम
वदा क्षुम्भमिर रुरुत् ।
वदा न. क्षुम्भत् गिर
इन्द्रो अह ॥

१०. 'हे इंद्रा, जो पाहिला तो उपा-
सक इतर देवाला सोडून सोमरसानी
मुलाच भजतो तर इतर देवाला सोडून
देऊन आपलाच उपासना जताईलून
वरून वेच ही जी इंद्रा शक्ति ती वृ-

१. [इन्द्र] यत्न न करणाच्या
या अळव्याला पायाने [चि-
त्ता]प्रमाणे इन्द्र स्वतः केव्हां
न टाकील? इन्द्र आमची
॥ केव्हां ऐकेल?

२. बहुत [देवां]स सोडून
ग तो [उपासक] सोम सि-
न्धुन जो तुला [च] भजतो
हे इन्द्र, तुझाच महा पराक्रम

8. When will Indra—
[Indra] himself—trample
the unsacrificing mortal
like a Mushroom under
[his] foot? when will Indra
himself hear our prayers?

9. That every [worship-
per] whatsoever, having
extracted the Soma, serves
Thee in preference to
many [other Gods], is O
Indra, due to thine own
great power.

आश्वासनाचे इश्याप्रमाणे यत्न
करे जे अभक्त मनुष्य त्यास इन्द्रा-
ने चिरदून टाकिल्याप्रमाणे चिर-
तावे अशी आर्षी वारवार प्रार्थ-
ना असता ती आमची प्रार्थना
इन्द्राच्या अभक्तास कधी नाहीसे
टाकील बरे?

अळव्याला' = धुम्रम् हे एसा ब-
ले नार आहे. ज्याला 'अहिच्छ-
मे' स्मृतात म्हणतात आणि जो
तर असते अशी वनस्पति अथवा
पित्तकार वृक्ष असते अशी पृष्ठ-
से तेव धुम्र होय. असं सायणा-
चा आणि यास्याच्या भाष्यावरून
येते; पण ती वानस्पति वनस्पति
याने सादवत नाही.

दिसते म्हणून आर्षी 'अळवे' या श-
ब्दाने सचातर केले आहे.

'स्वतः इन्द्र' = इन्द्रो अह. 'अह' हे अवयव 'एव' या अर्थी वेदात येत असते, त्याप्रमाणे येथे आले आहे. ऋ. १०. ४. ४; ७. ५६. २; ८. ८०. ३ आणि ६. ५२. ३ आणि त्यानवरील मायणभाष्य पहा.

हा मंत्र खाली दाखविल्याप्रमाणे म्हणवा—

वद्वा मर्तपरपशं
पदा ध्रुममिव स्फुरत् ।
वद्वा नः शुभ्रत् गिर.
इन्द्रो अह ॥

१. 'हे इन्द्र, जो पाहिला तो उपा-
सक सोडून सोमरसानी
इन्द्र देवाला सोडून
' २. जनाकडून
' ३. सानि तो दु-

। ता अस्य पृश्नायुवः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।

प्रिया इन्द्रस्य धेनवो वर्जं हिन्वन्ति सार्यकं वस्तीरनु सगताः ।
ताः । अस्य । पृश्नायुवः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः ।
प्रियाः । इन्द्रस्य । धेनवः । वर्जम् । हिन्वन्ति । सार्यकम् । स
अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

११. ताः (= पूर्वमन्योका) अस्य (= इन्द्रस्य) पृश्नायुवः (= स्तन-
लाः) पृश्नयः (= नानावर्णा गावः) सोमं [स्वपयसा] श्रीणि (= प्रा-
आत्मीयेन दुग्धेन मिथो कुर्वन्ति) । [ता] इन्द्रस्य प्रिया धेनवः स्तन-
ान्ति (= तस्य पातुकं वर्जं घेरयन्ति = स यथा मारुतं वधे शोकेत्यादिना
मादयन्ति) [अपि च] स्वराज्यम् अनु (= इन्द्रस्य स्वराज्यम्)
र्याः (= पत्युः = गार्हपत्यः) [गन्ति] ॥

गार्हपत्येन पृश्नायुवः आहूते गार्हपत्ये रदा-
पायुन विशेष अग्नयस्य अर्थाची अग्ने-
श्च पृश्नायुवः गच्छेत्.

या मन्त्रेण गृह्य 'पृश्नि' आहूते. 'पृश्नि'
इत्याद्या मन्त्रे 'पृश्नाया' समुहः.
'पृश्नाया' मन्त्राः. 'गम्' 'विश्व-वि'
इत्याद्या मन्त्राः समुहः. 'गम्-वि' 'गम्-
वि' 'गम्-वि' 'गम्-वि' 'गम्-वि' 'गम्-वि'
('गम्-वि') इत्याद्या मन्त्राः समुहः.
गम्-वि' 'गम्-वि' 'गम्-वि' 'गम्-वि' 'गम्-वि'
गम्-वि' 'गम्-वि' 'गम्-वि' 'गम्-वि' 'गम्-वि'

ज्यां पृश्नायादि अर्थाची
इतो अर्थाची अर्थाची
सायन. गार्हपत्ये
'पृश्नि', 'विश्व-वि'
गम्-वि' इत्याद्या मन्त्राः
गम्-वि' 'गम्-वि' 'गम्-वि' 'गम्-वि'
गम्-वि' 'गम्-वि' 'गम्-वि' 'गम्-वि'
गम्-वि' 'गम्-वि' 'गम्-वि' 'गम्-वि'
गम्-वि' 'गम्-वि' 'गम्-वि' 'गम्-वि'

१०. रुचिकर, खरोखर सर्व-
पायी, [आणि] मधुर सोमरसातें
इंद्राच्या] गाई पितात. ज्या [गाई]
इंद्राबरोबर जाणाऱ्या असून त्या
वीरवान् वीराशीं मत्त होतात
आणि तेणेंकसून जोभिंबत दिस-
तात. [आणि त्या] [इंद्राच्या] आ-
धिपत्याला अनुसरून कल्याणका-
क [होत].

10. The fair [cows]
drink of the delicious, the
truly pervading [and] the
sweet [Soma]; [cows],
that go with Indra, and
revelling with [that] man-
ly hero appear beautiful,
[and are] beneficent in ac-
cord with [his] empire.

अर्थलाभासाठी समजून घेले आहे.
हा मंत्र साठी दामविन्याप्रमाणे द-
याः—
यदिहि स्वा बहुम्य आ

सुतावां आविवास्तति ।
उम तन् पयते शवः
इन्द्रो अह ॥

१०. 'ज्या गौरवर्ण गाई इंद्राबरोबर
रान असतात आणि त्याच्या सहवासाने
मानदित होत असतात. आणि त्या
हवामाच्या योगाने विशेष सुंदर दिस-
तात, त्या गाई इंद्राबरोबर स्वादिष्ट आ-
मधुर सोमरस पितात त्या इंद्राच्या
वैभवा आधिपत्याला अनुसरून क-
ल्याणकारी होत.'

'खरोखर सर्वपायी' इत्यादि वि-
विध. म्हणजे विन्याबरोबर निःसंशय
विजयभर व्याप्त होणारा; सर्व शरीरा-
भाद उत्पन्न करणारा.

'गाई' 'गौरवर्ण'. अक्षरान् 'गौरवर्ण'
'गाई'] या वाक्याच्या गाई समजावया-
ला त्याविषयी आत्मकार बाही सामान
होत; आणि इंद्र आपल्या हवामा गाई

अथवा बेल जोडितो असे कांटे मागित-
लेले प्रसिद्ध नाही. पृथ्वी दोन मंत्रां
द्वारे गाईविषयी आहेत. वीरवान् इंद्रा-
बरोबर गाई जाताना, असें येथे सांगितले
आहे तरी जसे त्याने 'हरी' (विपळे
घांटे) नित्य त्याबरोबर असताना आणि
त्याला यशस्व आणितान् असे सांगितले
आहे तशा सोबत गाई त्याबरोबर दि-
खतान् अशी वेदात प्रसिद्ध नाही.

'इंद्राच्या आधिपत्याला अनुसरून
कल्याणकारक होत' इत्यादीः अनु-
स्मरणम्. म्हणजे इंद्राचे राज्य जसे
सर्व प्रजांना सुखकारक होत तशाच त्या-
च्या गौर गाई कल्याणकारक होत असा
अर्थ. तद्वति 'वरीरानु स्वरज्यम्'
हे (१०, ११, १२ या तीन मंत्रां दे-

ता अ॒स्य न॒र्म॒सा स॒हः स॒प॒र्य॒न्ति प्र॒चे॒त॒सः ।

व्र॒तान्य॑स्य स॒श्विरे पु॒रु॒णि पु॒र्वचि॑न्तये व॒स्वीर॑नु स्व॒राज्य॑म् ॥ ११

ताः । अ॒स्य । न॒र्म॒सा । स॒हः । स॒प॒र्य॒न्ति । प्र॒चे॒त॒सः ।

व्र॒तानि॑ । अ॒स्य । स॒श्विरे । पु॒रु॒णि । पु॒र्वचि॑न्तये । व॒स्वीः । अ॒नु

स्व॒राज्य॑म् ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

११. प्रचेतसः (= प्रकृष्टज्ञानवन्तः) ताः (= पूर्वोत्तमस्य गावो) नर्मसा (= नरकृतिना) अस्य सहः (= तस्येन्द्रस्य बलं) सपर्यन्ति (= पूजयन्ति) । अस्य व्रतानि (= तस्य बहूनि कर्माणि = तत्प्रीत्यर्थं कर्तव्यानि बहूनि यज्ञादिकर्माणि) पूर्वचिन्तये (= पूर्वबुद्धये = सर्वेभ्योपि पूर्वं ज्ञानाय = सर्वेभ्योपि पूर्वं स्वसोपासनायैव स जानीयात्तथा सर्वेभ्योपि पूर्वं) सश्विरे (= सिधेविरे = सेवन्ते = अनुतिष्ठन्ति) [अति] स्वराज्यम् अनु (= इन्द्रस्य स्वाधिपत्यम् अनुलक्ष्य) वस्वीः (= वसव्यः = कृष्णः) [सन्ति] ॥

सर्वेभ्योपि पूर्वं तस्य गाव धृय तं पूजयन्ति तस्मै च यज्ञयागादिकर्माणि अनुष्ठीत्यर्थः ॥

११. त्या त्याच्या नानावर्णा-
च्या प्रियकर गाई सोमाला [आ-
या दुधानें] मिश्र करितात.
त्याच्या प्रिय घेतु घातक वज्र
डिनात. [आणि त्या] [इंद्रा-
ला] आधिपत्याला अनुसरून क-
रणकारक [होत].

11. Those cows of his,
many-coloured [and] affec-
tionate, mix [his] Soma
[with their milk]. Indra's
beloved cows discharge the
fatal thunderbolt, [and are]
beneficent in accord with
[his] empire.

११. ' वर इंद्राच्या ज्या गाई सांगि-
त्या त्या नानावर्ण असून त्याजवर
तापल्या वरमावर प्रीति केल्याप्रमाणे अ-
स्त प्रीति करणाऱ्या होत. आणि त्याला
पुढे व्हावे म्हणून त्याच्या सोमात आप-
ण दूध मिमळून तो सोम मिश्र करितात
आणि त्या इंद्राच्या प्रिय गाईंनी सोमात
भाषणें दूध घातले म्हणजे इंद्राला त्या
वेळीने इतकें सामर्थ्य देत की, तो आ-
स्त घातक वज्र शत्रूवर घालण्याला स-
मर्थ होतो. या प्रसंगी म्हणून इंद्राच्या
गाईंभोम अधिरासप्रमाणेच त्या सर्व-
जनास सुखसाध होत. '

इंद्र मित्र सोम पिता तो उपासकाना
देलेलाच पिता असे नाही, आपल्या घ-
राई पीत असतो. आणि तो आपल्या
सोमात आपल्या गाईंचे दूध घालीत अ-
सा आणि त्या दुधाच्या दोगांने त्याच्या
माता इतकें बळ देत की तो विजय

इंद्र आपल्या शत्रूशी वज्र फेकून युद्ध
करण्यास लागतो असा या मंत्राचा भा-
वार्थ दिसतो.

उपासक जन जो सोम अर्पण करी-
त त्याच ते तापलेले दूध घालीत असत.
त्यामुळे इंद्रहि आपल्या भुवनात जो सो-
म पीत असतो त्याच दूध घालण्याकरि-
ता गाई बाळगतो अशा कल्पना करणे
साहजिक होय.

सुरभी ज्या ' कामधेनु ' (म्हणजे म्ह-
टली ती वाज पूर्ण करणाऱ्या गाई)
आहेत असे पुराणादि ग्रंथ आम्हांला सा-
ंगतात त्याचें बीज या आणि यामाहि-
त्या दुमच्या मंत्रात नाही काय ?

' प्रियकर = पुरुषादुत. ' असं रशः
अर्थ. ' रशश्च वज्र इति उक्त्या ' , ' रशश्च
वरणाया. ' म्हणजे ' वाटणाऱ्या, ' वरणा-
वर देम वेळ्याप्रमाणे देम करणाऱ्या.

इन्द्रो दधीचो अश्वभिर्वृत्राण्यप्रनिष्कृतः ।

तृधानं नवतीर्नयं ॥ १३ ॥

इन्द्रः । दधीचः । अश्वभिः । वृत्राणि । अप्रतिऽस्कृतः ।

तृधानं । नवतीः । नयं ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१३. अप्रनिष्कृतः (=अप्रतिहत) इन्द्रो दधीचः (=दध्यङ्मानस अश्वस्य कस्यचिद् ऋषेः) अश्वभिः (=अश्विभिः) नवतीर्नयं (=नवनवतिस्तान्) फानि=नवाधिकनवतिसंख्याकानि=अपरिमितानि) वृत्राणि (=शत्रून्) नयं (=हतवान्) ॥

अथ सायणा एवमुपन्यस्यन्ति ॥

अथ शास्त्रायनिन इतिहासमाचक्षते । आयर्वणस्य दधीचो जीवतो दधेनकृत् परावभूयुः । अथ तस्मिन् स्वर्गतेऽमुरे पूर्णा पृथिव्यभवत् । अथेन्द्रसैन्येन योऽनुमशनुयंस्तमृन्निमन्विच्छन् स्वर्गं गत इति श्रुत्वा । अथ पश्यन् तत्रास्मिन् किमस्य किञ्चित्परिशिष्टमद्रमस्तीति । तस्मा अवोचन् अस्त्येतदार्थं इति शिरसाश्विभ्या मधुविद्यां प्राप्नवीत् । तनु न विद्म यत्राभवदिति । पुनरिन्द्रोऽसौ तदन्विच्छतेति । तस्मान्धैषिषुः । तच्छर्यावत्यनुविद्याजदुः । शर्यावत्तु वै दत्त ! वक्षेत्रस्य जघनार्धे सर. स्यन्दते तस्य शिरसोस्थिभिरिन्द्रोऽसुराञ्जघानेति ॥

परमार्थतस्तु अत्रार्थभिलक्षितया कयाचिदन्यथैवाख्यायिकया भवितव्यम् । ईश्वर्यस्त्वर्वाचोऽनकालेषु रक्षितानां ब्राह्मणानां युगे तस्या विरमृत्वत्वादेवा शास्त्रायनिनि प्रोक्ता कथा प्रादुरभावीति द्रष्टव्यम् ॥

१२. त्या प्रज्ञावंत [गाई] नमस्कार करून त्याच्या बळाची पूजा करितात. सर्वांच्या पूर्वी [त्या गाई] त्याजप्रीत्यर्थे सत्कर्म करितात. [आणि त्या इंद्राच्या] आधिपत्याला अनुसरून कल्याणकारक [होत].

12. They the intelligent [cows] worship his puissance with adoration. They have performed, before all, many rites in honor of Him. [and are] beneficent in accord with [his] empire.

१२. यात कवि अशी कल्पना करितो कीं, इंद्रानवल्ल ज्या नित्य राहणाऱ्या गाई आहेत त्या त्याची पूजा करीत असतील. कारण सर्व रक्षावर जंगम पदार्थ वॉटर्स अमळे तरी त्याची पूजा करून त्याला भजतात. तर सतत इंद्राच्या मनिष असणाऱ्या ज्या गाई त्या त्या सूर्य उदारावाच्या अंगोदर भजत असतात म्हणून सांगितल्यास वाही नवल नाही. गणपतीच्या मनिष नित्य राहणाऱ्या मूषक सूर्य भजत्या पूर्वी गणपतीची स्तुति आणि पूजा करितां असे म्हटल्यास, अथवा शिवाची सेवा प्रथम नदी करितो, अथवा विष्णूची सेवा प्रथम म्हणू शकितो, किंवा रामाची स्तुति प्रथम मादति करितो असे म्हटल्यास वाही नवे सांगितल्याप्रमाणे होत नाही

‘ प्रज्ञावंत ’ = ‘ प्रवेतसः ’ नदीला, गणपतीच्या उदराला, सांजच्या मोराला, विष्णूच्या शंभाला किंवा गरुडाला आणि रामाच्या मादतीला ‘ प्रज्ञावंत ’ अथवा पाहूनहि मोठमोठी विशेषणे लाविलेली त्या त्या देवाच्या आणि त्याच्या त्याच्या प्रिय पशूच्या माहात्म्यात वर्णिलेल्या कथांत पुच्छळ सापडतील

‘ त्याच्या बळाची पूजा ’ = ‘ अस्य स-ह ’ म्हणजे, त्या बळवताची पूजा इ.

‘ सर्वांच्या पूर्वी ’ = ‘ पूर्वनिधे ’ हा अर्थ ‘ पूर्वनिधे ’ हे रूप ज्या ज्या म-दान आल आहे ते सर्व पाहून पाहून त्याची करून घेऊन आशी देणें दिला आहे.

वाचा नित्य वरण ‘ वतानि अम्भ सधिरं ’ असा म्हटला पाहिजे

इच्छन्नाभ्यं यच्छिः पर्वतेऽप्यश्रितम् ।

तद्विद्वच्छर्मणापि ॥ १२ ॥

इच्छन् । अभ्यं । यच्छिः । पर्वतेऽप्यश्रितम् ।
तत् । विद्वत् । शर्मणाऽपि ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१४. पर्वतेषु अपथिम् (=अपथ्य पर्वतेषु दृढाभ्यं) यद् वक्ष्य
[इच्छन्] इच्छन् [अवतं] [तद् म] शर्मणापि (=दृढानने कर्तुं
रोतरे) विद्वत् (=अलभत) ॥

शर्मणापिदिति प्रचुरतोमाभीयुक्तं विनिरुपेयमिति मन्त्रान्तरेभ्यः कृते

जी प्रादने रयांत पुच्छळ फाळ हांऊन
गेल्यापर रचिली गेली. कारण दम्पड
याला भिऊन असुर पद्यभव पापत अ-
सत, इद्राच्याने असुरांस मारवले नाहीं,
असुरांनी सवें पृथिवी व्यापिली, आणि
दम्पडचे अथशिर 'कुरुक्षेत्रांतील' श-
र्यंगावत् सरोवरीं सांपडले अशा मन्त्रा-
च्या कल्पना येदाच्या फाळच्या नव्हेत,
तर त्याच्या सुतत्रयंवर अर्वाचीनकालि-
क जन्माची मुद्रा ठसलेली स्पष्ट दिसते.
मूळची कथा काय असले ती असो. ति-
चा विस्तर पडल्यामुळे ही दुसरी भाषा-
हून रचिली असावी. पण पुढच्या मंत्राव-
रील टीप पहा.

'नव्याणव वृक्षांला' = नवतीर्निव वृ-

क्षाणि. म्हणजे 'अनेक वृक्षां'
च अर्थ आहे. 'नवतीः न'
नऊवेळ नव्वद = आठसो दहा न
र्थ नाही. क्र. ७. ४८. ४५
६१. १ याजवरील सापनम
स. ५४, मं. ६ याजवरील टीप
च याचा अर्थ शत्रु असा होतो. हे
कोण होते ? वृत्र, शबर, शुक्र इ
असतील, किंवा दम्पड याजवि-
जी. विस्मृत कथा निरसनी
मातुष शत्रु असतील. पण पुढच्या
वरील टीप पहा.

वृत्रसुरासाठों दुसरा वरग 'ह'
अप्रतिष्कृतः' असा म्हटला पाहिजे

१३. निष्कंठक इन्द्र दध्यद्
याच्या हाडकांनीं नव्याण्णव वृत्रां-
ला मारिता झाला.

13. Indra, the [Lord]
unopposed, killed ninety-
nine Vritras with the bones
of Dadhyang.

१३. इन्द्राने दध्यद् याच्या हाडका-
च्या योगेंकरून शत्रु माव्हून टाकिले अ-
शी एक मुनी कथा आहे. तिनविषयो या
कथेत उल्लेख करून सांगितले आहे. द-
ध्यद् म्हणून अर्षा कधीचा एक पुत्र
असे. त्याविषयी म. ८०, म. १६ यान-
वरील टीपेत सांगितले आहे ते पहा. द-
ध्यद् हा अंगिरा, प्रियमेध, कण्व, अत्रि,
मनु, नवम इत्यादि जे महापुरुषांत क-
वि त्यांत गणिला जातो. अग्नीची उपा-
सना लोकानी करण्याला दध्यद् प्रथम
कारणीभूत झाला सोमरस वाटून तो दे-
वाला अर्षावा याविषयीचा प्रचार पाहणारे
जे कवि त्यांतून दध्यद् हा एक होय.
दध्यद् याचे पौष्ण्याच्या शिराच्या योगाने
अर्षी देवाला मधुर सोमाचे ज्ञान होई
असे वरून दिले (क. १. ११६. १२)
ते पौष्ण्याचे शिर अर्षांनी त्याला लाविले
होते (क. १. ११७. २३). त्या पौष्ण्या-
च्या तोंडाने अर्षाला उपदेश केला तो
दध्यद् याचे मन अर्षांनी प्रसन्न केव्हा-
वर केला (क. १. ११९. ९). इन्द्राने
प्रसन्न होऊन दध्यद् याला मानविरच्या-
वरोवर गार्ह दिल्या (क. १०. ४८.
२). इतकेच दध्यद् कर्षाविषयी कथे-
दात सांगितलेले आहे. आणि इन्द्राने द-
ध्यद् कर्षाच्या अर्षांनी शत्रु मारिले

असे प्रस्तुत मंत्राने मात्र सांगितले आहे.
परंतु दध्यद् याच्या हाडकांनी इन्द्राने शत्रु
कसे मारिले त्याची कथा क्रिया समज-
ण्यास मुलम असा उल्लेख कथेदाता आ-
लेला नाही परंतु वेदोत्तर जे ब्राह्मणा-
दिक मंत्र त्यात या कथेचा विस्तार आ-
हे. तो असा:— " दध्यद् कवि जीवत
अमत्रा त्याला मिळून असुर पराभव
पावत असत. तो स्वर्गी गेल्यावर असुर
पृथ्वीभर पसरले. तेव्हा इन्द्राच्या हातून
त्याचा पराभव करवतासा झाल्यामुळे
दध्यद् कधीचा त्याचे शोध केला तेव्हा
तो स्वर्गी गेल असे समजले मग इन्द्राने
दध्यद् कधीच्या शरीराचा तरी काही
भाग राहिला आहे काय असा शोध क-
रिता ज्या पौष्ण्याच्या शिराने दध्यद् या-
ने अर्षाला मधुर सोम करण्याची दया
सांगितली ते अर्धशिर शर्येगावून म्हणून
बुद्धतेचात एक सरोवर आहे त्यात सां-
पवले. त्या कौष्ण्याची हाडके घेऊन त्या-
च्या योगाने इन्द्राने असुरांला माव्हून टा-
किले " (शाखायन ब्र.) परंतु ही क-
था वाचताच आपली खात्री होते की,
मूळची कथा ही नव्हे. ज्या कथेला अ-
नुलभून दध्यद् याच्या अर्षांनी इन्द्राने शत्रु
मारिले असे सांगितले आहे ती विस्तर-
ली गेल्यामुळे वेदोत्तरातली रचिलेली

१४. पर्वतांवर जाऊन राहिलेले जें अश्याचें शिर [इंद्र] ओधीत [होता] तें त्याजला शर्यणावतांत मिळालें.

14. The horse's head which [he was] desirous of finding [and] which lay hidden in the mountains, he did discover in S'aryanavat.

१४. ' जें अश्याचें शिर पर्वतांत जाऊन नाहीसे होऊन राहिले होते त्याचा धरणा करता ते इंद्राला शर्यणावत सरोवरात सांवरले.' दध्यद् यागेश्याच्या शिराने उपदेश केला अशी जी या आणि दध्यद्च्या हाडवानी इंद्राशत्रु मारिले अशी जी कथा परच्या शत्रु दर्शविली, तिलाच अवुलधून हाहित प्रवृत्त झाला आहे शर्यणावत हे पुराण सरोवर होय आणि त्यात सोमवर्मा प्रसिद्ध सांवरले; आणि तिचा सोमरस प्रसिद्ध अमुन तो उन्नम असल्यामुळे देवांस आर्पिला जाई असे बऱ्याच ग्रंथावरून दिसून येते. यावरून दध्यद् ऋषि म्हणून जो म्हणतात तो केवळ रूपरसिद्ध अमुन मूळ अर्थ सोमवर्मा इतरांच असे. दध्यद् शब्दाचा मूळ अर्थ ' दही' असा मिश्रित केले आहे तो ' इतरांच होतो आणि दध्यद्च्या हाडवानी इंद्राने अनेक शत्रु मारिले म्हणजे सोमवर्माचे हाडवामारिलेले तुकडे त्यातून गाळून घाटिलेला सोमरस पिऊन इंद्राला मोठे शमर्ध आले आणि त्याच्या योगाने त्याची आपले वृथादिक शत्रु मारिले असे मुळचे. त्याप्रमाणेच दध्यद् यागे घोड्याचे डोंग पाहून अश्याला मधुर सोमरस

सिद्ध करण्याची विद्या शिकविली असे आहे त्याचे तात्पर्य इतकेच दिसते की, सोमवर्माचे शिर सोड्याच्या डोंग्यासारिले दिसत असेल, आणि पदार्थास माधुर्य आणणे, कशात तरी मधुररस उत्पन्न करणे, मधमाशाकडून मध करविणे ही कामे अशी देव करितात त्यापेक्षा अश्याशिवायमाणे ज्याचे शिर अशा सोमवेलात मधुर रस मिळतो असे अश्याला समजले ते त्याला घोड्याचे डोंग पाहून घेऊन दध्यद् यागे म्हणजे सोमवेलाचे जणु शिकविले. आणि हे शिर इंद्राला शर्यणावत या सरोवरात सोड्याती सांवरले हेहि योग्यच आहे, कारण की सोमाचे वेल त्या सरोवरात मिळत असे प्रसिद्धच आहे आणि हे घोड्याचे डोंग (म्हणजे वस्तुतः घोड्याच्या डोंग्यासारिले दिसणारे सोमवेलाचे शिर) पर्वतात जाऊन राहिले होते हेहि खरेच आहे, कारण की सोमवर्मा पर्वतात असत, आणि त्याच्या शमर्ध बहुतरुन पर्वतप्रदेशी शोध करवा लागत असे. आणि ' दध्यद् ' यागे सोमरस अर्पण करून अशीची उपासना करण्याचा प्रचार प्रथम पाहिला याचें तात्पर्य इतकेच दिसते की, सर्व युगाच्या

को अग्र युक्ते धुरि गा ऋतम् शिमीवतो भूमिनां दुर्दण
 आसन्निपून्हस्वसो मयोभून् एषां भृत्यामृणधत्स जीवात्
 कः । अग्र । युक्ते । धुरि । गाः । ऋतस्य । शिमीवतः । भू-

दुःऽदृणापून् ।

आसन्ऽपून् । हस्तऽअसः । मयःऽमून् । यः । एषाम् । मृ
 ऋणधत् । सः । जीवात् ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

१६. अग्र (=अस्मिन् दिने) शिमीवतः (=शौर्यक्रमांवेताम्) नादिक
 जोयुक्ताम्) दुर्दणापून् (=अन्येर्दुःसहकोधयुक्ताम्) आसन्निपून् (=आगमने
 हस्वसः (=इदमे वाणान् क्षिपतो) मयोभून् (=सुखकारिणः) [एतादृशा
 तस्य गाः (=सत्यमयस्य यज्ञस्य वर्धयितृन् वृषभान् अथाद् वा) धुरि (=वा
 अग्रभागे) को युक्ते (=कः संयोजयति) ? यः [सुभग] एषां भृत्याम्
 (=इन्द्ररथस्य सवन्धिनां वृषभानां रथवहनक्रियां समर्धयति=ते येषां तत्
 तथा मन्त्रैः करिष्यति) स जीवात् (=स एव जीविष्यति=चिरपूर्वविविनी)

हा चंद्रादिक सुंदर पदार्थ कसे करितो
 तें मोठे गुप्ता अथवा गूढ आहे. तर हें
 जे त्वष्टा देवाचे अगाध कर्तृत्व ते शर्य-
 णायतांत सोम निर्माण केला यावलून
 लोकास समजले, कारण असा अत्यान-
 दकारक पदार्थ शर्यणावतासारख्या रूक्ष-
 प्रदेशी निर्माण करणें यांत कीशल्य सा-
 धारण आहे असे नाही. आणि तो सोम
 आकाशरूपी जलमय प्रदेशांत जसा चंद्र
 दिसतो आणि आपला निर्माणकर्ता त्व-
 ष्टा देव याच्या चातुर्ययुक्त कर्तृत्वाची
 साक्ष पुरवितो तसाच शर्यणावत् सरोव-
 रींत राहून शोभतो आणि आपल्या की-
 शल्ययुक्त त्वष्टा या विद्याच्या कर्तृत्वा-

विषयी साक्ष पुरवितो. त्वष्टा हा
 वस्तूचा निर्माणकर्ता असें वेदांत
 तले आहे. आणि आकाशांत ज-
 मा शोभतो तसा पाण्यांत सोम
 अशाहि उपमा वेदांत येतात (को
 चंद्रमा इय सोमश्चमून् दृष्टमो॥
 स त्वमीक्षिषे ऋ. ८. ६२. ४
 आमच्या अर्थाचे तात्पर्य दृष्टव्य।
 म हा मनुष्याला शर्यणावत् त-
 मिळाला आणि त्यानपासून त-
 वाचे चातुर्य समजून आले; तो म्ह-
 काशरूपी जलप्रदेशात वर सोम
 शर्यणावत् जलमय सरोवरींत हें
 या अर्थात 'गोः' म्हणजे 'शोभने'

१५. या प्रकारेकलून सूर्य-
किरण, चालत असणाऱ्या चंद्राच्या
या गृही सूर्याचे गुह्य तेज पाहाते
नाले.

15. Thus did the [solar
rays] perceive in this man-
sion of the travelling moon
the hidden light of the sun.

हातसुद्ध समजावपाचे असें आम्हास वाटते.
[नाला अनुसरून दुसरा चरण 'प-

र्वेनेषु अप्रतिभतम्' असा पाठ समजून
वाचण्या पाहिजे.

१५. हा मंत्र लहानसा आणि गाय-
त्रबद्ध आहे तरी फार दुर्बोध आ-
आणि मंत्र दुर्बोध आहे असें यारक,
ने मायणाचार्य यासहि वाटल्यामारि-
त्याच्या त्याच्या भाव्यावरून दिसून
, आमच्याने या ऋचेचा निःसंशय
अर्थ वाच आहे ते खात्रीने सम-
नाही, यारतव मायणांनी केलेला अ-
आम्ही उतकून घेतला आहे त्याचा
वार्थ असा की, 'हं जं सतत चालत
तणाच्या चंद्राचे मंदल आकाशात आ-
त्याच्या टापी असलेले तेज आपण
पडने वेळी सूर्यानेच टंकिणें आहे,
जें सूर्यकिरणाला समजते म्हणजे, सूर्य-
किरण सूर्याच्या टापी अमनाला त्याला
'नाच असतं तेच ने परावर्तनाने च-
त्यापुन निघतानाहि सात होतं, वारण
ही चंद्राच्या आंगा अमलेला प्रकाश सु-
वाच होय.' परंतु या अर्थाविषयी
ज्यास मोठाच संशय आहे. एक तर
या अर्थे वेळ्याने या चंद्राशी मायच्या
याच्या चंद्राचा संबंध बाहीच राहत ना-
ही; दुसरे असे की, 'हं जं' म्हणजे 'चा-

लणाऱ्या' असे 'चन्द्रमसः' याचें विशेष-
ण केले आहे ते संभवत नाही; तिसरें
हें की, 'स्वयुः' म्हणजे 'सूर्याचे' असा
अर्थ करणे यात मोठी ओडाताग आहे.
परंतु यारकानी केलेला अर्थहि अशाच
प्रकारचा आहे. निरुपायासाठी या मं-
त्रविषयी आशा सोडली पाहिजे असें
वाटते.

तथापि खाली लिहिल्याप्रमाणे अर्थ
वदानिच होईल असें आम्हास वाटते:-

'याच ठिकाणी, म्हणजे सूर्यापासून
नामक मरौवपातच, आकाशात असलेल्या
चंद्राच्या घरी जसें राश देवाने गुह्य म-
प हटीम पडने तसें, सोमाच्या योगाने
स्वरा या देवाचे गुह्य स्वरूप जनाच्या दृष्टी-
सपडले' म्हणजे स्वरा देव सदाच प्राच्या-
चा आणि सदाच सोमादिक पदार्थांचा
उत्तरजडता होय. तो वस्तु कदा निर्मा-
ण करितो ने चानुर्य गुह्य आहे; म्हणजे
मुत्तर परं वानितो आणि तसंच दुसरे
पदार्थ निर्माण करितो, पण ते कसे क-
रितो ने सर्वस दृष्टी पडने त्यापुढे त्याच्या
कीडल्यान गुह्य काही नाही; पण स्वरा

१६. आज सत्यरूप यज्ञाचे [लेपक] [असे जे] महा पराक्रमी, भिर्वंत, संतापलेले, तोंडांत [ज] धारण करणारे, हृदयावर बाण [मारणारे] [आणि] कयाणकारक वृषभ, [त्यां]ला [इन्द्रा-या] रघाला कोण जोडील ? जो कोण] यांनाकडून रथ ओढवील तो चिरायु होईल.

16. Who yokes today to the pole [those] bulls Truth, [that are] brave brilliant, raging, holders of shafts in their mouths strikers of the heart [and] bestowers of happiness ? shall live who should make them draw the chariot.

इता अर्थ करावा लागतो आणि 'मी' इत्यादि अर्थ 'सोम' असा प्रसिद्ध नाही पण इन्द्राच्या अद्वय दिसत नाही. रथ या अर्थाहिपेक्षा चांगला आणि सत्य अर्थ आम्हांत एक सूचित तो असा. - 'ब्रह्माच्या वरी (इन्द्र आकाशात) ज- एवद्या देवांचे अंगाभ रवरूप अवग- हांनं तमैव या पृथिवीच्या टापीहि एवद्या देवांचे अंगाभ रवरूप अवगत

होत आहे.' म्हणजे, एवद्या देवांचे शन्यपुनः कर्तृत्व आकाशप्रदेशांत दृष्टोत्पत्तीस येते तसे भूमीवरचे प पाहूनहि त्यांचे चानुर्य मनात भरते इदेवतांक सूक्त रघा या देवाणि उद्धेत येतो इतकीच या अर्थाच्या धाने अद्वय पण अशी उदाहरणं सरीं पुनरुक्त मिळतील.

१६. यात कवि म्हणतो की, 'यज्ञा- त येऊन यज्ञाची साध सिद्ध करणारे, निमात्र, तेज.पुन, आवेशी, युद्धात ज्वर मारण्यावरिता तोंडान बाण धा- ण करणारे आणि शत्रूच्या हृदयावर हार करणारे पण यज्ञवाला मुल दे- तारे असे जे ईशाने वृषभ (=वैश्व) ते आज त्याच्या रघाला कोण जोडील ? इ- ज्ञाने अनेककडून इन्द्र त्यांच्या आपल्या र- तांना ओढून रथात बसून येई असे क- णि संव कोण म्हणू शकतो ? जो कोण

रथ ओढून आगवील तो सुमार्ग व, आणि तो चिरायु होईल' इ मेषाच्या योगाने कोण येऊन येईल येईल तो मोठा देवान् हांचे इतके कविचे तात्पर्य दिसते.

'सत्यरूप यज्ञाचे [लेपक] इ = कनस का'. अक्षरान अर्थ, 'जे वृषभ' इतकाच आहे. दस का च सत्य अशी आपल्या पूर्वजांची त असे, म्हणून ते दसत्या मय अ व देत.

को भूमिर्विहि हविषां पूजेन मृगा यंत्राणां सुतुर्विहि
 कश्चि देवा भा यन्तानां मेव को मन्ते विनिर्वाहः सु
 यः । अग्निम् । ईहे । हविषां । पूजेन । मृग । यन्त्राणां ।
 सुतुर्विहि ।
 कश्चि । देवाः । आ । यन्त्रान् । आह । होमं । कः । मन्ते ।
 होमः । सुतुर्विहिः ॥ १८ ॥

भाषायात्.

१८. कः (=होमः) [यन्त्रानां] हविषा पूजेन (=हविषः पूजा
 अग्निम् ईहे (=होमः) ? भुविभिर्जनुभिः (=नियैः कानैः यन्त्राणां
 मृगा (=मृगा) [कः कौटुम्भी यन्त्रमानां] यन्त्राणां (=यन्त्राणां यन्त्राणां
 (=होमः यन्त्रमानां) देवा होम (=होमः यन्त्राणां यन्त्राणां यन्त्राणां
 यन्त्रान् (=होमः आनयिष्यन्ति) ? कः (=होमः यन्त्रानां) विनिर्वाहः
 यन्त्राणां (=विनिर्वाहः यन्त्राणां) [तथा] सुतुर्विहिः (=सुतुर्विहिः यन्त्राणां
 मन्तते (=मन्तते=सायते) ?

सर्वेपि हविषादिभिर्जनुभिः सेवितुं न शक्नुवन्ति न च निर्व्यं सर्वेपि सुतुर्विहि
 भिरतोषयितुं शक्नुवन्ति, तर्हि ये महाभागास्त एव तस्मिन् कर्मणि सन्ति ।
 न सर्वेभ्यो यन्त्रमानेभ्यो देवा धनं ददति केषांचिदननुग्रहीयत्वा । अतः
 सर्वे यतं कुर्वन्ति देवांश्च पूजयन्ति तदपि प्रिययज्ञः सुतुर्विहिः सैव कश्चि
 न सर्वेरिति इत्यम् ॥

ण आहे. तो ऋग्वेदांत च्यारच ठिकाणीं
 आलेला आढळतो. परंतु ते सर्व मंत्र प-
 हातां सायणानीं वेगवेगळ्या ठिकाणीं वे-
 गवेगळ्या अर्थ केलेला आहे. या ठिकाणीं
 त्यांनीं केलेलाच अर्थ आम्हीं घेतला आ-
 हे. पण आम्हांस त्याच्या योग्यतेविषयी सं-
 शय आहे.

वृक्षासाठी साली दाखविले
 पाठ म्हटला पाहिजे:—
 क ईषते दुन्यते को निना
 को मसते सन्तभिर्न ई
 कस्तोईष्य कः ईष्यते
 अधि युवत्तुर्द का

१७. पळतो कोण ? पराभव
 णाचा होतो ? भीतो कोण ?
 हाव [आहे अमें] कोण
 तो ? [इह] जवळ [आहे
 होण [जाणतो] ? [आपल्या]
 चा भार [इंद्रावर] कोण घा-
 ः ? [आपल्या] हत्तीचा भार
 नवर] कोण [घालील] ?
 ण [आपल्या] मपनीचा भार
 मगवर] कोण [घालील] ?
 [पत्न्या] इत्यादि इत्यादी [आणि
 : या] लोकांविषयी [इत्यादि]
 [कोण घालील ?

17. Who flees ? Who is
 beaten ? Who fears ? Who
 considers Indra [as] [our]
 ally ? Who [as being] near ?
 Who speaks on behalf of
 [his] children ? Who on
 behalf of [his] elephant,
 and [who on behalf of his]
 wealth ? Who on behalf of
 himself [and] who on be-
 half of [other] people ?

३. हे उपेप्रमाणे सुंदर स्त्रिये, द्या मयानक [आणि] अन्यंत स्त-
यनीय इंद्राकारणे या यज्ञांत नम-
स्कारासहित हवि अर्पण कर. ज्या
[इंद्रा]चे, तेज, कीर्ति [आणि] बळ
[आणि] प्रकाश हीं, त्याचे घोडे
धावण्याकरितां तयार आहेत त-
शीं, हविरज [घेण्या]करितां प्रगट
झाली आहेत.

3. [O fair one], beauti-
ful as the Dawn, offer to
the solemn [and] praise-
worthy [Indra] in this sa-
crifice [food] together with
obedience, since for food
his strength, [his] glory,
his puissance [and his]
splendor are manifested,
like as his horses [stand
ready] to go. .

३. द्या यज्ञांत ऋषि आपल्या स्त्रिये-
स म्हणतो की, ' हे उपेप्रमाणे सुंदरी
विये, हा पाहा इंद्र आपल्या तेजासहित,
वीर्तासहित, वीर्यासहित आणि प्रकाशा-
सहित रथान बघून हवि घेण्यास आला
आहे; तर द्या प्रचंड आणि स्तवनीय इं-
द्राला नमस्कार करून लीकून हविरज
अर्पण कर, नाही तर तो हविरज घेतल्या-
शिवायच निघून जाईल. वारण की आ-
मचे हवि रवीरावून घेण्यास जसा तो
आपल्या तेजास व कीर्ति इत्यादिनास-
हित प्रगट झाला आहे, तसे त्याचे घोडे-
हि त्याला येवून येऊन जाण्याविषयी
मिष्ट आहेत, यामुळे रथ कर.' या
यज्ञांत ऋषि, हा पाहा इंद्र आला आहे
त्याच्या लीकून हवि दे, नाही तर हा
अमाच निघून जाईल असे आपल्या

त्यात ' न ' याचा अर्थ ' आणि ' असा
केला म्हणजे बरीच अडचण दूर होते.

' उपेप्रमाणे सुंदर स्त्रिये ' = ' उपो न
शुभे.' यांत ' उपः ' ही संबोधनविभ-
क्ति ध्यानात ठेवण्याजोगी आहे. ' शुभे '
ही संबोधनी असल्यामुळे उपमेत सुझां
' उप.' ही संबोधनी शब्दसाहचर्याच्या
आकर्षणामुळे झालेली आहे. अशा प्र-
योगाची दुसरी उदाहरणे वेदात सापड-
तात.

' त्याचे घोडे ' = ' हरितः.' ' हरित् '
हे पाहिले त्या घोड्याचे नांव आहे असे
नाही; इंद्राचे, सूर्याचे, आणि अग्नीचे जे
पिवळे घोडे त्यात ' हरित् ' हे नाव
आहे. सूर्याचे आणि अग्नीचे पिवळे घोडे
म्हणजे पिवळ्या वर्णाचे छिरणरूप घोडे
होत. बाल्म्यराचे छिरणमुवर्णाप्रमाणे पि-

भूरि त इन्द्र वीर्यं तव स्मस्यस्य स्तोत्रमयवन्कामया पूण ।
 अनु ते द्यौर्वृहती वीर्यं मम इयं च ते पृथिवी नेमे ओजसे ॥
 रि । ते । इन्द्र । वीर्यम् । तव । स्मसि । अस्य । स्तोत्रः ।
 वन् । कामम् । आ । पूण ।
 त्वं । ते । द्यौः । बृहती । वीर्यम् । ममे । इयम् । च । ते । पृथिवी
 नेमे । ओजसे ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

५. हे इन्द्र, ते (=तव) वीर्यं (=सामर्थ्यं) भूरि (=महद्) [अग्नि]
 स्मसि (=स्मः) । हे मघवन् (=धनवन्निन्द्र), [स्वम्] अस्य स्तोत्र-
 म् (=अभिलषितम्) आपृण (=पूरय) । ते (=तव) वीर्यं (=सामर्थ्यं
 (=महान् शुलोकोपि) अतुममे (=पथात् मीयते=तव वीर्यादनन्तरं मी-
 तेन समं या=तव वीर्याद् अल्पीयसी भवति) इयं (=पुरोदृश्यमाना) ।
 =तव) ओजसे (=बलाय=त्वद्बलाद् भीत्वा) नेमे (=नता बभूव) ॥
 इहान् शुलोकोपि तव सामर्थ्यादल्पीयानेव तथा इयं विस्तीर्णा पृथिवी
 च त्वद्बलभाराद्वा अधोनता भूत्वा तिष्ठतीति भावः ॥

॥. हे बहुतांनीं स्तविलेल्या विपुलसंपत्तिमान् इंद्रा, आम्ही ज्यापेक्षां तुजवर अवलंबून चालतो त्यापेक्षां आम्ही तुझे आहोत. कारण कीं हे स्तुतिप्रिय इंद्रा, तुज-
शिवाय दुसऱ्या कोणालाहि स्तुति प्राप्त होत नाहीत. तर आमच्या घ्रा स्तुतींवर, दासींवर प्रीति केल्याप्रमाणे, प्रीति कर.

4. O Indra, praised by many, O Lord of bliss, thine are we who live in dependence on thee. For none else than thee owns the praises, O prayer-loving Indra. Look, therefore, with kindness upon our praises as [though they were thy] attendants.

४. भावार्थ.— हे इंद्रा, ज्यापेक्षा आम्ही तुजवर अवलंबून आहो आम्हाला तनमनधनेककन हे शरण आलो आहो, त्यापेक्षा आम्ही तुझेच आहोत. आणि आम्ही तुझ्याच स्तुति गात आहो. गरण की आमच्या स्तुतीचा तूच स्वामी आहेस, दुसरा कोणी नाही. यामुळे ह्या स्तुति आम्ही आज गात आहो. तू आपल्या दासी असं समजून त्यावर दया कर.

‘बहुतांनीं स्तविलेल्या’ = ‘पुढेपुढे.’ म्हणजे ज्याची स्तुति पुढेपुढेच केली जाते.

‘आम्ही ज्यापेक्षा तुजवर अवलंबून चालतो त्यापेक्षा आम्ही तुझे आहो’ = ‘ये वय त्या आरम्य चरामसि ते [वय] ते [रमः].’ अस्तरशः अर्थ, ‘जे आम्ही तुजवर अवलंबून चालतो ते आम्ही तुझे आहो.’

त्वं तमिन्द्र पर्वतं महामुखं वज्रेण वज्रिण्यशश्चकतिथ ।
 अवासृजो निवृताः सतवा अपः सत्रा विश्वं दधिपे केवलं
 ॥ ६ ॥ २२ ॥ १

त्वम् । तम् । इन्द्र । पर्वतम् । महाम् । उरुम् । वज्रेण । श्च ।
 पर्वऽशः । चकतिथ ।
 अव । असृजः । निऽवृताः । सतवै । अपः । सत्रा । विश्वम् । दा ।
 केवलम् । सहः ॥ ६ ॥ २२ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

६. हे इन्द्र, त्वं त (=प्रसिद्धं) महां (=महान्तम्) उरुं (=विस्तीर्णं)
 (=मेघं=वृष्टं) पर्वशः (=पर्वणि पर्वणि) वज्रेण चकतिथ (=शकलीबध्ने) ।।
 निवृताः (=अवरुद्धा) अपः (=उदकानि=मेघोदकानि) सतवै (=सर्प-
 अवासृजः (=अवाह्युत्तमसाक्षीः=आवाजितवानसि) । सत्रा (=सत्यमेव) ।।
 विश्वं (=नानाविधं) सहः (=बल) केवलं (=समस्तं=संगृहीत) दधिपे (=दधे)
 नानाविधं बलं केवलं तवैवास्तीत्यर्थः ॥

अत्र सत्रेत्यस्य केचित् 'सह'शब्देन व्याख्यानं कुर्वन्ति । तन्नित्यम् । ॥ ४ ॥
 २ सत्रा ते अतु कृष्टयो विश्वा चक्रेण वाकृतुः । सत्रा महा असि भुतः दधातुः
 सत्यमेवेत्येव व्याख्यानं कर्तुं योग्यत्वात् बहुषु मन्त्रान्तरेषु सायणादौ न दृश्यते ।
 स्यात्तत्प्राञ्च ।

५. हे इंद्रा, तुझे सामर्थ्य मोठे आहे. [आम्ही] तुझे आहो. हे संपत्तिमान् [इंद्रा], [तुं] या इतोऽयाची मनकामना पूर्ण कर. महान् सुलोकहि तुझ्या सामर्थ्याच्या बरोबर नाही; आणि ही पृथिवी तुझ्या बळास भिऊन नमून खाली राहिली आहे.

५. या सुंदर कवेचा भावार्थ असा आहे की, 'हे इंद्रा, तुझे सामर्थ्य अपरिमित आहे, याकरिता आम्ही तुझेच आहो, तुमच्या देवाम शरण जात नाही यात्मन ही जी ही तुम्ही स्तुति करीत आहे त्या आशी मनकामना नू पूर्ण कर. कारण की [सर्व प्रकारच्या संपत्तीनी परिपूर्ण आम्ही] तुझे सामर्थ्य तर इतके मोठे आहे की, हा जो महान् सुलोक आम्हाच्या बरोबर दिसतो तोहि त्यापेक्षा लहान आहे. आणि ही बापकी पृथिवी तर तुझ्या बळाच्या भारान नमूनच जणु अशी

5. Vast [is] thy heroism, O Indra. We are thine Fulfil the desire of this [thy] praiser, O blessed [Indra] The vast heaven falls short of thy heroism and this earth bows to thy strength.

खाली पडून राहिली आहे.' या कवेत इंद्राच्या मोठेपणाविषयी, सामर्थ्याविषयी, आणि संपत्तीविषयी उच्चम वर्णन आहे, आणि इतकहि असून अर्थ किती सरळ आहे पाहा !

पुरातनकाळचे कवींचा असा पूर्ण समज होता की देव अति मोठे, अति बलाढ्य, अति श्रीमान्, आणि आपण ज्या दिवस जगणारे, निर्बळ आणि निर्धन अल्प प्राणी आहो, यास्तम आपण त्यास शरण जावं आणि त्याचे अकित व्हावे यातच आपले सरक्षण, आणि मोठेपण आहे.

सूक्त ५८.

ऋषि—गोतमकुळांत जन्मलेला
त या नांवाचा कोणीएक. दे-
-अग्नि. वृत्त—पहिल्या पांच
शेंचें जगती, आणि राहिले-
चें त्रिष्टुभ्.

१. बळानें उत्पन्न झालेला मर-
हित होता [अग्नि] जेव्हां यज्ञ-
गाचा दूत होतो, [तेव्हां] तो स-
[अरणीतून] बाहेर पडतो.
१] अगदी जवळच्या मार्गांनी
तरिक्षांत जातो [आणि] हवीने
पांत [देवांची] उपासना करितो.

१. भावार्थ — 'बालपुत्र आणि अमर
त जो अग्निव्य होता तो जेव्हा उ-
त्पादे दूतत्वं स्व्याचारितो तेव्हा तो
'दया आर्क्षवापाया पांडातून म्हणजे
शीतून एखाएकी बाहेर पडतो, आणि
पदी जवळच्या वाटेन आवासातून
तो जाऊन देवांस घेऊन येतो, आणि
त यज्ञात हवि अर्पण करून पूजितो'
तजें अग्नीला उपासक जन अग्नीत
स्वयानें उत्पन्न करून त्याला पंडवितात
'नि देवास खाली आगण्याकरिता
वासागार्ग्ये वर पाठवितात तो जा-
त देवास घेऊन येतो, आणि त्यास यज्ञ-
दानें शिष्ट वेलेंले हवि अर्पण करितो
'बळानें उत्पन्न झालेला'—'सू-
॥' म्हणजे बलापा अधवा इत्यादी

HYMN 58.

To Agni. By Nodhas of the
Family of Gotama Metre—
Jagati of the first five, and
the Trishtubh of the rest

1. Quickly does the
strength-born, immortal in-
voker (Agni) come out
[from the wood] when he
becomes the messenger of
the sacrificer. By the best
paths he passes through
the aerial regions. With
the oblation he serves [the
gods] in the sacrifice.

पुत्र सू. ५६ म १० आणि न्याजवरील
टीप पहा

'होता' म्हणजे देवास यज्ञाप्रत बो-
लावून आणणारा अग्नीस 'होता' म्ह-
णण्याचे कारण पूर्वी पुच्छक टिपणी
सांगितलेच आहे

'अरणी' म्हणून पिपळाच्या लाकडाचे
दान तुम्हाले असत ते एवमेहापर वा-
मून अग्नि उत्पन्न करीत असत. या
अरणीस वेदान अग्नीची मातापितृंर अग्नि
म्हटून आहे उदाहरणार्थ—आ सो मा-
त्रास्यस्यो जनिष्ठ देवपत्याय मुक्तुः
पावव (-'जो सुंदर, सुप्रभू आणि ते-
ज पुत्र अग्नि आपल्या आर्क्षवापापातून
दक्षहस्तेमृष्टी जन्मला'). क. ७ ३.२.
'अगदी जवळच्या मार्गांनी.' क. ७.
६४ ३ पहा

सूक्त ५८.

ऋषि—गोतमकुळांत जन्मलेला
मीथा या नांवाचा कोणीएक. दे-

वना—भूमि. वृक्ष—पहिल्या पांच
वांचे जगती, आणि राहिले-
चे त्रिष्टुभ.

१. बळाने उत्पन्न झालेला मर-
रहित होता [अग्नि] जेव्हा यज-
नाचा दूत होतो, [तेव्हा] तो स-
र [अरणीतून] बाहेर पडतो.
तो [अगदी जवळच्या मार्गांनी
नेतरिस्तांत जातो [आणि] हवीने
मांत [देवांची] उपासना करितो.

HYMN 58.

To Agni. By Nollat of the
Family of Gotama Metre—
Jagati of the first five, and
the Trishtribh of the rest.

1. Quickly does the
strength-born, immortal in-
voker (Agni) come out
[from the wood] when he
becomes the messenger of
the sacrificer. By the best
paths he passes through
the aerial regions. With
the oblation he serves [the
gods] in the sacrifice.

१. भावार्थ.—‘बलपुत्र आणि अमर
भक्ता जो अग्निरूप होता तो जेव्हा उ-
पासनाचे दूतत्व स्वीकारितो. तेव्हा तो
आपल्या आईवापाच्या पांटातून म्हणजे
अरणीतून एकाएकी बाहेर पडतो, आणि
अगदी जवळच्या वाटेने आराधनातून
हवी जाऊन देवास येऊन येतो, आणि
त्यास यज्ञात हवि अर्पण करून पूजितो’
म्हणजे अग्नीला उपासक जन अरणीत
सर्वपणाने उत्पन्न करून त्याला पेटवितात
आणि देवास खार्हा आगण्याकरिता
आराधनामार्गाने वर पाठविताना, तो जा-
ऊन देवास येऊन येतो, आणि त्यास यज-
मानाने सिद्ध केलेंले हवि अर्पण करितो.

‘बळाने उत्पन्न झालेला’ = ‘सहो-
जाः’ म्हणजे बळाचा अवका शनीचा

पुन म्. २६ म. १० आणि त्यानवरील
टीप पहा

‘होता.’ म्हणजे देवांस यज्ञाप्रत बो-
लावून आणणारा अग्नीस ‘होता’ म्ह-
णण्याचे कारण पूर्वी पुष्कळ ठिकाणी
सांगितलेच आहे.

‘अरणी’ म्हणून पिपळाच्या लाकडाचे
दान तुरुडे असत. ते एकमेकावर धो-
सून अग्नि उत्पन्न करीत असत. या
अरणीस वेदान अग्नीची मातापितरे असे
म्हटले आहे. उदाहरणार्थः—आ यो मा-
त्रोदशोऽन्यो जनिष्ट देवमज्याय सुकतुः
पावकः (= जो सुंदर, सुप्रभु आणि ते-
जःपुत्र अग्नि आपल्या आईवापापातून
यक्षुर्गोसादी जन्मला). अ. ७. ३.१.

‘अगदी जवळच्या मार्गांनी.’ अ. ७.
६४. ३ पहा.

क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितो होता निषतो रक्षिणश्च
 रथो न विद्वज्जमान आयुषु व्यानुषग्यापी देव क्रणति ॥ १
 क्राणा । रुद्रेभिः । वसुऽभिः । पुरऽहितः । होता । निऽषतः । र
 थः । अमर्त्यः ।
 रथः । न । वि॒द्व । क्र॒ज्ज॒मानः । आ॒युषु । वि । प्र॒नु॒ष॒ । र॒
 देवः । क्र॒ण॒ति ॥ ३ ॥

२. जरारहित [अग्नि] आ-
त्मा मत्त सत्वर पेऊन, मग मत्त-
ग करण्याच्या इच्छेने लोकडांवर
उभा राहतो. घृतानें शिंपडलेल्या
[अग्नी]ची पाठ घोड्या[च्या पा-
ठी]प्रमाणे शोभते. तो सुलोका-
चे शिखर जणुं गर्जविता होत्ताता
मोठा नाद करितो.

२. Quickly seizing his
own food, [and] wishing
to eat, the ever youthful
[Agni] stands upon the
fuel. The back [of Agni]
anointed [with ghee]
shines like [the back of]
a horse. He makes a noise
as if causing the ridge of
heaven to resound.

२. 'अरणातून अग्नि बाहेर पडून
शृङ्गद्वय हाऊन आग्नी अर्पण केलेले
तथ्य त्वरित खाऊन इरिस्तादि जे
शर्दी अर्पण करणार ते खाण्याची इच्छा
रुग्ण हा तरुण अग्नि ममिथावर चढून
रसत्या आहे. बाजवर आग्नी नुष ओ-
तल्यामुळे, गणरा करून घासून मजि-
बेलाच्या घोंक्याप्रमाणे, बाकी पाठ दिमन
आहे. आणि हा नाद करीत आहे.
जगा वाय दैवाम आणण्याम जात अमून
स्वर्गाच्या पाटीवरून धारत अमता तेंध
मनिसरुद्ध उरपल करीत आहे.' असा
भावार्थ.

• जरारहित 'अजरा.' अग्नि नित्य
खाणव असतो, कधीहि खातारा होत
नसतो, असे वेदान पुढील ठिकाणी

आहे आहे. सू. ३६, म. १५; सू. २२
मं. १० इत्यादि पहा.

'साकडावर उभा राहतो' = 'अतसेपु
तिष्ठति.' म्हणजे जो समिधाचा डीग घा-
तून टेविला आहे त्यावर. समिधा पेढू
त्याच्या आहेत आणि अग्नीच्या ज्याच्या
निकडे तिकडे पसरत आहेत इतके
विवक्षित दिसते.

या ऋचेचा उत्तरार्ध तर अगदी सा-
धारण घोड्याप्रमाणे वागता येतो, प्रथ-
मार्धातील शेवटचा भाग विशेष आंदा-
ताणीशिराय म्हणता येतो, परंतु प्रथम
पाद मात्र बराच राटवडीत आहे:—

आ सुअमये मुवमानो अजरः ।
तृषु अभिष्यजतसेषु तिष्ठति ।
अत्यो न पृष्टं मुषितस्य रोचते ।
दिवो न सानु रजनयजविहदत् ।

३. रुद्रांनीं [आणि] वसुंनीं
दे केलेला, हविवेहनाविषयी कु-
तळ, मरणरहित [आणि] धनें
जंकणारा [असा] हा [अमिळप]
होता स्थानापन्न [झाला आहे].
लोकांचे घरी [जसा सजविलेला]
रथ [धनें आणून देतो] तसा
उपासकांचे घरी [हा अग्नि]देव
[स्तोत्रांनीं] सजविलेला होन्साता
धनांची रास आणून देतो.

3. [Agni], active
the sacrifice, put forward
by the Rudras [and] the
the Vasus, winner
wealth, the immortal inv-
ker, has taken his seat
[This] god adorned [with
praises] brings a stream
wealth to the houses
[his] worshippers, as [does
an adorned car [bring
grain] to the houses of
cultivators.

३. 'अग्नि प्रदीप होऊन हवि म्हण
करण्यामारिवा झाला आहे असे पाहून
कृषि जवळ असलेल्या मित्रास म्हणतो
वी, 'हा पाहा हवि वाहून नेण्याविषयी
'शळ, रुद्रगणनामक देवांनी आणि व-
गणनामक देवांनी आम्ही अर्पण केलेलं
वि त्याजकडस घेऊन जाण्यामाटी पुढे
लेला म्हणजे पाठविलेला, आणि मुळाव
जशी लहून त्याचे धन हरण वरणास.
आणि मरणरहित जो अग्नि तो आमचा
होता म्हणजे होमनिष्पादक होऊन व-
मला आहे. तर आपण याची स्तुति
वस्तु हवि अर्पण करू. वारण घी
याची स्तुति वस्तुन घाला सजविला अ-
मला, सजविलेली गाडी जशी धान्याची
राम शेनक्याच्या घरी आणिते तसा हा
मंत्राची राम उशमवाच्या घरी आणीत
असतो.'

सुर्याच्या दिवसात शेतातून दाण्याची
आणावयाची झाली म्हणजे गाडी स-
तीतून घरी आणीत असतात. ही
दक्षिण महाराष्ट्र देशात अजून
पादध्याच्या सुमारे शाळू जांभळा
हरभरे क्रिया गहू शेतात मळून
केल्या असतील त्या घरी आणाव
अमल्या म्हणजे शेतकरी आपल्या
फुले, हार वेगळे लावून शोभ
आणि त्यात दाणे भरून वाजत
नाचत गात घरी घेऊन येतात.
चालीला अनुलक्षून यात उपम
आहे असे आम्हास वाटते

'रुद्रांनी आणि वसुंनी' 'रुद्र
वसु' हे कोण देव आहेत यावि
४० मं. १ याजवरील 'वसु,'
याजवरील टीप पहा. रुद्रांनी

मनुजं यो नृप आ गते मोदिनो दूरे न गृहं धां कुरु सं
 भाष्यतस्यतिनं वासता रतः स्थातुधर्मा भवने पश्याते ॥ २१ ॥

तनुः प्रमथः । धर्मः । आ । कां प्रमोदिनः । दूरे । न । गृहं ।
 अने । वासि । वासता । रतः । स्थातुः । धर्मा । भवने । पश्याते ॥
 अनुः प्रमथः । असेतम् । वासता । रतः । स्थातुः । धर्मा । पश्याते ॥
 पश्याते ॥ ५ ॥ २१ ॥

भाषायावः

५. तनुः प्रमथः (नानुषि प्रमथ एव दुर्गति दम्भ म) वासतादिः (=
 मेदिनः) [अग्निः], दूरे गृहं रमते न (= दूरे गृहे वन्द्य दूरे) व
 (= वासता), [अग्निः] अग्निः (= सत्य) रतः (= भगवति-
 पावता (= नेत्रोत्प्रेषण वस्त्रेण) अभिरतम् (= अभिरतम्) [मग्निः]
 सति] वासताः (= गतिरदभिरततोः सदात्तम्) स्थातुधर्मा (= स्थातुधर्मा
 इमे य वस्तुनातः सदात्तमपि स्थातुधर्मा इत्यर्थः पदार्थानां) भवने (= विनेने)

तीने मोठा अवाज करून मोठमोठ्या
 वृक्षांत पसरतो.—आणि हे दादण्यात
 आणि अजर अग्नी, तू जेव्हा एराएकी
 मोठमोठ्या वृक्षांवर धाळून येतोस, तेव्हा
 तू रागळे रान जाळून टाकून ज्या
 ररस्थाने तू जातोस तो मार्ग काढा
 करून टाकितोस.' ज्याणीं कौरुणात अ-
 भवा सातपुण्यांत वणवा पाहिला असेल
 त्यांस हे वर्णन अगदी स्वाभाविक
 दिसेल यांत संशय नाही.

'कोयतीने' = 'मृण्या.' म्हणजे अग्नि
 गयताला किंवा झाडांस वगेरे लागला
 म्हणजे कोयतीने गवत, झाड वगेरे का-
 पत्याप्रमाणे आवाज होत असतो. आणि

अग्नि त्यांतून फिरतो तेव्हा एका
 लहान कोयतीच जणु फिरते असे
 माणू लागते. 'मृग्नि' शब्दाचा
 अर्थ होतो अशाविषयी क. १०. १
 ३, आणि १०. १०६. ६ हे श्लो
 त्यांजवरील साधनमात्र पहा.

'महावृक्षांवर धाळून येतोस' अ-
 नितः वृषायसे.' अक्षरशः अर्थ हा
 माजलेल्या नेलाप्रमाणे वागतोस
 एकादा माजलेला पोळ जसा एका
 धावून येतो तसा त्या वृक्षांवर जा-
 पडतोस. 'वृषायसे' हे सर्वमंड
 (क. १०. ४४. ४ पहा)

'वृक्षा मार्ग काढा होतो' = 'ते
 कृष्णम्.' जेथून अग्नि गेला असे

४. यान्त्राणि [अग्नि] [आ
न्या] जिहानी [आग्नि] कोप-
नीने मोटा आराज करीन करीन
सहजच मोटमोट्या मृत्पात्र पसर
तो.—हे उग्ररत्नात्मक अग्नी,
हे जरारहित अग्नी, [तु] जे
हां एकाएकी महामृत्पात्र पाड
न घेतोग [तेहा] तुझा मार्ग का
ळा [होत असतो].

ही आता वैश्य म्हणून बहुरत्न
'वाणी होरामच समजतात आणि
'हेतवरी होरामच समजतात आणि
वाच्याही इद्रामार्गे व्यवहार दर्शितात,
म्हणजे 'वाग्म्यानी वैश्याने अन्न प्यार,
रात्री प्यावे, त्यानी सुलगी वगरी अन्न
रात्रात सांगितले आहे तरी त्यानी
साहीच करीत नाहीत गुजराथेत मात्र
कुण्यास इद्र असे न समजता वैश्य
म्हणतात'
'मनविलेला होरमाता' अन्नसा-

When Ougra's in the
boiling of the water
do not especially stir the
fire, as the fire is
common to all.

अथ आत्मा यद्य हेमन्तव हेमन्त
गमयतामयाव अथ शरदरेतसि-
नमका पुरातन वाग्म्यानी व्यासमार्गे
परायन आत्मा अथ आणि हो मर्ग
जुडता नमका शर्मय परिणता जुडत
नाहा

'धनाचा गम आणून देता शाय,
आनुवर वि कराई' अक्षरशः अथ
'धन एवमाग्न एव आणून देता.'
म्हणजे 'धनाचा प्रसाद वाहविता.'

भस्तिंश गृनो गङ्गो मो भूय गृनोभ्यो विमदः सन्
 भयं गृणन्मन्तं रक्ष्मोभ्यो नराभ्योभ्यर्पणीभिः ॥ ८ ॥
 भस्तिंश । गृनो र्भिन । गङ्गः । नः । भूय । गृनोभ्यः । विमदः ।
 भयं । मन्तः ।
 भयं । गृणन्तम् । भर्तः । उरुः । ऊर्तः । नराः । पृः ।
 सीभिः ॥ ८ ॥

भाषापाठः

८. हे गङ्गा गृनो (=वनज द्रु), विमदः (=भयङ्करदीप्तिव) [रम्] भय नः (=भयमन्दम्) अग्निंश (=अग्निहस्तानि=अपराहिनी, (=गर्माग्नि=गुताग्नि) पृथ (=पृथग्) । हे अग्रे, हे ऊर्तो नराः (=नर-
 गृणन्तं (=तानां रक्षन्तम्=भरमरगृहो गोजारम्) अहसः (=पादः) नरा-
 र्पिभिः (=भयानकदूतैः वाहनसाधनैः वाहिनैः) उरुभ्य (=रक्ष) ॥

विष्णुनें जो परशुरामावतार घेतला तो
 भृगूच्यान पोटी घेतला हेहि प्रसिद्ध आहे.
 हा मंत्र भोताप्रमाणे वाचला जाण्यास
 खाली दाखविल्याप्रमाणे शृणावाः—

दधुभ्रा भृगवो मनुषु आ ।
 रविं न चाहं सुहं जनेभिः ।
 होतारमो अतिथिं वनेभिः ।
 मित्रं न शोचं दिविभाष जने

७. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे
 की, 'सातहि होते ज्या अग्नीला आप-
 णावेक्षा चांगला होता असे समजून य-
 शांत नेमितात, जो अग्नि सकल धर्माचा
 प्रभु त्याला मी आज येथे हविरज दे-
 ऊन भजतां आणि त्याजवळ संपत्ति
 प्रार्थितों.'

'सातहि होते.' होते ऋत्विज सात
 असतात याविषयी ऋग्वेदांत सांगितले
 आहे. ते सर्व मंत्र 'भाषे' खाली उ-

तरून घेतले आहेत. ते पहा ।
 रजी सात 'होते' म्हणजे देवत
 ह्मान करणारे ऋत्विज आहेत. हे
 देवांस बोलावून आगण्याचे कार्य
 पारकून चांगलें होणार नाही. अग्नि
 चांगले होईल असे आणि देवांचे
 व्हावे तसे उत्तम यजन आपण
 होणार नाही, अग्नीकडून उत्तम
 असे, समजून अग्नीला आपणावर
 होता करून नेमितात, असे तात्पर्य

७. ज्याची उत्तम यजनकर्ता आणि देवांस बोलावून आणणारा समजून सात होते ऋत्विज् तं योजना करितात असा जो तलसंपत्तीचा स्वामी अग्नि, त्याला हविरज्जाने भजतो आणि [त्य-पाशीं] उत्तम धन प्रार्थितो.

7. Him whom the seven invoking priests choose as the best sacrificer [and] invoker in sacrifices—that Agni, the lord of all gifts, I worship with [my] oblation, [and] pray for the highest wealth.

वा भृगूनी अग्नि पृथ्वीवर आगिला देवक वरक आहे असे समजावयाचे नै पाप ? हा शब्दचा पक्ष स्वीकारिला त्याला आधार क्र. ३ ५. १० तव सापडेल. त्यान असे सांगितले आहे ॥ 'भृगुम्यः परिमातरिश्वा गुहा सन्त व्यवाह समीधे.' याचा अर्थ सायणा- 'तप्ये,' 'लपून राहिलेला जो अग्नि त्या-चा मातरिश्वाने भृगुसमूह म्हणजे सूर्य-किरणामून पेटविले' असा करितात जावकून भृगु म्हणजे सूर्यकिरण असा अर्थ परंपरागत आला आहे असे दिसते, आणि त्यामुळे जेथे जेथे भृगूनी पृथिवी-वर पशुसर्मासाठी म्हणून अग्नि प्रथम आगिला किंवा पेटविला असे सांगितले जाते, तेथे तेथे सूर्यकिरणानी अग्न्यास प्रथम पृथ्वीवर आगिल असा गूढार्थ समजता येईल, आणि मातरिश्वाने अ-ग्नि भृगुसाठी पेटविला म्हणजे सूर्यकि-रणामून पृथिवीवर प्रगट होणारा जो अग्नि त्याला वाटवून वायूने विस्तृत केले असा अर्थ.

किंवा भृगु हे सामयिक विद्यमान पुरा-ने महापुरुष अथवा त्यानी अग्निमन्त्राचा आधार प्रथम स्थापविला हो, आणि भृगु म्हणजे सूर्यकिरण आणि त्यानी अग्न्याला पृथ्वीवर आगिले हो, असा दोनो गोष्टी

घेऊन त्याचा सफर झाला आहे असे समजल्यास चाहेल.

कसेहि असले तरी ऋग्वेदात आग-स्ती असे सांगितले आहे की (क्र.१०. ४६. २) विद्वान् भृगूनी गुरामपागे प-ळून गेलेला, आणि लपून राहिलेला जो अग्नि त्याला शोधून काढिले. भृगु हे अतिप्राचीन ऋषि होत असे वेदमंत्र रचले गेले तेव्हाहि मानीत असत. स-गळ्या ऋग्वेदसंहितेत भृगूनी केलेली सूक्ते नाहीत. आणि ऋग्वेदात किती-एक ठिकाणी अथो देवास अशी प्रार्थना आहे की, 'सर्व एकतांत देव, आपो देवी, मरुत, भृगु, उषा आणि सूर्य यासहित तुम्ही घेऊन आमचा सोम प्या' (क्र. ८. ३५. ३) एका मंत्रात (क्र. १०. १४. ६) एका ऋषीने म्हटले आहे की, आ-मचे जे पितर म्हणजे प्राचीन पूर्वज त्याचा प्रसाद आम्हावर असो; आणि त्या पूर्वजांची जी नावे दिली आहेत त्यात भृगु हे आहेत ती नावे 'अद्विरस्', 'नवम्ब', 'अयवंग' आणि 'भृगु' ही होत.

याशिवाय ऋग्वेदान भृगुविषयी वि-शेष वाही सांगितलेले नाही. वेदाच्या आलीकडाले जे पुराणादिक ग्रंथ त्यात तर भृगु हे नाव प्रसिद्ध आहेच, आणि

भवा यरुंभं गृणते विभावी भवा मयवन्मयवद्भ्यः शर्म ।
 उरुप्यामे अंहंसो गृणन्तं प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥ २४ ॥
 भव । यरुंभम् । गृणते । विभाऽवः । भव । मयऽवन् । मयवत्तऽभ्यः
 शर्म ।

उरुप्य । अमे । अंहंसः । गृणन्तम् । प्रातः । मक्षू । धियाऽवसुः । जग
 म्यात् ॥ ९ ॥ २४ ॥

भाषायाम्.

९. हे विभावः (= विभावन् = विशेषेण प्रभायन्) [अमे], [त्वं] गृणते (= मत्सदृशाय) यरुंभे (= रक्षणसाधने = कवने) भव, हे मयवन् (= धनवन्) [अमे]
 [त्वं] मयवद्भ्यः (= धनयुक्तेभ्यो) [यजमानेभ्यः] शर्म (= शरणरथानं) भव
 हे अमे, [त्वं] गृणन्तं (= मत्सदृशे स्तोतारम्) अंहंसः (= पापाद्) उरुप्य (= रक्ष)
 -धियावसुः (= धीमान् प्रज्ञायुक्तः) [अग्निः] प्रातः (= यातः काले) मक्षू (= स
 त्वरं) जगम्यात् (= दिने दिन आगच्छतु) ॥

८. हे बलपुत्रा, हे सुखदाय-
सिमान् [अग्नी], [तुं] आज
हां स्तोत्रांला असय सुखे दे.
अग्नी, हे शक्तिपुत्रा, तूं [या]
ज्याला संकटापामून लोखंडाच्या
तीनीं रक्ष.

8. O son of might, grant
thou to-day, O [Agni] of
friendly brightness, im-
perishable blessings unto
us, thy praisers. O Agni,
child of strength, save
thou thy praiser from
danger by means of iron
walls.

८. या कथेन ऋषि असे म्हणतो
१. 'हे बलपुत्रा, हे शक्तिपुत्रा अग्नी,
आर्क्षारिष्या स्तोत्रास आज अस-
सुख दे, तूं मजसारिष्या स्तोत्रांला
मोक्षदाच्या भिती बाधून त्यांच्या आव-
डून संकटापामून रक्ष' हा गरी स्तो-
त्राचा उपसंहार नाही तरी त्याच्या ज-
ळ जलळ आहे, त्यामुळे उपसंहारात
ही प्रार्थना म्हणजे मागणे अमते ते यांत
आहे. 'या सुम्नाने तुझे आर्क्षी स्तवन
होते आहे, तर तू दया करून आम्हा-
परिते जे तुझे दीन स्तोत्रे त्यांचे तू स-
क्षय कर.'

१. 'सुखदायकदीप्तिमान्' = 'मित्रमह'
१५. ५० मं. २१ याजवरीची टीप पहा.

'शक्तिपुत्रा' = 'ऊर्जे नवान्' परंतु
इसी सायनाचार्य 'अज्ञाता पुत्र' असा
पं करितान, पण अ. ५. ७ १; ६.
१८. २; ७. १६ १ याजवरील त्या-
चि भाष्य पहा.

'लोखंडाच्या भितीनी' = 'आयसी-
भिः पूर्भिः.' क. ७ १५. १४ याजवरी-
ल सायनभाष्य पहा. शिवाय अ. ५.
२७ १ यांतहि 'शतं मा पुर आयसीः
अरक्षन्' = 'लोखंडाच्या शंभर भितीनी
मला रक्षिले' असे गर्भस्थ कामदेव क-
वीने म्हटले आहे

अग्नीला बलपुत्र आणि शक्तिपुत्र कां
म्हणतात याविषयी पूर्वी पुष्कळ वेळ सां-
गितलेच आहे

हा मंत्र साली लिहिल्यापश्चात् पूर्वी-
वाळी कसा म्हणत असतील, याविषयी
समजून घेईल. —

अच्छिद्रो ह्यनो सहसो नो अथ ।

मोतुष्या मित्रमहः शर्म यच्छ ।

अग्ने शृण्वन्तमहसः उदय्य ।

ऊर्जे नवान् पूरभिपयसीभिः ।

भवा वरुथं गृणते विंभावो भवा मघवन्मघवद्भ्यः शर्म ।

उरुप्याग्ने अंहसो गृणन्तं प्रातर्मधू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥ २४ ॥

भव । वरुथम् । गृणते । विभाऽवः । भव । मधुऽवन् । मघवत्ऽभ्यः ।
शर्म ।

उरुप्य । अग्ने । अंहसः । गृणन्तम् । प्रातः । मधु । धियाऽवसुः । ज-
गम्यात् ॥ ९ ॥ २४ ॥

भाषायाम्.

९. हे विभावः (= विभावन् = विशेषेण प्रभावन्) [अग्ने], [त्वं] गृणते (= स्तौते =
मत्सदृशाय) वरुथं (= रक्षणसाधनं = रुच्यं) भव, हे मघवन् (= धनवन्) [अग्ने],
[त्वं] मघवद्भ्यः (= धनयुक्तेभ्यो) [यजमानेभ्यः] शर्म (= शरणस्थान) भव ।
हे अग्ने, [त्वं] गृणन्तं (= मत्सदृशं स्तौतारम्) अंहसः (= पापाद्) उरुप्य (= रसः) ।
~धियावसुः (= धीमान् प्रज्ञायुक्तः) [अग्निः] प्रातः (= प्रातःकाले) मधु (= रु-
च्यं) जगम्यात् (= दिने दिन आगच्छतु) ॥

मूक्तम् ५९.

गौतमो नोषा ऋषिः । अतिथानरो देवता । मिश्र उन्दः ।

यया इदमे भप्रयन्ते अन्ये त्वे विश्वे अमृता मादयन्ते ।

वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनां स्थूणां जनानां उपमिष्यपन्थ ॥ १ ॥

ययाः । इत् । अमे । अमयः । ते । अन्ये । त्वे इति । विश्वे । अमृताः ।
मादयन्ते ।

वैश्वानर । नाभिः । अति । क्षितीनाम् । स्थूणां इव । जनान् । उप-
मित् । ययन्थ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे अमे, अन्येभ्यः ते (=तव) यया इत् (=शास्ता एव) [भवन्ति] ।
त्वे (=त्वयि) [एव] विश्वे अमृताः (=सर्वे देवा) मादयन्ते (=दयन्ति) ।
हे वैश्वानर (=“ विश्वेषा नराणां जठररूपेण संवन्धिन् अग्रे”), [त्वे] क्षितीनां म-
नुष्याणां नाभिः (=अवस्थापयिता) अति । त्वम् उपमित् (=उपस्थापयिता सन्)
जनान् (=मनुष्यान् स्थूणेव=स्तम्भ इव) ययन्थ (=धारयसि) ॥

स्यताहाला तारण्याची अवश्यकता नाही,
यज्ञ करवित्या यज्ञमानाला माण आहे
असे समजून प्रार्थना नाही.

दुसरी गोष्ट अशी ध्यानांत ठेवण्या-
जोगी दिसून येते की, आलीकडच्या
काळातील सोते अथवा ऋषि म्हणजे
पुरोहित, मठ, भिक्षुक यांच्याकडून य-
ज्ञादिक काही तरी कर्म करविले म्हणजे
ते यज्ञमानाचे रक्षण अथवा कल्याण हो-
ओ अथवा त्याच्या स्त्रियेला, किंवा मु-
लीला नित्य सीमांश असो आणि त्याप-

सीमांश असो अशी देवांची अथवा ई-
श्वराची प्रार्थना न करितां, यज्ञमानालाच
मात्र ‘शांति असो, पुष्टि असो, संतोष
असो, वृद्धि असो, विघ्न दूर होओत,
दोषायुष्य असो, आरोग्य असो, कर्मा-
पासून कल्याण होओ, कर्माचा उत्कर्ष
होओ, धर्माची बढती होओ, सुखाची
बढती असो, धन आणि धान्य मांचा
उत्कर्ष असो, इच्छिलेली संपत्ति माण
होओ, बाहेरच्या प्रदेशी अरिष्टांचे नि-
रसन होओ, जे बरे असेल ते होओ,

९. हे प्रकाशमान् [अग्नी],
[तुं] स्तोत्रकर्त्याचें कवच हो, हे
धनसंपन्न [अग्नी], [तुं] धनसं-
पन्न यज्ञमानाचें शरणस्थान हो.
हे अग्नी, [तुं] स्तोत्राला संकटा-
पासून तार.—शुद्धिमान् [अग्नि]
प्रतिदिवसी सकाळी येत जाओ.

9. Do [thou], O Lustrant [Agni], become the coat of arms to the priest, do [thou], O rich [Agni], become the shelter to the rich sacrificers, do [thou], O Agni, the deliverer from danger.—May [Agni] come daily early in the morn.

मूर्धा दिव्यो नाभिर्गविः पृथिव्या भगामभवद्गन्ती रोदम्योः ।

तं त्वा देवासोऽञ्जनयन्त देवं वैश्वानर ज्योतिरेदायीय ॥ २ ॥

मूर्धा । दिवः । नाभिः । अग्निः । पृथिव्याः । अर्थ । अभवत् । अर-
तिः । रोदस्योः ।

तम् । त्वा । देवासः । अञ्जनयन्त । देवम् । वैश्वानर । ज्योतिः । इव ।
आयीय ॥ २ ॥

आ सूर्ये न रुमयो ध्रुवासो वैश्वानरे दधिरेऽप्रा वसूनि ।

या पर्वतेष्वोपधीष्वसु या मानुषेष्वासि तस्य राजा ॥ ३ ॥

आ । सूर्ये । न । रुमयः । ध्रुवासः । वैश्वानरे । दधिरे । अप्रा ।
वसूनि ।

या । पर्वतेषु । ओपधीषु । अप्सु । या । मानुषेषु । असि । तस्य ।
राजा ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. अग्निः दिव्यो (=गुलोरुस्य) मूर्धा (=मूर्धस्थानीयः प्रधानभूतः) पृथिव्या
नाभिः (=मध्यस्थानीयश्) [चास्ति] । अर्थ (=अनन्तरम्=अत एव) [स]
रोदस्योः (=आवापृथिव्योः) अरतिः (=स्वामी) अभवत् । तं (=तादृश) त्वा
(त्वा) देवं, हे वैश्वानर [अग्ने], देवासः (=देवा) आयीय (=आर्पणतत्प-
आर्पजनानामर्थं) ज्योतिरित् (=ज्योतीरूपेणैव) अञ्जनयन्त (=उदपादयत्) ॥

३. ध्रुवासः (=ध्रुवाः=निधला) रुमयः (=किरणा) आ सूर्ये न (=सूर्य इव)
वैश्वानरे अग्नी [ध्रुवाणि] वसूनि (=धनानि) दधिरे (=धियन्ते=आसते) ।
[अतः कारणात् हे अग्ने], या (=यानि) [वसूनि] पर्वतेषु, ओपधीषु (=तृक्षेपु)
अप्सु (=उदकेषु), या (=यानि) [च] मानुषेषु (=मनुष्येषु) [विद्यन्ते],
तस्य (=वसुजातस्य=तेषां सर्वेषां वसूनां) [त्व] राजासि (=अधिपतिर्भवसि) ॥

सकळ मनुष्याच्या जठरांत अग्नि असतो । सकळ देवांसाठी अग्नीच्यान मुक्तात हवि
अर्पणन वैश्वानर होय आणि त्यामुळेच आपले जाते, म्हणून सकळ अमर जे

बृहती इव सूनवे रोदसी गिरो होता मनुष्यो न दक्षः ।

स्वर्वते सत्यशुष्माय पूर्वो वैश्वानराय नृतमाय यद्वाहीः ॥ ४ ॥

बृहती इवेति बृहतीऽइव । सूनवे । रोदसी इति । गिरः । होता ।
मनुष्यः । न । दक्षः ।

स्वःऽवते । सत्यऽशुष्माय । पूर्वीः । वैश्वानराय । नृऽतमाय । यद्वाहीः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. रोदसी (=वायुपृथिव्यौ) सूनवे (=पुत्राय=पुत्रभूताय अग्रये) बृहती इव (=बृहत्याविष=प्रभूते इव) [जाते स्तः] । [अय] होता (=पुरोवर्ती देवानामाज्ञात) स्वर्वते (=तेजोयुक्ताय) सत्यशुष्माय (=सत्यबलाय) नृतमाय (=अतिशयं पराक्रमयते) वैश्वानराय पूर्वाः (=बहुविधा) यद्वाहीः (=बृहतीः) गिरः (=स्तुतीः), दक्षो मनुष्यो न (=‘यथा मनुष्यो लौकिको बन्दी दातार प्रभुं बहुविधया स्तुत्या स्तौति तद्वत्’), [प्रयुक्ते] ॥

असा जो वैश्वानर अग्निदेव, त्याला देवानी आर्यजनास प्रकाश मिळवा म्हणून उत्पन्न केला आहे' असा या मंत्राचा भावार्थ आहे.

या मंत्रांत अग्नीला देवानी उत्पन्न केले असे सांगितले आहे. परंतु इतर ठिकाणी अग्नि हा सर्व देवांत श्रेष्ठ आणि सर्व देवांपेक्षा पुरातन होय असे सांगितले आहे.

‘पृथिवीचा नाभि’=‘नाभिः पृथिव्याः’ याचा अर्थ ‘पृथिवीचा रक्षक’ असा सायणाचार्य करितात.

उपजातिवृत्ताला आणि या विष्टुक्क-

मोठे अंतर आहे हे पहाः—

सूर्या दिवो नाभिरग्निः पृथिव्याः ।

अथाभवेदरतो रोदसीजोः ।

तं स्वा देवासोजनयन्त देवं ।

वैश्वानर ज्योतिरिदारिआय ।

३. या ऋचेत वैश्वानर अग्नीचे वैभव सांगितले आहेः— ‘हे वैश्वानर अग्नी, पर्वतांत जी खनिज द्रव्ये, ससादि प्राण्ये आहेत; वृक्षापासून फलपुष्पांशादि जी द्रव्ये प्राप्त होतात; जलापासून वनस्पत्यादिकांनी उत्पत्ति, रस्तोत्पत्ति, नैऋतवाहनापासून होणारे व्याघार उदीन, जलचर, मनुष्यापासून आदरारिम्प, दानमानादि होणारे लाभ, या सर्व

२. अग्नि [हा] दुल्लोकाचा
माया [आणि] पृथिवीचा नाभि
[होय]. आणि तो दानापृथिवीचा
स्वामी झाला आहे.—असा जो देव
तुं त्या तुला, हे वैश्वानर अग्नी,
आर्यजनासाठी ज्योतीरूपाने देव
निर्माण करिते झाले.

३. सूर्याच्या ठायी किरण अ-
चळ [आहेत] तशी वैश्वानर अ-
ग्नीचे ठायी धने [अचळ] आहेत.—
[हे अग्नी], पर्वतांत जी [धने]
[आहेत], जी वृक्षांत, [जी] उ-
दकांत [आहेत], [आणि] जी
मनुष्यांमध्ये [आहेत], त्यांचा [तुं]
राजा होस.

देव ते अग्नीच्याच ठायी म्हणजे अग्नी-
च्या दुलात हर्ष पावताना असं मनात
म्हणत आहे.

‘लोकाचा नाभि होम’= नाभिरमि
सितीनाम्. म्हणजे जगाची व्यवस्था
करण्या असे श्रवणाचार्य म्हणतात प-
ण मरुत जन जगापासून निघाले आ-
हेत म्हणजे उत्पन्न झाले आहेत तो असा
अर्थ समजता. आणि मरुत अग्नि,
म्हणजे देव, मरुत मनुष्य याचा उत्पन्न-

२. ‘अग्नि हा एवढा मोठा आणि
मोठा व्यवहार आहे की, तो दुल्लोकाचा
मोठा होय आणि पृथिवीचा मध्यभाग

2. Agni [is] the head
of Heaven [and] the navel
of the Earth. So he be-
came the master of both
Heaven and Earth.—Such
thou hast been begotten, O
good Vais'vānara, by the
gods as a light for the
Arya

3. As eternal rays in
the sun [even so] bless-
ings stand constant in
Agni Vais'vānara.—What
[blessings] [are] in the
mountains, in plants, in the
waters, [and] what among
men, of those thou, O
Agni, art the king.

कर्ना आणि रक्षिता वैश्वानर अग्नीच
होय असे शागण्याचे तात्पर्य आहेत
दिसते.

हा मध्य उपनानीला खाली दाखवि-
न्नाप्रमाणे मिळतो.

वया इदमे अग्नेयस्ते अग्नये ।
तुष्टुर्विधे अंघ्रिनां मादयन्ते ।
वैश्वानरे नाभिरमि सितीनाम् ।
रथुर्गेव जना उग्रमिदमग्नय ।

होय ; म्हणजे दुल्लोक आणि पृथिवी हा
त्याच्या जणू अस्त्रागमाली आहेत.
दाहजे तो या दोहोचा पति होय. तर

दिवश्चित्ते बृहन्नो ज्ञानवेदो वैश्वानर प्र रिरिचे महितम् ।

राज्ञा कृष्टीनामसि मानुषीणां युधा देवेभ्यो वरिवश्चक्य ॥ ५ ॥

दिवः । चित् । ते । बृहत्तः । ज्ञातुऽवेदः । वैश्वानर । प्र । रिरिचे ।

महिऽलम् ।

राज्ञा । कृष्टीनाम् । अति । मानुषीणाम् । युधा । देवेभ्यः । वरिवः ।

चक्यर्थ ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

५. हे ज्ञातवेदः (= सर्वेषां ज्ञातानां वेदितृ) वैश्वानर, ते (= त्वम्) महितम् (= महत्त्वम् = बृहत्तम्) बृहन्नो (= विस्तारं) दिवश्चित् (= गुलोकादयि) प्र रिरिचे (= प्रवृत्ते = महीपोति) । [त्वं] मानुषीणां कृष्टीनां (= मनोर्जातानां प्रजानां = मनुष्यजातस्य) राज्ञासि (= प्रभुरसि) । [त्वं] युधा (= युद्धेन) देवेभ्यः (= लोकानुभ्यो) वरिवः (= धनं) चक्यर्थ (= अकार्षीः = प्रयच्छसि) ॥

त्वं स्तोत्राणां हितार्थं युद्धा संग्रामे तेभ्यः शत्रुधनं जित्वा ददासीत्यर्थः ।

‘वरिवः’ शब्दः सायणप्रनुमृष्येवास्माभिर्व्याख्यातः । यन्तु विदुषो आरम्भान् अन्ये च केचित् सुक्ततामुसादिशब्देभ्योऽस्यान् कुर्वन्ति तन्नित्यम् । युधा इन्द्रो यथा वरिवश्चकारेति वाक्यं प्रभूतेषु मन्त्रेषु सायणेन धनशब्देनैव व्याख्यातत्वात् । परमाच्चैवं सर्वत्र धनशब्देनैव व्याख्यानं कृतमस्ति तत्प्रमात्सोर्धो पुरातनव्याख्यानपरंपरायामनुमृष्येव सायणेन कृतोऽस्तीति मन्तव्यम् । स चार्थः सर्वेष्वपि मन्त्रेषु याग्यो भाति । एवं सति ननु केवलं धात्वर्थपरं सायणस्य व्याख्यानं न तु पुरातनव्याख्यानपरंपरागतमिति ह्वा भूयोभूयस्तूपयन्ती व्याख्यातारः स्वयमेव पुरातनव्याख्यानपरंपरागतमर्थं त्यक्त्वा केवलधात्वार्थाधिगतमर्थान्तरे कुर्वन्तीत्यवधेयम् ॥

मृगतातः— “ कौपीनरी साधारण मनुष्य “दायाची अनेक स्तुति करितो तसा.” ‘हा होता’ मृगजे मंत्रवक्ता असेल एक किया मंत्रकर्त्याच्या बरोबर देवयजन करण्यात गुंतला आहे तो असेल. कि-

‘विद्वान्’ होता मनुष्यो न दक्षः’

शब्द अभीकडे लावून तितक्यांचेच

एक वाक्य करून ‘अग्नि हा मनुष्य-माणं कुशळ होता होय’ असा अर्थ करितात, आणि ‘अर्पण करा’ याचा अध्याहार करितात.

‘[अर्पण करीत आहे.]’ यावर मूळतः किंवापद नाही. त्यामुळे हा मंत्र बराच कठिण म्हटला पाहिजे.

४. दावाद्यिनी [आपल्या] पुत्राकरितांच जणुं काय विस्तीर्ण हास्या आहेत. चतुर मनुष्यासारिखा [हा] होता तेजःपुंज, सत्यबल, [आणि] अतिपराक्रमी [अज्ञा] वैश्वानरादीत्यथे नाना प्रकारचीं [आणि] मोठीं स्तोत्रे [अर्पण करित आहे].

4. Earth and Heaven have
as it were become vast for
their son. [This] invoker
like a civil man [is offering]
varied [and] loud hymns to
the effulgent, truly power-
ful [and] most valourous
Vais'rânara.

સૂર્યનાં અમૂળ હી તુજબલ્લ ક્ષણિક
રાણારી નગ્નેત, તર સૂર્યાને કિરણ જસે

त्याचे सहाय्यी आहेत, तशी सहजर व
शाश्वत आहेत.

४. 'अग्नि इन्द्रा मोठा आहे की, तो सगळे पृथ्वी आणि सगळ्या शुद्धीकृत वस्तूंना नाही, आणि तो त्यात राहता म्हणून जणू पृथ्वी आणि स्वर्ग इतके विभाग होऊन राहिले आहेत. तो हेतुबुद्ध, तरा बळवान आणि अविश्वस्यमान दीर्घायुषी. असा होय. त्याला हा अथवा होता (म्हणजे यक्षमया-तः) कुर्यात् शतान्यापमाणं, नानाविधं चैव सृजन् मोक्षानं सृजन् अथवा आहे' असा हा सगळा भावार्थ आहे. येथे अजिष्णु शब्दापुर्विधावा मूळचा म्हणजे अ. १. १. १००० हेकावे. अ. १. १००. १ व १०१ अंश 'दिशः दिशः' म्हणजे 'द' शब्द पुढे असो म्हणजे आहे. त्या-प्रमाणे अ. १०२ देख, अ. १०३ आणि अ. १०४ हे पुढे असो वेदात अ. १०५ आहे. उवा हे शब्द तर म्हणजे अ. १०६ हे शब्द अ. १०७ अंश अथवा वे-

दात प्रसिद्ध असल्याविषयी पूर्वी पुष्कळ वेळ सांगितलेच आहे. यावरून उघड दिष्टून येईल की, रिस्तीर्ण पृथिवीवर महान् सुलोक जो हा वर पसरला आहे त्या दोघांच्या मध्ये उघेची उत्पत्ति प्रतिदिनी प्रभातहात्री होत असते; आणि सूर्य, माता, वरुण (म्हणजे राधाबा जो भवसर अंगार तद्रूप देव) आणि कोणाएक दोन तारे तद्रूप जे अशी देव त्याची उत्पत्ति म्हणजे उगरणे अथवा आगमन होत असते म्हणून त्या सार्वम सुलोकानी मुले असे वेदान्त सांगिते आहे, अणि हा सूर्यवर तेजाने व रिगुद्रूप तेजाने पृथिवी आणि सुलोक याच्या पोशन जन्मतो म्हणजे आदिभूत होतो म्हणून त्या सुलोक पुढे असे म्हणले आहे.

* वस्तु मनुष्यद्वारा, [हा] होता *
⇒ हीन मनुको न दत्त * भावनावाक्य

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पुरवो वृत्रहणं सचन्ते ।
 वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वा अधूनोत्काष्टा अव शम्बरं भेत् ॥६॥
 प्र । उ । महिऽत्वम् । वृषभस्य । वोचम् । यम् । पुरवः । वृत्रऽहनम् ।
 सचन्ते ।
 वैश्वानरः । दस्युम् । अग्निः । जघन्वान् । अधूनोत् । काष्ठाः । अव ।
 शम्बरम् । भेत् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. वृषभस्य (=वाञ्छितु रेतः सेतुं समर्पस्य=वीरस्य) [वैश्वानरसाम्रेः] महित्वं
 उ (=क्षिप्रं) प्रवोचं (=प्रववीमि), यं वृत्रहणं (=वृत्रस्य हन्तारं) [वैश्वानर]
 पुरवः (=प्रनुयाः) सचन्ते (=सेवन्ते) । वैश्वानरोग्निः दस्युं (=रसानामुपक्षपयि-
 तारं शम्बरं) जघन्वान् (=हतवान्) [सन्] काष्ठाः (=अपः=मेषोदकानि) अधू-
 नोत् (=अधोमुत्था न्यपातयत्) शम्बरं [च] अव भेत् (=भित्त्वा, अवक्षिप्तवात् ॥

अत्र काष्ठशब्दः सायणमनुसृत्यैवात्माभिर्व्याख्यातः । यन्नु शर्मिष्यपण्डितैरन्यथा व्या-
 ख्यानं कृतं तदाधाराकाङ्क्षेव । उदु त्ये सूनवो गिरः काष्ठ अजमेष्पत्नत (ऋ. १.
 ३७. १०) इत्यत्र, तथा अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं
 (ऋ. १. ३२. १०) इत्यत्र च काष्ठशब्दस्य उदकशब्देनैव व्याख्यानं कर्तुं योग्य-
 त्वान् सायणकृत एवार्थः साधुरिति मन्तव्यम् ॥

५. हे सपेक्षा वैश्वानरा, तुझे मोठेपण मोठ्या सुलोकापेक्षांमुद्धा मोठे आहे. [तुं] मनुष्यलोकांचा राजा होस. [तुं] मुद्धाच्या योगाने स्तोत्रांकरितां ब्रह्म संपादन करितोस.

5. O all-knowing Vais'vānara, thy vastness exceeds even the vast heaven. [Thou] art the king of the human races. [Thou] dost secure wealth for [thy] praisers through battle.

हा मनुष्याची दाखविण्याप्रमाणे उपजादिहूनला वसतो:—

ह्रींती इव सुनये सौंदमी ।

गिरो होता मनुषिओ न दक्ष ।

सुअवते सत्यमुप्याय पूर्वाः ।

वैश्वानराय नृतमाय यद्मी ।

५. अग्नि मोठा आहे असे पर सांगितले आहे. त्याच विचारसरणीला अनुसरून कवि म्हणतो की, 'अग्नि ह्या मोठा आहे की, तो सुलोकापेक्षाही मोठा होय. आणि तो केवळ मोठा आहे इतकेच नव्हे, पण या पृथ्वीवरील सर्व मनुष्यांचा तो राजा होय आणि त्याने जे मनुष्य रयाची स्तुति करितात

पृथ्वीवर जो आपण अग्नि पाहतो तो, आकाशात जे सूर्यदिव्य आहेत तद्गुण, विना समकाल तद्गुण, आणि नक्षत्रादिक तेज निरुद्धे तिरुद्धे प्रकाशतात तद्गुण जे महानेज ते हांय आणि त्या अग्निने येथे केलेले वर्णन विशेष अनिशयोन्विष्ट आहे असे नाही.

वैश्वानरे योनिष्ठा विश्वरूपिर्गन्धांतु यज्ञो विभावा ।

ज्ञानवनेये शनिनीभिः पुंशुनि जग्ने मनुष्यान् ॥ २५ ॥

वैश्वानरः । यज्ञिष्ठा । विश्वरूपिः । भस्वऽवांतेषु । यज्ञतः । विभावा ।
ज्ञातऽवनेये । शनिनीभिः । भूमिः । पुंशुऽनीये । जग्ने । मनुष्याऽ-
गान् ॥ ७ ॥ २५ ॥

भाषापराम्.

७. विश्वरूपिः । = विश्व रूपः योनिं मनुष्याः राभूता यम मः = विश्वं द-
जाना स्वामी) विभावा (= विद्वेत्तं ब्रह्मविद्या) [यज्ञादृष्टो] वैश्वानरो यज्ञि-
(= स्वयमहर्षेण) भस्वानेषु (= एतस्मिन्नेषु ऋषिषु = तेषां गृहेषु) यज्ञतः (= य-
ज्ज्ञो) [भानि] । मनुष्यान् (= दिवमन्यान्) भूमिः शतरनये (= शतरनः पुं-
तस्य गृहे) [तथा] पुंशुर्गन्धे (= एतस्मिन्नेषु = पुंशुर्गन्धे गृहे) शनिनीभिः (= द-
संख्यानाभिः) [स्तुतिभिः] जग्ने (= स्तुयते) ॥

भस्वानाः शतरनयाः पुंशुर्गन्धे वैश्वानरमग्निं नित्यं यजन्त इति भावः ॥

“ अतः ऋणं यम्य होय आता अ-
“ शीय्या कृतीयमनहि त्याला ही स्तुति
“ शोभते. कारण की ‘अग्नीत टाटिलेली
“ आहुति आदित्यापत पांहचर्त; आ-
“ दित्यापासून वृष्टि होते; वृष्टीपासून अ-
“ न्न, आणि अन्नापासून प्रजा होते’
“ असं स्मृतीत सांगितलं आहे आणि
“ हा सर्व विस्तर निरुक्तत सांगितला
आहे. ”

यावत्तु वैश्वानर ऋणं इंद्र अथवा
वायु नव्हे, तर अग्नीत होय असं यास्क
आणि सायण यांचे मत आहे. आणि
आम्हांसहि तसेच वाटते. परंतु त्या मता-
विषयी जी त्याणी युक्ति सांगितली ती
एकदम महण करवत नाही. आतां
अग्नीला वृत्रहंता का म्हटला यांत विशेष
अडचण नाही. वृत्रहंता हे जरी इंद्राचें

नाव आणि वृत्राला मारणे जरी इंद्राचें
काम होय, तरीहि ऋणंदांत इंद्र वृत्र-
हंता आहे ‘वृत्रहंता’ असं म्हटलं आहे.
अग्नीलाय क. १. ७४. ३; ३. २०.
४; ६. १६. १९ इत्यादि अनेक मतां
म्हटले आहे. सोमाराय क. ८. ८९.
७; १. ११. ५ यांत म्हटले आहे. क.
१. १०८. ३; ७. १३. १ इत्यादि कांठ
इंद्राग्रीस म्हटले आहे. आणि वृत्राला
मारून उदकवृष्टि करणे हा इंद्राचा पण-
काम अग्नीने केला असं कोठे कोठे सां-
गितलेलं आढळतं. उदाहरणार्थः—
क. ६. ५९. ३ यांत इंद्र आणि अग्नी-
स वज्रधारी म्हटले आहे. शिवाय क.
१. ७८. ४ पहा. क. ६. १६. १४.
४८ हाहि मज पहा. क. ७. ५. ३ यांत
वैश्वानराने नगरें ऋणं मेघ कोटिले असं

६. न्या महाशूराचें महाभाग्य मला त्वरित गाऊं दे [वीं] ज्या वृत्रहत्या [शूरा]ला मनुष्ये सेवितात. वैश्वानर अग्नि दस्यूला मास्न उदके वर्षविता झाला, [तो] शंबराला छेदून खाली टाकितो झाला.

6. Let me quickly sing the greatness of [that] hero, the killer of Vritra, whom men adore: Agni Vais'vānara having killed the Dasyu, shook the waters; he struck down S'ambara.

६. 'ज्या वृत्रहातक वैश्वानराची उपासना मनुष्ये करितात त्या शूर वैश्वानराचें महाभाग्य मी आता वांगतां. त्याचे मुख्य महाभाग्य हे होय वीं, त्याने वृत्र आणि शंबर हे मेघांढके चोरणारे असुर मास्न उदकें मृत्त वेलीं आणि खाली सोडून दिली '

'त्या महाशूराचें' = 'वृत्रभक्ष' अक्षरशः अर्थ 'वर्षण करणाराचे' वर्षण करणारा म्हणजे जो नष्टकर नष्ट होतो, जो शूर असा वीर होय तो सायणाचार्य पाण्याचा वर्षाव करणारा म्हणून वृत्रभ असे म्हणताना यास्तकहि तसेच म्हणताना.

या महाशूर वैश्वानर अग्निने वृत्र मास्न उदकवृष्टि वेलीं अग्नि सांगितले आहे हे काम ईश करीत असतो असे वेदानात म्हणत. या ठिकाणा वैश्वानर वरितो म्हणून सांगण्याचे कारण याद असा पक्ष निषत्वागुळे वैश्वानर हा वांग द्या विवर दारवांनी निवृत्तान वेली आहे, व सायणाचार्यहि वेली आहे. ते म्हणत वीं, "विभीषणाचे मन वैश्व-

"नर म्हणजे अंतरिक्षात वाता करणारा
"असा जो वायु अथवा ईश; आणि
"वायु किंवा ईश यानकडून वर्षण होत
"असेन यास्तक ही स्तुति योग्य होय.
"दुसरे कितीएक म्हणताना वीं, गुलो-
"वान साहजारा जो सूर्य तोच वैश्वानर
"अग्नि होय, व याविषयी त्यांनी काही
"स्तुतिहि सांगितली आहे. परंतु ही
"दोन्हीहि मने योग्य नाहीत परंतुः
"असे आहे वीं, वैश्वानर हे अग्निच
"नाव असून वैश्वानर आणि अग्नि ए-
"काच होय वैश्वानर याची सम्यक्-
"स्थिति सर्व नष्ट करणारा नष्ट करणारा
"म्हणून वैश्वानर असा आहे; अथवा
"सर्व जाली अग्निच वृत्रहत्याची म-
"ज्जन म्हणून अग्नि हा वैश्वानर होय,
"अथवा अंतरिक्ष अग्नि स्तुते हे
"सर्व सांगणाना म्हणून यास्तक म्हणून
"ते वैश्वानर, अग्नि म्हणून हिण्ड-
"वने अग्निच उदकें मृत्त वेली म्हणून म्ह-
"णे नव वैश्वानर होय यास्तक वै-
"श्वानर हा नववा म्हणून म्हणत
"म्हणजे अग्नि वैश्वानर म्हणजे अग्नि

७. सकळ मनुष्यांचा प्रभु
[आणि] विशेष तेजरी वैश्वानर
[आपल्या] मोठेपणामुळे भरद्वा-
जांच्या येथे यज्ञास पात्र [शाला
आहे]. प्रियसखाकू अभि शा-
सवनेपाच्या येथे [आणि] पुरु-
णीथाच्या येथे शोकडो [स्तुती]नीं
स्तविला जातो.

7. Vais'vānara, the lord
of all men, [and] possess-
ed of great brightness re-
ceives worship by his great-
ness among the Bharadvā-
ja. In the house of S'ā-
tavaneya [and] Puruṇitha
sweet-singing Agni is prais-
ed with hundreds of hymns.

म्हटले आहे. अ. ७ ६ २ हाहि मन
पहा.

यावरून असे समजावयाचे की जशी
व्यासांनी महाभारत आणि पुराणादिक
यांच्या कर्तृत्वाविषयी अथवा कालिदा-
सांनी काव्यमौदर्याविषयी प्रख्याति झाली
असल्यामुळे य. कश्चित् ग्राम्य कर्णाने केले-
ले एकांदे 'सूरालोमाहारम्य' अथवा 'म-
हाबलधरमाहारम्य' व्यासाने केले, किंवा
'ज्योतिर्विदाभरणादिक' जिनवनावट
मथ कालिदासाने केले अशा प्रख्याति
त्या त्या मयाचे कर्ते कर पाहतात; तसाच
वृषहृन्नन वरून उदकवृष्टि करणे हा
मोठा पराक्रम प्रसिद्धास आल्यावर इद्रा-
व्यतिरिक्त जे दुसरे देव त्याचे भक्त त्यां-

ची स्तोत्रे करू लागले म्हणजे ती ते इं-
द्राचे पराक्रम त्यांनी केले असे वर्णन
करू लागतात

'शबर' हा कोण आहे याविषयी
सू. ५२. म ६ याजवरील टीप पहा.
येथे शबर म्हणजे वृषच समजावयाचा
आहे.

या मंत्राचा प्रथमार्ध तर अगदी उप-
जातीप्रमाणे वाचता येतो, उत्तरार्धात वि-
शेष फेरफार करावयाला नको:-

म नू महिरव वृषभस वोचं
य पूरवो वृषहण सचन्ते ।
वैश्वानरो दस्युभेर्गिर्नयन्वात्
अभूर्नात्काश अव शम्बर भेत् ।

७. या मंत्रात वैश्वानर अग्नीची उ-
पामना वांगरोगत्या प्रसिद्ध उपासका-
च्या घरी होत असने ते सांगितले आहे.
'भरद्वाजकुब्जात, शातवनेपाचे घरी आ-
णि पुरुणीथ राजाचे घरी वैश्वानर अ-
ग्नीची उपासना होत असने.' अग्नीची

प्रख्याति आणि योग्यता कशी आहे त्या-
जविषयी हा मंत्र आहे.

'भरद्वाजाच्या येथे' = 'भरद्वाजेथु.'
अक्षरशः अर्थ, 'भरद्वाजाचे टायी.'
हा सगळ्यांविषयी पूर्वी सांगितलेच आ-
हे. 'भरद्वाज' हे जे कश्चित् ते वे-

सूक्तम् ६०.

गीतमो नोधा ऋषिः । अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

वर्हिं यशसे विदथस्य केतुं सुप्रार्थ्यं दूतं मत्तोभर्थम् ।

द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भृगुगवे मातरिश्वा ॥ १ ॥

वर्हिम् । यशसम् । विदथस्य । केतुम् । सुप्र५अर्थम् । दूतम् । सदाः५अर्थम् ।

द्वि५जन्मानम् । रयिम्५इव । प्र५शस्तम् । रातिम् । भरत् । भृगवे ।

मातरिश्वा ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. वर्हि (= हविषो घोडारं) यशसे (= यशस्विनं) विदथस्य केतुं (= दत्तस्य प्रकाशयितारं प्रज्ञापकं) सुप्रार्थ्यं (= सुष्ठु प्रगच्छन्तं) सद्योअर्थं (= “यदा हवींषि जुहति तदानामेव हविर्भि. सह देवान्प्रति गन्तारं”) दूतं (= देवानां दूतं) द्विजन्मानं (= भावापृथिव्योर्जातम्) [एतादृशम् आग्ने] मातरिश्वा भृगवे (= एतत्सत्तत्काय महर्षये = भृगुकुलस्येभ्यो यजमानेभ्यः) प्रशस्तं (= प्रख्यातम् = उन्नतम्) रयिमिव (= धनमिव) रातिम् [इव च] (= मित्रमिव च) भरत् (= अभरत् = आहरत् = आनिताय) ॥

को नाम मातरिश्वेति सांप्रत सनिधयं न निणेतुं शक्यते । योभिः स एव मातरिश्वेत्येकार्थस्तु तं शुभमग्निमवसे हवामहे वैश्वानरं मातरिश्वानमुक्थ्यम् (ऋ. ३. २६. २) इत्यादौ निर्विवाद एव । यत्तु मातरिश्वा किल भृगुभ्यः (ऋ. ३. ५. ४) दूरदेशादग्निमानहार. तथा च विवस्वदर्थं मातरिश्वने प्रथम आविरभूदग्निरिति (ऋ. १. ३१. ३; १. १४३. २) तथैव मनुष्याणामर्थं मातरिश्वा किल प्रथमोभिः निरभ्यन्तादिति (ऋ. १. ७१. ४; १. १४१. ३; १. १४८. १) दृश्यते तत्र मातरिश्वा शब्देन कस्य निर्देश इति निज्ञाता । सायणाचार्यास्तु तादृशेषु सर्वेष्वपि मन्त्रेषु मातरिश्वा नाम वायुरिति विवृण्वन्ति । युक्तिं च मातर्यन्तरिक्षे स्थितिं प्राप्तिं (वर्हि इति यावत्) इति मातरिश्वेति कथयन्ति । त्रिष्टुप्छन्दः शार्मण्यमद्याचार्यो नोपस्तु तन्नेति । मातरिश्वाशब्दस्य वेदे कापि वायुरित्यर्थो नैव भवतीति च प्रवदति । सूतयति च मातरिश्वेति कश्चिन्मनुष्यभावभावेवदूतो विवस्वांश्च तादृश एव कश्चिद्वनितुमर्हति यस्मै सोमं दूरदेशादानहारति । अस्माकं मते तु मातरिश्वा वैश्वतोभिः । दुर्लभाः भीममग्निपुत्पादयति स्वर्गाद् यद्वा दूरदेशाद् विवस्वतो (अजमानस) अर्थेन लोकं आनयतीति युज्यत एव । मातरिश्वा यदभिमानं मातरिश्वा (३. २९. ११) मन्त्रस्य व्याख्याने सायणेन यद्वान्तारिक्षे विद्योतने तदा मातरिश्वा नामको भवतीति स्थान उक्तवान् ॥

चरील सायणभाष्य पहा); तसा 'वि-
थानर' याचा अर्थ 'सकळ मनुष्याचा
प्रभु,' 'सार्वभौम पदवी भोगणारा' अ-
सा होतो. हे विशेषण ऋग्वेदात इंद्रास
दाविलेले आदळते आणि त्याचा अर्थ
सायणाचार्य सुद्धा असाच करितात. त्या-
वरून विथानराचा म्हणजे वहाचा पुत्र
म्हणून 'वेथानर.' इंद्रानें अग्नीस जन्म
दिले असे ऋग्वेदात एका प्रसिद्ध सूत्रा-
त सांगितले आहे (ऋ. २. १२. ३
थो अश्मनोऽन्तरां प्रजानां सेवृक्समस्तु
स जनाम इन्द्र. = हे जनहो, जो दोन

दगडांच्या मध्ये म्हणजे मेघाच्या मध्ये
अग्नीला जन्म देता झाला आणि जो यु-
द्धांत नाश करणारा होय तो इंद्र आहे
असें समजा). आतां विथानर हे इंद्रा-
चे नांवच जर असते तर ही आम्ही सां-
गितलेली युक्ति निर्विवाद घेण्यासारि-
खी झाली असती असें कोणी म्हणेल, तर
तितके आम्ही मान्य करितां. पण दुसरी
कोणतीहि युक्ति सांगून वेथानर हे नांव
का पडलें ते सांगू लागल्यां तर त्यापेक्षा ही
युक्ति बरी दिसते.

मनुष्यावर एकदा मोठा उचकार करून
अग्नीत्या स्वर्गाहून आणून देणारा अथ-
वा प्रथम ज्याने या भूलोकावर अग्नि
सिद्ध केला असा जो मानरिथा हा होण?

सायनाचार्य यायु असे म्हणतात, आणि
‘मानरि’ म्हणजे अनरिक्ष्मन् अथवा
कुलोहम्ब आहंभ्या टाई थार टाई-
तो म्हणजे जगती अथवा राहतो म्हणून
‘मानरिथा’ अशा व्युत्पत्ति सांगतात.
ही व्युत्पत्ति आप्तात खरी दिसते; आ-
णि अतिरिक्ता अथवा कुलोहारा वा-
च्यी आहे असे जरी वेदात म्हणजे
नाही, तथापि ऋ. ७. २०. ३. (गये न
य जतः सोमं मे गये देहि विषम धा-
ति देवत । अथ यायु निपुत्रः सधनः स
उत सोमः पशुभिः निरहेः ज्या वायुः
या वायुभिः म्हणजे कुलोह आणि
पुर्वी (अहंभ्या निमोहं दिति शब्द
३०) या शब्दातून अग्नि पुर्वी

असे सायनाचार्य म्हणतात. यास्तून सा-
यनाचार्यांना अर्थ द्यावयाचा तो
आहेला प्राचीन आहे असे समजणे दे-
ईल, आणि यास्तानेहि तोच मानरिथा
आहे. तथापि यायु ही देवता वेदांत
आहे; आणि तिने अग्नी पथम मनुष्य-
हितामाठी भूमीवर आणिते हे मंत्र कृ-
त्व नाहीं. यास्तून निरिद्ध निरि-
मातरिथा म्हणजे कोणीएक देव आहे.
पण तो यायुसार नव्हे, असे म्हणता.
पण तो कोण देव आणि त्याचा नाव
था हा म्हणता. याचा निर्णय तो हा
नाहीत. तर मानरिथा म्हणजे मान-
वीर आणि त्याचा तो नाव हा नाही.

या गोष्टीचा निर्णय यायुची देव-
त जेथे जेथे मानरिथा हे नाव आहे अ-
सेच असे मने मने पाहिले जाईल
तर ते मने मानरिथा हे नाव आहे असे
बोलावे असा मानरिथा हे नाव आहे

सूक्त ६०.

ऋषि-नीधा (पूर्वसूक्ताचा
जो तोच). देवता-भग्नि. वृत्त-
त्रिष्टुप्.

१. [हवि] वाहून नेणारा,
यशस्वी, यज्ञाचा ध्वज, चांगल्या
रीतीने जाणारा [आणि] लवकर
जाणारा दूत [असा जो] दोघां-
पासून जन्मलेला [अग्नि], त्याला
मातरिस्थाने उत्तम निधि [आणि]
मित्रच जणुं [कस्मिन्] भृगूकरितां
आणिल्या

HYMN 60.

To Agni. By Nulhas (author of
the previous hymn). Metre—
Trishtubh.

1. Mataris'vā brought
[Agni] to Bhrigu [as] an
excellent treasure [and]
friend, [Agni] the carrier
[of the oblation], the
glorious, the banner of the
sacrifice, the successful
[and] quick messenger,
[Agni] born of the two

मनुष्यावर एवढा मोठा उपकार करून अग्नीत्या स्वर्गाहून आणून देणारा अथवा प्रथम ज्याणें या मूलोकावर अग्नि सिद्ध केला असा जो मातरिश्वा हा कोण?

सायणाचार्य वायु असें म्हणतात, आणि 'मातरि' म्हणजे अंतरिक्षरूप अथवा शुलोकरूप आर्द्ध्या ठायीं थास टाकितो म्हणजे जगतो अथवा राहतो म्हणून 'मातरिश्वा' अशा व्युत्पत्ति सांगतात. ही व्युत्पत्ति आम्हास खरी दिसते; आणि अंतरिक्षाला अथवा शुलोकाला वायूची आई असे जरी वेदांत म्हटलेलें नाहीं, तथापि क्र. ७. १०. ३. (राये नु यं जज्ञतू रोदसीमे राये देवी धिषणा धाति देवम्) अथ वायुं नियुतः सधत स्वा उत श्वेतं वसुधिति निरेके= ज्या वायूला या हावापृथिवी म्हणजे शुलोक आणि पृथिवी धनाकरिता निर्माण करिती झाली इ०) या मंत्रात शुलोक आणि पृथिवी यांणी त्याला जन्म दिले असे सांगितले आहे. तेव्हा कदाचित् वायु असा अर्थ होऊं शकेल. परंतु वायुनें अग्नि शुलोकाहून मनुष्याकरिता भूमावर आणिला या समजुतीचे बीज वास्तविक काय आहे ते समजत नाहीं, व त्यानें अग्नीला मंथन करून मनुष्याकरिता पृथिवीवर आणिले याचे बीज उपर नाहीं. आतां श्रुतेकें खरे आहे कीं जेथें जेथें मातरिश्वायनें अग्नीला प्रथम आणिलें अथवा मंथिलें अथवा उत्पन्न केले असे सांगितले आहे त्या सर्व रचरी मातरिश्वा म्हणजे वायु होय

असें सायणाचार्य म्हणतात. यावरून सायणाचार्याचा अर्थ व्याख्यानपरंपरेनें आलेला मानीन आहे असें समजतों देईल, आणि यास्तकानेहि तोच सांगितला आहे. तथापि वायु ही देवता वेदांत छुट आहे; आणि तिनें अग्नीला प्रथम मनुष्यहितासाठी भूमावर आणिले हें नीट जुळत नाहीं. यास्तव कितीएक निधन मातरिश्वा म्हणजे कोणीएक देव आहे, पण तो वायुमात्र नव्हे, असें म्हणतात. पण तो कोण देव आणि त्याला मातरिश्वा कां म्हणतात, याचा निर्णय ते करीत नाहींत. तर मातरिश्वा म्हणजे खरोखर कोण आणि त्याला तें नांव कां पडलें?

या गोष्टीचा निर्णय करण्यापूर्वी वेदांत जेथें जेथें मातरिश्वा हें नांव आलें असेल असे सर्व मंत्र पाहिले पाहिजेत. वर जे मंत्र सांगितले त्यांशिवाय दुसऱ्या बऱ्याच मंत्रात मातरिश्वा हे नांव आलेलें आहे. क्र. १. १६. ४ यांत अग्नीश्वा मातरिश्वा असें म्हटले आहे. क्र. १०. ८८. १२ यांत 'हे मातरिश्वा' हे मातरिश्वा असे संबोधन अग्नीलाच केले आहे. क्र. ३. ५. ५ यांत अग्नी मातरिश्वा हें नांव दिले आहे. क्र. १०. ८५. ४७ यांत मातरिश्वा आमची धने मान्युक्त करो अग्नी प्रार्थना आहे, तेंच अग्नि हा अर्थ करणें उचित दिसतें. (याच संबन्धानें क्र. १०. १०१. १५दा.) क्र. ३. २६. २ "तं शुभम् अग्निम् असें ह्यामहे देवानां मातरिश्वायनं उप-

म्' = 'तो तेजःपुन आगि वैधानरूप
आगि मातरिथरूप जो स्तुत्य अग्नि
स्यात्ता आग्नी सरक्षणार्थं बोधायनो
यां अग्नीत्या जसे वैधानर असे ऋत्वे
आहे तमेव मातरिथा ऋत्वे आहे "ए-
वं सद् रिमा बहुधा वदन्ति आग्निं यम
मातरिथानमाहु." = 'एकच अग्निनाशी
जी यस्तु तिल्य विद्वान् अग्नि. यम
मातरिथा अग्नी भिन्न भिन्न नावे देतान्'
प्र. १. १६४. ४६ यावहि मातरिथा
ही अग्नीचांच विभूति आहे असे सागि-
तणे आहे. याशिवायहि दुसरे दोन तीन
मंत्र (१०. १४४ १; ९. ६० ३))
आहेत त्यांच छान्दास तरी मातरिथा या
शब्दाचा अर्थ अग्नि असा जुळता.

आता अग्नीत्या मातरिथा वा आगि
येव्हा ऋत्वात् याविषया कण्वदातच
पुढा येतात सांगितले आहे ता मंत्र
६. १२. १) हा हांच त्यात अग्नीत्या
तनुनायु' वा ऋत्वात्. 'महासात
॥ ऋत्वात्, आगि 'मातरिथा वा
एवमात् ते सांगितले आहे. त्याच्या स
वेदांने साधनाकार्य ऋत्वात् वा. अंत
विधान जेव्हा प्रवासातो ते-हा त्या
'मातरिथा' ऋत्वे (" ददा-तरिथेति
संज्ञे तदा मातरिथानामसौ भवति ").
द्वारेच हा होत की मातरिथा ऋत्वात्
अग्नीत्या ददात्वात्वा ऋत्वे विदुह्य
अग्नि हो, ऋत्वे वाच्य ददात्वात्
ही संज्ञा मिळवता आहे असे अ-
सावतः कारण पुढावर जो अ-

ग्नि आहे तो आकाशातून पडणाऱ्या वा-
जेवातून उत्पन्न झालेला आहे अशी क-
ल्पना करणे हे अगदी साहजिक आहे.
आणि या वैशुव मातरिथ्याने अग्नीत्या
वर्षण करून पथम मानसांताडी उत्पन्न
केले म्हणजे हेहि वसने. कारण की वीज
पडने तेव्हा दोन मोठे दगड घेऊन वर्ष-
णाकरिता एकमेकावर आदळून आग
पाडणासांगिते दिसते. तसेच मातरि-
थ्याने दर प्रदेशातून अथवा गुप्ताकाहू-
न अग्राच्या पृष्ठीवर आगिटे हेहि जु-
ळव, कारण वीज जमिनीवर पडते ती
दृग्प्रदेशातून अथवा गुप्ताकाहूनून पडते.
आणि मातरिथा हेहि नाव त्याच शोभ-
न कारण ही गुप्ताकरूप अथवा अंत-
स्थित्यव मातृभूत उदाराच हा वैशुव
अग्नि राहण असता अग्नि गुप्ताका-
तून अथवा अग्निमानातून उत्पन्न छान-
दातरिथदा तर वदत सांगितले आहे.
(प्र. १० - ०, १० ४२ ८; ३.
२, ३, ३ २ - १ इत्यादि)

आता दत्त ऋत्वात् विदुह्य,
'अग्नि आगि दत्त ऋत्वे वीज वा-
च्य विदुह्य दत्त अग्नि दत्त.
कारण की दत्तवाच्य दत्तवाच्य
दत्त अग्नि दत्त दत्त अग्नि अग्नि
दत्त अग्नि दत्त विदुह्य ऋत्वे. द-
त्त अग्नि दत्त विदुह्य दत्त अ-
ग्नि दत्त दत्त अग्नि दत्त अ-
ग्नि दत्त दत्त अग्नि दत्त अ-
ग्नि दत्त दत्त अग्नि दत्त अ-
ग्नि दत्त दत्त अग्नि दत्त अ-

म' = 'तो तेनः पुंज आणि वैश्वानररूप आणि मातरिथरूप जो स्तुत्य अग्नि त्याला आर्द्रा संरक्षणार्थ नोलावितां यांत अग्नीला जसे वैश्वानर असे म्हटले आहे तसेच मातरिथा म्हटले आहे "ए-कं सद् विष्णु बहुधा वदन्ति आग्नि यम मातरिथानमाहुः" = 'एकच अविनाशी जी वस्तु तिला विद्वान् अग्नि, यम मातरिथा अशीं भिन्न भिन्न नावे देतात' क. १. १६४. ४६ यातहि मातरिथा ही अग्नीचीच विभूति आहे असे सांगितले आहे याशिवायहि दुसरे दोन तीन मंत्र (१०. १४४. १; ९. ६०. ३) आहेत त्यात झाला तरी मातरिथा या शब्दाचा अर्थ अग्नि असा जुळतो

आता अग्नीला मातरिथा वा आणि वेदा म्हणतात याविषयी कर्तव्यताच एका मन्त्रात सांगितले आहे. ता मंत्र ९. २९. ११ हा होय त्यात अग्नीला 'तमूनमा' वा म्हणतात, 'मरुतस' वा म्हणतात, आणि 'मातरिथा' वा म्हणतात ते सांगितले आहे. त्याच्या स-

गि आहे तो आकाशातून पडणाऱ्या जेवणामून उत्पन्न झालेला आहे अशी लपना करणे हे अगदी साहजिक आणि या वेगुन मातरिथ्याने अग्नि वर्धन करून प्रथम मानवासाठी उत्पन्न केले म्हणजे हेहि बसते. कारण की की पडने नेव्हा दोन मोठे दगड घेऊन पणारगिता एकमेकावर आदळून अ पादज्यासांगिते दिसते तसेच मातरिथ्याने दर प्रदेशातून अथवा गुल्लकातून अथवा पृथ्वीवर आगिले हेहि उत्पन्न, कारण यांत अग्निनीचर पडते. दरप्रदेशातून अथवा गुल्लकातून पडणे आणि मातरिथा हेहि नाव त्यात शोधून. कारण ही गुल्लकातून अथवा अग्निनीचर मातल्या उदरगत हा वेगु अग्नि राहून असतो अग्नि गुल्लकातून अथवा अग्निनीचरतून उत्पन्न झाल्याविषयी तर बरेच प्रमाण आहे (क. १०. ४. १० ४९. ८, १२. २. २. २०) इत्यादि)

आता याच मंत्रात विवरात

तं नव्यसी दद आ जायमानमभ्यन्मुक्तीनिर्मधुतिद्वय्याः ।
 यमृत्विजो वृजने मानुषाम् प्रयस्वन्त आयवो जीर्जनन् ॥३॥
 तम् । नव्यसी । ददः । आ । जायमानम् । अस्मत् । सुऽकीर्तिः
 मधुऽजिह्वम् । अश्याः ।
 यम् । ऋत्विजः । वृजने । मानुषातः । प्रयस्वन्तः । आयवः । जीर्ज-
 नन्त ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. वृजने (= संग्रामे = संग्रामपक्षे) यम् [अग्निम्] ऋत्विजः (= यजनं कुर्वन्तः) प्रयस्वन्तः (= हविरेव पुनः = गृहीतहविषा) मानुषातः (= मातृषाः = मनुष्या) आयवो (= यजमाना) जीर्जनन्त (= अजीर्जनन्त = जनयन्ति) तं मधुजिह्वं (= मधु-
 खानम्) (= अग्निम्) नव्यसी (= नवीयसी = अतिशयेन नूतना) दद आ जायमान-
 नम् (= दद्यादेव उत्पद्यमाना) अस्मद् (= अस्माकं) सुकीर्तिः (= शोभना स्तुतिः)
 अश्याः (= आभिमुख्येन प्राप्नोतु = गच्छतु) ॥

सति युष्मत्पक्षे यं मेधाविनर्माग्निं मनुष्याः संरक्षणाय आहूय हविषा यजन्ते स्तु-
 यन्ति च तमग्निम् एषाऽस्माकम् अतिशयेन नूतना स्तुतिरूपा अन्तःकरणज्जायमाना
 स्तुतिः प्राप्नोतिवित्यर्थः ॥

‘जायमानम्’ इति पदं व्यत्ययेन नपुंसकम् । दद्यान्मन्तस्य स्तुतेर्वा जायमानत्वं
 हि इमं स्वस्मै दद आ सुतर्हं मन्त्रं बोधेम कुविदस्य वेदत् (क्र. २. ३५. २) इत्या-
 दिव्यनेत्रेषु स्थलेषु यथा प्रसिद्धं तथा दद्यादग्नेर्जायमानत्वं न प्रसिद्धम् ।

‘वृजन’ शब्दाच्च सायणानुसारेणैवास्माभिव्याख्यातः । सा च व्याख्या मन्त्रान्त-
 रेणैव तैः स एवाग्नौ यस्मात्कृतोस्ति तस्मादग्न्यात्परेण रागतेति ज्ञेयम् । दुज्यते-
 पि च तेषु तेषु मन्त्रेषु ॥

३. युद्धप्रसंग आला म्हणजे ज्वाला मनुष्यलोक हविरान देऊन यजन करून उत्पन्न करीत असतात, त्या मधुनिष्ठ [अग्नी]प्रत हे आमचे अंतःकरणापासून उत्पन्न होणारे अग्नी दूताने सुस्तोत्र पावो.

3. May this our good praise, born of the heart [and] wholly new, reach that [Agni] of the sweet tongue, whom at the approach of battle human worshippers produce and honour with oblations.

३. भाषार्थः—‘युद्धप्रसंग आला म्हणजे मनुष्ये अग्नीला समिधानी जन्म देतात (इ० पंडवितान), आणि त्यांना हवि इत्यादि देऊन त्याची सेवा करिताना; तर असा जो अग्नि, त्याप्रत हे आमचे अग्नी नरे आणि अन्तःकरणापासून उत्पन्न होणारे अग्नि दूत होओ’

‘अग्नी नूतन स्तोत्र’ = नव्यमो सुवीर्य ‘म्हणजे आताचे आताचे रचिलेले, पूर्वी कोणी तरी दुसऱ्या कृपाने केलेले नव्हे, प्राचीन आपले पूर्वज निवृत्त जुनी दुर्गे म्हणून देवाची सेवा करीत नवत, तर वेवहा वेवहा नसा रचूनहि म्हणत असत त्यावे हे एव लागले उदाहरण होय. आणि याच सुनावून असाहि प्रथ निषणो जो, वेवहा वृत्त अनादिवाच्यापासून आलेला आहेत तर याच कवि आपल्या सुनास अग्नी नूतन म्हणतो याचा अर्थ वाच’

‘युद्धप्रसंग आला म्हणजे’ = म्हणजे अग्निः अर्थ ‘युद्धात’ हा अर्थ मध्य-मनुष्याच देला आहे, अग्नि विनायक पवित्राय शिशु-उदाहरणार्थ, हा अर्थ द्यायला आहे—जो ‘दहदहंत’ असा

अर्थ करितात तो निराधार आहे असे आकाश वाटते युद्धप्रसंगी आराध्य देवतेचा धारा करणे ही चाल सर्व देशात आणि सर्व युगात प्रसिद्ध आहे. शिवाजी लखनवि महाराज अहमदनगरावर येता तेव्हा मराठीचा उपासना करून येता होता असे इतिहासप्रसिद्ध आहेच. प्रियाय राखादिक ने वेदोत्तरांतलिक यांसे तेहि शत्रुरा चाल दान नान्या-पुत्री अग्नीला योगी हवि देऊन भजत असत असे रामचरितय यावनाचास ठाऊक आहेच

‘मूर्तिरह म्हणजे मोठ आहे तिहा ज्वाला तो अथवा मुर हवि ज्वाला जाभेकर लागवाने तो, शिवा ज्वाला मधुचवन म्हणजे मुर असा मंत्राचा येतात तो अग्नि हा होना आहे असे म्हणत येते त्याच्या त्या मधुचवन हे विनिष्पन्न वीर्य होयच

अन्तःकरणाने नूत उत्पन्न होणारे’ = नूत जो उत्पन्न’ हा अर्थ अग्नि-वदा देहा अहवण आहे. अग्निः अर्थ दहदहंत म्हणजे उत्पन्न होणारा जो [अग्नि] उत्पन्न, अन्तःकरणे विनि-

उदितवपांयुक्तो वसुर्मानुषेषु वरेण्यो होताधायि विभु ।

दमूना गृहपतिर्दम आ भ्रिमिभुवद्रापिपनी रयीणाम् ॥ ४ ॥

उदितः । पावकः । वसुः । मानुषेषु । वरेण्यः । होता । अधायि । विभु ।
दमूनाः । गृहपतिः । दम । आ । अग्निः । भुवत् । रयिपतिः । र-
यीणाम् ॥ ४ ॥

तं त्वा वयं पतिमग्ने रयीणां प्र शंसामो मतिभिर्गोतमासः ।

आशु न वोजंभरं मर्जयन्तः प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥ २६
तम् । त्वा । वयम् । पतिम् । अग्ने । रयीणाम् । प्र । शंसामः । मति-
भिः । गोतमासः ।

आशुम् । न । वाजम् । मर्जयन्तः । प्रातः । मक्षु । धियावसुः ।
जगम्यात् ॥ ५ ॥ २६ ॥

भाषायाम्.

४. उदितः (= कामयमानो) वसुः (= साधुः) [एतादृशः] पावकः (= शोध-
कोष्ठीः) मानुषेषु विभु (= मानुषरूपासु विभु = मानुषीषु प्रजासु) वरेण्यो (= वरेण्य-
श्रेष्ठो) होता (= देवानामाह्वाता = होतृत्वे) अधायि (= स्थापितोऽस्ति) । रयीणा र-
यिपतिः (= धनानां पतिः = पति) [एतादृशः] अग्निः दमे आ (= गृहे) दमूनाः (= गृह-
मनाः = गृहमियो) गृहपतिः (= गृहस्य पतिः) भुवत् (= अभवत्) ॥

उपासकानां गृहेषु अग्निः खलु होतृकर्म कुर्वन् गृहपतिरिव भार्ताति भावः ॥
आ इति सप्तमीशतकः ॥

५. तं (= तादृशं) रयीणा पति (= धनानां पति) त्वा (= त्वां) हे अग्ने, वा-
जंभरं (= वाजस्य हविर्लक्षणस्यान्नस्य वोढारम्) आशु न (= अशमिव), मर्ज-
यन्तः (= मार्जयन्तो) वयं गोतमासः (= गोतमगोथोत्पन्नाः पुरुषा) मतिभिः (= स्तुति-
भिः) प्र शंसामः (= प्रशंस्यन् स्तुमः) । धियावसुः (= धीमान् = प्रज्ञायुक्तः) [अग्निः]
प्रातः (= प्रातःकाले) मक्षु (= सत्वर) जगम्यात् (= दिने दिन आगच्छतु) ॥

पण आहं. परंतु अग्नि अंतःकरणापा-
सून अथवा हृदयापासून उत्पन्न होतो
असें कोटे प्रसिद्ध नाही, आणि स्तुति,
मंत्र, सूक्त अथवा प्रार्थना हृदयापासून
निघालेली आहे असे वणन वेदात पु-

ष्कळ ठिकाणी येते. उदाहरणार्थ क
१. १७१. २; २. ३५. २; ३. ३५.
१ इत्यादि पहा. तर 'जायमाना' अ-
सा पाठ अर्बलाभासाठी ध्यावा असें
आम्हांस वाटते.

४. मायाळु [आणि] दयाळु जो पावक स्याला श्रेष्ठ होता [क-
रून] मनुष्यलोकीं स्थापिलें आहे.
सकल धनांचा स्वामी [जो] अग्नि
[तो] घरांत घराचा प्रिय स्वामी
झाला आहे.

५. यास्तव हे अग्नी, सपत्नीचा
स्वामी जो तूं न्यातुन्या आग्नी गौतम
[आपल्या] स्तोत्रांनीं स्तवितो,
आणि अन्न वाहून नेणाऱ्या घोड्या-
प्रमाणें तुला [आग्नी] रगडतो.—
दृष्टिमान् अग्नि प्रतिदिनी सकाळीं
[त] जाओ.

4. The loving [and] kind
Pāvaka is ordained [as]
the best invoker among hu-
man beings. Lord of
riches, Agni has become in
the house the loving Lord
of the house.

5. Therefore, with [our]
hymns, we the sons of Gota-
ma praise thee, O Agni,
who art the Lord of riches,
and rub thee like a horse
that carries food.—May
wise Agni come daily early
in the morning.

४. भावार्थ — प्राणि वर्णारा आणि
इयाळु असा जो अग्नि तो उत्तम होता
[मनुष्य मनुष्यलोकीं] स्थापि होण्याच्या
स्वामी स्थापना झालेला आहे. सकल
सकल धनांचा स्वामी असा जो अग्नि. तो प-
त्नीस सपत्नीच्या घरी होण्याचे काम क-
रितो आणि प्रिय वृद्धपत्नीमागिचाच स्तो-
त्र असातो. अग्नि हा उत्तम होता
स्वर्गाचे देवांस सत्कारन घालून आप-
णाविषयी अनिच्छात असा प्रत्यक्ष
वेदांत सर्वत्र आहे.

‘पावक’ हे आग्निचे नाव आहे.
त्याचा अन्तरात् अर्थ दुष्ट अथवा परित्र
वर्णारा असा आहे. या अर्था ने ह-
र देवार्था वेदांत स्तविलेले आढळते
हा देवार्था दाखविण्याकरितां अत्र-
होम हातें—

उशिक्षीवेरो यमुर्मानवेवु
वरेणिभो होतो अधायि रिभु ।
हमनभा वृद्धपतिर्दमे आ
अग्निर्भुवद्वेषिणी रयीणाम् ।

५. ‘वर अग्निचे गुण आणि माहा-
त्म्य सांगितले. तर असा जो अग्नि,
जो सपत्नीचा स्वामी, त्याग आर्था गो-
तमकुटुंबांत मनुष्य आपल्या स्तोत्रा-
च्या योगाने स्तवितो आणि पुरादा
धन्य वाहून नेणाऱ्या घोडा असतो आणि
स्वाला जसा रगडून तसा अग्नी या-
ला रगडतो. तर हा अग्नि प्रतिदिनी
सकाळीं सकाळ होतो अग्नि अग्नी
दिनेने हवि म्हणू करित जाओ.’

हा हा सुनाचा उपमासार आहे.
अग्नि दान करि करतो या अग्नी

सूक्तम् ६१.

गौतमो नोधा ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय ।
ऋचीपयायाधिगव ओहमिन्द्राय ब्रह्माणि रातर्तमा ॥ १ ॥
अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्र । तवसे । तुराय । प्रयः । न । हर्मि ।
स्तोमम् । माहिनाय ।

ऋचीपमाय । अत्रिऽगवे । ओहम् । इन्द्राय । ब्रह्माणि । रातर्तमा ॥ १

भाषायाम्.

१. [अहं] तवसे (= प्रवृद्धाय) तुराय (= त्वरमागाय) माहिनाय (= महते अस्मै [इन्द्राय] इत् उ (= अस्मै प्रसिद्धाय इन्द्रायैव) प्रयो न (= अन्नमि [हर्म] स्तोमं प्र हर्मि (= प्रहरामि = प्रभरामि = अर्पयामि) । ऋचीपमाय (= ऋचा माय = यादृशी स्तुतिः क्रियते तत्समाय) अधिगवे (= अप्रतिहते यथा तथा गच्छते अप्रतिहतगमनाय) इन्द्राय ओहं (= ? वहनीये = प्रशस्तं) [स्तोम] [तथा] रातर्तमा (= रातर्तमानि = पूर्वैर्यजमानैर्वानि दत्तानि तेषूचमानि) ब्रह्माणि (= हविरबानि [प्र हर्मि = अर्पयामि]) ॥

इन्द्रमेव स्तुत्या हविषा च परिचरामीत्यर्थः ।

‘ऋचीपम’ शब्दोत्सायणमेवात्र व्याख्यातः । यत्र यत्र हि मन्त्रेष्वयं शब्दः प्रयुक्तो दृश्यते तत्र तत्र सायणा इममेवार्थं कुर्वन्ति । अतश्च सोधो व्याख्यानपरंपरायागतैः पूर्वव्याख्यातृभ्य उपलब्ध इति मन्तव्यम् । निर्वचनदृष्ट्यापि स सर्वत्र युज्यत इति भानि । एवं सति यच्छार्मण्यपण्डिता अन्यथा व्याचक्षते तच्चिन्त्यमिति द्रष्टव्यम् ।

ओहमिति पदमीषदुर्वोधमनुसायणमेव व्याख्यातमस्माभिः । व्याख्यात्रन्तरीः सूत्रि-
तार्थस्याधारसापेक्षत्वात् ॥

गौतमकुलोत्पन्न मनुष्य अग्नीला स्तोत्रानी भजतो. या सूक्ताचा कर्तो जो नोधा ऋषि तो गौतमकुळांत जन्मलेला आहे हे लक्षात ठेविले पाहिजे. आणि वस्तुतः सूक्तकर्ता जरी एकटाच नोधा आहे, तरी नोधा हा एकटाच अग्नीच्या भजनात गुंतला होता असे नाही. त्याच्या

जवळ त्याच्या कुटुंबाची जी मागसे आहेत त्यांस अजुलवून तो ‘आहो गौतम-कुलोत्पन्न’ असे म्हणतो हे ध्यानांत ठेविले पाहिजे.

‘बुद्धिमान् अग्नि इ०.’ सूक्त ४८.
मं. १ पहा.

अस्मा इदु प्रयं इव प्र यंसि भराभ्याङ्गुषं वाधे सुवृक्ति ।

इन्द्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयन्त ॥ २ ।

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्रयःऽइव । प्र । यंसि । भराभि । आङ्गुषम्
वाधे । सुऽवृक्ति ।

इन्द्राय । हृदा । मनसा । मनीषा । प्रत्नाय । पत्ये । धियोः । मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मा इदु त्वमुपमं स्वर्षा भराभ्याङ्गुषमास्येन ।

मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सुरिं वावृष्यै ॥ ३ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । त्वम् । उपऽमम् । स्वःऽसाम् । भराभि ।
आङ्गुषम् । आस्येन ।

मंहिष्ठम् । अच्छोक्तिभिः । मतीनाम् । सुवृक्तिभिः । सुरिम् । वृ-
ष्यै ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. अस्मा इदु (=अस्मा इन्द्रायैव) [न त्वन्यस्मै देवाय] प्रय इव (=अज-
मिव) [स्तोत्रे] प्र यंसि (=प्रयच्छामि=प्रार्थयामि), [अस्मा एव] सुवृक्ति (=सु-
संस्कृतम्) आङ्गुषं (=स्तोत्ररूपमाघोष) वाधे (=शत्रूणां बाधनाय) भराभि (=प्र-
रामि=प्रार्थयामि) । [अन्येपि] हृदा (=हृदयेन=अन्तःकरणेन) मनसा (=बुद्ध्या)
मनीषा (=मनोपया=ज्ञानेन) प्रत्नायेन्द्राय पत्ये (=पुरातनाय स्वामिन इन्द्रायैव)
धियोः (=स्तुतीः) मर्जयन्त (=मार्जयन्ति=संस्कुर्वन्ति) ॥

इन्द्र एव श्रेष्ठः स्तोत्राहो हविरर्हथ । तस्य पुरातनस्वामिभूतत्वात् ॥ अतः कार-
णादेहं तमेव स्तोत्रादिना भजे, अन्येपि तमेव भजन्ते नान्ये देवम् इति भावः ॥

३. अस्मा इदु (=अस्मा इन्द्रायैव) त्वं (=तत्=प्रसिद्धम्) उपमम् (=उत्तमम्)
स्वर्षा (=स्वर्गस्य दातारम्) आङ्गुषम् (=आघोषयुक्तं स्तोत्रम्), मंहिष्ठम् (=अति-
शयेन दानशीलं) सुरिं (=विद्वांसम्) [इन्द्र] मतीनां (=स्तुतीनां) सुवृक्तिभिः
(=सुसंस्कृताभिः) अच्छोक्तिभिः (=आभिमुख्येन कृतिर्वचनैः) वावृष्यै (=वर्ष-
यितुम्), आस्येन (=मददनेन) भराभि (=प्रभराभि=स्ववित्प्रार्थयामि) ॥

उत्कृष्टतमं तथा स्वर्गदायकं स्तोत्रमिन्द्रायैव करोमि परयोदारं च दिवांसमिन्द्र-
स्येन स्तुतिवचनानि गात्वा तस्य कीर्तिं प्रवर्धयामि नान्यस्य देवसंनिभानः ॥

२. ह्या [इंद्रा]ल्यच [मी] अ-
नाप्रमाणे [स्तोत्र] अर्पण करितों,
[याल्यच] [मी] [शत्रु]वा-
धक मधुर स्तोत्र अर्पण करितों.
[दुसरे लोकहि] पुरातन प्रभु [जो]
इंद्र [त्याच्याच] प्रीत्यर्थे अंतःकरण-
पूर्वक, मन-पूर्वक [आणि] आस्था-
पूर्वक स्तोत्रे रचीत असतात.

३. उत्कृष्ट [जे] स्वर्गदायक
स्तोत्र [तें] [मी माझ्या] तोंडानें या
[इंद्रा]प्रीत्यर्थेच अर्पण करितों.
परम उदार [आणि] वृद्धिमान्
[इंद्रा]ची[च] कीर्ति मी भक्तिपूर्वक
सुंदर स्तोत्रानी वाढावितों.

देवांस प्रिय होत. आणि आज्ञायन जें
उपासकांनी अज अर्पण केले त्यात उन्नत
असेल ते देतां अम धृष्ट्या हे साहजिक
आहे.

‘हरिश्चो’ = श्रद्धाणि ‘यावा’ अर्थ
बहुतकाल ‘स्तोत्रे’ असा होतो पण
साधनाकार्य केव्हा केव्हा (आणि प्रसू-
त स्वर्गादि) ‘हरिश्चो’ असाहि व-
रीत असतात आणि ‘स्तोत्र’ उच्चा-

२. भावार्थ.—‘इंद्र’ पुरातन प्रभु
होय; दारुण, अश्रेष्ठ्या मनुष्यास अज
अर्पण करण्याप्रमाणे मी त्याच्या स्तोत्र
अर्पण करितों आणि जोव इद्र अज स-
मस्त त्याला भजतो असे नाही. तर
तर मनुष्यास त्याच्या सव पंडित, अन-
वरान्वित आणि शक्तिपूर्वक स्तोत्रे र-

२. To Him alone I offer
[a prayer] like an obla-
tion, [to Him] I offer a
well-fashioned loud prayer
for the driving off [of the
enemy]; to Indra, the an-
cient Lord, [they] prepare
prayers with the heart,
with the mind [and] with
the thought.

३ To Him alone I offer
with [my] mouth that
most excellent heaven-giv-
ing prayer [which I can
make]; I glorify the liber-
alest wise [Indra alone]
with well-fashioned hymns
of devotions

कन हरिश्च अर्पण करीत, दारुण ‘ब्रह्म-
शब्दाचा’ ‘हरिश्चो’ असा अर्थ दारुण
यात विशेष नवल नाही

या मंत्रात अक्षरांनी भरती राखी
दासविद्याप्रमाणे कर्तवी लागते—

अस्मा इदु ये तस्मै तुराय

प्रयो न हवि स्तोमं माहिनाय ।

अक्षोभमाय अग्निदेव ओइम्

इन्द्रोयं इन्द्राणि यानवेमा ॥

जुन ना अर्पण करून भजन आले आ-
हेत यात सुद्धा इतर देवांवर इद्रा
श्रेष्ठ आहे असे दर्शविले आहे.

‘[शत्रु]वाधक’ = ‘वाधे’ अक्षर
अर्थ ‘वाध्याला, वाध करणाऱ्या, ज-
हाने करणाऱ्या.’ ‘वाधे’ हे ‘वाधित’
वाध्याला तुमदी रूप आहे. तुम

अस्मा इदु स्तोमं मं हिनोमि रथं न नष्टेव तस्तिनाय ।

गिरेश्व गिर्याहसे सुवृत्तीन्द्राय विश्वमिन्द्रं मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मे । इत् । ऊम् इति । स्तोमम् । सम् । हिनोमि । रथम् । न ।

तष्टोऽश्व । तत्तस्तिनाय ।

गिरः । च । गिर्याहसे । सुवृत्ति । इन्द्राय । विश्वम् । इन्द्रम् ।
मेधिराय ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. अस्मा इदु (= अस्मा इन्द्रायेव), रथं न तस्तिनाय तष्टेव (= रथस्त्वामिने
तथा रथकृता रथं करोति तद्वद्) [अहं] स्तोमं (= स्तोत्रं) स हिनोमि (= प्रेरयामि =
करोमि) । गिर्याहसे च (= गीर्वाहस्यमानाय = अथवद् गिर एव यं वहन्ति तमिन्द्रा-
येव) सुवृत्ति (= शोभनमावर्जनं यथा भवति तथा = शोभनं यथा भवति तथा) गिरः
(= स्तोत्राणि) [सं हिनोमि] (= करोमि) । मेधिराय (= मेधाविने) [इन्द्रविर-
विश्वमिन्द्रं (= विश्वव्यापकं = स्तोत्रं) सं हिनोमि (= करोमि)] ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । स्तोत्रभिः प्रेषितानि स्तोत्राणि रथवद् इन्द्रभानयन्ति । अत्र
कारणाद् रथेच्छां कुर्वते रथकारो रथं करोति तद्वदहमिन्द्रायेव न त्वन्यदेवाद स्तोत्रं
रचयामि । यत्स्तोत्रं रथवत् सुवृत्ति । सुसंस्कृतमिति यावत् । इन्द्ररथवत् सर्वव्यापि
च करोमि । इन्द्रश्च सर्वेषु देवेषु स्तुत्यर्हस्तस्य मेधावित्वादिति ।

यत्तु ' गिर्याहस् ' शब्दं गिरौ वाहः अर्पितं हविरजादिकं यस्य स इति प्रकरणे
विदुषरमास्मानादयो व्याचक्षते तन्न । यथा कस्मैचिद् गन्तुं रथं कृत्वा रथकारः प्रेर-
यति तथा मम यत्तं प्रत्यागन्तुम् इन्द्रायाहं स्तोत्रं रचयित्वा प्रेरयामि येन स अग-
मिष्यति स हि स्तोत्रं रथवद् अधिष्ठाय गच्छतीति भावार्थसद्भावात् ॥

हाकून देण्यासाठी स्तोत्र अर्पण करितो
म्हणजे, जेणेकरून शत्रु नाहीसे होतील
असें स्तोत्र अर्पण करितो.

' मधुर ' = ' सुवृत्ति. ' अक्षरशः अर्थ
' चांगले तासलेल, ' ' चांगली तासणी
ज्यात झाली आहे. ' म्हणजे शुद्धगुळीत;
चांगले दिसणारे; कानास चांगले लग-
णारे. स. ५२, म. १ याजवरील टीप पहा.

' पुरातन प्रभु जो इंद्र त्याच्याच यी-
त्यर्थ ' = ' प्रवाय पर्ये इन्द्राय. ' यावरून
दुसरे देव ' पुरातन ' नव्हेत म्हणजे त्या-
ंची भक्ति आलीकडे जन करू लागले
आहेत असे ऋषींचे दृष्ट आहे.

हा मंत्र खाली लिहिल्याप्रमाणे आधु-
निक वृत्ताला नसतो:-

४. रथाची बांछा करणाऱ्या [मनुष्या] करितां सुतार रथ [करितो] तसा मी या [इंद्रा] प्रीत्यर्थेच स्तोत्र रचितो; स्तोत्रवाहन इंद्रा-प्रीत्यर्थेच मी सुंदर स्तोत्र [रचितो], बुद्धिमान् [इंद्रा] प्रीत्यर्थेच सर्वेच्यापि [स्तोत्र] रचितो.

4. To Him alone I prepare a hymn as a carpenter [prepares] a car for one that desires a car; yes, hymns to Indra who is carried on hymns, a beautiful hymn to [Indra], an all-pervading hymn to wise [Indra].

अस्मा इदु ग्रंथ इव प्र यस्मि
भरामि आहूयं बांधे सुवृत्तिः ।
इन्द्राय ईदा मनसा मनीषा
प्रचाय पश्ये धियो मर्जयन्त ॥

३. भावार्थः—जे जे म्हणून उत्कृष्ट स्तोत्र होय असे लोक समजतात, आणि जेणेकरून स्तोत्राला स्वर्गप्राप्ति होते, असे स्तोत्र मी आपल्या तोंडाने रचून इंद्राप्रियर्थ म्हणत असतो, इतर देवांप्रियर्थ म्हणत नसतो मी अति उदार आणि बुद्धिमान् इंद्राचीच कीर्ति भक्ति-युक्त स्तोत्रांना गाऊन वाढवितां, इतरांची वाढवीत नाही.

‘स्वर्गदायक’ = ‘स्वर्गाम्’ साधना-कार्ये येथे ‘धनदायक’ असा अर्थ करितात. परंतु अक्षरशः अर्थ जुळत असला तो स्तोत्राचे अवश्य दिसत नाही.

‘भक्तिपूर्वक सुंदर स्तोत्रांनी’ = ‘अ-भ्योतिभिः मतीना सुवृत्तिभिः’ अक्षरशः अर्थ, ‘मनीषायां सुंदर स्तोत्रांनी’

‘वाढवितां’ = ‘वाढवधे.’ अक्षरशः अर्थ ‘वाढविण्यासाठी.’ परंतु अर्थ स्पष्ट समजावा म्हणून या मंत्राचे भाषांतर आम्ही द्विवचन अक्षर सोडून केले आहे.

या मंत्रात जें ऋषींचे म्हणणे आहे त्याजकडे लक्ष घावें. तो म्हणतो, मी स्तोत्र, म्हणजे सूतो रचून इंद्रालाच अर्पण करितो, आणि इंद्राचीच कीर्ति वाढवितां तो आपणास कोणत्याहि प्रकारची शक्ति इंद्रावर बर्चस्व करण्यासारखी आहे असे जाणवीत नाही. दीन अनाथ मनुष्याने अनन्यभावाने एकाच देवतेवर भरवसा ठेवून त्या देवतेची स्तुति करानी तशी यात केलेली आहे.

हा मंत्र खाली दाखविण्याप्रमाणे थो-कवृत्ताला नसतोः—

अस्मा इदु रथेपुरमं सुअर्वा
भरामि आहूयम् आतिष्ठन् ।
महिषमर्षांतिभिर्मतिर्दिना
सुवृत्तिभिः सुअरं वाढवधे ॥

४. भावार्थः—इंद्र मित्राह्वय आहे; म्हणजे, तो सोळावर अथवा गादीन बसून फिरण्याप्रमाणे स्तोत्रावर बसून फिरणारा आहे. यास्तव सुतार जसा रथ बसून बांगला तरी बसून जावयाला

देतो, तसा मी स्तोत्र रचून इंद्राकडे पा-टवून देतो म्हणजे ती त्याजकडे प्रसिद्ध होतात, आणि तो रथात बसल्याप्रमाणे त्याजवर बसून येईल. आणि ही मी स्तुति करितो ती सुंदर आणि इंद्राच्या

अस्मा इदु सतिमिव श्रवमेन्द्रापाकं जुहा समञ्जे ।

वीरं दानौकसं वन्दध्वे पुरां गुर्तश्रवसं दर्माणम् ॥ ५ ॥ २७ ॥

अस्मे । इत् । ऊम् इति । सतिम्ऽइत् । श्रवस्या । इन्द्राय । अर्कम् ।

जुहा । सम् । अञ्जे ।

वीरम् । दानऽऔकसम् । वन्दध्वे । पुराम् । गुर्तऽश्रवसम् । दर्माणम् ।

॥ ५ ॥ २७ ॥

भाषायाम्.

५. अस्मा इदु (=अस्मा एव) इन्द्राय धवत्या (=अनेच्छया=अनलाभाय) सतिमिव (=अथ युजन्ति तद्वत्) जुहा (=जिह्वा) अर्कं (=मन्त्रं) समञ्जे (=यु-नञ्मि), दानौकसं (=दानानामेकनिलय) पुरां (=शत्रूणां नगराणां) गुर्तश्रवसं (=प्रसिद्धकीर्तिं) दर्माणं (=विदारयितारं) वीरं (=शूरम्) [एतादृशमिन्द्रं] वन्दध्वे (=वन्दयेति) ॥

यथा कश्चिन्मित्रागानयनार्थम् अथ रथेन युनक्ति तथाहं स्वदागमनार्थं मन्त्रं जिह्या युनज्मि । मन्त्रं रचयामीति यावत् । त्वं हि रथवत् मन्त्रमधिष्ठापयच्छतीति पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितमेवेति भावः । एतेनापि पूर्वमन्त्रगतगिर्वाहस्तदस्य गीर्वाहसमानः इति सायणाचार्यकृतोर्थ एव युक्तः न तु व्याख्यात्रन्तरकृत इति द्रष्टव्यम् ॥

रथाप्रमाणं पाहिजे तिकडे त्याला घेऊन जाणारी अशी रचितां. इंद्राभीत्यर्थच स्तोत्र रचितां, कारण की तो सर्व देवात उत्तम बुद्धिमान् आहे.

‘स्तोत्रवाहन इंद्राभीत्यर्थच’=‘गिर्वाहसे.’ ‘गिर्वाहस्’ याचा अक्षरशः अर्थ ‘गिरः’ म्हणजे स्तोत्रेच ‘वाहः’ म्हणजे वाहन आहे ज्यांचे तो. इंद्राचे स्तोत्र तो रथात नसून आत्माप्रमाणे येतो त्यास ‘गिर्वाहस्’ असे नांव दि-
आहे.

‘सर्वव्यापि’=‘विश्वमिन्वम्.’ म्हणजे इंद्राच्या मनांत तिकडे जावयाचे असेल तिकडे घेऊन जाणारे असें स्तोत्र. ही कृचा भोक्ताप्रमाणे खाली दाखवि-
ल्याप्रमाणे वाचावीः—

अस्मा इदु स्तोमर्जे ॥ हिनोमि
रथं न तथा इव तस्मिन्नाय ।
गिरथ गिर्वाहस मुव्वकृत्ति
इन्द्राय विश्वमिन्व मेधिराय ॥

४. रयाची वांछा करणाऱ्या [मनुष्या] करिता सुतार रथ [करितो] तसा मी या [इंद्रा] प्रीत्यर्थेच स्तोत्र रचितो; स्तोत्रवाहन इंद्रा प्रीत्यर्थेच मी सुंदर स्तोत्र [रचितो], बुद्धिमान् [इंद्रा] प्रीत्यर्थेच सर्वेव्यापि [स्तोत्र] रचितो.

4. To Him alone I prepare a hymn as a carpenter [prepares] a car for one that desires a car; yes, hymns to Indra who is carried on hymns, a beautiful hymn to [Indra], an all-pervading hymn to wise [Indra].

अस्मा इदु प्रिय इव प्र यसि
भरामि आहूषं बंधे सुवृत्ति ।
इन्द्राय वैदा मनसा मनीषा
प्रचाय पन्थे धियो मर्जयन्त ॥

३. भावार्थः—जे जे म्हणून उत्कृष्ट स्तोत्र होय असे लोक समजतात, आणि जेणेकरून स्तोत्राला स्वर्गप्राप्ति होते, असे स्तोत्र मी आपल्या तोंडांने रचून इंद्राप्रती म्हणत असतो, इतर देवांप्रती म्हणत नसतो. मी अति उदार आणि बुद्धिमान् इंद्राचीच कीर्ति भक्ति-युक्त स्तोत्रांनी घाऊन वाढवितो, इतरांची वाढवीत नाही.

‘स्वर्गदायक’ = ‘स्वर्गदाय’ सायणाचार्य यांचे ‘धनदायक’ असा अर्थ करितात परंतु अक्षरार्थ अर्थ जुळत असता तो सोडणे अवश्य दिसत नाही.

‘भक्तिपूर्ण सुंदर स्तोत्रांनी’ = ‘अभ्युत्थाने, मनीषा, सुवृत्ति’ अक्षरार्थः अर्थ, ‘मनीषा सुंदर स्तोत्रांनी’

‘वाढवितो’ = ‘वाढवणे’, अक्षरार्थः अर्थ ‘वाढविण्यासाठी.’ परंतु अर्थ स्पष्ट समजावा म्हणून या मंत्राचे भाषांतर आम्ही किंचित अक्षर सोडून केले आहे.

या मंत्रात जे कृषीचे म्हणजे आहे त्याजकडे लक्ष घावें. तो म्हणतो, मी स्तोत्रे, म्हणजे सुक्ते रचून इंद्रालाच अर्पण करितो, आणि इंद्राचीच कीर्ति वाढवितो तो आपणास कोणत्याहि प्रकारची शक्ति इश्वर स्वर्ग करण्यासारखी आहे असे जाणवीत नाही दीन अनाथ मनुष्याने अनन्यभाषाने एकाच देवतेवर भरवसा ठेवून त्या देवतेची स्तुति करावी तशी यात केलेली आहे.

हा मंत्र खाली दाखविण्याप्रमाणे धो-कवृत्ताला नसतोः—

अस्मा इदु स्वपुत्रं सुभार्यं
भरामि आहूषं अम् आतिष्ठेन ।
महिष्टमज्योतिर्भिमतिर्ना
सुवृत्तिभिः सुभार्यं वाढवये ॥

४. भावार्थः—इंद्रा गिर्वाहक आहे; म्हणजे, तो घोरपार अथवा शाहीत बघून किरण्याप्रमाणे शोचन बघून किरणात आहे. शारतव सुतार जसा रथ बघून बघाला तरी बघून जावयाला

देतो, तसा मी स्तोत्रे रचून इंद्राकडे पा-टवून देतो म्हणजे ती त्याजकडे प्रविष्ट होतील, आणि तो रथात बसल्याप्रमाणे त्याजवर बघून येईल. आणि ही मी स्तोत्रे करितो तो सुंदर आणि इंद्राच्या

९. ह्या इंद्राकरितांच मी इत्ये-
च्छेनें घोडा [तयार केल्या] प्रमाणें
[माझ्या] जिह्वेनें स्तोत्र तयार क-
रितों, आणि दानांचें माहेर [आ-
णि] शत्रूंच्या नगरांचा प्रख्यात
विदारणारा [असा जो] वीर [इंद्र]
त्याला वंदन करितों.

5 For Him alone, with
a desire for food, I yoke
with my tongue a eulogy
like a horse, that I may
do homage to Indra the
hero, the home of gifts,
the renowned destroyer of
the cities [of the enemies].

५. भाषार्थ:— 'जसा कोणीतरी मनु-
ष्य आपल्या मित्राला हुकूम आणि विष्या-
करितां घोडा जोडून पाठवून देतां, तसा
इंद्रास इच्छे आणि विष्याकरितां मी आ-
पल्या मांड्या जोडितों, आणि सर्व वर-
प्रदानाचे माहेर, आणि शत्रूंच्या नगरांचे
निर्दलन करण्याविषयी ज्याची मोठी
प्रख्याति आहे असा जो वीर इंद्र, त्याला
वंदन करितों '

'दानाचे माहेर' = 'दानोपसम्प' अ-
क्षरार्थः अर्थ, 'देण्याचे घर,' म्हणजे
पाहिजे तो घर देणारा, पाहिजे त्याची
इच्छा पुरविणारा हा अर्थ स्पष्ट अम-
ला दुसर्यास अर्थ जो विरताएक पाहिमा-
स विद्वानांनी बलिपट्टेला आहे तो नि-
राधर दिगंत

'वंदन करितां' = 'वन्द्ये.' अक्ष-
रार्थ 'वंदण्यास,' 'नमण्यास.' याचा
संबंध 'तयार करितों' (= 'सम्प अज्जे')
या क्रियापदाशी आहे. परंतु पर्यवसानीं
अर्थ आर्म्हा केलेल्याप्रमाणेच समजाव-
याचा.

'शत्रूंच्या नगरांचा प्रख्यात विदार-
णारा.' सू. ५३ म. ८ हा आणि त्याज-
यसील टीप पहा.

ही फक्त ताली दातविन्याप्रमाणे
यान्त्यास साधारण ओझाप्रमाणे वसते:—

अस्मा इदु सविद्विध भरता
इन्द्राय अर्हं जुहुआ समजं ।
वीर इनेओकमअं वन्द्ये
उप इनेध्वसं दर्माणम् ॥

अस्मा इदु त्वष्टा तक्षद्वजं स्वपंम्नमं स्वयं रणाय ।

वृत्रस्य चिद्विद्येन ममं तुजन्नीजानस्तुजता कियेधाः ॥ ६ ॥

अस्मि । इत् । ऊम् इति । त्वष्टा । तक्षत् । वजम् । स्वपंःऽतम् ।

स्वयंम् । रणाय ।

वृत्रस्य । चित् । विदत् । येन । ममं । तुजन् । ईशानः । तुजता ।

कियेधाः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. अस्मा इदु (=अस्मा इन्द्रायेव) [न त्वग्यस्मै देवाय] त्वष्टा (=विष्-
कर्मा) स्वपस्तमम् (=अतिशयेन शोभनरुमांशं=हननरुमंणि अतिशयेन कुशलं)
स्वयं (=शब्दयन्त) वजम् (=एतन्नामरुम् आयुधं) रणाय (=युद्धार्थं) तक्षत्
(=अतक्षत्=निर्मितवान्), तुजता (=हिसता) येन [यज्ञेन] तुजन् (=हिसन्)
कियेधाः (=बलवान्) ईशानः (=ऐश्वर्यवान्) [इन्द्रो] वृत्रस्य चित् (=वृत्रस्याग्नि)
ममं (=मर्मस्थान इदयादिकं) विदत् (=अविदत्=ग्रहाण्यर्थं लब्धवान्=प्राप्तवान्)॥

शत्रुहिसनकुशलतमं वजं त्वष्टा यन्निर्मितवांस्तदिन्द्रयिव निर्मितवान् न त्वग्यस्मै
देवाय, तेन वज्रेण च ग्रहरनिन्द्रो वृत्रं जघानेति भावः ॥

‘कियेधाः’ इत्येतत्पदमस्माभिः सायणमतुसृत्य व्याख्यातम् । यच्च ‘प्रभूत ददत्’
इति व्याख्यानं विदुषरेण आस्मानेन कृते तस्य संशयमस्ताच्छब्दनिर्वचनादृते ना-
स्त्याधार इति द्रष्टव्यम् । ये च निर्वचनेकावलम्बी सायणः किलेति तं हूययन्ति त एव
निर्वचनेकावलम्बिनो भवितुं नार्हन्तीत्यलम् ॥

भृग्येदुं मातुः सवनेषु सद्यो मरुः पितुं पंथिगार्त्तमां ।

मुग्धापदिष्णुः पन्ननं सर्विषान्निष्यं वृणानं निगे भद्रिप्रभां ॥ ३ ॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । मातुः । सवनेषु । सद्यः । मरुः । पितुः
पंथिगार्त्तमां । चाम् । अभां ।

मुग्धापत् । दिष्णुः । पन्नतम् । सर्विषान् । निगे । भद्रिप्रभां । नि ।
अस्य । अम्भा ॥ ७ ॥

भाषापाय.

६. ह्या [इंद्रा]साठीच विश्व-
कर्मा परमकीशत्ययुक्त [आणि]
गर्जना करणारे वज्र रणाकरितां
निर्माण करिता झाला; ज्या घात-
की [वज्रा]नें प्रहार करणारा व-
ज्रवान प्रभु [इंद्र] वृत्राचेहि मर्म-
स्थान भेदून टाकितो झाला.

6. For Him alone Tra-
shti fashioned [as a wea-
pon] in battle the most
skilful [and] rumbling
thunderbolt; striking with
which deadly [weapon], the
mighty Lord [Indra] hit
the vital part of Vritra
himself.

६. भावार्थ:- 'शत्रूला मारून टा-
कण्याविषयी अतिशुद्ध आणि मोठी
गर्जना करणारे असे वज्र स्वर्गजा देवां-
ने म्हणजे विश्वकर्माने अथवा देवांच्या सु-
त्तापने निर्माण केले ते इंद्राप्रोक्तार्थ नि-
र्माण केले इतर कोणाहि देवासाठी केले
नाहीं. त्या वज्राविषयी तर प्रसिद्धि अ-
शी आहे की, महाबलवान् जो सकळ
जगाचा शत्रु वृत्र त्यालाहि त्याच्या योगाने
इंद्राने मारून टाकिले, मग इतरांस मा-
रून टाकील यांत काय आश्चर्य ?'

'स्वप्न' हा देवाचा मुतार, ज्यास
विश्वकर्मा असेहि म्हणतात तो होय या-
विषयी सू. ३२, म. २ हा आणि त्याज-
वरील आमची टीप पहा.

'गर्जना करणारे' = 'स्वर्यम्' रु. ५
३०. ८ आणि ५. ५६ ४ याजवरील
साधनभाष्य पहा.

'वृत्राचेहि' = 'वृत्रं विन्.' याज-
यज्ञ सप्तमून येथील की वृत्र म्हणजे य:-
कथिन् शत्रु आहे असे नाही. त्याला
मारणे म्हणजे अति दूरापास होय, आ-
णि म्हणूनच त्याचा जो इंद्राने वध केला
त्याविषयी इंद्राची कीर्ति निरुद्धे तिकडे
वेदात यागिलेली आहे.

ही कथा बरीच खटखटीत आहे.
साली दासविन्याप्रमाणे ह्रस्वदीर्घाचा व्य-
त्यय दिसतो:-

अस्मा इदु त्वेषटो तक्षेत्रं

सुर्वेषेस्तेम सुरिअं रणाय ।

वृत्रस विद्धिदिदिएन मर्म

तुजज्ञोज्ञानस्तुनता क्रियेधाः ॥

यात 'विदन् येन' याचा सध प्रथम
'विदयेन' असा होऊन मग 'विददिएन'
असे सप्रसारण वृत्तासाठी होतें ते लक्ष्यां-
त ठेवण्यानें दिसते.

अस्मा इदु आधिदेवपत्नीरिन्द्राण्यर्कमहिहृत्य ऊवुः ।

परि यावापृथिवी जम्भ उर्वी नास्य ते महिमानं परि एः ॥ ८ ॥

अस्मे । इत् । ऊम् इति । माः । चित् । देवऽपत्नीः । इन्द्राय । अर्कम् ।

अहिऽहृत्य । ऊवरित्यूवुः ।

परि । यावापृथिवी इति । जम्भे । उर्वी इति । न । अस्य । ते इति ।

महिमानम् । परि । स्त इति स्तः ॥ ८ ॥

ग्रहे नोधा इति समतम् । यदा महान्तम् इन्द्रमेव जन्मनान्तरे ("सद्यः") तस्य मा-
तादितिरभिषुतसोमा सती सोमपाययन् पाययत् अक्षितसोमश्च इन्द्र एव मेघरूप-
धराहं हतपात्रान्यो देव इति ॥ उक्तं न यन्तान्तरे, "यत् जायथाः तदहः अस्य
कामे अंशोः पीयूषम् अपिवः गिरिस्थाय । तं ते माता परि योषा जननी महः पिबुः
दमे आ अतिवन् अमे " इति क्र. ३. ४८. २.

भाषायाम्.

८. अस्मा इदु इन्द्राय (=अस्मा इन्द्रायेव=इन्द्रप्रीत्यर्थमेव=इन्द्र प्रत्यभिनिदि-
तुमेव) देवपत्नीः माधित् (=देवाः पतयो यासा ता देवता अपि) अहिहृत्य (=अ-
हेर्वृषस्य हनने=वृषहननप्रसङ्गे) अर्कम् (=स्तोत्रम्) ऊवुः (=समतन्वत =नहुः) ।
[इन्द्र एव] उर्वी (=विस्तीर्णे) यावापृथिवी (=यावापृथिव्यौ) परि जम्भे (=परि-
वेष्टितवान्) अस्य (=इन्द्रस्य) महिमानं (=महत्त्वं) ते (=यावापृथिव्यौ) न
परि स्तः (=नैव परिवेष्टयतः) ॥

यावापृथिव्योरपि सक्ताश्चाद् इन्द्रस्य महन्तरभूतत्वात् स एव ते परिवेष्टयति तयो-
रक्षणीयस्त्वात् तं ते न परिवेष्टयत इति भावः ॥

७. द्या महान् [इंद्रा]च्याच
आहेच्या यज्ञांमध्ये एकाएकीं सोम
पिऊन [आणि] चांगलीं अन्न [भ-
क्षण] परम वज्रवान विष्णु पक
अन्न हरण करिता शाला [आणि]
पाषाण टाकून बराहाचा छेद क-
रिता शाला.

7. In the sacrifices of
the mother of this great
[Indra] alone all-powerful
Vishnu drank quickly the
juice [and ate] the good
offerings, [and] carrying
away what was cooked
threw the stone [and]
pierced through the boar.

७ ही कथा फार कठिण आहे कवे-
दांत केव्हा केव्हा अशा कथा आढळतात
की त्यांचा अर्थ परम दुर्बोध असतो. त्या-
ऐकेंच ही एक हांय तयाचि या कवेचे
तात्पर्य असे दिसते की, 'पूर्वी इंद्राचे
आहेने पक्ष केले, त्यात विष्णुने येऊन
एकदम सोम पिऊन आणि मधुर मधुर
पक्वान्ने भक्षण वज्रधार केला आणि मे-
घ बराहास म्हणजे कुकराम भेदून
किले.' अशी एकादी अनिपुणतन कथा
सावी आणि तिला उद्गृह्यत यात कवि-
लक्ष आहे असे दिसते. इशानी या-
('अदिति' असे पुष्कळ ठिकाणी वे-
दात सांगितले आहे आणि क. ३.
१०. २ यात तर इंद्र जन्मताच त्याच्या
आहेने त्याला सोम काढून पाजला असे
सांगितले आहे. 'विष्णु' म्हणजे क-
वेदात षोडश देव समजावयाचा यावि-
षयी धृ. २२, म. १६ इत्यादि पद्या.

अथवा या कवेचे तात्पर्य असेहि हो-
ऊ शकते - 'सर्व देवात इशालाच त्या-
च्या आहेने तो उजवताच सोमपान केले
त्यामुळे तो बलवान् होऊन एकाएकी मे-
घवर बराहाम भेदून गाळून टाकितो
शाला.'

'यज्ञांमध्ये' = 'सवनेपु.' अक्षरशः
अर्थ 'सोम काढिले तेव्हा' असा आहे.
या ठिकाणी हा अक्षरशः अर्थच घेत-
ल्यास बरे होईल.

'पाषाण' = 'अद्रिम्.' हा पाषाण
म्हणजे वज्र समजावयाचा. तो गौरीगोच्या
धोव्याप्रमाणे (=पाषाणप्रमाणे) फेकला
जातो म्हणून त्यास वेदात पाषाण असे
नाव आहे.

एकदरीत ही कथा कठिण म्हटली
पाहिजे, पण त्याला उपाय नाही. वे-
दासारख्या अनादिकाळ मधात कोठको-
ठे थोड्या कथा दुर्बोध असल्या तर काही
नरल नाही. बहुतेकचून सर्वांचा अर्थ
समजण्यासारखा असतो याचेंच तत्त्वोत्त-
र नवल वाटले पाहिजे.

अर्थास कठिण असली तरी वृत्ताने
मात्र ही कथा सरळ आहे:-

असेंदु मातुः सवनेपु सद्यः
महः पितु पिपिवान्नाह अन्ना ।
मुषायैद्विष्णु. पथत सहीयान्
विष्णु

अस्मा इदु प्राश्निदेवपत्नीरिन्द्रायार्कमहिहृत्य ऊवुः ।

परि द्यावापृथिवी जंभे उर्वी नाम्य ते महिमानं परि ष्टः ॥ ८ ॥

अस्मे । इत् । ऊम् इति । प्राः । चित् । देवऽपत्नीः । इन्द्राय । अर्कम् ।

अहिऽहृत्य । ऊवुरित्युवुः ।

परि । द्यावापृथिवी इति । जंभे । उर्वी इति । न । अस्त्य । ते इति ।

महिमानम् । परि । स्तु इति स्तः ॥ ८ ॥

ब्रूते नोधा इति संमतम् । यद्वा महान्तम् इन्द्रमेव जन्मनोन्यतरं ("सद्यः") वस मा-
तादितिरभिषुतसोमा सती सोममपाययत् पाययत् भक्षितसोमस्य इन्द्र एव मेयस्य
यराहं हतयाग्राग्यो देव इति ॥ उक्तं न यन्तान्तरे, "यन् जाययाः तदहः अस्य
कामे अशोः पीयूषम् अपिबः गिरिरिष्याम् । तं ते माता परि योषा जननी महः पित्रुः
दमे आ असिष्यत् अमे" इति क्र. ३. ४८. २.

भाषायाम्.

८. अस्मा इदु इन्द्राय (=अस्मा इन्द्रायेव=इन्द्रप्रीत्यर्थमेव=इन्द्रं प्रत्यभिनिदि-
तमेव) देवपत्नीः प्राश्नि (=देवाः पतयो यासां ता देवता अपि) अहिहृत्य (=अ-
हेर्दुभस्य हनने=वृत्रहननप्रसङ्गे) अर्क (=स्तोत्रम्) ऊवुः (=समतन्वत =वहुः)
[इन्द्र एव] उर्वी (=विस्तीर्ण) द्यावापृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ) परि जंभे (=परि-
वेष्टितवान्) अस्त्य (=इन्द्रस्य) महिमानं (=महत्त्वं) ते (=द्यावापृथिव्यौ) न
परि स्तः (=नैव परिवेष्टयतः) ॥

द्यावापृथिव्योरपि सकाशाद् इन्द्रस्य महत्तरभूतत्वात् स एव ते परिवेष्टयति तयो-
रल्पीयत्वाद् तं ते न परिवेष्टयत इति भावः ॥

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् ।

स्वराब्जिन्द्रो दमे आ विश्वगूर्तः स्वरिरमत्रो ववक्षे रणाय ॥ ९

अस्य । इत् । एव । प्र । रिरिचे । महिऽत्वम् । दिवः । पृथिव्या

परि । अन्तरिक्षात् ।

स्वऽराट् । इन्द्रः । दमे । आ । विश्वऽगूर्तः । सुऽअरिः । अमत्रः

ववक्षे । रणाय ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. अस्येत् एव (=अस्येव) [इन्द्रस्य] महित्वं (=महिमा) दिवः (=गुरुकात्) पृथिव्याः अन्तरिक्षात् [च] परि [एतेभ्यः सकाशात्] प्र रिरिचे (=अर्चयति) । इन्द्र [एव] स्वराट् (=स्वेनैव तेजसा राजमानो) दमे आ विश्वगूर्तः (=दमे दमे विश्वगूर्तः=गृहे गृहे सर्वैः स्तुतः) स्वरिः (=शोभनशत्रुकः) अमत्रः (=महान्) [सन्] रणाय (=युद्धाय=योद्धुं) ववक्षे (=प्रवृद्धोरित्) ॥

स्वरिरिति पदं गर्जनावान् इति पदेनापि व्याख्यातुं शक्यम् । बृहस्पतिरमत्रो इत्येतासां नाम स्वरीणां सदने गुहा यत् इत्युक्तत्वात् । तदपि पदपाठे सुऽअरि इत्यधीतत्वात् सायणकृतस्य शोभनशत्रुक इति व्याख्यानस्य परित्यागे न कोपि हेतुः साधुरिति द्रष्टव्यम् । त्यजन्ति हि तद्विद्वद्भिरमात्मानादयः शार्मग्यपण्डिताः ॥

मृगजे 'वृत्ररूप जो सर्प त्याला मारिला तेव्हा.' वृत्राला सर्प असे वेदांत पुष्कळ ठिकाणी मृगतात याविषयी पूर्वी सांगितलेच आहे.

'त्या ध्याव्या मोटेपंगाला वेडूं शकल्या नाहीत'='न अस्य ते महिमानं परि स्तः.' मृगजे ध्याव्या महिमा (=आकार) गुह्योक्तं आणि पृथिव्या यापेक्षा मोठा ध्याव्या-

मुळे त्या आकारास त्या आपल्या पांदां ठेवून घेऊ शकल्या नाहीत.

ही कथा खाली दाखविल्याप्रमाणे आधुनिक वृत्राला बसतेः—

अस्मा इदु गाधिर्देवपतीनीः
इन्द्राय अर्कम् अहिहृत्वे वज्रुः ।
परि यौवापृथिव्या जभ उनीं
न अस्य ते महिमानं परि ॥

९. या इन्द्राचें मोटेपण दु-
लोकापेक्षां, पृथिवीपेक्षां [आणि]
अंतरिक्षापेक्षां मोठे होय. इन्द्रच स्व-
तेजस्वी, सकल गृही स्तुत, महा-
बाहुमान्, [आणि] बलवान् [असा
होन्नाता] पुढासाठीं झालेला आहे

9. Of Him alone the
vastness exceeds the Heav-
en, the Earth [and] the
Firmament; vast Indra
[alone], praised by all in
[every] home, self-res-
plendent, and having great
enemies to fight, has grown
for fight.

१. भावार्थ— 'दुर्लोकः पृथिवी
आणि अंतरिक्ष या सर्वांहूनहि ज्याचे
मोटेपण म्हणजे आकार मोठा होय असा
देव हा एक इन्द्रच होय; इतर देवांचे
मोटेपण एवढे नाही आणि जो स्वतः-
सिद्ध तेजस्वी, जो प्रत्येक मनःशान्ते घरी
सार्थानी स्तुत ज्याचे हाच मोठे जा म-
हान आणि जो जगुं वाय पुढासाठीं
वाढला आहे असा इन्द्रच होय दुर्गा
सोनी नाही ' म्हणजे, दुष्ट वस्त्रासच
जगुं वाय झाला आहे असा हा एक ई-
श्वर आहे म्हणजे देव सोनी नाही'

हा हा दुर्लोक अंतरिक्ष आणि पृ-
थिवी या तिहीपेक्षा मोठा आहे असे
हा प्रसंग स्पष्टित आहे तेजस्वी
सहस्रं ईश्वराचा मोटेपणाविषयी
आख्या आहे दुर्लोक विषय वस्तु
होय ते वस्तुसमस्त विषये दुर्लोक,
अंतरिक्ष आणि पृथिवी यापेक्षा मोठा
होय म्हणजे देव सोनी मोटेपणाविषयी अ-
तिशय बरी वस्तु असा आहे

एक ईश्वर आहे हे ज्ञान आणि ईश्वरा-
चा महिमा अपरिमित आहे हेहि ज्ञान
या सुभाषण आख्या परमपरात्तन पूर्व-
जामहि बीजरूपाने तरी होणे असे नि-
श्चयाने मागता येते

'सकल गृही स्तुत' = 'दम आ वि-
धवते' हे शब्द द्विवचन सदिग्ध आ-
हेत अस्तरा अर्थ, 'वसत सार्थानी
वसिते' म्हणजे, वसत ज्याची सर्व-
जग स्तुति करिताय असा.

पुढासाठीं झालेला आहे '—' वरसे
म्हणजे 'म्हणजे दुष्ट वस्त्रासच जगुं
झालेला आहे ' वरसे 'वाय अस्-
तरा अर्थ वस्तुसमस्त आहे' असा
होय

ही कथा सोनी वस्तुसमस्तमार्गे वृ-
त्त असा आहे —

अस्तेदेव ईश्वरिने सदिग्ध
दिव दृष्टिदा दसि अस्तेदेव ।
वस्तुसमस्तमार्गे देव अस्तेदेवः
वस्तुसमस्तमार्गे देव अस्तेदेव ॥

अस्येदेव शर्वसा शुषन्तं वि वृश्चद्वज्रेण वृत्रमिन्द्रः ।

गा न द्राणा अवनीरमुच्चदभि श्रवो दावने सचेताः ॥ १० ॥ २८

अस्य । इत् । एव । शर्वसा । शुषन्तम् । वि । वृश्चत् । वज्रेण ।

त्रम् । इन्द्रः ।

गाः । न । द्राणाः । अवनीः । अमुच्चत् । अभि । श्रवः । दावने

सऽचेताः ॥ १० ॥ २८ ॥

भाषायाम्.

१०. अस्य इत् एव शर्वसा [इन्द्रः] शुषन्तं [वि वृश्चत्] (=अयम् इन्द्र एव शोषकम् असुरं वृत्रं स्वबलेन व्यवच्छिन्नत्) । इन्द्र [एव] वज्रेण वृत्रं वि वृश्चत् (=व्यवच्छिन्नत्) । सचेताः (=समानचिन्तः=दयालुः) [इन्द्रो] गा न द्राणा (=गा इव वृत्रेणावृता) अवनीः (=अपः=मेषोदकाणि) दावने (=हविर्देवानां यजमानानाम=यज्ञं कुर्वन्त उपासकाश्च) अभि धवः (=कर्मफलभूतमन्त्रमभिलक्ष्य=कर्मफलान्नत्वेन) अमुच्चत् (=अवधात्) ॥

इन्द्र एव जलशोषकवृत्रं हत्वा यजमानहितार्थं मेषोदकान्यावर्जयतीत्यर्थः ॥

१०. भावार्थः— 'पाणी जिरुडून तिरुडून शोषून घेऊन चोर जसा गुरे चोरून एकाद्या गुहेत लपवून ठेवितो तसा मेषादेवरांत लपवून ठेवणारा जो वृत्र, त्याला इन्द्रच आपल्या बळावे आणि बळानें छेदून टाकितो झाला; आणि यज्ञादि कर्म करणारा जो उपासक त्याच्या हितार्थं मेषोदके सोडून देता झाला.' हा इन्द्राचा पणक्रम येदांत जिरुडे तिरुडे पसरलेला आहे.

हा मंत्रांत जो छेदून ठेविलेला गाई-पसागें अशी उपमा मेषोदकांत दिली आहे ती लक्ष्यांत ठेवण्याजोगी आहे.

गुरे चोरून गुहेत नेऊन ठेवणें ही का सर्व युगीं सर्व देशीं प्रसिद्ध आहे. जो आणि रोमन लोकांचीं पुराणे (मिफालनी) वाचणारांस ही गोष्ट चांगली ठाऊक असलेली. आलीकडे विजापूर येथें दुष्काळाच्या संवधाने आर दिव्हाचीं जुन्या इमारतीं साफ करण्याचें काम सल्ले असून त्यांचीं एकीच्या मंड्यां व व्याराचा उपयोग आजार्थी वरील वरें चोर त्यांक अशाच कामीं इत्यादि असत, त्यामुळे त्यांत गुरांच्या इत्यादि आणि सगळ्या सगळ्याचें मोडमोडें होत राहिले. ते जननांतलीं आज

या इंद्राचे मोटेपण सु-
क्षां, पृथिवीपेक्षां [आणि]
तापेक्षां मोठे होय. इंद्रच स्व-
, सकल गृही स्तुत, महा-
न्, [आणि] बलवान् [असा
ता] युद्धासाठी झालेला आहे.

9. Of Him alone the
vastness exceeds the Heav-
en, the Earth [and] the
Firmament; vast Indra
[alone], praised by all in
[every] home, self-res-
plendent, and having great
enemies to fight, has grown
for fight.

. भाषार्थ - ' सुलोक, पृथिवी
अंतरिक्ष या सर्वांहूनहि ज्याचे
। म्हणजे आकार मोठा होय असा
। एक इंद्रच होय; इंद्र देवाचे
। एवढे नाही. आणि जो स्वतः-
। जेवरवी, जो प्रत्येक मनुष्याचे घरी
। स्तुत, ज्याचे शत्रु मोठे, जो म-
आणि जो जणुं वाय युद्धाकरिताच
। आहे असा इंद्रच होय, दुसरा
नाही. ' म्हणजे, युद्धे करण्यासच
वाय झाला आहे असा हा एव इ-
आहे, दुसरा देव कोणी नाही
। हा सुलोक, अंतरिक्ष आणि पृ-
थ्वीपेक्षा मोठा आहे असे
। असे सांगितले आहे त्यानंतर
याचे ईश्वराच्या मोटेपणाविषयी
या आर्य युद्धाचा विचार वसा
ते मानवजन दिग्गं सुलोक,
रिक्ष आणि पृथिवी यांपेक्षा मोठा
। म्हणजे यांपेक्षा मोटेपणाविषयी अ-
। म्हणजे याने याने अद्वय आहे

एक ईश्वर आहे हे ज्ञान आणि ईश्वरा-
चा महिमा अपरिमित आहे हेहि ज्ञान
या सुत्तामन्युन आपल्या परमपूज्यतन पूर्व-
जासहि बीजरूपाने तरी होते असे नि-
श्चयाने सांगता येते

‘सकल गृही स्तुत’ = ‘दमे आ वि-
श्वतूत..’ हे शब्द क्वचित् सदित्य आ-
हेत असरक्ष. अर्थ, ‘घरात सर्वांनी
मजिस्तेला’ म्हणजे, घरावर ज्याची सर्व-
जण स्तुति करितात असा.

‘युद्धासाठी झालेला आहे’ = ‘वरसे
झाला.’ म्हणजे युद्ध करण्यासच जणु
झालेला आहे ‘वरसे’ याचा अस-
रक्ष अर्थ. ‘वाटलेला आहे’ असा
होतो.

ही कथा त्याची दानवित्यादमागे वृ-
त्तात बसते —

अस्येदं द्वि रिचिने महिम्न
दिव युद्धियाः पति अद्विस्मान् ।
स्वराजिन्नी दम ओ विश्वतूतः
स्वराजिन्नी वरसे दम ॥

अस्येदु त्वेषसा रन्त सिन्धवः परि यद्वज्रेण सीमयच्छत् ।

ईशानरुहाशुषे दशस्यन्तुर्वीतये गाधं तुर्वीणिः कः ॥ ११ ॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । त्वेषसा । रन्त । सिन्धवः । परि । यत् ।
वज्रेण । सीम् । अयच्छत् ।

ईशानरुहत् । दाशुषे । दशस्यन् । तुर्वीतये । गाधम् । तुर्वीणिः ।
करिति कः ॥ ११ ॥

अस्मा इदु प्र भरा नूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः क्रियेधाः ।

गोर्न पर्वे वि रदा तिरश्चेप्यन्नर्णीस्यपां चरध्वै ॥ १२ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्र । भर । नूतुजानः । वृत्राय । वज्रम् ।
ईशानः । क्रियेधाः ।

गोः । न । पर्वे । वि । रद । तिरश्वा । इप्यन् । अर्णीसि । अपाम् । चरध्वै ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. अस्येदु (=अस्यैव) त्वेषसा (वलेन) सिन्धवः (=समुद्रा) रन्त (=त्वं
स्वे स्थाने विरमन्ति), यद् (=यथा) सी (=तान् सिन्धून्) वज्रेण पर्ययच्छत् (=परि-
रितो नियमितयान्=तेन सिन्धुषु वज्रद्वारा परिवेष्टितेषु ससु यथा ते स्वस्वस्थानेषु
विरताः स्युस्तथा विरता भवन्ति) । ईशानरुत् (=वृत्रादिवधेनात्मानमैवैधर्म्यं
कुर्वन्) [स] दाशुषे (=हविर्दानवत उपामन्ताय) दशस्यन् (=कलं प्रयच्छन्)
[पर्वते] । तुर्वीणिः (=सत्रूणां हिसिता) [एतादृश इन्द्रः] तुर्वीतये (=एतत्समूह-
कस्मैचिदुदके निमग्नस्य कवये) गाधम् (=अवस्थानयोग्यं विष्ण्य प्रदेशं) कः
(=अकः=अकरोत्) ॥

१२. [हे इन्द्र], नूतुजानः (=क्षिप्रः) क्रियेधाः (=वल्लयान्) ईशानः (=वि-
भुक्) [त्वम्] अस्मा इदु (=अस्मा एव) वृत्राय वज्रं प्र भर (=प्रहर=इमं वृत्रं व-
ज्रेण प्रहर) । अर्णीसि (=वृष्टिजलानि) इप्यन् (=मेघादवगमयन्) [त्वम्] अपां
चरध्वै (=उदकानां चरणाय=उदकानि यथा चरन्ति तथा) गोः पर्वे न (=गोः प-
र्वीणां=गोमर्मसत्पद्वानि) [तस्य वृत्रस्य] [पर्वीणिः=तण्डान्] निरधा (=निर्-
यथा भवन्ति तथा) वि रद (=जिह्वि) ॥

मेघान् वृत्रं गामिन् चिन्वा लोहिताः पुरुषा गोमर्मसत्पद्वान् भृशं जिह्वि हर-
तुषन् तण्डासिन्वा तस्माद्वि हृत्वा जलानि प्रनाहय । एवं हि सिन्धुस्यो वल्लय-
ननुरानि न ते विमन्यसाध्यमिति भावः ॥

१०. हा इंद्रच आपल्या बळा-
ने शोषक [अमुरा]ला [छेदून
टाकित्या झाला], इंद्रच [आप-
ल्या] बळाने वृत्राला छेदून टा-
कित्या झाला. दयावान् [इंद्रच]
गार्हपत्याने कोडलेल्या उदकांसह-
वेदाच्या उपासकासाठी अन्न मि-
ळावे म्हणून मुक्त करित्या झाला.

10. He alone, with his
might, slew the Demon of
drought; Indra [alone] with
his thunderbolt slew
Vritra. Sympathizing In-
dra [alone] let down, like
confined cows, the waters
for the giver of oblations
for food.

नसून याग म्हार बघीरे जातीच्या चोर-
नीं आत गुरे नेऊन तेथे त्याचा आपल्या
रीतीप्रमाणे विनियोग केलेला असे

‘शोषक अमुराला’ = ‘शुष्कतम्’ हा
शोषक अमुर म्हणजे वृत्रच समजावया-
चा आहे. यावरून वृत्राचे स्वर (स्व-
पदसिद्ध) स्वरूप दिशून येते

‘अन्न मिळवें म्हणून’ = ‘अभि धव.’
म्हणजे आपली उपासना करणारे जे
अन्न त्यास अन्न मिळवें या उद्देशाने.
पाठम पदनावरव धाव्य विद्वत् असते
या श्रवेंत वृत्राविमोचने जे दूरवदीर्घ
अपिचउगं वाचावयाचे आहे ते चमत्का-
रित आहे; ते असे,—

अस्य इदेव शवमा शुष्कतम्
वि वृषेद्वेग वृत्रेदमिन्द्र ।
या ॥ स्वराणा अवनोरमुषन्
अभि रशरवो दीवने सवेता ॥
एत ‘शुष्क’ याएवनी ‘वृत्रेदम्’

‘गणा’ याएवनी ‘स्वराणा’ आणि
‘श्रवो’ याएवनी ‘रशरवो’ असे वा-
चावे लागते याचकडेस लक्ष्य देण्यासा-
रिते आहे. यावरून असे सिद्ध होते
की रशरापने संयुक्त झालेले जे अक्षर
त्यातील रशराच्या पूर्वीचे जे व्यंजन
ते, वृत्राला अवश्य असल्यास, स्वतंत्र
अक्षर होत असते, म्हणजे रकार आणि
यापूर्वीचे जे व्यंजन यांच्यामध्ये एका इ-
स्य किंवा दीर्घ स्वर वास्तता येतो; जसे
‘वृत् + र’ यात वृ आणि र यांच्यामध्ये जे
वातला; ‘वृ + राणा’ यातील वृ आणि र
यांच्यामध्ये अ घालून ‘स्वराणा’ केले;
आणि वृ + रवो यातील वृ आणि र
यांच्यामध्ये अ घालून ‘शरवो’ आणि
मग ‘रशरवो’ असे केले आहे. याच-
माणे दुसरेहि ठिकाणी वृत्राचनेचे प्रयोग
येतील.

अस्येदु प्र ब्रूहि पुर्व्याणि तुरस्य कर्माणि नव्य उक्थैः ।
 युधे यदिष्णान आयुधान्युधायमाणो निरिणानि शत्रून् ॥ १३ ॥
 अस्य । इत् । उम् इति । प्र । ब्रूहि । पुर्व्याणि । तुरस्य । कर्माणि ।
 नव्यैः । उक्थैः ।
 युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । ऊधायमाणः । निरिणानि । श-
 त्रून् ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१३. अस्य इत् उ (=अस्यैव) तुरस्य (=पुद्गाय स्वरपागस्य=नपशानि)
 [इन्द्रस्य] पुर्व्याणि (=पुराणानि) कर्माणि (=वृषवधादीनि चरितानि) [इन्द्रो-
 र्व्यं] प्र ब्रूहि (=प्रसीत) । [स हि] उक्थैः (=स्तोत्रैः) नव्यः (=नाना-
 [भवति]) । यद् (=परमाद्) युधे (=योद्धुं=योधनार्थम्) आयुधानि इष्ण-
 (=वज्रादीन्धराणि प्रक्षिप्य) ऊधायमाणः (=हिसन्) [स इन्द्रः] शत्रून् निरि-
 णानि (=नितराय अभिगच्छति=नाशयति) ॥

अस्येदु इत्येवमस्येदु इत्यन्तं मिथ्यः

परि यद्वर्जितं सोमयच्छन् ।

इष्टान्तराभयुधे दशस्यन्

तुर्वीये माभये तुर्वीगः कः ॥

माय 'यत्नेन' याया आदून् 'यत्ने-
 रेण' अमे वृत्तिरेण यायने आगि 'दाय-
 ये' आदे ने 'दाययत्ने' आगि 'माय'
 आदे न्याययत्ने 'माभये' अमे वृ-
 त्तिरेण यायने. या दाययत्नेयत्ने यत्ने-
 यत्नेरे वेदाय दाययत्ने आदयत्ने. य-
 यत्ने यत्ने यत्ने अयत्ने आगि यत्ने यत्ने
 यत्ने यत्ने आगि यत्ने यत्ने अयत्ने
 यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने

यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने

'नो एतादा यत्नेय माय मायने वि-
 कटे तुर्वीये करितो तया यत्नेय यत्ने
 त्याये तु तुर्वीये तुर्वीये कर, आगि यत्ने
 यादून् उदयाने पसाद नदीयत्ने यत्ने
 त अमे कर. हे तुया अयत्ने यत्ने
 कारण की तु यत्नेय यत्ने अयत्ने यत्ने
 तुया यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने
 अयत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने
 यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने
 यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने
 यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने

यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने
 यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने
 यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने
 यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने यत्ने

११. याच्याच वज्राच्या पो-
गानें समुद्र [आपआपल्या स्थानां]
राहतात, कीं जणुं [तो] त्यांस
[आपल्या] वज्रानें वेदूनच राह-
तो. ऐश्वर्याकान् [इन्द्र] उपासका-
वर अनुग्रह करणारा [होय]; वा-
ज्रातक [इन्द्र] तुर्वीतीसाठीं [पा-
ण्यास] उतार करिता झाला.

१२. [हे इन्द्र], अति आ-
वेशी [आणि] बलवान् प्रभु [अ-
सा जो तूं तो] ह्याच वज्रावर [आ-
पलें] वज्र मार. [तूं] गाईचे
आडपेतिडवे [तुकडे केल्या] प्रमा-
ने [वज्राचे] तुकडे कर, आणि
वृष्टि पाडून उदकें वाहायला लाव.

११. 'मोठमोठाले समुद्र आपआपले
ठिकाणीच राहतात, मर्यादा उद्धूत
जान नाहीत, तर जणुं काय त्यास इन्द्र
आपल्या वज्रानेच वेदून मर्यादांच्या नात
देवीत असतो; हा पराक्रम इन्द्रच इन्द्र
शक्ती, दुसरा कोणी नाही सर्वांचा
प्रभु जो इन्द्र तोच उपासकांवर वृषा क-
रीत असतो. पराक्रमी इन्द्रच तुर्वीतिनांवा-
च्या उपासकाकरिता पाण्याला उतार
पडे असे कविता झाला' असा भावार्थ.

'तुर्वीति.' शु. ५६, मं. ६, आणि
पृ. ३६, म. १८ पहा. तुर्वीति या ना-
वाचा उपासक पाण्यात मगदला अमुन
उतार नेमण्यापुढे बुद्धि नान असता
इशाने तो बुद्धि नवे वृद्धन तेथे एकाएकी

11. Through His might
alone, the seas stand [in
their places], as though
he surrounded them with
his thunderbolt. Supremo
[Indra] [is] favourable to
the worshipper: victorious
[Indra] made a ford for
Turviti.

12. [O Indra], strike
[thou], the impetuous
[and] mighty Lord, [thy]
thunderbolt upon this very
Vritra; cut [him] down into
fragments like a cow, that
the showers may fall, that
the waters may flow.

उतार होई असे केले अशी प्रसिद्धि अ-
सण्यापुढे त्याला उद्देगून वज्राच्या चरणा-
ना अर्धे समजावणाचा आहे. हा आ-
श्वर्यकारक पराक्रम ध्यानात ठेवण्याची-
गा आहे. कृष्णप्रभूला गोकुळात नेत
अमला वसुधा नदीने हुभागून मार्ग दि-
ला, आणि जीवत केरत समुद्राच्या पा-
ण्यावरून चालले तेव्हा पाणी जमिनी-
प्रमाणे पडे झाले असे प्रसिद्ध आहे. या
सर्ग कथांचे बीज परमपुत्राने वेदांत
आहे या संबंधाने पाहिले असतां गदल
धर्मांचे बीज वेद असे म्हटल्यास काही
अतिशयोक्ति होत असे वाटत नाही.

या क्रमेचेहि वृत्तरचन ध्यानात ठे-
वण्याजोगे आहे, ते असे.-

भस्वेदुं भिया गिर्यंश्च दृळ्हा द्यायां च भूमां जनुपमुजेने ।
 उपो येनस्य नोगुवान ओणिं सद्यो भुवर्दित्योय नोधाः ॥ १४ ॥
 अस्य । इत् । ऊम् इति । भिया । गिर्यः । च । दृळ्हाः । द्याया । नृ ।
 भूम । जनुपः । तुजेते इति ।
 उपो इति । येनस्य । नोगुवानः । ओणिम् । सद्यः । भुवत् । बीर्दित्योय ।
 नोधाः ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१४. अस्य इदु (=अर्येय) [इन्द्रस्य] भिया (=भयेन) दृळ्हा गिर्यभिः
 (=दृढा निभला. पर्वता अपि), द्यायाभूमा च (=आवापृथिव्यौ च) तुजेने (=ज-
 म्पैते), जनुपः (=जना) [अपि] [कम्पन्ते] । [अतः कारणाद्] वेत्स
 (=कान्तस्य) [इन्द्रस्य] ओणिं (=रक्षणम्) उपो जोगुवानः (=सूक्तेः पुनपुन-
 रूपशब्दयन्=उपधोक्तयन्) नोधाः (=एतन्नामक ऋचिः) सद्यः (=क्षिप्रमेव) की-
 र्योय भुवत् (=वीर्यवानभवत्) ॥

युद्धकुशल आणि शत्रुहननाविषयी यो-
 ग्य अशी वर्गीत. आमचे अर्वाचीन
 कवि कोणत्याहि देवाचें वर्णन करूं लाग-
 ले म्हणजे त्याला निजवितील, उष्मा
 लागतो म्हणून वारा घालवितील, किंवा
 पाय दुसतात म्हणून देवीकडून त्याचे
 पाय रंगविलेतील, अथवा त्याजकडून
 आंगाला विभूति लाववून अनेक वर्षेपर्यंत
 तप करवितील. हा जो भेद आम्ही
 दाखविला तो, प्राचीन आपले आर्य पूर्व-
 ज जे आपला देव कसा आहे म्हणून
 मानीत आणि आम्ही कसा मानितो ते
 दाखविण्याकरिता सांगितला आहे. व-
 लागत. देवाचे स्वरूप कवीच्या कल्पने-
 स्तुतेच्याचें हेतू असून ते तर बदलत नाहीच;
 तेच वृत्त आमचे विचार मात्र बदलत

म्हणावी लागते:-

अस्य इदु प्र ब्रूहि पूर्वआणि
 तुरस्य कर्मणि नय्य उर्यः ।
 युधे यदिष्वाणौ आयुधानि
 कषायमाणो निरिणाति शत्रून् ॥
 यात 'कर्मणि' आहे त्याऐवजी वृत्ताधि-
 'कर्मणि' असे समजावयाचे; आणि
 'इष्णानः' आहे त्याऐवजी 'इष्वाण-
 नः' असे म्हणावयाचे; त्याजवरून असा
 नियम निघतो की, 'र' अथवा 'वृ'
 हे ज्यांच्या आरंभी आहेत अशी संयुक्त
 अक्षरं संहितेत असलीं तर वृत्तानुष-
 धाने 'र' बदल 'वृ', असे आणि 'वृ'
 बदल 'व्य' असे म्हणावयासिता नाही;
 म्हणजे संयुक्त अक्षराचें पहिले व्यंजन
 इतकें लाववून म्हणण्याची चाल पूर्वी
 असावी की, त्याचे एक स्वतंत्र अक्षर

अर्थ:- दाखविल्याप्रमाणे
 कसा सारला

१३. ह्याचीच [ह्या] पराक्रमी
[इंद्राची] च पूर्वीची चरिते गा.
स्तोत्रे गाऊन त्याची स्तुति गाण्या-
स योग्य [होय]. कारण कीं तो
आयुधे टाकून लढून नाश करणा-
रा [होस्ताता] शत्रूंचा संहार क-
रीत असतो.

13. Of Him alone sing
thou forth the ancient [ex-
ploits], the exploits of
mighty [Indra]. [He] de-
serves to be praised with
hymns; since throwing
missiles for fighting, [he],
the destroyer, crushes the
enemies.

तरी अशी उपमा देणार नाही तर
वैदिक कवीने ही उपमा दिली. याचे
तात्पर्य इतकेच की, ज्या वस्तु खाऊ न-
येत असे आम्ही आता योग्यरित्याने म-
मनतो आणि ज्याचे नाव घेणे म्हणजे पा-
तक आहे असे मानितां ते पदार्थ पूर्वी
कविजन अभक्ष्य समजत नसत, आणि
त्याचे नाव घेणे किंवा त्याची उपमा देणे
हें पातक आहे असें मानीत नमन.
यस्तुतः पाहिलें असतां अभक्ष्यमक्ष्या-
चा विचार करूं लागलो तर वैदिक यु-
तिरक्षा आमचे हे नापडे फलियुग अ-
धिक पुण्यवान आणि अधिक स्तुतिपात्र
आहे अशाविषयी हे तर्क केवळ सापक

आहे, पण कवेदात दुमरे ठिकाणी बळ-
कट पमाणे येत जातील.

‘आणि वृष्टि पावून उदके पाहा-
याला लाव ‘इयन् अर्गामि अपा च-
रध्वे’ अक्षरशः अर्थ, ‘वृष्टि येई असे
करणारा तूं उदकाच्या वाहण्यासाठी’
असा आहे, तो स्पष्ट समजाया म्हणून
आम्ही किंचित विमराने भाषांतर केले
आहे.

वृन्नासाठी तिसरा आणि चवथा हे
पाद खाली लिहिल्याप्रमाणे वाचावे:-

गोर्न पवे वि रदआ तिरधा
इयन् अर्गामि अपा चरध्वे ।

१३. ‘इंद्र युद्ध करण्यात अति
बुद्धांत होय; तो वज्रादिक आयुधें शत्रू-
वर टाकून देऊन आपणाहि आमावर
धावून जातो आणि शत्रूस चिरडून ना-
शाने करून टाकितो. यामुळे तो स्तोत्रें
गाऊन स्तुतिला गाण्यास पात्र होय. तर
जण जो इंद्र, त्याचीच वृत्रवधादिक जी
महाकृत्ये तो तू गा,’ असें कवि शो-

कास अथवा नववज्र असलेल्या मित्रास
म्हणतो आहे.

या कवेत इंद्राचें स्वरूप कसे वर्णिले
आहे तिबद्दल आमच्या वाचकांनी लक्ष्य
घ्यावे. आपले आर्षे पूर्वेन नित्य हातांत
गोमुर्गी घेऊन तण करीत नसत. त्यास
युद्ध वरण्याची शक्ती नित्य असे. त्या-
मुळे ते आपल्या उपास्य देवतेला मुद्रा

भ्रमा इदु न्यनुं दाप्येनामेतो यदुत्रे भूमीनानः ।

मिगंनं सूर्यं परपृथानं सोमंश्ये सुधिंमावुदिष्टः ॥ १५ ॥

अमे । इत् । इम् इति । मत् । अम् । दापि । एनाम् । एकः । यत् ।
प्रे । भूः । देशानः ।

प्र । एतंशम् । सूर्यं । परपृथानम् । सोमंश्ये । सुधिंम् । आवत् ।
इष्टः ॥ १५ ॥

भाषायाम्.

१५. अस्मा इदु (=अस्मा एव) [इडाप] एनाम् (=अस्मादुपानेना ज-
नाना) न्यन् (=न्य पसिङ्) [न्योयन्] अतुदापि (=अघारि) यत् [मोय] भूरे
(=बहुन. प्राणिजातस्य) एष्टः (=अद्वितीय) ईशानः (=रामी) वरे (=परावे
=इष्टवान्) । इष्टः सूर्यं सोमंश्ये (=सूर्यसोमशयनामकेन केनचित्स्थे) परपृथान
(=पृथगत) सुधिं (=सोमानामभिपोताम्) एतंशम् (=एतन्नामान केचिदुपान-
कम्) प्रायत् (=परार्थेण संरक्षितवान्) ॥

अस्मामृषि 'सूर्यं परपृथान सोमंश्ये' इति वार्यं दुर्बोधतरमनुसायगमेवास्माभि-
र्बोधितम् । ते हि यदस्ति । "जनसार्धसंयमाख्यायिका । स्वशब्दो नाम कश्चिद्वाचा ।
ता च पुनरात्मः सूर्यमुपासायके । तस्य च सूर्य एव पुत्रो बभूव । तेन सदैवतानाया
महर्षेर्बुद्धं जातमिति ।" अत्र यद्यपि सूर्यसोमंश्ययोः पदयोर्निर्वचनं सादृशेन व्या-
ख्यायिकामनुसृत्य कृतं चिन्तं भवेत् तदपि सूर्यः सोमंश्य इति नाम्ना कश्चित्प्रेक्षि-
पुत्रो न भवेदिति न । केचित् पाश्चात्यपण्डितास्तु सूर्यं तेजस्विनि सोमंश्ये सोमवा-
नामधार्तां समूहे परपृथानं स्पृहा कुर्वन्तं शोभनाश्रुपस्य धनसंख्या कुर्वन्तम् इती-
च्छन्तीति भाति ॥

१४. द्वाच्याच भीतीने अचल पर्वत सुद्धा [आणि] द्युलोक मूलोक [हे] सुद्धा [आणि] [सने] प्राणी सुद्धा घरघर कांपतात. पियकर इंद्राच्या अभयाची स्तुति करीत करीत नोधा एकाएकी बळवान् झाला.

14. Through the dread of Him alone even the solid mountains, even heaven and earth [and] men tremble. Praising again and again the support of beloved [Indra] Nodhas instantly became powerful.

होतान् य तेहि आगती मयुक्त अक्षर होत असो रानदेखात वाही एक बाले-
१ लावणी प्रसिद्ध आहे, त्यान
अभ्याह नर्मदा घव्याह बहोदा बहो-
दा गवाह । नाकि नय मरजाची । ४०
मगे दोन वरण जाव्याम आदव-

नात यानहि 'सर्वाची' याऐवजी
'मरजाची' असो बाले आहे क्षत्रि
प्राचीन असो अधवा अर्थाचीन असो,
दिव्य असो दिवा साम्य असो, व्याकरण
आणि तंद इत्यादि शास्त्रांचे नियम एकच
आहेत

१४ 'इंद्राण्य मिठन मोठ्याने प्रचर
मे जे निधळ घरीत तेहि वणव्यान
मोहि वीपता, आणि पृथिवीहि
पिंते, मग जन वीपताय वळून सा-
जवयात मरजाच असो अणून तो मरजाचे
विरक्षण करितां त्यामुळे तो सर्वत्र मिथ
होतान् आहे तर असा जो दिवकर
इंद्र त्याने वेलेला मरक्षणवा अनुनि
करीत वराव मा जा नोधा करि ता
बळवान् झाला.'

ज्याने जे लोक अमनात, त्याम हा अर्थ
ममजून संपादयाम नदोव कारण
ईश्वरमुक्तावसायाच्या योगाने तदनुकर-
णाची इच्छा उत्पन्न होते; तेनें स्वप्न
महिषार आणि मदाचार हे नियंत्रणात,
आणि मद्रिकारजा आणि मदाचारा-
च्या आदी जी इति असो ती दुसऱ्या
वर्णाद्वहि दिव्याची नमने

दुसरी सुद्धा - 'मनुष्य' पथपेदे
बहुवचन

या कवेला देवा वरण माली दान-
दिव्यमयने वरणवा संपत्ते -

स्त्रियां २४ ईश्वरिअर मंत्राः

ने त हा व सुखाचा वना आहे तो
अपने, बा, इंद्राच्या दारुणदुःखी
बस हा व हा व व व व व व व व व
व व व व व व व व व व व व व व

एवार्ते हारियोजन सुवृत्तीन्द्र ब्रह्माणि गोतमासो अकृन् ।
 ऐषु विश्वपेशसं धियं धाः प्रातर्मक्षू धियार्वसुर्जगम्यात् ।
 ॥ १६ ॥ २९ ॥ ४ ॥

एव । ते । हारिऽयोजन । सुऽवृत्ति । इन्द्र । ब्रह्माणि । गोतमासः ।
 अकृन् ।

आ । एषु । विश्वऽपेशसम् । धियम् । धाः । प्रातः । मक्षु । धियाऽर्वसुः ।
 जगम्यात् ॥ १६ ॥ २९ ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

१६. हे हारियोजन (=हयोरश्वयोर्योजनं युग्मं यस्य रथे स) इन्द्र, गोतमासः (=गो-
 तमाः=गोतमगोत्रोत्पन्ना अस्मद्रूपा उपासका) एव (=एवम्=अनेन प्रकारेण) ते
 (=त्वदर्थं) सुवृत्ति (=सुवृत्तीनि=सुरचनानि=सुन्दरानि) ब्रह्माणि (=स्तोत्राणि)
 अकृन् (=अकृत), आ एषु (=एषु स्तोत्रेषु गोतमेषु) विश्वपेशसं (=सर्वेषां)
 धियं (=धनं) धाः (=धेहि=स्थापय=अस्मभ्यं गोतमभ्यो देहि) । — धियाऽर्वसुः
 (=धीमान्=महायुक्त) [इन्द्रः] प्रातः (=प्रातःकाले) मक्षु (=सत्वर) जगम्यात्
 (=दिनेदिन आगच्छतु) ॥

१९. असंख्य लोकांचा एकत्र प्रभु [जो इंद्र] त्याला जे आवडते ते हे आमचे [स्तोत्र] त्या इंद्रालाच अर्पण केले आहे. सोम अर्पण करून उपासना करणारा एतश सूर्यसौवर्ण्याशो युद्ध करित असता त्याचे संरक्षण इंद्र करिता झाला.

15. To Him alone this hymn of ours is offered, which he, the single Lord of all, loves. Indra protected the Soma-pressing Etas'a who was fighting with Sūrya Sauras'rya.

१५. 'अनेक लोकांचा एकत्र प्रभु असा जो इंद्र, त्याला जे आवडते असे हे आमचे स्तोत्र आधी इंद्रालाच अर्पण केले आहे. तर तो आमचे संरक्षण करी संरक्षण करणाऱ्याविषयी इंद्राची प्रशंसा आहे. उदाहरणार्थ, एतश नावाचा उपासक सूर्यसौवर्ण्य या नावाच्या मनुष्याबरोबर लढत असता त्याला इंद्राने रक्षित करून प्रसिद्धि आहेच'. असे तात्पर्य.

'सूर्यसौवर्ण्याशो युद्ध करित असता' = 'सूर्ये परपृधानं मौवर्ण्ये.' हा अर्थ आधी सांगणास अनुमग्न केला आहे. पण त्याच्या निर्विवादत्वाविषयी विशेष जाणता येत नाही. 'सूर्याची बरोबरी क-

रणान्या पोल्याची इच्छा करणारा जो त्याला' असाहि अर्थ अक्षरशः होऊ शकेल.

'एतश' हा कोण होता अथवा 'सूर्यसौवर्ण्य' कोण होता याविषयी विशेष म्हणण्यासारिते काही ठाऊक नाही. सू. ५४, मं. ६ पहा.

वृत्तसुसार्थ ही कथा खाली दाखविण्याप्रमाणे आहे असे समजावे.

अस्मा इदु त्वेदनु दायि एताम्

एतो वैद्रे भूररीशभान् ।

म एतश सुरिणं परपृधानं

सीवर्णिषु सुपुद्गमावदिन्द्रः ॥

१६. या प्रकारेकहून हे सु-
वर्णवाणांचे घोडे जोडिलेल्या रथांत
जाणाऱ्या इंद्रा, हे सुंदर मंत्र गो-
तमांनी तुजप्रीत्यर्थ केले आहेत.
तर तूं आमच्या ठायी सर्व प्रकारचे
धन स्थापित कर.—बुद्धिमान्[इंद्र]
प्रतिदिवसी सकाळी येत जाओ.

१६. 'सोन्याचे घोडे रथास जोडून
जाणाऱ्या हे इंद्रा, या प्रकारेकहून
आम्ही गौतमांनी तुझी स्तुति केली आहे
आणि ती सुंदर रीतीने केली आहे तर
तूं मान्य करून घे आणि आम्हां उ-
त्तरीला सर्व प्रकारचे धन दे असा
वार्थ. हा या सूक्ताचा उपसंहार झाला
आणि उपसंहार झाला असे दर्शविण्या-
रिता ऋषीने 'या प्रकारेकहून' (एव)
सिं या ऋचेंत पद घातलें आहे; आणि
उपसंहारात काही तरी वस्त्रदान मागा-
ण्याचे असते ते घात मागितले आहे त
हें की, इंद्राने स्तुति मान्य करून घ्यावी
आणि स्तुतिरुपेने जे गौतमकुळातील
ऋषि त्याजला सर्व प्रकारचे धन द्यावे.

'सुवर्णवाणांचे' इ० = 'हरियोजन.'

16. Thus, O Indra, that
harnesses a pair of golden
steeds to thy car the
Gotamas have made these
well-fashioned hymns for
thee. Confer thou upon us
wealth of all forms.—May
wise [Indra] come early
each day in the morning.

इंद्राचे घोडे सुवर्णवाणांचे आहेत असे
सांगितले आहे.

'गौतमांनी' सूक्तकर्ता जो नोधा
ऋषि तो गौतमकुळातील आहे हे लक्षात
ठेविले म्हणजे 'गौतमांनी' का म्हटले ते
समजल; कारण की सूक्तकर्ता आपल्या
कुटुंबातील सर्व माणसे जवळ घेऊन त्या-
जबरोबर शत्रोपासना करित आहे आणि
त्याजबरोबर मिळून सूक्त रचून म्हणत
आहे असे समजले पाहिजे.

'बुद्धिमान्' इ०. हा वयचा चरण
भुवणदासारखा आहे तो पूर्वी आलाच
आहे. याचा संबंध या सूक्ताशी अथवा
या ऋचेशी विशेष आहे अथवा इष्ट तरी
आहे असे नाही.

संहितापदपाठयोरशुद्धानि ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७	८	उत्ताः । ईव	उत्ताःऽईव
१७	१०	जुवन्तु	जुवन्तु
४१	४	मन्दु शतं	मन्दु शतं
१२९	७	अनुऽकामम्	अनुऽकामम्
१८५	१२	० वरुणा इवे	० वरुणा । इवे
२०५	९	इमहे	ईमहे
२१७	३	अतु । एतये	अतुऽएतये
३६७	३	ते	ते
४२३	१	वि सुगुणं	वि सुगुणं
४२९	१	हिरण्य०	हिरण्य०
५३३	७	दःऽगा	दःऽगा
५७७	७	विभाऽवसो शतं	विभावसो शतं
६१३	८	शेऽभु शतं	शेभु शतं
६२९	३	पुनऽवसु शतं	पुनवसु शतं
६५३	३	महि	महि
६९५	१०	यन्ति । अनुऽभिः	यन्ति । अनुऽभिः
६७५	२	० यांति	० यांति
७०७	५	मुऽवसु शतं	मुवसु शतं
७१७	३	इदम्	इदम्
७३७	५	रवेऽरिनि रवः	रवेऽरिनि रवः
७७९	१	नय	नय
८३१	५	अपः	अपः
८५१	४	अग्ने	अग्ने

भाषायामशुद्धानि ।

३९५	१७	अवदग्नेही	अवदग्नेही
४०५	९	इषा०	ईषा०
८८१	१७	इषा	इषः

माझे

सर्व आर्य वंधु व भगिनी

यांस

हैं भापांतर

सादर समर्पण केलें आहे.

भापांतरकर्ता.

VEDĀRTHAYATNA

OR

AN ATTEMPT TO INTERPRET
THE VEDAS.

वेदार्थयत्न.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित य

निर्णय मगरी आणि इंग्रजी भाषांतर.

वर्ग २. मद्रास गन १८७७. भाग १

आ नु गतांमि नां इह देवां उप प्रशंसये ।

हव्या मुक्षन्त्र गीतये ॥ ६ ॥

आ । न । गतांमि । तां । इह । देवां । उप । प्रशंसये ।

हव्या । मुक्षन्त्र । गीतये ॥ ६ ॥

न योः केष्विदृश्याः शृण्वे रयंश्च कथन ।

यदमे यामिं दृत्यम् ॥ ७ ॥

न । योः । उपदिः । अश्व्यः । शृण्वे । रयंश्च । कत् । न

यत् । अमे । यामिं । दृत्यम् ॥ ७ ॥

भाषायाम्:

६. न (=अपि न) तां (=पूज्यतां) देवान् प्रशंसये (=स्तोत्राय=अभिः कृतं स्तोत्रं श्रोतुं), [तथा] हे मुक्षन्त्र (=सुप्रकाश), हव्या गीतये (=हव्या गीतये=अस्माभिः प्रशंसानि हव्याणि संनितुम्) इह (=अस्माकं यज्ञे) उप आ व (=<साम्येन आनय) ॥

७. हे अमे, यद् (=यदा) [त्वं] दृत्यं यासि (=देवानां दूतत्वं कर्तुं [तदा] योः (=रथे गच्छतस्तत्र) अश्वः (=अथसंनयः) [अथवा] रय उपदिः (=ध्वनिः) कथन (=कदापि) न शृण्वे (=न ध्रुयते) ॥

“श्राव्यगमनेनास्माभिः शब्दो नोपलभ्यत इत्यर्थः” ॥

यज्ञ चागला अस्ते समजत ते, आर्य जन कौणकौणते पदार्थं तात आनि कौणकौणते पदार्थं देवांस अर्पण करीत ते सर्व समजत्याशिवाय कळण्यास साधने नार्हात.

धोकीकरण.—

यस्य दूतो अस्ति क्षयं वेति हव्यानि गीतये दस्तम् कृणोति अध्वरम् ॥ ४ तमित्सुहृद्व्यमन्त्रिः सुदेवं सहस्रो यज्ञो जना आहुः सुवाहंश्च ॥ ५

४. [हे अग्नी], ज्याच्या घरी
[तुं] दूत होतोस [आणि] [दे-
वांनी] भक्तावे लणून हवि घेऊन
जातोस [आणि] [ज्याचा] यज्ञ
सुंदर करितोस;

५. त्यालाच हे अंगिरा, हे
शक्तिपुत्रा [अग्नी], सुहृद्व्य [आणि]
सुदेव [आणि] सुयज्ञ [अग्ने]
जन लणत असतात.

4. [He] in whose house,
[O Agni], thou becomest
a messenger, carriest the
oblation to feast [the Gods]
[and] gracest the sacri-
fice.—

5. Him alone, O Angiraa,
son of might, the people
call the giver of good obla-
tion, the servant of a good
God [and] the performer
of a good sacrifice.

४. ५. वयषा आणि पाववा या म-
नाचा अन्वय एकत्र आहे याम्बव त्याचा
विचार एकत्र केला पाहिजे. गौतम क्र-
मि म्हणतात, 'हे अग्नी, तू देवापत
हवि नेऊन जाण्याकडिना त्याचा दूत
होऊन ज्याच्या घरी प्रादुर्भूत होतास,
आणि यज्ञात पूजा स्वीकारून ज्याचा
यज्ञ तू सुप्रोन्नत करितोस (४) त्याला-
च लोक 'चागले' हवि देणारा, 'चागदया'
देवाची उपासना करणारा, आणि 'चाग-
ने' दर्भ आधरून देवाप्रत्यर्थ यज्ञ कर-
णारा' असे म्हणतात (५)

'ज्याच्या घरी दूत होतोस' = यज्ञ
दुष्टो अग्नि हवि' म्हणजे ज्याच्या घरचे
हवि स्वीकारून घेऊन देवापत नेऊन
पेहवितोस.

'ज्याचा यज्ञ सुंदर करितोस' = द-
मरु ज्योतिषि अध्वर्यू' म्हणजे ज्या
घरात तू विप्रजमान होतोस, ज्या य-
ज्ञात तू अमर्यादुद्धे शोभा घेऊ असतो.

'हे अंगिरा' = अंगिरः' सू. ३१.

मे १ आणि त्यानवरील टीप पहा.

'शक्तिपुत्रा' = 'सहसो यज्ञो' सू. २६,

म. १० आणि त्यानवरील टीप पहा.

'सुहृद्व्य', 'सुदेव' आणि 'सुयज्ञ,'

या विशेषणवा विचार करण्यासारिला
आहे. कितीएक मनुष्य देवात चागले
हवि अर्पण करणारे असत, कितीएक
वाईट हवि अर्पित, कितीएक चागल्या
देवात मनत, कितीएक वाईट देवात
मनत, त्याप्रमाणेच कितीएक चागला यज्ञ
करीत, कितीएक वाईट यज्ञ करीत; आणि
जे चागले हवि अर्पित, चागल्या देवात
मनत आणि चागला यज्ञ करीत, त्यांची
प्रशंसा होत असे असे यावरून स्पष्ट
दिसते. आता चागले हवि कोणते, चा-
गला देव कोण, आणि चागले दर्भ पस-
रून केलेला यज्ञ तो कोणता, याचा वि-
चार सायण्यचार्य करीत नाहीत. पण
चागला देव कोणता असे आपले आर्य
पूर्वज समजत पाहिल्या मंत्रात नाहीच.
मात्र कोणते हवि चागले आणि कोणता

नोभो गान्धांघोऽभि पूरेमादपरः ।

म दाभ्यो भये भग्नात् ॥ ८ ॥

ताऽकृतः । वाजी । अदपः । अभि । पूरेमात् । अपरः ।

म । दाभ्यात् । अग्ने । भग्नात् ॥ ८ ॥

उत शुमत्सुगीर्षं बृहदग्ने विवाप्तमि ।

देवेभ्यो देव दाशुर्गं ॥ ९ ॥ २२ ॥

उत । शुमत् । सुऽवीर्षम् । बृहत् । अग्ने । विवाप्तमि ।

देवेभ्यः । देव । दाशुर्गं ॥ ९ ॥ २२ ॥

भाषायाम्,

८. हे अग्ने, यः कोवि वाजी (=योज) पूरेमात् अभि (=अग्ने त्वि
न्यस्माद् योद्दुः) अपरः (=द्वितीयः=निरुहः) [सन्नपि] त्वानः (=यत्न
तो यदा तदा) अदपः (=लज्जारहितः=निर्भयो) [भवति] [अभि च] दप
(=तुभ्यं दत्तहविष्कः) [सत्] प्रास्वात् (=देवर्षमभिवाय सर्वेषां उद
निरति) ॥

९. उत (=अपि च) हे देव (=योत्रमान) अग्ने, देवेभ्यो दाशुर्गं (=देवर्ष
हविर्दत्तयते यजमानाय) [त्वं] शुमत् (=होत्यादिना अतिशयेन दीप्तं) शु
(=शोभनवीर्यरूपेण) बृहत् (=वीर्यं) [धनं] विवाप्तमि (=वापयति) ॥

६. आणि [हे अग्नी], [त्वं]
[देवांस स्तोत्र [ऐकण्या]-
करितां [आणि] हे सुप्रकाश
अग्नी), हवि भक्षण्यकरितां इकडे
[ऊन ये.

७. हे अग्नी, जेव्हां [त्वं] दू-
नाचें काम करितोस, [तेव्हां] त्वं
चालत असतां [तुझ्या] घोड्याचा
[आणि] रथाचा ध्वनि कधीहि
ऐकूं येत नाही.

6. And bring [thou
hither those Gods to [hear
our] praise, [and] O [Agni]
of delightful splendor, to
enjoy the oblations.

7. No sound of [thy
horses [or] of [thy] chariot
is ever heard, when thou
drivest, [and] when, O Agni,
thou actest the messenger

६. यात अग्नीला कवि म्हणतो,
'ज्या देवांचा दूत तू होतास असे वर
सांगितले त्या देवांस इकडे आमच्या
यज्ञात येऊन ये, म्हणजे ते आम्ही के-
लेली स्तुति ऐकून घेतील आणि आम्ही
अग्निदेवांचे हवि भक्षण करितोले '

या ऋचेत आणि आधुनिक अनु-
शासक याही अंतर नाही. आणि अनु-
शासक याचें मत त्रिके आहेत तित-
क्याविषयी बहुतकरून असेच म्हणले
तरी पाहिले. त्यात ह्रस्वदीर्घाचा विशेष
परिचार होत नाही. ते आधुनिक अनु-
शासक याचें मत आहे वाचना येताना

७. यात कवि अग्नीला म्हणतो,
देवांचे दूतत्व पतकरून देवांचा दूत
वर आणण्याला अथवा पृथ्वीवरून
वि येऊन जाण्याला सुलोकालून पृथ-
वर अथवा पृथ्वीवरून सुलोकाली म-
त्वराने रथात बसून जातोस, तेव्हा तू
घोड्यांचा अथवा रथाचा आवाज कधी
ऐकूं येत नाही, कारण तू फार म-
त्वराने जात येत असतोस.'

या ऋचेत त्याही दातवित्याप-
सहचर आहेत.—

नयोरुपदिरभिः शृण्वे रथस्य क-
यदमे वासि दूति अम् ॥

मूक्तम् ७५.

रहृगणपुत्रो गोतम ऋषिः । अग्निदेवता । मायत्री चन्दः ।

जुषस्व सप्रथस्तमं वचो देवप्सरस्तमम् ।

हव्या जुहान आसनि ॥ १ ॥

जुषस्व । सप्रथःऽतमम् । वचः । देवप्सरःऽतमम् ।

हव्या । जुहानः । आसनि ॥ १ ॥

अथा ते अङ्गिरस्तमाम्रे वेधस्तम प्रियम् ।

वोचेम ब्रह्म सानसि ॥ २ ॥

अथ । ते । अङ्गिरःऽतमम् । अम्रे । वेधःऽतमम् । प्रियम् ।

वोचेम । ब्रह्म । सानसि ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [हे अम्रे], हव्या (=हव्यानि=अस्माभिः प्रक्षानि चरुपुष्पोद्भाशादीनि आसनि (=मुखे) जुहानः (=प्रक्षिपन्) [स्वम्] [इदमस्माभिः कियन्त सप्रथस्तमं (=सर्वतः अतिशयेन पृथु=अतिविस्तीर्णं=सर्वत्र श्रूयमाणं) देवप्सरस्तमम् (=अतिशयेन देवानां प्रीणयितृ) वच. (=स्तोत्रं) जुषस्व (=सेवस्व) ॥

२. अथ (=पूर्वोक्तप्रकारं स्तोत्रमहं जुषे इति तव प्रतिज्ञाया अनन्तरं) [वचः] अङ्गिरस्तमम् (=अङ्गिरसां वरिष्ठं) वेधस्तमम् (=अतिशयेन मेधाविद्) अम्रे, (=तुभ्यं=त्वत्प्रीत्यर्थं) प्रियं सानसि (=संभजनीयं) ब्रह्म (=स्तोत्रं) वोचेम (=जायेम) ॥

सारिखी सूक्तं रचिली ते, युद्ध करण्यास उत्सुक आणि युद्धांत देवानी साहाय्य करावे अशी प्रार्थना करीत असलेले पण संसारात गुंनलेले योद्धे अमत.

श्रीक्रीकरणः—

उत युमत्सुवीरिअं बृहदम्रे विवातसि ।
देवेभ्यो देव दातुषे ॥

८. हे अग्नी, [कोणी] योद्धा दुसऱ्यापेक्षा उणा असला [आणि] त्याचे रक्षण केले तर [तो] निर्भय [होतो] [आणि] [तुला] हवि अर्पण करून अग्ने-सर होतो.

8. Any warrior, [being] behind another who occupies the front, becomes fearless if protected by thee, [and] offering oblations to thee O Agni, stands in the front

९. आणि हे देदीप्यमान अग्नी, देवांकारणे [हवि] अर्पण करणाऱ्या [उपासका]ला [तुं] कीर्तियुक्त, सुमंततियुक्त [आणि] मोठे [असे] वैभव प्राप्त करून देतोस.

9. And to him that sacrifices to the Gods, thou givest, O Agni, a prosperity full of splendor, full of brave progeny, full of greatness.

८. या कवेत कवि म्हणतो की, अग्नी, जा मदुन तुला हवि देतो. जे तुला भजतो, त्यावर युद्धात प्र-पत्त्या तरी तु त्याला निभावितोस आणि त्याला सर्वोच्च अग्रगण्य वर्गितोस.

स्वाकृतो वाजी अद्वय. अभि पूर्वस्मादपरः। प्र दाथी अग्ने अरयमान् ॥

• दुसऱ्यापेक्षा उणा असला अग्नि पूर्वस्माद अपरं भजते अक्षरं अग्ने पुढे उभा राहणाऱ्याला मागे असला असा आहे सावनाचा या कवेचा अर्थ वर्गितोस तो असला- "॥ अग्नी, जो कोणी पुढे आपल्या अग्नि-वासापुढे म्हणजे हाडून अगदी निहाळ होईल त्याचे रक्षण केले तर त्याला तुला हवि अर्पण केले असला म्हणजे अन्न प्राप्त होई अग्नि लज्जा प्राप्त होत नही"

९. हा सुताचा उपसहार आहे. कवि म्हणतो. 'हे अग्नी, जो कोणी उपासक देवांनी उपासना करून त्याप्रमाणे होम करून हवि अर्पण करितो, त्याला तुला, सुमंतति आणि वैभव ही प्राप्त करून देत असतोस' याप्रमाणे अग्नि भक्ताचा देवारी आहे.

हे मूल वेधे संपले. यात लक्षात ठेवण्याजोगी गोष्ट ही आहे की नऊ क-वापेही ज्यात युद्धासंबंधी आहेत, जसे कोणी झेल वा हा कवि युद्धातच गु-नलेला असून त्याने हे शुक रचिलेले आहे आणि बाही अश्वानी हे शत्रूच आहे की पुरातन कवि, म्हणजे आपले आप पूर्वजोती कवि की ज्ञानी वेदा-

११ कवि हविष्य मरुतहीत आहे -

सूक्त ७५.

अग्नि-हृगणनामक पुरुषाचा
गोनय. देवता-अग्नि. वृत्त-
पञ्ची.

१. [हे अग्नी], हव्ये तोंडांत
गळीत घालीत [हे] अतिविस्तीर्ण
[आणि] देशांत अत्यंत आनंद
करणारे [आमचे] स्तोत्र [तुं]
सेवन कर.

२. आणि हे अंगिरसांतील
उनम अंगिरसा, हे परम मेधावी
अग्नी, तुला प्रिय [आणि] आ-
वडतें स्तोत्र आम्ही गातो.

१. हे हि हव्यं गोममांवेव आहे. यान
कवि म्हणतो. 'हे अग्नी, आम्ही तुला
हव्ये अर्पण करीत आहो आम्ही तुझे
स्तोत्र गात आहो. तर तू आमची हव्ये
अभंग कर, आणि हे जे स्तोत्र आम्ही
गोमामने गात आहो आणि जे हव्ये दे-
वते आणि मुदर आहे की जे देवांस
परम आनंदकारक होणार आहे, ते तू
म्हण करून दे'.

'अतिविस्तीर्ण' = 'सप्रवरनयम्' -
अतिविस्तीर्ण म्हणजे या टिवाणी वार
म्हण असा अर्थ सप्रवरनयनाचा नाही
असे आचार्य सांगत, तर जे जिकडे
जिकडे पसरत आहे, जे जिकडे जिकडे
ऐतु ऐत आहे ते, असा अर्थ असावा.

Hymn 75.

To Agni. By Gotama, son of Ra-
higana. Metre—*Udgatri*.

1. [O Agni], putting
in [thy] mouth [our] offer-
ings, accept [thou] [this
our] widest hymn, most
acceptable to the Gods.

2. And we will sing,
O best of the Angirases, O
most wise Agni, a dear
[and] agreeable hymn unto
thee.

३. ६. ६८. ९ यांतहि स्तोत्र या अ-
र्थाचा जो 'मन्म' शब्द आहे, त्यालाहि
'सप्रयः' म्हणजे विस्तीर्ण हे विशेषण ला-
विले आहे ते पहा. तेंधेहि जिकडे
जिकडे ऐतु ऐत आहे असाच भावार्थ दि-
सतो. 'अतिविस्तीर्ण' हा केषळ अ-
सरयः अर्थ आहे.

२. 'तुम्ही कराल ते स्तोत्र मी सेवन
करिता, तुम्ही ना, असे तू सांगितल्यानं-
तर तुला आरवते आणि जे ऐतुत तुला
आनंद होईल असे स्तोत्र आम्ही तुज-
मोयर्थ गातो'

'अंगिरसांत उनम अंगिरस' = 'अ-
हिरनयम्'. अग्नि आहिरसकुळाचा आ-
दिपुरुष होय असे पूर्वी आलेच आहे.
पूर्वीच मुनाचा असा अर्थ पहा.

यज्ञां नो मित्रावरुणा यज्ञां देवां ऋतं बृहत् ।

अग्ने यक्षि स्वं दमम् ॥ ५ ॥ २३ ॥

यज्ञं । नः । मित्रावरुणा । यज्ञं । देवान् । ऋतम् । बृहद् ।

अग्ने । यक्षि । स्वं । दमम् ॥ ५ ॥ २३ ॥

भाषायाम्.

५. हे अग्ने, नः (= अस्मदर्थ) मित्रावरुणौ यज्ञ (= हविषा नर्पय), देवान् (= देवान् हविषा पूजय), बृहद् ऋतं [यज्ञ] (= यज्ञरूपं महद् सत्यम् अद्वितीयम्) स्वं दमं (= नव गृहं = यज्ञगृहं) यक्षि (= "यज्ञ संगच्छस्व") ॥
यक्षि स्वं दममित्यत्र त्वय्यन्तर्दिगमानं सति हि यज्ञगृहं पूज्यते इति सायणः

३. हे अग्नी, [हा] जनांतून
१ बंधु कोण [आहे] ? [तुज-
सथे] यज्ञ कोण करितो ? [तुं]
ण [आहेस] ? [तुं] कोणाचा
? करितोस ?

४. हे अग्नी, [तुं] जनांचा
[होस], तुं जनांचा प्रिय
मित्र होस. तुझा जीवलग मित्रां-
चा तूं जीवलग मित्र [होस].

3. Who [is] thy brother
among the people ? Who
O Agni, performs a sacrifice
[for thee] ? Who [art thou] ?
With whom dost [thou]
live ?

4 [But] thou [art] a
brother to the people, [thou
art], O Agni, a dear friend-
a praiseworthy companion
of [thy] companions.

३. 'हे अग्नी, या लोकांत अनेक
लोकां तुला हवि अर्पण करितात. त्यातून
कोणता मनुष्य आपल्या सख्या बंधूप्रमाणे
तुजवर प्रीति करितो ? कोणता मनुष्य तुला
आव्हें असा यज्ञ करितो ? तुझे स्वरूप
यज्ञे आहे ? तू कोणाचे घरी राहत अ-
सतोस ?' अग्नीविषयी या सर्व गोष्टींच्या म-
नाने मोठम करीत मनुष्य आणि जितासा
चेतन ज्ञानामुळे तो असे प्रश्न करीत
आहे अग्नीची तरी भक्ति आणि त्याज-
वर तरी प्रीति करणारे या जगाने विनी
आहेत असा भावार्थ
भोर्तावण:-

वसन्तमिर्जन्मानाम् अग्ने वो दा-
शुभ्रधरः ।

वो ह वसिष्ठमि पितुः ।

४. 'अग्नीच्या अनेक नामधारी भ-
क्तात अग्नीवर सरोत्तर प्रीति करणारे
आणि त्याला सतत आश्रय देणारे किती
असतील ते असोत. त्याविषयी संशय
आहे. परंतु अग्नि मात्र सर्व जनांचा
बंधु, सर्व जनांचा प्रिय मित्र आणि सर्व
उपायक जनांचा जीवलग मित्र होय यात
संशय नाही.' यात इतके तात्पर्य आहे
की, अग्नीवर लोकांची मनापासून प्रीति
असो किंवा नसो, अग्नीची मात्र सर्व लो-
कांवर प्रीति असते. या अर्थासाठी
पूरींच्या मंत्राचा आणि या मंत्राचा सबंध
एकत्र घेतला पाहिजे.

श्रीर्वाङ्मनः—

स्वं जामिर्जन्मानामग्ने मित्रो अस्ति प्रियः ।
मया सतिम्य ईद्विजः ॥

१. [हे अग्नी], [तुं] आ-
हांकारणें मित्र आणि वरुण
यांचें यजन कर, [तुं] देवांचें
यजन कर, [तुं] मोठे यजन
कर. हे अग्नी, [तुं] आपलें
घर पूज.

5. Worship for us Mitra
and Varuna, worship the
Gods; perform a great sacri-
fice. Worship thou thine
home, O Agni.

= यांत क्वचि म्हणतां की, 'हे अ-
ग्नी, तुला आम्ही प्रदीप करून भजत
आहों. तर मित्र, वरुण आणि दुमरे जे
देव त्यास घेऊन ये आणि आम्हाकरिता
त्याची पूजा कर. त्याजप्रमाणेच मोठा
यज्ञ कर, आणि तुझे जे घर (भगने
तुला आम्ही जेथें प्रदीप करितां ते स्थळ
त्याला तूं मुद्रांभित कर.'

'यजन कर' = 'यज.' यजन म्हणजे
यज्ञ अथवा सेवा करणें

'तूं आपलें घर पूज' = यस्मि हव
दमम्. याचा अर्थ मायणाचार्य 'तूं
आपल्या घरांत येऊन 'वैम' असा व-

रितात, त्यालाच आम्ही अनुमंरतो
आहों.

वृजसुराचार्य 'स्वं दमम्' असें आहें
त्याच्या टिकाणी 'सुअ दमम्' असें म्हणून
पाहिजे.

हें सूक्त येथें संपले. यांत अग्नीवि-
षयीं कधीच प्रेम आणि नम्रतापूर्व
भक्ति ही स्पष्ट दिसून येतात. या
तपोव्रजाचा अथवा अपौरुष्य शास्त्री-
लेश नाही. सांपत काळीं त्याच्या प्रेमा-
प्रदानें कोणी ईश्वरोपासक प्रार्थना करीत
व्यामारितीची प्रार्थना यांत आहे.

२. हे यमी, [तं] ये [आणि]
आमचा] होता [होऊन] येथे
३. त्वं आमचा निःशत्रु नायक
१. सकलव्यापी तुलोक आणि
धिबी तुला रसोत. देवांनीं आ-
हंवर मोठा प्रसाद करावा संपून
[त्यांचे पजन कर.

2. Come Agni, [and]
sit here as our invoker.
Uninjured do thou become
our leader May all-pervad-
ing Heaven and Earth pro-
tect thee. Worship the
Gods for great kindness.

२. या मंत्राने ऋषि अग्नीला म्हणतो
ही, ' हे अग्नी, देवांस कोणत्या रीतीने
आदान कराचें आणि कोणत्या रीतीने
त्यांची प्रसन्नता संपादवा हे आम्हांस
अपगत नाहीं; पण देवांस कसे योग्यवांचे
आणि कसे आणांचे आणि त्यांस कसे
हविर् अर्पण कराचें हे तुला ठाऊक आहे
मानव नू ये आणि येथे आमच्या घरी
बस; आणि आमच्याकडून वस्त करीत
म्हणजे देवांचा मोठा कृपा आम्हांवर
होईल तुला वागनाहि विप्र येणार
नाही, कारण तुला वांछांनिहि रिप्र करू
नसत नमना

सह करण्यारिषया अग्नि अतिवसुध
आहे अस पुढी पुण्यक उदकाल आल
आहे आणि पुशाल मशनाह वक्षानी
तुझ्या बीशज्याप्रत वाण पावला आहे ?
या शान्ती जणवित्तव आहे याम्ब
अग्नीन घेऊन आणला सध मिळ करावा
अस ऋषि यावयो आहे

• नि शत्रु नायक - अदक पुण्य-
म्हणजे नू नि शत्रु अर्पण, याम्ब

आमचा नायक हो, आम्हां तुझ्या मागून
मागून नालतां.

पंत मशानात नेत्यावर जेथे चित्ता
रत्नावयाची ती भूमि पाणी शिष्टून प्रथम
शुद्ध करितात, तेव्हा हा मंत्र म्हणत अ-
सतात त्याप्रमाणेच, महयज्ञ म्हणून जे
कर्म अनिष्ट महात्मा शांतीसाठीं करि-
तात त्यात आणि इतर कर्मांतहि स्वात्मी-
यकाच्या वेळी म्हणजे होमात घालावयाचे
अन्न शिनवित्तानाहि या मंत्राचा उच्चार
करितात अन्न शिनवित्ते वेळी हे
अग्नी, नू ये आणि येथे (या अन्नासाठीं)
बस अन्ना अर्थाचा मंत्र का लावून दिला
ह मयजण्यात्परिने आहे; पण प्रेत-
दहनाच्या वेळी भूमिशुद्धीकडे याचा वि-
नियोग केला आहे याविषयी याच विचार
आहे. याच शुद्ध केलें त्या नृपांवर अग्नीची
स्वाधना करावयाची असते.

या कचेत देवता परत शिवाय व-
रून दुसरे तोन मरळ तुला लागत
नाहीं. दीर्घस्वस्त्वय्य करावा ए-
तत्तः-

प्र सु विश्वान् रक्षसो धर्ष्यन्ते भवा यज्ञानामभिशास्तिपा
 अथा वह सोमपाति हरिभ्यामानिध्यमस्मै चक्रमा सुदा
 । । सु । विश्वान् । रक्षसः । धर्षि । अग्ने । भव । यज्ञानाम्
 शास्तिऽपावा ।
 रय । आ । वह । सोमऽपतिम् । हरिऽभ्याम् । आतिध्यम् ।
 चक्रम् । सुऽदात्रे ॥ ३ ॥

भाषायाम्,

३. हे अग्ने, [त्वं] विश्वान् रक्षसः (=सकलान् राक्षसान्) प्र सु धर्ष्यन्ते (कर्षेण दह), यज्ञानां (=यागानां) [च] अभिशास्तिपावा (=हिंसायाः रक्षिता) भव (=यज्ञानाम् अभिशास्तेर्हिंसा यथा न भवेत्तथा ताव रक्ष) (=अनन्तरं) सोमपाति (=सोमस्य प्रभुम् =इन्द्रं) हरिभ्याम् (=अ [सह] आ वह (=आनय) । [वयं हि] सुदात्रे अस्मै (=सुदु दात्रे मपतये) आतिध्यं चक्रम् (=अतिथेय्यं सत्कारं सिद्धं कृतवन्तः स्मः) ।

एहि अग्ने इह होता निषीद
 अदन्धैः सुं पुरेता भवा नः ।

अवतां त्वा रोदसी विश्वमिन्
 यज्ञा महे सोमनसाय देवाय ।

३. हे अग्नी, तू सकल राक्ष-
स जाळून टाक [आणि] य-
ज्ञा विघ्न निवारणारा हो. नंतर
तेमपतीला [त्याच्या] उभय अ-
श्वसहित डकडे घेऊन ये; त्या
उदार दान्याकारणें आम्हीं अ-
तिथिसत्कार सिद्ध केले आहेंत.

3. Burn down, O Agni,
all demons, and be the pro-
tector of sacrifices from in-
jury. Then bring thou
hither the Lord of Soma
with his pair of tawny
horses. We have prepared
hospitality for that liberal
giver.

३. यात अग्नीला अग्नी मर्त्यना आहे
की, ' त्याने सर्व राक्षसांना जाळून टा-
कावें आणि दत्ताला जोगनेहि विघ्न न
होवें असे करवें आणि सोमपति जो
डकड रथाला दत्ताला घेऊन यावे, का-
रण हे मोठा दाता होय आणि त्यान-
कारितां कधीने आदरमग्नार परम्या-
' माटी सर्व मिळता वेली आहे '

यात राक्षसांना जाळून टाकावें अग्नी
मर्त्यना आहे ही समजण्याला राक्षस म्ह-
णजे बाण ते सांगितले पाहिजे पुण-
नदिवात राक्षस म्हणजे पांण ते प्रसिद्ध
आहे परंतु ज्याप्रमाणे वीरगिद्ध आणि
अश्विनिस मुक्तीला बाधण, वीर्य इ-
त्यादि; वैदिकशास्त्रातील बाधण, वीर्य
त्यादिवातापुन विघ्न होत तसेच वी-
रगिद्ध वक्ताला आणि रामादण,
महामान इत्यादिवाताला रावण, वक्ता-
ला, वीर, वीर्य, वीर्यवर्धन, वीर्य
त्यादि प्रसिद्ध राक्षसांन वैदिकशा-
स्त्रात राक्षस विघ्न आहेत. कर्णदात
राक्षसांप्रदा असा असा म्हणून उद्धृत
करा उद्धृत आहे आहेत ते सर्व वा-

चून पाहतां याविषयी संशय राहत नाही.
वैदिक राक्षसांची नावे कोठे दिलेली
नाहींत. अमुकाला राक्षस म्हणावें अ-
थवा अमुक व्यक्ति राक्षस होय असे
कोठे सांगितलेले नाही. नांव घेऊन
फोणत्यादि राक्षसाविषयी कांहीच सांगि-
तलेले नाही. राक्षस हे देवापेक्षा अ-
धिक शक्तिमान् अथवा पराक्रमी आहेत
असे सांगितलेले नाही आणि ते पृथिवी-
चा आणि पृथिवीवरील सद्गुण प्राण्यांचा
उपमर्द करितात असेहि सांगितलेले
नाही. राक्षसांना दहा तोंडे अथवा
सहस्र बाहु, अथवा विशाल दात किंवा
मथळर आकार आहेत असे सांगितलेले
नाही ते अमुक ठिकाणी राहतात
अथवा अमुक ठिकाणी राहून
असे सांगितलेले नाही. तर याविषयी
वेदांत जे स्पष्टितले आहे ते निगळेच
आहे ते येणेप्रमाणे—

१. राक्षस हे ' साऊन टाकणारे '
होत असा अर्थाची विशेषण वेदांत त्याम
दिल्ली आहेत. उदाहरणार्थ: ' हे सोमा,
साऊन टाकणाऱ्या सर्व राक्षसांना पाण-

३. हे अग्नी, तूं सकल राक्ष-
सांस जाळून टाक [आणि] य-
ज्ञाचा विघ्न निवारणारा हो. नंतर
सोमपतीला [त्याच्या] उमथ अ-
धांसहित इकडे येऊन ये; त्या
उदार दान्याकारणें आम्ही अ-
तेयितत्कार सिद्ध केले आहेत.

3. Burn down. O Agni,
all demon, and be the pro-
tector of sacrifices from in-
jury. Then bring thou
hither the Lord of Soma
with his pair of twain
horses. We have prepared
hospitality for that liberal
giver.

३. दान अग्नीला अशी मार्यना आहे
ही, 'त्याने सर्व राक्षसांना जाळून टा-
कावे आणि यज्ञाला कोणतेहि विघ्न न
हो असे करावे. आणि सोमपति जो
'स त्याला यज्ञासत येऊन यावे, का-
ण ईंद्र मोठा दाता होय आणि त्यान-
गरिता कर्णाने आदरमत्सर करण्या-
पटीं सर्व सिद्धता केली आहे.'

दान राक्षसांना मारून टाकावे अशी
मार्यना आहे ती समनव्याला राक्षस म-
'जे कोण ते सांगितले पाहिजे. पुरा-
णदिनार राक्षस म्हणजे कोण ते प्रसिद्ध
नाहे. परंतु ज्याप्रमाणे वीरगणिक आणि
कानुनिक युगातील ब्राह्मण, वैश्य इ-
त्यादि; वैदिकयुगातील ब्राह्मण, वैश्य
त्यादिकांपासून भिन्न होत तसेच वी-
रगणिक कपातील आणि यमायण,
महामारु इत्यादिनांतील रावण, नका-
सुर, वंस, शिंदिव, हिरण्यकशिपु, केंशी
इत्यादि प्रसिद्ध राक्षसाहून वैदिकयुगा-
तील राक्षस भिन्न आहेत. कवेदति
राक्षसाविषयी ज्या ज्या मथान उद्धृत
अथवा उच्चार आले आहेत ते सर्व वा-

चून पाहतां वाचिस्पती मंत्रात राक्षस नाही.
वैदिक राक्षसांची नांवे कोठे दिवली
नाहीं. अमुकाला राक्षस म्हणजे अ-
थवा अमुक व्यक्ती राक्षस होय असे
कोठे सांगितले नाही. नार येऊन
कांणव्यादि राक्षसाविषयी काहीं सांगि-
तले नाही. राक्षस हे देवापेक्षा अ-
धिक शक्तिमान् अथवा पराक्रमी आहेत
असे सांगितले नाही आणि ते पृथिवी-
चा आणि पृथिवीवरील सृष्टी प्राण्यांचा
उपमर्द करितात असेहि सांगितले
नाही. राक्षसाला दहा तोंडे अथवा
सहस्र बाहु, अथवा विकाल दात किंवा
मर्षकर आहार आहेत असे सांगितले
नाहीं. ते अमुक ठिकाणी राहतात
अथवा अमुक ठिकाणी राज्य करितात
असे सांगितले नाही. तर त्याविषयी
वेदाने जे सांगितले आहे ते निराळेंच
आहे. ते येणेप्रमाणे -

१. राक्षस हे 'साऊन टाकणारे'
होत अशा अर्थाची विशेषणं वेदांत त्यास
दिली आहेत. उदाहरणार्थ: 'हे सोमा,
साऊन टाकणाऱ्या सर्व राक्षसांना परा-

प्रसारणा यन्मा गार्हपत्या च नृने नि नं मन्त्री देवः ।
 नेपि होत्रमुन पोत्रं यंत्राय सोधि प्रयन्ततनिर्गमनाम् ॥ ११ ॥
 प्रजाऽवेता । यन्मा । यद्विः । आता । आ । नृ । हुये । नि । वृ ।
 सन्ति । इह । देवैः ।
 नेपि । होत्रम् । उत । पोत्रम् । यन्त्र । सोधि । प्रयन्तः । निर्ग-
 मनाम् ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

४. [हे अग्ने], एवम् आगा (= एवेन अग्नेन) यद्विः (= इतिगद्गद्)
 [भवसि], अहं प्रजापत्या यवसा (= प्रजापत्यकन्योपेतन स्तोत्रेण) आ वृ ।
 (= त्वा यस्मिन् क्षण आह्वयामि) नि न इह देवैः मरिस्त (= तस्मिन् क्षण एव)
 देवैः सह अस्मिन् देवयजनदेशे निर्वाह । [निरय न] हे यन्त्र (= यन्त्रे)
 [अग्ने], होत्रम् उत पोत्रं (= होत्रा विपमाना जमे तथा पोत्रा विपमाना वपे)
 (= कामयस्व) [अपि न] हे ययूना जनिनः (= धनानाम् उत्पादयितुः) ।
 ययूनां] प्रयन्तः (= प्रयन्ता दाना) सोधि (= भव) ॥
 सोधि प्रयन्तर्जनितर्पसूनामिरयय सोधि प्रयन्ता जनितर्पसूनामिनि पादः स्वं
 भाषेयितव्यः ॥

असे अनुमान होते. दुसरे उदाहरणः—
 ' हे इंद्रा, तू राक्षसांस आणि शत्रूस मा-
 रुन टाक, तू वृषाच्या दादा फोडून टाक.
 हे वृषभ इंद्रा, तू आम्हास उपद्रव क-
 रणाच्या अमित्रांना क्रोध नाहीसा करून
 टाक' (वि रक्षो वि मृधो जहि वि वृषस्य
 हनू रुज । वि मय्युम् इन्द्र वृषहन् अमित्र-
 स अभिदासतः १०. १५२. ३). यांतहि
 वृषादिक जे कल्पनासिद्ध शत्रु त्याच्याच
 मालिकेत राक्षस घातले पाहिजेत असे
 अनुमान होते. आणखी उदाहरणः—
 ' हे सोमा, राक्षसांसहित रोग नाहीसा
 होओ' (अप अमीवा भवतु रक्षसा सह ।

९. ८५. १). आणखीः— 'मावा (=
 मा कादानयाचा पापाण) वाजत व
 राक्षसांस दूर हाकून देओ. दुस-
 रीकेंति (= पापाची देवता) अ-
 दुसरा प्रत्येक भक्षक यांस हाकून दे-
 (मावा वदन् अप रक्षांसि सेतु दु-
 र्गिर्कत विश्वम् अविगम् १०. ३१-
 यांतहि दुःस्वप्ने आणि पापरूपी की-
 र्कति नांवाची देवता त्याच्या पंक्तीत
 क्षसांस बसविल्यामुळे ज्या जातीचे भ-
 दुःस्वप्ने आणि पापरूपी देवता हे हे
 त्याच प्रकारचे प्राणी राक्षस हे असावे
 ' सोमपतीला ' = सोमपतिव' ॥

। गृहमाना । वयान् अनन्तान् अय
पदोऽ ७. १०४. १७) 'हे यक्षतानो,
ही मनुष्यामध्ये जिह्वेते तिह्वेते राहा,
हि राक्षसाम परा आणि त्यास निर-
न दाका; जे राक्षस पक्षी होऊन राखी-
गवेच्छी उडतात' (=वि जिह्वं मरुतः
येषु ह्यजतं गृह्मायत रक्षमः सगिनयन ।
स्यो ये मूरी पनयन्ति नक्षभि ७.
१०४. १८) १० राक्षमाला जाऊन
मम करावे अथवा माकून दाकावे
मणून अग्नि, सोम, इंद्र, पर्जन्य, वृहस्प-
ति आणि मरुत या देवांस अनेक ठिका-
णी प्रार्थना केली आहे - 'हे अग्नी,
विष्णोर्गो नेत्राने प्राक्षणास अम्ना जं तु
'तो इंद्रवारी राक्षमाला नाहीसे करून
दाका' (=वि पाजया पृथुना शंशुनान
वायस्य द्वि रक्षम ३. १५ १)
'हे सोमा राक्षमावा दुर्गम वरहि वा-
न दाका' (ह्यज्ञा दृक्ता विद् रक्षस
सामि २. ११ ४) 'हे अग्नी, तू
मये राक्षमाला जाऊन दाका । रक्षसो
दद मग्नि १. ७२ ६) 'हे अग्नी,
तू आपल्या अनित्यजरा प्रथम राक्ष-
साला पार' (विन्द रक्षस तर्पिते ४.
४ १) 'जो पर्जन्य देव वृक्षाला
सगितो, आणि राक्षमाला सारितो'
(वि वृक्षं हर्ति उव हति रक्षस ५.
१२ २) 'हे इंद्रा, तू आपल्या व-
र मये दृष्टि देऊन, पश्चिम दिशे देऊन
राक्षस आणि वरुण राक्षसाला माकून
'११' १२ पाद ७२ नाद ७२ २२ ८

दत्ताद् अग्नि जहि पर्वतेन ७. १०४.
१२-२१). शिवान ३. ३०. १६.
१७ पादा.

याप्रमाणेन ज्यांत राक्षसांला जाऊन
टाकण्याविषयी देवांस प्रार्थना आहे असे
मंत्र अनेक आहेत. परंतु राक्षसाविष-
यी कोणतोहि कथा किंवा इतिहास सां-
गितलेला आढळून नाही. वर जे मंत्र
सांगितले त्यावरून राक्षस याईट आहेत
आणि ते नाशकारक आणि उपद्रव-
कारक आहेत असे होते. पण त्यांची
आकृति कशी असते अथवा ते कसे ज-
सतात याविषयी काही सांगितलेले आ-
ढळून नाही. कितीएक मंत्र वेदांत
आहेत त्याचा विचार केल्या असता रा-
क्षस व्णने आष्टी ज्याला भूत अथवा
राहु केतु इत्यादिना नावे देता तशा प्र-
कारचे कल्पनासिद्ध कोणी तरी असावे
असे सिद्ध होतें. - 'हे माये (सोम काढ-
ण्याचे पाषाण) हो, नाशकारक राक्षसाला
माघ, पाषाणी देवता जी निर्मिति तिला
दूर हाकून द्या आणि दरिद्रावस्थेला ज-
वट घेऊ देऊ नका' (अथ इत रक्षसो
महुरावनः रक्षमायत निर्मिति सेधनाम्
अग्नि १०. ७६ ४); यात पाषाणी
देवांना आणि दरिद्रावरपाळण देवीला
दूर करण्याविषयी प्रार्थना आहे, त्यांतच
राक्षसाला माकून टाकण्याविषयीहि
प्रार्थना आहे. यावरून निर्मिति आणि
दरिद्रावरणा हे ज्या प्रकारचे मागी होत
त्याच प्रकारचे मागी राक्षस असावेत

यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिर्देवा अयजः कविभिः कविः स
 एवा होतः सत्यतर त्वमद्या अमे मन्द्रया जुहा यजस्व ॥१॥२४॥
 यथा । विप्रस्य । मनुषः । हविःऽभिः । देवान् । अयजः । कविःऽभिः ।
 कविः । सन् ।
 एव । होत॒रिति॑ । स॒त्यऽतर॑ । त्वम् । अ॒द्या । अ॒मे । म॒न्द्रया॑ । जु॒हा ।
 यज॒स्व ॥ १ ॥ २४ ॥

भाषायाम्.

५. [हे अमे,] यथा [स्वयं] कविः सन् (=विद्वान् सन्) कविभिः (=स
 द्वि. ऋत्विग्भिः.) [पूर्वं] विप्रस्य मनुषः (=मेधाविनो मनोः) हविर्भिः (=स
 पुरोडाशादिभिरर्पणीयैर्द्रव्यैः) देवान् अयजः (=इन्द्रादीन् अपूजयः) एव (ननु
 =तथैव) हे होतः (=देवानामाह्वातः), हे सत्यतर (=अतिशयेन सत्य) अमे. ता
 अद्य (=अस्मिन् दिने) [अस्मिन् यज्ञे] मन्द्रया जुहा (=हर्षयिष्या तुष्टया
 ज्वालारूपया) [तान्] यजस्व (पूजय) ॥

‘आवाहन करितांच,’ ‘करिताच’
 असे जे शीघ्रतार्थक पद घातले आहे
 त्याचा अर्थ ‘च-च’ अशी जी दोन
 पदे मूळांत आहेत त्यांजपासून गम्यमा-
 न आहे.

‘होत्याने केलेली सेवा आणि पोत्या-
 ने केलेली सेवा’ = ‘होत्रम् उत पोत्रम्.’
 होता म्हणून जसा यज्ञांत सोळा ऋत्वि-
 जांतून एक ऋत्विज् असतो तसा ‘पो-
 ता’ हाहि एक ऋत्विज् होय. देवा-
 चे आवाहन करणे हे होत्याचे काम आहे.

‘पोता’ या शब्दाचा अर्थ ‘मुद्राणा-
 रा’ असा सामान्यार्थ करितां ॥
 १. २४. ६ याजवरील भाष्य ॥

धोक्षीकरणः—

प्रजायता वैचरती यद्विपला
 आ चं हुवे नि च सारमी ॥ २१ ॥

येषि होत्र्युत पोत्र मनव
 बोधि प्रयन्तर्जीननर्षधुतर ॥

हुसप आणि तिसप हे वरत
 सदनहीत आहेत.

[हे अग्नी], [तूं] [आप-
तोंडानें हवि वाहून नेणारा
] . मी संततिदायक स्तो-
त्रे आवाहन करितांच तूं
त्वांसहित येथें बैस. [आ-
पल्यानें केलेली सेवा आणि
ये [अग्नी], पोल्यानें केले-
ला मन्म होओ. हे
पा पित्या, [तूं संपत्तीचा]
ते.

4. [Thou art, O Agni],
the carrier of the oblation
with [thy] mouth. So
soon as I invoke thee with a
hymn that giveth children,
sit thou down with the
Gods. Accept, O worship-
ful [Agni], the service of
the Hotā and the service of
the Potā. Be thou, O father
of blessings, the giver
[of blessings] [unto us].

अर्पण करणें तो विशेषें ऋग्वेद इ-
त्येन करीत, म्हणून इन्द्रास 'सोमा-
असे नाव पडले आहे. त्याप्र-
कार देव जरी सोम पीत असत
ताच 'सोमया' (म्हणजे सोम
] असें येदात नांव पडले आहे.

हे अग्नी, तू आपल्या तोंडानें
न जाऊन देवाकडेस पोहचवि-
हिस, यास्तव तुला प्रार्थना आहे
तुझे आवाहन करिताच तू येथें
म आणि देवासहित बसोवर आणून
पल्यानवर बसोंन आणि आ-
पल्यानें आणि पोल्यानें मी तुझी
मी जात आहे ती स्वाकात्मन ये,
] आत्म्यास संपन्न देणारा हो, वा-
उकल संपत्तीचा देता आहेस.
माणे या ऋग्वेदा भावार्थ उपर
तरी परिहया आणि चक्षुष्या च-
] पदाच्या अन्वयाविषयी आणि

धोकीकरण -

प्र तूं विधावक्षसो धक्षि अग्ने
अवा वक्षानामभिशरितपात्रा ।
अवा वह सोमपति हरिष्याम
आतिथ्यमस्ये चक्षमा मुदाने ॥

अर्धाविषयी थोडी अडचण दिसते. वर-
धा वरण अर्धलभासार्थी बोधि प्रयत्ना
जनितर्वसूनाम् असा अभास अग्नी आशा
वरून आर्धी अर्थ केला आहे 'बोधि'
म्हणजे जी 'हो' असा अर्थ केला आहे
त्याविषयी क. ४. १७. १८; ६. ४६.
४; ७. ३२. ११. २०; आणि ४. २२.
१० इत्यादि मन्त्रावलीत लयनभाष्यात
अस्पष्ट प्रमाण आहे

सप्तविंशत्येन स्तोत्राने 'सप्त-
ता वचना' या विशेषणाने वक्षे प्रयोजन
समजत नाही, वग अर्थ असाच आहे
याविषयी संशय नाही.

यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिर्देवा भवतः कीर्तिः
 एवा होतः सत्यतः त्वमश्विं मनुषा एव भवतः
 यथा । विप्रस्य । मनुषः । हविःऽभिः । देवा । कीर्तिः ।
 कविः । सन् ।

एव । होतृरिति । सत्यऽतः । त्वम् । अश्व । भवतः ।

यज्ञतः ॥ ५ ॥ २४ ॥

९. [हे अग्नी]. त्वं विद्वान् होत्सा-
ता विद्वान् ऋत्विजांबरोबर ज्याप्रमा-
णें मेधावी मनुष्या हवीर्नीं देवयजन
[पूर्वी] करिता शाल्यास त्याप्रमाणे-
च, हे होत्या, हे अतिसत्यरूप अग्नी,
त्वं आज [आमच्या घरा] आनं-
दकारक पळीनें [देव]यजन कर.

5. As thou didst, [O Agni], a sage in the company of sages, worship the Gods [before] with the oblations of pious Manus, even so, O invoker Agni, O most truthful one, do thou worship [them] to-day [for us] with [thy] gladdening ladle.

५. हा या घन्नाचा उपसहार आहे. यात गौतम कबीरी प्रार्थना अशी आहे की, 'हे आर्मी, तू पूर्वीच्या काळीं जसा मनुष्याचा जो आदिपुरुष अथवा प्रजापति त्याच्या परी, स्वतः विद्वान होण्या-ला विद्वान् कृतिनांवरुंकर देवास हवि अर्पण वस्त्र तृप्त करीत होनाम, तसाच आज आमच्या परी आपल्या पत्नीनें दे-यांस हवि अर्पण वस्त्र तृप्त कर; कार-ण तू स्वयं होता आहेस आणि तू प्र-तारणा करणारा नमुन नेंयळ सत्यरूप आहेस.'

‘मेषादी मनुष्या हवीना - रिप-
ण मनुषा हविम.’ मनु म्हणजे मधे प-
लावा मूळ पुरुष, (अथवा एन पुरातन
कवि ?) असा अर्थ आहे मनु प्रजाप-
ति हाच अर्थ येथे उचित आहे (छ
३६, म. १० वाजपेयी टीका वहा)
इतक्यातून मानवाच्या बरोच ज्ञानाचा मूळ

रथ होऊन देवांचे पूजन करित आला आहेस, तसेच आजहि आमच्या घरी देवांचे पूजन कर, असें तात्पर्य.

‘આનંદદારક પત્રીને.’ પત્રી જ્ઞાને
હોમાત હરિ ટાળ્યાની જી શુભા જ્ઞા-
ન પત્રી અમને. તી મમનારપાત્રી આદે.
આનંદદારક અમે જ્ઞાન્યાએ કારણ
અમે જી તી પૂરું કેલ્યાણરોવર દેનામ
આનંદ હોમો.

भारतीय -

यथा विदम्ये मातुषो दत्तिभिः

देवा अस्मः कश्मि कश्मि गन् ।

पुनः पुनः मय्यनुर स्तुत्य

ਅੰਗੇ ਦੇਵਤਾ ਕੁਰੁਆ ਸਮਰਥ ॥

दा मुनय विद्वान्मया भवता
सर्वमोक्ष इतीया दीया सर्वमोक्षि
नहीं, मर दीन वन मया भवता उ-
दमनाने मुक्ति मया मया मया
मया मया मया

हे अग्नी, तूं विद्वान् होत्सा-
न् ऋत्विजांबरोबर ज्याप्रमा-
नी मन्त्राच्या हवींनीं देवयजन
] करिता झालास त्याप्रमाणें-
होत्या, हे अतिसत्यरूप अग्नी,
ज [आमच्या घरी] आनं-
क पळीने [देव] यजन कर.

5. As thou didst, [O
Agni], a sage in the compa-
ny of sages, worship the
Gods [before] with the
oblations of pious Mantra,
even so, O invoker Agni,
O most truthful one, do
thou worship [them] to-
day [for us] with [thy]
gladdening ladle.

हा या ऋत्विजा उपसहार आहे.
गौतम ऋषींची प्रार्थना अशी आहे
हे अग्नी, तू पूर्वीच्या काळी जसा
त्वा जो आदिपुरुष जसवा प्रजा-
त्याच्या घरी, स्वतः विद्वान् होत्सा-
न् ऋत्विजांबरोबर देवास हवि
' कवचन वृत्त करीत होतास, तसाच

स्व होऊन देवांचें पूजन करित
आहेस, तसेच आजहि तू आमच्या
घाचे पूजन कर, असें म्हणत.

' आनंदकारक दस्ताने,' अर्थात्
होमात हवि दाखवताना ही वस्तु
न पळी असत, ती आनंदकारक
आनंदकारक असें म्हणत.

सूक्त ७७.

ऋषि-रुद्रगणाचा पुत्र गोतम.

देवता-अग्नि. वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. कोणत्या रीतीने आम्ही
अमीला भजावे ? ह्या तेजस्वी अ-
ग्नीसाठी देवप्रिय असे कोणते
स्तोत्र गावे ? जो अग्नि मर्त्यांमध्ये
अमर्त्य [होताता] [आणि] स-
त्यमय [आणि] यज्ञ करण्याच्या
कामी परमकुशल होता [होऊन]
देवांप्रीत्यर्थ यजन करितो.

HYMN 77.

To Agni. By Gotama son of
Rudra. Metre—Trishṭup.

1. How shall we
sacrifice to Agni? What
loved praise is sung of
brilliant one? who,
mortal among mo-
rta, truthful and the most-
ed invoker, gratifies
Gods

१. पृथीच्या सृष्ट्यामागे या सृष्ट्याच्या
प्रथम मन्त्रांदि गोतम ऋषि आपले अ-
ज्ञान, अल्पज्ञाति आणि उपासनेविषयी
बीक्षुत्वहीनत्व दर्शवून म्हणतो की,
'मर्त्य मनुष्यामध्ये अमर्त्य, सत्यमय आ-
णि देवाच्या हवि अर्पण करून प्रसन्न क-
रण्याविषयी परमकुशल असा जो अग्नि,
गाला मान्य होई अशी आम्हा अज्ञा-
नी मनुष्यांनी बाणवली उपासना करावी.
आणि देवांस जे आवडेल असे बाणवते
सोच गावे ? तर याविषया आम्हा अज्ञा-
नी आहो. यास्तव हे अग्नी, आम्हा वे-
दीसारख्या जो तुम्ही उपासना करीत आ-
हो तो मू मान्य करून घे

'भजावे' = 'दास्य' अस्तरश
अर्थ [हवि] अर्पण करावे 'पुरातन
काळा देवांस भजण्याची सुरवात हीन म्ह-
ती म्हणजे ही

उपासना करणे ही होती. त्यामुळे
शेव 'आम्हा पर्यवसानी अर्थ 'भ-
जनकाच होतो. देवास बळी देऊ
करणे हा प्रकार आपल्या आर्यपूत
होता असे नाही; पुरातन यहुदी
आणि आर्य लोकांचे अवातर भे-
जे मोठ आणि रोमन आणि प-
लाह गानमध्येहि तीन चाल अ-
'देवांप्रति अर्पण यजन करितो
नाम देवान' अग्नि हा उचम ह-
य. म्हणजे देवाचा पात्रा फळन त्या
स्थळी घेऊन येण्याच्या कामी पर-
म होय अशी जो वेदान सत्य
आहे, तिला अनुमदन उचरावी
केला पाहिजे. सर्व देवांप्रति अ-
र्च मूर्त्या हवि घालीत असत आ-
जून देवाच्या नावाने अनेक हवे

यो अ॒ध्व॒रेषु श॑ंतम॒ ऋ॒तावा॑ होता॒ तम् नमो॑भि॒रा कृ॑णुध्वम् ।
 अ॒ग्निर्य॑दे॒र्मर्ता॑य दे॒वान्स॒ च बो॑धाति॒ मन॑सा॒ यजा॑ति ॥ १ ॥
 यः । अ॒ध्व॒रेषु । शम्॒ऽतमः॑ । ऋ॒त॒ऽवा । होता॑ । तम् । ऊम्॒ शंति॑ ।
 नमः॑ऽभिः । आ । कृ॑णुध्वम् ।
 अ॒ग्निः । यत् । वेः । म॒र्ता॑य । दे॒वान् । सः । च । बो॑धाति । मन॑सा ।
 यजा॑ति ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. यः [अग्निः] अध्वरेषु (= यज्ञेषु) शंतमः (= अतिशयेन सुखात्)
 ऋतावान् (= सत्यवान्) होता (= देवानाम् आह्वाता) [भजति], [हे अग्निरः]
 तम् उ (= तमेव) [अग्नि] नमोभिः (= स्तोत्ररूपेण मरुतिभिः = स्तोत्ररूपेण)
 आ कृणुध्वम् (= अभिसुखीकृत्य = अस्मान्ममति यथागच्छेन्मया कुरुत), यत् अग्नि-
 (= अग्निर्हि) मर्ताय (= मरणधर्मणे मनुष्याय) देवान् येः (= आग्रहि) तत्
 [तान्] बोधाति (= बोधेत् = जानीयात्) मनसा (= मननपूर्वमग्या) [य] यज्ञो
 (= यजेत्) ॥

अग्निदेवान् मर्यादिताय आग्रहि को देवथ कीदृशो भवतीति जानाति तत् तत्
 नानिमायेन पूजयति स हि देवानाम् अतिसुराकरः सत्यार्थ आह्वाता यज्ञे । आ-
 कारणात् अग्नि स्तोत्रेण यजेतेति भावः ॥

मनो कारकत्वं सर्वे देवानां अग्नि बोध्यात् न
 जानितो आग्नि न्याजकृद् न इति ग्राह्यः ।
 तैः अग्रे न्याजं यजामासिद्ध आदे.

धीर्हीदृशः—

कथा दीक्षेते अग्रे यो अग्नि
 देवेभ्यः उच्यते जानिते स्त्री ।
 यो मर्ताय अग्र्यः कृणुध्वम्
 होता यजिषः इति ग्राह्यः ॥

२. [हे मित्र हो], जो [अग्नि] यज्ञमध्ये अत्यंत सुखकारक [आणि] सत्यवान् होता [होय] त्याच [अग्नी]ला नमस्कारांनीं [तुम्ही] येथे आणा, कारण कीं अग्नि मर्त्य मनुष्यांसाठीं देवांला घेऊन येईल [आणि] तो [त्यांस] जाणील आणि मनापासून भजेल.

2. He who is a truthful [and] most delightful invoker in sacrifices, bring him, [ye friends], with adorations, that he—Agni—may bring the Gods for the benefit of the mortal, that he may know [them] and worship them with [his] heart.

२. 'अग्नि यज्ञात सत्यवान् म्हणजे देव आहे, हवि खाऊन तुम झाले असं उगीच सांगून यज्ञमानाची प्रतारणा न करणाऱा, आणि देवाला अतिसुखकारक असा हांता हांय आणि तो आला तर देवांस आपल्याकडोवर घेऊन येईल आणि कोण देव आला, कोण नाही आला, कोण येईल, कोण येण्यार काय करावे असं हो जाणील. आणि त्याचे पूजन करील. याम्नाच अग्नीला यज्ञार्थ अर्पण करून बोलावून आणा' असं ऋषि आपल्या मित्रांस म्हणतो आहे

वधीचा भावार्थ असा आहे कीं, देवांचें पूजन करण्यास कोणातरी मानवी ऋत्विजास लाविले तर मग म्हणून देवा हवि अर्पण करून देव न येताहि दह आले आणि अर्पण घेलेले हवि खाऊन येईल असं उगीच सांगून प्रतारणा करील

आणि खोटे बोलेल; पण अग्नि तसें करणार नाही, तो खरेच बोलेल आणि देवास खरोखर घेऊन येईल; कारण त्याने देवांस बोलविले म्हणजे त्याची अत्यंत मधुर वाणी ऐकून देवांस आनंद होतो आणि ते येतात, याम्नाच अग्नीला तुम्ही आळवून येथे आणा.

ओसीकरण.—

यो अध्वरेतुं शतम ऋतावा
हांता तमू नमोमिरा कणुध्यम् ।

अयोनिर्व्यडेमेरताय देवाय

स चा बोधति मनसा यज्ञाति ॥

यात निमया चरणात 'अग्नि' आहे त्या टिकाणी 'अग्नि' आणि 'मर्त्याय' आहे तेच 'मरताय' असं वाक्यें लावत त्याद्वेस लक्ष्य घ्या. अशी उदाहरणे पूर्वी आलीच आहेत.

स हि क्रतुः स मर्यः स साधुर्मित्रो न भूदद्भुतस्य रथीः ।
 तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीर्विश उषं ब्रुवते दस्ममारीः ॥ ३ ॥
 सः । हि । क्रतुः । सः । मर्यः । सः । साधुः । मित्रः । न । भूव ।
 अद्भुतस्य । रथीः ।
 तम् । मेधेषु । प्रथमम् । देवयन्तीः । विशः । उषं । ब्रुवते । दस्मम् ।
 आरीः ॥ ३ ॥
 स नो नृणां नृतमो रिशादां अग्निर्गिरेः स्वसा वेतु धीतिम् ।
 तनां च ये मघवानः शर्विष्ठा वाजप्रसूता इषयन्त मन्म ॥ ४ ॥
 सः । नः । नृणाम् । नृतमः । रिशादाः । अग्निः । गिरेः । स्वसा ।
 वेतु । धीतिम् ।
 तनां । च । ये । मघवानः । शर्विष्ठाः । वाजप्रसूताः । इषयन्त ।
 मन्म ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. स हि क्रतुः (= कर्मणा पराक्रमाणां कर्ता) [भवति], स मर्यः (= शत्रूणां मारयिता = शूरः), स साधुः (= साधयिता = विजयी) [भवति] । [स] मित्रं न (= मित्र इव), अद्भुतस्य रथीः (= अभूतस्य = अदृष्टस्य धनस्य नेत्रा नायको) भूव (= भवति) । त दस्म (= शत्रूणाम् उपक्षयितारम्) [अग्नि] देवयन्तीः (= देवयन्त्यः = देवान् आत्मन इच्छन्त्यः = देवभजका) आरीर्विश. (= आर्याः प्रजाः = आर्यजनाः) मेधेषु (= यज्ञेषु) प्रथमम् उषं ब्रुवते (= सर्वेषां देवानामग्रे स्तुवन्ति) ॥

४. सः [अग्निः] नृणां नृतमः (= नेत्रूणां नेतृतमः शौर्योपेतो शौर्योपेतो) रिशादाः (= शत्रूणां भक्षयिता) [भवति] । अग्निः नः (= अस्माकं) धीरः (= स्तुतीः) स्वसा धीतिं (= हविलक्षणेनाज्ञेन सह यत् कर्म तत्) [च] वेतु (= कामयतु) । ये च मघवानः (= यजमानाः) शर्विष्ठाः (= अतिशयेन नलिनः) [सन्तः] वाजप्रसूताः (= दनहविष्का) [भूत्वा] तनां (= नित्यं) मन्म (= मन्मानि स्तोत्राणि) इषयन्त (= एषयन्ति = अग्निं प्रति, ममयन्ति) [तेषां गिरः अवसा धीति च वेतु] ॥

२. [हे मित्र हो], जो [अग्नि] यज्ञांमध्ये अत्यंत सुखकारक [आग्नि] सत्यवान् होता [होय] त्याच [अग्नी]ला नमस्कारांनी [तुम्ही] येथे आणा. कारण कीं अग्नि मर्त्य मनुष्यांसाठी देवांला घेऊन येईल [आणि] तो [त्यांस] जाणील आणि मनापासून भजेल.

2. He who is a truthful [and] most delightful invoker in sacrifices, bring him, [ye friends], with adorations, that he—Agni—may bring the Gods for the benefit of the mortal, that he may know [them] and worship them with [his] heart.

२. 'अग्नि यज्ञान सत्यवान् म्हणजे देव आले, हवि खाऊन तुम्हा झाले असे उगीच सांगून यजमानाची प्रतारणा न करणारा, आणि देवाला अतिसुखकारक असा होता होय आणि तो आला तर देवास आपल्याबरोबर घेऊन येईल आणि कोण देव आला, कोण नाही आला, कोण येईल, कोण येण्यार काय करावे असे तो जाणील, आणि त्याचे पूजन करील. यामुळे अग्नीला नमो अर्पण करून बोलावून आणा'. असे ऋषि आपल्या मित्रास म्हणता आहे

कवीचा भावार्थ असा आहे की, देवाचे यजन करण्यास कोणातरी मानवी ऋत्विजास लाविले तर यज्ञ म्हणून किंवा हवि अर्पण करून देव न येताहि देव आले आणि अर्पण केल्या हवि खाऊन येईल असे उगीच सांगून प्रतारणा करील

आणि खोटे बोलेल; पण अग्नि तसे करणार नाही, तो खरेच बोलेल आणि देवास खरोखर घेऊन येईल; कारण त्याने देवास बोलाविले म्हणजे त्याची अत्यंत मधुर वाणी ऐकून देवास आनंद होतो आणि ते येतात, यामुळे अग्नीला तुम्ही आज्ञावून येथे आणा.

श्रीहीरुण -

यो अध्वरेणु शतम क्रतावा
होता तमू नैर्वाभिरा कृणुध्वम् ।
अग्निर्निर्यद्वैरताय देवान्
स वा रौधाति मनसा यजाति ॥

यात तिसऱ्या चरणात 'अग्नि' आहे त्या ठिकाणी 'अग्नि' आणि 'मर्त्याय' आहे तेथे 'मरताय' असे याचाचें लायते त्यामुळे मर्त्याय याचे. अशी उदाहरणे पूर्वी आलीच आहेत.

एवाप्रियोऽनेमेभिर्मुनाम् शिरोभिः शोचतः ।

न तेषु शुभं पश्यन्म गच्छं न पुष्टिं याति जेषु वा ॥ ५ ॥

एव । अभिः । गोत्रेभिः । श्रुतः । शिरोभिः । अशोचतः । श्रु-
तः । एषु । शुभम् । पश्यन् । सः । गच्छन् । सः । पुष्टिम्
जेषु । अतः । निरुत्तमान् ॥ ५ ॥ २५ ॥

भाषापरम्.

५. एव (= एव) श्रुतः (= श्रुतः) शिरोभिः (= शिरोभिः) अशोचतः (= अशोचतः) श्रु-
(= श्रुतः) अभिः गोत्रेभिः (= गोत्रेभिः) शिरोभिः (= शिरोभिः) अशोचतः (= अशोचतः)
(= श्रुतः) । न तेषु (= गोत्रेभिः) शुभं (= शुभं) पश्यन् (= पश्यन्) गच्छन् (= गच्छन्)
न (= न) पुष्टिं (= पुष्टिं) याति (= याति) जेषु (= जेषु) वा (= वा) ॥ ५ ॥ २५ ॥

सूक्तम् ७८.

रह्यगृहो गोतम ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः ।

अभि त्वा गोतमा गिरा जातवेदो विचर्षणे ।

शुभ्रैरभि प्र णोनुमः ॥ १ ॥

अभि । त्वा । गोतमाः । गिरा । जातवेदः । विचर्षणे ।

शुभ्रैः । अभि । प्र । णोनुमः ॥ १ ॥

भाषापरम्.

१. हे जातवेदः (= वस्तुजातस्य वेदितः) विचर्षणे (= विचर्षणे)
अभि त्वा (= त्वाम् अभिमुखीकृत्य) गोतमा (= यम् गोतमकुलोत्पन्नाः)
नमः (= प्रणम्य पुनः पुनः स्तुमः) शुभ्रैः (= शुभ्रैः) अभि प्र णोनुमः (=
पुनः पुनः स्तुमः) ॥

श्री, 'आम्हा जे स्तोत्र गाऊन अग्रीला
हवि अर्पण करिता ते आणि दुसरे जे
मोठमोठे आणि श्रौमंत उपासक हवि
अर्पण करितात ते सुद्धा अग्रीला पिय
लोखे' ।

त उपासकानी निस केलेली
जशी अग्नि स्वीकारून घेतो,
आमचीहि वेओ असं कधीच्या
सांगाययाचं आहे असे दिसते-
('अग्नि' - अतना, 'पृ. ३, मं.

३. कारण की तो महा पराक्रमी [होय], तो शूर [होय], विजयी [होय], [तो] मित्राणां अद्भुत [संपत्ति] मित्रवून गारा होय. देवोपासक आर्य लोका महापराक्रमकारी [अभी]-च यज्ञांमय्ये प्रथम हाक मारित.

४. तो शूरांमय्ये उत्तम शूर आणि] शत्रूला खाऊन टाकगारा [होय]. अग्नि आमचीं स्तोत्रें, हविरन् आणि उपासना हीं प्रीतीनें मान्य करून देओ. आणि जे अत्यंत बलवान् [आणि] श्रीमान् उपासक हविर् अर्पण करून निम्न स्तोत्र क्षणतात [त्यांचीहि स्तोत्रें, हविरन्, आणि उपासना हीं प्रीतीनें मान्य करून देओ.]

3. For he [is] a hero, he [is] = warrior, he an achiever, [he] is like a friend the leader of unknown [wealth]. Him the God-worshipping Aryan people first address in sacrifices—him, the doer of wonderful deeds.

4 He [is] the bravest of the brave, [and] destroyer of the enemies—may Agni love [our] praises [and our] service with the oblation; and [love the praises and the service with the oblation of those] who, rich [and] most mighty, offer food [and] ever send forth hymns.

३ पूर्वाह्न मंत्रान अग्नीन्ना मन्त्रून आणा अमे मागितले, त्यांचे कारण सांगिते:— कारण की, अग्नि हा महा पराक्रमी, शूर, आणि विजयी आहे, आणि एकाच मित्राप्रमाणे पाहिजे तो पदार्थ मित्रवून देणारा होय. आणि देवाच्या जगनात तत्पर अमे जे आर्य लोक ते पराक्रमकारी अग्नीन्नाच यज्ञात प्रथम हाक मारितात, म्हणजे बुद्धिमान.

‘ देवोपासक आर्यजन ’=‘ देवयन्ती:

आरी: विश:’ सू. ५२, मं ८ आणि त्याजवरील टीप पहा.

‘ महा पराक्रमकारी ’=‘ दसम्. ’ सू. ४२, मं. १० आणि त्याजवरील टीप पहा.

बोद्दीकरण:—

॥ हि क्रतुः सं मरिअः स साधुः

मित्रो न भूदरभुतस्य रघीः ।

तं येषु मिथमं देवयन्तीः

विश. उप ऋचं दसमपारीः ॥

४. या मंत्राचा आचार्य असा दिसतो

तमुं त्वा गोतमो गिरा रायस्कामो दुवस्पति ।

दुमैग्भि प्र णोनुमः ॥ २ ॥

तम् । ऊम् इति । त्वा । गोतमः । गिरा । रायः स्कामः । दुवस्पति
दुमैः । अभि । प्र । णोनुमः ॥ २ ॥

तमुं त्वा वाजसातममङ्गिरस्वहवामहे ।

दुमैग्भि प्र णोनुमः ॥ ३ ॥

तम् । ऊम् इति । त्वा । वाजसातमम् । अङ्गिरस्वत् । हवामहे ।
दुमैः । अभि । प्र । णोनुमः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. तसु त्वा (= तादृशं त्वामेव) रायस्कामः (= धनकामो) गोतमः (= अत
सूक्तस्य कर्ता) गिरा (= स्तुत्या) दुवस्पति (= परिचरति), दुमैः (= स्तोत्रैः) अ.
भि प्र णोनुमः (= पुनः पुनः स्तुमः) ॥

३. तसु त्वा (= पूर्वोक्त त्वामेव) वाजसातमं (= धनानाम् अतिशयेन दातारम्)
[अग्निम्] अङ्गिरस्वत् (= अङ्गिरसो यथा) हवामहे (= आह्वयामः), दुमैः (= स्तोत्रैः) अ.
भि प्र णोनुमः (= पुनः पुनः स्तुमः) ॥

गोतम' असे म्हटले आहे. पुरातनकाळी
आपले आर्य पूर्वज कुटुंबातील सगळी
मनुष्ये घेऊन उपास देवाची सेवा करी-
त असत याविषयी पूर्वी पुष्कळ सांगित-

ले आहे. परंतु येथे सायणाचार्य, हका-
चा दृष्टा जो मी गोतम कवि तो, इतकाच
अर्थ समजावयाचा आहे असें जग-
वितात.

५. या प्रकारकरून सत्यवान्
आणि सवेत अग्नि गोतमकुळांत
जन्मलेल्या कवींनीं स्तवित्या आढे.
ह्यांच्या घरीं तो वैभवं वाढवो, तो
संपत्ति समृद्ध करो. तो महाविद्वा-
न् अग्नि त्यांच्या घरीं रुषि होई-
पर्यंत पुष्टिकारक हविरन्नाम्रत पा-
वतो.

3. Thus is Agni, the
truthful and the knower of
all things, praised by poets
descended of Gotama. May
he enrich their prosperity,
may he enrich their afflu-
ence. That wise [Agni]
receives nourishing food
[with them] to his satis-
faction

बरील मायगमाय पहा.

धोकीकरण.—

स नो वृणो नृणां रिशदा

अग्निगणे अक्षीं वेतु धीतिम् ।
तना च ये मैषवीनः शविषा
वाग्मसूता उपयन्त मन्म ॥

५. 'हा मा सत्ताचा उपसंहार आहे;
आणि हे जे वृत्त करीने केले त्याला
अनुलघून तो वृणती की. 'या प्रकारकरून
आर्षी गोतमकुळातील मनुष्यांनी ही
अग्नीचां रुषि केली आहे तर अग्नि
आमचे वैभवं वाढवो. तो विद्वान् आहे
आणि त्याची रुषि होईपर्यंत आर्षी त्याला

हवि अर्पण करोत असतो.'

धोकीकरण.—

एवै अग्निगोतमैर्भिक्षिताया
विषेभिरस्तोषट जातवेदाः ।
॥ एषु शुक्ल पौषयत् स वाग्म
स पुष्टिं याति जौषमा विहितवान् ॥

सूक्त ७८.

ऋषि—रघूगणाचा पुत्र गोतम,
देवता—अग्नि. वृत्त—मायत्री.

१. हे सवेत [अग्नी], हे सवे
साक्षी [अग्नी], आम्ही गोतम तुला
स्तोत्राने [पुनः पुनः स्तवितो],
मंत्रांनीं पुनः पुनः स्तवितो.

HYMN 78.

To Agni By Gotama, son of Rū-
higana. Metro—Gayatri.

1. To thee, O [Agni]
that knowest all, O omni-
-scent one, we approach
and praise with our song.
we praise with [our] hymns

१. हेहि सत्त गोतमकर्षाचिच आहे. | अमून ही गोतम आणि त्याचे बापव
वारील पहिल्या मंत्रान अग्निविषयी रुषि | वीणी केली आहे याच कारणाने 'आग्नि'

तमुं त्वा वृत्रहन्तमं यो दस्युं त्वधूनुषे ।

शुभ्रैरभि प्र णोनुमः ॥ ४ ॥

तम् । ऊम् इति । त्वा । वृत्रहन्तमम् । यः । दस्युन् । अवधूनुषे
शुभ्रैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ४ ॥

अवोचाम् रहूगणा अग्रे मधुमदवः ।

शुभ्रैरभि प्र णोनुमः ॥ ५ ॥ २६ ॥

अवोचाम् । रहूगणाः । अग्रे । मधुमदम् । वः ।

शुभ्रैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ५ ॥ २६ ॥

भाषायाम्.

४. [हे अग्रे], यस् [त्वं] दस्युन् (= उपक्षयितुन् = अनार्यादीन् जनान्)
अवधूनुषे (= स्वस्थानात् प्रज्यावयसि = विनाशयसि) तमुं (= तमेव) वृत्रहन्तमं (= वृ-
त्रणाम् अतिशयेन हन्तारं) त्वा (= त्वां) शुभ्रैः (= स्तोत्रैः) अभि प्र णोनुमः
(= पुनः पुनः स्तुमः) ॥

५. [एवं वयं] रहूगणाः (= रहूगणस्य पुत्रा) मधुमद वः (= मधुमदीन्
स्तोत्रम्) अवोचाम् (= प्रावादिष्म) । [अग्रे] शुभ्रैः (= स्तोत्रैः) अभि प्र णोनुमः
(= पुनः पुनः स्तुमः) ॥

१. त्या तुला [अग्नी]लाच घ-
गोतम स्तोत्रानें पूजितो;
ही] मंत्रांनीं पुनः पुनः स्तवितो.
२. त्याच तुला परम धनद
ही]ला [आग्नी] अंगिरसांम-
बोलावितो; [आग्नी] मंत्रां-
पुनः पुनः स्तवितो.

2. Thee, therefore, Go-
tama, desirous of wealth,
worships with praise,—we
praise with [our] hymns.

3. Thee, therefore, the
best giver of wealth we
invoke like the Angirases :
we praise with [our] hymns.

त्या तुला' = 'तसु स्वा.' म्हणजे प-
ण्यात सर्वज्ञ आणि सर्वसाक्षी असे
म्हटले आहे त्याच अग्नीला स्त-
विते तात्पर्य. या मंत्राच्या पहिल्या
गोतम स्तवितो असे एकवचन
मुद्रण्या भागांत आग्नी स्तवितो
नेकवचन आहे. मंत्रकर्ता ऋषि
च्या बांधवांसहित अग्नीची उपा-
सित आहे. यारतव एकदा ए-
आणि पुन. अनेकवचन घातले

नी पुन. पुन. स्तवितो' = 'तुभिर-
नुमः' हे पालवपद आहे आणि
मंत्राच्या शेवटी हे तुम मंत्रवचन
ह.

३. 'अद्विरस्तां प्रमाणं बोलावितो' = 'अ-
द्विरस्वत् इवामहे.' म्हणजे अद्विरस् म्ह-
णून जे महापुरुषान प्रसिद्ध देवभक्त होऊन
गेले ते जसे अग्नीची स्तुति करून त्याला
आपल्या घरी यज्ञास बोलावित असत
तसे आग्नी बोलावितो सू. ३१, मं. १७;
सू. ४७, मं. ३ आणि सू. ६२, मं. १
आणि त्यानघरीच टिपा पाहा. अद्विर-
स हे अग्नीचे प्रख्यात मन्त्र असत आणि
ही त्याची अग्निभक्तोपिचर्या ती प्रख्या-
ति ती अग्निवाचीन वाच्यतामुन अम-
ल्यामुळे अद्विरस्तप्रमाणे आग्नी तुला
बोलावितो (म्हणजे तुला पारा करून
तुला स्तवितो आणि भजतो) असे ऋषि
म्हणतो.

मूक्तम् ७९.

रहस्यगुणे सौम्य कविः । भद्रिदेवता । आदित्यपुत्रः । शिवः शैवः ।

शिवः शैवः ७९. १ ।

हिरण्यकेशो रजसो विसृजेऽतिथुनिर्गन्तं इव धर्मीमान् ।

शुचिभ्राजा उपसो नवेदा यजामनीगम्पुत्रो न सत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यकेशः । रजसः । विसृजे । अहिः । धुनिः । वातः । धर्मीमान् ।

धर्मीमान् ।

शुचिभ्राजाः । उपसः । नवेदाः । यजामनीः । भ्रमस्तुः । न ।

सत्याः ॥ १ ॥

आ न सुपणी भामिनन्तं एवंः कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदृश ।

शिवाभिर्न स्मर्यमानाभिर्गमात्पतन्ति मिहः स्तनयन्त्यधा ॥ २ ॥

आ । ते । सुपणीः । अमिनन्त । एवंः । कृष्णः । नोनाव । वृषभः ।

यदि । इदम् ।

शिवाभिः । न । स्मर्यमानाभिः । आ । गमात् । पतन्ति । मिहः ।

स्तनयन्ति । अथा ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हिरण्यकेशः (= सुवर्णसदृशज्वालायुक्तः) [अग्नी] रजसो विसृजे (= वन्तरिक्षस्थमेवजलस्य विसरणे पतने निमित्ते सति) अहिः (= सर्पकृप. = सर्पवत् शिवाभिर्) धुनिः (= मेघानां कम्पयिता) वात इव धर्मीमान् (= वायुरिव शीघ्रगतिमान्) [च] [भवति] । [स च] यजामनीः (= यज्ञस्वरयः = अज्ञादिसपुत्ता) अपस्तुयः (= उदयकाले वस्तुमात्रप्राप्तप्रेरणादिरुर्मकुशलाः) सत्याः (= निवृत्ता रूपसत्ययुक्ता) उपसो न (= उपस इव = एतादृशी दिने दिन आगच्छन्ती या उपासेव) शुचिभ्राजाः (= शुद्धतेजस्क.) नवेदाः (= ज्ञाता) [अपि च यज्ञस्त्वा वृषा अपस्तुः सत्यथ भवति] ॥

एषा दुर्बोध कथं कथमपि व्याख्यायते ॥ केचिद् आस्मानादयः पण्डिता उपसो नवेदाः इति संवधन्ति उपसोभिज्ञ इति च भाष्यमिच्छन्ति । तनु आधारेणोपसोमिति द्रष्टव्यम् ॥

२. [हे अग्ने], न सुपणीः (= तव वाजिनः) एवंः आ अमिनन्त (= आद-

४. जो तूं दस्यूला विध्वंसून टाकितोस त्याच तुला अतिपराक्रमी अभीला [आम्ही] मंत्रांनी पुनः पुनः स्तवितो.

५. आम्ही रहुगणांनी अभीलासथें हें मधुर स्तोत्र गाइलें आहे. [आम्ही] मंत्रांनी पुनः पुनः स्तवितो.

4. Thee, who vanquishest the Dasyus, that very Agni, the best among destroyers of the enemy, we praise with [our] hymns.

5. Thus have we the Raghāṇas sung [this] sweet hymn in honor of Agni. We praise with [our] hymns.

४. 'दस्यूला' = 'दस्यून्.' हे दस्यु म्हणजे आर्य लोकांस धर्मोच्या संबन्धानें इत्यादि उपश्रव करणारे जे फोडी, खोड यादि आपल्या देशात प्रथम वसित करून गिहले होते ते लोक. सू. ५३, म. ४, ५१, म. ८ हे मंत्र आणि न्याजवरी आमची टिका पाहावी

अतिपराक्रमी = 'दस्युहन्तमं.' अक्ष-

रक्षः अर्थ अनार्य लोक इत्यादि जे शत्रु त्यास मारून टाकण्याविषयी अतिकुशल असा आहे.

५. हा या सूक्ताचा उपसंहार आहे आणि यांत ऋषि म्हणतो, या प्रकारे करून आम्ही रहुगणांच्या वशजानी हें मधुर स्तोत्र म्हटले आहे, आणि पुनः पुनः अभीची स्तुति केली आहे.

यदीमृतस्य पर्यसा पियांनो नयन्तृतस्य पशिभी रजिष्ठैः ।

अयमा मित्रो वरुणः परिजमा त्वचं पृथन्त्युपरस्य योनीं ॥ ३
यत् । ईम् । ऋतस्य । पर्यसा । पियांनः । नयन् । ऋतस्य । पशि-
भिः । रजिष्ठैः ।

अयमा । मित्रः । वरुणः । परिजमा । त्वचम् । पृथन्ति । उपरस्य ।
योनीं ॥ ३ ॥

वृष्टि आगच्छन्तश्च स्वगमनैर्मेषान् हिंसन्ति) [तदा] कृष्णो वृषभः (= इमं
वर्णो मेषो) नोनाय (= भृशं शब्दं करोति) । यदि (= यदा) इदं [भवति]
[तदा] [वैशुतोभिः] शिवाभिः (= सुतकारिणोभिः) स्मयमानाभिर्न (= हसन्ती-
भिरिव = हास्यमुखवद्दृश्यमानाभिः) [अद्विः सह] आ अगात् (= आगच्छति) ।
[तदा] मिहः पतन्ति (= वृष्टयः पृथिव्यां पतन्ति) अन्ना स्तनयन्ति (= अन्ना
इतस्ततः शब्दं कुर्वन्ति) ॥

भाषायाम्.

३. यत् (= यदा) ईम् (= अयम्) [अग्निः] ऋतस्य पर्यसा (= सव्यहास
यस्य रसेन = सौमेन) पियांनः (= पुष्टः) [सत्], ऋतस्य रजिष्ठैः पशिभिः
(= सत्यरूपस्य यज्ञस्य अतिशयेन ऋजुभिर्मार्गं = यज्ञरूपैर्ऋजुतमिमार्गैः) नयन् (= ने-
ता = जगतो नायकां = जगतो यज्ञकर्मसु प्रवर्तको) [भवति], [तदा] अयमा, मित्रः
वरुणः, परिजमा (= परितो गन्ता मरुद्गणश्च) [इत्येते] उपरस्य योनीं (= येषां
स्थाने = अन्तरिक्षे) त्वचं पृथन्ति (= मेष पूरयन्ति = मेषे जलतपूर्णं कृत्वा तस्मात्
जलं निर्गमयन्ति) ॥

त्वचं पृथन्ति उपरस्य योनाविति दुर्बोधं सायणेनैव व्याख्यातम् । उपरस्य योना
योनीं वृष्ट्युदकोत्पन्नस्थाने त्वचं पृथन्ति । वृष्ट्युदकस्याच्छादकं प्रदेशं तावद्विष्णु-
संयोजयन्ति । उद्धाटयन्तीति यावदिति ॥

यदा मनुष्या आग्निं होतारं कृत्वा यज्ञरूपैः साधनैर्देवानुपासन्ते तदा अयमायं
देवा मेषाञ्जलं वर्धयन्तीति भावार्थोऽस्य मनस्येति द्रष्टव्यम् ॥

प्रतिदिनीं उगमणारी उवा जशी स्वच्छ, ते मृगजे कधीहि कोणाम् निरुक्त न
तेजरु, सर्वदशीं, वैभवयुक्त, वेदच्या- करितां उगवते, तमा अग्नि होयः मेरु-
वेदेर उगधुन मरे प्राण्यांते प्राणव पाधुन उदकवृष्टि करणे हा जो ईश्वर
मपू पाळीन असने आग्नि मय्यस्य अम- मोटा पयकम नाच्या सर्व गने अदीव

सूक्त ७९.

ऋषि-गोतम (पूर्वसूक्ताचा जो तोच). देवता-अग्नि. वृत्त-१, २ आणि ३ या ऋचांचे त्रिष्टुप्; ४, ५ आणि ६ यांचे उष्णिक्; आणि ७, ८, ९, १०, ११ आणि १२ यांचे गायत्री.

१. सुवर्णमय ज्याचे केश [तो अग्नि] उदकवृष्टि करावयाची असली म्हणजे केवळ संपत्स्वरूप, अखावैशी [आणि] वायूप्रमाणे गतिमान [होतो]. [तो] उषाप्रमाणे शुद्धतेजस्क, ज्ञानी, वैभवंशुक्त, चपल [आणि] सत्य [होय].

२. [हे अग्नी], तुझे घोंडे [आपल्या] गमनांनी सर्वत्र संहार करित येतात, [आणि] काळा वृषभ ओरडू लागतो.—असे जेव्हा [होते तेव्हा] [वैद्युत अग्नि] कल्याणकारक [आणि] हास्यमुख दिसणान्या [आपो देवी] सहित येन असतो: वृष्टि पडत असतात, अग्ने गर्जना करित असतात.

१. ही ऋचा पारव वृष्टि आहं आहं केलेल्या अर्थाचे तात्पर्य अग्ने आहं वी. 'आवासातून येणारी वृष्टि करावयाची असली म्हणजे अग्नि हिरण्य-

HYMN 79.

To Agni. By Gotama (author of the previous hymn) Metro 1-3 Trishtubh; 4-6 Ushnig and 7-12 Gayatri.

1. [Agni] of the golden hairs [is], when the waters fall, [like] a snake, [is] a shaker [of the clouds] [and] impetuous like the wind. Like the daily Usha [he is] pure in his brightness, endowed with knowledge, glorious, full of energy, [and] truthful.

2. Down come thy steeds, [O Agni], destroying [all] as they come: the black bull lows.—When thus [happens] [celestial Agni] comes with the healing [Waters] [that come] as though smiling: the showers fall, the clouds roar.

केश म्हणजे स्नेह्याप्रमाणे ज्याचे केश लवळकता असता होतो. आणि त्याच्या आगी संपूर्णप्रमाणे आगिष्ठ आणि वायूप्रमाणे प्रवह शक्ति आणि वैभवंशु-

अग्ने वावंग्य गोमन्त ईशानः सहस्रो यहो ।

अग्ने ऐहि जातवेदो महि श्रवः ॥ ४ ॥

अग्ने । वावंग्य । गोमन्तः । ईशानः । सहस्रः । यहो इति ।

अस्मे इति । ऐहि । जातवेदः । महि । श्रवः ॥ ४ ॥

स इधानो वसुं कृविः प्रिः प्रिः प्रिः ।

रेवदम्यभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥ ५ ॥

सः । इधानः । वसुः । कृविः । अग्निः । ईक्षेः । प्रिः ।

रेवत् । अस्मभ्यम् । पुरुः अनीक । दीदिहि ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

४. हे अग्ने. हे सहस्रो यहो (=वहस्र पुत्र), हे जातवेदः (=जातवितः), गोमन्तो वावंग्य (=गोमन्तान्तस्य) ईशानः (=अभ्युत्) [स्व] (=अस्मात्) महि श्रवः (=अभ्युत् अन्नं) ऐहि (=स्थापय) ॥

५. हे पुर्वणीक (=वसुमत् अग्ने). स इधानः (=तादृशः मन्त्रितः) वसुः (=सुधुः) कृविः (=कान्तदत्तं=कृषी) प्रिः प्रिः प्रिः (=प्रिः=प्रिः) [एतादृशत्वं] अग्निः अस्मभ्यम् (=अस्मभ्यम्) रेवत् (=धनेन पुत्रं वसु) दीदिहि (=दीक्षस्व) ॥

तस्य जेम्हा देवांत यद्वरूप उन्नम सार-
नांता नन्ददात वेम्हाव अर्चनादि देव
आवादातुन इहे पाविलात, असा वा-
दात जहे. दयाति "त्वत् पुत्राति
अरस्य मीना" इहे वास्य कडिग
जहे. वाका वादात सारगानागेव
नन्ददात जहे. नन्ददात जहे.

'तस्य धर्मात्मा परम सार' जहे.
मत्. सारं देवदे. सार सारं देव
यद अन्न अर्ध जहे. वास्य आरत वा-
ददात यद जहे. हाव सार धर्म जहे
नन्ददात जहे.

'तस्य धर्मात्मा परम सार' जहे.
'सत्तस्य पवित्री रजिः'. सारं
हेव जे देवदत्ता संपादन करवात
आदि अग्नी स्वरित कार्यनिर्वाह
पारे मार्ग. लांहीकल्प. सार सार
धर्म आदि यद करण हाव सार
पादपनाथ उन्नम मार्ग अर्ध अन्न
पूर्वजाचे मज होतें.

'उपासना करविता' नन्ददात
वजिः' अक्षरस्य अर्थ, 'नन्ददात'
आरत पुत्र होउन जहात आरत
वादात, जहात मार्गदर्शक होतें.

३. जेव्हां सत्यधर्माच्या रसानें पुट [होस्ताता] [असा] हा [अग्नि] सत्यधर्माच्या परम सरळ मार्गांनी उपासना करवितो, [तेव्हां] अर्यमा, मित्र, वरुण, [आणि] सर्वेगामी [मरुद्गण] हे मेघाच्या रपानीं जलकोश भरून टाकतात.

3. When he, fattened with the milk of the true religion, leads [the people] by the straightest roads, [then] Aryama, Mitra, Varuna [and] the all-wandering [Maruts] fill the skin in the home of the cloud.

स्वरूप कम आहे ते या मंत्रात आणि मूलांत सांगितले आहे असे दिसते. म्हणजे, आकाशातून पर्जन्याच्या रूपाने जो पाऊस पडतो त्यात अग्नीचाहि पराक्रम आहे असे तात्पर्य. विशुद्धतेच्या रूपाने अग्नि मेघमंडलातून पाऊस पाडितो म्हणून त्यास वैशुत अग्नि असे म्हणतात. आणि या वृत्ताच्या पट्टीच्या तीन कचा वैशुत अग्नीविषयी आहेत असे अनुकरणिकेंत सांगितले आहे. वैशुत अग्नी-ग 'मध्यम अग्नि' असेहि म्हणतात, कारण की विशुद्ध भूमि आणि स्वर्ग यांच्या 'मध्या' जो अंतरिक्षप्रदेश यांत असतो.

२. यात कवि म्हणतो की, 'हे अग्नी, तुझे घोंडे जेव्हां तुला रपांत वसवून घेऊन येतात तेव्हां ते येतां येतां सर्वे मेघांचा तुरावा करीत करीत येतात. मग काळा जो मेघ तो ओरडू लागतो. मग तू उदकाबरोबर येऊन मगट होतोस, आणि ती मेघोदकं तुजबरोबर हैसत हैसत जणू येत असतात. एवंच तू विशुद्धपाने आकाशात मगट झालास म्हणजे तिरुडे तिरुडे वृष्टि होते आणि मेघगर्जना होत असते'

'सर्वत्र संहार करीत येतात' = 'आ अग्निन्यतः' हा अर्थ सायणामागे केला आहे. तथा अर्थ दिग्गतां यांत संशय नाही.

ओदीकरणः—

आ ते सुपर्णा अग्निन्यतः पथेः
वृष्णा नानावै वृषभो वरीदम् ।
शिवार्मिने रम्यमीनाभिपुगात्
पतन्ति सिहः स्वनपन्ति अभ्या ॥

होता तेव्हा अदमादि देव मेघवृष्टि करितात; म्हणजे अग्नीच्या पुढे वरून द-

हा मंत्र तालीं दाखविल्याप्रमाणे ओक्-
दूनाला वमतो—

हिरण्यकेशो रजसो विभारे
अहिर्भुनिर्नात इव धर्मीमान् ।
शुविभआना उषसो नवेदा
यशस्वतीर्येषुवो न मन्या ॥

३. 'जेव्हा अग्नि मनुष्यांनी आशि-
रग्या सोमसम विऊन मनुष्यांचा होता

क्षयो गंत्युग न्यनाप्ते गन्तोऽन्योन्यतः ।
 स निम्नतम्य रक्षसो दह प्रति ॥ ६ ॥ २७ ॥
 क्षयः । रामन् । उत । त्वनी । अग्ने । वस्तोः । उत । उतः ।
 सः । तिग्मऽतम्य । रक्षसः । दह । प्रति ॥ ६ ॥ २७ ॥
 भगं नो भय इतिभिर्गायत्र्यम् प्रमर्माणि ।
 विश्वांसु धीषु वन्द्य ॥ ७ ॥
 अयं । नः । प्रो । ऊतिऽभिः । गायत्रस्य । प्रमर्माणि ।
 विश्वांसु । धीषु । वन्द्य ॥ ७ ॥

भाषायाम्:

६. हे रामन्, हे निम्नतम्य (=तीक्ष्णतम) अग्ने, [स त्वं] क्षयः (=उत समयेषु) उत त्वना (=अग्नि च) वस्तोः (=अहनि) उत (=अग्नि च) दह (=उपःकालेषु), रक्षसः प्रति दह (=प्रत्येकं रक्षसं दह) ॥
 ७. हे अग्ने, हे विश्वांसु धीषु वन्द्य (=तवेषु कर्मसु स्तुत्य) गायत्रस्य दन (=गायत्र्यनमुक्तस्य सूक्तस्य अर्चने एते सन्ति), [स्वं] नः (=अस्मान्) (=रक्ष) ॥

तस्य प्रीतिकरं यद्गायत्र तेन वृत्तेन कृते सूक्ते तुभ्यम् अर्पिते सति त्वं तत्र गताधनैररमान् रक्षेति भावः ॥

त्या ज्याळेने चारी बाजूला पाहात आहे असें दिसत असतं. अग्नि पेटला म्हणजे एक बाजूस तो पाहातो आणि तिकडेच प्रकाश पाडतो आणि मागच्या बाजूला अंधार पडतो असें नाही, तर आममंतात् चारी बाजूंस त्याचा उजेड एकसारखा पडत असतो. म्हणून अग्नीला 'पूर्वणीक' हे विशेषण दिले आहे.

'प्रकाशाच्या योगाने धन दे' = रे यत् दीदिहि. अक्षरशः अर्थ धनदाहि. त प्रकाश. म्हणजे तूं प्रकाश, की वेने करून आम्हांस धन मिळेल. हा मंत्र असा म्हटला पाहिजे. स इधानो यमुष्कविः अग्निरीळेनिओ गिरा । रेवदस्मभ्यं पूर्वणीक दीदिहि ।

४. हे अग्नी, हे शक्तीच्या पुत्रा, हे जातवेदा, गोयुक्त संपत्तीचा प्रभु असा जो तूं तो आम्हांस विपुल अन्न दे.

५. तर हे बहुमुख [अग्नी], रुपाळ, मेधावी [आणि] स्तोत्रद्वारे वर्णनीय असा जो तूं त्या तुला [आम्ही] प्रज्वलित करितांच आम्हांस [आपल्या] प्रकाशाच्या योगानें धन दे.

‘जलकोश’ = स्वप्न. ऋणजे आकाशात पसरलीप्रमाणे शुष्क मेरू पुष्कळ असतात पण त्यात पाणी नसते, ते अर्यमादिक देव त्यात भरितात या मंत्राचे पहिले दोन पंक्त्यंतर

४. जातवेदा. सू ४४ म १ आणि न्यायवरील टीप पाहा.

‘गोयुक्त संपत्तीचा’ ‘वाजस्य नाम्न’ ऋणजे गाई आणि इतर गयनि यांचा सायणाचार्य वाज शब्दाचा अर्थ इतकसा करितात

या मंत्राचे वृत्त उष्णिक् आहे उष्णिक् वृत्त ऋणजे असं असतं की त्याचे पहिले दोन पंक्त्यंतर गायत्रीप्रमाणेच असतात आणि तिसऱ्या पंक्त्यात बारा अक्षरे असून ती जगाची सदाच्या सादान्तात बहुप्रचलन झाला देवात, जेव्हा त्या देवा शिबूतला आठ अक्षरे गायत्रीच्या १६ व्या पंक्त्याप्रमाणे झाली त्याप्रमाणे

4. O Agni, O son of might, confer upon us, thou Lord of food accompanied by cows, plenteous food, O knower of all creation !

5. When kindled, shine thou therefore, O Agni [who art] benign, wise [and] worthy of a hymn, so that we may attain wealth, O many-faced [God].

अंकुशनाम्ना सहज वसतात. तिसरा आणि चवथा हे सार्गी दागविल्याप्रमाणे झटले पाहिजेत—

अयेदीं मिशं वृक्षं परिष्मा
एवं वृक्षानि उग्रस्य सोनी ॥

उदाहरणार्थ, प्रसूत मर्त्यात जातवेदां महिषा हा सायनाचा तिसरा पाद हांशी उष्णिक् वृत्त वेदांत चारम येत नाही, प्रसूत प्रसूत वृक्षांना प्रसूत एव दोन वृक्ष त्या वृक्षाचे येत असतात.

५. हे अग्ने, तू इतर अग्नि जगाची अग्नि सृष्टीची अग्ने, तर तू आपल्या सदाच्या सदांच ही तू जगा प्रकाशनाचा प्रकाश देव आहे की तू सदांच ही जगा प्रकाशनाची निवेद

‘बहुमुख’ = बहुमुखी अग्नि वेदाच्या ऋणजे अनेक मुखा वरून सदांच तू आहे असा विष्णू म्हणतो असा

आ नो॑ अग्ने॒ रुपि॑ भर॒ सत्रा॑साहं॒ वरे॑ण्यम् ।

वि॒श्वा॒सु पृ॒त्सु दु॒ष्टर॑म् ॥ ८ ॥

आ । नः । अग्ने । रुपिम् । भर । सत्राऽसहम् । वरेण्यम् ।

विश्वासु । पृत्सु । दुष्टरम् ॥ ८ ॥

आ नो॑ अग्ने॒ सु॒चेत॑नां॒ रुपि॑ वि॒श्वायु॑पोषसम् ।

मा॒र्दो॒कं धे॑हि॒ जी॒वसे॑ ॥ ९ ॥

आ । नः । अग्ने । सुऽचेतना । रुपिम् । विश्वायुऽपोषसम् ।

मार्दो॒कम् । धेहि॑ । जीवसे॑ ॥ ९ ॥

प्र॒ पु॒ता॒मि॒त्त॒ग्म॒शो॒चि॒पे वा॒चो॑ गो॒त॒मा॒ग्रये॑ ।

भर॑स्व सु॒म॒न॒यु॒र्गिरः॑ ॥ १० ॥

प्र । पुताः । ति॒ग्म॒शो॒चि॒पे । वा॒चः । गो॒त॒म । अ॒ग्रये॑ ।

भर॑स्व । सु॒म॒न॒युः । गिरः॑ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

८. हे अग्ने, [त्वं] सत्रासाहं (=बहुनाम् अभिभवितारं) वरेण्यं (=सर्वेति वरणीयं=श्रेष्ठ) विश्वासु पृत्सु दुष्टरं (=सर्वेष्वपि युद्धेषु ऋग्भिर्दुष्टारणीयं) एष (=धनं) नः (=अस्मदर्थम्) आ भर (=आनय) ॥

९. हे अग्ने, सुचेतना (=सुबुद्ध्या=अस्मदनुमहनुद्ध्या) विश्वायुपोषसं (=सर्व-वैश्विन्नायुषि देहादेः पोषकं=यावज्जीवमस्मदुपभोगपर्याप्तं) रुपिं (=धनम्) आ [भर] (=आनय) [अपि च] जीवसे (=जीवनाय=वयं जीवितुं यथा तपसी-स्याम तथा) मार्दो॒कं धेहि (=सुखं प्रयच्छ) ॥

अस्मभ्य प्रभूतं धनं दत्त्वा तस्योपभोगाय नो दीर्घायुषसः कुर्वन्त्यर्थः ॥

१०. हे गोतम (=एतत्सूक्तकर्तः), सुमनयुः (=धनमात्मन इच्छद्) [त्वं] ति॒ग्म॒शो॒चि॒पे (=तीक्ष्णज्वालाय) अग्रये॑ पुताः (=शुद्धा) वाचः (=स्तुतौः) मि-
(=स्तोत्राणि) [च] प्र भरस्व (=प्रकृष्येण सपात्र प्रापये) ॥

६. तर हे राजा अग्नी, हे विष्णुसुत [अग्नी], तूं रात्रीच्या वेळीं आणि दिवसाच्या वेळीं आणि रमातकाळीं सर्वे राक्षसांला जाळून टाक.

७. हे अग्नी, हे सकळ कर्माम्ये वय [अग्नी], सुक्त अर्पण करितांच तूं आपल्या रक्षणांनीं आम्हांला रक्ष.

6. Burn thou, therefore, O king Agni, O [God] of fiery jaws, every Rakshasa at night and even during day and at the rise of the Dawn.

7. O Agni, that deservest to be revered in all actions, protect us with thy protections when a hymn is offered.

६ या मंत्रात अग्नीला अग्नी मार्यना आहे की, ' हे अग्नी, वर सांगितल्याप्रमाणे तूं सर्वत्र प्रकाश पाडणारा देव आहेस, त्यापेक्षा आहाम उपद्रव करणाऱ्या प्रत्येक राक्षसाला रात्री, दिवसाच्या वेळीं आणि रमातकाळीं जाळून भस्म कर. आणि तसे करणें हे तुला कठीण नाही; कारण की तुला राजाप्रमाणे सर्वत्र अधिकार असून राक्षसाला जाळून टाकण्यापुढीं तोंडच शक्ति तुझ्या मी आहे. '

' राक्षसाला. ' राक्षस म्हणजे कोणत्या विषयीं सू. ७३, म. ३ द्याजवरील टीप पहा.

७. हे अग्नी, कोणतेहि यज्ञादि

कर्म केले तरी त्यात तुझी स्तुति करण्यास योग्य होय. तर असा जो तूं त्या तुला आम्ही गायत्री वृत्तांत सुक्त रचून अर्पण केले म्हणजे तूं आमचे रक्षण करीत जा; म्हणजे आम्हांस जेव्हां जेव्हा संकट पडेल तेव्हां आम्ही तुझी स्तुति गायत्री वृत्तांत सुक्त म्हणून करूं, आणि तेव्हा तेव्हा तूं आमचे रक्षण करीत जा.

' सकळ कर्मामध्यं वय ' = ' विधासुधीषु वय. ' म्हणजे कोणत्या देवाप्रतीत्यर्थे कोणतेहि कर्म केले तरी त्यात अग्नीची स्तुति प्रथम होतच असते असे तात्पर्य. कोणतेहि इवि अर्पण केले तरी ते अग्नीच दाखिले जाते.

यो नो भवेऽभिदान्त्वयि दूरे पदीष्ट सः ।

भ्रम्यामिदृशे भव ॥ ११ ॥

दः । नः । भवे । अभिदान्ति । अन्ति । दूरे । पदीष्ट । सः ।

भ्रम्यामि । इत् । दूरे । भव ॥ ११ ॥

सहस्राक्षो विचरंणि रक्षांसि सेवति ।

होता गृणीत उक्थ्यः ॥ १२ ॥ २८ ॥

सहस्राक्षः । विचरंणिः । अग्निः । रक्षांसि । सेवति ।

होता । गृणीते । उक्थ्यः ॥ १२ ॥ २८ ॥

भाषायाम्.

११. हे अग्ने, दः [शत्रुः] अन्ति दूरे (=समीप दूरे वा त्रिद्व) नः अग्नि
दान्ति (=उपक्षययति) स [शत्रुः] पदीष्ट (=नश्यतु) । [त्वं तु] कदाचि
इत् दूरे भव (=अस्माकमेव वर्णनाय भव=अस्माकमेव प्रवर्धयितान तु दूरेभ्यः
प्रवर्धयिता भव) ॥

१२. सहस्राक्षः (=सहस्रमेवोपेतः) विचरंणिः (=विचरस द्रष्टा) [दृष्ट
पृष्टः] अग्निः रक्षांसि सेवति (=राक्षसान् विनाशयति) । उक्थ्यः (=उक्थ्य
[स] होता (=देवानाम् आह्वाता) गृणीते (=मोक्षयेत्=स्तूयते) [स्मारायिः] ।

यास्तत्र मी मनःपूर्वक स्तुति अग्नीची
केली पाहिजे' इतकें तात्पर्य. यांत जे
धन (=सुम्नम्) सांगितले आहे ते के-
वळ गाई, घोडे, घरेदारी, सुवर्ण इत्यादि
भीतिकपदार्थरूपच असले पाहिजे असे
नाही, साधारण सर्व प्रकारचा उत्कर्ष अ-
सा अर्थ आहे, असें जरी आहे तरी गो-
तमासारिले मोठमोठे ऋषि संसारत्याग
करून अरण्यांत जाऊन राहत असत

असे सिद्ध होत नाही.

'स्तुति आणि स्तोत्रे' = वाच नि
रः' यांत हे दोन शब्द भिन्न भिन्न स
थीं योजिले आहेत असें दिसत नाही
तर एकाच अर्थी दाक्षासाठी समानार्थ
क दोन शब्दांचा प्रयोग केला आहे असें
दिसतें.

युक्तासाठी 'मोक्षये अग्रये' असे
म्हटले पाहिजे.

८. हे अग्नी, सर्वेविजयी [आणि] उत्तम [आणि] सकळ युद्धांत दुस्तर असे धन तूं आम्हांला आण.

९. हे अग्नी, सर्वे जन्मभर पोषण करणारे धन तूं रूपाकरून आम्हांकरितां आण आणि आम्ही जगावे या हेतूनें आम्हांला सुख दे.

१०. हे गोतमा, धनेच्छु [असा जो] तूं [तो] तीक्ष्णप्रभावान् अग्नीकारणे पवित्र स्तुति [आणि] स्तोत्रे अर्पण कर.

८. 'हे अग्नी, ज्या मयनीषामून आमच्या शत्रूंचा पराभव होईल, जी धेष्ट होय, आणि जी कांण्यादि ममामान शस्त्री वरी शत्रूंना निर्दाळून टाकणारी, शत्रूंकडून निर्दाळण करून न घेणारी अशी सर्वानि आम्हांला घेऊन ये.'

वृत्तमुष्णामाटी 'वरंणिभं' आणि 'विधासु' असा उच्चार केला पाहिजे.

९. 'हे अग्नी, तू ज्या करून आम्हाला इतरी मरानि देवी ती आमच्या जन्मभर आत्मास पुष्ट, मरणार नाही, आणि आम्हांला अंगे सुख प्राप्त करून देवी जेणेकरून आम्ही पुष्टाळ दिवस जगू' म्हणजे, आत्मास पुष्टाळ मरानि दे आणि दिवा उपभोग घेणाल्या आम्हांला दीर्घायुषी वर अंगे मात्तव.

8. Bring unto us, O Agni, a wealth that shall subdue all, [that shall be] excellent, [and] [that shall be] unconquerable in all battles.

9. Bring thou unto us, O Agni, with graciousness a wealth that shall sustain all lifetime; confer happiness [upon us] that we may live.

10. Pour forth, O Gotama, who art desirous of wealth, pure prayers [and] praises to Agni of resplendent brightness.

'ज्या करून' = 'सुखेनुना' 'अस्तरा' अर्थ 'सन्मतीने.' म्हणजे आम्हांवर लागली ज्या करून ऋ. १. १५९. ५ आणि त्यानंतरील मायगभाज्य पदा इतरीहि पुष्टाळ प्रमाणे आम्हांला घेऊन देण्या अर्थांला आहेंत.

'सुख' = 'मात्तव'. हे वेद नाम आहे, विशेषण नांहे, अंगे मन्मत्तमरावरील मायगभाज्याकरून निड होत.

१०. दात, शोचक कवि आत्मासमय म्हणतो की, 'हे गोतमा, तू धनचो इच्छा करीत आहेस, तर तेजपुत्र जो अग्नि त्याज्यस्य मन्मत्तमून शुद्ध स्तुति अर्पण कर धनचो इच्छा करी करीत आहे दांरुद्धा वरने तीन पदरमय पदा - इत धनचो वर इच्छा आहे

गुणम् ८०.

इत्यादि सोम इत्येवं गुण्या चकार वर्धनम् ।
 नविष्ट यद्यिन्नोत्तमा पृथिव्या निःशशा भद्रिर्मन्त्रनुसृगत्वं ।
 इत्या । ति । सोमं । इन् । मदे । गुण्या । चकार । वर्धनम् ।
 नविष्ट । यद्यिन् । ओमंता । पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिम् ।
 चन् । अनु । राऽराज्यम् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. इत्यादि (-अनेन परारेण हि) मदे सोमं इन् (=मदकरे सोमं तान् एषां)
 ता (=सोमा) वर्धनं चकार (=तत्र आनन्दकरं सोमं एतत्कारं अन्नि) ।
 [रमाद्] हे शत्रिष्ठ यद्यिन् (=अतिशयेन बलवत् वक्रधर इन्द्र), [स्व]
 जता (=तत्र बलेन) अहि (=वृष) पृथिव्या निः शशाः (=पृथिवीतला-
 रणमप्य), स्वराज्यम् अनु अर्चन् (=स्वस्य राज्यं च प्रकृत्य) ॥

प्या मंत्रावरीत ' बहुमुरा ' शब्दाविष-
 यी टीप पहा.

' राक्षसांला.' सु. ७६, मं. ३ याज-
 ल टीप पहा.

' आम्ही स्तविला आहे ' = ' गृणीते.'
 वेधे कर्मणि आत्मनेपद अमे समञ्जन

अर्थ केला पाहिजे. ' [देवाला] स्तवि-
 तो ' असा अर्थ सायणाचार्य करितात.
 ' लोकांनी स्तविला जाण असतो ' ए
 अर्थ चांगला जुळतो.

वृत्तासाठी ' उक्थिअः ' असा उद्ग-
 र तिसऱ्या चरणात केला पाहिजे.

११. हे अग्नी, जो कोण
प्रांहांला जवळून [अथवा] दू-
र्लभ प्राप्त देखील तो नाश पावो.
तुं आमचाच कल्याणकर्ता हो.

१२. सहस्रनेत्र [आणि] वि-
श्वदर्शी अग्नि राक्षसांला नाहीसे
करितो. [तो] स्तवनीय होता
[या प्रकारेकडून आम्ही] स्त-
विला आहे.

११. हे अग्नी, जे कोणीहि आ-
ह्वाण जवळून अथवा दुरून उपद्रव दे-
तील अशा सर्व मनुष्याला तू नाहीसे क-
रून टाक आणि तू आमचेच कल्याण
करण हो, दुसऱ्याचेहि करू नको.
असा भावार्थ.

या भक्तविषयी विशेष मागावयाचे
काही नाही, मात्र गोनमामारिच्या मो-
क्षार्थी अग्नी प्रार्थना करण झणजे
मैत्रि वाटत्या क्रुपांचे गव स्वल्प दि-
खून येते. एक तर हे वा, प्राचीन क्रुपा-
ला आपला शत्रूला तर वायू वग सुख-
वशादिक प्रवृत्त गोलाचा नाश अथवा
उपमर्द करण्याचीहि शक्ति त्याला होना
असे जे पौराण्यदिक्कांचे म्हणण त्याला
कारा आधार दिसत नाही. (कारण ज-
र असला हव मोक्षमान आपल्या परा-
क्रमनेच शत्रूचा नाश केला असला अ-
थवा प्रार्थना केली असली), आणि दुस-
रा वा, सत्यदर्शनात मोठमोठ्या क्र-

11. He, O Agni, who
from near or from afar
harasses us,—may he be
destroyed. Be thou the
promoter of us alone.

12. Thousand-eyed [and]
all-seeing Agni drives away
demons. The praiseworthy
invoker is [thus] praised.

विजनामध्ये क्षमेचा आणि क्षातीचा मोठा
भर असेल असे जर कोणास सत्ययुगा
विषयी पुराणादिक मयात सांगितलेल्या
रूपावरून वाटत असेल, तर त्याला पुरा-
ना आधार नाही.

वृत्तानुसंधासाठी 'यो नो अग्नेभिदा-
मति । अग्नि दूरे पदांश्च सः' असे प-
ट्टिते दोन वरण पावले पाहिजेत.

१२. अग्नि हा सहस्राक्ष झणजे श-
भर होजे असलेला आणि सर्वत्र पाह-
णारा असा आहे, आणि त्यामुळे त्याने
जिथडे जिथडे राक्षस अमर्त्यादिक
जिथडे ते दृष्टीस पडतात, आणि तो त्या
ला नाहीसे करून टाकतो म्हणूनच
दकांचा स्तुत्य आवाहन करण्यास हो
अस समजून त्याची स्तुति करितात.

'सहस्रनेत्र' या विशेषणाचे तात्पर्य
इतकेच की, अग्नेला पाहिजे जिथडे
वाचवेळा दिसत असते, जसे वाट
ला हजार होजे आहेत दाब मृत्पा-

सूक्त ८०.

ऋषि—गोनम (पूर्वसूक्ताचा जो जोच). देवता—इन्द्र. वृत्त—पङ्क्ति.

१. या प्रकारेकरून हर्षकार-
क सोमाच्या भरांतच स्तोत्रानें
आनंदकारक स्तोत्र [तुला] अर्प-
ण केले आहे. [तर] हे परम
प्रबळ वज्रधरा, [तुं आपल्या]
पराक्रमाने अहीला पृथिवीपासून
हाकून लाव, आणि आपले आ-
धिपत्य प्रगट कर.

१. हेहि वृत्त गोनम ऋषींचेच आहे
यांचे वृत्त मात्र 'पङ्क्ति' आहे पङ्क्ति
नामांचे वृत्त साधारण मस्कतान बहुतक-
रून येत नाही. पण येताना बरेच येते
यांचे लक्षण असे आहे की अनुष्टुप वृ-
त्ताचा निमरा चरण वाढून येतला आ-
णि पङ्क्ति, दुसरा, हे चरण टेवून वर-
चा टेविला आणि तीन चरण वेले घन-
जे जसे गायत्री वृत्त होते. तसे अनुष्टुपाचे
चारही चरण घायम टेवून जाणगी
एक पावला चरण अष्टाक्षरी जाहिला
बगजे पवित्रून झाल घायम पङ्क्ति-
न बगजे अनुष्टुप समजावयाच मात्र
मात्रा एक पावला चरण अष्टाक्षरी जाहिल-
गा बगजे झाले

इत्यादि मातृध असा आहे जी 'हे
इडा, हे वने माते मंगममममम आनदा-
हे हे वने वचने मला अर्पण केले आहे.

HYMN 80.

To Indra. By Gotama, author of
the previous hymn. Metre—
Pankti.

1. For thus indeed in
the exhilarating Soma has
the praiser composed a
gladdening hymn [for
thee]. Drive off, O mighti-
est wielder of the thun-
derbolt, the Serpent from
the earth with [thy] pow-
er, [thus] manifesting thy
empire.

तर हे इन्द्र, तू पृथिवीवरून वृत्ररूप अ-
होते हाकून लाव, आणि तसे केल्याने
तुझे आधिपत्य सहजच प्रगट होईल. अ-
से करणे तुला कठिण नाही, कारण तु-
झ्या वज्राच्या योगाने तुझा अर्धवत शक्ति
येत असते.

'हर्षकारक सोमाच्या भरांतच' = 'सो-
मे इत् मदे' अक्षरशः अर्थ, 'सोमात
। आणि] मदातच.' 'तुला इद्राला सो-
ममाने हर्ष उत्पन्न करण्यासाठी' असा,
अथवा 'तू मोगरम रिडून हर्ष पावला
असता' असाहि अर्थ घागला समवर्ती.

'स्तोत्राने' = 'ब्रह्म.' ब्रह्म अथवा
(ब्राह्मण) शुद्धात्मा हा अमर्ता मृत्त्या अर्थ
आहे 'ब्रह्म' रचणारा, म्हणजे मूल
रचणारा तो 'ब्रह्म' अथवा 'ब्राह्मण.

'अहीना.' 'अहि' म्हणजे सर्प. ये-
रुद्राचार्य अहि म्हणजे वज्ररुद्रा

प्रेह्यभीहि धृष्णुहि न ते वज्रो नि यंसते ।

इन्द्रं नृम्णं हि ते शवो हनो वृत्रं जया अपोऽर्चन्नु स्वराज्यम् ॥ ३ ॥
प्र । इहि । अभि । इहि । धृष्णुहि । न । ते । वज्रः । नि । यंसते ।
इन्द्रं । नृम्णम् । हि । ते । शवः । हनः । वृत्रम् । जयाः । अपः । अ-
र्चन् । अलु । स्वऽराज्यम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. [हे इन्द्र], प्रेहि (= प्रकषेण गच्छ), अभीहि (= आभिमुख्येन आप्त) धृष्णुहि (= धैर्यवान् भूत्वा अभिभव) ते वज्रो न नि यंसते [हि] (= तव वज्र न नियम्यते हि = शत्रुभिः अप्रतिहतगमन वर्तते हि) । हे इन्द्र, ते शवः (= शव भलं) हि नृम्णं (= वीर्ययुक्ता शक्तिः खलु = लोकाभिभवितृ साधनं खलु) । [अ. कारणात्] हनो वृत्रम् (= वृत्रं जहि) । जया अपः (= मैषोदकानि तस्मान्निस्सृज्या गृहाण), अनु स्वराज्यम् अर्चन् (= स्वस्य स्वामित्वं प्रकटयन् = तया कृत्वा स्वसाधिपत्यं प्रकटय च) ॥

तो मागाहून भूलोकी आगिला असे म्हणणे याचा अर्थ समजावयाला कठिण नाही. ज्या यस्तु अतिउत्तम अशा समजल्या जातात त्या मृत्युलोकी प्रथम नव्हत्या; दिव्यलोकी, अथवा तशाच एकाद्या दुसऱ्या अगम्यस्थळी होत्या, तेथून भूलोकी आगिल्या असे समजणे हा मानवी स्वभाव आहे. अभि हा पूर्वी पृथिवीवर नव्हता, त्याला खुलोझाहून भूलोकीं मनुष्यहितार्थ मातरिस्थाने आगिले असे वेदात सांगितले आहे (स. ६०, मं. १ आणि त्याजवरील टीप पहा). सूर्य, चंद्र, अमृत, त्रीं इत्यादि जी चवदा रत्ने तीं पूर्वी पृथिवीवर नव्हती, समुद्रांत होती, तेथून देवदेव्यांनीं मंथून काढिलीं हे वर प्रसिद्ध आहे. त्याप्रमाणेच

सर्वास आनंद करणारा असा जो सर्वप्रिय सोमरस तो पूर्वी पृथिवीवर नव्हता, स्वर्गी होता, तेथून त्याला आगिले अशी कथा वेदात सांपडायी यांत नवल नाही.

पण तो श्येन पक्ष्याने आगिला असे सांगितले आहे. तर श्येनाचीच मंत्रा करण्याचे विशेष कारण काय ? श्येन हा अतिवपल अतिबलाढ्य आणि अति उत्तम उडणारा पक्षी आहे म्हणून त्याचे नाव या कथेत आले की काय ?

श्येनाने स्वर्गाहून सोम आगिला जशा अर्थाचे जे वेदात मंत्र आहेत त्याला अनुलघून ऐतरेय इत्यादि ब्राह्मणात याविस्तार रचिले गेले आहेत. त्याचे एक उदाहरण येथे देतोः— पूर्वी हें

२. हे वज्रधरा, जो सोम पि-
उन [तुं] वृत्राला [आपल्या]
प्रतापाच्या योगाने माझून उदकां-
पासून फेकून देता झालास; तो
प्रवळ, श्येन पक्ष्याने आणिलेला
मादकारक [आणि] पिळून का-
ढिलेला सोमरस तुला हर्षविता
झाला, आणि तूं आपलें आधिपत्य
प्रगट करिता झालास.

2. That mighty, intoxi-
cating extracted juice of
Soma brought by the falcon
exhilarated thee, by which,
O wielder of the thunder-
bolt, thou didst with [thy]
might strike Vṛatra off the
waters, manifesting [thy]
empire.

२. यात ऋषि म्हणतो की, 'हे इंद्रा,
तु जेव्हा वृत्राला माझून टाकून मेघांदेके
मुक्त केलोस आणि सर जगतावर
आपले परिपूर्ण आधिपत्य आहे असे
उघड करून लोकांमध्यें दाखविलेस,
तेव्हा तू सोम प्याला होनास आणि त्या
सोमाच्या योगाने तुला मांडा हर्ष झाला
होता' म्हणजे वृत्रहन्तृत्वा मद्वा परा-
जय जो त्या वेळा तो सोम पिऊन हर्ष
झाल्यावर केला असा भावार्थ आहे.

'प्रवळ' = 'वृषा' म्हणजे ज्याचे पान
वेळे असता पिणाऱ्याच्या आगी वारंवार
मात होते सोमपानाने इंद्राला शक्ति येते
असे पूर्वी सांगितलेच आहे

'श्येनपक्ष्याने आणिलेला' = 'श्येना-
भृत.' हे येथें सहजांतिदर्शक विशेष-
ण आहे; हेतुगर्भ नव्हे सोम पक्ष्याने
स्वर्गांत होता त्याला पृथिवीवर श्येनप-
क्ष्याने आणिले अशा अर्थाचे मंत्र वेदा-
त बरेच आढळतात. उदाहरणार्थ. — 'श्ये-
न पक्षी नोऽ जाडन आनद्वारक आणि

हर्षकारक दिव्य सोमवल्लीला धरून ति-
ला दूर आणि अति उच्च तुलाकापासून
फेकून आला' (=ऋजीषी श्येनो ददमा-
नो अशु परावतः शकुनो मन्द्रं मदम् ।
सोम भरद् दादृहाणो देवायान् दिवो अ-
मुष्माद् उचराद् आदाय, क. ४. २६.
६); 'हे इंद्रा, ज्या सोमाला सोमचु-
जा तू त्या तुनकरिता श्येन पक्ष्याने
आणिले' (=आ य ते श्येन उघ्ने ज-
भार, क. ३. ४३. ७); 'श्येन पक्ष्याने
मनांवगी होऊन सुपर्णनगरीप्रत स्वर्गां
जाऊन सोमाला वज्रधर इंद्रासाठी आणि-
ले' (=मनोनुता अयमान आय सोमतर-
त्युग्म् । दिव सुपर्णो गत्याय सोमे वरि-
ण आभारत्, ८. १००. ८); 'हे इंद्रा,
श्येन पक्ष्याने आणिलेला, आणि पिळून
वाढिलेला, जो सोम तो माद येण्यामा-
ठा नू पी' (=पिषा सोम मदाय यम् इन्द्र
श्येनाभृत सुतम्, ८. १५. ३).

सोमरसमाश्रित्या अग्निशोर्वाग्रा पदामे
पूर्वी पृथिवीवर नव्हता, तुलादी होता,

निरिन्द्र भूम्या अधि वृत्रं जघन्थ निर्दिवः ।

मृता मरुत्वतीर्य जीवधन्या इमा अपोऽर्चन्तु स्वराज्यम् ॥ ४ ॥

निः । इन्द्र । भूम्याः । अधि । वृत्रम् । जघन्थ । निः । दिवः ।

मृज । मरुत्वतीः । अर्च । जीवधन्याः । इमाः । अपः । अर्चन्तु ।

अर्चु । स्वराज्यम् ॥ ४ ॥

इन्द्रो वृत्रस्य दोधतः सानुं वर्जेण हीलितः ।

अभिक्रम्याव जिघ्रन्तेऽपः समीय चोदयन्तर्चन्तु स्वराज्यम् ॥ ५ ॥ २९ ॥

इन्द्रः । वृत्रस्य । दोधतः । सानुम् । वर्जेण । हीलितः ।

अभिऽक्रम्य । अर्च । जिघ्रन्ते । अपः । समीय । चोदयन्तु । अर्चन्तु ।

अर्चु । स्वराज्यम् ॥ ५ ॥ २९ ॥

भाषापर्यायम्.

४. हे इन्द्र, [र्य] भूम्या अधि [वृत्रं निर्जघन्थ] (= वृत्रं हत्वा तं भूम्यां साराशानिःक्षिपवानसि) [तथा] दिवो वृत्रं निर्जघन्थ (= गुलीकसागादृष्ट्वा हत्वा निःक्षिपवानसि) । [तस्मात्] मरुत्वतीः जीवधन्या इमा अपः (= प्रक्षिप्तता जीवान् श्रीगविप्रोः इमा पुरोदृश्यमाना अपः) अप मृज (= अपः क्षयः), अनु स्वराज्यम् अर्चन्तु (= स्वस्य स्वाधिर्यं प्रकटयन् = तथा कृत्वा स्वराज्यं पत्य प्रकटय च) ॥

५. हीलितः (= हृष्ट) इन्द्रः अभिक्रम्य (= अभिमुरत्येन वृत्रं प्रति गत्वा) दोधतः (= जगद् मृशं कम्पयतो) वृत्रस्य सानुं (= समुच्चिन्नं हनुपदेरी) वर्जेण अप जिघ्रन्ते (= पत्य अवक्षिपन्ति) समीय (= सरणाय = प्रवदणाय) अप चोदयन्तु (= मेघोदहानि मेरयन् = मेघोदहानि च अवसृजति) अनु स्वराज्यम् अर्चन्तु (= तथा कृत्वा स्वाधिर्यं प्रकटयति च) ॥

त्य, ' यधि ' असा अक्षरज्ञाः आह, ' सु ' । काषाणून् आग्नेयी शक्तिं वृत्रस्य स्वराज्यं पत्य ' अ ' प्रत्ययं ग्राह्यं जसे ' गुम्नः ' । इन्द्रो असन् यदा तो जग्मुर् सौ वृत्रस्य ' गुम्नः ' होतु । आग्नेयी शक्तिं वृत्रस्य शक्तिं होतु भगवन् । आह, वृत्रो यथादि- । यधि दिगन्तो.

३. चल, मार, जिंक; तुझे वज्र कोणीहि निवारणार नाही. कारण कीं हे इंद्रा, तुझे वज्र घातक [होय]. वृत्राला मारून टाक, उदकांला हिसकावून घे, आणि आपलें आधिपत्य प्रगट कर.

राजा हा सर्ववर्जक वळ होता त्याची इच्छा देवांस आणि कृत्तूम घाली. हा सोम राजा आम्हाप्रत कसा येईल ? वाग्देवी म्हणाली गंधर्व स्त्रालपट होत. मला त्वां करा आणि माझ्या योगाने नुकी सोम विरुद्ध ध्या. देव म्हणाले, नाही. तुम्हा शिवाय आमच्याने कसे राहवेल ? ती म्हणाली, विरुद्ध ध्याच माझे नुस्ख्या कारण पहेल तेव्हा मी येत जाईन व म्हणाले बरे आहे. आणि ती अमर्ते मग त्वां क्षात्री आणि निच्या योगाने 'रात्री सोमराजाला विरुद्ध घेतला' [सोमो वै राजा मन्वंतर्धर्माणि । त देवाथ क्रचयथ अभ्यध्यायन कथमयमस्मात्सोमो राजागच्छेदिति । सा वामब्रवीत् । स्यामा वै मन्वंता । मयैव स्त्रिया

३. इंद्र वृत्राला मारण्यास सरमावून पुढे जात आहे अशी कल्पना करून कवि म्हणतो की. 'हे इंद्रा, ह चल, घात वृत्रावर घाला, खोलाव त्याला लाटाईल. तुझे वज्र त्याच्या आगावर टाक ते निवारण्याचा शक्ति शक्तीला येणार नाही. तुझी शक्ति सर्वत्र जिंकून टाकणारी आगशक्तिच जणुं आहे. तर वृत्रा-

3. Go forth, attack, challenge. Thy thunderbolt shall not be resisted. For thy power, O Indra, is overpowering. Slay Vritra, win the waters, manifesting thy empire.

भूतया वगधर्मिति । नेति देवा अबुत्त कथं वर्ष स्वदुते स्पामेति । साब्रान् क्रीर्णानिव । यहि याव वो मया अयं भविता तथैव कां ह पुनरागन्तास्मीनि । तथेति । तथा मदान्धा भूतया सोम राजानम् अकीर्ण । ऐतर्ये वा. १, २७ इतर ठिकाणी वायसांने रपेन पक्ष्याचे रूप घेऊन सोमाला गुळोकाहून पृथिवीवर आगिले असं सांगितले आहे शतपथ ब्राह्म. ३. २. ४; आणि क ८. २५. ३; २. ७१. ९ या मंत्रावरील सायणभाष्य पहा शेवटचे तीन चरण

येना इयं निरद्विआं ।

जपन्धे वज्रिज्जोजसा ।

अर्चन्तु स्वराजिअम् ॥

असे म्हटले पाहिजेत.

ला मारून नू त्याजकडून उदकें (म्हणजे मेघोदकें) जिंकून घे, आणि तसे करून आपले आधिपत्य सर्वत्र आहे असे प्रगट करून दाखीव

'जिंक' = 'धृष्णुहि.' धैर्य धर, धैर्य करून आगावर घालून घे.

'तुझे वज्र घातक [होय]' = 'वृष्णं हि ते शवः.' 'वृष्ण' शब्दाचा अर्थ 'न-

अधि सानो नि निप्रते गच्छेण शतपर्वणा ।

मन्दान इन्द्रो अन्धः सतिभ्यो गानुमिच्छत्यन्धनुं मृगाज्यम् ।
अधि । सानो । नि । निप्रते । गच्छेण । शतपर्वणा ।
मन्दानः । इन्द्रः । अन्धः । सतिभ्यः । गानुम् । इच्छति । अन्धः ।

अनु । स्वराज्यम् ॥ ६ ॥

इन्द्र तुभ्यमिदं द्विषोऽनुत्तं वजिन्वीर्यम् ।

यद्द त्वं मायिनं मृगं नमु त्वं माययाग्नीर्वन्धनुं मृगाज्यम् ॥ ७ ॥
इन्द्र । तुभ्यम् । इत् । अद्विषः । अनुत्तम् । वजिन् । वीर्यम् ।
यत् । ह । त्वम् । मायिनम् । मृगम् । तम् । ऊम् इति । त्वम् । मा-
यया । अग्नीः । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. [इन्द्रः] शतपर्वणा (= शतसंख्याकसंविपुलेन शतधारेण वा) वस्त्रे
[वृषस्य] अधि सानो (= कपोले) नि निप्रते (= प्रहरति) । अन्धः सतिभ्यः
(= सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन इष्टः) इन्द्रः सतिभ्यः (= मित्रभूतेभ्यः स्तोत्रले-
भ्यो) गानुमिच्छति (= गुरामिच्छति), अनु स्वराज्यम् अर्चन् (= तथा कृत्वा स्वा-
धिपत्यं प्रकटयति च) ॥

७. हे इन्द्र, हे अद्विषः (= अद्विषन् = वज्रधर), हे वजिन्, तुभ्यम् इत् अनुत्तं
वीर्यम् [अस्ति] (= त्वेव सामर्थ्यं शत्रुभिरतिरस्करणीयं वर्तते), यद् ह (= य-
स्मात् कारणात् खलु) त्वं त्वं मायिनं मृगं तम् उ (= तै प्रसिद्धमपि मायापुङ्गव-
रूपे मृगं) मायया अग्नीः (= हतवानसि), अनु स्वराज्यम् अर्चन् (= तथा कृत्वा
स्वस्य स्वामित्वं प्रकटितवानसि च) ॥

माकन खाली, पृथिवीवर पादितो, आणि
उदकांचा प्रवाह भूमीवर वाहे अशा री-
तीने उदके खाली सोडून देतो आणि
तेणेंकरून आपले आधिपत्य उघड करून
दाखवितो.

‘तोडावर’ = ‘सातुम्’ ‘पाठीवर’
असा अर्थ होईल. परंतु सायणांनी ‘समु-
च्छ्रितं हनुप्रदेशम्’ (= उताणा निजल्यावर
तोडावेकी हनुपटीचा जो भाग वर येतो

तो) असा अर्थ केला आहे तो आसो
बेतला आहे.

‘उदके खाली सोडून देऊन वाहवि-
तो’ = ‘अपः समीपं चोदयन्’ असरत-
अर्थ, ‘उदके वाहण्यासाठी सोडण्या’
इतका आहे. ‘तोड’ अथवा ‘शिर’
की जें सर्व शरीरापेक्षा उंच दिशेपरेंत
इतका अर्थ आहे असे पुढील मंत्रान-
व्यासायणभाष्यावरून समजावयाचे आहे.

२. हे इंद्रा, [तुं] पृथिवीव-
रून [वृत्राला मारून नाहीसा
केलास], सुलोकाहून वृत्राला मा-
रून नाहीसा केलास. [तर] हीं
मरुदुक्त [आणि] जीवांस तूस
करणारी उदके [तुं] खाली सोड,
आणि आपलें आधिपत्य प्रगट
कर.

५. क्रोधाविष्ट इन्द्र [जगताला]
कांपविणाऱ्या वृत्राच्या तोंडावर
वज्राने प्रहार करून खाली पाडि-
तो आणि उदके खाली सोडून
देऊन बाहवितो, आणि आपलें
आधिपत्य प्रगट करितो.

४. उदकें मेषोदरातून खाली मळ्या-
शी अशी इच्छा करून ऋषि इंद्राला म्ह-
णतो की, 'हे इंद्रा तू वृत्राबरोबर युद्ध
करून त्याला मारून पृथिवीवरून आणि
सुलोकातून नाहीसा करून टाकिल्या आ-
हे. तर ही जी आकाशात उदकें मेषोद-
रातून सोडून आहें त्यास तू खाली पाड
आणि तसें करून आपलें आधिपत्य प्रगट
कर.'

'मरुदुक्त' = मरुत्वं. म्हणजे म-
रुदु ग्वात्रबरोबर आहेत अशी मरु-
दुदराबरोबर वने आहेत आणि या वि-
शेषणाचे प्रयोजन यास आहे तें समजत
नाही. वेदादिन् इंद्रानें वृत्रापासून सोड-
विण्याकरितां उदकें मेषोदरातून खाली पाड

4. Off from Earth, O
Indra, [and] off from
Heaven, hast thou slain Vri-
tra. Send thou down these
waters that have the Ma-
ruts with them [and] that
sustain life, manifesting thy
empire.

5. Enraged Indra, attack-
ing with [his] thunder-
bolt the chin of destructive
Vritra, strikes him down
propelling the waters to
flow, [and] manifesting his
empire.

ता मरुद् व्याख्याबरोबर राहिले अशी
रुबीची दृष्टपना असेल तर कोण जाणे
'मरुत्त्वान्' हे विशेषण बहुवचन
इंद्रासच लाविलेले आढळते. बृहस्पति
वायु, विष्णु, अग्नी आणि सोम या दे-
वांसहि लाविलेले कृष्ण आढळते. प-
ण उदकास लाविलेले आहे असे हे एक
उदाहरण दिसते

बृजानुरोधाने 'निर्विद्र भूमिआ अ-
वि' असा प्रथम पद्य वाचावा.

५. वृत्राशी जे इंद्राचे युद्ध त्याला अ-
नुरोधून, म्हणजे ते युद्ध जणु होत आहे
असे समजून ऋषि म्हणतो, 'हे इंद्र वृत्र
च्या आखावर धावून जाऊन त्याच्या म-
थेवर वज्रपात करितो आणि त्याच्या

वि ते वज्रांसो अस्थिरन्वर्त्तन् नान्वाभ्यनु ।

महत्त इन्द्र धीर्यं वाहोस्ते बलं हितमर्चन्नु स्वराज्यम् ॥ ८ ॥

वि । ते । वज्रांसः । अस्थिरन् । न्वर्त्तन् । नान्वाभ्यः । अनु ।

महत् । ते । इन्द्र । धीर्यम् । वाहोः । तेन । बलम् । हितम् । अर्चन् ।

अनु । स्वराज्यम् ॥ ८ ॥

सहस्रं साक्रमर्चन् परि स्तोभत विंशतिः ।

शतैनमन्वन्तो ननु इन्द्राय ब्रह्मोर्चनमर्चन्नु स्वराज्यम् ॥ ९ ॥

सहस्रम् । साक्रम् । अर्चन् । परि । स्तोभत । विंशतिः ।

शता । एनम् । अनु । अनोनवुः । इन्द्राय । ब्रह्म । उत्पद्यतम् ।

र्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. [हे इन्द्र], नर्वात नान्वा अनु (= नावा तार्या नवति नदीरनु = इन्द्राणां नदीमिषजलरूपा नदीरनु) ते वज्रांसः वि अस्थिरन् (= तव वज्रा सिरिषा अतिष्ठन् = यत्र यत्र मेघजलान्यामंस्तत्र तत्र तेषां रक्षणाय तव वज्र बहुत्वमात्रं अतिष्ठत्) । हे इन्द्र, ते धीर्यं (= तव सामर्थ्यं) महत् (= प्रभूतम्) [अग्नि] ते वाहोः (= तव हस्तयोः स्थाने) बलं हितं (= बलं निहितं वर्तते) । अनु स्वराज्यम् अर्चन् [भवामि] (= तव च तेन स्वस्य स्थापितत्वं प्रकटयति) ॥

९. सहस्रं (= महत्संख्याका मनुष्याः) साक्रम् अर्चन् (= युगपदेव अर्चन्) विंशतिः (= विंशतिसंख्याका ऋत्विगादयः) परि स्तोभत (= परितः रिपुषां अस्त्यन्) शताः (= शतसंख्याका मनुष्याः) एनम् अनु अनोनवुः (= इन्द्रम् आनुमन्तुः) इन्द्राय ब्रह्म उत्पद्यतम् (= इन्द्राय तस्मिन् काले हविर्दीप्तुमुर्ह्युत्पद्यतम्) [इन्द्रः] अनु स्वराज्यम् अर्चन् [भवामि] (= स्वस्य स्थापितत्वं प्रकटयति) ॥

‘वज्रवरा’ = ‘अद्रिचः’ ‘अद्रिचान्’ । हे. आणि ‘अद्रि’ म्हणजे वज्र आणि ‘वज्री’ या दोन्नांही शब्दांचा अर्थ पृच्छ आते. ‘अद्रिचान्’ शब्द (सं- शोधना इत्यादि अर्थाने पृच्छायां व्याख्या-) पृच्छा आते. पृच्छा अर्थाचे दोन शब्द अर्च- दायां हरितां योजनेने आदित.

६. [वृत्राच्या] तोंडावर [इंद्र] शंभर गांठी असलेल्या वज्राने प्रहार करितो. सोमरसाने इष्ट झालेल्या इंद्र [आपल्या] मित्रांस सुख [व्हावे असे] इच्छितो, आणि आपले आधिपत्य प्रगट करितो.

७. हे इंद्रा, हे वज्रधरा, हे वजी, तुझेच सामर्थ्य अजिंक्य [होय], कारण की तूं त्याला— त्या मायावी मृगालाहि मायेने मारिता झालास; आणि आपले आधिपत्य प्रगट करिता झालास.

6. On [Vritra's] chin He strikes with his hundred-knotted thunderbolt. Indra, delighted with the oblation, wishes prosperity to [his] friends, manifesting his empire.

7. O Indra, armed with the sling-stone, O wielder of the thunderbolt, thou alone hast unresisted prowess, since thou slowest with art that artful beast—that, even that [artful beast], manifesting thy empire.

६. पात कवि म्हणतो की. 'शंभर ज्याला गांठी गांठी आहेत अशा वज्राने इंद्र वृत्राच्या तोंडावर प्रहार करितो, आणि उपासनांना अर्पण केलेले हवि भक्षून वृत्र होऊन त्याजला सुख व्हावे असे इच्छितो, वारण की तो आपल्या उपासकांस आपले मित्र असे समजतो. आणि तसे करून आपले आधिपत्य उघड करून दाखवितो.'

'शंभर गांठी असलेल्या वज्राने' = 'शत्रुवर्णा वज्रेण.' म्हणजे ज्याला अनेक वटिण वटिण गांठी आहेत, ज्याच्या योगाने त्याचा घातरुपणा अधिक होतो. 'शंभर धारा ज्याला आहेत' अर्थाह् अर्ध सायणाचार्य करितात.

'सोमरसाने इष्ट झालेला' = 'अन्धसंयमानः.' क्र. १. ८२. ५ यात्रवरील

सायणभाष्य पहा दुसरीहि प्रमाणे पुष्कळ आहेत

'आपल्या मित्रांस' = 'सखिभ्यः', म्ह. उपासक जनाला. जे लोक इंद्राची उपासना करतात त्यांच्याशी इंद्र मित्रभावाने वागतो असे आपले पूर्वेन मानीत.

'सुख...इच्छितो' = 'गानुम् इच्छति.' क्र. ५. ३०. ७ 'मनवे गानुम् इच्छन्' इत्यादि मंत्रावरील सायणभाष्य पहा.

७. 'हे इंद्रा, शत्रूच्या हातून ज्याचा पराभव होणे नाही असे धोष अथवा सामर्थ्य तुझ्याच आंगा आहे, दुसऱ्या कोणाच्या आंगा नाही. कारण की मायावी मृगप्रमाणे पळणारा जो जंगलाचा उपद्रवकारक वृत्र, त्याचा पादलाग करून त्याला मायेने तूच मारिता झाल्यास, दुसऱ्याला मारता आले नमवे.'

इन्द्रो वृत्रस्य तविषीं निरहन्त्सहसा सहः ।

महत्तदस्य पौंस्यं वृत्रं जघन्वा भंसृजदर्वन्ननु स्वराज्यम्
॥ १० ॥ ३०

इन्द्रः । वृत्रस्य । तविषीम् । निः । अहन् । सहसा । सहः ।
महत् । तत् । अस्य । पौंस्यम् । वृत्रम् । जघन्वान् । असृजत् । अ-
नु । अह । स्वराज्यम् ॥ १० ॥ ३० ॥

भाषापर्याय.

१०. इन्द्रो वृत्रस्य तविषी (=बल) [निरहन्=हतवान्], सहसा सहः ।
रहन् (=आत्मोयेन आयुधेन तस्य आयुध हतवान्) । तत् अस्य पौंस्यं महत् (=
इन्द्रस्य बलं महत् खलु) [यत् स] वृत्रं जघन्वान् (=वृत्रं हत्वा) [अपः=उदका-
असृजत् (=अधः पातितवान्) । [तथा कृत्वा स] अनु स्वराज्यम् अर्चय [अ-
(=त्वस्याधिपत्यं प्रादुरभावयत्) ॥

ळ', म्हणजे नव्वद नगाजवळ इतकेच
तात्पर्य. नव्वद नगा म्हणजे अमुक नव्व-
द नगा असे समजावयाचे नाही, तर
असंख्य इतकाच अर्थ आहे. सू. ५४,
मं. ६ याजवरोल टीप पहा. नगा म्हणजे
भूमीवरील नगा समजावयाच्या नाहीत,
पण ज्या उदकाच्या योगाने नगा भूमीवर
वाहतात ती मेघोदकें ध्यावयाची आहेत.
'बळ स्थापिले आहे' = 'हितम्,'
म्हणजे राहिले आहे, राहत असते इत-
काच अर्थ.

दुसरा, तिसरा आणि चवथा हे चरण
साली ढिहिन्याप्रमाणे वाचले पाहिजेत:-
नवानि नात्रिआ अनु ।
महत् ते इन्द्र निरिअम् ।
बाहुआरते बळं हितम् ।

- 'हं वृत्रवर इन्द्राला जय मित्राला

त्या वेळेला अनुलक्षण कवि म्हणजे
'इन्द्राला जय मित्राला हें पाहून ।
कदम सहसावधि उपासरु जत ए
मिळून इन्द्राचा जयजयराज की
शाले; इकडे वीस, तिकडे वीस या
णे कितीएक कवि त्याचे वस्त वर्णिले ।
ले, कितीएक ठिकाणीं सेरुडो मनु
जमून त्यातून एकामागून एक असे ।
चो स्तुति गाते शाले आणि इन्द्राचा
अर्पण करिते शाले. मा प्रफारेंकल्ल ।
ने आपले आधिपत्य मग्न केले.'

'हजारों,' 'वीसजण' आणि 'ब्रह्म'
ही परिसंख्यावाचक विशेषणे समज-
याची नाहीत, तर अपरिमितपद
संख्यावाचकें असे समजने पाहिजे.
चवथा चरण 'इन्द्राच ब्रह्म उदर-
असा म्हणता त्यांतो.

८. [हे इंद्रा], नव्वद नद्यां-
जवळ तुझी वेगवेगळी नदी राहि-
ली. हे इंद्रा, तुझें सामर्थ्य मोठें
[आहे], तुझ्या बाहुंच्या ठायीं
मोठें बळ स्थापिलेलें [आहे],
[आणि तेणेंकरून] तूं आपलें
आधिपत्य प्रगट करितोस.

९. हजारो [लोक] मिळून
पाचें स्तोत्र गाते झाले, वीसजण
पाचें स्तवन करिते झाले, शंभर-
जण पाला वाखाणिते झाले. इंद्रा-
लाच हवि अर्पण केलें, आणि तो
[तेणेंकरून] आपलें आधिपत्य
प्रगट करिता झाला.

‘मायावी मृगया’ = ‘मायिन मृगय.’
वृक्षाला ज्या वारणासाठी अहि (सर्प)
असे श्मशान त्याच वारणाप्रमाणे त्याला
‘मृग’ असे श्मशान. मृगया करण्याने
लोकानां मत्सर चुरचुरून अनेक युक्ति
(माया) करून जसा मृग पळवतो आणि
पारंगी अनेक युक्ति (माया) करून
त्याला मारितो, तसा वृक्ष इद्राला चुरचुर-

८. ‘हे इंद्रा, वृक्षाने अवरोधून टें-
विलेली जी अमरत्य मेघादरें त्याच्या
स्पर्शार्थी व आपल्या पृष्ठाच वज्राची
अनेक वने करून एक एक उदकाज-
वळ एक एक वज्र टेंविलेले. हे इंद्रा,
तुझे वीर्य मोठें आहे, आणि तुझ्या बाहु-

8. Thy different thun-
derbolts lay along the nine-
ty navigable [rivers]. Great,
O Indra, is thy puissance.
In thy arms is strength
established, [whereby] thou
manifestest thy empire.

9. A thousand praised
[him] in one voice; twenty
glorified [him] together.
A hundred extolled him one
after another. To Indra
was sacrifice offered. [And
he thereby] manifested his
empire.

न पट्टे त्याच्या, पण इंद्रानेहि अनेक
युक्ति (माया) घालून त्याला मारितो
असे कवींचे हस आहे.

वृक्षानुरोधेकरून पहिले दोन पद
असे झटले पाहिजेत -

इन्द्र तुभ्येविदद्रिवो
अनुम पतित्वोरिभय ।

व्या टापी मोठी युक्तिच बाधुस्थानिनी
आहे. तेणेंकरून तूं आगडे आधिपत्य
प्रगट करित अमरतोस.

‘नव्वद नद्यांजवळ’ = ‘नद्यां न-
द्या अनु’ अमरत्य अर्थ, ‘नद्या नद्या-
त नद्यांजवळ’ असा नव्वद [नद्या] नद्या-

इमे चित्ता मन्वरे गेपेते भियसा मही ।

मदिन्द्र गोज्ञाणां गृहं मस्त्या भवेत्तीर्णं चनु म्गज्यम् ॥ ११ ॥
इमे शनं । चित् । तां । मन्वरे । गेपेते शनं । भियसा । मही शनं
यत् । इन्द्र । वमिन् । ओनसा । वृषम् । मस्त्यान् । प्रयोः । अ
न । अनु । स॒ऽराज्यम् ॥ ११ ॥

न वेपसा न तन्पतेन्द्रं वृषो वि वीभयत् ।

भयं न गजं आपसः सहस्रभृष्टिगयनार्चनं स्वराज्यम् ॥ १२ ॥
न । वेपसा । न । तन्पता । इन्द्रम् । वृषः । वि । वीभयत् ।
अभि । एनम् । गजः । आपसः । सहस्रभृष्टिः । आपत् । अर्च
अनु । स॒ऽराज्यम् ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. हे इन्द्र, हे वमिन्, यद् (=यदा) मस्त्यान् (=मस्त्युक्तः=मस्त्यान्
सन्) [त्यम्] ओनसा (=स्त्रवलेन) वृषम् अयधीः (=हतवानसि) [वदा
भियसा (=भयेन) तय मन्वरे (=स्त्रदोषकोपत्) इमे मही चित् (=नेने
दृश्यमाने आवापृथिव्यावपि) कम्पेते (=कम्पिते अभवताम्) । अतु स्वराज्यम्
चिन् [अभवः] (=तेन च त्वे स्वस्याधिपत्यं प्रकटयति स्म) ॥

१२. वृषः न वेपसा इन्द्रं वि वीभयत् (=इन्द्रं स्वकीयेन वेपथुना भीत नाकरं
तु=कर्तुं न समर्थोभूत्) न तन्पता (=स्वकीयेन घोरेण गर्जनेनापि न) [ति व
भयत्=भीतिं नाकरोत्] । [अपि तु] एनं (=वृषम्) आपसः (=अपान
यः) सहस्रभृष्टिः (=सहस्रधारायुक्तो) वृषः (=इन्द्रसायुधम्) अभि अ
यत् (=अभ्यपतत्) । [तेन च इन्द्रः] अतु स्वराज्यम् अर्चन् [अभवत्] (=तत्
स्याधिपत्यं प्रादुरभावयत्) ॥

१०. इंद्र वृत्राचें सामर्थ्य [ना-
हीसें करिता झाला], [आणि
आपल्या] आयुधानें [त्याचें] आ-
युध मोडून टाकित्ता झाला. [तो
तो] वृत्राला मारित्ता झाला [आ-
णें उदके] [खाली] सोडित्ता
झाला हा त्याचा मोठा पराक्रम
[होय], आणि [तो तेणें करून]
आपलें आधिपत्य प्रगट करित्ता
झाला.

10. Indra [broke] the
strength of Vritra, broke
[his] weapon with [his]
weapon. That is his great
heroism that he slew Vri-
tra and let down the waters,
[thereby] manifesting his
empire.

१०. 'इंद्रानें आपल्या बळाने वृत्राचे
बळ नाहीसें केले आणि आपल्या आयु-
धानें त्याचे आयुध मोडून टाकिलें आ-
णि वृत्राला मारून त्याचे कोडून ठेविले-
ली ती मसोदके ती मुक्त करून खाली
सोडून देता झाला. हा तो इंद्राने परा-

क्रम केल्या तो मोठा होय आणि तेणें क-
रून त्याचे या जगावर आपले आधिपत्य
आहे असें सिद्ध करून दाखविलें,' असा
करीबा भावार्थ आहे.

वृत्रसुतासाठी 'वृत्र जयन्तीं अमृत-
त्' असा उच्चार केला पाहिजे.

यदृत्रं नवं चाशानि वज्रेण समयोधयः ।

अहिमिन्द्र त्रिधांसनो दिवि ते वद्वधे शवोऽर्चन्ननु स्वराज्यम् । १३ ।

यत् । वृत्रम् । तव । च । अशानिम् । वज्रेण । समऽअयोधयः ।
अहिम् । इन्द्र । त्रिधांसतः । दिवि । ते । वद्वधे । शवः । अर्चन्
अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १३ ॥

अभिष्टने ते अद्रिवो यत्स्था जगच्च रेजते ।

त्वष्टा चित्तव मन्यवे इन्द्र वेविज्यते भियार्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ १४ ॥
अभिऽस्तने । ते । अद्रिऽवः । यत् । स्थाः । जगत् । च । रेजते ।
त्वष्टा । चित् । तव । मन्यवे । इन्द्र । वेविज्यते । भिया । अर्चन्
अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१३. यद् (=यदा) वृत्रं तव अशानि च (=त्वया प्रक्षिप्तं वैद्युतमग्निं च) वज्रे
(=तवायुधविशेषेण) समयोधयः (=परस्परम् अयोधयः) [तदा] हे
अहि त्रिधांसतः (=वृत्ररूपं सर्पं हन्तुमिच्छतः=वृत्ररूपं सर्पं हन्तुं प्रवृत्तस्य तव) हा
(=बलं) दिवि वद्वधे (=अनुस्यूतमासोत्=व्याप्तमभूत्) [तेन च त्वम्] अनु रा
राज्यम् अर्चन् [अभूः] (=स्वस्याधिपत्यं प्रादुरभावयः) ॥

१४. हे अद्रिवः, ते (=तव) अभिस्तने [सति] (=सिंहनादे सति) यः
स्थाः [यत्] जगत् च (=यत् किमपि स्थावरं जहमं च) [वर्तते] [त
त्सर्वं] रेजते (=कम्पते) । [तव यत्नस्य निर्माता] त्वष्टा चित् (=यत्
देवोपि) तव मन्यवे भिया (=तव क्रोधाद् भीत्वा) वेविज्यते (=भूतो इन्द्र
ते) । [एवं त्वम्] अनु स्वराज्यम् अर्चन् [भवसि] (=स्वाधिपत्यस्य प्रद
यिता भवसि) ॥

इंद्राला माहात्म्य करणारे महन् जमं
सर्पं जग हालवितात तसं सर्व हालवून दं-
प्याची शक्ति वृथाला होती, आणि इंद्र
जशी भोगगर्जेनाग्न्य घोर गर्जेना करितो
तशीच वृत्रहि करूं शरनो असे मनात

देवून हा मज रचिला आहे. तुज हा
सामान्य शत्रु नव्हता, तर इद्राज्य जरी
अपार शक्ति आहे त्याच्या नाश नश
वृथालाहि आहे अशाविषयी इरी मने-
तलेच आहे. (मृ. ५२, म. ५ दासराज)

११. हे इंद्रा, हे वज्रधरा, तूं जेव्हां मरुतांच्या साहाय्यानें [आपल्या] वळेंकून वृत्राला मारिता झालास [तेव्हां] ह्या प्रचंड [दाताधिबी] सुद्धा तुझ्या कौधाली भिऊन कंपावमान झाल्या; आणि [तेणेकून तूं] आपलें आधिपत्य प्रगट करिता झालास.

१२. [आपल्या] होमानें [अथवा आपल्या] घोर गर्जनेनें सुद्धा वृत्र इंद्राला भिववूं शकला नाही. [तर इंद्राचेंच] सहस्रधारांचे लोहमय वज्र याच्या अगावर पडले. आणि [तेणेकून तो] आपलें आधिपत्य प्रगट करिता झाला.

11. Even these vast [Heaven and Earth] trembled with fear at thy rage, when O Indra, O wielder of the thunderbolt, thou, accompanied by the Maruts, didst slay Vritra with thy might, manifesting thy empire.

12. Nor with [his] agitation nor with [his] roaring could Vritra terrify Indra. [But] on him fell [Indra's] adamantine thunderbolt of a thousand edges, manifesting Indra's empire.

११. 'इंद्राने मरुतांवेकून वृत्राला मारून टाकिले तेव्हा हा विमार्ग सुमोह आणि साहजिक हा वरचा विमार्ग सुमोह हे होनाहि मोर्तने धरभर पाहिले, मग हजार पदार्थ कंपावमान झाले वज्र याच साहाय्याने आहे ! याच वज्राने इंद्र आपले आधिपत्य या सार्वजनावर आहे असे मिळविलेला झाला.'

'मरुतांवा मरुतांवा' = मरुतांवा. अनेकदा: अर्थ, 'मरुतांमहिनि [होत्यांमहिनि]' असा आहे. इंद्राने वृत्र मारिले तेव्हा मरुतांनी इंद्राला साहाय्य केले

हे वेदान सर्वप्रसिद्ध आहे.

वृत्रमुक्तासाठी चरथा वरण 'वृत्र' मरुतांवे अर्था 'असा दावासा.

१२. 'इंद्र वृत्रावर पडले वज्र लोहमय तेव्हा वृत्राने सर्व जग हाविले आणि येवजनेलाहिलेला मोठा घोर गर्जना करून लाहला. पण त्याच इंद्राच्या माही उठले इंद्राचेंच वज्र वृत्रावर जाऊन पडले-जे वज्र लोहमय वज्र आणि हजार धागेने असे होते. दातलागे वृत्राचा मरुत वज्राने राने असा वज्र आधिपत्य जगला उघड वज्राने दातलागे.'

२. [ह्य उपा] कुशल स्वि-
तंप्रमाणे दृश्य एकाच काळी
[आपल्या] कांतीनी प्रकाशितात,
माणि शुश्रूषन्, दानशील [आ-
णे] सोम काढून उपासना कर-
णारा [जो] उपासक [त्या]
साठी प्रतिदिवसी अन्न घेऊन
बैसात.

(त्याचा जोडने) असे मागितले आहे.
म. प. ८०. ३ यात 'तावदे वैल
प्राण जोडून घेणारी उपा' (= 'एषा
तैन्निरुणेभिर्मुखात्ता') असे म्हटले आहे.
तर देवहि (इन्द्र, सविता, अग्नि हं)
तावत्ता गाई किंवा तावदे वैल रथाच्या
जोडून घेतात असे मागितले आहे, त्याप्र-
माणेच उपा तावदे वैल आणि तावत्ता
गाई रथाच्या जोडिते अशी करपना
आहे अशी युक्ति जरी उषह आहे.
दुसऱ्या उपा देवीच्या ज्या माला वानि
अथवा छाल छिरण त्याच तावत्ता गाई
आणि तेच तावदे वैल हा मर्त्य बाग्या
मुळने

३. उपा पूर्वोक्तून येतान त्या कशा
दिग्गतात ते यात मानितले आहे. 'उपा
या मगल्या एवढम निघून दूर अंतरा-
वरून येताना त्या सुंदर स्विदाप्रमाणे
दिग्गतात, आणि त्या येताना भाविक उ-
पासारांस्तो अन्नादि संपत्ति घेऊन येत
असात; म्हणजे त्या येताना म्हणून उपा-
साराच्या अन्नादि संपत्ति मिळत असे'

3. Like skilful damsels
[the Ushases] shine from
afar at one time with
[them] brightness, daily car-
rying food for the righte-
ous, the liberal [and] the
soma-offering worshipper.

• पूर्वोपमाणे ' = 'पूर्वधा.' म्हणजे आ-
जपर्यंत जसे प्रगट करीत आली आहे
तसे इतके तात्पर्य.

आधुनिक धंकात आणि या मंत्रात
किती अंतर आहे पहा:—

उदेषतवैरुणो भानवो वृथा

मुभायुनां अरुषां अमुक्षत ।

अरुक्षुयासो वयुनानि पूर्वधा

रुक्षन्ते भानव् अरुषारशिष्युः ॥

इतर मंत्राप्रमाणे यातहि पादाच्या अं-
ती अती छानस वृत्तात आणि धीर
वृत्तात वार्हीन अंतर नाहीसे होत गेले
आहे त्यानकडेस लक्ष घ्यावे.

• एषाच वार्ही ' = 'सामानेन योनने-
न.' हे शब्द कठिण आहेत. एषाच सा-
वधाने अन्ना अन्नरस अर्थ आहे. म्हणजे
एषाच वेडी निघून, एषाच जण वारि-
न्या जाऊन. या मंत्राचा प्रथमार्थ दुर्बल
आहे, भाषा पहा.

सोम काढून देवाची उपासना करणा-
रा जो उपासक त्याचे माहात्म्य उद्ग-

प्रत्यर्त्ता कशदग्ना भद्राणि वि निन्दते यार्त्ति कृष्णमभ्यन् ।
 मयं न पेशो विदधेयञ्जमिचं दिवो दुहिता भानुमथ्रेत् ॥ १३ ॥
 नति । अविः । कशत् । अस्याः । अद्रिः । वि । निन्दते । कर्त्तुः ।
 कृष्णम् । अभ्यन् ।

तमम् । न । पेशः । विदधेयम् । अद्रिम् । निम्नम् । दिवः । दुहिता ।
 भानुम् । अथ्रेत् ॥ १ ॥ २४ ॥

भतारिष्य नमसम्पारमस्योपा उच्छन्ती वयुना कृणोति ।
 श्रिये छन्दो न स्मयने विभाती सुप्रतीका सौमनसापाञ्जिगः ॥ ६ ॥
 भतारिष्य । तमसः । पारम् । अस्य । उपाः । उच्छन्ती । वयुना ।
 कृणोति ।

श्रिये । छन्दः । न । स्मयने । विभाती । सुप्रतीका । सौमनसापा ।
 अञ्जिगरिति ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. अस्या. (=उपसो) कशद् अविः (=दीपमानं तेजः) प्रति भद्राणि (=यु-
 त्तयते=यथा ह्यो, यथा पूर्वमुक्तया अस्मिन्नपि दिने दृश्यते) । [तद्विः] वि नि-
 न्दते (=विविधं तिष्ठति=सर्वास्ववि दिक्षु प्रसृतं भवति) अभ्यन् कृष्णं (=महान्-
 धकारं) वाधते (=विनाशयति) [च] । दिवो दुहिता (=मुलोरूपस्य ति-
 ण्या=उपा) विदधेयु स्वस्वम् अद्रिम् न (=यथा यज्ञेषु यूपमलङ्कारादिभिर्व-
 युशोभितं कुर्वन्ति तथा) पेशः (=स्वकीयं रूपम्) [अनक्ति=अनकरणेयुक्तं क-
 रति] [अपि च] निचं भानुम् अथ्रेत् (=चापनीयं रमणीयं तेजः अतो
 आरयति) ॥

‘स्वस्वम् न पेशो विदधेयुश्च’ इत्यत्र विदधेयु यज्ञेषु स्वस्वम् न स्वस्वाम्ना ह-
 रेन युक्तं यूपं यथाज्येनाध्वर्यवोऽञ्जन् । अञ्जन्ति । तद्वज्रमिति स्वकीयं पेशो ह-
 उपा अनक्ति । संधिर्हं करोति । इति सायणपादाः ॥

६. [अमुना वयम्] अस्त्य तमसः पारम् (=अस्य नैशस्यान्धकारसागम्)
 भतारिष्य (=उचीर्णा अभूम्=उचीर्णाः स्मः) । उच्छन्ती (=तमो निरस्यन्ती) उ-
 ण वयुना कृणोति (=वयुनाति करोति=सर्ववस्तूनां ज्ञानानि करोति=यथा स्व-
 तः)

४. [उषा ही] नटीप्रमाणें वेगवेगळीं रूपें धारण करिते आणि गाईच्या कासेप्रमाणें [आपलें] वस्त्रस्थळ उघडें करिते. सकळ भुवनासाठी प्रकाश पाडणारी उषा गोठ्यांतून गाई [बाहेर पडतात] तशी अन्धकारांतून बाहेर पडली आहे.

४. उषा उगवने अथवा येने ती रुशी दिसने त्याविषयी यात कल्पना केलेली आहे. 'ती एकाद्या नटीप्रमाणें वेगवेगळीं रूपें धारण करिते आणि दुभन्या गाईची कास जशी भरलेली आणि पुष्ट कृतीस पडते तशी ती आपली स्तने उघडां जणु कन्हन दाखविते. सकळ जग-ताला उजेड मिळे असे करणारी उषा

4. [Ushas] puts on many forms like a dancing girl, [she] uncovers [her] bosom like as the cow [her] udder. Making light for the whole world Ushas has come out of darkness as cows [do] out of the cow-fold

गोठ्यात कोडून ठेविलेल्या गाई जशा बाहेर पडतात तशी अंधकारांतून बाहेर पडली आहे पहा.'

श्रीक्रीकरण —

अधि पॅशामि वपते नृनूरिय
अपोर्णुते वक्ष उस्तेव वज्रहम् ।
ज्योतिर्विधस्मे भुवनाय कृण्वती
गावो न वंजं वि उषा और्वर्तमः॥

भास्वती नेत्री सुनृतानां दिवः स्तवे दुहिता गोतमेभिः ।
 प्रजावतो नृवतो अश्वनुध्यानुषो गोअग्रो उप मासि वाजाः
 भास्वती । नेत्री । सुनृतानाम् । दिवः । स्तवे । दुहिता । गोतः
 प्रजाऽवतः । नृऽवतः । अश्वऽनुध्यान् । उपः । गोऽअग्रान् ।
 मासि । वाजान् ॥ ७ ॥

यस्तूनां ज्ञानं भवेत्तथा तानि दृष्टानि करोति । विभातां (=विशेषण प्रकाश
 [सा] छन्दो न (=“ यशोकरणे समर्थः पुरुष” इव) भिये स्मयते (=शोभ
 सति=सशोभं यथा स्यात्तथा हसति) । सुमतीका (=शोभनाङ्गी) [उषा
 मनसाय अजीगः (=सोमनस्याय अस्मान् जायतान् कृतवती=वयं प्रबुध्यन्ते
 यथा भवेम तथा कृतवती) ॥

भाषायाम्.

७. भास्वती (=तेजस्विनी) सुनृतानां नेत्रां (=सूक्ष्मरूपाणां वाचां प्रेरित
 दिवो दुहिता (=उषा) [एषं] गोतमेभिः स्तवे (=अस्माभिर्गोतमकुलो
 सोतृभिः स्तूयते) । [एषं स्तुता सती] हे उपः, [त्वं] प्रजावतः (=पुष्य
 दिपुक्ता) नृवतः (=नृभिः पुरुषैरनुध्यादिभिः संयुता) अश्वनुध्यान् (=अ
 नुध्यान् धौमव्यान्=अश्वसमृद्धयङ्कितान्) गोअग्रान् (=गवादिपशुमुख्यान्) वा
 न् (=अन्नसंभारान्=अन्नसपदः) उप मासि (=प्रयच्छति=प्रयच्छ) ॥

जगुं गिबून टाकिले होते ते हळुहळु पुनः
 दिष्ट लागले आहेत असे पाहून गोतम
 ऋषि म्हणतो, ‘आता आम्ही या राशि-
 मय अंधकारातून मुक्त झालो, कारण
 उषा उजळून सकळ पदार्थ पुनः दिष्ट
 लागत असे करीत आहे. सुंदर उषा
 मुकाशा यशोकरणपरायण पुरुषाप्रमाणे
 मनोहारी अशा रीतीने हासमुख दिसत
 आहे. आम्ही सर्वोनी उठून मनांत आ-
 नंद मानावा म्हणून सुरूवतो उषा
 आम्हांस जागृत करीत आहे.’

आपल्या आर्य पूर्वजांस राशीच्या अं-

धारांतून मुक्त होण्याविषयी केवटी
 त्रकटा असे आणि ज्या तेजाच्या योग
 ती त्याचा मनोरथ पूर्ण होई अशा सू-
 रूप अथवा उषारूप तेजावर ते कस
 प्रीति करीत असत ते या मंत्रावरून
 दिसून येते. आणि प्रभातदात्री उठून
 ते आनंदित होत असे अनुमान बा-
 रून निघते.

शोकीकरणः—

अतारिष्यं तमसंस्वारमस्य
 उषा उच्छन्ता ययुना कृणोति ।
 भिये छन्दो न स्मयते विभातां
 सुमतीका सोमनसायीनीगः ॥

५. हिची तेजोयुक्त प्रभा [ही पहा] पुनः दिसत आहे, [ती] पसरत आहे, [ती] घोर अंधकाराला पळवून लावीत आहे. यज्ञांत यूप शोभवितात तशी दूची कन्यका [आपले] रूप [शोभवीत आहे]; [ती] सुंदर प्रकाश धारण करीत आहे.

६. [आम्ही] या अधकाराच्या पार पडलों. उषा उगवून सकळ पदार्थे दृष्टिगोचर करिते. प्रकाशगारी [उषा], वन करू शिंठणाव्याप्रमाणे, मधुर हांसते. सुंदर [उषे] ने [आमची] मनें प्रसन्न व्हावी म्हणून [आम्हांत] जागृत वेलें आहे.

5 Her brilliant light is visible again, [it] spreads, [it] chases away the vast darkness. [She] [exhibits her] beauty as [they exhibit] the sacrificial post in sacrifices; the daughter of heaven has assumed a beautiful brightness.

6 We have come across this darkness [of the night] Ushas dawning illuminates the universe. Brilliant [Ushas] stambh like one solicited to please, fair [Ushas] has waked us for delight

७. तेजस्विनी [आणि] वा-
चांतें प्रेरणारी [अशी] द्यूची क-
न्याका गोतमांनी [या प्रकारेकह-
न] स्तविली आहे. हे उषे, संत-
तीनें भरलेली, मनुष्यांनीं भरलेली,
अश्वानीं भरलेली [आणि] गा-
ईनीं परिपूर्ण [अशी] संपत्ति
[तूं आम्हांला] दे.

7. Brilliant, [and] inspir-
er of prophetic voices, the
daughter of Heaven is [thus]
praised by the Gotamas.
Mayest thou, O Ushas, grant
a prosperity full of children,
full of men, distinguished
by horses, [and] conspicu-
ous with cows.

७. 'वर सांगितल्याप्रमाणे आम्ही
गोतमांनी हे उषेचे स्वरूप वर्णन तिची
स्तुति केली आहे. उषा ही स्तुतिरूप ज्या
वाचा कवींच्या मुखातून निघतात त्यातें
प्रेरणारी होय— तर हे उषे, तूं आ-
म्हांला पुत्रपौत्रादिसंग्रहियुक्त, अनुचरादि
पुरुषयुक्त घोंडे जीत विपुल आहेत आणि
जीत गाई तर मधमध दृष्टीस पडतात,
'अशी संपत्ति दे.' हा आणि पुढचे दोन
मग उषेला संबोधून आहेत.

'वाचाने प्रेरणारी' = 'नेत्री सृजता-
नाम' उषःकाळी कविता परण्याचे
'पुरुष कवीम' हांतें हे प्रसिद्धच आहे
आणि पश्चिम गावडाला आणि दुम-

न्या गवडाला त्या वेळीं गापनाची स्फूर्ति
होते हे संशंस ठाकूर आहेत सू. ४८,
म. २ आणि टीप पहा.

'मनुष्यांनीं भरलेली' = 'नृपतः.'
शृणजे चारु भूय जीत विपुल आहेत
ती असे सायनाचार्य शृणतात.

'दे' = 'उष मासि.' अक्षरमः, 'देतोम,'
शृणजे 'देशीमन्व.'

भोटीकरणः—

मासुभती नेनरां सृजताना
दिवः मने दृष्टिती गोतमेभिः ।
प्रजापती नृपती अश्वमुष्यान्
उषां गीभमान् उष मासि वातात् ॥

विश्वानि देवी भुवनाभिनदयां प्रतीची चक्षुर्विषया वि भाति ।
 विश्वं जीवं चरमे बोधयन्ती विश्वस्य वाचमविदमनायोः ॥ ९ ॥
 विश्वानि । देवी । भुवना । अभिऽचक्ष्यं । प्रतीची । चक्षुः । विविज ।
 वि । भाति ।
 विश्वम् । जीनम् । चरते । बोधयन्ती । विश्वस्य । वाचम् । अविदम् ।
 मनायोः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

१. देवी (= गीतमाना) [उवा] विश्वानि भुवना (= सर्वाणि भूतजातानि = यमपि जगद्) अभिचक्ष्य (= प्रकाश्य) प्रतीची (= मध्यस्थिती सन्यासजगती) चक्षुः (= चक्षुष्मती = तेजस्विनी) [सती] अविषया (= विस्तीर्णं यथा तथा) वि भाति (= विशेषेण भाजते) । विश्वं जीवं (= सकलमपि प्राणिजातं) चरते (= चरणाव = स्वस्वव्यापारेषु यथा सर्वे प्राणिनां व्यापृता भवेयुस्तथा ताव्) बोधयन्ती (= उद्बोधयन्ती) [सा] विश्वस्य मनायोः (= सकलस्य वाक्चातुर्यसमर्थस्य कवेः) वाचं (= कवनरूपां वाणीम्) अविदत् (= अलभत = प्रपच्छति = सर्वेपि मत्सदृशाः कवयः स्तुतिरूपं काव्यं कर्तुं समर्था यथा भवेयुस्तथा तेषु वाचं प्रेरयति) ॥

दुसरी उदाहरणं पुष्कळ आहेत. क्र.

८. ४४. १५ पहा.

या मंत्राचे पहिला, दुसरा आणि तिसरा हे चरण शुद्ध श्लोकाप्रमाणेच म्हणता येतात—

उपस्तमसां यज्ञसं सुवीरं
 दासप्रवर्गं रयिमथभुध्यम् ।
 सुदंससा श्रवसां पा वि भासि
 वाजप्रसूता सुमगे नृहन्तम् ॥

९. [ही] देवी सकळ भुवने
परत येते आणि प्रकाशव-
[उपा] सवेत्र प्रकाशते. [ती]
सकळ जीवांला जागे करून [आ-
पल्या] कामी लाविते, [आ-
] सकळ कविजनांला वाचा
विते.

9. The goddess having
seen all the world returns,
and full of brightness shines
far and wide. Waking all
life to action she finds the
voice for each poet.

१. 'ही उपा सकळ भुवने पाहून
आता आम्हाजवळ परत येत आहे
विशेष प्रकाशमान होत नाही ति-
तिकडे प्रकाशत आहे. ती तिकडे
दे जाते तिकडे तिकडे सकळ
जग उठवून आपआपल्या कामी
आणि मनमारीत जे कविजन
वाचा फुटे आणि ते स्वोपे जी
विविध रचने असे करिते या-
उपेविषयी यात स्वभावांत
उपा ही सकळ भुवने पाहून
विचन आम्हाकडे येणे अग
ती सर्व प्राण्यास जागे करिते
परिजनांच्या आंगा रक्षित आणि
सर्व जण यात सहजोत्साह होत
या वचितन जरी मातादि अथवा
मादि प्रवृत्ति नहीत तरी प्रसाद
आह्लादचर्य ही विशेष आहेत
प्रकाशनी 'बभ्रु' 'बभ्रु' ज-
होयच जग अर्थात जी ही 'बभ्रु'
'बभ्रु' 'बभ्रु' 'बभ्रु' 'बभ्रु' 'बभ्रु'
वि वेद होत असतो
'बभ्रु' 'बभ्रु' 'बभ्रु' 'बभ्रु' 'बभ्रु' 'बभ्रु'

सर्गपणे.' 'उपे' 'हे येथे विचारिते-
पण समजावयाचे आहे. याच प्रमाणे
क. ५. २८ 'यानी' 'यानी' 'यानी'
उपे विभानि 'या पादादीन साव-
नभाय होय इतर विद्यापी नही 'उ-
विद्या 'हे विचारितेपण याने जुळते.
'आपल्या कामी लाविते.' प्रमाणे
छात्रा पक्षी उठून गाऊ लागतात. इतर
याने लागतात, याने बाहेर दिव्य ला-
गतान. विद्यापी याने लागतात इत्यादि
जगतात याना ही एक लागते हे वित-
उपे आहे. ५. २८, ५. २९ आणि
लागतान हीच वहा उपेविषयी या
सर्वेतर पुढेही पुढेही विद्यापी वाने येत
जाईल
अर्थात् -
विचारिते वाने भुवनेविषय
प्रमाणे वाने उपे वि वि वि वि
वि वि वि वि वि वि वि वि वि वि
वि वि वि वि वि वि वि वि वि वि
'बभ्रु' 'बभ्रु' 'बभ्रु' 'बभ्रु' 'बभ्रु' 'बभ्रु'
लागताने आणि उपेविषय जग वि-
दय उपेविषय ही एक उपेविषय पुढे

पुनः पुनर्जायमाना पुराणी समानं वर्णमाभि शुभमाना ।

अग्नीर्व कृत्नुर्विज आमिनाना मर्तस्य देवी जरयन्त्यायुः ॥ १० ॥ २५

पुनः पुनः । जायमाना । पुराणी । समानम् । वर्णम् । अभि । शुभमाना ।

अग्नीर्देव । कृत्नुः । विजः । आमिनाना । मर्तस्य । देवी । जरयन्ती । आयुः ॥ १० ॥ २५ ॥

भाषायाम्.

१०. पुन.पुनर्जायमाना (= प्रतिदिन प्रातःकाले प्रादुर्भवन्ती) पुराणी (= विर-
तना) [सत्यधि] समान वर्णम् अभि शुभमाना (= एकमेव वर्णं रूपमभिपुष्टं शो-
भमाना = नित्यमेकैव रूपेण युक्ता दृश्यमाना) [उषा] देवी, विजः कृत्नुः अग्नी-
(= उद्वेजकः सर्वस्य हरणेनोद्वेगं कारयन् गूतकर्मकुशलतरः कितव इव = एतादृशः
कितवो यथान्यस्य धनं क्रमेण हरति तथा), आमिनाना (= आपुनोत्पन्ती सती),
मर्तस्य आयुः (= मरणधर्मणो मनुष्यस्य आयुः प्राण) जरयन्ती (= जर्णं कृती-
ऊनयन्ती) [वर्तते] ॥

अग्नीं कृत्नुर्विज आमिनानेति वाक्यं सायण एवं व्याचष्टे । उषाश्च पुनः पुनर्जायमाना-
नेत्युक्तम् । अतः संवायुर्जरयति । तत्र दृष्टान्तः । कृत्नुः कर्तनशीला अग्नीं जारयती-
ति । सा यथा विजधत्तः पक्षिण आमिनाना पक्षादिच्छेदनेन हिंसन्ती तेषामपुन-
रयति तद्वदिति । विजः शब्दो दुर्बोधः, सः 'अयं पुनोर्विज इवामिनाति' (ऋ. १.
१/२. ५) इत्यत्र उद्वेजकशब्देन विवृतः सायणेन । तदेव विवरणमनुसृतमस्मादि मन्त्र-
उपायान्तराभावात् ॥

'म्' आत्मा आणि 'म्' च्या पुढे स्वर
आला तर ते 'दृश्य' अक्षर सधोनाच्या
पूरी दोष म्हणता आले अमने तसे दोष
म्हणारे. या मंत्राच्या पुढच्या मंत्राने
'यंम्' अर्थात शुभमाना' यांना 'र्ण'
दोष म्हणता म्हणतो आणि 'म्' च्या
मोठाने म्हणता येतो. २.३ इत्यादी

५ व्या मंत्रात 'युर्वि एतानि' इति दृष्ट-
लेख उदाहरण होय. दुसरा नियम असा
दिसतो की विमर्शाच्या पूर्वी दृष्ट अक्षर
असले आणि त्या विमर्शाच्या पुढे स्वर
येऊन विमर्शाचा देह झाला तरी हा
अक्षर, विमर्श येताना म्हणून दोष
करता येत नाही. उदाहरण - यम् उर्विदः

९. [ही] देवी सकळ भुवनें पाहून परत येते आणि प्रकाशवती [उषा] सर्वत्र प्रकाशते. [ती] सकळ जीवांला जागे करून [आपापल्या] कामी लाविते, [आणि] सकळ कविजनांला वाचा फुटविते.

९. 'ही उषा सकळ भुवने पाहून पाहून आता आश्वासनवळ परत येत आहे आणि विशेष प्रकाशमान होरसती जिथे तिथे प्रकाशत आहे. ती जिथे जिथे जाते तिथे तिथे सकळ प्राण्यास उठवून आपआपल्या कामी लाविते आणि मजसारीस जे कविजन त्याला वाचा फुटे आणि ते स्वप्ने जी तरुण कविता रचत असं करिते.' याप्रमाणे उषेविषयी यात स्वभाषांनी आहे. उषा ही सकळ भुवने पाहत पाहत तिच्या आश्वासनेस येते असं म्हणणे, ती सर्व प्राण्यास जागे करिते आणि कविजनांच्या आंगा रचत आणि ते असं म्हणणे यात सहजोक्तीचं सौंदर्य आहे. या कवितेत जरी प्रासादि अथवा समवादि चमत्कार नाहीत तरी प्रसाद आणि आह्लादस्वरूप ही विशेष आहेत.

'प्रकाशवती' = चक्षुः. म्हणजे जगाचा दृष्टाव जणु अशी जी ती. 'वक्षु' शब्दाचा 'वक्षुष्मान्' = तेजस्वी असा अर्थहि वेदांत = असंग.

वि-

9. The goddess having seen all the world returns, and full of brightness shines far and wide. Waking all life to action she finds the voice for each poet.

लीर्णपणे 'उर्विषा' हे पंध्रें क्रियाविशेषण समजावयाचं आहे. यास प्रमाण क्र. ५. २८ १ यातील 'प्रत्यद्रुषसम् उर्विषा विभाति' या पादावरील साधनभाष्य होय. इतर टिकाणी तरी 'उर्विषा' हे क्रियाविशेषणच वागले जुळते.

'आपआपल्या कामी लाविने.' प्रभातकाळी पक्षी उठून गाऊ लागतात, हरणे चक्रे लागतात, मनुष्ये बाहेर फिरू लागतात, विद्यार्थी पांऊं लागतात इत्यादि व्यापार ज्याचा तो चक्रे लागतो हे प्रसिद्धच आहे. पृ. ४८, मं. ५, ६ आणि त्यानवरील टीका पहा. उषेविषयी या गोष्टीवर पुढेहि पुष्कळ टिकाणी वर्णन येत जाईल.

गोष्टीहरण.-

विधानि देवी भुवनानि वक्षु
प्रतीची वक्षु उर्विषा वि भाति ।

विष ज्ञाव चरमे बोधवति
विषस्य वाचं च अविदग्मनायोः ॥

'वाचम्' यातील 'व' दीर्घ म्हणून लागतो. आणि बहुवचन असा निष्पन्न आटळणे ही हस्त अक्षर्या पुर

पुनःपुनर्जायमाना पुराणी समानं वर्णमभि शुभमाना ।
 श्वघ्नीव कृत्नुर्विज आमिनाना मर्तस्य देवी जरयन्त्यायुः ॥ १० ॥ १
 पुनःऽपुनः । जायमाना । पुराणी । समानम् । वर्णम् । अभि ।
 भूमाना ।
 श्वघ्नीऽइव । कृत्नुः । विजः । आऽमिनाना । मर्तस्य । देवी । जरयन्ती
 आयुः ॥ १० ॥ २९ ॥

भाषायाम्.

१०. पुनःपुनर्जायमाना (= प्रतिदिनं प्रातःकाले प्रादुर्भवन्ती) पुराणी (= वि-
 तना) [सत्यपि] समानं वर्णम् अभि शुभमाना (= एवमेव वर्णं रूपमभिपूज्य-
 भमाना = नित्यमेकैवेव रूपेण युक्ता दृश्यमाना) [उषा] देवी, विजः कृत्नुः पृ-
 (= उद्वेगः सर्वस्य हरणेनोद्वेगं कारयन् शूतकर्मकुशलतरः कृतः इति इति
 कृतवो यथान्यस्य धनं क्रमेण हरति तथा), आमिनाना (= आयुर्जायमाना)
 मर्तस्य आयुः (= मरणधर्मगो मनुष्यस्य आयुः प्राणं) जरयन्ती (= तं वि-
 ऊनयन्ती) [वर्तते] ॥

श्वघ्नीव कृत्नुर्विज आमिनानेति याक्यं मायण एतं व्याचष्टे । उषाध पुन पुनर्जाय-
 नेत्युक्तम् । अतः मैवायुर्जरयति । तत्र दृष्टान्तः । कृत्नुः वर्तनशीला श्वघ्नीव
 व । सा यथा विजयत्यतः पश्चिम आमिनाना पक्षादिभेदेनैव हिमन्ती तेषामपि
 रमति तद्वदिति । विजःशब्दो दुर्बोऽः, सः 'अयं पुरुषो विज इति' (अ. १
 १२. ५) इत्यथ उद्वेगकृत्येन विजः शब्देन । तदेव विजयमनुमानयति इति

૧૦. પુનઃ પુનઃ જન્માસ વે-
નારી [આણિ] પુરાતન [અસૂ-
નહિ] એકચ રૂપાને શોભનારી
[હી ઉપા] દેવી, ધૂતે [આણિ]
નાગવિનાન્યા દ્યૂતકારાપમાણે, મ-
ર્ત્યાચે આયુન્ય હઠ્ઠહઠ્ઠ હરગ કર-
નારી [હોય].

૧૦. 'ઉપા પુનઃ પુનઃ જન્મને,
જન્મને પ્રતિદિની જન્મને આણિ વાર
વિનમાણપુન તી યા જગત્ આહે આણિ
ત્યમ્હે તી જ્ઞાતારી અમારો આણિ જ્ઞા-
તાવનારી છાયા તિણ માગરા આણિ
જેવ્હા જેવ્હા જન્મને તેવ્હા વાતવનારી
રાતિ તિણ અમારો. વળ વસ્તુન તમ
વાહી નાહી. તિચે શક્ય તિય પણ
અસને, ત્યાન ત્યનાશિક વાહા હોત નાહા
આણિ તિચા રંઘિ મહત્તન નાહી. વળ
તી શબ્દ અરી આહે તર્જાય તિણ વાતન

10. [She who is] born
again, and again, [who is]
ancient [and yet] appears
of the same colour—the
goddess [Ushas] wears out
the life of the mortal, a
depriver like a cunning
[and] deceitful gamester.

'સ્વરાસપમાણે = આત્મી કા.' અ-
ર્થો ગ્રન્થાના સ્વરાસ દ્વા અર્થે માય-
નાર્નાન સ્વરેશ્વર પુનઃક ટિશર્ણી રેલા
આહે વારવા અગાદિ પણ દાન શબ્દ
અર્થ રેલ્લ આહે.

અમાર વસ્તુન વધુન 'વાણિમહન' કે-
નાર ગ્રન્થાના આયુન્ય વામાન જન-
ન ગ્રન્થન દ્વાર વા હાન માત્રી કિ
મત શબ્દન માગરાસ દેવવાવા વાત
આદ અવા મર્યાદા મારી આવુ હા
અતઃ દેવો અમ કાલ દેવ કાલન અમત.

हे जे रिनियोग करितात त्यांची बहुत-
 कल्पन सार्य होच अवस्था आहे. दक्षि-
 णंत बहुतकल्पन विवाहाच्या येळी जे
 आयुर्मय म्हणतात ते ऋ. १. ८१. ८;
 १. ९६. ८; १०. ३६. १४; १०.
 ८५. १९; १०. १०७. २ हे होत. हे
 मंत्र आयुःसूक्तापैकी आहेत. 'आयुः-
 सूक्त' सगळे 'मंत्रपुष्प' म्हणून ज्या
 मंत्रांनी पुण्याज्जति देवावर घालितात
 त्यास म्हणतात. हे 'आयुःसूक्त' ऋग्वे-
 दांत ज्या ज्या मंत्रांच्या शेवटी "आयुः"
 शब्द येतो ते सगळे एकत्र घालून केलें
 आहे. ते मंत्र सोळा आणि ऋग्वेदपरि-
 शिष्टांतून घेतलेले दोन मिळून अठरा
 आहेत. ते सूक्त येणेप्रमाणे:—
 भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा
 भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
 स्थिरैरङ्गैस्त्वष्टुवांसस्तनूभिर्
 व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ १. ८१. ८
 पुनः पुनर्जायमाना पुराणी
 समानं वर्णमभि शुम्भमाना ।
 ध्रुवीय कृत्स्नविज आभिनाना
 मर्तस्य देवी जरयन्त्यायुः ॥ १. ९२. १०
 द्रविणोदा द्रविणसस्तुरस्य
 द्रविणोदाः सनरस्य प्र यंसन् ।
 द्रविणोदा योरवतीमिषं नो
 द्रविणोदा रासते दीर्घमायुः ॥ १. ९६. ८
 उदोर्ध्वं जीवो अमुने आगाद्
 अत्र प्रागाजम आ ज्योतिरेति ।
 आरेक्यन्त्या यातवे यूयां
 अगन्म यत्र प्रतिरन्त आयुः ॥ १. ११३. १६

दक्षिणावतामिदिमानि विरा
 दक्षिणावतां दिवि स्यांसः ।
 दक्षिणावन्तो अमृतं भजन्ते
 दक्षिणावन्तः प्रतिरन्त आयुः ॥ १. १२५. ६
 इमे भोजा अत्रिरसो विरूपा
 दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ।
 विश्वामित्राय ददतो मघानि
 सहस्रसावे प्रतिरन्त आयुः ॥ ३. ५३. ७
 यथा ह त्यद्वसवो गीर्यं विद्
 पदि विताममुषता यजत्राः ।
 एवो व्वस्मन्मुषता व्यंहः
 प्र तायेसे प्रतरं न आयुः ॥ ४. १२. ६
 [यशस्करं बलवन्तं प्रभुत्वं
 तमेव राजाधिपतिर्बभूव ।
 सकीर्णनागाश्वपतिर्नृणां
 सुमङ्गल्यं सततं दीर्घमायुः] परिशिष्टे ॥
 गोमायुरदारदजमायुरदात्
 पृथिरदाद्धरितो नो वृद्धिनि ।
 गवां मण्डूका ददतः शतानि
 सहस्रसावे प्र तिरन्त आयुः ॥ ७. १०३. १०
 क्रदूदरेण सख्या सचेय
 यो मा न रियेद्वयं पीतः ।
 अयं यः सोमो न्यधाव्यरमे
 तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेमायुः ॥ ८. ४८. १०
 अप त्या अस्पुर्निरा अमीता
 निर्यस्तन्तमिषीनीरमेपु ।
 आ सोमो अस्मी अहहृदि हाया
 अगन्म यत्र प्रतिरन्त आयुः ॥ ८. ४८. ११
 इन्द्रावरुणा सोमनसमदृतं
 रायस्पोषं यजमानेषु धनम् ।
 प्रनां पुष्टं भूतिमस्मामु धनं

१०. पुनः पुनः जन्मास ये-
गारी [आणि] पुरातन [असू-
नहि] एकच रूपाने शोमणारी
[ही उपा] देवी, घूत [आणि]
नागविणाऱ्या घूतकाराप्रमाणे, म-
र्याचे आपुष्य हळुहळु हरण कर-
णारी [होय].

१०. 'उपा पुनः पुनः जन्मते,
इतने प्रणिदिनी जन्मते आणि कार
दिनमायायुन ती या जगान आहे. आणि
त्यामुळे ती म्हातारी अमावी आणि म्हा-
तारण्याची छाया शिला मागरी. आणि
जेव्हा जेव्हा जन्मते तेव्हा बाळपणाची
कांति दिली असावी, पण घस्तून. तसे
काही नाही. तिचे स्वरूप नित्य एकच
असते, त्यात न्यूनाधिक काही होत नाही,
आणि तिचा रंगहि बदलत नाही. पण
ती स्वतः जरी आहे तरीच नित्य राहते,
प्रमाणे ती मर्याचे आयुष्य हळुहळु हरण
करून त्याच्या स्वरूपाला बाळपणाचा-
सून तरुणपण, तरुणपणापासून वृद्धपण
असा वेगवेगळ्या दशा प्राप्त करून देऊ-
न त्याचा रंग बदलविते. आणि एखादा
धूर्त आणि बुचाडून घेणारा लुमाऱ्या जमा
हळुहळु इत्ये निरुत घेऊन न समजता
एखाद्या शेवटी घमस्वितो, तरी उपा
सर्व मर्याचे आयुष्य हरण करून त्याला
घमस्विते.'

'पुनः पुनः जन्मास येगारी.' म्हणजे
दरदिवस सारांशी उजवणारी

10. [She who is] born
again, and again, [who is]
ancient [and yet] appears
of the same colour—the
goddess [Ushas] wears out
the life of the mortal, a
depriver like a cunning
[and] deceitful gamester.

'घूतकाराप्रमाणे' = 'गल्ली इव.' 'य-
प्तां' शब्दाचा घूतकार हा अर्थ माय-
णानीच कर्मवेदांत पुष्कळ ठिकाणी केला
आहे. पारधी असाहि एक दोन स्थळी
अर्थ केला आहे.

लघान वराने बंधूचे 'पाणिमहण' के-
ल्यावर ब्राह्मणांनी आयुष्य बंधमान म्हण-
जे बुद्धिगत व्हावे या हेतूने आयुर्वेधक
मंत्र म्हणून आशीर्वाद देण्याची चाल
आहे. ज्या मंत्राच्या शेवटी 'आयुः' हा
शब्द येतो असे सदा मंत्र म्हणत असता-
त त्यात प्रस्तुत मंत्राचाहि पाठ पूर्ण पूर्ण
म्हणतात. कारण त्याच्या शेवटी 'आयुः'
असा शब्द आला आहे, परंतु ज्याचे ह्या
मंत्र अशा वार्मा प्रथम लावून दिलेला (ना-
रायणभटी प्रयोगरत्नादित मंत्रांत हे मंत्र
म्हणवे म्हणून राखिले आहे) त्याला
याचा अर्थ समजला नाही. कारण जर
समजता, तर ज्यात आयुष्याची वृद्धि
नमता हाचि कायितनी आहे असा मंत्र
अग मरुजवापांचे आणि ब्राह्मणांच्या
अग्निर्वेदानें तो पातळाव नमण. पण

मनुष्याः द्वयोः भवन्ते भवन्त्येव तस्मात् मनुष्येति ।
 प्रमिननी मनुष्याः युगानि योषाः जारस्य चक्षमा वि भाति ॥ ११ ॥
 द्विदशमोऽयं । द्विः । अन्ताम् । अश्वेति । अश्वे । मनुष्ये । द्विः ।
 द्वयोः ।
 द्विदशमोऽयं । मनुष्याः । युगानि । योषाः । जारस्य । चक्षमा । वि ।
 भाति ॥ ११ ॥

भाषाणाम्,

११. द्विः अन्ताम् (= द्वयोः इत्यन्ताम्) द्वयोः (= तयोः द्वयोः)
 [उपा] अश्वेति (= अश्वेति = अश्वेति) [११] । [सा] सप्त
 (= सप्तिका स्वर्गायाः स्वर्गः) सप्तः अथ द्वयोः (= अश्वेति)
 सेति = विनाशयति । मनुष्या युगानि (= मनुष्याणि युगानि = मनुष्यसंख्यानि युग-
 नि = मनुष्याणां कालान्) प्रमिननी (= प्रमिनती) जारस्य योषा (= योषायाः जारस्य
 काला) [सा] चक्षमा वि भाति (= चक्षमायाः विभाति) ॥

दीर्घायुत्वाय प्रतिरतं न आयुः ॥ ८. ५९. ७
 वृष्टिं दिवः शतधारः पक्वस्व
 सहस्रमा वाजयेद्वेववीतो ।
 स मिच्छुभिः कलशे वावशान्
 समुक्षिपाभिः प्रतिरत्न आयुः ॥ ९. २६. १४
 सविता पश्चात्तत्सविता पुरस्तात्
 सवितो नराणां सविता धराणां ।
 सविता नः सुवतु सर्वताति
 सविता नो रासता दीर्घमायुः ॥ १०. ३६. १४
 नरो नरो भवति जायमानः
 अथा देवेषु सप्तमेत्यमम् ।
 भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन्
 स ऋतमिरते दीर्घमायुः ॥ १०. ८५. १९
 रिशुज या पतन्तो द्रिषीद्
 भरन्ती मे अप्या काम्यानि ।
 ननिशो अर्यो नर्यः सुजातः

प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः ॥ १०. ५५. १०
 उच्चा दिवि दक्षिणावन्तो अस्थुर्
 ये अथदाः सह ते सूर्येण ।
 हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते
 वासोदा सोमप्रतिरन्त आयुः ॥ १०. १०७. २
 [न तद्रक्षांसि न पिशानाधरन्ति
 देवानामोजः प्रथमजं येतद् ।
 यो विभाति दाक्षायया हिरण्यं
 स देवेषु रघुने दीर्घमायुः ॥
 स मनुष्येषु दृशुने दीर्घमायुः] परिशिष्टे ॥

धोहीहरणः—

पुनः पुनर्नायमोना पुराणी
 समानं वर्गम् अभि शुभमाना ।
 धर्मीत हरश्चरित आदिना
 मर्त्ये देवी जरयन्तो आयुः ॥

११. आकाशान्या प्रांतान्या ; [अंधकारापागून] मुक्त करणारी [उषा ही पद्मा] जागृत होत आहे, [आणि] [आपल्या] बहिणीला दूर पिटून देत आहे. मानवांचे दिवस नाहीसे करणारी [अग्नी जी] [सूर्यरूप] जाराची प्रिया [ती आपल्या] प्रकाशाने प्रकाशित आहे.

११. पुनः उदरगाया उपेखेन पा-
हून अथवा पाहिण्याप्रमाणे वग्नन ऋषि
वृत्तो.— आकाशप्रदेशाच्या अंधकारा-
तून मुक्त करणारी उषा ही पद्मा येऊन
आपल्या काळ्या बहिणीला (अग्नने रा-
त्रीला) हातून देत आहे. मनुष्यांचे दिवस
प्रत्यक्षां कधी कधी करीत जाणारी जी
सूर्यरूपी जाराची प्रिया उषा ती पद्मा
कधी आपल्या प्रकाशाने प्रकाशित आहे.

‘बहिणीला’ = ‘स्वसारम्.’ वेदात
उषा आणि रात्र यात परस्पर बहिणी
असे म्हणण्याचा प्रचार आहे. नित्य ए-
कच असताना, एकमेकांच्या सोडीत ना-
हीत म्हणून बहिणी असे कधीकधी म्हटलेले
आहे. क. १. ११२२, ३; १०. १२७.
३; १. १२४. ८ पहा.

‘मानवांचे दिवस’ = ‘मानुषा युगा-
नि.’ म्हणजे मनुष्यांचे जे घटित, प्रहर,
दिवस, महिना, वर्ष इत्यादिक काळ
ते. ‘युग’ शब्दाचा ऋग्वेदान हाच अर्थ

11. The uncoverer of
heaven's frontiers, [Ushas]
has awoke. She chases a-
way [her] sister. The de-
stroyer of human ages, [and]
the beloved of the [solar]
lover shines with her bright-
ness.

होनां. दिवस असा अर्थ सायणांनीच
पुष्कळ स्पष्टी (योग्यरीतीने) केलेला
आहे. महत्त्वाचे आणि लक्षावधि वर्षां-
ची जी युग आपण पुराणादिकांत ऐक-
नां ती वेदांत ऐकून ठाऊक नाहीत. कृत,
त्रेता, द्वापर, कलि यांनी जावेहि (युगा-
धी) ठाऊक नाहीत. ‘द्वापर’ तर शब्द
सुद्धा ऋग्वेदात आलेला नाही. मग युगा-
युगाप्रमाणे फिरणारे धर्म पुराणे सांगताना
ते कोठून येतील? हा युगाविषयीचा
जो विभू आपल्या धर्मात रचिला गेला
तो आलीकडचा आहे.

‘[सूर्यरूप] जाराची प्रिया’ = ‘जा-
रस्य योषा.’ सूर्याच्या उपेक्षा जार आणि
उषा त्याची वाता असे ऋग्वेदात पुष्कळ
टिकाणी म्हटलेले आहे. क. १. ११५.
२; ७. १०. १; ७. ७५. ५ इत्यादि
अनेक मंत्रांत सूर्य उपेक्षा जार असे
सांगितले आहे.

उपुष्पाद्यित्रया भंगस्मभ्यं वाजिनीवति ।

येनं तोकं च तनयं च धामहे ॥ १३ ॥

उपः । तत् । चित्रम् । आ । भर । अस्मभ्यम् । वाजिनीऽवति ।

येनं । तोकम् । च । तनयम् । च । धामहे ॥ १३ ॥

उपां अद्येह गोमत्यश्वावति विभावरि ।

रेवदस्मे व्युच्छ सूनृतावति ॥ १४ ॥

उपः । अद्य । इह । गोऽवति । अश्वंऽवति । विभाऽवरि ।

रेवत् । अस्मे शतं । वि । उच्छ । सूनृताऽवति ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१३. हे उपः, हे वाजिनीवति (=दत्ताज्ञे), तत् विप्र (=तादृशं सुन्दरं पवनम्) अस्मभ्यम् आ भर (=अस्मदर्थमानय) येन [वयं] तोकं च तनयं च (=पुत्राथ पोत्राथ) धामहे (=दधीमहि) ॥

पुत्रपौत्रादियुक्तं धनमस्मभ्यं देहोत्तर्यः ॥

१४. हे उपः, हे गोमति (=गोभिर्युक्ते), हे अश्ववति (=अश्वसंरत्ने), हे विभावरि (=विशिष्टतेजस्विनि), हे सूनृतावति (=स्तोत्राद्यात्मकवाचां प्रेरयिनि) [त्वम्] अद्येह (=अस्मिन् दिनेषु) अस्मे रेवद् वि उच्छ (=अस्मभ्यं धनं काशस्य=वयं यथा धनं लभेमहि तथा तमो निवारय) ॥

१२. सुंदर [आणि] सीमा-
मनवती [उषा] पशून्वा [पसर-
व्या]प्रमाणे [अथवा] महानद
[आपणें] उदक [पसरून] व्या-
प्रमाणे निरुद्धे निरुद्धे आपणें तेज
पसरून प्रकाशन आहे. देवमोयधं
कर्मचा भंग न होऊ. देणारी [उ-
षा] सूर्याच्या किरणांवर गोबर
गोबर होत आहे.

१२. उषा सुंदरीत उगवत आहे
असा वंशाने हे दुसरे एक वंश 'जग
महाशक्ति तारुण्य गांधी मोठानमोठा
एक वक्ष्य सोडून गेल्या आणि ती निरुद्धे
निरुद्धे पसरवा तशी, अथवा एखाद्या
मोठा नद पुरातून भरून जाऊन आपल
पाणी निरुद्धे निरुद्धे पसरून देतां तशी,
ही उषा निरुद्धे निरुद्धे आपल्या प्रभने
पसरली आहे. मान.कार्त्त लोकांना उ-
दून देवाची सेवा करानी इत्यादि जे
नियम ते सोडून जाऊ नयेत आणि
मनुष्यांना जेव्हाही तेव्हा कामे करानी
सुद्धा उषा प्रत्यक्षा सूर्याच्या किरणान-
वर उगवत असते तशी आजही उ-
गवली आहे पहा.'

'तेज पसरून' = 'प्रधाना.' अक्षरज्ञाः
अर्थ 'आपण पसरली जाऊन,' 'आप-
णाम पसरून,' 'निरुद्धे निरुद्धे' = उ-

12. The fair [and] for-
tunate [Ushas] is spread-
ing her brightness far and
wide like [a herd of] cows.
[or] as [does] the river
[its] billowing waters. She
who does not break the
ordinances of the Gods has
become visible along with
the rays of the sun.

रिषा. याच सूक्ताचे नवव्या मंत्रावरून
टीप पहा.

'पशून्वा पसरिल्याप्रमाणे.' उषेच्या
ज्या कानि मान.कार्त्त पूर्वेकडेन वृद्धीत
पडतात त्यास गांधीची उपमा दिलेली
पुढी आणून आहे. म १, २ आणि
त्यानवरून टीप पहा.

'प्रकाशत आहे' = 'वि अभेत्' म
१. १२३. १५ इत्यादि मंत्रावरून
सायणभाष्याने 'धित्' धातूचा 'तेजान
यादणे,' 'तेजस्वी होणे,' 'काळणे,' हा
तथा अर्थ आला आहे.

धोडीकरण.-

पशून्वा विश्व सुभगा प्रधाना
सिन्धुर्ने क्षोदः उषसा रि अभेत् ।
अभिनतो देविर्भानि प्रतानि
सूर्यस्य चेति रसिधभिर्दृष्टाना ॥

युक्ष्वा ति वाजिनीवृत्त्यर्थां अद्यारुणां उपः ।

अथां नो विश्वा सौभगाण्या वह ॥ १५ ॥ २६ ॥

युक्ष्व । हि । वाजिनीऽवति । अश्वान् । अद्य । अरुणान् । उपः ।
अथ । नः । विश्वा । सौभगानि । आ । वह ॥ १५ ॥ २६ ॥

अश्विना वृत्तिरस्मदा गोमदस्त्रा हिरण्यवत् ।

अर्वाग्रथं समनसा नि यच्छनम् ॥ १६ ॥

अश्विना । वृत्तिः । अस्मत् । आ । गोऽमत् । दस्त्रा । हिरण्यवत् ।
अर्वाक् । रथम् । सऽमनसा । नि । यच्छतम् ॥ १६ ॥

भाषायाम्

१५. हे उपः, हे वाजिनीवृत्ति (= दक्षिण), अद्य (= अस्मिन् दिने) अद्यान् अश्वान् (= त्यदीयान् आरक्तवर्णान् वाजिनो) युक्ष्व हि (= रथे योजयन्तु) । अथ (= अनन्तरं च) विश्वा सौभगानि (= सकलान्यपि सौभाग्यानि) न (= अस्मभ्यम्) आ वह (= आनय) ॥

१६. हे दस्त्रा (= दस्त्री = शत्रूणामुपक्षपयिताः) अश्विना (= अश्विनौ), [युवां] समनसा (= समनसौ = समानमनस्की भूत्वा) अस्मद् वृत्तिः अर्वाक् (= अस्माकं गृहं प्रति = अस्माकं गृहमुद्दिश्य) [युवयो] रथं गोमत् (= अस्माकं गोनां लाभो यथा भवति तथा) हिरण्यवत् (= हिरण्यलाभश्च यथा भवति तथा) आ नि यच्छतम् (= आभिमुख्येन आवर्तयतम् = परेतम्) ॥

गा हिरण्यं च गृहीत्वा रथास्ती युवामस्माकं गृहमागच्छतमिति भावः ॥
वृत्तिः शब्दस्य गृहसमानार्थकत्वं साधनेन सम्यक् प्रतिपादितम् । सत्यपि हि तस्य मार्गार्थकत्वे 'आ नो अथावदश्विना वृत्तिर्यासिष्ठं मधुपातमा नरा गोमदस्त्रा हिरण्यवत्' (क. ८. २२. १७) इत्येतदादिभिर्भन्तान्तरेर्गृहसमानार्थकत्वं ज्ञायते ॥ वृत्तिरस्मदिति अस्मद्वृत्तिरित्यर्थे न स्यादिति न ॥

श्रीकौटिल्यः—

उषो अगेह गोमति ।

अथावनि विभावति ।

स्वेदस्मे वि उच्छ मृतावनि ॥

यात सुद्धा तिसरा चरण नरा अक्ष-
रांश्च आग्नि जगतीममगे दधता वेतो
असा आहं-

१३. हे उषे, हे अन्नदायिके,
[वृं] आम्हांला असे सुंदर वैभव
आणून दे की जेजेकरून आम्हांस
पुत्र आणि पौत्र हे प्राप्त होनील.

१४. हे उषे, हे गोमंषणे, हे
अश्वमंषणे, हे प्रकाशगती, हे वा-
नमंषणे, वृं आज येने आम्हांमन
प्रकाशून धन दे.

१३. 'आम्हांस पुत्रीकादिपुत्र मरनि
दे' इत्यर्थ या मन्त्रे तत्पर्य आहे.
उपेने पुत्रीकादिपुत्र मरनि आम्हांस
म्हणजे वाय ? तत्पर्य इत्यर्थ की, 'हे
उषे, मू आज जी उगवण आहेम तो हा
दिवस आम्हांला लाभला होआं; आम-
ची हानि न होई आणि आम्हांला संपत्ति
आणि संपत्ति उत्तम मिळें असे कर.'
उषा अथवा सूर्य अथवा कांत्यादि शाला
तरी देव आपणाकरिता धन प्रत्यक्ष
वेळून घेईल असे हे प्राचीन कृषि मानीत
मनन, तर नित्य उगवणारे अथवा यज्ञ-
प्रत घेणारे जे देव त्याची उगवते वेळेस
अथवा यज्ञांत यागयाच्या वेळेस प्रार्थना
करीत तर ॥ त्या दिवसी आपली हानि
होऊ देणार नाहीत आणि संपत्तीविषयी
अथवा मंत्रार्थविषयी ज्या आपल्या मन-
कापना त्या पूर्ण करिताल इत्येक मनात
टंकून ते प्रार्थना करीत असत

या मन्त्रांत वृत्त उच्छिष्ट. या वृत्ता-
विषयी सू. ७९, म. ४ याजवरील टीप

13. Bring unto us, O
Ushas, O granter of food,
that prosperity whereby we
may possess sons and grand-
sons

14. O Ushas, rich in
cows, rich in horses, O
bright one, O inspirer of
voices, shine thou here to-
day into wealth for us.

पहा. ओषासपणे वाचला तर हा मंत्र अ-
सा म्हणून पाहिजे -

उत्तमविषया भर
अस्मभ्यं वाजिनीरनि ।

येने तौ वृं तनयं च धामहे ॥

यातील नितरा चरण जगती वृत्ता-
चा ममताचा.

१४. यात कृषि म्हणतां, 'हे उषे,
मू आता येथे प्रकाश आणि आम्हांला
जेजेकरून संपत्ति मिळें असे कर.'
'रेवत् वि उच्छ' याचा जो 'प्रकाशून
धन दे' असा अर्थ येथे केला आहे त्या-
जविषयी याच सूक्ताचा आठवा मंत्र
आणि याजवरील टीका पहा.

'गोमंषणे' इ०. उषा उगवून गाई
देते, घोडे देते, प्रभा त्रिकुटे त्रिकुटे
जगद्विते आणि शमसाच्या आणि स्तो-
त्राच्या नमरे वाचला घेरणा करिते
म्हणून तिजला या मंत्रांनील विशेषण
लाविलेली आहेत.

यावित्था श्लोकमा दिवो ज्योतिर्जनाय चक्रधुः ।

आ न ऊर्जं वहतमग्निना युवम् ॥ १७ ॥

यो । इत्या । श्लोकम् । आ । दिवः । ज्योतिः । जनाय । चक्रधुः ।

आ । नः । ऊर्जम् । वहतम् । अग्निना । युवम् ॥ १७ ॥

एह देवा मयोभुवा दक्षा हिरण्यवर्तनी ।

उषर्बुधो वहन्तु सोमपीतये ॥ १८ ॥ २७ ॥

आ । इह । देवा । मयःऽभुवा । दक्षा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी ।

उषःऽबुधः । वहन्तु । सोमऽपीतये ॥ १८ ॥ २७ ॥

भाषाणाम्.

१७. हे अग्निना (=अग्निनी), यो [युवाय] इत्या (=अनेन पुण्ड्ररथमानेन प्रकारेण) श्लोकं (=युवयो रथस्य नादम्) आ दिवः (=आ बुलोकार्) चक्रधुः (=कारितवन्ती), [अपि च] जनाय (=लोकहितार्थं) दिव आ (=आ बुलोकार्) ज्योतिः (=प्रकाशं) चक्रधुः (=कृतवन्ती=स्वतेजसा सह उदितवन्ती रथः), (ही) युवं (=युवा) नः (=अस्मभ्यम्) ऊर्जम् (=अन्नम्) आ वहतम् (=आनयतम्) ।

यस्माद्युवाम् आ दिवं नादं कुर्वन्त रथमग्निना स्वतेजसा प्रोदितवन्ती रथस्माद् अस्मभ्यमन्नादिसंपदगानयतमिति प्रार्थ्यते ॥

१८. उषर्बुधः (=उषःकाले प्रतिबुध्यमाना अभिनोरथाः) मयोभुवा (=मयो-भुवो=मुखकारिणी) दक्षा (=दक्षी=शत्रूणामुपक्षपयितारी=पराक्रमवन्ती) हिरण्यवर्तनी (=हिरण्यमयरथो) देवा (=देवी) [अग्निनी] सोमपीतये (=सोम पादु) इह आ वहन्तु (=अवास्माकं यजनस्थान आनयन्तु) ॥

उषर्बुधः उषःकाले प्रतिबुध्यमाना उषःसन्निवाद्यो देवविशेषा अभिनायानरसु आनयन्त्विति वा योज्यम् ॥

गारे तारे असावे (अथवा सूर्य आणि चंद्र हे तेजाने निधि होत. पुढच्या मंत्रा-वरवी टीप पहा). त्यांचो समावेश 'उष-र्बुधः' (पहाटेस जायं होणारे) या नांवा-ने प्रसिद्ध असलेल्या सूर्य, सविता, मित्र, इत्यादि देवांत होतो. म्हणून त्यांना उषःनंतर पुन्हा येत असतो.

तस्माच्च या मंत्रांत आला आहे. पुढचे दोन मंत्रहि अग्नीविषयोच आहेत.

श्रीर्वाकरणः—

अग्निना वांतरसमदा ।
गोमरसा हिरण्यम् ।
जवांमधे सेमनसा नि यच्छजम् ॥

१९. हे उपे, हे अन्नदायिके,
[तूं आपले] आरक्त अथ आज
[रयाला] जोड, आणि आम्हां-
करितां सकल सौभाग्ये घेऊन ये.

१६. हे अश्वीनो, हे पराक्रम-
कारी [अश्वी] हो, [तुम्ही]
उभयतां एकमनस्क [होऊन]
[आपला] रथ आमच्या घराक-
डेस वळवा, कीं जेणेकरून [आ-
म्ही] गाईनीं [आणि] सुवर्णनिं
संपन्न होऊं.

15. Harness then, O Ushas,
O giver of food, [thy]
tawny horses this day [to
thy chariot]. And then
bring unto us all happiness.

16. Drive you, victori-
ous As'vins, your chariot
with one mind towards
our abode, so that we may
obtain cows [and] gold.

१५. हा मंत्र समनव्यास अश्वी क-
रना कपडो कीं कवि मोठ्या पहाटेस
उठून पूर्वकडे उघेची वाट पहात उभा
राहिला आहे आणि म्हणतो, ' हे उपे,
हे अन्नपूर्ण देवी, तूं आता येण्याला
विलंब लावू नकोस, तर तुझे जे आरक्त
वर्णचे घोडे ते तूं आपल्या रथाला एकद-
म लूप आणि ये, आणि येताना आम्हां-
करितां सर्व उन्नम भाग्ये घेऊन ये.' उघेचे
ने घोडे ते आरक्त वर्णचे असतात असे
सांगितले आहे. याच श्रुतीचा दुसरा
मंत्र आणि त्यानवरील आमची टीप पहा.

चोवीसरेण—

• पुष्पा हि वासिनीवति ।

अथानगराणावृषः ।

अथ नो विधा सौभाग्यानि आ वह ॥

१६. ही कथा उघेच्या जवळ जवळ
हजारगारे अथवा आशान्न मादुर्येन

होगारे जे अश्वी देव त्यानविषयी आहे.
' हे अश्वी हो, तुम्ही दोघेहि प्रसन्न
होऊन आपला रथ हाकून आमच्या घरा-
जवळ या आणि येताना आम्हांला गाई
आणि सुवर्ण ही घेऊन या.' सू. ३, मं. १
यानवर दिलेली टीप पहा. अश्वी देवा-
विषयी चरनिसारे इत्यादि सूक्त पूर्वी
आलीच आहेत.

• एकमनस्क होऊन ' = ' समनसा.'
म्हणजे दोघेहि आपापला प्रसन्न आणि
अनुरक्त होऊन. ' आमच्या घराकडे ' =
' अरमद् वातः.' ' वनि.' शब्दाचा पर
हा अर्थ संपन्नता पुष्टि दिवशी
केला आहे आणि तो बहनेद दिवशी
पादला जळतो. क. ८. २२. ७ यान-
वरून तो जवळ मिळतो असे आशान्न
वाटने (भाषा पहा.)

१७. हे वीणी दोन पहाटेस उग्न-

मुक्तम् ९३.

मृगमयस्यो मीनस्य कविः । भ्रातृपौत्रो देवता । अष्टमस्य भ्रातृपुत्रः । वसुधैव
कुतूहलमयस्य मृगमयस्य । अष्टमो नवमी विष्णुः । नवम्यामिहो
नवमः । इति श्रुत्वा ॥

भ्रातृपौत्रो मीनस्य मु मे मृगमयस्य वृणुता ह्यम् ।

प्रति मुक्तानि ह्यम् भ्रातृपौत्रो मयः ॥ १ ॥

अष्टमस्य मीनस्य । इमम् । सु । मे । मृगमयस्य । वृणुता । ह्यम् ।

प्रति । मुक्तानि । ह्यम् । भ्रातृपौत्रो । मयः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे मृगमयस्य (=मृगमय=मेव नवमस्य=सामर्थ्यापेक्षी=प्रवर्गी) अष्टमस्य, [वृणु
म्] इमं मे (=मम) ह्यम् (=आह्वानं) सु (=सुहृ=सावधानं) वृणुतम् । मुक्तानि
(=इमानि मयोज्यमानानि मोक्षानि) प्रति ह्यम् (=आभिमुख्येन कामयेताम्) ।
[अनन्तरं] दातुम् (=हरिर्दनवत उपासकाय मद्रूपाय मम नियोजने यजनाना
या) मयो भवतं (=सुखस्य दातायै) भवतम् ॥

श्रीकृष्णः—

यावत्तथा श्रेयसा दिवो ।

ज्योतिर्ननाय वक्रयुः ।

आ नः ऊर्जं ब्रूतमथिना युवम् ॥

१८. हा येथे उपसंहार आहे. कवि
अग्नी प्रार्थना करितो की, अग्नीचे जे
मोक्षा पहाटेस जागे होणारे थोडे ते
त्याला या माझ्या यज्ञाकडेस सोम पि-
ण्यासाठी घेऊन येओत.

‘सोम्याच्या रथांत वसून जाणारे’=
‘हिरण्यवर्तनी.’ हा अर्थ आम्ही सायणातु-
सारें केला आहे. आणि हा शब्द जेथें
जेथे आला आहे ते ते मंत्र पाहतां तो
योग्य आहे असे वाटते. कितीएक पाथा-

त्य निश्चय सुवर्णमय मार्गानें जाणारे अ-
सा अर्थ करितात, पण सायणाचार्या-
च अर्थ घेण्यासारिला दिसतो.

‘प्रातःकाळी जाग्रत होणारे अर्थ’=
‘उपबोधः.’ हा अर्थ सायणाचार्यांस अ-
नुसरून आम्ही केला आहे. परंतु मा-
काळी जाग्रत होणारे जे उषा, सवित्रा
इत्यादिक देव ते घेऊन येओत असाहि
अर्थ चांगला संभवतो.

श्रीकृष्णः—

एह देवा मयोमुखा ।

दत्ता हिरण्यवर्तनी ।

उपबोधो ब्रूतु सोमपीतये ॥

१७. हे [अश्वी हो], ज्या तुम्ही, उभयतांनीं सुलोकापर्यंत [आपल्या रथाचा] एवढा नाद केला आहे [आणि] जनासाठी प्रकाश पाडिला आहे, [ते] तुम्ही आम्हांकरितां शक्तिदायक अन्न घेऊन या.

१८. कल्याणकारक, पराक्रमी [आणि] सोन्याच्या रथांत बसून जाणारे [जे अश्वी] देव, त्यांना प्रातःकाळीं जागृत होणारे [त्यांचे अश्व] सोम पिण्यासाठीं येथे घेऊन येओत.

17. May you, O As'vins, who have thus caused heaven to resound with your chariot and made a light for the people, may you both bring invigorating food unto us.

18. May [their horses] awake at morn, bring hither, for to drink the Soma, the two gods, the givers of happiness, the performers of great deeds [and] drivers of golden chariots

१७. भावार्थ:- 'हे अश्वी देव हो, तुम्ही आज आपल्या रथात बसून सर्व सुलोकापर्यंत त्या रथाच्या वशाचा नाद गानवांत येत आहा आणि लोकांला प्रकाश मिळवून प्रकाशित आहा; तर तुम्ही येताना आम्हांला अन्न घेऊन या.'

'सुलोकापर्यंत नाद केला आहे - 'आ दिवः धीमं वचमु'. अशी वक्ष्यता केली पाहिजे की, अश्वी आपल्या सोन्या रथात बसून आपल्या तीन पुत्र प्रभे-रहित पुत्रेवडे उगवत आहेत आणि त्यांच्या रथाचा मोठा ध्वनि होत आहे आणि तो सुलोकापर्यंत जाऊन आदळत आहे. आणि अशा अध्याना श्रोतृम कधि वान्तु आहे. 'प्रकाश पाडिला आहे' = 'ज्योतिश्चक्षुः' शब्दगणवत्

झगतात की अश्वी देव झगते सूर्य आणि चन्द्रमा हेच होत. त्यापेक्षा ते उगवले झगते जनाला प्रकाश मिळतो असे झगते हे योग्यच आहे अश्वी यांचे वास्तविक स्वरूप द्याय आहे झगते ते वशाचे देव होत. हे जरी निश्चयाने सांगवत नाही तरी वेदामध्ये जी ग्यातां-बर्षा मुक्ते आण आहेत, मानवकून पहाता ते सूर्यादिक्रममाण रथात बसून येतार, पुत्रेवडे उदरगारे, आणि प्रकाशगारे देव होत. असे अनुमान निघते; मग ते सूर्यचंद्राव्यय असेच अश्वी कोला दोन स्वस्वगणारे तारे असेच अदृश सूर्य आणि दिवस पूनः दोघे देव असेच

अग्निं गोमा यो भृशं वाग्मिदं नत्तः सपुर्वति ।

नम्ये भत्तं सुवीर्यं गवां पोषं स्वधर्मम् ॥ २ ॥

अग्निं गोमा । यः । भृशम् । वाग्मिदम् । नत्तः । सपुर्वति ।

नम्ये । भत्तम् । सुवीर्यम् । गवां । पोषम् । स्वधर्मम् ॥ २ ॥

अग्निं गोमा य आहुतिं यो वां दाशाद्विष्कृतिम् ।

न प्रजयां सुवीर्यं विश्वमायुष्यैश्चनू ॥ ३ ॥

अग्निं गोमा । यः । आहुतिम् । यः । याम् । दाशा । वि । विश्वम् ।

न । प्रजयां । सुवीर्यम् । विश्वम् । आयुष्यैः । चनू ॥ ३ ॥

भाषाणाम्.

मूक्त ९३.

ऋषि-गोतम (मागच्या सूक्ता-
चा जो तोच). देवता-अग्नीषोम
(म्हणजे अग्नि आणि सोम या
दोघांचे जोडपे). वृत्त-१-३ अनु-
ष्टुप्, ४-७ त्रिष्टुप्, ८ जगती कवा
त्रिष्टुप्, ९-११ गायत्री, १२ त्रिष्टुप्.

१. हे प्रबळ अग्नीषोम हो,
[तुम्ही] ही माझी हाक लक्ष लावून
एका. [तुम्ही] [ही] स्तोत्रे मान्य
करून घ्या. [आणि] हविर्दात्या
उपासकाला कल्याणकारी व्हा.

१. हे सूक्त अग्नीषोमाविषयी, म्हणजे
अग्नि आणि सोम हे जे दोघे देव त्या-
विषयी आहे. या दोघास मिळून एकत्र
हे सूक्त अर्पण केलेले आहे. अग्नीचा
आणि सोमाचा अमा काय संबंध आहे की
त्यांना अग्नीषोम असे सामान्य नाव
देऊन त्यांची स्तुति एकत्र केलेली आहे?
याचे उत्तर इतके दिसते की 'तानोवा
इवाराय' याचे भजन एकत्र का क-
रितात? हे जसे सतमात्रिकेतील आणि
सौराच्या तोंदी नेहमी येत असणारे साधु
असल्यामुळे एकत्र गावले जाताना तसेच
अग्नि आणि सोम हे एकत्र देवमात्रिकेन
अपून उपामात्राच्या मुनीं निम्न अमतांन

• HYMN 93.

To *Agnishoman* (i.e. *Agni* and
Soma taken collectively). By
Gotama (author of the previ-
ous hymn). - Metre—Verses
1 to 3 *Anushtubh*, 4-7 *Trish-
tubh*, 8 *Jagati* or *Trishhtubh*,
9-11, *Gāyatri*, 12 *Trishhtubh*.

1. O mighty *Agni* and
Soma, hear ye well this
my invocation; accept ye
kindly [these] prayers,
and be the givers of happi-
ness to the sacrificer.

म्हणून त्याची स्तुति एकत्र येत असते.

‘आणि हविर्दात्या उपासकाला क-
ल्याणकारी व्हा’= ‘भवत दातुं मेयः’
यावरून कोण समजावयाचा ते स्पष्ट स-
मजत नाही, म्हणजे स्तोत्र करणारा कवि
त्याला किंवा ज्याकरिता तो श्रोत्र रचाले
आहे त्याला हे समजत नाही. साधना-
च्या भाव्यावरून स्पष्टीकरण होत नाही.
मी जो श्रोत्र करणारा स्थाने कल्याण करा
अमा एक अर्थ किंवा ज्याकरिता मी हे
श्रोत्र रचाले आहे त्याचे कल्याण करा
अमा दुसरा अर्थ.

हा मंत्र साधारण अनुष्टुप् पंदाश्रयांन
चांगला म्हणता येतो.

२. हे अग्नीषोम हो, जो आज तुम्हांला हे स्तोत्र अर्पण करीत आहे त्याला [तुम्ही] उत्तम वीरांनी युक्त, [आणि] उत्तम अश्विनी युक्त [अशी] गोसंपत्ति द्या.

३. हे अग्नीषोम हो, जो [तुम्हांला] आहुति [देईल] [आणि] जो तुम्हांस हवि सिद्ध करून देईल, तो सुवीरांनी युक्त [असे] पुत्रपौत्रांसहित सगळे आयुष्य लाभो.

2. O Agni and Soma, bestow upon him who offers this prayer unto you today, a wealth accompanied by excellent heroes and excellent horses.

3. O Agni and Soma, he who shall offer oblation or who shall offer other sacrificial food unto you, may he attain to his full life-time accompanied by brave sons and posterity.

२. या मंत्रावरून असे दिसते की, मंत्र रचणारा हे एक दुसऱ्या एका उपासकाकरिता रचून आहे. स्वताहाकरिता नसावा म्हणून म्हणतो, 'हे सून, जो मनुष्य आज तुम्हाला अर्पण करिता त्याला तुम्ही उत्तम वीर्यवान पुत्रपौत्र, उत्तम अश्वि, उत्तम अश्व यांनी परिपूर्ण जी उत्तम अभिवृद्धि मिळा.'

भाष्यारणः—

अग्नीषोमा को अद्य वाम्

इदं यव. संप्रयति ।

तरमे धनं सुवीरिभि

गवा पौर सुअश्विभ्य ॥

३. 'हे अग्नीषोम हो, जो दत्तमान देणाला तुम्हाची आहुति अथवा चक्षुषे-

हासादिक अन्न देतो त्याला तुम्ही पुत्रपौत्रादिक शूर सन्नि देऊन तो आपले सर्व शत्रूपाच आयुष्य संप्रयति जगेल असे द्या. म्हणजे मी अद्य शमर वरं जगो. आणि त्याला पुत्रपौत्रादि लाभोत

या मंत्रात 'आहुति'— 'आहुतिम्' आणि 'हवि' = 'हवि' 'हविम्' हे दोन शब्द आहेत त्याचा अर्थ मन्त्राचार्य आहुति म्हणजे तुम्हाची आहुति आणि हवि म्हणजे चक्षुषेसासादिक जे अन्न ते अन्न करितात.

निमरा आणि वरया वरन सन्ना दत्तमानस्यमाण वाचन पाहिजे.—

॥ दत्तमा सुवीरिभ

विभ्यम् इति अध्वर ।

भातं द्वितीयां तदुपनिषत्तं पठि श्रेयो भवेत् ।
 भवेत्तौ वा प्रथमेना वा उपनिषत्तं पठ्यते न क्रतुः प्रोक्तः ॥
 अथ । उपनिषत्तं । द्वितीयां । तदुपनिषत्तं । पठि । श्रेयो भवेत् ।
 भवेत्तौ वा । प्रथमेना वा । उपनिषत्तं । पठ्यते न । क्रतुः । प्रोक्तः ॥

शनि । शोक्म ॥ ६ ॥ ६८ ॥

दशविंशतिः श्रुतान्तराः । श्रुतान्तराः श्रुतान्तराः श्रुतान्तराः ॥
(- श्रुतान्तराः श्रुतान्तराः) ॥

(-मयाः अत्रापि) ॥
 यदिह मां मेमेदहायता ता दुर्गेन प्रत्यक्षम् अति व दृष्टे मार्यदेव
 तानि दूरेन गानि सुखमायेन न स एवादिज्ञोति भवः ॥

भाषायाम्.

६. हे अश्विनी (= अश्विनी), [सुतोमंभे] अयम् (= सुतोमंभे)
 मानदिधा (= एतन्नाम दो) दिवः (= सुतोमंभे) [वृध्याम्] आ जगत्
 (= आ जगत् = अश्विनी) । अयम् (= अयम् = लोमं) रवेनः (= एतन्नाम
 पक्षी) अद्रेः परि (= अद्रेः गद्यान् = अद्रेः पक्ष्यान्) अमघ्नात् (= निर्मम अम-
 तयात्) । [ईदृशी] ब्रह्मण वायुधाना (= ब्रह्मण वायुधानो = अश्विनी)
 येन द्या पृथी (= युवात्) [इमम्] उरुं लोहं (= विलोमं जगत्) यज्ञाय यजुः
 उ (= यज्ञाय यजुः निर्मितवन्तो रालु = यथा यज्ञो यज्ञा यज्ञं कुर्वन्त्या लोहमिनि-
 स्तीर्णं निर्मितवन्तो) ॥

शब्द आणखी एरुन मर्णांत आला आहे
(क. ६. ६१. ३) त्यातहि वृत्तय म्ह-
णजे व्यंज्य हा असुर आणि त्याचा पोर
म्हणजे वृत्त असे स्तवणांनी सांगितले
आहे.

श्रौंकीकरण:-

अग्नीषोमा चेति तैद्वारिअं वां "

यदभुङ्क्षते अवसं पाणि गाः ।

अवातिरेत वृत्तस्य शेषः

अविन्दतं ज्योतिरं बहुभ्यः ॥

५२. भावार्थः—हे अतीतां हो, आ-
काशात जी ही सूर्यचन्द्रादिक महोत्ते
आणि महतांरकादिक असंख्य नक्षत्रे
दृष्टीम पडतात, ही तुम्हीच तेथे स्थायिनी
आहेत, आणि ही जी पूरी दुष्ट वृथा
अवरोधून ठेविलेली मेवोदकें आतां
निर्वन्ध मोठमोठ्या नवाप्रमाणें वहात आहेत,
ती तुमच्याच पराक्रमानें वहात आहेत.

४. हे अग्नीषोम हो, तो तु-
चा पराक्रम प्रसिद्ध आदे की
तुम्ही] पणीपासून गो[रूप]
तज हरण करिते झालां, वृषया-
पा पोराला जिंकिते झालां, [आ-
प] बहुतांच्या हितासाठी एकच
काग संपादिते झालां.

५. हे अग्नी, आणि हे सोमा,
हीच दोघेहि एकत्र मिळून ही
उन्नत दुनोकी स्थापिते झाली आ-
; तुम्हीच हे अग्नीषोम हो, [वृ-
] निरुद्ध नद्यांच्या पाण्याच्या निच
पणीपासून मुक्त करिते झालां.

4. O Agni and Soma,
that exploit of yours is
well known that [ye] took
away the nourishment—the
cows—from Pani, [that]
[ye] subjugated the off-
spring of Brisaya [and
that] [ye] discovered the
one light for man.

5. You it is Agni and
O Soma, that with a com-
mon mind have placed
these brilliant stars in
heaven, you it is that have
freed O Agni and Soma
the captive rivers from the
curse of the enemy.

यो अग्नीषोमीं हविषां सपर्याद्वेद्रीचा मनसा यो घृतेन ।
 तस्य व्रतं रक्षतं पातमंहसो विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ॥ ८ ॥
 यः । अग्नीषोमीं । हविषां । सपर्यात् । देवद्रीचा । मनसा । यः । घृतेन ।
 तस्य । व्रतम् । रक्षतम् । पातम् । अंहसः । विशे । जनाय । महि ।
 शर्म । यच्छतम् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. यो [यजमानः] अग्नीषोमी (= अग्नीषोमी = हे, अग्नीषोमी, युवा) हविषा
 (= हविरक्षेण) देवद्रीचा मनसा (= देवतापरायणेनान्तःकरणेन) [वा] सपर्यात्
 (= परिचरेत्) यो [या] घृतेन (= आज्याहुतिभिः) [सपर्यात्] तस्य व्रतं [हे
 अग्नीषोमी], [युवा] रक्षतं (= तस्य कर्म = उद्योगं समाधिं प्रापयतम्) [तम्] अंह-
 सः पातम् (= पापारणायतम्), [तस्य] विशे जनाय (= पुत्रपौत्राश्रयणेभ्यः अनुच-
 रादिभृत्येभ्यश्च) महि शर्म यच्छतम् (= महत् सुखं दत्तम्) ॥

६. [हे अभीषोम हो], [तु-
म्हांतून] एकाला मातरिश्वा सुल्यो-
काहून आणिता झाल्या [आणि]
दुसऱ्याला श्येन [पक्षी] अर्हीतून
मंथन करून काढून आणिता झा-
ल्या. हे अभीषोम हो, स्तोत्राच्या
योगाने वर्धमान होणारे [तुम्ही]
यज्ञासाठी [हा] विस्तीर्ण लोक
निर्माण करिते झाल्या आहां.

6. One of you Māta-
ris'vā brought down from
heaven, the falcon churned
the other from the moun-
tain. Glorified by prayer
you, O Agni and Soma,
created this wide world
for sacrifice.

‘एकत्र मित्रून’ = मकरु. अ० दो-
घातां मिलून एकत्र आपसी बुद्धि वचनेन
‘नयाला’ = मित्रून. अगने न्याया-
लून नया उत्पन्न होताना अशी जी मं-
थन करे ती. मथौदराला ‘मिथु’ अंश
कसे नांव पडले याविषयी सू. ३५, म ८
वाक्यरीत्या ‘अंतरिक्ष’ या शब्दाविषयी-
ची टीप पहा.

‘वाण्याच्या नियम समर्पणापून’ = अ-
भिप्रेतनेस्वयात्. अगने दुष्ट जो वृद्ध
वाण्या दोषो नुल्लमापून.

घोर्हीकरणः—

पुर्व एतानि दिदि मंथनानि
अग्रिथ मंथे मकरु अधनय ।
पुर्वे मिथुनेभिप्रेतनेस्वयात्
अभीषोमाग्नेयं वर्धमानम् ॥

अग्नीषोमा सवेदसा सहृती वनतं गिरः ।

सं देवत्रा बभूवुः ॥ ९ ॥

अग्नीषोमा । सवेदसा । सहृती इति सवेदसी । वनतम् । गिरः ।

सम् । देवत्रा । बभूवुः ॥ ९ ॥

अग्नीषोमाग्नेने वां यो वां घृतेन दाशति ।

तस्मै दीदयत् ॥ १० ॥

अग्नीषोमौ । अनेन । वाम् । यः । वाम् । घृतेन । दाशति ।

तस्मै । दीदयत् । बृहत् । १० ॥

भाषायाम्.

९. हे अग्नीषोमा (=अग्नीषोमो), सवेदसा (=सवेदसी=समानहविष्की) सहृती (=समानाहानी) [युवां] नो गिरः (=अस्माभिरुच्यमाना इमाः स्तुतिः [एकत्रैव] वनतम् (=उभावपि समानमेव स्तोत्रमिदं सेवेयम्) । [युवां] देवत्रा (=देव मध्ये) [हि] सं बभूवुः (=समानमेव जन्म प्रापयुः=संजातौ स्थः न तु पृथक् पृथक्) ॥

१०. हे अग्नीषोमौ, अनेन [घृतेन] वाम् (=ईदृशेन घृतेन युवां) [यो दाशति] वां (=युवाम्) [अनेन] घृतेन यो दाशति (=भजते=उपासते) तस्मै [युवां] बृहद् दीदयत् (=महद् धनं प्रकाशयतं=महद् धनं यथा ते प्राप्नुवात् तथा प्रकाशेयम्) ॥

येणार नाहीत, कारण तिसरा आणि चवथा हे चरण एक एक अक्षर कमी केल्याशिवाय त्रिष्टुभावा वसणार नाहीत. आणि जरी पहिला पाद 'सपर्याद्' यातून 'सपरिआद्' अशी चार अक्षरे

काढिली आणि ब्रह्मशास्त्रा केला तरी दुसऱ्या पादान अक्षर वाढविण्याला मार्ग नाही, कारण 'देवदरोचा' अशी चार अक्षरे निघाली तरी पाद जगतीमार्ग म्हणता येणार नाही.

८. हे अग्नीषोम हो, जो [कोण] हवीच्या योगाने [तुम्हांला] भजेल, [जो कोण] [तुम्हांला] देवतापरायण अंतःकरणाने [आणि] जो [कोण] घृताच्या योगाने [तुम्हांला] भजेल, त्याच्या उद्योगावर [तुम्ही] अनुग्रह करा. [त्याला] पापापाप्सून [तुम्ही] रक्षा. त्याच्या मुलांवाळांला [आणि] लोकांला [तुम्ही] मोठे सुख द्या.

८. 'हे अग्नीषोम हो, जो कोण उपासक तुम्हाला चरुपुरोडाशादि हविरज देऊन अथवा वैवळ भाविक मनाने अथवा घृताच्या आहुति देऊन भजेल त्याने आरंभिलेले योगतेहि काम तुम्ही शेषदास न्या, त्याला सकृदापाप्सून तार, आणि त्याच्या मुलावाळांला आणि अनुचरादि परिवारांला तुम्ही मोठे सुख प्राप्त करून द्या.'

'हवीच्या योगाने'— हविषा 'हवि' म्हणजे चरु, पुरोडाश इत्यादि अन्न अग्नेः संप्रदायार्थ म्हणतात. या यज्ञात हवि देऊन भजन, वैवळ भाविक मनाने भजन, आणि घृताच्या घाश आंतून भजन या तीन प्रकारच्या उपासनेच वेद प्रदर्शित केला आहे.

'त्याच्या उद्योगावर तुम्ही अनुग्रह करा'— तस्य वरं रक्षतम्. म्हणजे त्याने कोणतेहि आरंभिलेले काम शेषदास न्या.

8. He who should serve you Agni and Soma with sacrificial food, with a god-craving mind, [or] who [should serve you] with clarified butter, his work may you prosper, him may you save from sin, to [his] progeny [and] to [his] men may you give great happiness.

त्याचा नाश होऊ देऊ नका, त्याला यश देत जा.

'मुलांवाळांला आणि लोकांला'— 'विश्वे जनाय' 'परादारांला.' 'क-बावनाला'

या यज्ञात तीन जगतीं द्वितीया त्रिभुव आहें अग्ने वर मानितले आहे पण त्याचा अर्थ समस्त मन विभुम् द्वितीया त्रिभुव जगती होय असा नसावा, तर अर्धा त्रिभुव आहे आणि अर्धा जगती आहे. त्यापेक्षा समस्तमानात त्रिभुव अथवा जगती म्हणजे, असा अर्थ होतो. कारण या यज्ञाचे पहिले दोन चरण त्रिभुवाने आणि तिसरा व चवथा हे जगतीने आहेत; ते याम्यमाने:—

यो अग्नीषोमो हविषा मरुतः
देवदारा देवभी दो वृत्तं ।
तस्य वरं रक्षतुं एतद्दक्षम्
विश्वे जगते महि दत्तं दत्तम् ॥
एतद्दक्षम् एतद्दक्षम् विश्वे जगते दत्तम्

भर्षापोमा मरुदसा मरुती वनतुं गितः ।

मं दीपा यमभूयः ॥ ९ ॥

भर्षापोमा । मरुदसा । मरुती इति मरुदसी । वनतुम् । गितः ।

तान् । देवदत्तम् । यमभूयः ॥ ९ ॥

भर्षापोमापुनेनं गां यो यो घृतेन दासति ।

मर्मं दीदयतं गृह्णन् ॥ १० ॥

भर्षापोमी । पुनेनं । याम् । यः । याम् । घृतेनं । दासति ।

तमिं । दीदयतम् । गृह्णन् । १० ॥

भाषायाम्.

९. हे भर्षापोमा (=भर्षापोमी), मरुदसा (=मरुदसा=समानहवित्री) स्तु-
ती (=गमानाह्वानी) [युवां] नो गिरः (=अस्माभिरुच्यमाना इमाः स्तुतिः)
[एकैव] वनतम् (=उभावपि समानमेव स्तोत्रमिदं स्तोत्रम्) । [युवां] देवता (=देव-
गण्ये) [हि] मं यमभूयः (=समानमेव जग्म प्रायधुः=संजाती रयः न तु पु-
नः पृथक्) ॥

१०. हे भर्षापोमी, अनेन [घृतेन] याम् (=ईदृशेन घृतेन युवां) [यो दा-
सति] या (=युवाम्) [अनेन] घृतेन यो दासति (=भजते=उपार्जते) इति
[युवां] बृहद् दीदयतम् (=महद् धनं प्रदासयतं=महद् धनं यथा ते प्रादुर्भाव-
या प्रदासेधाम्) ॥

येणार नाहीत, कारण तिसरा आणि
चवथा हे चरण एक एक अक्षर कमी
केल्याशिवाय विष्टुमात्रा बसणार नाहीत.
आणि जरी पहिला पाद 'सपर्याद्'
यातून 'सपरिआद्' अशी चार अक्षरे

काडिली आणि ब्रह्मशास्त्री केला तरी
दुसऱ्या पादांन अक्षर वाढविण्याला मर्या
नाही, कारण 'देवररोचा' अशी चार
अक्षरे निघाली तरी पाद जयतीनमाने
म्हणता येणार नाही.

९. हे अग्नीषोम हो, समान-
हविष्क [आणि] समानाद्वा
[जे तुम्ही ते] [आमची स्तोत्रे]
[एकत्रच] ग्रहण करून घ्या.
[कारण] [तुम्ही] देवांमध्ये
दोषेहि मिळून एकत्र जन्मलेले
आहा.

१०. हे अग्नीषोम हो, या
[घृताने] तुम्हांला, तुम्हांला [या]
घृताने जो [कोण] भजतो, त्या-
जमत [तुम्ही] प्रकाशून मोठे वै-
भव या.

९. 'हे अग्नीषोम हो, तुम्हा दोघाला
मिळून ही स्तुति आम्ही अर्पण करित
आहो, ही प्रत्येकाची वेगळी वेगळी
नाही तरीहि तुम्हाला मान्य होईल कारण
तुमची जी उत्पत्ति देवामध्ये झाली ती
दोघाची मिळून एकत्रच झालेली आहे,
निरतिपक्षी नाही, आणि तुमचे आदान-
हि लोक दोघाचे मिळून उत्पत्ति आणि
तुम्हाला होत तरी दोघाला मिळूनच देव
अमरत्व.'

'एकत्र जन्मलेले आहा' = 'सं व-
सुवधुः' अर्थात देवान तुम्हा दोघाला
मिळून हाक मारण्याची नात आहे, तुम्हा
दोघाचे जोडपे देवामध्ये प्रसिद्ध आहे

१०. या मंत्राचा अर्थ समजण्यास
अग्नी वसुधा यांच्या याद्वारे या मंत्राचा
यार उभय रूप घेऊन त्याच्या अर्थास
अग्नीषोमाला अर्पण आहे आणि अर्पण

9. O Agni and Soma,
may you who have a com-
mon oblation [and] a com-
mon invocation accept our
prayers together. [For] to-
gether were you born among
the Gods.

10. O Agni and Soma,
with this [clarified butter]
[whoever] [sacrifices] to
you, whoever sacrifices to
you with [this] clarified
butter, to him may you
shine upon great wealth.

१०. 'या आमच्या उभय नृपागारिण्या
तुषाने जो वांग तुम्हाला भजेल त्याला
तुम्ही मोठे वैभव प्राप्त करून द्या, कारण
वैभवं देण्याशिवाय तुम्हाला काहीच क-
ष्टिण नाही. तुमच्या मनात आत आणि
तुम्ही देवत्व प्रकाशना अर्थात आग आणि
न प्राप्त होईल.'

'प्रकाशून मोठे वैभव या' - 'वृहत्
दीव्यवत्' अक्षराने अर्थ 'मोठे [वैभव]
प्रकाश' अर्थात अग्नी प्रकाश होईल.
म. ८, १४, १६ हे तीन मंत्र आणि
त्यावरूनही टीका द्या.

जरी वृषीच्या मंत्राचा या मंत्राशी
तुलना करून मंत्राचा अर्थ असा होईल
अग्नीषोमाला अर्पण आहे आणि अर्पण
अग्नीषोमाला अर्पण आहे आणि अर्पण

अग्नीषोमाविमानि नो युवं हव्या जुजोषतम् ।

आ यातम्युष नः सर्वा ॥ ११ ॥

अग्नीषोमौ । इमानि । नः । युवम् । हव्या । जुजोषतम् ।

आ । यातम् । उप । नः । सर्वा ॥ ११ ॥

अग्नीषोमा पिपृतमर्वतो न आ प्यायन्तामुस्त्रिया हव्यम्

भ्रम्ये वलानि मघवंस्तु धत्तं कृणुतं नो भ्रगुं श्रुति

॥ १२ ॥ १२

अग्नीषोमा । पिपृतम् । अर्वतः । नः । आ । प्यायन्ताम् ।

हव्यऽष्टदः ।

अस्मे इति । वलानि । मघवंतुऽगु । धत्तम् । कृणुतम् । नः ।

श्रुतिऽमन्तम् ॥ १२ ॥ १२ ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

११. हे अग्नीषोमौ. युवं (-युवम्) इमानि (-तुतौद्वयमात्रानि
(=अस्माक इमानि) जुजोषतम् (=अतिशयेन सेवितम्) । [युवः]
२) नः (- अस्माक) उप आ यातम् (=आदरयतम्) ॥

१२. हे अग्नीषोमा (=अग्नीषोमौ), [युवा] न. अर्वतः (११११ ।
नयः । अष्टदशम्), [अष्टदश] हव्यमष्टदः (-इतिवि शब्दस्य अं
उत्तरदिशि) उप (=आ) आ प्यायन्ताम् (अष्टदश अर्वाऽगु
मघवंतुः । इतिश्रुतेषु इतिश्रुतेषु) भ्रम्ये (- भ्रम्यम्) इतिश्रुतेषु
धत्तम् । नो भ्रगुं श्रुतिऽमन्तम् (भ्रगुः । श्रुतिऽमन्तम्) ॥
इतिश्रुतेषु १२ ॥ १२ ॥ १४ ॥

९. हे अग्नीषोम हो, समान-
हविष्क [आणि] समानाद्वा-
न [जे तुम्ही ते] [आमची स्तोत्रे]
[एकत्रच] ग्रहण करून घ्या.
[कारण] [तुम्ही] देवांमध्ये
दोषेहि मिळून एकत्र जन्मलेले
आहा.

१०. हे अग्नीषोम हो, या
[घृताने] तुम्हांला, तुम्हांला [या]
घृताने जो [कोण] भजतो, त्या-
जप्रत [तुम्ही] प्रकाशून मोठे वी-
भव द्या.

९. हे अग्नीषोम हो, तुम्हा दोघाला
मिळून ही स्तुति भास्वी अर्पण करीत
आहो, ही प्रत्येकाची वेगळी वेगळी
नाही तरीहि तुम्हाला मान्य हांआं कारण
तुमची जी उत्पत्ति देवामध्ये आत्मीय ती
दोघाची मिळून एकत्रच तालेली आहे.
निरतिघळी नाही, आणि तुमचे आदान-
हि लोभ दोघाचे मिळून उचित आणि
तुम्हाला हविस् तशी दोघाला मिळूनच देव
अभ्युत्पन्न.

‘एकत्र जन्मलेले आहा’ = ‘म व-
सुवतुः’ म्हणजे दोघात तुम्हा दोघाला
मिळून हाच सारस्वाची काल आहे, तुम्हा
दोघाचे जोडपे देवामध्ये समिद्ध आहे

१०. हा सगळा अर्थ सनजोदस
अशी कल्पना देवी पाहिजे वा सवकळ
या उक्त तुम घेऊन द्याव्या अहर्नि
अग्नीषोमला अर्पण आहे आणि द्यावे

9. O Agni and Soma,
may you who have a com-
mon oblation [and] a com-
mon invocation accept our
prayers together. [For] to-
gether were you born among
the Gods.

10. O Agni and Soma,
with this [clarified butter]
[whoever] [sacrifices] to
you, whoever sacrifices to
you with [this] clarified
butter, to him may you
shine upon great wealth.

वर्त, ‘या आमच्या उक्त तुम्हाला
तुम्हांला जो कोण तुम्हाला भजत
तुम्हाला मोठे वीभव द्या कारण
वेगळे देवपारिवर्ती तुम्हाला दाहीन व-
टिंग नाही, तुम्हाला सनजोद आणि
तुम्ही देवद सगळ्यात म्हणजे आगेभागे
ने द्या होईल.’

‘प्रकाशून मोठे वीभव द्या’ म्हणजे
‘सुवतुः’ अहर्नि अर्थ ‘मोठे [वीभव]
प्रकाशून’ म्हणजे असे प्रकाशून वा ते-
वकळ मोठे वीभव द्या होईल. सू. ९३.
मं ८, १४. १६ हे तीन सर आणि
सगळ्याहीच द्या द्या

जरी तुम्हाला तुम्हांला द्या सगळ्याही
सवकळ तुम्हाला द्या द्या आहे. अ. १. १. ४
६ तुम्हाला सगळ्यात म्हणजे आगेभागे
द्या. तुम्हाला सगळ्यात म्हणजे आगेभागे
द्या.

सूक्तम् ९२.

आदिहमः पुरमः कृपिः । अदिहोता । अहमः पुनरायमः पादा देवदेवता ।
 पोरमः अग्नी पादा नाराय देवदेवता ॥ पयदसीपादसी निमुग्दसे ॥

जिगः मां नमः ॥

इमं स्तोममहंते ज्ञानवेदसे रगमिव सं महेमा मनीषया ।

भुद्रा हि नः प्रमनिग्य संमश्रुषं सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १ ॥

इमम् । स्तोमम् । अहंते । ज्ञानवेदसे । रगम् । इव । सम् । महेमा । मनीषया ।

भुद्रा । हि । नः । प्रमनिग्यः । अस्य । सम् । इति । अहं । सख्ये । मा ।

रिषाम । वयम् । तव ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. अहंते (= पूजयाम्) जानवेदसे (= ज्ञानानां मंत्रेषां प्राणिनां वेदिने) [अहं-
 ये] इमं स्तोमम् (= इदं सूक्तं) मनीषया (= देवतापरायणया बुद्ध्या) रगमिव
 महेम (= रगमिव संस्क्रुयाम = यथा कश्चिन् मित्रादिमिषजनायनाय रथं संरुच्य रे-
 यति तद्वद् इदं सूक्तमग्नोरानयनाय संस्क्रुयाम) । हि (= एस्मात्) अस्मत्सति-
 यति तद्वद् इदं सूक्तमग्नोरानयनाय संस्क्रुयाम । हि (= एस्मात्) अस्मत्सति-
 (= अग्नेरुपासकजनसंहती) [वर्तमानानां] नः (= अस्माकम् = अस्मदर्थ) मनीषि-
 (= अग्नेः प्रकृष्टा बुद्धिः = अनुमहबुद्धिः) भुद्रा (= कृष्णाणी) [भविष्यति] । [तव]
 हे अहं, तव सख्ये (= तव मित्रत्वे) [वर्तमानां] वयं मा रिषाम (= मा हिंसा-
 ता भवेम) ॥

दिक प्राचीन महाधि कसे होते, त्या वे-
 ल्ल्या लोकांची स्थिति कशी होती. या-
 विषयी बऱ्याच निक्षयाने आपल्याच्याने
 अनुमान काढवते. ते हें की. प्राचीन
 ऋषि आश्वासारितेच मर्य आणि अल्पा-
 गुरी होते आणि शंभर वर्षे जीवत राह-
 णे म्हणजे आयुष्याचो शिरसा जालो
 असं आश्वासमाणे तेहि मानोत; ते संसार
 सोडून गिरिकंदरी कंदमुळ व्हाऊन राहत
 नसत, तर आश्वासमाणेच गावी नगरी
 राहत असत; ते आपणांस दिव्य साम-
 र्थ्य आहे, आपण इतर लोकांपेक्षा उच
 जातीचे आहो असं मानोन नमन; ने

आपण 'पृथ्वीरतील देव' आहो, इतरांनी
 आपली सेवा करावी असं मानोन नसत;
 त्याला सोढे वाळगण्याविषयी एवढं अहं,
 आणि आपणांस पुत्रपौत्रादिक संतान
 होईल ती शीर्षादिक जे क्षत्रियांचे पुत्र
 तेंगेकरून पूर्ण असावी असं ते इच्छा
 आणि देवांकडेस मार्यात; ते बहुतराज
 नेहमी युद्धे करीत असत, वोगानाही
 नाबरोबर नरी युद्ध करावयाचा प्रसंग
 त्यांजला वारंवार येत असं, आणि त्या
 युद्धांत आपणांस जय येओ आणि मनुष्य
 सगळे धन आपणांस मिळो अशी ते
 मार्या करीत. धर्माच्या मंत्राचें पारि-

२. [हे अग्नी], तूं ज्याचा
संपादितो त्याची मनकाम-
ना पूर्ण होते. [तो] निष्कटक
होऊन सुखी राहतो, [तो] उ-
न्नम शीर्षवंत पुत्रपौत्रांप्रत पावतो.
तो समृद्ध होतो. त्याला दरिद्राव-
स्था गांठीत नाही. [तर] हे अ-
ग्नी, तुझ्या मैत्रीत [राहून] आम-
चा नाश न होई असें कर.

2. He for whom thou
dost sacrifice—he attains
his desire, [he] lives un-
opposed, [he] possesses pro-
geny full of bravery. He
prosperes. Poverty reacheth
him not. May we never, O
Agni, be hurt [while we
are] under thy auspices.

३. 'हे अग्नी, ज्याच्या यज्ञान तूं होता
ज्या यज्ञ संपादितो त्याची मनका-
ना पूर्ण होणे, तो निःशत्रु होऊन
सुखी होतो, त्याला शत्रु पुत्रपौत्रादिक
प्राप्त होताना, त्याचा सर्व प्रमाणांनी उ-
न्नत होतो, आणि त्याला दरिद्रावस्था
प्राप्त होत नाही. अशी तुझ्या रूपेची
शक्ति आहे, तर आम्ही तुझ्या संवत्स-
रात त्याच्या आमचे वाईट न होई
असे कर.'

स्वप्न आपन्नमे.' अग्नि हा उन्नत होताना
होय आणि तो ज्या यज्ञान पीरोहित्य
करितो तो यज्ञ देवांस दिय होतो असें
प्रसिद्धच आहे. पहिल्या मूलाचा पांढरा
हवादिष्ट संय पहा.

मोडीकरण -

यश्चे नृनेष आपन्नम म सायति
अनर्षो होति दग्ने मूर्धिरिभम् ।
म तूतोरे नेनरेधोति भद्रदिः
अग्ने नैव्यं वा विच्यः पयं तव ॥

* 'तुं ज्याचा यज्ञ संपादितो' = यज्ञ

शक्तेमं त्वा समिधं साधया धियन्ते देवा हरिदन्त्याहुनम् ।
 न्यमादित्या आ वह नान्स्युश्मस्यर्षे सम्ये मा रिषामा
 नर्ष ॥ ३ ॥

शक्तेमं । त्वा । समऽश्वम् । साधयं । धियः । स्ते इति । देवाः । इति
 अदन्ति । आऽदृतम् ।
 त्वम् । आदित्यान् । आ । वह । तान् । हि । उश्मसि । अर्षे । सृष्ट
 मा । रिषाम् । नृषम् । तर्ष ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. [हे अग्नि], [ययं] त्वा समिधं (=त्वा समिधं कर्तुं) शक्तेमं (=समर्था भवन्.
 [त्वं] [नो] धियः साधय (=यज्ञादिदृष्टांगि निष्पादय) । स्ते (=त्वयि) न
 हुतं हरिः (=समर्पितं हरिरजं) देवा अदन्ति (=भक्षयन्ति) । [तस्मात्] त्व
 आदित्यान् आ वह (=अदितेः पुत्रान् मिश्रवरुणार्यमादीन् देवान् आनय) [य
 त्वा नान्स्युश्मस्यर्षे] (=यत्वा नान्स्युश्मस्यर्षे) । [तर्षे] हे अग्ने, तव सम्ये (=

१. [हे अग्नी], त्वं ज्याचा
यज्ञ संपादितो त्याची मनकाम-
ना पूर्ण होते. [तो] निष्कंठक
होऊन सुखी राहतो, [तो] उ-
न्नम शौर्यवंत पुत्रपौत्रांप्रत पावतो.
तो समृद्ध होतो. त्याला दरिद्राव-
स्था गांठीत नाही. [तर] हे अ-
ग्नी, तुझा मैत्रीत [राहून] आम-
चा नाश न होई असे कर.

2. He for whom thou
dost sacrifice—he attains
his desire, [he] lives un-
opposed, [he] possesses pro-
geny full of bravery. He
prosperes. Poverty reacheth
him not. May we never, O
Agni, be hurt [while we
are] under thy auspices.

२. 'हे अग्नी, ज्याच्या यज्ञात तू होता
होऊन यज्ञ संपादितो त्याची मनका-
मना पूर्ण होते, तो निःकंठ होऊन
सुखी होतो, त्याला घर पुत्रपौत्रादिक
प्राप्त होताना, त्याला सर्व प्राप्तींनी उ-
न्नत होतो, आणि त्याला दरिद्रावस्था
प्राप्त होत नाही. अग्नी तुझ्या कृपेची
मैत्री आहे, तर आम्ही तुझ्या संरक्ष-
णातून आपले वाईट न होऊ
असे कर.'

त्वम् आयजमे.' अग्नि हा उन्नत होता
होव आणि तो ज्या यज्ञात पौरोहित्य
करितो तो यज्ञ देवात दिव होतो असे
प्रसिद्ध आहे. पहिल्या मुक्ताचा पावक
इत्यादिक संज्ञा पहा.

ओहीकरण -

दशमे नृनेषु आदत्तम वा सागदि
अनर्था सेति दशमे नृनीरिअम् ।
म नृनीरे नेनमेधोदि मेहति ।
अग्ने नैवमे वा रिचाम वयं नव ॥

* नृ ज्याचा यज्ञ संपादितोय = यज्ञ

भरामेध्यं कृण्वामा हवीषि ते चितयन्तः पर्वणापर्वणा वयम् ।
 जीवातवे प्रनरं साधया धियोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ४ ॥
 भराम । इध्मम् । कृण्वाम । हवीषि । ते । चितयन्तः । पर्वणाऽपर्वणा ।
 वयम् ।
 जीवातवे । प्रऽनरम् । साधय । धियः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् ।
 वयम् । तव ॥ ४ ॥

भाषायाम्

४. [हे अग्ने], [वयम्] इध्मं भराम (=स्वदर्थे समिधः सपादयाम=यथा सारूप्यं
 म तथा कुरु) वयं [त्वा] पर्वणापर्वणा १ (=पर्वणि पर्वणि="प्रतिपक्षमाह्वान्या
 दर्शपूर्णमासभ्या") चितयन्तः (=प्रज्ञापयन्तः=प्रदीप्तं कुर्वन्तः सन्तः) ते हवीरि
 कृण्वाम (=तुभ्यं हविरन्नानि करवाम=यथा कुर्मस्तथा कुरु) । जीवातवे (=जीवा-
 नाय=चिरजीवनाय=वयं यथा चिरं जीवेम तथा) धियः प्रनरं साधय (=अस्माकं
 कर्माणि "अग्निहोत्रादीनि" निष्पादय=होता भूत्या उत्कृष्टं यथा तथा समानं क्र-
 पय), [तव] हे अग्ने, तव सख्ये (=तव मित्रस्ये) [वर्तमाना] वयं मा रिषाम्
 (=मा हिमिता भवेम) ॥

४. [हे अग्नी], तस्मै नृ-
नमस्मिन् वाग्देव्या आग्नी ३
एता आग्नी ३. आग्नी नृ-
नमस्मिन् वाग्देव्या आग्नी ३
एता आग्नी ३. [आग्नी]
[वाग्देव्या] तस्मै नृ-
नमस्मिन् वाग्देव्या आग्नी ३
[तस्मै] हे अग्नी, तस्मै नृ-
नमस्मिन् वाग्देव्या आग्नी ३
[वाग्देव्या] तस्मै नृ-
नमस्मिन् वाग्देव्या आग्नी ३

1. May we bring thee
fuel, may we offer thee obla-
tions, kindling thee every
season. That we may live
long, and thou our rites
successfully. May we never
(1) Agni, be hurt [while we
are, under thy auspices.

५. ' हे अग्नी, तस्मै नृ-
नमस्मिन् वाग्देव्या आग्नी ३
एता आग्नी ३. आग्नी नृ-
नमस्मिन् वाग्देव्या आग्नी ३
एता आग्नी ३. [आग्नी]
[वाग्देव्या] तस्मै नृ-
नमस्मिन् वाग्देव्या आग्नी ३
[तस्मै] हे अग्नी, तस्मै नृ-
नमस्मिन् वाग्देव्या आग्नी ३
[वाग्देव्या] तस्मै नृ-
नमस्मिन् वाग्देव्या आग्नी ३

रिनां त्वा नृ नृ नृ नृ नृ नृ नृ नृ नृ
नमस्मिन् वाग्देव्या आग्नी ३
एता आग्नी ३. आग्नी नृ-
नमस्मिन् वाग्देव्या आग्नी ३
एता आग्नी ३. [आग्नी]
[वाग्देव्या] तस्मै नृ-
नमस्मिन् वाग्देव्या आग्नी ३
[तस्मै] हे अग्नी, तस्मै नृ-
नमस्मिन् वाग्देव्या आग्नी ३
[वाग्देव्या] तस्मै नृ-
नमस्मिन् वाग्देव्या आग्नी ३

प्रार्थनाः—

मर्यादाम् कृण्वीमा हवीषि ते
निर्व्वन्त. पर्व्वणोपर्व्वण ययम् ।
जीवातने पर्व्वणोपर्व्वण ययम् ।
अग्ने सूर्य्ये मा रिषीमा वयं तव ॥

विशां गोपा अस्प चरन्ति जन्तवो द्विपञ्च यदुत चतुष्पदं क्षुभिः
चित्रः प्रकेन उपसो महो अस्यमे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥
॥ ५ ॥ ३० ॥

विशाम् । गोपाः । अस्प । चरन्ति । जन्तवः । द्विपत् । च । यत् ।
उत । चतुःपत् । अक्षुभिः ।
चित्रः । प्रऽकेतः । उपसः । महान् । अस्ति । अमे । सख्ये । मा ।
रिषाम् । वयम् । तव ॥ ५ ॥ ३० ॥

भाषायाम्.

५. [अयमग्निः] विशा गोपाः (= जनानां पालयिता) [भवति] । अस् अ-
क्षुभिः (= अस्पेयः = अग्नेरेव रश्मिभिः = प्रकाशद्वारा) जन्तवः (= सकलाः प्राणिनः)
द्विपद् न यद् उत चतुष्पद् (= यद् द्विपदं यच्च चतुष्पदं तानि सर्वप्राणिनास्तानि) च-
रन्ति (= संचरन्ति) । [हे अग्ने], [त्वम्] उपसः (= उपोदेवतासंबन्धो) वि-
त (= वायनीयः = पूज्यः = उच्यते) महान् प्रकेतः (= प्रकाशः) अस्ति । [तर्हि] हे
अग्ने, तव सख्ये (= तव मित्रत्वे) [वर्तमाना] वयं मा रिषाम् (= मा हिनि-
ता भवेम) ॥

१. [अग्नि हा] लोकांचा पा-
 लन करणारा [होय]. जे द्विपा-
 द आणि जे चतुष्पाद प्राणी [ते]
 त्याच्याच प्रकाशामुळे चालतात.
 [हे अग्नी], [तूं] उघेचा सुंद-
 र मोठा प्रकाश होत. [तर] हे
 अग्नी, तुझ्या मैत्रांत [राहून]
 आमचा नाश न होई असे कर.

5. [He is] the protector
 of the people. Through his
 rays all creatures, both
 [that which is] biped and
 [that] which [is] quadruped,
 move.—[Thou] art [O
 Agni], the fair [and] great
 light of Usha. May we
 never, O Agni, be hurt
 [while we are] under thy
 auspices

१५. 'हे अग्नी, तू सकळ प्राण्यांचा
 रक्षक आहेस. तूं प्रकाशांतून वृष्टून
 प्रकाश आणि चतुष्पाद प्राणी सवा-
 रुक पावतास. उघेचा जो प्रकाश तू-
 तच तूं आहेस. आणि उघा उगवत
 आणि पूर्व उगवतो तद्वच तू तेज आ-
 नेस आणि ते तेज निवडे निवड पस-
 ने वृष्टूनच सर्व प्राणी जमले आहेत
 तर तुझ्या मैत्रांत आहो आहो जगपति
 आमचे वारंदा वर्षादि न होई असे कर'
 'तुझ्याच प्रकाशामुळे — अग्ने अ-

नुवि सज्जन हा जेव्हा पूर्वकपान
 प्रकाशांतून वृष्टून प्रकाश आणि व
 च व तेज दिवने आणि त्यादिमि भा
 आहोता वयांत वृष्टून वृष्टीत ते अग्नीत
 तेज हा व तेज निवडने निवड पस-
 ने

आहोता
 विष्णु देव असे वरी १ न. ११
 विष्णु देव चतुष्पाद प्राणी ।
 विष्णु देव उघा उगवत
 अग्ने देव हा प्रकाश देव आहे ॥

यो विश्वतः सुप्रतीकः सदृशं दूरे चित्सन्नजिदिवानि रोचते ।
 रात्र्याश्च दन्वो अति देव पश्यस्यं मरुत्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ३
 यः । विश्वतः । सुप्रतीकः । सदृशः । अति । दूरे । चित् । सन् ।
 तज्जित् इव । अति । रोचते ।
 रात्र्याः । चित् । अन्धः । अति । देव । पश्यसि । अग्ने । सूर्ये ।
 मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ७ ॥

पूर्वो देवा भवतु सुन्वतो रथोऽस्माकं शंसो अभ्यस्तु दृढयः ।
 तदा जानीनोत पुष्यता वचोऽग्ने मरुत्ये मा रिषामा वयं तव ॥
 पूर्वः । देवाः । भवतु । सुन्वतः । रथः । अस्माकम् । शंसः । अभि
 अस्तु । दुःस्थः ।
 तत् । आ । जानीत । उत । पुष्यत । वचः । अग्ने । सूर्ये । मा
 रिषाम् । वयम् । तव ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. यस् [त्वम् अग्निः] सुप्रतीकः (= शोभनाहो) विश्वतः सदृशः (= सर्वत्र
 पि दिक्षु सदृशः समानरूपः) अति [स त्वं] दूरे चित् सन् (= दूरदेशे वर्तमानो-
 पि) तज्जिदिव अति रोचते (= समीपम् इव = समीपे वर्तमान इव प्रकाशते) । [स
 त्वं] हे देव (= शोभमान), रात्र्याश्चित् अन्धः (= बहुलमन्धकारम्) अति पश्य-
 सि (= अतीत्य ईक्षसे = अतीत्य प्रकाशयसि । [तर्हि] हे अग्ने, तव सूर्ये (= तव
 मित्रत्वं) [वर्तमाना] वय मा रिषाम (= मा हिंसिता भवाम) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । दिवा यत् सूर्यरूपं तेजो दूरवत्पि समीपवदिवत् प्रकाशने
 गत्री च यन्नभसि तारकादीनां तेजो बहुन् अन्धकारव्यापान्, आकाशमदेशान् अतो-
 न्य भूमौ पतति तत्सर्वमग्नेः सवन्ध्येवेति ॥

८. हे देवाः, सुन्वतो रथः (= सोम युष्मदर्थम् अभिषुन्वतः उपासकस्य रथो)
 [युष्मादिषु] पूर्वो भवतु (= प्रथमो भवतु = सोमम् अनभिषुन्वतां रथेभ्योऽपि जयं प्र-
 थमो भवतु) । अस्माकं शंसः (= अस्माकम् अभिशपः = अस्माभिः कृतः शापो)
 दृढयः अभि अस्तु (= दुर्षिणः पापबुद्धौ अस्माकं शत्रून् अभिभवतु = बाधताम्) ।

६. [हे अग्नी], त्वं अध्वर्यु
[होत] आणि [त्वं] पुरातन
होता होत. [त्वं] प्रशास्ता [हो-
त]. [त्वं] जन्मतः पुरोहित
[होत]. हे माता, [त्वं] ऋत्वि-
जांची सकळ कामे जाणतोत आ-
णि फलरूप करितोत. [तर] हे
अग्नी, तुझ्या मेत्रीत [राहून]
आमचा नाश न होई असे कर.

6. Thou [art] an Adhva-
ryu [priest]. and art an
ancient invoker. [Thou
art] a Prasāntā, a Potā
[and] by birth a Purohita
[priest]. Thou knowest
and makest to prosper all
offices of the priests, O
wise one May we never,
O Agni, be hurt [while
we are] under thy auspices.

६. ' हे अग्नी, यज्ञात जे अध्वर्यु.
होता, प्रशास्ता, पांता आणि पुरोहित या
नावांचे कृत्विज् म्हणजे उपाध्ये असतात
तद्वत्त्व तू आहेस, आणि सकळ कृत्वि-
जांची सकळ कामे तुला येतात, आणि
मी तू वाळवून सकळ करित असतांसे.
तर असा जो विद्वान् तू त्या तुझ्या आ-
ध्याताला आम्ही आहो, त्यापेक्षा आ-
मचे अवन्याग होऊं देऊं नको.'

शेकीकरण.—

त्वमध्वर्यु उज होतासि दीवभः
प्रशास्तो पांता अनुष पुरोहितः ।
विधा विद्वानास्त्वज्यो धीर पुष्यसि
अग्ने संख्ये मा रिषोमा वय तव ॥
हो जो वृत्तरचना आम्ही विमह करून
दाखवितो वारकून जगता वृत्त आधुनिक
अंग वृत्ताला लाविले तर साधारण रीत्या
वसते तर खरे, वण विदुभासमाणे सरळ
वसत नाही.

७. जो [तूं] अग्नि] सुंदर
[आणि] चहुंकडून एकसारखा
होत, [तो] [तूं] दूर अस्त-
ति नवळ [असल्या] प्रमाणे प्र-
काशतोत, [तो तूं] देदीप्यमान
[अग्नि] रात्रीच्या मृद्धा अंधका-
रामधून प्रकाशतोत. [तर]
हे अग्नी, तुझ्या मैत्रीत [राहून]
आमचा नाश न होई असे कर.

८. हे देव हो, सोमयाग कर-
णाऱ्या उपासकाचा रथ [सर्वां]-
पुढे असो. आमचा शाप दुष्ट ज-
नांला नाथो. तर [हे देव हो],
ही आमची प्रार्थना तुम्ही मान्य
करून घ्या आणि सफल करा.
हे अग्नी, तुझ्या मैत्रीत [राहून]
आमचा नाश न होई असे कर.

७. भाषार्थ.—'हे अग्नी, दिवसा जे
सूर्यस्य तेन अग्नि दूर अमनाहि अग्नि
सर्वाय असत्याप्रमाणे पूर्णपणे प्रकाशते,
आणि रात्रीच्या वेळी सर्व अंधकारमय
आकाशप्रदेशामधून जे तारांचे आणि
नक्षत्रांचे तेज भूभावर पडते, ते सर्व
तुझेंच आहे. तूं सुंदर आणि पाहिजे त्या
दिशेने पाहिला तरी पुन्हा त्याचा
आहेत. तर असा जो महानुभाव तूं, त्या
दुष्टा आध्यात्माला आर्क्षी आहे त्यांपेक्षा
तुं आमचे अवस्था होऊ देऊ नसो.'

7. Thou, O Agni, who
art beautiful [and] of the
same form on all sides,
shinest as though [thou
wert] near, though being
far; thou seest beyond the
blindness of even the
night May we never, O
Agni, be hurt [while we
are] under thy auspices.

8. May the chariot of
the Soma-sacrificer be in
front, O Gods. May our im-
precation harm the wicked.
Know ye then this pray-
er and make [it] prosper
May we never, O Agni, be
hurt [while we are] under
thy auspices.

'चहुंकडून एकसारखा' = विधत्.
सदृश. म्हणजे सूर्यस्य अथवा नक्षत्रस्य
जो अग्नि स्थानकडे कोणत्याहि दिशेला-
हून पाहिले तरी त्याचे रूप एकच असते.

शेकाकरणः—
जो विधत्: सुत्रोक्त मृदुभूमि
दूरें वित्तन्तं द्विदितानि रोचते ।
सत्याधिद्वयो अग्नि देव पश्यति
अग्ने मैत्र्ये मा शिषीया वय नर ॥
८. देवालय सर्वोधून रूपतो, हे
देव हो, जो उपासक सोम वाहून वृष्टः-

यदयुक्था अरुणा रोहिता रथे यान्तूता वृषभस्यैव ते रवं ।
 आदिन्वमि यनिनो धूमकेतुनापि सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥
 ॥ १० ॥ ३१ ॥

यत् । अयुक्थाः । अरुणा । रोहिता । रथे । वा३ऽयुता । वृषभस्यैव ।
 ते । रवं ।

आत् । इन्वति । यनिनः । धूमकेतुना । अग्ने । सख्ये । मा । रि-
 षाम । वयम् । तव ॥ १० ॥ ३१ ॥

अथ य्वनादुत विभ्युः पतत्रिणो द्रप्ता यत्तं यवसादो व्यम्भिरन् ।
 सुगं तत्तं तावकेभ्यो रथेभ्योऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ११
 अथ । य्वनात् । उत । विभ्युः । पतत्रिणः । द्रप्ताः । यत् । ते । य-
 वसऽअदः । वि । अस्थिरन् । -
 सुऽगम् । तत् । ते । तावकेभ्यः । रथेभ्यः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषा-
 म । वयम् । तव ॥ ११ ॥

भाषापर्यायम्.

१०. [हे अग्ने], यद् (= यदा) [त्वम्] अरुणा (= अरुणी = आरोचमाना)
 वातजूता (= वातजूती = वायुवेगवन्ती) रोहिता (= रोहितो = तव लोहितवर्णवती)
 रथे अयुक्थाः (= रथे अयोजयः) ते रथः (= रथस्य गर्जना) [च] वृषभस्यैव
 (= महोक्षस्य रथ इव) [भवति] आत् (= तदा) [त्वं] यनिनः (= यनवृक्षाद्)
 धूमकेतुना (= धूमपताकिना तव ज्वालागंधेन) इन्वति (= व्याप्नोषि) । [तर्हि]
 हे अग्ने, तव सख्ये (= तव मित्रत्वे) [वर्तमाना] वयं मा रिषाम (= मा हिं-
 ता भवाम) ॥

११. अध (= अपि च) [हे अग्ने], यद् (= यदा) ते (= तव) यवसादः
 (= नृणानां मक्षयितारः) द्रप्ताः (= ज्वालाशः) वि अस्थिरन् (= विविधं अ-
 वतिष्ठन्ते = अनस्ततः प्रसृता भवन्ति) [तदा] य्वनात् (= तव गम्भीरशब्दात्) उ-
 त पतत्रिणः (= पक्षिणाणि) विभ्युः (= विभ्यति) तद् (= अपि च तदानी) ते
 (= नृभ्यं) तावकेभ्यो रथेभ्यश्च सुगं [भवति] (= मार्गः सुगम्यो भवति) । [त-
 र्हि] हे अग्ने, तव सख्ये (= तव मित्रत्वे) [वर्तमाना] वयं मा रिषाम (= मा
 हिंसा भवाम) ॥

९. हे अग्नी, तूं दुर्वेचनी
आणि] दुर्बुद्धि [लोकां] त श-
त्रांनीं मारून टाक; जे [जे]
कोण राक्षस दूर [असतील] अ-
थवा समीप [असतील] [त्यांस
तूं शत्रांनीं मारून टाक]. आणि
जेणेकरून [तूं] यज्ञ करणाऱ्या-
चे [आणि] स्तोत्र करणाऱ्याचे
कल्याण कर. हे अग्नी, तुझ्या
मैत्रीत [राहून] आमचा नाश न
होई असें कर.

या शत्रूंचे कल्याण होऊं देऊ नकोस.

भेकीकरण—

पूरी देवा भयतु सुवतो रथ

९. 'देवानिदं आणि मनुजानिदं
असे जे नास्तिक आणि दुर्बुद्धीचे लोक
त्यांचा तू शत्रांनी वध कर. आणि जे
जे म्हणून राक्षसादिव नाश करणारे
पण अमनीय त्यांनाहि शत्रांनी मार-
ऊन नाहीत घेऊन टाक, मग ते दूर
अगोदर रथा जवळ असोत. आणि
मग वरून मग यज्ञ करणाऱ्या उग्रम-
नाचे आणि मंत्रमार्श्या स्तोत्राचे
कल्याण होई असें कर. आणि आर्षी
दुष्टा आपसापासून आर्षी त्यांचे आ-
पसा नाश होऊं देऊं नको.'

'दुर्वेचना'—'दुष्टमात्र.' म्हणजे ज्या-
चा तारा नियम अपरान्व, निद्रा, बल-
न हा असताना असे लोक, 'नास्तिक.'

9. With weapons do thou
cut down the infidels [and]
the wicked, [cut down]
whatever devils may be far
or near. And then grant
thou good luck to the
sacrificer [and] to the poet.
May we never, O Agni,
be hurt [while we are]
under thy auspices.

अस्माहं तंमो अभि अस्तु दुष्टिभः ।

तदा जीनांते उत पुण्या वधः

अग्ने भयं मा रिचोमा वधं तर ॥

देवांचा मोग यज्ञादिदेहकून न करणारे
असा आशय आहे.

'यज्ञं करणारा — 'यज्ञाय.' हा
अर्थ आर्षी मन्त्रातूनच दिला आहे,
आणि तस्य देव्यादिकाद निरोद्धे दिव्य
नाशे कितीतक विनाश 'यज्ञाय भवे
दुष्टि. यज्ञं करणारा मग मोग म्हणजे
निरोद्ध कर असा अर्थ द्यावा लागतो.
यज्ञं यज्ञं करणारा' आणि 'यज्ञाय'
यज्ञाय विरोद्ध विनाश आहे तो
यज्ञं यज्ञाय होईल. यज्ञं यज्ञाय अर्थ
तस्य होणार नाही असे नाही. या मन्त्रा
जो यज्ञाय आहे दिव्य यज्ञाय असे आहे
की, यज्ञाय जो मन्त्र, ये यज्ञाय निद्रा
करणारे जे नास्तिक असा विनाश करणारे

अयं मित्रस्य वरुणस्य धार्यसेऽवपातां मरुतां हेळी अद्भुतः ।
मृळ सु नो भूत्वेपां मनः पुनर्यं मात्वे मा रिषाम वयं ।

अयम् । मित्रस्य । वरुणस्य । धार्यसे । अवऽपाताम् । मरुताम् ।
अद्भुतः ।

मृळ । सु । नुः । मृतुं । एषाम् । मनः । पुनः । अयं । सत्ये ।
रिषाम् । वयम् । तयं ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१२. अयं (=यद्रूप उपासको) भिनस वरुणस्य [न] धार्यसे (=या
मित्रावरुणाभ्यां पालितो भवितुं) [योंग्यो भवति] अवपातां मरुताम् (=
वमन्युम् अपगमयतां मरुतां) [स्वकीय एव] हेळः (=कोषः) अद्भुतः (
न) [भवति] । [हे अग्ने], [त्वं] मु मृळ (=मुनु मृडय=अस्मात् सुख
मनः (=मरुताम् अन्तःकरणं) पुनर्नो भूतु (=पुनरपि अस्माकं भवतु=कोप
अस्मदनुकूलं भवतु) । [तर्हि] हे अग्ने, तव सत्ये (=तव मित्रत्वे) [वयं
वयं मा रिषाम (=मा हिंसिता भवाम्) ॥

मित्रावरुणावानय मरुतस्थानयेति प्रार्थ्यते ॥

च्या आवाजाप्रमाणे होत असतो तेव्हा तूं
जिकडे तिकडे पसरतोस, आणि आपल्या
तेजाने अरण्यातील झाडाला पुरे पुरे
वरुन टाकितोस.' अग्नीचे लाल घोडे
म्हणजे लाल रंगाच्या ज्वाळ. आणि तो
'रयात वसून जाऊ लागला म्हणजे' तो अ-
रण्यांत पसरून लागला म्हणजे असा अर्थ.

श्रीकृष्णकरणाः—

यदयं कथा अक्षर्यो रोहिता रये
वातैर्जुता वृषभस्येव ते रवः ।
आदिन्वसि वनिर्नो धूमकेतुना
अग्ने संख्ये मा रिषामा वयं तव ॥

११. 'आणि हे अग्नी, जे
पडतील तेथे तेथे गवताला साज
कणाच्या ठिणग्या त्या इकडे तिक
हून लागल्या आणि तुझा आवाज
लागला म्हणजे पशुपक्ष्यादिक सर्व
थरथर कापून पडून जातात आणि
झाडादिक सर्व वनस्पति जळून जा
आणि मग तूं आणि तुझे रय
जाल तिकडे मार्ग मोकळा असतो
आम्ही तुझ्या आश्रयासाठी आहो
क्षां आमचें अकल्याण होऊ देऊ

१०. [हे अग्नी], तूं जेव्हां
प्रापल्या रथाला लकलकीत [आ-
ग] वायूममाणें चवळ [अग्नी]
गंधा घोड्यांची जोडी जोडि-
त [आणि जाऊं लागतो]
[आणि] जेव्हां तुझा [रथाची]
गजना पोळाचा डरकण्याप्रमाणें
[होते], तेव्हां [तूं] [आपल्या]
धूमकेतु [उडाले] नें अरण्यांतोळ
महावृक्षांला व्यापून टाकीत अस-
तो. [तर] हे अग्नी, तुझा
मैत्रीत [राहून] आमचा नाश न
होई अमें कर.

११. आणि [हे अग्नी], जे-
व्हां तुझा तुजभक्षक ठिणया इ-
कडे निकडे पसरतात [तेव्हां]
पक्षी सुद्धा [तुझा] ध्वनीला ऐकून
भीत असतात; [आणि] तेव्हां
तुला [आणि] तुझा रथाला मा-
गें सुगम [होत असतो]. [तर]
हे अग्नी, तुझा मैत्रीत [राहून]
आमचा नाश न होई अमें कर.

जे राक्षसादि रथाला वृ माळून टाक
आणि आशाला निष्कट कर म्हणजे
आपला वृषा मंत्राने राहून सुखी होऊ.

धोसावरणः—

10. When thou hast
yoked to [thy] chariot
[thy] pair of brilliant tawny
horses, swift as the wind.
[and] when thy roaring is
like [the bellowing of] =
bull, then dost thou over-
run the forest trees with
[thy] smoke-bannered flame.
May we never, O Agni, be
hurt [while we are] under
thy auspices.

11. Then even the birds
tremble at thy noise when
thy grass-eating sparks ex-
tend; then all becomes easy
for thee [and] thy chariots
May we never, O Agni, be
hurt [while we are] under
thy auspices.

वर्षेदुःसमानस इति भो नदि
दूरे वो मे अग्नि वो वेदिदग्निः ।
अथा यथापि दग्ने मुग इति
अग्ने नरये मा रिदमा वयं नर ॥

१०. ' हे अग्नी, तूं जेव्हां आपल्या
रथाला वृषे नेत्राचा सार घोटें जुंजतोस [आणि जगा जगा तुझा रथाला अ-
वाज घडवा मोठ्ठने डरकण्याचा वेळ-

देवो देवानामसि मित्रो भद्रो वसुवर्तनामसि चारुतरे ।
 गर्भं तस्यासु तव सप्रयस्वपेऽग्रं सत्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १३ ॥
 देवः । देवानाम् । अति । मित्रः । भद्रुतः । वसुः । वसुनाम् । अति ।
 चारुः । अतरे ।

गर्भं । स्याम् । तव । सप्रयःऽतमे । अग्रं । सत्ये । मा । रिषाम् ।
 वयम् । तव ॥ १३ ॥

नत्तं भद्रं यत्तमिन्द्रः स्वे दमे सोमाहुतो जरसे मृळ्यत्तमः ।
 दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुपेऽग्रं सत्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १४ ॥

तत् । ते । भद्रम् । यत् । तम्ऽइन्द्रः । स्वे । दमे । सोमऽआहुतः ।
 जरसे । मृळ्यत्ऽतमः ।
 दधासि । रत्नम् । द्रविणम् । च । दाशुपे । अग्रं । सत्ये । मा । रि-
 षाम् । वयम् । तव ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१३. [हे अग्ने], [त्व] देवानां देवः (= देवतयो) [भवसि], [त्वम्
 हुतो मित्रोसि (= महात् मित्रो भवसि) । [त्वं] वसुनां वसुः (= साधूनां मयं
 धुः) [भवसि] [त्वम्] अतरे (= यज्ञे) चारुः (= कृपनीयः) [अति
 [अति] । [वयं] तव सप्रयस्वने (= विस्तृततमे) शर्मन् (= शर्मणि = भा
 स्याम् (= भवाम्) । [तर्हि] हे अग्ने, तव सत्ये (= तव मित्वे) [वर्तमा
 नयं मा रिषाम् (= मा हिंसा भवाम्) ॥

१४. [हे अग्ने], तत् ते भद्रं (= तद् वक्ष्यमाणं तव सुखकरं) [भवति]
 त् मृळ्यत्तमः (= अतिशयेन सुखयिता) [त्व] स्वे दमे (= स्वकीये गृहे = " उ
 र्वेदिलक्षणे निवासस्थाने ") समिद्धः (= सम्यक् प्रदोषः सन्) सोमाहुतः (=
 मस्याहुत्या संतापितः सन्) जरसे (= स्तूपसे) । [त्वं] दाशुपे (= हिर्विदत्त
 उणसकाय) रत्नं द्रविणं च (= संपदं धनं च) दधासि (= ददासि) । [त
 र्हि] तव सत्ये (= तव मित्वे) [वर्तमाना] वयं मा रिषाम् (= मा हिंसा

१२. हा [अग्नीचा स्तोता] मित्र [आणि] वरुण यांच्या रक्षणात [पात्र] [होय] [आणि] क्रोधाची शांति करविणाऱ्या महात्मांचा क्रोध अद्भुत [होय]. [हे अग्नी], [तुं आम्हांवर] रूपा कर [आणि] त्या [मरुतां]चे मन-हि पुनः आम्हांला अनुकूल हो-ओ. [तर] हे अग्नी, तुझ्या मी-त्रांत [राहून] आयच्या नाश न होई असे कर.

शेकीकरण:-

अथ स्वनादुन विभ्युः पत्रिणां
रुपा येने वरुणादौ वि अस्थिरान् ।

१२. भावार्थ:- हा जो मी उपास-क तो मित्र आणि वरुण या देवांच्या प्रसादान योग्य आहे. तर त्याग्राहि नृ-पेऊन ये. आणि मरुत हे देव जरी दु-सऱ्या देवाचा क्रोध शांत करण्याशिवाय तत्पर असतात तरी ते स्वनादाच क्रोध करित नाहीत असे माहा. आणि त्याचा तो क्रोध चमत्कारिक. म्हणजे बाह्य उपर न समजण्याचा असा आहे. तर त्याग्राहि नृ-पेऊन ये. आणि नृ-प्रसन्न होऊन त्याग्राहि प्रसन्न कराव. कारण आकाश तुझ्या आभयापासून आहे त्याने-स आयच्या नाश होऊ देऊ नही

‘क्रोधाची शांति करविणाऱ्या’ अ-
वसादः’ मरुतांचा क्रोध देव कुल्लेखान-

12. This [worshipper] is [fit] for support by Mitra [and] by Vairuna. Wonderful is the anger of the Maruts [though they are themselves] the appeasers [of anger]. Be thou favourable, O Agni. [and] may the heart of these [Maruts] become ours once more. May we never, O Agni, be hurt [while we are] under thy auspices.

मुष्टे तेने नारदेष्वो रथेभिर्भा
अग्ने मरुते या स्थिषा वयं तर ॥

नून. म्हणजे अग्निस्वातून वाय्यादौ न्ता-
या अगा अथ रक्षिता पण ‘अद + वा’
या धातूचा अर्थ होत नाही म्हणजे अगा
वेदात विनाशक विनाश होत असतो
क. १. १२५. १२ याच उदाहण ‘अग्-
नाय दुर्मरुताय’ म्हणजे दुर्मरुतांच्या
मोडाना अग्नि करणारा. आणि क. ८.
१८०. २ याच श्लोक देवना ‘देवतासु
हृदय अग्नाय’ म्हणजे देवतांचा होत
ह्याच उदाहरण जसे म्हणत आहे. क.
१०. १. १ ‘वरुणाय हेतु अग्नाय’
म्हणजे ‘हे अग्नि, नृ-वरुणाचा होत होत
कर जसे म्हणते आहे. क. ६. ६६. ५
याच ‘उदग् अग्नि वरुण’ म्हणजे अग्नि-
व रूपा वरुण असा प्रसन्न आहे. म्हा.

१३. [हे अग्नी], त्वं देवांम-
ध्ये देव [आहेत], [त्वं] उत्तम
मित्र आहेत, [त्वं] साधूंमध्ये सा-
धू [आहेत]. [त्वं] यज्ञांत पि-
य [अतिथि] होत. तुझ्या अति-
विशीर्णे आश्रयाखाली आम्ही राहू
अमे कर. [आणि] हे अग्नी, तु-
झा मैत्रीत [राहून] आमचा ना-
श न होई अमे कर.

१४. [हे अग्नी], परम सु-
खकारी असा जो त्वं त्या तुझा जे-
व्या तुझ्या घरी प्रदीप्त करून
सोळाची आहुति देऊन तुझा
स्वर्गिनात तेव्हा तुझा आनंद हो-
तो. [आणि] त्वं हविर्दोषा उपा-
सकाय मंयति आणि इव्य देत
आणोत. [तर] हे अग्नी, तु-
झा मैत्रीत [राहून] आमचा ना-
श न होई अमे कर.

13. [Thou art] a God a-
mong the Gods, art a
wonderful friend, good a-
mong the good, [thou] art
an amiable [guest] in a sacri-
fice. May we be under thy
most extensive support.
May we never, O Agni, be
hurt [while we are] under
thy auspices.

14. That [is] thy happi-
ness [O Agni], that well-
kindled in thy own home,
[and] gratified with Soma,
thou the source of the
greatest happiness, art
praised. Thou givest ex-
cellent wealth and riches to
the sacrificer. May we
never, O Agni, be hurt
[while we are] under thy
auspices.

जसाक सायणाच भाय पहा.

भोतावण -

अथ मित्रस्य वारुणस्य भायम

अवदीप्य दहती इतो अहूत ।

दुष्टा म नो ननु दया मन. पुन.

अग्ने मरुदे वा विष्णवे इव दह ॥

१३. 'हे अग्नी, त्वं देवांमध्ये उत्त-
म देव आसि; साधूंमध्ये उत्तम मित्र
आसि; उत्तम मित्र आहेस. तू दहण
अग्निमध्ये राहून होस यज्ञात तुला
अन्न आहुति मंयति मित्रो. आणि
पणत आसा तुझा आश्रय आसा

दहण आमच करीत आश्रय होऊ
देऊ नको.

अहूतस्य सवितुः सवितुः
अग्ने उदग्नाया इत्येतिवाया अन्न
इकून देऊन त्याच वारुण वारुण. वं
वारुणा.

